

ОЈЕВСКИ

ДОСТОЈЕВСКИ

ФЈОДОР МИХАЈЛОВИЧ

ДОСТОЈЕВСКИ

Братна Кармазови

ФЈОДОР М. ДОСТОЈЕВСКИ

БРАЋА КАРАМАЗОВИ I

Посвећује се Ани Григорјевној Достојевској

Наслов оригинала

Ф.ДОСТОЕВСКИЙ
БРАТЯ КАРАМАЗОВЫ I

*Заиста, заиста вам кажем: ако зрно
пшенично паднувши на земљу не умре, онда једно
остане: ако ли умре, много рода роди.
(Јеванђеље по Јовану XII, 24)*

ПРВИ ДЕО

ОД ПИСЦА

Почињући животопис свог јунака, Алексеја Фјодоровича Карамазова, налазим се у некој недоумици. Наиме, мада називам Алексеја Фјодоровича својим јунаком, ипак знам да он није неки велик човек, и због тога предвиђам неизбежна питања као што су ова: По чему је толико важан ваш Алексеј Фјодорович да сте га изабрали за свога јунака? Шта је он то урадио? Које је и због чега познат? Зашто ја, читалац, треба да трошим времена на упознавање чињеница из његова живота?

Последње питање је најсудбоносије јер на њега могу одговорити само: “Можда ћете то увидети сами из романа.” Али ако прочитају роман и не увиде, не сложе се да је мој Алексеј Фјодорович значајан? Говорим тако јер, на жалост, то слутим. За мене је он значајан, али свакако увелико сумњам да ли ћу успети да то докажем читаоцу. Ствар је у томе што је он можда и чинилац, али чинилац неодређен, нејасан. Уосталом, било би необично тражити у такво доба као што је наше да људи буду јасни. Једно је можда готово несумњиво: то је човек настран, чак и чудак. Али настраност и чудаштво пре шкоде него што дају право на пажњу, поготово кад сви теже да повежу појединости и да нађу макар какав општи смисао у свеопштем бесмислу. Чудак је у већини случајева нешто посебно и издвојено. Зар не?

Ако се и не сложите с овом последњом тезом и ако одговорите: “није тако” или “није увек тако”, онда ћу се, можда, окуратити у погледу значаја свог јунака, Алексеја Фјодоровича. Јер чудак не само да “није увек” нешто посебно и издвојено, већ, напротив, догађа се да баш он носи у себи језгро целине, док су сви остали људи његова доба од њега због нечега привремено одвојени неким случајним ветром.

Уосталом, ја се можда не бих ни упуштао у ова нимало занимљива и нејасна објашњења и почео бих сасвим просто, без увода: ако се допадне, ионако ће прочитати; али невоља је у томе што је код мене један животопис, а два романа. Главни роман је други - то је делатност мог јунака већ у наше доба, управо у наш данашњи моменат. А први се роман догодио још пре тринаест година, и скоро чак и није роман, већ само један моменат из прве младости мога јунака. Немогуће ми је да мимоиђем тај први роман, јер би много штошта у другом роману било неразумљиво. Али се на тај начин још више заплиће моја прва незгода: кад већ ја, то јест животописац, налазим да је за тако скромног и неодређеног јунака можда био излишан и један роман, како ћу онда да изиђем са два и чиме да објасним толико самопоуздање са своје стране?

Пошто не могу да се снађем у решавању ових питања, одлучујем да их оставим нерешена. Разуме се, проницљиви читалац је већ одавно наслутио да сам од почетка водио томе, те се само љутио на мене што узалуд траћим празне речи и драгоцену време. На ово ћу одговорити већ јасно: траћио сам празне речи и драгоцену време, прво, из учтивости, а друго, из лукавства: “Ипак је, наводно, унапред на нешто упозорио.” Уосталом, ја се чак и радујем што се мој роман сам

по себи поделио на две приче “уз стварно јединство целине”; кад се упозна с првом причом, читалац ће већ сам одредити да ли вреди да се лаћа друге. Наравно, никога ништа не обавезује, свако може бацити књигу после друге странице прве приче, с тим да је више и не отвори. Али има, ето, таквих деликатних читалаца који ће хтети да неизоставно прочитају до краја, како се не би преварили у своју непристрасност; такви су, на пример, сви руски критичари. Ето, пред таквима је ипак лакше: и поред све њихове уредности и савесности, дајем им најосновнији предлог да оставе роман код прве епизоде. Дакле, то је и циљ предговора. Потпуно се слажем да је он сувишан, али пошто је већ написан, нека остане.

А сада на ствар.

КЊИГА ПРВА

ПОВЕСТ О ЈЕДНОЈ ПОРОДИЦИ

I

ФЈОДОР ПАВЛОВИЧ КАРАМАЗОВ

Алексеј Фјодорович Карамазов био је трећи син поседника нашег среза Фјодора Павловича Карамазова, толико познатог у своје време (па и сад га у нас још спомињу) због своје трагичне и загонетне смрти, која се десила равно пре тринаест година, а о којој ћу причати на своме месту. А сад ћу казати о том “поседнику” (као што су га код нас називали, премда он никад целог свога века није живео на свом имању) само толико да је то био чудан тип, који се, међутим, доста често среће, управо тип човека не само ниског и развратног него у исти мах и несмисленог, али ипак од оних неразумних који врло добро знају да удешавају своје имовинске ствари, и само то једино, канда, и знају.

Фјодор Павлович је, на пример, почео скоро без ичега, био је врло ситан поседник, трчао на ручкове по туђим кућама, гледао да уђе у какву кућу као готован; међутим, у тренутку његове смрти нашло се код њега до сто хиљада рубаља готовог новца. У исто време он је целог века остао једна од најнеразумнијих будала у свем нашем срезу. Поновићу још: ту није реч о глупости већина тих будала доста је паметна и лукава - него баш о неразумности, и то још некој нарочитој, националној.

Он се двапут женио и имао је три сина: најстаријег, Дмитрија Фјодоровича, од прве жене, и друга два, Ивана и Алексеја, од друге. Прва жена Фјодора Павловича била је из прилично богатог и угледног рода племића Миусових, такође поседника у нашем срезу. Како се управо десило да се девојка с миразом, па још лепа, а уз то још сналажљива и паметна, какве нису ретке у нашем данашњем поколењу, а било их је већ и у прошлом, уда за тако ништавног “мамлаза”, како су га тада сви звали - нећу нашироко објашњавати: знао сам једну девојку још у претпрошлом “романтичном” поколењу, која је, после неколико година загонетне љубави према једном господину, за кога се, уосталом, увек могла удати на најпростији начин, свршила ипак тим што је сама наизмишљала несавладиве сметње, па се једне бурне ноћи бацила са високе обале, налик на литицу, у доста

дубоку и брзу реку, и утопила се у њој просто само због властитог каприса, једино ради тога да би личила на Шекспирову Офелију, а да та литица, коју је она одавно уочила и заволела, није била толико живописна, него да је на њеном месту била само нека прозаична равна обала, до самоубиства можда никако не би ни дошло. Та је чињеница истинита, и треба мислити да се у нашем руском животу, за ова два или три последња поколења, десило доста таквих или томе сличних чињеница. Слично томе и поступак Аделаиде Ивановне Миусове био је, без сумње, одјек туђих утицаја и у исти мах “побуна заробљеног духа”. Њој се, можда, прохтело да покаже женску самосталност, да устане против друштвених услова, против деспотизма своје родбине и породице, а услужна фантазија убедила ју је, рецимо, само за један тренутак, да је Фјодор Павлович, и поред свога готованског звања, ипак један од најсмелијих и најподсмешљивијих људи оне епохе, која је била у свему прелаз на боље, док је он био само један зао лакрдијаш и ништа више. Пикантност се састојала још и у томе што се ствар свршила отмицом, а то је необично очарало Аделаиду Ивановну. Фјодор Павлович је већ и по свом социјалном положају тада био спреман на све такве авантуре, јер је страсно желео да направи каријеру, па ма на који начин; а пришљамчити се богатој родбини и узети мираз, било је врло примамљиво. Што се тиче узајамне љубави, ње, канда, никако није било - ни с невестине стране, ни са његове, и поред све лепоте Аделаиде Ивановне. Тако да је тај случај био можда јединствен своје врсте у животу Фјодора Павловича, човека који је целог свог живота био највећи сладострасник, и који је у тренутку био спреман да се прилепи уз сваку сукњу, чим би га само подстакла. Међутим, једино ова жена није изазивала у њему, што се тиче страсти, никакав нарочити утисак.

Аделаида Ивановна одмах после отмице увиде да она свог мужа само презире, и ништа више. На тај начин, последице брака се показаше необично брзо. И стога што се невестина породица доста брзо помирила са догађајем, и што је издвојила и дала бегуници мираз, између супруга отпоче најгори живот и вечите свађе. Причало се да је млада супруга при том показивала несравњено више племенитости и узвишености него Фјодор Павлович, који је, као што је сад познато, дигао од ње још тада, најједном, сав њен новац, око двадесет пет хиљада, тек што их је добила, тако да те хиљадице од то доба за њу просто као да су у воду кануле. А село и доста добру кућу у граду, што јој такође дадоше у мираз, он се дуго и из све снаге упињао да пренесе на своје име каквом било подесном махинацијом, и јамачно би то и постигао већ због самог, тако рећи, презрења и одвратности које је према њему осећала његова супруга услед његовог бестидног уцењивања и мољакања, и због душевног умора, само да га се отараси. Срећом, у то се умеша породица Аделаиде Ивановне, те спречи отимача. Поуздано се зна да се међу супрузима не ретко дешавала туча, али, као што се прича, није тукао Фјодор Павлович, него Аделаида Ивановна, дама жестока, смела, црномањаста, плаховита и обдарена необичном физичком снагом. Напоследку, она остави кућу и побеже од Фјодора Павловича са једним богословцем учитељем, пуким сиротаном, оставивши мужу трогодишњег Митју. Фјодор Павлович истог часа направи у кући читав харем, отпоче разуздане пијанке, а у међувремену је ишао скоро по свој губернији и са сузама се жалио свима и свакоме на Аделаиду Ивановну, што га је оставила, причајући такве појединости које би се сваки муж стидео да саопштава о свом брачном животу. А што је главно, њему као да је било

пријатно, па му чак и ласкало да изиграва пред свима смешну улогу увређеног супруга, и да са улепшавањима слика појединости своје бруке. “Човек би скоро помислио да сте ви, Фјодоре Павловичу, унапређени у служби, тако сте задовољни, крај све своје жалости”, говорили су му подругљивци. Многи су чак додавали да је њему још мило да се појави у обновљеном облику лакрдијаша, и да се намерно, само да би било више смеха, прави као да не опажа свој смешни положај. Него, ко зна, можда је то код њега било и наивно. Напослетку му пође за руком да пронађе траг своје бегунице. Јадница се нашла у Петрограду, куда се била преселила са својим богословцем, и где се безобзирце предала најпотпунијој еманципацији. Фјодор Павлович се одмах ужурба и стаде се спремати у Петроград - зашто - то он, наравно, ни сам није знао. Збиља, он би можда тада и пошао; но одлучивши се на то, одмах се осети у праву да се пре пута, ради охрабрења, поново преда безграничном пијанчењу. И управо у то време породица његове жене доби глас о њеној смрти у Петрограду. Некако изненада умре, негде у поткровљу, по неким гласовима од тифуса, а по другим, наводно, од глади. Фјодор Павлович дознаде о смрти своје супруге пијан; кажу да је потрчао улицом и почео викати од радости дижући руке к небу: “ниђе отпушчајеш”, а као што други причају, горко је плакао, као мало дете, тако да је, кажу, жалосно било гледати га, крај све одвратности према њему. Врло је могућно да је било и једно и друго, то јест да се он и радовао своје ослобођењу, и да је плакао за ослободитељком - једно и друго у исти мах. У већини случајева су људи, чак и злочинци, далеко безазленији и простодушнији него што ми о њима мислимо. А такви смо и ми сами.

II

ПРВОГ СЕ СИНА ОПРОСТИО

Наравно, може се замислити какав је васпитач и отац могао бити такав човек. Са њим се, као са оцем, десило оно што се морало десити, то јест он је сасвим и потпуно напустио дете које му је родила Аделаида Ивановна; не из неке мржње према њему, нити због каквих увређених супружанских осећања, него просто стога што је сасвим на њега заборавио. Док је он свима досађивао својим сузама и жалбама, а кућу своју претворио у јазбину разврата - малог трогодишњег Митју узео је к себи верни слуга куће, Григориј, и да се он тада није постарао о њему, детету можда не би имао ко ни кошуљицу да промени. Поред тога, десило се да и родбина материна као да је у први мах заборавила на дете. Његовог деде, то јест господина Миусова, оца Аделаиде Ивановне, тада већ није било међу живима; његова обудовела супруга, Митјина баба, која се преселила у Москву, много је боловала, а сестре се поудале, тако да је Митја скоро годину дана морао да остане код слуге Григорија и живео је код њега у кући за чељад. Уосталом, да га

се отац баш и сетио (јер није тек могао не знати да он постоји), и он би га послао у кућу за чељад, јер би му дете ипак сметало у његовим теревенкама. Десило се тада да се из Париза вратио брат од стрица покојне Аделаиде Ивановне, Петар Александрович Миусов, који је касније много година непрекидно живео у иностранству, тада још врло млад човек, али човек необичан међу Миусовима, просвећен, из престонице, научен на иностранство, уз то целог свог века Европљанин, а пред крај живота либерал четрдесетих и педесетих година. У току своје каријере он је бивао у вези са многим најнапреднијим људима своје епохе, и у Русији, и у иностранству; познавао је лично и Прудона и Бакуњина, и нарочито је волео да се сећа и прича, већ пред крај својих путовања, о три дана фебруарске париске револуције 1848. године, наговештавајући као да је и он сам био у њој учесник на барикадама. То је била једна од најпријатнијих успомена из његове младости. Имао је лепо имање, по пређашњој процени око хиљаду душа. Његово изванредно имање налазило се одмах на излазу из наше варошице и граничило се са земљом нашег чувеног манастира, са којим је Петар Александрович, још из младости, тек што је добио наследство, одмах почео бескрајну парницу због права на неки риболов у реци, или на неку сечу - не знам тачно, али парницу са “клерикалцима” сматрао је чак за своју грађанску дужност просвећеног човека. Чувши све шта је било са Аделаидом Ивановном, које се он, наравно, сећао и коју је некада чак и уочио, и дознавши да је иза ње остао Митја, он се умеша у ту ствар, крај свег свог младалачког негодовања и презрења према Фјодору Павловичу. И тад се тек упознао са Фјодором Павловичем. Отворено му изјави да би желео да узме на себе васпитање детета. После је дуго причао, као карактеристичну црту, да, кад је први пут почео разговор са Фјодором Павловичем о Митји, овај је неко време изгледао као да уопште не разуме о каквом је детету реч, и као да се још и зачудио да он негде у кући има малог сина. Ако је у причању Петра Александровича и могло бити неког претеривања, ипак је нешто морало бити налик и на истину. Фјодор Павлович је збиља целог свог века волео да глуми, да тек наједаред одигра пред вама какву било неочекивану улогу, и, што је главно, неки пут без икакве потребе, чак и на своју очигледну штету, као на пример у овом случају. Црта је та, уосталом, у великој мери својствена многим људима, чак и врло паметним, а камоли Фјодору Павловичу. Петар Александрович усрдно се латио ствари, чак је био одређен (заједно са Фјодором Павловичем) за татора детету, јер је после матере ипак остало неко имање, кућа и земља. Митја збиља пређе томе ујаку; но овај није имао своје породице; а како се још, чим је уредио и обезбедио новчани приход од својих имања, одмах пожурио опет на дуже времена у Париз, дете остави једној од својих даљих тетака, једној московској госпођи. Догодило се тако да и он, кад се одомаћио у Паризу, заборави на дете, нарочито кад је настала она фебруарска револуција која је толико закупила његову машту, и коју није могао више заборавити целог живота. Московска госпођа, међутим, умре, и Митја пређе једној од њених удатих кћери. Канда је после још и четврти пут променио гнездо. О томе ја сад опширно говорити нећу, тим пре што ћу још имати много да причам о том првенцу Фјодора Павловича, а сада се ограничавам само на најпотребније податке о њему, без којих не могу ни да почнем роман.

Пре свега, тај Дмитриј Фјодорович био је једини између синова Фјодора Павловича који је растао у убеђењу да он ипак има некакав иметак, и да ће кад

буде пунолетан, постати независан. Дечаштво и младост његова прођоше неуредно: гимназију није довршио; после ступи у неку војну школу; затим се нађе на Кавказу, доби чин; тукао се у двобоју, био ражалован, поново добио чин, много банчио и потрошио сразмерно много новаца. Почео их је добијати од оца тек као пунолетан, а дотле је направио много дугова. Фјодора Павловича, свога оца, упознао је и видео први пут тек после пунолетства, када је нарочито дошао у наш крај да се са оцем објасни због имања. Отац му се тада, канда, не допаде; он остаде код њега кратко време, и оде некако брзо, при чему му пође за руком да добије од њега само неку суму, а учини са њим неки споразум у погледу даљег добијања прихода од имања, о коме му (значајна чињеница) Фјодор Павлович тога пута никако не хтеде рећи ни колико вреди, ни колико прихода доноси. Фјодор Павлович је тада приметио, на први поглед (и то треба запамтити), да Митја има о свом имању претеран и нетачан појам. Фјодор Павлович је тиме био врло задовољан, имајући у виду своје нарочите планове. Он закључи да је овај младић лакомислен, нагао, подложен страстима, плаховит, бекрија, који, чим се макар чега привремено дочепа, одмах се смири мада, наравно, за кратко време.

Управо то поче Фјодор Павлович да искоришћава, то јест да се отреса сина малим сумама, повременим новчаним пошиљкама, и, на крају крајева, испаде тако да кад, после једно четири године, Митја, изгубивши стрпљење, дође у нашу варош по други пут да коначно сврши послове са родитељем, наједанпут се, на велико његово чудо, показа да он ништа нема, да је тешко и израчунати, да је он изузео сав свој иметак од Фјодора Павловича, и да је, можда, још он оцу дужан; да, под тим и тим погодбама, у које је он сам тада и тада желео да ступи, више нема ни права да још нешто тражи, и тако даље. Младић је био запрепашћен, подозревао је да је то неистина и превара, био је скоро ван себе, и чисто изгубио памет. Та је ето околност и довела до катастрофе, чије ће излагање бити предмет мог првог, уводног романа, или, боље да кажем, његова спољашња страна. Но док пређем на тај роман, треба још да испричам понешто и о остала два сина Фјодора Павловича, о браћи Митјиној, и да објасним откуд они.

III

ДРУГИ БРАК И ДРУГА ДЕЦА

Отресавши се четворогодишњег Митје, Фјодор Павлович се врло брзо после тога ожени по други пут. Тај други брак трајао је око осам година. А ту другу своју супругу, такође врло младу особу, Софију Ивановну, он је узео из друге губерније, куда је био свратио због неког ситнијег предузимачког посла, у друштву са некаквим Јеврејином. Фјодор Павлович, премда је лумпово, пио и банчио, никад није заборављао да пласира свој капитал, и удешавао је своје послове увек срећно,

премда, наравно, скоро увек непоштено. Софија Ивановна била је “сиротица”, од детињства без игде икога, кћи некаквог непознатог ђакона, одрасла у богатој кући своје добротворке, васпитатељке и мучитељке, неке угледне старе генералице, удовице генерала Ворохова. Појединости не знам, али сам слушао само то, као да су ову васпитаницу, кротку, незлобиву и покорну, једаред Скинули с конопца, који је била везала о клин у остави - тако јој је тешко било сносити обест и вечне прекоре оне, како је изгледало, не зле старице, али неподношљиво својеглаве само од нерада. Фјодор Павлович понуди своју руку; распиташе се ко је и шта је, и отераше га. И онда он опет, као и у првом браку, предложи сиротици да је крадом одведе. Врло, врло је могућно да чак ни она не би нипошто пошла за њега да је за времена могла дознати о њему више појединости. Али ствар се догађала у другој губернији; а и шта је могло разумети шеснаестогодишње девојче осим то да је боље да скочи у воду него да остане код своје добротворке. Те тако јадница промени добротворку за добротвора. Фјодор Павлович не узео овога пута ни пребијене паре, јер се генералица разљутила; ништа девојци не даде, и поврх тога обоје их прокле; но он није ни рачунао овога пута да шта узме, него се само саблазнио необичном лепотом невиног девојчета, и, што је главно, њеним невиним погледом, који је поразио њега, блудника, досадашњег порочног љубитеља само грубе женске лепоте. “Мене оне невинне очице тада као да бритвом по души резнуше” - говорио је доцније, одвратно се церекајући на свој начин. Уосталом, код развратног човека то је и могао бити само сладострастан нагон. Не добивши никакве накнаде, Фјодор Павлович није се много устезао са својом супругом, и користећи се тиме што је она, тако рећи, пред њим “крива”, и што ју је он, тако рећи, “с конопца скинуо”, користећи се, осим тога, њеном феноменалном смиреношћу и покорношћу, он погази ногама чак и најобичнију брачну пристојност. У кућу, ту пред женом, долазиле су рђаве женске и приређивале су се оргије. Саопштавам као карактеристичну црту да је слуга Григориј, мргодан, глуп и тврдоглаво зановетало, који је мрзео пређашњу госпођу, Аделаиду Ивановну, овога пута стао на страну нове госпође, бранио је и свађао се због ње са Фјодором Павловичем на начин скоро недозвољен за једног слугу, а једном је просто силом растерао оргију и све оне окупљене бестиднице. Доцније се код несрећне, од самог детињства застрашене младе жене појави некаква живчана женска болест, која се понајвише јавља код простог света, у сеоских жена, које се због те болести зову кликуше. Од те болести, са страшним хистеричним нападима, болесница је неки пут чак и свест губила. Но ипак је родила Фјодору Павловичу два сина, Ивана и Алексеја, првога прве године брака, а другога после три године. Кад је мајка умрла, мали Алексеј био је у четвртој години, и премда је то чудновато, али ја знам да је он матер за цео живот упамтио, наравно као кроза сан. После њене смрти са оба дечака се десило скоро у длаку исто што и са првим, Митјом: отац их сасвим заборави и остави, те доспеше оном истом Григорију, и опет у кућу за чељад. Ту их нађе стара својеглава генералица, добротворка и васпитачица њихове матере. Она је још жива била, али за све време, свих осам година, није могла заборавити нанесену јој увреду. О томе како је живела њена “Софија”, за свих осам година је испод руке добивала најтачнија обавештења; и чувши како је болесна и у каквом чуду и покору живи, једно двапут или трипут је гласно изговорила својим готованкама: “Тако јој и треба, то јој је бог за њену незахвалност послао.”

Равно три месеца после смрти Софије Ивановне генералица наједном дође у нашу варош, и право у стан Фјодора Павловича; проведе свега око пола сата у вароши, али много уради. Било је вече. Фјодор Павлович, кога она за свих осам година није видела, изиђе пред њу поднапит. Причају да му је она одмах, без икаквих објашњења, тек што га је угледала, опалила два добра, гласна шамара тако да је одјекнуло, и трипут га повукла за косу одозго на доле, затим, не додавши ни речи, упутила се право у кућу за чељад, дечацима. Опазивши на први поглед да нису умивени и да су у прљавом рубљу, она сместа опали шамар и Григорију, и саопшти му да води обоје деце к себи, затим их изведе у чему су се затекли, умота их у велики плед, метну их у кочије и одвезе их у свој град. Григориј отрпе ту ћушку као одани роб, не каза ни једну грубу реч, а кад је пратио стару госпођу до кочија, он јој се дубоко поклони и значајно јој рече да ће јој “за сирочад бог платити”. “А ти си ипак звекан!” - викну му генералица одлазећи. Фјодор Павлович, размисливши о свему, нађе да је добро урађено, и у формалном пристанку у погледу васпитавања деце код генералице није одбио ниједну тачку. А о добивеним шамарима сам је ишао те причао по целом граду!

Десило се тако да је и генералица наскоро после тога умрла, али оставила у завештању сваком дечаку по хиљаду рубаља, “за њихово школовање, и да се сав тај новац неизоставно потроши на њих, али с тим да дотекне до пунолетства, јер је такав поклон више него довољан за такву децу; а ако је коме по вољи, нека сам одреши кесу, и тако даље, и тако даље”. Ја завештање нисам читао, али сам чуо да је баш тако нешто чудновато и сувише необично било у њему речено. Али главни наследник старичин био је неки поштен човек, предводник племства те губерније, Јефим Петрович Пољенов. Споразумевши се преко писма са Фјодором Павловичем и погодивши одмах да се од њега неће моћи искамчити новац за васпитање његове рођене деце (премда он никад није отворено одбијао, него је само у таквим приликама увек одуговлачио, понекад чак испољавајући велику осећајност), он се сам заузео за сирочад, и нарочито заволе млађег од њих, Алексеја, тако да је овај дуго времена чак живео у његовој породици. То молим читатеља да има на уму одмах с почетка. Ако су ови млади људи икоме дуговали за своје васпитање и образовање, за цео свој век дуговали су управо Јефиму Петровичу, најплеменитијем и најхуманијем човеку, каквих је мало. Он сачува малишанима нетакнуте њихове две хиљаде рубаља, што им је генералица оставила, тако да су оне до њихова пунолетства порасле, са интересом, свака на две хиљаде; а васпитавао их је о свом трошку, и, наравно, потрошио јамачно више од хиљаду на сваког. У подробно причање о њиховом детињству ја се засад нећу упуштати, него ћу описати само најглавније околности. О старијем, Ивану, саопштићу само то да је растао као неки суморан и сам у себе затворен дечак. Не би се могло рећи да је био бојажљив; али некако као да је још од десет година био прозreo да они расту ипак у туђој породици, и од туђе милости, и да имају таквог оца да је о њему зазорно и говорити, и тако даље. Тај дечак је врло брзо, малтене још као мало дете (бар тако се причало), почео показивати некакве необичне и сјајне способности за учење. Тачно не знам, али се некако тако десило да се он од породице Јефима Петровича растао малтене у тринаестој години, и прешао у једну од московских гимназија, а на стан и храну код некаквог искусног и знаменитог тада педагога, који је био пријатељ Јефима Петровича из детињства. Сам Иван је после причао да се све десило, тако рећи, из “одушевљења за добра

дела” Јефима Петровича, који се одушевљавао идејом да дечак генијалних способности треба и да учи код генијалног васпитача. Уосталом, ни Јефим Петрович, ни генијални васпитач већ нису били живи када је млади човек, свршивши гимназију, ступио на универзитет. Пошто завештање Јефима Петровича није било сређено и примање новца што га је деци оставила својеглава генералица, који је са интересом порастао од једне на две хиљаде, одуговлачено због разних неизбежних формалности и затезања, то се младић прве две године на универзитету добро напатио, јер је морао да за све то време сам себе храни и издржава, и при том да учи. Треба приметити да он није хтео чак ни да покуша ни писмом да се споразуме са оцем - може бити из гордости, из презрења према њему, а можда и услед хладног, здравог размишљања, које му је говорило да од татице никакве иоле озбиљније потпоре неће добити. Него, било како му драго, младић се ни најмање не збуни, и нађе посла. Најпре је давао часове по двадесет копејака, а затим трчао по редакцијама новина, дајући чланчиће од десетак редова о уличним догађајима, са потписом “Очевидац”. Чланчићи су ти, кажу, били увек тако занимљиви и пикантно састављени да су убрзо имали успеха, и већ самим тим је показао сву своју умну и практичну надмоћност над оним многобројним, вечно сиромашним и несрећним делом наше школске омладине оба пола, која у престоницама обично од јутра до мрака обија прагове разних новина и часописа, не знајући измислити ништа боље но да вечито понавља исту молбу: да преводи с француског, или да преписује. Упознавши се са редакцијама, Иван Фјодорович ни доцније није прекидао везе са њима, и последњих својих година на универзитету почео је штампати врло духовите приказе књига из разних специјалних области, тако да је чак постао познат у књижевним круговима. Уосталом, тек у последње време му пође за руком да обрати на себе нарочиту пажњу и далеко већег круга читалаца, тако да су га врло многи одједном учили и запамтили.

Био је то доста занимљив случај. Већ изишавши с универзитета, и спремајући се да са своје две хиљаде пође у иностранство, Иван Фјодорович објави у једним од већих новина чудноват чланак, који обрати на себе пажњу чак и нестручњака; и, што је главно, у том се чланку говорило о ствари која је њему била очигледно сасвим непозната, јер је он свршио природне науке. Чланак је третирао питање црквеног суда, које се тада на све стране расправљало. Претресајући нека већ исказана мишљења о томе, он изнесе и свој лични поглед. Главно је интересовање изазвао тон и сасвим неочекивани закључак. Многи су од црквених људи мислили да је писац њихов човек. И наједаред поред њих почеше писцу пљескати не само световњаци него чак и сами атеисти. На крају крајева, неки досетљиви људи закључише да је цео чланак само дрска шала и исмевање. Спомињем тај случај нарочито стога што је тај чланак у своје време допро и у наш чувени оближњи манастир, где су се, наравно, интересовали за питање црквеног суда допро и изазвао општу забуну. А кад се дознало за име пишчево, тада их заинтересова и то што је он из нашег града и што је син “баш оног Фјодора Павлович”. Па се наједном, у то исто доба, појави код нас и сам писац.

Зашто је тада к нама дошао Иван Фјодорович, ја сам, сећам се, још тада постављао себи то питање, са некаквим скоро немиром. Тај толико судбоносни долазак, који је био узрок толиким последицама, остао је за мене нејасан дуго после тога, скоро заувек. Уопште узевши, чудновато је било да је млад човек, тако

учен, тако поносит, и, на изглед, обазрив, наједном дошао у тако одвратну кућу, таквом оцу, који га је целог живота занемаривао, који није хтео да зна за њега, нити га се сећао, и који се, премда не би дао новаца ни за шта и ни у ком случају кад би син од њега затражио, ипак целог века бојао да ће синови Иван и Алексеј некад доћи и затражити новаца. И ето, млади човек се настањује у кући таквог оца, живи са њим месец, па и два, и слажу се да не може бити боље. То последње је нарочито зачудило не само мене него и многе друге. Петар Александрович Миусов, о коме сам већ говорио малопре, далеки рођак Фјодора Павловича по првој жени, десио се тада опет код нас, на свом имању близу вароши, дошавши из Париза, где се био већ сасвим настанио. Сећам се да се он управо највише чудило, упознавши се са тим младим човеком, који га је необично заинтересовао, и са којим се, не без унутрашњег бола, понеки пут такмичио у знању. “Поносан је” - говорио нам је тада за њега - “увек ће зарадити пару, а и сад има новаца да отпутује у иностранство; шта онда тражи овде? Свима је јасно да није дошао оцу због новца, јер му га, свакако, отац не би ни дао. Да пије и да живи развратним животом - то не воли; међутим, старац никако не може без њега - тако су се зближили!” То је била истина; млади човек је чак очигледно утицао на старца; старац као да поче понеки пут и да га слуша, премда је био необично, а неки пут пакосно тврдоглав; чак поче и да се пристојније понаша.

Тек касније се показа да је Иван Фјодорович долазио, донекле, по молби и пословима свога старијег брата, Дмитрија Фјодоровича, кога је први пут у животу упознао и видео такође у то доба, и баш приликом тога доласка, но са којим је због једне важне ствари, која се тичала више Дмитрија Фјодоровича, ступио у преписку још пре доласка свога из Москве. Каква је то ствар била, читалац ће у своје време дознати подробно. Но крај свега тога, и кад сам дознао за ту нарочиту околност, мени се и даље Иван Фјодорович чинио загонетан, а његов долазак к нама ипак необјашњив.

Додаћу још то да је Иван Фјодорович тада имао изглед посредника и помиритеља између оца и свог старијег брата Дмитрија, који је тада приметну велику свађу па чак и покренуо формалну парницу против оца.

Та се породица, понављам, састала тада сва заједно први пут у животу, и неки се њени чланови тада први пут у животу видеше један с другим. Једино је најмлађи син, Алексеј Фјодорович, већ скоро годину дана пре тога живео код нас, и на тај начин се затекао код нас раније од све браће. А о том Алексеју ми је најтеже говорити у овом мом уводном причању, пре него што га изведем на позорницу у роману. Али ћу морати и о њему написати предговор, да бар унеколико унапред разјасним једну врло чудну тачку, наиме : свог будућег јунака морам да представим читаоцима, од прве његове појаве у роману, у искушеничкој мантији. Да, тада је он већ скоро годину дана живео у нашем манастиру, и изгледало је да се спремао да се за цео живот повуче у њега.

IV

ТРЕЋИ СИН, АЉОША

Било му је свега двадесет година (брат његов Иван био је тада у двадесет четвртој, а најстарији њихов брат, Дмитриј, у двадесет осмој години). Пре свега морам рећи да тај младић, Аљоша, ни најмање није био неки фанатик, и, бар по моме, никако није био ни мистик. Ја ћу унапред казати у потпуности своје мишљење: он је просто био рани човекољубац, а што је ударио манастирским путем, то је било само стога што га је у оно време само тај пут одушевио, и био, тако рећи, идеалан излаз за његову душу, која се отимала из мрака световне злобе на светлост љубави. А одушевио га је тај пут само стога што је тада на њему срео, по своје мишљењу, необично биће - нашег знаменитог манастирског старца Зосиму, коме се предао свом ватреном првом љубављу свога неутољивог срца. Уосталом, не поричем да је он тада већ био врло чудноват, чак још од колевке. Кад је реч о томе, ја сам већ споменуо о њему да оставши после матере у четвртој години, он ју је после памтио целог живота, њено лице, њено миловање, "баш као да стоји преда мном жива". Такве се успомене могу памтити (и то је свима познато) чак и из ранијег доба, већ од две године, али само тако да се оне у току целог живота истичу као неке светле тачке из мрака, као откинут крајичак из читаве огромне слике, која се сва угасила и нестала, осим тога крајичка. Исто је тако било и с њим: он је запамтио једно вече - летње, тихо; отворен прозор, коси зраци сунца на заласку (те косе зраке је запамтио понајбоље), у соби, у углу, икона, пред њом упаљено кандило, а пред иконом на коленима његова мати рида као у хистеричној са поцикивањем и подвизивањем, држећи га у наручју, грлећи га снажно до бола, молећи се за њега Богородици и пружајући га из свога наручја обема рукама према икони као под покров Богородичин... и, наједном, трчи дадиља и у страху га отима од ње. Ето слике! Аљоша је у том тренутку запамтио и лице своје матере: говорио је да је оно било избезумљено, али дивно, судећи по ономе колико је он могао да се сети. Но он је ретко коме волео поверавати ту успомену. У детињству и у младости није био експанзиван, био је чак и слабо разговоран, али не из бојажљивости или неке мрачне повучености; баш напротив, због нечега другог, због некакве као унутрашње бриге, сасвим личне, која се није никог другог тицала, али која је била за њега толико важна да је он због ње чисто заборављао на друге људе. Но он је људе волео: изгледа да је кроз цео живот потпуно веровао у људе, а, међутим, нико га никад није сматрао ни за сувише простодушна, ни за наивна човека. Нешто је било у њему што је говорило и што вас је убеђивало (и доцније целог живота) да он неће да буде људима судија, да неће да узме на себе осуду и да нипошто неће осудити. Изгледало је да је све допуштао, нимало не осуђујући, премда често врло горко тугујући због тога. Штавише, он је у том погледу дотле дошао да га нико није могао ни зачудити, ни уплашити, и то ни у најранијој његовој младости. Дошавши у двадесетој години оцу, право у ту јазбину прљавог разврата, он, онако чедан и чист, само се ћутећи

удаљавао, кад већ не би могао да гледа, али без и најмањег знака презрења или осуде према икоме. А отац, који је раније живео по туђим кућама, те је, према томе, био човек на увреду осетљив, и који га је с почетка неповерљиво и мргодно примио (“много ми” - вели - “нешто ћути, и много размишља сам за себе”), ускоро је завршио ипак тиме што је почео да га сваки час грли и љуби, и то већ после две недеље - истина, са пијаним сузама, у напојној раздраганости, али се видело да га је заволео искрено и дубоко, тако како такав као он никад никога није волео...

А и сви су тог младића волели, ма где да се појави, и то већ од најранијег његовог детињства. Нашавши се у кући свог добротвора и васпитача Јефима Петровича Пољенова, он је толико задобио за себе све у тој породици да су га тамо сматрали сасвим као своје дете. А ступио је он у ту кућу још у тако раним годинама, у којима човек никако не може очекивати од детета неко срачунато лукавство, довитљивост или вештину да се улагује, или да се допадне, вештину да изазове љубав према себи. Тако да је имао у себи, тако рећи у самој својој нарави, дар да природно и непосредно изазива према себи нарочиту љубав. Исто је то било са њим и у школи; а међутим, рекло би се да је он био баш од такве деце која изазивају према себи неповерење другова, неки пут подсмех, па чак и мржњу. Он би се, на пример, често замислио, и као да се издвајао. Од најранијег детињства волео је да се склони некуд у угао па да чита књиге; међутим, другови су га заволели, тако да сте га без поговора могли назвати општим љубимцем за све време док је био у школи. Ретко је бивао несташан, чак ретко весео, но чим би га погледали, сви би одмах увидели да то никако није од неке мрзовоље у њему; напротив, он је био смирен и сталожен.

Међу вршњацима никад се није хтео истицати. Можда се баш стога никада и никога није бојао; међутим, деца одмах разумедоше да се он ни најмање не поноси својом неустрашивошћу, него се држи као да и не схвата да је смео и неустрашив. Увреду никад није памтио. Дешавало се да је већ један сат после увреду одговарао на питање увредитељу, или би сам са њим започињао разговор тако поверљиво и ведро као да ништа није било међу њима. А није да је при том изгледао као да је случајно заборавио или намерно опростио увреду, него просто није сматрао ствар за увреду; и то је потпуно задобијало и покоравао децу. Имао је само једну црту, која је у свима разредима гимназије, почев од најнижег па до виших, изазивала код његових другова сталну жељу да га задиркују, али не ради неког злобног исмевања, него стога што их је то увесељавало. Та црта у њему била је необузdana луда стидљивост и чедност. Није могао да чује извесне речи и извесне разговоре о женама. Те су “извесне” речи и разговори, на несрећу, неискорењиви у школама. Иначе чисти у души и у срцу, дечаци, скоро још дечица, врло често воле да говоре у учионицама међу собом, па чак и наглас, о таквим стварима, призорима и ликовима о којима неће сваки пут говорити чак ни војници; штавише, војници много шта и не знају и не разумеју од онога што је већ познато још тако младој деци из нашег интелегентног и вишег друштва. Моралног разврата ту, вероватно, још нема; цинизма такође нема правог, развратног, унутрашњег - али је ту цинизам спољашњи, и он се код њих не ретко сматра чак као нешто деликатно, фино, јуначко и достојно подражавања. Видећи да “Аљошка Карамазов”, кад се почне говорити “о томе”, брзо затвара уши прстима, његови другови би се неки пут нарочито скупили сви у гомилу око њега, па би му, уклањајући му силом руке с ушију, викали на обадва ува гадне речи, а

он би се отимао, падао би на под, легао би, бранио се - и при том не говорећи им ни речи, не свађајући се, брзо подносио увреду. Напослетку су га оставили на миру, нису га више називали “девојчицом”. Чак су гледали на њега, у том смислу, са сажаљењем. Иначе, у школи је по учењу био међу најбољима, али никад није био обележен као први.

Кад је умро Јефим Петровић, Аљоша је још две године провео у губернијској гимназији. Неутешена супруга Јефима Петровића, скоро одмах после његове смрти, оде на дуже време у Италију с целом породицом, која се сва састојала из особа женскога пола, а Аљоша доспе у кућу некаквим двома дамама, некаквим далеким рођакама Јефима Петровића, које он раније никад није видео, али под каквим условима, то ни сам није знао. И то му је била карактеристична црта, и то у великој мери: никад није водио бригу о чијем трошку живи. У томе је био потпуна супротност свом старијем брату, Ивану Фјодоровићу, који се напатио две прве године на универзитету хранећи се својим трудом, и који је још од раног детињства горко осетио да живи на туђем хлебу, код добротвора. Но та чудновата црта у Алексејевој нарави није се могла осудити сувише строго; зато што би свако ко би га макар најмање познавао, одмах, при првом питању које би се појавило с тим у вези, долазио до убеђења да је Алексеј као нејуродив младић, коме, кад би наједаред доспео у руке кар читав капитал, он би га без колебања дао на први захтев или за какво добро дело, или можда просто неком вештом прописвету кад би му га тај затражио.

Уопште говорећи, он као да никако није знао вредност новцу; наравно, не говорећи у буквалном смислу те речи. Кад би му давали џепарац, који он сам никад није тражио, по читаве недеље не би знао шта с њим да ради; или би га трошио тако да му је зачас нестајао. Петар Александровић Миусов, човек у погледу новца и буржоаског поштења врло тугаљив, доцније, кад је добро упознао Алексеја, изговорио је о њему овај афоризам: “Ово је можда једини човек на свету који, да га оставите наједаред самог и без новаца на тргу непознате вароши са милион становника, нипошто неће пропасти, нити умрети од глади и зиме, јер ће га одмах нахранити, сместити, а ако га не сместе, он ће се у часу сам снаћи, и то га неће стати никаквих напора и никаква понижења, а онај ко га је примио неће осетити терет, још ће, напротив, уживати у томе.”

Гимназију није свршио: била му је остала још једна година, кад наједном објави својим дамама да иде оцу, због неког посла, који му је пао на памет. Оне су га врло жалиле, и скоро га не хтедоше пустити. Пут је стајао врло мало, и даме му не дозволише да заложи свој сат, поклон добротворове породице пред одлазак у иностранство, него га обилно снабдеше новцем, чак новим оделом и рубљем. Он им, међутим, врати половину новца, изјавивши да неизоставно хоће да путује трећом класом. Дошавши у нашу варош, он на прва питања родитељева: “Зашто је управо изволео доћи кад још није свршио школу?” - просто ништа не одговори; био је, како се прича, само необично замишљен. Ускоро се показа да тражи гроб своје мајке. И сам признаде да је само због тога и дошао. Али тешко да је то био једини узрок његовог доласка. Највероватније је да он тада ни сам није знао, нити би икако могао објаснити шта се управо наједном покренуло у његовој души и неодољиво га повукло на некакав нов, непознат, али већ неизбежан пут. Фјодор Павлович му не могаде показати где је сахранио своју другу супругу, зато што

никад није био на њеном гробу откако су закопали сандук; а како је то било доста давно, сасвим је заборавио где су је сахранили...

Узгред да рекнемо коју о Фјодору Павловичу. Он дуго времена пре тога није живео у нашем граду. Једно три-четири године после смрти друге жене, пође на југ Русије и нађе се напослетку у Одеси, где и проведе неколико година. Одмах се упознао, по својим сопственим речима, “са многим Чивутима, Чивучићима, Чивама и Чивучади”, а свршио је тиме да је напослетку не само код чивута него “и код Јевреја бивао приман”. Човек мора помислити да је у то доба сигурно и развио у себи нарочиту вештину куцкати и тећи пару. А вратио се поново, и коначно, у нашу варошицу једно три године пре доласка Аљошиног. Пређашњи познаници његови нађоше да је страшно остарео, премда он ни издалека још није био тако стар. Није се владао отменије, него некако дрскије. Код те пређашње будале појавила се, на пример, безочна потреба да сад он друге прави будалама. А да оргија са женама волео је не само као пре него чак некако одвратније. Ускоро отвори у нашем округу неколико нових крчми. Видело се да има можда једно сто хиљада, или тек нешто мање. Многи из града и среза одмах се код њега задужише, наравно, на сигурну залогу. Али у последње време некако се опустио, поче да губи одмереност, контролу над собом, паде чак у некакву лакомисленост, почињао би једно а свршавао друго, некако се растрзао, и све чешће се опијао, и да није било, још увек, оног слуге Григорија, који је у то доба већ и сам био прилично остарео, и пазио на њега као какав васпитач, Фјодор Павлович не би можда прошао без великих незгода. Долазак Аљошин као да је утицао на њега и у моралном погледу: у том човеку, који је пре времена остарео, као да се пробудило нешто од онога што се већ одавно угасило у његовој души. “Знаш ли ти” - говорио је често Аљоши загледајући се у њега - “да си ти налик на њу, на кликушу?” Тако је називао своју покојну жену, Аљошину мајку. Гроб кликушин показа Аљоши, напослетку, слуга Григориј. Он га одведе на наше варошко гробље, и тамо, у удаљеном куту, показа му гвоздену, не скупу, али одржавану плочу, на којој је био и натпис са именом, сталежом, годином рођења и смрти покојнице, а доле беху урезана као нека четири стиха из старинске гробљанске поезије, која се обично употребљава на гробовима средњег сталежа. Зачудо, та плоча беше дело Григоријево. Он сам ју је подигао над гробом јадне кликуше, и то о свом трошку, пошто је Фјодор Павлович, коме је већ толико пута досађивао напоменама о томе гробу, отпутовао напослетку у Одесу, одмахнувши руком не само на гробове него и на своје успомене. Аљоша не показа на материном гробу никакве нарочите осетљивости, само саслуша озбиљно и разложно причање Григоријево о подизању плоче, одстоја неко време погнуте главе, и оде, не проговоривши ни речи. Од тога доба можда читаву годину дана није ни одлазио на гробље. Но на Фјодора Павловича је тај мали догађај такође утицао, и то врло оригинално. Он наједаред узе хиљаду рубаља и однесе их у наш манастир за покој душе своје супруге, али не друге, Аљошине матере, не кликуше, него прве, Аделаиде Ивановне, оне што га је тукла. Тог дана увече он се опи, и грдио је пред Аљошом монахе. Сам он није био нимало религиозан: можда никад ниједне свеће од гроша није припалио пред иконом. Чудновати наступи изненадних осећања и изненадних мисли обузимају понекад такве типове.

Ја сам већ рекао да се Фјодор Павлович био врло опустио. Његово лице је у то време јасно сведочило о карактеру и суштини целог живота који је провео. Сем

дугачких и меснатих кесица под сићушним очима, вечно безобразним, подозривим и подсмешљивим, сем многих дубоких бора на малом, но подебелом лицу, испод његове шиљате браде висио је велики подваљак, меснат и подужи, као нека кеса, што му је давало некакав одвратно-сладострастан изглед. Додајте томе још чулна, широка уста, са дебелим уснама, испод којих су се видели мали окрњци црних, скоро иструлих зуба. Увек се је прскао пљувачком кад би почео говорити. Уосталом, и он сам је волео да се шали на рачун свога лица, премда је, канда, њиме био задовољан. Нарочито би указивао на свој нос, не врло велики, али врло танак, са јако истакнутом грбом: “Прави римски” - говорио је - “заједно са подваљком - права физиономија старог римског патриција из доба опадања.” Тиме се, изгледа, поносио.

Убрзо после проналажења материног гроба Аљоша му наједном изјави да хоће да ступи у манастир и да монаси пристају да га приме за искушеника. Он објасни при том да је то његова необично јака жеља, и да моли од њега, као од оца, свечану дозволу. Стари је већ знао да је старац Зосима, који је испоснички живео у манастирском скиту¹, учинио на његовог “тихог дечка” нарочити утисак.

- Тај им је старац, наравно, најпоштенији монах - рече он, ћутљиво и замишљено саслушавши Аљошу, но скоро ни најмање се не зачудивши његовој молби. - Хм... дакле, тамо хоћеш, мој тихи дечко! - Био је поднапит, и наједаред се осмехну својим развученим пијаним осмехом, који није био лишен подмуклости и лукавства. - Хм... а ја сам, видиш, баш тако и предосећао, да ћеш ти нечим таквим свршити; можеш ли ти то себи представити? Ти си баш тамо намерио. Најпосле, не бринем; имаш своје две хиљадице, то ти је опрема, а ја те, анђеле мој, никад нећу оставити, и сад ћу платити за тебе што треба, ако траже. Али ако не затраже, што да се намећемо, зар није тако? Јер ти трошиш пара, као канаринка, по два зрна недељно... Хм... Знаш ли, један манастир има близу града мало насеље, и тамо, свима је већ познато, само “манастирске жене живе”, тако их тамо зову, једно тридесет комада жена, чини ми се... Ја сам тамо био, и, знаш, занимљиво је, наравно, на свој начин, због разноврсности. Рђаво је само утолико што је страشان русизам. Францускиња никако нема, а могло би их бити, имају новаца. Него, кад дознаду, доћи ће. А овде је добро, овде нема манастирских жена, а монаха има једно двеста. Поштено. Испосници. Признајем... Хм... Дакле, ти монасима хоћеш? А мени те је жао, Аљоша; ја сам те заиста, хоћеш ли ми веровати, заволео... Уосталом, ето згодне прилике: помолићеш се и за нас грешнике, јер смо и сувише много нагрешили живећи овде. Ја сам увек о томе мислио: ко ли ће се за мене некад помолити? Постоји ли на свету такав човек? Мили мој дечко, ја сам ти у том погледу страшно глуп, ти можда не верујеш? Страшно. Видиш ли: ма како да сам глуп, ја о том непрестано мислим, мислим не често, дабогме, али ипак. Јер немогућно је, мислим, да ме ђаволи забораве кукама одвући к себи, кад умрем. И тада мислим: куке? А откуд им те куке? Од чега су? Гвоздене? А где их кују? Имају ли, ваљда, тамо некакву фабрику? Јер тамо, у манастиру, иноци као сигурно држе да у паклу има, на пример, таван. А ја, ето, готов сам да поверујем у пакао, али само без тавана; тако ми пакао дође некако деликатније, просвећеније, то јест на лутерански начин. А у самој ствари, зар није

¹ Скит - одвојено мало насеље монаха испосника, који живе у засебним ћелијама - *Прим ред.*

свеједно, с таваном или без тавана? Јер, ето, у чем се то проклето питање састоји! Ако нема тавана, онда нема ни кука. А ако нема кука, онда све на страну; опет, дакле, невероватно: ко ли ће ме тада кукама повући, јер ако ме не повуку, шта ће онда бити, где је онда правда на свету! *Il faudrait les inventer*,² те куке, за мене нарочито, само за мене, јер, да ти знаш, Аљоша, какав сам ја бестидник.

- Па тамо нема кука - изговори Аљоша тихо и озбиљно загледајући се у оца.

- Да, да, само сенке од кука. Знаш, знам. Као што је један Француз описивао пакао. "*J'ai vu l'ombre d'un cocher qui avec l'ombre d'une brosse frottait l'ombre d'une carosse.*"³ Откуд ти, драги мој, знаш да нема кука? Кад поживиш код калуђера, друкчије ћеш певати. А, уосталом, иди, дођи тамо до истине, па да ми причаш; ипак ће лакше бити ићи на онај свет кад поуздано знаш шта има тамо. А и више ти се пристоји да будеш код монаха него код мене, пијане старкеље, и са девојчурама... премда за тебе, као ни за анђела, ништа прионути неће. Ваљда ни тамо ништа за те неће прионути; ето зашто ти дозвољавам: што се у то уздам. Теби није врана мозак попила. Планућеш и угасићеш се, излечићеш се, и натраг ћеш доћи. А ја ћу те чекати: јер ја осећам да си ти једини човек на земљи који ме није осудио, дечко мој мили, ја осећам то, и не могу то не осећати.

И он чак заслини. Био је сентименталан. Био је зао и сентименталан.

V

СТАРЦИ

Можда ће неко од читалаца помислити да је мој младић био болешљива, екстази наклоњена, оскудно развијена природа, бледо сањало, закржљао, изнурен човек. Напротив, Аљоша је у то време био стасит, румених образа, ведра погледа, деветнаестогодишњи младић, пун здравља. Он је био у то време и врло леп, витак, средњег раста, тамносмеђ, са правилним, премда мало дугуљастим овалним лицем, сјајним тамносивим, широко размакнутим очима, веома замишљен и, очигледно, веома спокојан. Можда ће неко рећи: црвени образи не сметају ни фанатизму ни мистицизму. Но мени се чини да је Аљоша био чак више него ико реалист. О, наравно, у манастиру је он потпуно веровао у чуда, али, по мом схватању, чуда никад не збуњују реалиста. Чуда не доводе реалиста вери. Прави реалист, ако не верује, увек ће наћи у себи снаге и способности да не поверује ни у чудо; а ако чудо стане пред њега као неуклоњива чињеница, онда он пре неће поверовати својим осећањима него што ће допустити чињеницу. А ако је и допусти, онда ће је допустити као природну чињеницу, која му само до сада није

² Требало би их измислити.

³ Видео сам сенку једног кочијаша, који је сенком једне четке рибао сенку неких каруца.

била позната. Код реалиста се не рађа вера услед чуда, него чудо услед вере. Кад реалист једном поверује, он баш услед свог реализма мора допустити и чудо. Апостол Тома је изјавио да неће поверовати док не види, а кад је видео, он рече: “Господ мој и бог мој!” Је ли га чудо нагнало да верује? Највероватније је да није, него је поверовао једино стога што је желео да верује, и што је можда већ веровао потпуно, у дубини своје душе, чак и онда кад је говорио: “Нећу веровати док не видим.”

Рећи ће можда неко да је Аљоша био туп, неразвијен, да није довршио школу и тако даље. Да није довршио школу, то је истина; но казати да је био туп или глуп - била би велика неправда. Ја ћу просто поновити оно што сам рекао раније: он је на тај пут ступио само стога што га је у то време једино тај пут свега задобио и показао му одједном идеалан излаз за његову душу, која се из мрака на светлост отимала. Додајте још да је он био унеколико младић овог нашег времена, то јест поштен по својој природи, који је тежио за истином, тражио је и веровао у њу, а кад би поверовао, тражио да одмах у њој и учествује свом снагом своје душе, и који је тражио да одмах учини какав подвиг, са неизоставном жељом да све жртвује за тај подвиг, па и сам живот. Премда, на жалост, ти младићи не разумеју да је у већини таквих случајева жртвовати свој живот можда најлакша жртва, и да, на пример, жртвовати пет-шест година своје бујне младости за мучно и тешко учење, за науку, макар само за то да удесетостручи у себи снагу за службу оној истини и том подвигу који је заволео и који је наумио да изврши - таква жртва је увек, за већину њих, изнад њихове снаге. Аљоша је изабрао свима супротан пут, али са истом жудњом за што бржим подвигом. И тек што се он, замисливши се озбиљно, дубоко уверио да бесмртност и бог постоје, одмах је, сасвим природно, рекао себи: “Хоћу да живим за бесмртност, а на половичан компромис не пристајем.” Исто тако, да је решио био да бесмртности и бога нема, он би оног тренутка пошао у атеисте и социјалисте (јер социјализам није само радничко питање такозваног четвртог сталежа него углавном атеистичко питање, питање савременог оваплоћења атеизма, питање Вавилонске куле, која се зида без бога, не да се са земље дође до неба, него да се небо свуче на земљу). Аљоши се чинило чудновато и немогућно да живи као пре. Речено је: “Раздај све па пођи за мном ако хоћеш да будеш савршен.” И Аљоша рече себи: “Не могу ја, место, ,свега', дати две рубље, а место, ,иди за мном', одлазити само у цркву на службу.” Из успомена његовог детињства можда се сачувало нешто о нашем оближњем манастиру, куда га је могла мати водити на црквену службу. Можда су што утицали и коси зраци сунчевог заласка пред иконом, према којој га је пружала кликуша мати. Дође нам он тада замишљен можда само зато да види је ли ту све или су ту само “две рубље”, и - у манастиру наиђе на овога старца...

Тај старац, као што сам већ саопштио раније, био је старац Зосима. Али би сад овде требало рећи неколико речи о томе шта су уопште “старци” у нашим манастирима. Мени је жао што се на том пољу не осећам доста стручан и сигуран. Али ћу ипак покушати да ствар изложим у неколико речи и површно. Пре свега, стручни људи тврде да су се старци и испоснички живот појавили код нас, по нашим руским манастирима, тек сасвим недавно, нема ни сто година, док на свем православном Истоку, нарочито на Синају и у Светој Гори, постоје већ више од хиљаду година. Тврде да је “стараштво” постојало и код нас у Русији у најстарија времена или је неизоставно морало постојати, али услед руских

несрећа, услед татарске најезде, унутрашњих побуна и прекида пређашњих веза са Истоком после пада Цариграда, та се установа код нас заборави и стараца нестане. А наново их је увео крајем прошлог века један од великих испосника (као што га зову), Пајсиј Величковски, и његови ученици, но и до данас, чак после скоро сто година, постоје они тек у мало манастира; чак их и гоне, као неку нечувену у Русији новотарију: “Стараштво” је нарочито напредовало код нас у Русији у једној знаменитој монашкој “пустињи”⁴, у козељској општини. Кад га је и ко установио и у нашем манастиру - не могу казати, али у њему је била већ трећа смена стараца, и старац Зосима био је последњи од њих, али и он је већ био скоро на прагу смрти због изнурености и болести, и нису знали ко да га замени. То питање је за наш манастир било важно, јер наш манастир ничим није био нарочито знаменит до тог доба: у њему није било ни моштију светих угодника, ни самојављених чудотворних икона; није било чак ни славних предања, скопчаних са нашом историјом, а није имао ни историјских подвига и заслуга за отаџбину. Он се подигао и прославио широм целе Русије нарочито због стараца; богомољци су долазили до нас гомилама, из целе Русије, из даљине на хиљаде километара, да виде и чују те наше старце. Па шта је то старац? Старац - то је онај који узима вашу душу и вашу вољу у своју душу и у своју вољу. Изабравши себи старца, ви се одричете своје воље и предајете је њему у потпуну послушност, са потпуним самоодрицањем. То искушење, ту страшну школу живота, онај који се предаје прима добровољно, у нади да ће после дугог искушења победити себе, да ће овладати собом у толикој мери да може, напослетку, послушношћу у току целог живота, постићи потпуну слободу, то јест слободу од самога себе, да избегне судбу оних који су цео век проживели а себе у себи нису нашли. Тај проналазак, то јест “стараштво”, није теоријски, него је изведен на Истоку из праксе, данас већ хиљадугодишње. Обавезе према старцу нису што и обично искушеништво, које је одувек постојало и у нашим руским манастирима. Овде се подразумева стална исповест свих испосника старцу и неразрушива веза између онога који је везао и везаног. Прича се, на пример, да је једаред, у најстарија времена хришћанства, један такав искушеник, не испунивши неки задатак, који му је одредио његов старац, отишао од њега из манастира и дошао био у другу земљу - из Сирије у Египат. Тако се после дугих и великих подвига удостојио, напослетку, да претрпи мучења и мученичку смрт за веру. Но кад је црква сахрањивала тело његово, штујући га већ као светитеља, онда се наједаред при узвику ђаконовом: “Оглашени, изиђите!” - мртвачки сандук са телом мучениковим, који лежаше у њему, откиде с места, и би избачен из храма, и тако трипут. Напослетку дознадоше да тај мукотрпник некада није испунио заповест, него је отишао од свога старца и, према томе, без одобрења старчева нису му греси могли бити опроштени, ни крај свих његових великих подвига. А кад га је дозвани старац ослободио од послушања, тада се могао свршити његов погреб. Наравно, ово је само древна прича; али ево шта се недавно догодило: један од наших савремених монаха спасавао се у Светој Гори; наједаред му његов старац заповеди да остави Свету Гору, коју је он из дубине душе своје заволео као светињу, као тихо пристаниште - па да иде најпре у Јерусалим, на поклоњење светим местима, а после натраг у Русију, на север, у Сибир: “Тамо је теби место, а не овде.”

⁴ Пустиня - првобитно, усамљено место, где живи испосник; касније, манастир подигнут далеко од људског насеља. - *Прим. ред.*

Пренеражени и тугом убијени монах јави се у Цариграду васељенском патријарху и замоли га да га разреши послушања, али му и васељенски владика одговори да га не само он, патријарх васељенски, не може разрешити, него на свој земљи нема, нити може бити такве власти која би га могла разрешити од послушања које му је старац наложио, осим власти оног старца који му је заповедио. На тај начин, “стараштво” је обдарено влашћу, у извесним приликама, безграничном и несхватљивом. Ето зашто је у многим манастирима код нас “стараштво” с почетка било дочекано скоро са гоњењем. Међутим, у народу су старце одмах почели високо поштовати. К старцима нашег манастира, на пример, долазио је и прост свет и врло угледни људи, с тим да им, бацивши се пред њих, исповедају своје сумње, своје грехе, своје патње, и да измоле савете и поуку. Видевши то, противници старца су викали, поред других оптужби, да се ту самовољно и лакомислено понижава тајна црквене исповести, премда, кад искушеник или световњак непрекидно исповеда своју душу старцу, то се не врши као тајна. Међутим, установа манастирских старца одржала се и мало-помало се одомаћује по руским манастирима. Истина је, додуше, и то да ово испитано и већ хиљадугодишње оруђе за морални препород човеков од ропства ка слободи и ка моралном усавршавању, може да се претвори у оружје са две оштрице, тако да понеког може да одведе место у смиреност и потпуно господарење над самим собом, напротив, до најсатанскије гордости, то јест до ланаца, а не до слободе.

Старац Зосима могао је имати једно шездесет пет година, био је спахијског порекла, негда је, у најранијој младости, био у војној служби и служио на Кавказу као нижи официр. Без сумње је морао задивити Аљошу неким нарочитим својством своје душе. Аљоша је живео у самој ћелији старца, који га је врло заволео и примио га к себи. Треба рећи да Аљоша, живећи тада у манастиру, ничим није још био везан; могао је излазити куд хоће, ако ће и на читаве дане; и премда је носио мантију, носио ју је добровољно - да се ни од кога у манастиру не би разликовао. Дабогме да се то њему и допадало. На младићку уобразиљу утицале су можда моћ и слава која је непрестано окруживала његовога старца. За старца Зосиму многи су говорили да је, пуштајући к себи толико година све који му долажаху да исповеде своје срце, и који су жељни били да од њега чују савета и утешну реч, толико много исповести, горког кајања и признања примио у своју душу да је, на крају, стекао већ тако префињену проницљивост, те је при првом погледу на лице непознатог, који би му дошао, могао погодити: због чега је дошао, шта му треба, и какве муке растрзају његову савест, и зачуђавао је, збуњивао и скоро плашио понекад дошавшег тим познавањем његове тајне пре него што је тај иједну реч проговорио. При том је Аљоша скоро увек запажао како су људи, скоро сви који су први пут улазили старцу да разговарају насамо са њим, улазили са страхом и немиром, и излазили од њега скоро увек светли и радосни - и најтуробни је лице претварало би се у срећно. На Аљошу је необично деловало и то што старац ни најмање не беше строг; напротив, бивао је скоро увек весео у опхођењу. Монаси су за њега говорили да он нарочито пријања душом ономе ко је грешнији, а ко је најгрешнији, тога ће највећма и завоleti. Међу монасима су се налазили, до пред сам крај живота старчева, људи који га нису трпели и који су му завидели; но њих је бивало све мање, и они су ћутали; премда је међу њима било и неколико знаменитих и значајних у манастиру лица, као, на пример, један од најстаријих монаха, који је држао завет дугог и великог ћутања и строгог

поста. Огромна је већина ипак била на страни старца Зосиме, а многи од њих су га баш волели из свег срца, ватрено и искрено; неки су му били одани скоро фанатички. Такви су отворено говорили, додуше не баш сасвим гласно, да је он светац, да о том нема никакве сумње, и предвиђајући његов блиски крај, очекивали су одмах и чудеса и велику славу за манастир од покојника, у најскоријој будућности. У чудесну моћ старчеву веровао је безусловно и Аљоша, као што је безусловно веровао и у причу о сандуку што је летео из цркве. Он је видео како су се многи од оних који су долазили са болесном децом или одраслим рођацима и молили да старац метне на њих руке и да прочита над њима молитву, брзо враћали - понеки чак већ и сутрадан - и падајући ничице у сузама пред старцем, захваљивали за исцељење својих болесника. Да ли је то збиља било исцељење, или само природно побољшање у току њихове болести, то питање се за Аљошу није постављало, јер он је већ потпуно веровао у духовну моћ свога учитеља, и слава старчева беше чисто као његов лични тријумф. Нарочито би му дрхтало срце и сав би некако сијао кад би старац излазио пред гомилу богомољаца из простог народа, који су га чекали код врата скита, и који су се нарочито стицали овде из целе Русије да виде старца и да добију од њега благослов. Они би падали пред њим ничице, плакали, љубили му ноге, целивали земљу на којој стоји, вапили; жене су пружале према њему своју децу, приводили су к њему болесне кликуше. Старац је разговарао с њима, читао над њима кратку молитву, благосиљао их и отпуштао. У последње време, од наступа болести, он је био неки пут тако слаб да је једва могао да изиђе из ћелије, и богомољци су чекали на његов излазак по неколико дана. За Аљошу се није постављало питање зашто га они воле, зашто пред њим падају ничице и плачу од милине чим му само угледају лице. О, он је одлично разумео да за смирену душу руског простог човека, измучену радом и јадом, и, што је најглавније, вечитом неправдом и свагдашњим грехом, како својим тако и светским, нема јаче потребе и утехе него наћи светињу или светитеља, пасти пред њега и поклонити му се: "Ако код нас има греха, лажи и искушења, ипак постоји на земљи, тамо негде, светитељ и човек виши од нас; у њега је зато истина, он зато зна истину: значи, она не умире на земљи, па ће, дакле, кад-тад и к нама доћи, и завладаће на свој земљи, као што је обећано." Знао је Аљоша да тако исто осећа, па чак и мисли народ, он је то разумео, али да је баш старац тај светац, тај чувар божје истине у очима народа - у то ни он није сумњао ни најмање, заједно са уплаканим сељацима и њиховим болесним женама, које су пружале старцу своју децу. Убеђење, пак, да ће старац, кад премине, прибавити необичну славу манастиру, владало је у Аљошиној души можда чак јаче неголи код икога у манастиру. Уопште, у последње време некакво дубоко пламено унутрашње усхићење све се јаче разгоревало у његовом срцу. Њега није збуњивало нимало што тај старац стоји пред њим ипак као усамљена појава: "Свеједно, он је светац, у његовом је срцу тајна препорода свију, она моћ која ће напослетку васпоставити правду на земљи, и биће сви свети, и волеће један другог, и неће бити више ни богатих, ни сиромашних, ни оних што се дижу, ни понижених, него ће бити сви као деца божја, и настаће право Царство Христово." Ето о чему је сањало срце Аљошино.

Изгледа да је на Аљошу најјачи утисак учинио долазак његова два брата, које он дотле уопште није знао. Са братом Дмитријем Фјодоровичем здружио се брже и ближе, премда је овај дошао доцније, него са другим (једно-утробним) братом

својим, Иваном Фјодоровичем. Он је страшно желео да упозна брата Ивана; али, ето, овај је већ два месеца ту живео, и мада су се доста често виђали, никако се нису зближили: Аљоша је и сам био ћутљив, и као да је чекао нешто, као да се стидео нечега, а брат Иван, премда је Аљоша у почетку опазио на себи његове подуже и радознале погледе, наскоро престаде и мислити о њему. Аљоша примети то са неком збуњеношћу. Он је мислио да та равнодушност братова долази од разлике у годинама, а нарочито у образовању. Но мислио је и друго: тако мала радозналост и наклоност према њему, можда је код Ивана долазила и од нечега Аљоши сасвим непознатог. Њему се све некако чинило да је Иван нечим забављен, нечим унутрашњим и важним, да нагло тежи некаквом циљу, можда врло тешком, тако да му није до њега, и да, ето, то и јесте једини узрок што гледа на Аљошу расејано. Аљоша је размишљао и о томе: да ли нема ту каквог презрења према њему, приглупом искушенику, од стране ученога атеиста. Он је тачно знао да је његов брат атеист. Због тог презрења, ако га је било, он се није могао наћи увређен; но ипак је са неком њему непојмљивом и немирном збуњеношћу очекивао када ће брат зажелети да му се приближи. Брат Дмитриј Фјодорович изражавао се о брату Ивану са најдубљим поштовањем, са неким нарочито дубоким осећањем. Од њега је Аљоша дознао све појединости оног важног питања које је у последње време везало оба старија брата необичном и блиском везом. Одушевљење Дмитријево братом Иваном било је утолико карактеристичније у очима Аљошиним што је брат Дмитриј, кад се упореди са Иваном, био човек скоро сасвим необразован; стављени један поред другог, они су, као личности и карактери, представљали тако очигледну супротност да би скоро немогућно било измислити два човека мање слична међу собом.

У то се, ето, време десио састанак, или, боље рећи, породични скуп свих чланова те нескладне породице у ћелији старчевој, што је необично утицало на Аљошу. Повод за тај скуп био је управо лажан. Несугласице због наследства и имовинских рачуна Дмитрија Фјодоровича са његовим оцем, Фјодором Павловичем, очигледно, биле су дошле до крајње границе. Односи се заоштрише и постадоше неподношљиви. Фјодор Павлович је, канда, први и, канда, у шали набацио мисао да се сви састану у ћелији старца Зосиме, па, премда неће прибегавати његовом посредовању, ипак да се некако пристojније споразумеју, при чему би чин и личност старчева могли утицати озбиљно и помирљиво. Наравно, Дмитриј Фјодорович, који код старца никад није био, и који га чак никад није ни видео, одмах је помислио да отац хоће старцем да га уплаши; но како је он сам себе потајно користио због многих, нарочито оштрих испада у препирци са оцем у последње време, то је примио позив. Уз то напомињем да Дмитриј није живео у очевој кући, као Иван Фјодорович, него одвојено, на другом крају. Десило се тако да се Петар Александрович Миусов, који је у то доба живео међу нама, нарочито био ухватио за ту идеју Фјодора Павловича. Либерал четрдесетих и педесетих година, слободан мислилац и атеист, он је, можда из дуга времена, а можда и ради лакомислене забаве, узео у тој ствари необично учешће. Наједаред зажеле да види манастир и "свеца". Како је још непрестано трајала његова парница са манастиром и још се одуговлачио спор око граница њихових имања, око некаквих права на сечу шуме и на риболов у реци, и друго, то он пожури да се тиме користи под изговором да и сам поразговара са оцем игуманом, не би ли се њихов спор како могао окончати споразумно. Посетилац са

тако лепим намерама могао је, дабогме, бити примљен у манастиру пажљивије и предусретљивије него други, који долази само из љубопитства. Услед свих тих околности могли су у манастиру унеколико утицати на болесног старца, који у последње време скоро никако није излазио из ћелије, и који, због болести, одбијаше чак и обичне посетиоце. Свршило се тиме да је старац дао пристанак, и дан доласка би одређен. “Ко је мене поставио да их делим?” само је толико старац са осмехом рекао Аљоши.

Дознавши за тај састанак, Аљоша се врло збунио. Ако је ко од тих парничара и противника могао гледати озбиљно на тај скуп, то је био, без сумње, само брат Дмитриј; остали ће сви доћи ради лакомислених и за старца можда увредљивих циљева - ето шта је предвиђао Аљоша. Брат Иван и Миусов доћи ће из радозналости, и то можда из најгрубље, а отац његов можда због какве лакрдијашке и глумачке сцене. О, мада је Аљоша ћутао, он је већ довољно и дубоко познавао свога оца. Понављам, тај дечак никако није био тако простодушан каквим су га сви сматрали. С тешким осећањем очекивао је он одређени дан. Без сумње, он се бринуо у себи, у свом срцу, да се све те породичне несугласице како било сврше. Но, крај свега тога, најглавнија његова брига била је за старца: страховао је за њега, за његов углед, бојао се увреда, а нарочито префињених, учтивих подсмевања Миусовљевих, и алузија с висине ученога Ивана - тако је све то он сагледао. Чак хтеде да ризикује да упозори старца, да му што рекне о лицима која могу доћи, али се предомисли и оћута. Само уочи одређеног дана поручи преко једног познаника брату Дмитрију да га врло воли и да очекује од њега да испуни што је обећао. Дмитриј се замисли, јер никако није могао да се сети шта је он то њему обећао, те му само писмом одговори да ће се свом снагом уздржавати “пред нискошћу”, и, премда дубоко уважава старца и брата Ивана, убеђен је да је ту или њему спремљена некаква замка, или је све нека недостојна комедија. “Но, крај свега тога, пре ћу прегристи језик него што ћу ускратити поштовање светоме мужу кога ти толико поштујеш”, заврши Дмитриј писамце. Аљошу оно није баш много охрабрило.

КЊИГА ДРУГА

НЕУМЕСТАН СКУП

I

ДОЂОШЕ У МАНАСТИР

Десио се диван, топал и ведар дан. Био је крај августа. Састанак са старцем био је уговорен одмах после литургије, отприлике око једанаест и по. Но наши посетиоци не дођоше на службу, него се довезоше таман кад се свет почео разилазити. Дођоше у двојим кочијама; у првим, елегантним, са два скупа коња, стиже Петар Александрович Миусов са својим далеким рођаком, врло младим човеком од једно двадесет година, Петром Фомичем Калгановом. Тај младић се спремао да ступи на универзитет; а Миусов, код кога је он однекуд у овај мах живео, мамио га је да пође са њим у иностранство, у Цирих или у Јену, да се тамо упише на универзитет и доврши студије. Младић се још није одлучио. Био је замишљен и некако расејан. Лице му је било пријатно, био је темељно грађен, доста високог стаса. Поглед му је неки пут био чудновато укочен: као и сви врло расејани људи, он би понекад гледао у вас нетремице и дуго, међутим, уопште вас није видео. Био је ћутљив и помало неспретан, али се дешавало - уосталом, само кад је с киме насамо - да наједном постане страшно разговоран, плаховит, смешљив, и неки пут би се смејао бог зна чему. Но одушевљење се његово тако исто брзо и наједаред гасило као што се брзо и наједаред рађало. Био је одевен увек лепо, чак елегантно; већ је имао прилично имање, а очекивао је још далеко више. Био је Аљошин пријатељ.

У врло старим, расклиматаним, али пространим најмљеним колима, са два стара зеленка, који су јако заоста ли за колима Миусовљевим, довезе се Фјодор Павлолч са својим сином Иваном Фјодоровичем. Дмитрију Фјодоровичу још уочи тог дана био је саопштен и дан и час састанка, али он закасни. Посетиоци оставише кола крај оgrade, у гостионици, и уђоше на манастирску капију пешке. Осим Фјодора Павловича, остала тројица, канда, никад нису видела манастир, а Миусов можда неких тридесет година није био ни у цркви. Он се освртао са неком радозналошћу, не без извесне намештене одрешитости. Али његов посматрачки дух, осим црквених и економских зграда, иначе врло обичних, ништа није налазио у унутрашњости манастира. Излазили су последњи верници из цркве скидајући

капе и крстећи се. Међу простим светом било је и лица из вишег друштва, две-три даме, један врло стар генерал; сви су они становали у манастирској гостионици. Просјаци се одмах скупише око наших посетилаца, али им нико ништа не удели. Само Петруша Калганов извади из новчаника десет копјејака, и, ужурбано и збунивши се богзна зашто, брже их тури у руку једној жени, нагло изговоривши “поделите подједнако”. Нико му од његових сапутника на то ништа не примети, тако да није било разлога да се збуњује, али он, опазивши то, збуну се још више.

Него, било је ипак чудно; требало би да их дочекају, чак можда и са неком нарочитом пажњом: један је тек недавно поклатио манастиру хиљаду рубаља, а други је био веома богат поседник и, тако рећи, један од најобразованијих људи, од кога су сви они, ту, унеколико зависили због риболова у реци, услед обрта који је могла да добије парница. Па ипак нико од званичних лица не изиђе да их дочека. Миусов расејано гледаше на гробне плоче око цркве, и хтеде већ да каже да родбина тих покојника мора да је много плаћала за право да своје покојнике сахрањује на тако “светом” месту, али оћута: проста либерална иронија претварала се код њега већ скоро у гнев.

- До ђавола, кога човек овде да пита у овом нереду! То би требало да знамо, јер време пролази - рече он наједаред као за себе.

Изненада им приђе један старији, прилично ћелав господин, у пространом летњем капуту и са сладуњавим очима. Подигавши шешир, он се, медено врскајући, представи свима заједно као тулски поседник Максимов. И сместа је поделио бригу наших путника.

- Старац Зосима живи у скиту, у потпуно одвојеном скиту, једно четири стотине корака од манастира, кроз шумицу, кроз шумицу...

- То и ја знам да се до њега иде кроз шумицу - одговори му Фјодор Павлович - али не знамо добро пут, давно нисмо долазили.

- А, ево на ову капију, па право шумицом... шумицом. Хајдемо. Је ли по вољи... и мени је... и ја ћу... Ево овуда, овуда.

Прођоше кроз капију и упутише се шумом. Поседник Максимов, човек од једно шездесет година, не да је ишао, него је скоро трчао поред њих, разгледајући их са грозничавом, скоро немогућном радозналостићу. Његове очи биле су некако избуљене.

- Видите, ми том старцу идемо својим послом - примети строго Миусов; - ми смо, тако рећи, добили аудијенцију “у сего лица”, и стога, премда смо вам захвални за пут, али ћемо вас молити да не улазите са нама...

- Ја сам био, био, већ сам био... *Un chevalier parfait!*⁵ - и поседник пуче прстима у ваздух.

- Ко вам је то *chevalier*? - запита га Миусов.

- Старац, дивни старац. Част и слава манастира, Зосима. То је такав старац!

Његов сметени говор прекиде неки монах, који стиже путнике, у камилавци, омањег раста, врло блед и изнурен. Фјодор Павлович и Миусов стадоше. Калуђер се необично учтиво, скоро до земље поклати и рече:

⁵ Прави кавалељер.

- После ваше посете у скиту, отац игуман вас све, господо, најпокорније моли да код њега ручате. Код њега се руча у један сат, не доцније. И вас такође - окрену се он Максимову.

- То ћу неизоставно учинити! - викну Фјодор Павлович, страшно се обрадовавши позиву - неизоставно. И, знате, ми смо сви дали реч да ћемо се овде пристојно понашати... А ви, Петре Александровичу, хоћете ли и ви изволети?

- Како не бих? Па да зашто сам овамо долазио ако не зато да видим све овдашње обичаје. Мени је једино незгодно управо то што сам са вама, Фјодоре Павловичу...

Да, само нам још нема Дмитрија Фјодоровича.

- Камо среће да никако и не дође. Ви мислите мени је пријатно све ово ваше натезање, па још и са вама приде? Дакле, доћи ћемо на ручак, захвалите оцу игуману - окрете се Миусов монаху.

- Не, ја вас морам одвести до старца - одговори монах.

- А ја, кад је тако, одох к оцу игуману; ја ћу, дакле, право к оцу игуману - зацвркута поседник Максимов.

- Отац игуман је у овај мах заузет, али како вам је по вољи - неодлучно одговори монах.

- Ужасно досадан старац - примети наглас Миусов кад Максимов потрча натраг у манастир.

- На фон Зона⁶ је налик - рече наједном Фјодор Павлович.

- Ви ништа друго и не знате. Откуд је он налик на фон Зона?

- Сliku сам му видео. Ако и није налик цртама лица, онда нечим необјашњивим. Сушти други примерак фон Зона. Ја то увек већ по физиономији познам.

- Па могуће, ви сте у томе зналац. Него ево шта, Фјодоре Павловичу. Ви сте малочас изволели споменути како смо дали реч да се владамо пристојно, имајте то на уму. Кажем вам, уздржите се. А почнете ли правити од себе будалу, не желим да ме овде трпају у исту врећу са вама... Видите ли какав је ово човек! - обрати се Миусов монаху - ја се просто бојим доћи с њиме честитим људима.

На бледим, бескрвним уснама малог монаха указа се фини, нем осмех, који није био лишен лукавства своје врсте, но он ништа не одговори, и било је и сувише јасно да је оћутао из осећања сопственог достојанства. Миусов се још већма намргоди.

“О, ђаво да их све носи, ништа друго него вековима израђена спољашњост, а у самој ствари шарлатанство и глупост!” помисли он у себи.

- А ево и скита, ту смо! - викну Фјодор Павлович - ограда и капија су затворене.

И он се поче крстити преко целих груди пред свецима, насликаним над капијом и са стране капије.

- У туђ манастир се не иде са својим правилима - примети он. - Овде се у скиту двадесет пет светаца спасавају, један у другог гледају и купус кусају. И

⁶ Фон Зон - стари развратник, убијен седамдесетих година прошлог века у Петрограду у некој јазбини. - *Прим. ред.*

ниједна женска кроз ова врата неће проћи, ето шта је нарочито значајно. И то је збиља тако. Само, како сам чуо, старац и даме прима? - обрати се он наједаред монаху.

Од простог света је женски пол и сада овде, ено их тамо леже крај доксата, чекају. А за виша женска лица уређене су, опет на доксату, али изван манастирске ограде, две собице, ето баш ти прозори, и старац одлази тамо унутрашњим пролазом, кад је здрав, то јест изван ограде. Ето и сад једна госпођа, харковска поседница, госпођа Хохлакова, чека са својом узетом ћерком. Вероватно је обећао да ће изићи к њима, премда је у последње време тако ослабио да се и међу народом једва појављује.

- Дакле, ипак постоји пролаз из скита до госпођа. Немојте помислити, оче свети, да ја можда што, ја то само онако. У Светој Гори, не знам да ли сте то слушали, не само да се не дозвољавају женске посете него женске уопште нису дозвољене, никакав створ женског рода, ни кокоши, ни ћурчице, ни јунице...

- Фјодоре Павловичу, ја ћу се вратити и вас ћу овде самог оставити, а вас ће, кад ја одем, узети за руке и извести, то вам кажем унапред.

- А чиме сам ја вама на сметњи, Петре Александровичу? Погледајте - викну он наједаред, прекорачивши ограду скита - погледајте у каквој долини ружа они живе!

- Заиста, премда сад ружа није било, али је било много ретког и дивног јесењег цвећа, свуда где год су га могли посадити. Неговала га је очигледно вешта рука. Цветне леје биле су направљене у црквеној порти и међу гробовима. Око кућице у којој се налазила старчева ћелија, дрвене приземне, са доксатом пред улазом, било је такође много цвећа.

- А је ли било то за време пређашњег старца, Варсонофија? Тај, кажу, лепоту није волео, кидисао је и тукао палицом чак и дамски пол - примети Фјодор Павлович пењући се уз степенице.

- Старац Варсонофије збиља је изгледао неки пут као јуродиви, али се причају и многе глупости. А палицом никад никог није тукао - одговори калуђер. - Сад, пак, господо, сачекајте тренутак, ја ћу вас пријавити.

- Фјодоре Павловичу, последњи пут вам говорим, чујте. Понашајте се лепо, иначе ћете ми платити - стиже још једаред да прогунђа Миусов.

- Сасвим је непојмљиво зашто сте ви у тако великом узбуђењу - подругљиво примети Фјодор Павлович; - или се, ваљда, својих грехова бојите? Јер он, кажу, по очима познаје ко са чим долази. И како високо цените њихово мишљење, ви, такав паризлија и напредан господин, просто сте ме зачудили! Да!

Миусов не стиже да одговори на тај сарказам; замолише их да уђу. Он уђе мало озлојеђен...

“Но, сад унапред знам: љут сам, почећу се препирати... почећу се жестити - и себе ћу и идеју понизити” -прође му кроз главу.

МАТОРИ ЛАКРДИЈАШ

Уђоше у собу скоро у исти мах кад и старац, који изиђе из своје спаваће собице чим се они појавише. У ћелији су, још пре њих, старчев излазак очекивала два скитска јеромонаха; један је био отац библиотекар, а други отац Пајсиј, човек болешљив, не тако стар, и, како се за њега говорило, врло учен. Осим тога, чекао је, стојећи у углу, и све је време после остао стојећи, један младић, на изглед од једно двадесет две године, у цивилном дугачком капуту, семинарист и будући теолог, кога су, због нечег, манастир и братија помагали. Био је доста висока раста, свежа лица, широких јагодица, с паметним и пажљивим ситним кестењастим очима. Лице му је изражавало потпуну учтивост, али пристојну, без приметног улагивања. Госте, што уђоше, он чак и не поздрави поклоном, као лице које им није равно, него, напротив, потчињено и зависно.

Старац Зосима уђе у пратњи једног искушеника и Аљоше. Јеромонаси се подигоше и поздравише га најдубљим поклоном, дотичући се земље прстима, затим, примивши од њега благослов, пољубише га у руку. Пошто их благослови, старац свакоме одговори таквим истим поклоном, додирујући прстима земљу, те од свакога од њих замоли и себи благослов. Читава та церемонија прође врло озбиљно, никако не као неки свакидашњи обред, него готово с неким осећањем. Но Миусову се учини да се све то обавља намерно, ради утиска. Он је стојао испред свих другова што са њим уђоше. Требало би - он је о томе и премишљао синоћ - не обзирући се ни на какве идеје, искључиво из обичне пристојности (кад је већ овде такав обичај), прићи и примити благослов од старца; бар примити благослов - ако већ не пољубити руку. Но видевши сада све то клањање и љубљење обојице јеромонаха, он у једном тренутку промени одлуку: достојанствено и озбиљно, доста ниско се поклони на световни начин, и приђе столици. Исто тако поступи и Фјодор Павлович, сасвим као мајмун подражавајући Миусову. Иван Фјодорович се поклони врло достојанствено и учтиво, али такође у ставу мирно, а Калганов се тако збуни да се никако не поклони. Старац спусти руку, која се већ беше дигла да благослови, па, поклонивши им се по други пут, замоли све да седну. Крв јурну Аљоши у образе: беше га срамота. Обистињавале су се његове рђаве слутње.

Старац седе на мало кожно канабе од махагонија, врло старе израде, а госте, осим обојице јеромонаха, посади поред супротног зида, сву четворицу напореда, на четири столице од махагонија, превучене црном, јако излизаном кожом. Јеромонаси седоше са стране, један код врата, други код прозора. Семинарист, Аљоша и искушеник стајаху и даље. Сва ћелија била је доста мала и некако овешталог изгледа. Ствари и намештај груби, бедни, и тек најпотребнији. Две саксије са цвећем на прозору, а у углу много икона - једна од њих Богородичина, огромних размера и сликана по свој прилици још много пре црквеног раскола. Пред њом је тињало кандило. До ње две друге иконе у сјајним ризама, затим око

њих направљени херувимчићи, порцуланска јаја, католички крст од слонове кости са *Mater dolorosa*⁷ која тај крст грли, и неколико страних гавира, дела великих италијанских уметника прошлих векова. Поред тих лепих и скупих гравираних слика могло се видети неколико листова најпростијих руских литографија светаца, мученика, угодника и других, који се продају за копејку по свима вашарима. Било је неколико литографских портрета руских савремених и ранијих архијереја, али то већ по другим зидовима. Ми усов легитимично пређе погледом сву ту “канцеларштину” и упери пажљив поглед у старца. Он је ценио свој поглед; имао је ту слабост, свакако опростиву кад се узме у обзир да му је било већ педесет година, доба живота у коме паметан, светски и обезбеђен човек увек почиње сам себе мало више уважавати, неки пут и нехотице.

Већ од првог тренутка старац му се не допаде. И збиља је на лицу старчевом било нешто што се многим, и осим Миусова, не би допало. То беше онижи погурен човек, на врло слабим ногама, само од шездесет пет година, но који је услед болести изгледао много старији, бар за десет година. Све му је лице, уосталом врло сувољаво, било осуто ситним борицама, нарочито их је било много око очију. А очи омање, јасне, брзе и сјајне - као две светле тачке. Седа косица сачувала се само око слепоочница, брадица мајушна и ретка, клинаста, а усне, које су се често смешиле - танане, као две узице. Нос не дугачак, али оштар као у птице.

“По свим знацима злобна и ситна надувена душица”, пролете кроз главу Миусову. Уопште, он је био врло незадовољан собом.

Откуцавање сата поможе да се отпочне разговор. На јевтином малом зидном сату са теговима, брзим ударима изби равно дванаест.

- Таман право време - викну Фјодор Павлович - а сина мога Дмитрија Фјодоровича још нема. Извињавам се за њега, свештени старче! (Аљоша сав претрну од “свештеног старца”.) Ја сам, пак, свагда врло тачан, на минут, имајући на уму да је тачност учтивост краљева.

- Али ви бар нисте краљ - промрмља Миусов, не уздржавши се.

- Да, то је истина, нисам краљ. И помислите само, Петре Александровичу, ја сам то и сам знао, богами! И ето, увек тако нешто незгодно рекнем! Ваша преподобности - узвикну он са неким тренутним патосом - ви заиста видите пред собом лакрдијаша. Као такав вам се и представљам. Стара навика, на жалост! И што неки пут брбљам што не треба, то је чак намерно: рад сам да насмејем друге и да будем пријатан, зар не? Долазим вам ја тако пре једно седам година у једну паланку - имао сам тамо којекаквих послитића, јер сам с неким тамо трговчићима ступио био у компанијицу. Идем исправнику⁸, имао сам нешто да га замолим и да га позовем к нама на ручак. Излази исправник, висок, пун, плав и мргодан човек - најопасније у таквим приликама особе: од јетре болују, од јетре. Ја право к њему, и, знате ли, са окретношћу светског човека кажем му: “Господине исправниче, будите” - рекох - “наш, тако рећи, Направник?” - “Какав то” - вели - “Направник?” - Одмах видим, после прве половине секунда, да ствар није упалила: стоји уозбиљен, упоран. “Ја сам” - рекох - “хтео да се нашалим, ради опште забаве, јер

⁷ Уцвељена мајка

⁸ Исправник - шеф среске полиције. Направник - чешки композитор, диригент царске руске опере. - *Прим. ред.*

господин Направник је познати наш руски капелник, а нама сад баш и треба, ради слоге у нашем предузећу, нека врста капелника"... И разложно сам, мислим, разјаснио, и упоредио, зар не? - "Извините" -вели он - "ја сам исправник, и не дозвољавам да се од мога звања праве каламбури." Окрену се и оде. Ја за њим вичем: "Да, ви сте исправник, а не Направник!" - "Не" -вели - "кад је већ речено, значи ја сам Направник." И помислите, наш посао пропаде! И све је код мене тако, увек је тако. Ја неизоставно својом љубазношћу себи нашкодим! Једаред, пре много година, кажем једној личности, баш од великог утицаја: "Ваша је супруга тугаљива⁹ жена", то јест у погледу части, тако рећи моралних особина, а он мени наједаред на то: "А јесте ли је ви голицали?" Ја се тада не уздржах, него помислих, да, рекох, да се направим љубазан: "Да" - рекох - "голицао сам је"; тад он мене поголица... Само, то је било давно, тако да ме већ није ни стид причати... Увек вам ја тако себи нашкодим.

- Ви то и сад чините - прогунђа Миусов са одвратношћу.

Старац је ћутећи посматрао и једног и другог.

- Збиља? Помислите само, и то сам знао, Петре Александровичу, и чак, знате ли, слутио сам шта чиним, тек што сам почео говорити, па сам, знате ли, слутио и да ћете ми баш ви први то и приметити. У тренуцима кад видим да ми шала, ваша преподобности, не полази за руком, оба ми образа почну да се лепе за доње десни, и осетим као неки грч; то ми је остало још из младости, кад сам живео од милости код племића као готован, и на тај начин себи хлеб зарађивао. Ја сам права правцата будала, од рођења - исто, ваша преподобности, што и јуродиви; не одричем да се у мени можда и дух нечисти налази, уосталом, омањег калибра; неки мало важнији би себи други стан изабрао, само не ваш, Петре Александровичу, јер ни ви нисте богзна какав стан. Но зато ја верујем у бога, верујем. Ја сам само у последње време почео нешто да сумњам; зато сад ево и седим и очекујем велике речи. Ја сам, ваша преподобности, као филозоф Дидро. Да ли вам је познато, најсветији оче, како је филозоф Дидро дошао митрополиту Платону за време царице Јекатерине. Улази, па тек наједном: "Нема бога." На шта ће велики светитељ подићи прст и одговорити: "Рече безумник у срцу својем: нема бога!" А онај, онако како је дошао, паде му пред ноге: "Верујем" - виче он - "и крштење примам." Те тако га онде одмах крстише. Кнегиња Дашкова била му је кума, а Потемкин кум.

- Фјодоре Павловичу, то је већ несносно! Ви и сами знате да лажете, и да та глупа анегдота није истина; па што се измотавате? - проговори Миусов дрхтећим гласом, јер већ никако није могао да се уздржи.

- Целог сам живота осећао да није истина! - узвикну Фјодор Павлович са заносом. - И зато ћу вам, господо, казати целу истину. Старче велики! Опростите, ја сам то последње, то јест о крштењу Дидроа, сад измислио, овог тренутка док сам причао, а пре ми никад на ум није падало. Ради пикантерије сам измислио. Зато се и измотавам, Петре Александровичу, да милији будем. А, уосталом, неки пут ни сам не знам зашто. А што се тиче Дидроа, оно "рече безумник", ваљда сам двадесет пута баш од овдашњих спахија још у младим годинама слушао, кад сам о њиховом хлебу живео; и од ваше тетке, Петре Александровичу, од Мавре Фоминишне, између осталог, такође сам то слушао. Сви су вам они и до данашњег

⁹ Игра речи: щекотливый - шкакљив, тугаљив; щекотать - голицати. - *Прим. ред.*

дана уверени да је безбожник Дидро митрополиту Платону долазио да расправља о богу...

Миусов устаде, не само изгубивши стрпљење него скоро као заборавивши се. Био је бесан и осећао да је због тога смешан. И збиља, у ћелији се збивало нешто немогућно. У тој истој ћелији, можда већ четрдесет или педесет година, још за време пређашњих стараца, скупљали су се посетиоци, али свагда са најдубљим страхопоштовањем, не друкчије. Скоро сви што су ту били пуштени, улазећи у ћелију, схватали су да им се тиме указује велика милост. Многи се бацаху на колена и не дизаху се за све време посете. Многа, чак “виша” лица, и чак од врло учених, па не само то него и неки слободни мислиоци, који су долазили из љубопитства или из каквог другог узрока, улазећи у ћелију са осталима, или добијајући састанак насамо, сматрали су за прву дужност, сви до једног, најдубље поштовање и деликатност за све време састанка, утолико пре што се овде није давао новац, него је била само с једне стране љубав и милост, а с друге - покајање и жеља да се реши какво тешко питање душе, или тежак моменат у животу срца. Тако да је сад овакво шегачење Фјодора Павловича, без поштовања места на коме се налазио, збунило и зачудило присутне, или бар неке међу њима. Уосталом, јеромонаси ни најмање не изменише свој израз; са озбиљном пажњом мотрили су шта ће рећи старац, али су се, канда, спремали да устану, као и Миусов. Аљоша је био готов да заплаче и стајаше оборене главе. Најчудноватије му се чинило то што је брат му, Иван Фјодорович, у кога се он једино уздао, и који је једини имао толики утицај на оца да би га могао задржати - седео сасвим непомично на својој столици, оборио очи, и очигледно са неким радозналим љубопитством очекивао чиме ће се све то свршити, као да је био потпуно туђ човек. Ракитина (семинариста), који је Аљоши такође био познат и скоро близак, Аљоша није могао ни да погледа: он је знао његове мисли (само их је знао Аљоша у целога манастиру).

- Опростите ми... - поче Миусов обраћајући се старцу - што вам можда и ја изгледам као саучесник у овој недостојној шали. Погрешка је моја била што сам поверовао да ће и такав човек као Фјодор Павлович, при посети тако уваженом лицу, хтети појмити своју дужност... Нисам мислио да ћу се морати извињавати баш због тога што сам са њим дошао.

Петар Александрович не дорече и, сасвим се збунивши, хтеде већ изићи из собе.

Немојте се узнемиравати, молим вас - устаде наједном са свога места на своје слабачке ноге старац, и, узевши за обе руке Петра Александровича, посади га опет у наслоњачу. - Будите мирни, молим вас. Ја вас нарочито молим да будете мој гост - па поклонивши му се, и окренувши се, седе опет на своје мало канабе.

Велики старче, изреците: врећам ли ја вас својом живахношћу, или не? - викну наједаред Фјодор Павлович, ухвативши се обема рукама за наслон од фотеље и чисто спремајући се да из ње искочи, према томе какав буде одговор.

- И вас најлепше молим да се не узнемирујете и да будете слободни - проговори му старац убедљивим гласом. - Не устежите се, будите сасвим као код куће. А што је најглавније, не стидите се толико самога себе, јер од тога све и произлази.

- Сасвим као код куће? То јест у природном стању? О, то је много, сувише много, али - са тронутошћу примам! Него, знате ли, благословени оче - ви моје природно стање не изазивајте, не ризикујте... до природног стања ја ни сам нећу доћи. На то вас упозоравам да вас сачувам. Но, а остало је све још подвргнуто мраку неизвесности, премда би неки желели да ме намолују. То на вашу адресу, Петре Александровичу, говорим; а вама, пре свето биће, ево шта: пред вама ја усхићење изливам! -Он се мало придиже, и, подигавши руке, рече: "Блажена утроба која те је носила и сисе које су те храниле, сисе нарочито." Ви сте ме малочас примедбом својом: "Не стидите се толико самога себе, јер од тога све и произлази" - ви сте мене том примедбом скроз проболи и унутра прочитали. Мени се свагда баш тако и чини, кад улазим међу људе, да сам подлији од свију, и да ме сви држе за будалу, па као велим, "дед да им збиља и одиграм будалу, не бојим се вашег мишљења, зато што сте ви сви до једног подлији од мене!" Ето зато и јесам будала, од срамоте сам будала, старче велики, од срамоте. Због неповерења једино и правим испаде. Јер кад бих ја био уверен, ка-да где улазим, да ће ме сви сматрати за милог и паметног човека - госпде, како бих ја тада био добар човек!... учитељу! - баци се он наједаред на колена - шта да чиним да бих добио живот вечни?

Чак и сад је било тешко решити да ли збија шалу или је збиља тако тронут.

Старац подиже на њега очи и са осмехом рече:

- Сами ви врло добро знате шта треба чинити; памети имате доста; не одајите се пијанству и неуздржљивости у говору, не одајите се разврату, а нарочито обожавању новца, и позатварајте своје крчме - ако не можете све, а ви макар две-три. А што је главно, што је најглавније - не лажите.

- То јест, ви то због Дидроа, је ли?

- Не, није баш због Дидроа. Најглавније је, самог себе не лажите. Онај који сам себе лаже, и своју лаж слуша, тај долази дотле да никакву истину ни у себи, нити око себе не опажа, дакле, долази до непоштовања и према себи, и према другима. А кад не поштује никога, он онда престаје и волети; а да би тако без љубави могао себе забавити и разонодити, он се предаје страстима и грубим насладама, и долази сасвим до скотства у пороцима својим, а све то од непрестаног лагања и људи и самог себе. Ко самог себе лаже, тај ће се лакше него ико и наћи увређен. Јер наћи се увређен, неки пут је врло пријатно, зар не? Лепо зна човек да га нико није увредио, него да је он сам себи увреду измислио и налагао ради лепоте; сам је преувеличао, да би неку слику створио; закачио се за реч па од муве начинио медведа; све он то и сам зна, а ипак се први налази увређен, осећа се увређен до пријатности, до осећања великог задовољства, а тиме у исти мах долази и до правог непријатељства... Та устаните, седите, молим вас лепо, јер све су вам то лажни покрети.

- Блажени човече! Дајте ми ручицу да је пољубим - подскочи Фјодор Павлович и брзо цмокну старца у мршаву руку. - Збиља, збиља је пријатно наћи се увређен. То сте тако лепо казали да ја такво што никад ни чуо нисам. Ја сам се, збиља, целог свог века налазио увређен до пријатности, ради естетике сам се налазио увређен, јер не само да је пријатно него је неки пут чак и лепо бити увређен; ето шта сте заборавили, велики старче: лепо! То ћу у бележницу записати. А лагао сам, лагао - просто целог свог века, сваког дана и часа.

Ваистину лаж јесам, и отац сам лажи! Уосталом, канда, не отац лажи, ту се увек буним у светим књигама, но, рецимо, син лажи - доста ће бити и то. Само... анђеле мој... оно за Дидроа се може понеки пут! Дидро неће шкодити, а нека реч ће и да шкоди. Збиља, старче велики, већ сам био заборавио, а још сам пре три године одлучио да се овде распитам, управо да дођем овамо и нарочито да се распитам и да дознам - само не дајте Петру Александровичу да ме прекида. Ево шта ћу вас питати: је ли истина, оче велики, то што се у Житију светаца негде прича о некаквом светом чудотворцу кога су мучили за веру, па кад су му најзад одсекли главу, он устаде, подиже своју главу, и "љубезно је љубљаше", и дуго иђаше носећи је у рукама и "љубезно је љубљаше". Је ли истина то, или није, оци часни?

- Не, није истина - рече старац.

- Ништа слично у Житију светаца не постоји. За ког свеца, велите, да то пише? - запита јеромонах, отац библиотекар.

- Ни сам не знам за кога. Не знам и појма немам. Преварен сам - тако се негде говорило. Слушао сам... а знате ли ко је то причао? Петар Александрович Миусов, овај исти што се малочас разљутио због Дидроа - он је баш то причао.

- Никада ја вама то нисам причао, ја с вама никако и не говорим.

- Истина, мени нисте причали, али сте причали у друштву где сам се и ја налазио - то је било пре четири године. Ја сам то зато и споменуо што сте ви том смешном причом поколебали моју веру, Петре Александровичу. Ви то нисте знали, а ја сам се вратио кући поколебана вере и од то доба се све више и више кољам. Да, Петре Александровичу, великог пада сте ви били узрок! То сад већ није Дидро!

Фјодор Павлович се патетички ражести, премда је већ потпуно јасно било свима да се он сад опет претвара. Но Миусова то ипак веома заболе.

- Какве будалаштине! Све су то лудорије! - мрмљао је. - Ја сам збиља, можда, говорио некада, само не вама. Мени је самом то неко причао. У Паризу сам то чуо од једног Француза, да се бајаги, код нас у цркви, чита то у Житију светаца... То је један врло учен човек, који је нарочито изучавао статистику Русије... дуго је живео у Русији. Ја Житије светаца нисам читао... а нећу га ни читати... Уосталом, зар се мало шта говори при ручку?... Ми смо тада били при ручку...

- Да, ви сте тада ручали, а ја веру изгубио! - подбадаше га Фјодор Павлович.

- Шта се мене тиче ваша вера! - викну сад Миусов, али се наједаред уздржа, рекавши с презрењем: - Ви буквално све упрљате чега се год дотакнете.

Старац се наједном диже са свог места:

- Опростите, господо, што вас засад остављам; само на неколико тренутака - рече он обраћајући се свима гостима - али ме чекају неки што су још пре вас дошли. А ви, ипак, не лажите! - додаде он окренувши се Фјодору Павловичу весела лица.

И он пође из ћелије. Аљоша и искушеник полетеше да га одведу низа степенице. Аљоша се гушио, радо би отишао, али му је и мило било што старац није увређен и што је весео. Старац се упуту ка галерији да благослови оне што га очекиваху. Али Фјодор Павлович га задржа на вратима ћелије.

- Преблажени човече! - викну он осећајно - дозволите ми да још једаред вашу ручицу изљубим. Не, с вама се још може говорити, може се живети. Ви мислите да

сам ја увек тако глуп и да будалу изигравам? Знајте, дакле, да сам се ја све ово време намерно тако претварао, само да вас искушам. Ја сам за све ово време пипао: може ли се с вама живети? Има ли мојој смирености места поред ваше гордости? Дајем вам похвалницу: с вама се може живети. А сада ћутим, ћутаћу за све време. Сешћу у наслоњачу и заћутаћу. Сад је на вас, Петре Александровичу, ред да говорите; ви сте сад остали најглавнија личност... за десет минута.

III

ПОБОЖНЕ СЕЉАНКЕ

Доле код дрвеног доксата, дограђеног уз спољашњи зид оградe, овога пута скупиле се саме жене, око двадесет сељанки. Известише их да ће старац најзад изићи и оне се скупиле, очекујући га. Изиђоше на доксат и поседнице Хохлакове, које такође очекиваху старца, али у одељењу одређеном за посетитељке из вишег сталежа. Њих бежу две: мати и кћи. Госпођа Хохлакова мати, дама богата и увек са укусом обучена, била је још доста млада и врло пријатног изгледа особа, мало бледа, са врло живахним и скоро сасвим црним очима. Њој није било више од тридесет три године, а била је већ пет година удовица. Њена четрнаестогодишња кћи патила је од узетости у ногама. Јадна девојчица није могла да иде већ пола године, и возили су је у дугој удобној наслоњачи на точковима. То је било дивно лице, мало мршава од болести, али весело. Нешто ђаволасто сјало је у њеним тамним великим очима са дугим трепавицама. Мати јој се још од пролетос спрема да је води у иностранство, али су летос закасниле због послова на имању. Оне већ готово недељу дана живе у нашој вароши; више због својих послова него због богомоље, али су једном, пре једно три дана, већ биле код старца. Сад су изненада опет дошле, премда су знале да старац већ скоро никако не може никога да прими, и упорно преклињући молиле за “срећу да још једном виде великога исцелитеља”. Очекујући старчев излазак, мати је седела на столици, поред кћериних колица, а два корака од ње стајао је стари монах, који није био из овог манастира, него дошљак из једног удаљеног, северног, мало познатог братства. Он је такође желео да добије благослов од старца. Али указавши се на доксату, старац пође најпре к народу. Свет поче да се гура према трему на три степенице, који је спајао ниски доксат са пољем. Старац стаде на горњој степеници, натаче епитрахил, и поче благосиљати жене које се гурају према њему. Довукоше до њега једну кликушу, за обе руке. Она, тек што опази старца, наједаред поче штучати, поцикујући некако дивље, и сва се затресе, као у наступу. Метнувши јој на главу епитрахил, старац чита над њом кратку молитву, а она се одмах утиша и смири. Не знам како је данас, али ја сам у свом детињству често имао прилике да у селима и у манастирима видим и слушам те кликуше.

Њих су доводили у цркву на службу; оне су цикале, или лајале као пси, да се орила црква; но када су износили дарове, и њих приводили даровима, одмах би “бес” престајао, и болеснице би се увек за неко време умиривале. Мене је као дете то врло изненађивало и чудило. Но тада сам, на своја питања, чуо од неких поседника, а нарочито од својих учитеља, да је све то претварање, само да се извуку од рада, и да се то увек може искоренити одговарајућом строгошћу, при чему су се, ради потврде, износиле разне приче. А после сам, са чуђењем, дознао од стручњака, лекара, да ту нема никаквог претварања, да је то једна страшна женска болест, и, канда, нарочито код нас у Русији, која сведочи о тешком удесу наше сеоске жене, болест која потиче од исцрпљујућег рада, сувише брзо после тешког, неправилног порођаја без медицинске помоћи; осим тога, од безизлазне туге, од добијених удараца, и другог, што по неке женске природе не могу као остале да поднесу. А чудновато и тренутно излечење бесне и помахнитале жене - излечење чим је приведу даровима, што су ми објашњавали као претварање и поврх тога чаробњаштво, које као да удешавају “клерикалци”, збивало се вероватно најприроднијим начином, и жене које су приводиле болесницу даровима, а што је најглавније, и сама болесница, потпуно су веровале, као у утврђену истину, да нечисти дух, који је завладао болесницом, не може издржати чим болесницу доведу до дарова и сагну је пред њима. И стога се увек збивао и морао да се збива у нервозној, а наравно и душевно болесној жени, неки потрес целог организма у тренутку њеног клањања пред даровима, потрес изазван очекивањем неизоставног чуда, исцељења, и најпотпунијом вером да ће се оно догодити. И оно се догађа, макар само за један тренутак. Па се тако и сад догодило, тек што је старац покрио болесницу епитрахијем.

Многе од жена које се гурају да дођу до њега, обливале су се сузама милине и усхићења, које изазива ефекат тога тренутка; друге се отимаху да изљубе макар крајичак његове хаљине; неке су, опет, нарицале. Он је благосиљао све, а с некима је разговарао. Кликушу је већ знао; њу су довели изблиза, из једног села свега једно шест врста од манастира, а и пре су му је доводили.

- А ова је издалека! - указа он на једну још доста младу жену, но врло слабу и изнурену, не препланулу, не го сву поцрнелу у лицу. Она је клечала и укоченим погледом гледала у старца. У њеном погледу било је нечег чисто избезумљеног.

- Издалека, оче, издалека! Триста врста одавлен. Издалека, оче, издалека - говорила је жена отегнуто, некако равномерно климајући главом тамо-амо и поднимљујући образ шаком. Говорила је као да запева.

У народу има неки неми и стрпљиви јад; он се повлачи у себе и ћути. Но постоји и јад који слама човека: он наједаред избије са сузама, и од тог тренутка прелази у запевку. То је нарочито код жена. Но он није лакши од немог јада. Запевке ублажују само тиме што још више позлеђују и раздиру срце. Такав јад ни утехе не тражи; храни се осећањем своје неутољивости. Запевке су те само потреба да се рана непрекидно позлеђује.

- Ви сте, канда, грађанка - настави старац загледајући се у њу радознано.

Из града смо, оче, из града, сељаци смо, али варошки, у вароши боравимо. Тебе сам дошла да видим, оче. Слушали смо о теби, баћушка, слушали. Синчића сам маленог сахранила, пошла сам да молим бога. У три сам манастира била, па

ми рекоше: “Сврати, Настасјушка, и овамо”, то јест к вама, роде мој, к вама. Дошла сам, јуче сам службу одстајала, а данас ето к вама.

- А због чега тугујеш?

- Синчића жалим, баћушка, од три је године био, још три месеца па три године. За синчићем се мучим, оче, за синчићем. Последњи ми синчић остао, четворо смо имали ја и Никитушка, али нам се не држе деца, не држе, драги, не држе. Троје сам старијих сахранила, нисам их тако много ни жалила, а овог последњег сахраних, па никако да га заборавим. Ето, баш као да ту преда мном стоји, не одмиче се. Душу ми исушио. Погледам на његову преобуку, на кошуљицу или чизмице, па закукам. Разместим што је после њега остало, сваку ствар његову, гледам и кукам. Кажем Никитушки, свом човеку: “Пусти ме, господару, да пођем на богомоље.” Он је кочијаш, ни смо сироти, оче, нисмо сироти, на своје име радимо, све своје држимо, и коње, и кочије. Али нашто нам сад све имање? Почео да пије без мене Никита мој, истина је што ти говорим; а и пре: тек што се ја некуд окренем, а он одмах попусти. А сад о њему и не мислим. Ево већ три месеца како сам отишла од куће. Заборавила сам, на све сам заборавила и нећу да се сећам; а и шта ћу с њим да радим? Свршила сам са њим, свршила, са свим на свету сам свршила. И не могу очима да видим своју кућу ни своје имање, и не могу ништа да гледам.

- Ево шта, мајко - проговори старац - једном је неки древни велики светитељ угледао у храму такву исту као ти уплакану матер, и исто тако за јединцем сином кога јој је узео Господ. “А зар ти не знаш” - рече јој светац - “колико су смела таква деца пред престолом божјим? И нема никог слободнијег од њих у царству небеском: ,Ти си нам, Господе, даровао живот” - кажу они богу - “и тек што га угледасмо, а ти нам га узне натраг!” - И тако смело ишту и моле да им Господ одмах даје анђелски чин. Па стога се” - рече светитељ - “и ти радуј, жено, а не плачи; и твоје чедо сада код Господа у сабору анђела његових пребива.” - Ето шта је казао светитељ расплаканој жени, у стара времена. А он је био велики светитељ, и неистину јој рећи није могао. Те знај, дакле, и ти, мајко, да и твоје чедо јамачно сада стоји пред престолом господњим, и радује се и весели се, и за тебе бога моли. Па стога ни ти не плачи, већ се радуј.

Жена га слушаше подупревши руком образ и оборивши поглед. Она дубоко уздахну.

- Тиме ме је и мој Никитушка тешио: исте твоје речи ми је говорио, “Што” - вели - “плачеш, неразумна; синчић наш сада сигурно код Господа бога заједно са анђелима песме пева.” Он мени то говори, а и сам плаче, видим, плаче као и ја. “Знам ја” - рекох - “Никитушка, а где ће и да буде ако не код Господа бога, само овде са нама, Никитушка, ту га, ето, нема, као што је пре седео.” И да ми је да га макар само једном погледам, и не бих му пришла, нити бих му шта проговорила, у крајичку бих се притајила, само да га један једини тренутак видим, да га чујем како се игра у дворишту, како тек дође па викне својим гласићем: “Где си, нано?” Само да ми је да га чујем како ће једаред по соби ножицама прећи, како ножицама чини туп-туп! - ето тако, често, често, сећам се како трчи к мени, виче и смеје се - само да му чујем ножице његове, да их чујем и познам! Али нема га, роде мој, нема, и никада га више чути нећу! Ево његовог појашчића, а њега, видиш, нема, и никад га ја нећу видети ни чути!...

Она извади из недара мали срмом извезен појашчић свога синчића, и тек што га погледа, сва се затресе од горког плача, покри прстима очи, из којих наједаред грунуше сузе као киша.

- А то - проговори старац - то је оно: "древна Рахила плаче за децом својом, и не може да се утеши, јер их нема", и такав је вама матерама удес на земљи одређен. И немој се ни тешити, нити треба да се тешиш, не теши се, него плачи, само, сваки пут кад плачеш, непрестано се сећај да је твој синчић један између анђела божјих; он оданде на тебе гледа и види те, и твојим се сузама радује, и на њих Господу богу указује. И дуго ће ти још тај велики матерински плач трајати, али ће ти се поткрај обратити у тиху радост, и биће горке сузе твоје само сузе тихе милине и срдачног очишћења, које од грехова спасава. А малишана ћу твога поменути за упокој душе - како му беше име?

- Алексеј, оче.

- Лепо име. Је ли то по Алексеју Човеку Божјем?

- Божјем, оче, божјем, Алексеју Човеку Божјем!

- Какав диван светац! Поменућу, мајко, поменућу, и тугу ћу твоју при молитви поменути, и супруга ћу твога поменути - да му бог да здравље. Само је грех да га остављаш. Иди мужу и чувај га. Опaziће оданде твој синчић да си оставила његовог оца, па ће се заплакати због вас: зашто реметиш његово блаженство? Та он је жив, жив, јер душа живи вечито; он није код вас у кући, али је не видљиво уз вас. Па како ће да вам дође кући кад ти велиш да си омрзла своју кућу? Коме ће доћи кад вас двоје, оца и матер, неће наћи заједно? Ти га ето сад сањаш и мучиш се, а тада ће ти он благе снове слати. Иди мужу, мајко, још данас иди.

- Поћи ћу, рођени, по твојој ћу речи поћи. Срце си ми гануо. Никитушка мој, Никитушка, чекаш ме, мили, чекаш! - поче сељанка запевати. А старац се већ окренуо једној древној старици, обученој не хаџијски, него варошки. По очима јој се видело да има некакво питање, и да је дошла да нешто саопшти. Рече да је подофицирска удовица, није издалека; из наше вароши. Има синчића Васињу, служи негде у комесаријату, али је отишао у Сибир, у Иркутск. Двапут је оданде писао, а сад ето већ годину дана како не пише. Распитивала се за њега, али сад више не зна ни где да пита.

- Него ми ономад рече Степанида Иљинишна Бедрјагина, трговкиња, богата: "Узми" - вели - "Прохоровна, па запиши" - вели - "у цркви свог сина за помен душе; однеси у цркву, и спомени га за покој душе. Његовој ће" - вели - "души доћи тешко, па ће ти написати писмо. И то је" - вели Степанида Иљинишна - "цела истина, већ много пута осведочена." Само, ја се колебам... Светлости наша, је ли то истина, или није, и хоће ли добро бити тако?

- Ни мислити немој о томе. Срамота је и да питаш. А како би било могућно да живу душу, па још рођена мати, помиње за покој душе. То је велики грех, сличан враџбинама, и само ти се због твог незнања прашта. Него боље је да се помолиш царици небеској, брзој заступници и помоћници нашој, за његово здравље, а теби да опрости што си погрешно мислила. И ево шта ћу ти још казати, Прохоровна: или ће ти се он сам скоро натраг вратити, твој син, или ће ти сигурно писмо послати. Да знаш, дакле. Иди, и одсада спокојна буди. жив ти је син, кажем ти.

- О мили наш, бог нека ти плати, добротворе наш, молитељу за све нас и за грехе наше!

А старац већ опазио у гомили два зажарена, у њега уперена ока једне изнурене, на изглед јехтичаве, премда још младе сељанке. Она је гледала ћутећи, очи јој мољаху нешто, но она као да се бојала да се приближи.

- Шта би ти, роде?

- Олакшај душу моју, рођени - рече она тихо и полако, клече и поклони му се до ногу. - Сагрешила сам, оче рођени, греха се свога бојим.

Старац седе на доњу степеницу, жена му се приближи, не дижући се с колена.

- Трећа је година како сам удова - поче она полушапатом, чисто дрхтећи. - Тешко ми је било код мужа, стар је био, страшно ме истукао. Лежао је болестан; гледам га тако једаред, па мислим: а ако оздрави, опет устане, шта ћу ја онда? И дође ми тада мисао...

- Чекај - рече старац, и приближи уво сасвим к њеним уснама, жена продужи тихим шапатом, тако да се скоро ништа није могло ухватити. Она брзо доврши.

- Трећа година?

- Трећа година. С почетка нисам мислила о томе, а сад сам почела боловати, обузела ме туга.

- Издалека си?

- Пет стотина врста одавде.

- Јеси ли то казала на исповести?

- Казала сам, двапут сам казала.

- Јесу ли те пустили на причест?

- Пустили су ме. Бојим се; самртног се часа бојим.

- Ничега се не бој, и никада се не бој, и не тугуј. Само нек покајања код тебе не понестане - а бог ће ти све опростити. Јер нити има таквога греха, нити га може бити на овој земљи, да га бог не би опростио искреном покајнику. Нити је човек кадар учинити тако велики грех да исцрпе безграничну божју љубав. Зар може бити тако велики грех да превазиђе божју љубав? О покајању се само, о непрестаном, брини, а бојазан одагнај сасвим. Веруј да те бог воли тако како ти и не помишљаш, па макар и са грехом твојим и у греху твојем воли. А због једног покајника већма се тамо на небу радују него због десет праведника, речено је давно. Иди, дакле, и не бој се. На људе се не љути, на увреде се не срди. Покојнику опрости у срцу чиме те је увредио, помири се са њим у истину. Ако се кајеш, онда и волиш. А ако будеш волела, онда си већ божја... Љубављу се све искупљује, све се спасава. Та кад сам се ја, такав исти грешник као и ти, обрадовао твојем кајању и пожалио те, колико ли ће се већма обрадовати бог! Љубав је тако неоцењиво благо да њоме сав свет купити можеш, и не само своје него још и туђе грехе можеш искупити. Иди и не бој се.

Он је прекрсти трипут, скиде са свога врата иконицу и метну је на њу. Она му се ћутећи поклони до земље. Он устаде и весело погледа једну здраву жену са одојчетом на рукама.

- Из Вишегорја, мили.

- Ипак, шест врста одавде, намучила си се с тим детенцетом. Шта си рада?
- Дошла сам тебе да видим. Ја сам долазила до тебе, зар си заборавио? Слабо ти је памћење кад си ме већ заборавио. Код нас тамо рекоше да си оболео. Дед, рекох, идем баш да га видим само: и ево видех те. Ко каже да си болестан? Још ћеш двадесет година поживети, веруј ми, бог ти помогао! Зар се мало њих за тебе богу моле, па зар ти да болујеш?
- Хвала ти, мила, на свему.
- Него, када сам већ ту, имала бих малу молбу: ево ти шездесет копејака, подај их, мили мој, некој која је сиромашнија од мене. Пођох овамо, па мислим: боље да дам преко њега, он ће већ знати којој ће дати.
- Хвала, мила моја, хвала, добра жено. Волим те. Неизоставно ћу учинити. Је ли ти то девојчица на рукама?
- Девојчица, светлости наша, Лизавета.
- Нека вас бог оба две благослови, и тебе, и чедо Лизавету. Развеселила си ми срце, мајко. Збогом, миле моје, збогом, драге, љубезне.
- Он их све благослови и дубоко се свима поклони.

IV

МАЛОВЕРНА ДАМА

Госпођа поседница што беше дошла, гледајући сав тај призор разговора са простим светом и благосиљање, проливаше тихе сузе и брисаше их марамицом. То је била врло осетљива светска дама, и са склоностима, умногоме, збиља добрим. Кад старац, напослетку, приђе и к њој, она га предусрете усхићено:

- Ја сам толико, толико доживела, гледајући на ту милу и нежну сцену... - не дорече од узбуђења. - О, ја разумем што вас воли прост народ, ја и сама волим народ, ја желим да га волим, а и како да човек не воли народ наш дивни, у својој величини простодушни руски народ!

- Како здравље ваше кћери? Опет сте хтели да са мном говорите?

- О, ја сам веома молила, ја сам преклињала, ја сам спремна била да клекнем и да клечим и три дана пред вашим прозорима, док ме не бисте пустили унутра. Ми смо дошле к вама, велики исцелитељу, да вам искажемо своју усхићену захвалност. Та ви сте моју Лизу излечили, излечили сте је сасвим; а чиме? - тиме што сте се у четвртак помолили за њу и метнули на њу своје руке. Ми смо журиле да изљубимо те руке, да излијемо наша осећања и наше страхопоштовање!

- Како излечио? Па она још непрестано у наслоњачи лежи?

- Али ноћне су грознице сасвим престале, ево већ два дана, од четвртка - нервозно пожури дама. - И не само то: ноге су јој ојачале. Јутрос је устала здрава, спавала је сву ноћ; погледајте је како је румена, како јој се блистају очице. Пре је непрестано плакала, а сад се смеје, весела је, радосна. Данас је неизоставно захтевала да је дигнемо на ноге, да стоји, па је читав минут престојала сама, без ичије помоћи. Клади се са мношћом да ће кроз две недеље кадрил играти. Ја сам звала овдашњег доктора Херценштубеа; он слеже раменима и вели: чудим се, не знам шта да мислим. Па како да вам не досађујемо, да не летимо овамо, да вам не захваљујемо? *Lise*, та захвали, захвали!

Умиљато, насмејано лице Лизино наједаред као да се уозбиљи; она се диже у наслоњачи колико је могла, па гледајући у старца, скрсти пред њим своје ручице, али не издржа и наједаред се засмеја...

- Ја се то њему, њему! - указа она на Аљошу, детињасто се љутећи на себе што није издржала и што се засмејала. Ко би погледао на Аљошу, који стајаше један корак иза старца, тај би приметио на његовом лицу нагло црвенило што у тренутку прели његове образе. Очи му севнуше и загледаше се у земљу.

- Она има за вас, Алексеју Фјодоровичу, једну поруку... Како сте ми? - настављаше мајка обраћајући се Аљоши и пружајући му руку, у елегантној рукавици. Старац се осврну и пажљиво погледа у Аљошу. Овај се приближи Лизи и некако чудновато и невешто се смешећи, пружи и њој руку. *Lise* се уозбиљи.

- Катарина Ивановна вам шаље преко мене ево ово -и даде му једно писамце. - Она вас нарочито моли да свратите до ње, али што пре, што пре, и да је не преварите, него да неизоставно дођете.

- Она мене моли да дођем? К њој... А што? - са дубоким чуђењем промрмља Аљоша. Лице његово дође наједном сасвим забринуто.

- О, то је све због Дмитрија Фјодоровича и... свих тих последњих догађаја - летимице објасни мама. - Катарина Ивановна је сад донела једну одлуку... но ради тога јој је неизоставно потребно да се с вама види... Зашто? Наравно, ја не знам, но она је молила да што пре дођете. И ви ћете то учинити, свакако ћете учинити, то чак хришћанско осећање налаже.

- Ја сам њу видео само једанпут - настави Алексеј још непрестано збуњен.

- О, то је тако високо, тако недостижно биће!... Већ само због својих патњи... Замислите шта је она поднела, шта сад подноси, и замислите шта је још чека... све је то страшно, страшно!

- Добро, доћи ћу - одлучи Аљоша, прелетевши погледом кратко и загонетно писамце, у ком не беше ника-квог објашњења, осим усрдне молбе да дође.

- Ах, како ће то бити љубазно и дивно од вас - узвикну *Lise*, одушевивши се наједаред сва. - А ја рекла мами: нипошто неће он доћи, он спасава душу. Ах, како сте ви дивни! Ја сам увек мислила да сте ви дивни, и пријатно ми је да вам то сад кажем!

- *Lise!* - убедљиво проговори мама, али се оног тренутка и сама насмеја.

- Ви сте и нас заборавили, Алексеју Фјодоровичу, баш никако нећете да дођете к нама, а међутим, *Lise* ми је двапут говорила да је њој само са вама добро. - Аљоша диже оборене очи, опет поцрвене, и опет се наједаред насмеја, не знајући ни сам чему. Уосталом, старац већ није мотрио на њега. Ступио је у разговор са дошљаком монахом, који је, као што смо већ рекли, очекивао поред Лизине

наслоњаче старчев излазак. Он је очевидно био од најпростијих монаха, то јест из нижег стајежа са ограниченим, непоколебљивим погледом на свет, али испуњен вером, и на свој начин упоран. Представио се да је однекуд са далеког севера, из Обдорска, од Светог Силвестра, из једног сиромашног манастира са свега девет монаха. Старац га благослови и позва га да сврати к њему у ћелију кад му буде по вољи.

- Како се усуђујете чинити такве ствари? - запита наједном монах, строго и свечано указујући на *Lise*. Он је имао на уму њено "исцељење".

- О томе је, наравно, још рано говорити. Олакшање још није потпуно исцељење, а могло је наступити и из других узрока. Но ако је шта и било, онда ничијом другом силом, осим божјом вољом. Све је од бога. Посетите ме, оче - додаде он монаху - јер ја не могу у свако доба; болестан сам, и знам да су ми дани избројани.

- О, не, не, бог нам вас неће одузети, ви ћете поживети још дуго, дуго - викну мама. - А од чега уопште болујете? Ви изгледате тако здрави, весели, срећни.

- Мени је данас много лакше; но ја већ знам да је то само за тренутак. Своју болест сада тачно знам. А што вам изгледам тако весело: никад ме и ничим не бисте могли толико обрадовати, него учинивши ту примедбу. Јер људи су за срећу створени, и ко је потпуно срећан, тај је збиља достојан да каже себи: "Ја сам испунио завет божји на овој земљи." Сви праведници, сви свеци, сви свети мученици били су срећни.

- О, како говорите, какве смеле и узвишене рећи! - викну мама. - Рекнете, и као да кроз прободете. Међутим, срећа, срећа - где је она? Ко може рећи за себе да је срећан? О, кад сте већ били тако добри па сте нас пустили да вас данас још једаред видимо, онда слушајте све што вам прошли пут нисам рекла до краја, нисам смела казати све: од чега тако патим, и то тако одавно, одавно! Ја патим, опростите ми, ја патим!... - И она у некаквом ватреном плаховитом осећању склопи пред њим руке.

- Од чега управо?

- Патим од... неверовања...

- Не верујете у бога?

- О, не, не, не смем ни помислити на то, али будући живот - то је таква загонетка! И нико, баш нико на њу не одговара! Чујте, ви сте исцелитељ, ви сте познавалац људске душе; ја, наравно, не смем рачунати на то да ми потпуно верујете, али вас уверавам свим најсветијим да ја сад не говорим из лакомислености, да ме та помисао о будућем загробном животу узнемирује до муке, до ужаса и страха... И не знам коме да се обратим, нисам смела целог живота... А ево сад се усуђујем да се обратим вама... О, боже, за какву ћете ме сад држати!

Она пљесну рукама.

- Немојте се узнемиравати због мога мишљења - одговори старац. - Ја потпуно верујем у искреност вашег душевног терета.

- О, како сам вам захвална! Видите, ја затварам очи и мислим: кад сви верују, откуда је то? А неки тврде да се све то појавило с почетка од страха пред страхотним појавама природе, и да свега тога нема. Па што, мислим, ја сам целог века веровала - а кад умрем, наједаред ничега нема, и само ће "израсти коров на

гробу”, као што сам прочитала код једног писца. То је страшно! Чиме, чиме да повратим веру? Уосталом, ја сам веровала само кад сам била мало дете, механички, ни о чем не мислећи... Чиме, чиме то да се докаже? Сад сам ето дошла да паднем пред ваше ноге, и да вас молим за то. Јер ако пропустим и ову прилику - целог живота ми више нико неће одговорити. Чиме да се докаже, како да се уверим? О, тешко мени! Стојим, и око себе видим да је свима свеједно, скоро свима; нико се о томе сада не брине, а ја сама то сносити не могу. То је убиствено, убиствено!

- Дабогме да је убиствено. Но доказати се ту не може ништа; а убедити се могућно је.

- Како? чиме?

- Искуством делотворне љубави. Постарајте се да волите своје ближње стварно и неуморно. Према томе како будете успевали у љубави, ви ћете се убеђивати и о постојању бога и о бесмртности душе своје. А ако дођете до потпуног самопрегора у љубави према ближњим, тада ћете несумњиво поверовати, и никаква сумња неће моћи ни ући у вашу душу. То је испитано, то је тачно.

- Делотворне љубави? Ето опет питање, и то какво питање, какво питање! Видите, ја тако волим човечанство да, верујете ли, неки пут маштам да оставим све што имам, да оставим *Lise*, па одем у милосрдне сестре. Затварам очи, мислим и сањам, и у тим тренуцима осећам у себи несавладљиву снагу. Никакве ране, никакве загнојене живе ране не би ме могле уплашити. Ја бих превијала и испирала својим рукама; била бих болничарка код тих страдалника, спремна сам да целивам те ране.

- И то је већ много и лепо што ви у себи маштате о томе, а не о чем другом. Мало-помало и једном ћете заиста несвесно учинити неко добро дело.

- Но да ли бих дуго могла издржати у таквом животу? - ватрено и као у заносу настављаше дама. - То је најглавније питање! То је најмучније од свих мојих питања. Затварам очи и питам сама себе: да ли би ти дуго издржала на том путу? Ако ти болесник, чије ране испираш, не одговори одмах захвалношћу, него те, напротив, још стане мучити својим каприсима, не ценећи и не опажајући твоју човекољубиву делатност; ако почне викати на тебе, грубо захтевати, чак и жалити се некој власти (што се често дешава код тешких болесника) - шта онда? Хоће ли потрајати твоја љубав или неће? - И ево - замислите, са ужасом сам решила: ако постоји нешто што би могло расхладити моју делотворну љубав према човечанству одмах, онда је то једино незахвалност. Једном речи, ја сам радница за плату, ја тражим одмах плату, то јест похвалу себи, и да ми се плати љубављу за љубав. Иначе никога нисам кадра волети!

Била је у наступу најискренијега самоосуђивања, и, довршивши са изазивачком одлучношћу, погледа у старца.

- То је од речи до речи оно што ми је причао, уосталом, одавно већ, један лекар - примети старац. - То беше човек већ у годинама и несумњиво паметан. Он је говорио тако исто отворено као и ви, иако шалећи се, али шалећи се тужно; ја, вели, волим човечанство, али се чудим самоме себи: што већма волим човечанство уопште, тим мање волим поједине људе, то јест сваког засебно као појединца. У својим маштањима ја сам често - вели он - долазио до чудних мисли да служим

човечанству, и ја бих можда пошао и на крст за људе кад би се то наједаред однекуд захтевало - а међутим, ни дана нисам кадар провести ни с ким у једној соби, знам то из искуства. Тек што се тај нађе близу мене, а већ његова личност гуши моје самољубље и стешњава моју слободу. За један дан сам кадар и најбољег човека омрзнати: једног зато што дуго за ручком једе; другог зато што има кијавицу и непрестано се усекњује. Ја, вели, постајем непријатељ људи чим ме се они и најмање' дотакну. Зато се увек тако дешавало да што сам више мрзео људе појединце, тим је ватренија постајала моја љубав према човечанству уопште.

- Па шта да се ради? Шта да се ради у таквом случају? Ту се мора пасти у очајање.

- Не, јер и то је доста што вас то боли, што вас мучи. Учините што можете, и признаће вам се. Та ви сте већ много урадили што сте могли тако дубоко и искрено саму себе упознати! Али ако сте и са мношвом сада говорили толико искрено тек зато да од мене само похвалу добијете за своју искреност, онда, наравно, ни до чега нећете доћи у подухватима делотворне љубави; тако ће све остати само у машти вашој, и сав ће вам живот пролетети као привиђење. Тада ћете, наравно, и на будући живот заборавити, и сами по себи ћете се, напослетку, некако умирити.

- Ви сте ме смрвили! Сада, ево у овом тренутку, док сте говорили, схватила сам да сам збиља очекивала само вашу похвалу за своју искреност, кад сам вам причала о томе да не бих могла издржати незахвалност. Ви сте ми показали ко сам, ви сте ме ухватили, и објаснили сте ме самој мени!

- Говорите ли ви озбиљно? Е, после таквог вашег признања, верујем да сте искрени и добри по срцу. Ако и не постигнете срећу, ви увек памтите да сте на добром путу, и потрудите се да с њега не скренете. А што је најглавније, избегавајте лаж, сваку лаж, а нарочито лаж самој себи. Мотрите на своју лаж и загледајте се у њу сваког часа, сваког тренутка. А избегавајте и гађење - и према другима, и према себи: оно што вам се у вама чини гадно, чисти се већ самим тим што сте то опазили у себи. И страх избегавајте, премда је страх само последица сваке лаж. Не плашите се никада своје малодушности у постизавању љубави; чак се немојте бојати ни својих рђавих поступака при том. Жалим што вам не могу казати ништа утешније, јер делотворна љубав, кад се упореди са сањалачком - ствар је сурова и застрашујућа. Љубав сањалачка чезне за брзим подвигом, који се брзо задовољи, и жели да је сви посматрају. И збиља се иде дотле да неко чак и живот жртвује, само да ствар не траје дуго, него да се што брже сврши, као на позорници, и да сви гледају и хвале. А љубав делотворна - то је посао и истрајност, а за неке је она можда читава наука. И унапред вам кажем, у тренутку кад са ужасом гледате да, крај свих својих напора, не само да се нисте приближили циљу, него сте се чак од њега удаљили - у том истом тренутку, то вам унапред велим, ви ћете наједаред постићи циљ, и угледаћете јасно над собом чудотворну слику бога, који вас је све време волео и све вас време тајанствено руководио. Оппростите што не могу дуже с вама остати, чекају ме. До виђења. Дама је плакала.

- *Lise, Lise*, та благословите је, благословите је! - трже се она наједаред.

- А њу не вреди волети. Видео сам како је за све време била несташна - шалећи се, рече старац. - А што сте се све време смејали Алексеју?

Lise се збиља све време тиме забављала. Она је већ одавно, још последњег пута, приметила да се Аљоша збуњује пред њом и труди се да је не гледа, и то ју је страшно почело забављати. Пажљиво је чекала и хватала његов поглед: Аљоша, не могући издржати њен поглед, упорно на њега уперен, мало, мало па би тек наједном, нехотице, повучен неодољивом силом, и сам погледао на њу, а она би се одмах насмешила победничким смехом њему право у очи. Аљоша се тад збуњивао и једио још већма. Напоследку се сасвим од ње окренуо и сакрио иза старчевих леђа. После неколико тренутака, он се поново, вучен оном истом неодољивом силом, окренуо да види гледа ли она њега - и опази да *Lise*, скоро сасвим испавши из наслоњаче, гледа њега са стране, и чека свом снагом кад ће он њу погледати; а кад је ухватила његов поглед, тако се засмејала да чак ни старац не издржа:

- А што ви, обешенице, њега тако збуњујете?

Lise наједаред, сасвим неочекивано, поцрвене, севну очима, лице јој дође страшно озбиљно, и са ватреним, негодујућим жаљењем поче говорити, брзо, нервозно.

- А што је он све заборавио? Он је мене, док сам била мала, на рукама носио, заједно смо се играли. Он је долазио да ме учи читати, знате ли ви то? Пре две године, кад се опраштао, говорио је да ме никад неће заборавити, да смо вечити пријатељи, вечити, вечити! А ето сад ме се наједаред почео бојати, као да ћу га појести. Што неће да ми приђе, зашто неће да разговарамо? Зашто неће да дође к нама? Осим ако га ви не пуштате; али ми знамо да он свуда иде! Мени је незгодно да га зовем, требало је да се он први сети ако ме није заборавио. Али да, он сада спасава душу! А што сте навукли на њега ту дугачку мантију?... Ако потрчи, пашће...

И она наједном, не могући се уздржати, покри лице руком и засмеја се страшно, незадрживо, својим дугим, нервозним, дрхтавим и нечујним смехом. Старац је саслуша смешећи се, и са нежношћу је благослови; а она, кад му је стала љубити руку, наједаред ју је притиснула к очима и заплакала:

- Ви се немојте на мене љутити; ја сам будала, нисам ни за шта... и Аљоша можда има право, и још како, што неће да долази тако смешном створу.

- Неизоставно ћу га послати - одлучи старац.

V

НЕКА БУДЕ, НЕКА БУДЕ!

Одсуство старца из ћелије потраја једно двадесет пет минута. Било је већ прошло дванаест и по, а Дмитриј Фјодорович, због кога су се ови и скупили, још никако да дође. На њега скоро као да већ и заборавише; и кад старац опет уђе у

ћелију, он затече своје госте у најживљем разговору. У разговору учествоваху, пре свега, Иван Фјодорович и два јеромонаха. Уплетао се у разговор, и очигледно врло ватрено, и Миусов, но ни ту није имао среће: остао је очигледно у позадини, и чак су му слабо и одговарали, тако да је та нова околност само појачала његово незадовољство, које се све више купило. Ствар је у томе што се он и пре већ са Иваном Фјодоровичем помало надметао ко више зна, и није могао да издржи хладнокрвно неку Иванову немарност према њему. “Досад сам бар стајао на висини свега што је напредно у Европи, а ово ново поколење просто-напросто нас игнорише”, мислио је у себи. Фјодор Павлович, који је дао реч да ће сести на столицу и ућутати, збиља је неко време ћутао, али је са подсмешљивим осмехом пратио свога суседа Петра Александровича и очигледно се радовао његовој љутњи. Он се већ одавно спремао да му се за понешто освети, и сад није хтео да пропусти прилику. Напослетку не издржа, наже се над раме суседово, и полугласно га још једаред дирну:

- А што нисте малочас отишли после “љубезно је љубљаше”, него сте пристали да у тако непристојном друштву останете? Стога што сте се сматрали пониженим и увређеним, па сте остали да, ради реванша, покажете свој ум. И сад већ и нећете отићи док им свој ум не покажете.

- Зар ви опет? Напротив, одмах ћу отићи.

- Доцније, доцније од свију ћете ви отићи! - пецну га још једаред Фјодор Павлович. То је било скоро у тренутку старчевог повратка.

Препирка се на тренутак утиша, но старац, пошто седе на пређашње место, погледа све, као да их љубазно позиваше да наставе. Аљоша, који је проучио скоро сваки израз његовог лица, видео је јасно да је страшно уморан и да се једва савлађује. У последње време његове болести дешавало му се да је од изнемоглости падао у несвест. И баш такво бледило, као пред несвест, разливало се и сад по његовом лицу; усне му побелеше. Али очевидно не хтеде распустити скуп; изгледало је да има некакву намеру - али какву? Аљоша га је пажљиво посматрао.

- Разговарамо о њиховом веома занимљивом чланку - рече јеромонах Јосиф, библиотекар, обраћајући се старцу и указујући на Ивана Фјодоровича. - Они износе много новог, али је идеја, канда, са две оштрице. Поводом питања о црквено-друштвеном суду и о домаћају његовог права они су одговорили чланком у часопису једном духовном лицу, које је написало о том питању читаву књигу...

- На жалост, ваш чланак нисам читао, али сам чуо за њега - одговори старац, помно и проницљиво се загледајући у Ивана Фјодоровича.

- Они стоје на веома занимљивом гледишту - настави отац библиотекар - као што се види, они у питању о црквено-друштвеном суду потпуно одбацују одвајање цркве од државе.

- То је занимљиво, али у ком смислу? - запита старац Ивана Фјодоровича.

Овај му, напослетку, одговори, али не са висине учтиво, као што се још јуче бојао Аљоша, него скромно и уздржано, са очигледном предусретљивошћу, и, очевидно, без икакве задње мисли.

- Ја полазим од поставке да ће тог мешања елемената, то јест суштине цркве и државе, засебно узетих, наравно, бити увек, крај свега тога што је оно немогућно и што се никад неће моћи довести не само у нормално него ни у колико-толико складно стање; зато што лаж лежи у самој основи ствари.

Компромис између државе и цркве у таквим питањима као на пример о суду, по моме мишљењу, у потпуној и чистој суштини својој немогућан је. Духовно лице против кога сам ја писао тврди да црква заузима тачно и одређено место у држави. А ја сам му одговорио да, напротив, црква треба сама у себи да садржи целу државу, а не да добије у њој тек неки кут; а ако је то данас због нечега немогућно, да онда то, у суштини, несумњиво мора бити постављено као непосредна и најглавнија сврха свега даљег развитка хришћанскога друштва.

- Потпуно истинито - одлучно и узбуђено проговори отац Пајсиј, ћутљиви и учени јеромонах.

- Најчистије ултрамонтанство! - узвикну Миусов, нестрпљиво пребацивши ногу преко ноге.

- Ех, та код нас нема ни планина! - узвикну отац Јосиф, и, обраћајући се старцу, настави: - Они одговарају, између осталог, на следећа "основна и битна" тврђења свога противника, духовног лица, то имајте на уму. Прво: да "ниједан друштвени савез не може и не сме присвајати себи власт да располаже грађанским и политичким правима својих чланова". Друго, да "кривична и судско-грађанска власт не сме припадати цркви, нити се она може сложити са њеном природом и као божанске установе и као људског савеза ради религиозних сврха" и, напослетку, треће: да "црква није царство од овога света"...

- Врло недостојна игра речи за духовно лице! - не издржа и опет га прекиде отац Пајсиј. - Ја сам читао књигу против које сте ви писали - обрати се он Ивану Фјодоровичу, и био сам се зачудио речима духовног лица да "црква није царство од овога света". Ако није од овога света, онда је не може ни бити на земљи уопште. У светом Јеванђељу речи: "не од овога света" нису употребљене у том смислу. С таквим се речима не може играти. Господ наш Исус Христос зато је и долазио да створи цркву на земљи. Царство небеско, наравно, није од овога света, него на небу, али у њега се не улази друкчије него кроз цркву, која је основана на земљи. И стога су светски каламбури у том смислу немогућни и недостојни. Црква је збиља царство, и одређена је да царује, и на крају свом она се несумњиво и мора појавити као царство на свој земљи - за шта имамо и обећање.

Он наједанпут ућута, као уздржавши се. Иван Фјодорович, саслушавши га учтиво и са пажњом, настави као и пре, са необичним спокојством, спремно и простодушно, обраћајући се старцу:

- Сва је суштина мога чланка у томе да се у древна времена, прва три столећа хришћанства, хришћанство на земљи јављало само као црква. А кад је римска незнабожачка држава зажелела да постане хришћанска, онда се неизоставно десило да је она, поставши хришћанска, у ствари, само укључила у себе цркву, иначе је и даље остала незнабожачка држава као и пре, у врло многим својим функцијама. У ствари, тако се несумњиво и морало десити. Али у Риму, као држави, сувише је много остало од цивилизације и мудрости незнабожачке, на пример, баш сами циљеви и темељи државе. А Христова црква, ступивши у државу, сигурно није могла уступити ништа од својих основа, од онога камена на коме је стојала, нити је могла тежити ичем другом осим својим циљевима, које јој је једном чврсто поставио и указао сам Господ, између осталог: да обрати цео свет, дакле, и сву стару незнабожачку државу, у цркву. На тај начин (то јест с обзиром на будућност) не може црква себи тражити одређено место у држави као

сваки други “друштвени савез”, или као “савез људи ради религиозних сврха” (као што се о цркви изражава писац против којег ја пишем), него, напротив, свака земаљска држава требало би доцније да се претвори у цркву потпуно, и да постане ништа друго него црква, да просто одбаци све своје циљеве који се не слажу са црквом. Све то њу ни најмање неће понизити, неће јој одузети ни част ни славу њених управљача, него ће је само преместити са лажног, још незнабожачког и погрешног пута, на правилан и истинит, који једино води вечним циљевима. Ето зашто би мишљење писца књиге *О основама црквено-друштвеног суда* само тада било правилно ако би он, истражујући и предлажући те основе, гледао на њих као на привремен, за наше грешно и несавршено време неопходан компромис, и ништа друго. Но чим се сачинитељ тих основа усуди изјавити да су основе које он сад предлаже, и од којих је неке малочас набројао отац Јосиф - да су то основе непроменљиве, стихијске и вечите, он већ иде против цркве и њеног светог вечитог и непоколебљивог циља. Ето то вам је цео мој чланак, његова потпуна садржина.

- То јест, у две речи - проговори опет отац Пајсиј, наглашавајући сваку реч - по неким теоријама, које су потпуно сазреле у нашем деветнаестом веку, црква треба да се преобрази у државу, као из нижег облика у виши, да затим у држави ишчезне, уступивши место науци, духу времена и цивилизацији. А ако неће то, и ако се противи, њој се у држави одређује тек као неки кутак, и то под надзором - и то је свуда у наше време, у савременим европским земљама. Но по руском схватању и уздању, требало би не да се црква преобрази у државу, као из нижег типа у виши, него, напротив, држава треба да сврши тиме да се удостоји да постане само црква, и ништа друго. И то нека буде, нека буде!

- Признајем, ви сте ме сад унеколико охрабрили - осмехну се Миусов, пребацивши опет ногу преко ноге. - Колико ја разумем, то значи остварење неког идеала, бесконачно далеког, приликом другог доласка Христовог. Најпосле, како вам је воља. Дивна утопијска машта о нестанку ратова, дипломата, банака и друго. Чак нешто налик на социјализам. А ја већ био помислио да је све то озбиљно, и да ће црква, *сада*, на пример, судити за злочине, и да ће осуђивати на шибе и на робију, па чак можда и на смртну казну.

- Кад би баш и сада постојао само један црквено-друштвени суд, црква ни сада не би слала на робију или на смртну казну. Злочинство и поглед на њега морали би се тада неминовно изменити, наравно, мало-помало, не одједном и не одмах, али ипак доста брзо... - изговори Иван Фјодорович спокојно и не трепнувши оком.

- Да ли ви то озбиљно?... - пажљиво га погледа Миусов.

- Кад би све постало црква, онда би црква искључивала из своје средине злочинца и непослушног, а не би секла главе - настављаше Иван Фјодорович. - Ја вас питам: куд би пошао искључени? Он би тада морао отићи не само од људи, као сада, него и од Христа. Јер он би се својим злочинством дигао не само против људи него и против цркве Христове. То је, наравно, и данас тако, у строгом смислу, али ипак није прокламовано, те савест данашњег злочинца често, врло често, прави са самим собом компромис: “Украо сам” - вели - “али не идем против цркве, Христу нисам непријатељ” - ето шта себи данас говоре редом сви злочинци; али ако црква ступи на место државе, тада би му тешко било то казати, осим ако хоће да одриче сву цркву на целој земљи, па да каже: “Сви се варају, сви су

одступили, сви су лажна црква, само сам ја, убица и крадљивац, права хришћанска црква.” А то је врло тешко себи казати, то захтева огромне услове, прилике које се не дешавају често. С друге, пак, стране, узмите гледање саме цркве на злочинство: зар оно не мора да се измени у односу на данашње, скоро незнабожачко гледање; и место механичког одсецања зараженог дела - као што се данас чини ради обезбеђења друштва - да се преобрази, и то потпуно и не лажно, у идеју о препоруку човековом, о његовом ускрснућу и спасењу...

- То јест, шта је то? Сад опет не могу да разумем - прекиде га Миусов - опет некакво маштање. Нешто без облика, и не може се разумети. Како то - искључити? Какво искључивање? Ја подозревам да се ви просто шалите с нама, Иване Фјодоровичу.

- Па, у ствари, то вам је и данас - проговори наједаред старац, и сви се к њему окренуше; - кад сад не би било Христове цркве, за злочинца не би било никакве сметње у злочинству, па чак ни казне за њега, то јест праве казне, не механичке, како су они малочас рекли, која у већини случајева само распаљује срце, него праве казне, која је једино стварна, која једино застрашује и умирује, а која се састоји у гласу властите савести.

- Како то, допустите да чујем? - запита Миусов са најживљим љубопитством.

- Ево како - поче старац. - Све те осуде на робију, а пре још и са шибањем, никога не исправљају; а што је најглавније, скоро ниједног злочинца и не застрашују, и број злочинаца не само да се не смањује него, што даље, све већма расте. Ви то морате признати. Излази да друштво тим начином ни најмање није сачувано, јер, премда се штетан члан друштва одсеца механички, и протерује се далеко, да нам није пред очима, наместо њега се одмах појављује други злочинац, можда и два друга. Ако што чува друштво, чак и у наше време, па чак и самога злочинца исправља и препорађа у другог човека, то ипак чини само закон Христов, који се испољава у гласу властите савести. Тек кад призна своју кривицу као син Христовог друштва, то јест цркве, он тада признаје и своју кривицу пред друштвом, то јест пред црквом. На тај начин, једино пред црквом може и данашњи злочинац признати своју погрешку, а не пред државом. И кад би суд припадао друштву као цркви, тада би друштво знало кога да ослободи искључења и опет придружи себи. Сада се, пак, црква, немајући никаквог стварног суда, а имајући могућност једино моралног осуђивања, и сама удаљава од осетне казне над злочинцем. Не искључује она њега из своје средине, па га и не оставља без очинске поуке. И не само то, него се она стара да очува са злочинцем потпуно хришћанско општење: припушта га црквеној служби, светим даровима, даје му милостињу, и понаша се према њему више као према заробљенику него као према кривцу. И шта би било са злочинцем, о, Господе, кад би га и хришћанско друштво, то јест црква, одбацила, као што га одбацује и одсеца грађански закон? Шта би било кад би га и црква кажњавала својим искључењем, одмах, и сваки пут после казне државног закона? Та већег очајања не би могло бити, бар за руског злочинца, јер руски злочинци још верују. Него, уосталом, ко зна: можда би се тада десила страшна ствар - дошло би, можда, до губљења вере у очајном срцу злочинчевом, а шта онда? Но црква, као нежна и милостива мати, одустаје од стварне казне, јер је кривац и без њене казне сувише осетно кажњен државним судом; и мора бар неко да га пожали. А црква одустаје углавном стога што црквени суд једини садржи у себи истину, и услед тога он, битно и морално, ни с

каквим другим судом не може ступити чак ни у привремени компромис. Ту не може бити никаквог погађања. Злочинац у иностранству, кажу, ретко се каје, јер чак и савремена учења утврђују га у мисли да његово злочинство није злочинство, него само побуна против силе која га неправично угњетава. Друштво га сасвим од себе одсеца силом, која механички над њим тријумфује, и прати то искључење мржњом (бар тако они у Европи сами о себи причају) - мржњом, потпуном равнодушношћу према даљој судбини свога брата, и заборавом. На тај начин, све се то збива без и најмањег милосрђа цркве, јер у многим случајевима тамо цркве и нема, него су остали само црквени људи и величанствене црквене зграде; саме, пак, цркве тамо већ одавно теже прелазу из нижег вида, као црква, у виши вид, као држава, да у њему потпуно ишчезну. Бар тако је, чини ми се, у лутеранским земљама. А у Риму је још пре хиљаду година место цркве проглашена држава. И стога се тамо злочинац више и не осећа као члан цркве и, кад га искључе, он живи у очајању. А ако се и врати у друштво, то бива често са таквом мржњом да га, тако рећи, друштво само одбацује од себе. Чиме ће се то свршити, можете замислити. У многим случајевима као да је и код нас тако; но у томе и јесте ствар што, осим установљених судова, у нас постоји још и црква, која никада не губи везу са преступником, као са милим и још увек драгим својим сином; поред тога постоји, и чува се, макар само у мислима, и суд црквени, који данас, истина, није активан, али ипак живи, за будућност, макар и у машти, и који и сам злочинац несумњиво, нагоном своје душе, признаје. Истина је и што је овде сад било речено: кад би збиља наступио суд цркве, и то у свој својој снази, то јест кад би се све друштво претворило само у цркву, онда не само да би суд цркве утицао на поправљање злочинаца тако како данас никада не утиче, него би се, можда, злочинства збиља смањила до невероватно малог броја. А и црква би, без сумње, схватила будућег злочинца и будући злочин у многим случајевима сасвим друкчије него данас, и умела би повратити искљученога, спречити онога који смера злочин и препородити палог. Истина - осмехну се старац - засад хришћанско друштво само није још спремно, и стоји на свега седам праведника; но како њих још увек има, оно остаје непоколебљиво, очекујући свој потпуни преображај из друштва као заједнице готово паганске у јединствену васељенску владајућу цркву. Ово нека буде, макар на крају векова, јер само томе је суђено да се испуни. И не треба човек да се збуњује временима и роковима, јер је тајна времена и рокова у мудрости божјој, у предвиђању његовом и љубави његовој. И што по рачуну људском може бити тек врло удаљено, оно се, можда, по предодређењу божјем налази већ уочи свога јављања, на прагу. А ово последње нека буде, нека буде!

- Нека буде! Нека буде! - са страхопоштовањем и строго потврди отац Пајсиј.

- Чудновато, у највећој мери чудновато! - рече Миусов; и не с толико жестине, колико са неким потајним негодовањем.

- А шта вам се то чини толико чудновато? - обазриво се распитиваше отац Јосиф.

- Ама збиља, шта је све ово сад? - узвикну Миусов, као да је наједном провалило из њега. - Одбацује се на земљи држава, а црква се диже на степен државе! То већ није ни ултрамонтанство, то је архиултрамонтанство! То није сањао ни папа Гргур Седми!

- Сасвим сте обратно изволели разумети! - строго проговори отац Пајсиј. - Не претвара се црква у државу, схватите то. То је Рим и његова машта. То је треће ђаволско искушење! Него, напротив, држава се претвара у цркву; она се уздиже до цркве и постаје црква на читавој земљи - а то је сасвим противно и ултрамонтанству, и Риму, и вашем тумачењу, и није ништа друго него велика мисија православља на земљи. "Од Истока ће ова звезда засијати."

Миусов некако значајно ућута. Читава његова појава изражавала је необично достојанство. Поносито снисходљив осмех показа се на његовим уснама. Аљоша је пратио све са веома уздрхталим срцем. Цео тај разговор узбудио га је до дна душе. Он случајно погледа Ракитина; овај је стајао непомично на свом пређашњем месту код врата, пажљиво слушајући и посматрајући, премда оборених очију. Но по живом руменилу на његовим образима, Аљоша се досети да је и Ракитин узнемирен, изгледа не мање од њега. Аљоша је знао због чега је он узнемирен.

- Дозволите ми да вам испричам једну малу анегдоту, господо - проговори наједном Миусов убедљиво и некако нарочито достојанствено. - У Паризу, пре неколико година, убрзо после децембарског преврата, једаред, када сам био у посети код једне врло важне личности која је тада била на власти, срео сам код ње врло занимљивог господина. Тај тип није био шпијун, већ нека врста старешине над читавим одредом политичких шпијуна, прилично значајна служба своје врсте. Користећи се приликом, ја, из превеликог љубопитства, ступих у разговор са њим; а пошто није био примљен као познаник, него као потчињени чиновник, који је дошао са неким рефератом - он, видећи како сам ја примљен код његовог старешине, удостоји ме извесне искренности, дабогме, тек у извесној мери, то јест више је био учтив него искрен, и то онако како Французи знају бити учтиви, тим пре што је у мени видео странца. Но ја га врло добро разумедох. Предмет разговора били су социјалисти-револуционари, које су тада, узгред речено, и гонили. Изостављајући суштину нашег разговора, споменућу само једну врло занимљиву примедбу, која се том господичићу некако омакла: "Ми се" - рече он - "управо свих тих социјалистаанархиста, безбожника и револуционара, богзна како и не бојимо; ми их пратимо, и њихови су нам путеви познати. Али има међу њима, премда не много, неколико нарочитих људи: то су они што у бога верују и што су хришћани, а у исто време и социјалисти. Ето, тих се највише бојимо, то је страشان свет! Социјалист хришћанин страшнији је од социјалиста безбожника." Речи су ме те и тада изненадиле, а сад сам их се, господо, међу вама опет сетио.

- То јест, ви те речи примењујете на нас, и у нама видите социјалисте? - отворено и без околишења запита отац Пајсиј.

Али пре него што Петар Александрович смисли одговор, отворише се врата, и уђе толико задоцнели Дмитриј Фјодорович. Њега већ, збиља, као да су били престали чекати, те изненадна појава његова изазва, у првом тренутку, чак неко чуђење.

ЗАШТО ЖИВИ ТАКАВ ЧОВЕК!

Дмитриј Фјодорович Карамазов, младић од двадесет осам година, средњега раста и пријатна лица, изгледао је много старији. Био је добро развијен, и у њему је човек могао претпостављати велику физичку снагу, па ипак на његовом је лицу избијало скоро нешто болешљиво. Лице му беше мршаво, образи упали, и боја им се преливала некаквим нездравим жутилом. Доста велике тамне очи, мало испупчене, гледале су, иако на изглед са чврстом упорношћу, ипак некако неодређено. И кад је био узбуђен, те говорио љутито, поглед његов као да се ипак није покоравао његовом расположењу, и изражавао је нешто друго, што неки пут ни најмање није одговарало тадашњем тренутку. - “Тешко је знати о чему он мисли”, говорили би неки пут његови сабеседници. Други, који су видели у његовим очима нешто замишљено и мргодно, понекад би наједаред били изненађени његовим изненадним осмехом, који је сведочио о веселим и несташним мислима, које је имао управо онда кад је гледао онако мргодно. Уосталом, извештан болешљив израз на његовом лицу могао је у овај мах бити појмљив: сви су знали, или су слушали о необично немирном бекријском животу, коме се он баш у последње време овде код нас одавао, као што је свима била позната и она необична озлојеђеност до које је дошао у препиркама са оцем због новца. По граду су о томе кружиле разне приче. Истина је да је он и по природи био раздражљив, “пргаве и неправилно усмерене памети”, као што се згодно о њему изразио наш мировни судија, Семјон Иванович Качаљников, у једном друштву. Он уђе беспрекорно и елегантно одевен, у закопчаном реденготу, у црним рукавицама, и са цилиндром у рукама. Као официр одскора у оставци, носио је бркове и бријао засад браду. Тамносмеђа коса његова била је кратко ошишана и зачешљана на слепоочницама некако напред. Корачао је одлучно, широко, војнички. За тренутак се заустави на прагу, и, погледавши све присутне, право се упути старцу, погодивши да је он домаћин. Дубоко се поклони и замоли од њега благослов. Старац се подиже и благослови га. Дмитриј Фјодорович му са поштовањем пољуби руку, и са необичним узбуђењем, скоро љутито, рече:

- Опростите ми великодушно што сте ме морали толико чекати, али слуга Смердјаков, кога је мој отац послао, на моје нарочито питање о времену састанка двапут ми одговори најодлучнијим тоном: да ће састанак бити у један сат. А сад наједаред чујем...

- Немојте се узнемиравати - прекиде га старац; - ништа то, мало сте се задржали, не мари ништа...

- Необично сам вам захвалан, и од ваше добротe се нечем мањем нисам могао ни надати.

Изговоривши то одсечно, Дмитриј Фјодорович се још једном поклони, затим се изненада окрете према своме “тати”, те се и њему тако исто учтиво и дубоко поклони. Видело се да је тај поклон смислио још унапред, и смислио га је искрено,

сматрајући за своју дужност да изрази тиме своје поштовање и добре намере. Фјодор Павлович, премда се смео од изненађења, одмах се на свој начин снашао: у одговор на поздрав Дмитрија Фјодоровича, он скочи са наслоњаче те се и сам поклати свом сину, тако исто дубоко. Лице његово постаде најједном важно и озбиљно, што му опет даде сасвим пакостан израз.

Затим, поклонивши се ћутећи општим поклоном свима који су били у соби, Дмитриј Фјодорович приђе својим великим и одлучним корацима прозору, седе на столицу што још једина беше остала незаузета, до оца Пајсија, и истуривши се напред припреми се одмах да слуша наставак разговора који је прекинуо.

Појава Дмитрија Фјодоровича одузела им је не више од једно два минута, и разговор није могао да се не обнови. Но овога пута на упорно и скоро љутито питање оца Пајсија, Петар Александрович не нађе за потребно да одговори.

- Допустите ми да ту тему не прихватим - изустуи он са неком светском немарношћу. - Та тема је, уз то, још и потешка. Ено како вам се смеје Иван Фјодорович: мора бити да он има на уму нешто, и за овај случај занимљиво. Ето питајте њега.

- Ништа нарочито, осим мале примедбе - одмах одговори Иван Фјодорович - о томе да, уопште, европски либерализам, па чак и наш руски либерални дилетантизам, често и већ поодавно мешају крајње резултате социјализма са хришћанским. Тај бесмислени закључак је, наравно, карактеристична црта. Уосталом, социјализам мешају са хришћанством не само либерали и дилетанти него, заједно са њима, у многим приликама, и жандарми, то јест иностранци, разуме се. Ваша париска причица доста је карактеристична, Петре Александровичу.

- Уопште, молим да се та тема остави - понови Петар Александрович - а место тога, ја ћу вам испричати, господо, другу анегдоту, баш о Ивану Фјодоровичу, врло занимљиву и карактеристичну. Пре једно пет дана, не више, у једном овдашњем, претежно женском друштву, он је у препирци свечано изјавио: да на свем свету не постоји ништа такво што би нагонило људе да воле себи сличне; да такав природан закон - да човек воли човечанство - никако не постоји; и да, ако постоји, и ако је до данас постојала љубав на земљи, то није од природног закона, него једино отуд што су људи веровали у своју бесмртност. Иван Фјодорович је при том, у загради, додао да се у томе и састоји сав природни закон, тако да кад бисте уништили човечанству веру у његову бесмртност, у њему би одмах усахнула не само љубав него и свака жива снага да продужи живот на овом свету. Па не само то, тада ништа не би било неморално, све би било дозвољено, чак и људождерство. Но ни то још није све; он је завршио тврђењем да се за сваког појединца, као, на пример, ми сада, који не верује ни у бога ни у бесмртност, морални закон природе мора одмах изменити у потпуну противност пређашњем религиозном, и да себичност, која би дошла до злочинства, не само што се мора дозволити човеку него чак признати као неопходан, најпаметнији и - малтене - најблагороднији излаз из његовог положаја. Према таквом парадоксу можете закључити, господо, и о свему другом што изјављује, и што још можда намерава изјавити наш мили ексцентрични и парадоксални Иван Фјодорович.

- Дозволите - неочекивано узвикну најједном Дмитриј Фјодорович - да ли сам добро чуо: "злочинство не само да се мора дозволити него се чак мора признати

као најнеопходнији и најпааметнији излаз из положаја свакога безбожника!” Је ли тако, или није тако?

- Сасвим тако - рече отац Пајсиј.

- То ћу запамтити.

Рекавши то, Дмитриј Фјодорович тако исто изненадно ућута као што је изненада и улетео у разговор. Сви га посматраху радознало.

- Зар збиља мислите да би се такве последице јавиле кад би код људи пресакнула вера у бесмртност њихове душе? - запита наједаред старац Ивана Фјодоровича.

- Да, то сам тврдио. Нема врлине ако нема бесмртности.

- Блажени ви, ако тако верујете, или сте већ врло несрећни.

- Зашто несрећан? - насмеши се Иван Фјодорович.

- Зато што ви, по свој прилици, и сами не верујете у бесмртност своје душе, па чак ни у оно што сте написали о цркви и о црквеном питању.

- Можда сте и у праву!... Но ипак, ја се нисам баш сасвим ни шалио... - наједном чудновато признаде Иван Фјодорович, усталом, нагло поцрвеневши.

- Нисте се сасвим шалили, то је истина. Идеја та још није решена у вашем срцу, и мучи га. Но и мученик воли неки пут да се забавља својим очајањем, и то, канда, опет из очајања. Тако се и ви сада из очајања забављате -чланцима по часописима и светским расправама, не верујући ни сами својој дијалектици, и са болом у срцу смејући јој се у себи... У вама то питање није решено, и то је ваш велики душевни терет, јер он неминовно тражи решење...

- А може ли оно у мени бити решено? Решено у потврдном смислу? - настави чудновато да пита Иван Фјодорович, непрестано са неким необјашњивим осмехом гледајући старца.

- Ако се не може решити у позитивном смислу, онда се никад неће решити ни у негативном, ви сами знате то својство свога срца; и у томе је сва мука његова. Но благодарите творцу што вам је дао срце узвишено, способно да се мучи таквом муком - “о узвишеном мудровати и узвишено тражити, јер наш је боравак на небесима”. Нека вам да бог да вас решење вашег срца затекне још на земљи, и нека бог благослови путеве ваше.

Старац подиже руку и као да хтеде тог часа прекрстити Ивана Фјодоровича. Но овај наједном устаде са столице, приђе к њему, прими његов благослов, и пољубивши га у руку, врати се ћутећи на своје место. Изгледао је одлучан и озбиљан. Поступак тај, а и претходни, од Ивана Фјодоровича неочекивани разговор са старцем, некако све изненади својом загонетношћу, и ућуташе, а на лицу Аљошином се показа скоро страх. Миусов, пак, наједаред слеже раменима, а Фјодор Павлович у истом тренутку скочи са столице.

- Божанствени и пресвети старче! - викну он указујући на Ивана Фјодоровича. - То је мој син, плот моје плоти, најмилија плот моја! То је мој најсмернији, тако да кажем, Карло Мор; а овај син, што малочас уђе, Дмитриј Фјодорович, и против кога ја код вас тражим суда - то је најнепокорнији Франц Мор - обојица из *Разбојника* Шилерових; а ја, ја сам у том тренутку *Regierender Graf von Moor!* Размислите и спасите! Потребне су нам не само молитве него и пророштва ваша.

- Говорите без пренемагања, и не почињите вређањем својих укућана - одговори старац изнемоглим гласом. Он се очигледно све већма умарао и приметно губио снагу.

- Недостојна комедија, коју сам предосећао још идући овамо! - узвикну Дмитриј Фјодорович с негодовањем, такође скочивши с места. - Опростите, преподобни оче - обрати се он старцу - ја сам човек необразован, не знам чак ни како да вас ословим, али ви сте преварени; ви сте и сувише били добри кад сте нам дозволили да се код вас састанемо. Нашем оцу је потребан само скандал, зашто - то је већ његова рачуница. Он увек има своју рачуницу. Него, ја сад, канда, такође знам зашто...

- Сви, сви ме оптужују! - викаше са своје стране Фјодор Павлович: - ето, и Петар Александрович ме оптужује. Оптуживали сте ме, Петре Александровичу, оптуживали! - окрену се он наједном Миусову, премда овај није ни мислио да га прекида. - Оптужују ме да сам дечје паре сакрио у чизму, па сам све приграбио; али дозволите, зар не постоји суд? Тамо ће вам се израчунати, Дмитрију Фјодоровичу, по вашим властитим признаницама, по писмима и поравнањима, колико сте имали, колико сте страћили, и колико вам још остаје! Зашто Петар Александрович избегава да пресуди? Дмитриј Фјодорович му није туђин. Зато што су сви против мене, а Дмитриј Фјодорович ми је, на крају крајева, још и дужан, и не маленкост, него неколико хиљада, за шта ја имам сва документа. Сав се град ори и тутњи од његових теревенки! А тамо где је пре служио, тамо је по хиљаду и по две за завођење поштених девојака плаћао; то је, Дмитрију Фјодоровичу, нама познато, са најскривенијим подробностима, и ја ћу доказати. Најсветији оче, хоћете ли веровати: залудео најблагороднију девојку, из добре куће, са имањем, кћер пређашњег старешине свога, храброг заслужног пуковника, који је имао Ану са мачевима о врату, компромитовао девојку просидбом; она је сад овде, сиротица, његова заручница, а он, на њене очи, иде једној овдашњој заводници. И премда је та заводница живела, тако рећи, у грађанском браку са једним уваженим човеком, карактер има самосталан, неприступна тврђава за све, исто као и законита жена, јер је честита - да, оци свети, она је честита! А Дмитриј Фјодорович хоће тај град златним кључем да отвори, због чега се сада нада мном натреса, хоће да ми отме новаца, а већ је хиљаде на ту заводницу страћио, зато и позајмљује новац непрестано, а између осталог, шта мислите од кога? Да кажем, или да не кажем, Митја?

- Ћутите! - викну Дмитриј Фјодорович - причекајте док ја изиђем, а преда мном да нисте каљали најчеститију девојку... Већ само то што смете и реч да прословите о њој, срамота је за њу... Не допуштам!

Он једва дисаше од узбуђења.

- Митја, Митја! - викну Фјодор Павлович сентиментално и као истискујући из себе сузе - а родитељски благослов? А ако те прокунем, шта ћеш онда?

- Бестиднице и лицемеру! - дрекну бесно Дмитриј Фјодорович.

- То он оцу, оцу! А шта тек другима? Господо, замислите само: има овде један сиромашан, али честит човек, бивши капетан, десила му се несрећа, отпуштен из службе, али не јавно, не судом, сачувао је своју част, многобројном породицом оптерећен. А пре три недеље наш Дмитриј Фјодорович зграбио га у крчми за

браду, извукао га за ту браду на улицу, и на улици га пред целим светом избио, а све зато што је тај човек потајни повереник у једном моме послу.

- Лаж је све то! Споља истина, а изнутра лаж! - дрхташе сав од љутње Дмитриј Фјодорович. - Оче! Ја своје поступке не оправдавам; да, пред целим светом признајем: поступио сам као звер са тим капетаном, и сад се кајем и гнушам се себе због зверског гнева, но тај ваш капетан, ваш повереник, пошао је био тој госпођи за коју ви кажете да је заводница, и почео јој нудити, у ваше име, да она узме моје менице које се у вас налазе па да ме тужи суду, да ме на основу тих меница ухапсе ако сувише будем наваљивао на вас због имовинских рачуна. И ви сад мени пребацујете да имам слабост према тој госпођи, а сами сте је учили да ме заведе! Та она то отворено, у очи, прича; она ми је сама то причала, смејући вам се! А у затвор хоћете да ме ставите само стога што сте љубоморни на мене због ње, стога што сте и сами почели досађивати тој жени својом љубављу; мени је и то познато, и све ми је то баш она сама испричала смејући се - чујте - смејући вам се. Дакле, ето вам, свети оци, тога човека, тога оца, који прекорева развратнога сина. Господо сведоци, опростите ми због моје љутње, али ја сам слутио да вас је овај подмукли старац сазвао овамо ради скандала. Ја сам пошао у намери да опростим ако би он пружио руку; да опростим и за опроштај да молим! Но како је он сада увредио не само мене него и племениту девојку, чије ни име не смем узалуд да изговорим из страхопоштовања према њој - то сам се, ево, одлучио да сву његову игру овде пред свима обелоданим, иако ми је отац...

Не могаше даље говорити. Очи му севаху, једва је дисао. Али и сви други бежу узбуђени. Сви, осим старца, узнемирено устадоше са својих места. Оци јеромонаси гледаху строго, али ипак чекаху одлуку старчеву. А овај је седео, сасвим блед, али не од узбуђења, него од болесничке немоћи. Молећив осмех сијао је на уснама његовим; овда-онда подизао је руку као желећи да задржи помахнитале, и, наравно, довољан би био само један његов покрет, па да се сцена прекине; али он сам као да је нешто очекивао, и пажљиво се загледао, као желећи да још нешто схвати, као да му нешто још није било јасно. На-послетку, Петар Александрович Миусов осети се коначно понижен и осрамоћен.

- За овај скандал сви смо криви! - ватрено рече он; - али ја се нисам томе надао, идући овамо, премда сам знао с ким имам посла... Томе треба учинити крај овога часа. Ваша преподобности, верујте да ја све овде обелодањене подробности тачно нисам знао, нисам хтео да у њих верујем, и тек сад их први пут чујем... Отац је љубоморан на сина због жене рђавог владања, а овамо се сам са том гадуром договара да баци сина у затвор... И ето у каквом друштву су ме натерали да дођем овамо... Ја сам обманут, изјављујем пред свима да сам обманут, ништа мање од осталих...

- Дмитрију Фјодоровичу - повика најједном некаквим туђим гласом Фјодор Павлович - само да нисте мој син, ја бих вас овог тренутка изазвао на двобој... пиштољима, на три корака... преко мараме, преко мараме! - доврши он лупајући обема ногама.

Код старих лажљиваца, који су цео свој живот глумили, има тренутака кад се толико уживе у своју улогу да збиља дрхте и плачу од узбуђења, крај свега тога што би баш у истом тренутку (или само један тренутак доцније) могли себи шапнути: "Та ти лажеш, матори бестидниче, и сада си глумац, и поред свега тог 'светог' гнева и 'светог' тренутка гнева?"

Дмитриј Фјодорович се страшно намргоди и са неисказаним презрењем погледа у оца.

- Ја сам мислио... Ја сам мислио - некако тихо и уздржано поче он - да ћу са анђелом душе своје, са невестом својом, доћи у завичај да га негујем под старе дане, а видим само развратног блудника и најподлијег комедијаша!

- На двобој! - завапи опет старкеља, губећи дах и прскајући при свакој речи пљувачком. - А ви, Петре Александровичу Миусове, знајте, господине, да можда у свем вашем роду нема и није било више и часније - чујте, часније жене од те по вашим речима гадуре, како сте се усудили малочас да је назовете. А ви, Дмитрију Фјодоровичу, ви сте због те "гадуре" оставили своју заручницу, значи, сами сте пресудили да заручница ваша не вреди ни ђона на њеним ципелама, ето каква је то гадура.

- Срамота! - оте се наједном оцу Јосифу.

- Брука и срамота! - викну својим дечачким гласом, дрхтећи од узбуђења и сав поцрвеневши, Калганов, који је све време ћутао.

- Зашто живи такав човек! - рикну потмуло Дмитриј Фјодорович, већ скоро ван себе од љутње, некако необично подигавши рамена и од тога се скоро згуривши -доиста, реците ми, може ли се њему још дозволити да срамоти земљу! - и погледа у све указујући на старог руком. Говорио је полагао и одмерено.

- Чујете ли, чујете ли, монаси, оцеубицу! - кидиса Фјодор Павлович на оца Јосифа. - Ето вам одговора на ваше "срамота"! Шта је срамота? Та "гадура", та "жена рђавог владања" можда је светија од вас, господо јеромонаси, што спасавате душу. Она је можда у младости пала упропашћена средином, али она је "много волела", а оној која је много волела и Христос је опростио...

- Христос није за такву љубав опростио... - оте се у нестрпљењу кротком оцу Јосифу.

- Не за такву, за ту исту, монаси, за ту. Ви се овде купусом откупљујете, па мислите да сте зато праведници! Кркуше једете, на дан по кркушицу, па мислите да ћете кркушама бога купити!

- Ужасно! Ужасно! - чуло се у ћелији са свих страна. Али сва та сцена, која је већ постала одвратна, прекиде се најнеочекиваније. Наједном се подиже са свога места старац. Иако сасвим ван себе од страха за њега, и за све, Аљоша успе да га придржи за руку. Старац коракну према Дмитрију Фјодоровичу, и, дошавши сасвим до њега, спусти се пред њим на колена. Аљоша у први мах помисли да је пао од немоћи, али не беше тако. Клекнувши, старац се дубоко поклони Дмитрију Фјодоровичу пуним, правим, свесним поклоном, и чак се челом дотаче земље. Аљоша је био тако изненађен да не стиже ни да придржи старца кад је устајао. Слаб осмех сијаше једва приметно на његовим уснама.

- Опростите! Опростите сви! - рече он клањајући се на све стране својим гостима.

Дмитриј Фјодорович стајаше неколико тренутака као пренеражен: њему да се клањају до ногу - шта је то? Напослетку наједном викну: "О боже!" и, покривши лице рукама, јурну из собе. За њим похиташе у гомили и сви гости, онако збуњени чак и не опростивши се и не поклонивши се домаћину. Једино јеромонаси приђоше поново да добију благослов.

- Зашто му се тако дубоко клања - да није то неки симбол? - покуша да обнови разговор Фјодор Павлович, који се наједном некако смирио, не усуђујући се, уосталом, да се обрати некоме лично. Сви су у том тренутку излазили из скитске оградe.

- Ја за луду кућу и за луде људе не одговарам - огорчено одговори Миусов - али зато се ослобађам вашег друштва, Фјодоре Павловичу, и верујте да је то завек. Где је тај малочашњи монах?

А "тај монах", то јест онај који их је мало пре позивао на ручак игуману, није дозволио да га чекају. Одмах дочека госте, одмах како сиђоше из трема, из старчеве ћелије, као да их је све време чекао.

- Будите тако добри, уважени оче, испоручите моје дубоко поштовање оцу игуману, и извините лично мене, Миусова, пред његовом високопреподобношћу за то што због изненада искрснулих непредвиђених околности нипошто не могу примити част да присуствујем за његовом трпезом, крај све своје искрене жеље - нервозно рече монаху Петар Александрович.

- А та непредвиђена околност - то сам ја! - одмах прихвати Фјодор Павлович. - Чујте, оче, Петар Александрович неће са мном да остане, иначе би он одмах пошао. Него, баш ћете отићи, Петре Александровичу, изволите к оцу игуману, и - желим вам добар апетит! Знајте да се ја уклањам, а не ви. Кући, кући, па ћу код куће ручати, а овде осећам да не бих могао, Петре Александровичу, мој прељубезни рођаче.

- Нисам ја вама рођак, нити сам вам икада био, ви ниски човече!

- Ја сам то намерно и казао да вас наљутим, зато што се сродства клоните, премда сте ми ипак рођак, ма како се извлачили, књигама ћу доказати; а по тебе ћу, Иване Фјодоровичу, које послати кад затреба; остани, ако хоћеш, и ти. Вама, пак, Петре Александровичу, и пристојност налаже да посетите оца игумана; треба се извинити због онога што смо ја и ви тамо починили...

- Ама, је ли истина да одлазите? Да можда не лажете?

- Петре Александровичу, како бих се усудио после онога што се десило! Занео сам се био, господо, занео! А осим тога сам још био и потресен! А и срамота ме је! Господо, у некога је срце као у Александра Македонског, а у неког - као у кученцета Фиделке. У мене је као у кученцета Фиделке. Уплашио сам се! Зар после онакве неразвишености још да идем на ручак, сосове манастирске да кркам? Срамота ме, не могу, извините!

"Ђаво би га знао!... А ако превари?" - застаде Миусов замисливши се, пратећи неодлучним погледом комедијаша, који се удаљавао. Онај се, пак, окрете, па опазивши да га Петар Александрович прати, посла му руком пољубац.

- А хоћете ли ви игуману? - нагло запита Миусов Ивана Фјодоровича.

- А што не бих? Осим тога, ја сам нарочито позван од игумана још јуче.

- На жалост, ја стварно осећам да скоро морам отићи на тај несрећни ручак - настави Миусов непрестано са истом горком озлојеђеношћу, и не обраћајући пажње на то да калуђер слуша. - Треба да се макар тамо извинимо за оно што смо овде починили, и да разјаснимо да то нисмо ми... Како ви мислите?

- Да, треба разјаснити да то нисмо ми. А осим тога, отац тамо неће бити - примети Иван Фјодорович.

- Таман још и са вашим оцем! Проклети тај ручак! Па ипак сви пођоше. Калуђер ћутао и слушао.

Путем кроз шумарак он само једном што примети да отац игуман “одавно већ чекају”, и да су за више од пола сата закаснили. Нико му ништа не одговори. Миусов са мржњом погледа у Ивана Фјодоровича.

“Где, иде на ручак као да ништа није ни било!” помисли он. “Дебео образ и - карамазовска савест.”

VII

СЕМИНАРИСТ КАРИЈЕРИСТ

Аљоша доведе свог старца у спаваћу собицу и посади га на постељу. То беше врло мала соба, са најпотребнијим намештајем: кревет узан, гвозден, а на њему, место душека, само пустина. У углу код икона стојаше налоњ, и на њему крст и јеванђеље. Старац се сгугсти на постељу потпуно немоћан; очи му сијаху, а дисаше врло тешко. Пошто је сео, он пажљиво и као смишљајући нешто, погледа у Аљошу.

- Иди, мили, иди, мени је довољан и Порфириј, а ти похитај. Ти си тамо потребан, иди оцу игуману, па послужи при ручку.

- Благословите да овде останем - молећивим гласом рече Аљоша.

- Тамо си потребнији. Тамо мира нема. Послужићеш их и бићеш при руци. Ако се распале бесови, молитву читај. И знај, синко (старац је волео да га тако зове), да теби и убудуће овде није место. Запамти ово, младићу, чим ме удостоји бог да се преставим - ти одмах иди из манастира. Сасвим иди. Аљоша уздрхта.

- Шта ти је? Није овде твоје место засад. Благосиљам те за велико искушење у свету. Много ти још имаш да странствујеш. И мораћеш се ожени, мораћеш. Све ћеш морати поднети, док се наново не вратиш. А посла ће много бити. Али у тебе не сумњам, зато те и шаљем. Христос нека је с тобом. Сачувај га и он ће сачувати тебе. Велику ћеш несрећу видети, и у тој несрећи ћеш срећан бити. Ево ти завет: у невољи срећу тражи. Ради, непрестано ради. Запамти реч моју одсада, јер, премда ћу још говорити с тобом, не само дани - него су и сати моји избројани.

На лицу Аљошином се опет показа јако узбуђење. Углови његових усана дрхтаху.

- Шта ти је опет! - тихо се насмеши старац. - Нека световни људи сузама испраћају своје покојнике, а ми се овде радујемо оцу који одлази. Радујемо се и молимо се за њега. Остави ме, дакле. Молити се треба. Пођи и похитај. Уз браћу буди. Али не уз једног, него уз обојицу.

Старац подиже руку да га благослови. Противити се беше немогућно, премда је Аљоша необично желео да остане, желео је још да запита, и чак му се отимало са језика питање: шта је имао да значи онај поклон до земље брату Дмитрију? - али се не усуди да запита. Знао је да би му старац и сам, без питања, разјаснио кад би било могућно. Али, значи, није то хтео. А тај је поклон страшно пренеразио Аљошу. Он је веровао слепо да је то имало некакав тајанствен смисао. Тајанствен, а можда и страшан. Кад је изишао изван оградe скита, да стигне у манастир на почетак ручка код игумана (наравно, само да послужије за столом), њему се наједном болно стеже срце и он застаде на месту: пред њим као да поново одјекнуше речи старца, који је прорекао свој тако блиски свршетак. Што је старац прорицао, па још са тачношћу, то се мора несумњиво збити, Аљоша је у то веровао свето. Али како ће он остати без њега, како ће он моћи да га не види, да га не чује? И куда ће поћи? Каже му да не плаче, и да иде из манастира, Господе! Аљоша одавно није осећао такву тугу. Он пође брже шумицом која је одвајала скит од манастира, и, не могући чак подносити своје мисли, толико су га притискивале, стаде гледати столетне борове са обе стране шумске путање. Растојање не беше дуго, једно пет стотина корака, не више; у то време овде обично никог не би могао срести, али наједаред, на првом завијутку стазе, спази Ракитина. Овај је очекивао некога.

- Да не чекаш мене? - запита га Аљоша кад стиже до њега.

- Баш тебе - осмехну се Ракитин. - журиш оцу игуману. Знаш, код њега је гозба. Такве гозбе није било код њега још откако је дочекивао архијереја и генерала Пахатова, сећаш ли се? Ја тамо нећу бити, а ти иди, служи им сосове. Него реци ми, Аљоша, једно: шта значи оно чудо? Ето то сам хтео да те питам.

- Које чудо?

- Па ето, онај поклон до земље пред твојим братом Дмитријем. И још како је челом о под ударио!

- Ти то за оца Зосиму?

- Да, за оца Зосиму.

- Челом?

- А, неприлично сам се изразио? Па нека, нек је неприлично. Дакле, шта значи оно чудо?

- Ја не знам, Мишо, шта значи.

- Знао сам да ти он неће објаснити. Наравно, тајанственог ту нема ничег, биће само обична благоглупост. Али је та мајсторија била изведена намерно. Сад ће бар сви богомољци по граду почети говорити и по свој губернији разнети: "Шта ли значи то чудо?" По мом схватању, старац збиља има добар дар предвиђања: унапред осетио криминал. Код вас смрди.

- Какав криминал?

Ракитин је очигледно хтео нешто да каже.

- У вашој ће породици бити тај криминал. А десиће се између твоје браће и твог богатог оца. И ето, отац Зосима је ударио челом за сваки будући случај. А после, ако шта буде: "Ах, па то је свети старац унапред казао - прорекао је", премда, какво ми је у томе пророштво што је лупнуо челом? Не - рећи ће - то је био симбол, алегорија, и ђаво би га знао шта! Пронеће се глас, запамтиће се:

злочинство је, рећи ће се, наслутио, злочинца обележио. Код јуродивих је увек тако: пред механом се крсти, а на цркву се камењем баца. Тако и твој старац: праведника батином напоље, а убици се клања до земље.

- Какво злочинство? Каквом убици? Шта ти то говориш?

Аљоша застаде као укопан, застаде и Ракитин.

- Каквом? Бајаги не знаш? Кладим се да си већ и сам о том мислио. Збиља, то је занимљиво: чуј, Аљоша, ти увек истину говориш, премда увек између две столице седиш; јеси ли ти мислио о томе или не, одговарај!

- Мислио сам - тихо одговори Аљоша. Чак се и Ракитин збуни.

- Та шта говориш! Па зар си и ти већ мислио? - викну он.

- Ја... ја управо нисам мислио - промрмља он - него кад си, ето, ти, малочас, почео тако чудновато о томе причати, а мени се учини да сам и сам о томе мислио.

- Видиш (и како си ти то јасно исказао), видиш? Данас, посматрајући тату и брата Митјењу, на злочинство си помислио? Ја се, дакле, не варам?

- Ама причекај, причекај! - узнемирено га прекиде Аљоша; - из чега ти све то видиш?... Зашто тебе тако занима, то најпре да ми кажеш.

- Два питања засебна, али природна. Одговорићу ти на свако засебно. Откуд видим? Ништа ти ја ту, брате, не бих могао видети да нисам данас наједаред схватио Дмитрија Фјодоровича, брата твога, целог, одједанпут и у тренутку онаквог какав је. Само по једној црти схватио сам га одједном целог. У тих врло поштених, али страсних људи има граница преко које не смеш прелазити. Иначе - иначе ће они и рођеног оца ножем. А татица је пијан и неуздржљив развратник, никад и ни у чем мере није знао - претераће обојица, и плус обојица у јендек...

- Не, Мишо, ако је само то, онда си ме охрабрио. Дотле неће доћи.

- А што сав дрхтиш? Знаш ли шта је ту? Нека је он и поштен човек, исти Митјења (глуп је, али поштен); но он је сладострасник! Ето, то ти је његова слика, и сва језгра његова. Од оца је наследио подло сладострашће. И ја се теби, Аљоша, чудим: откуд ти да си тако чедан? Та и ти си Карамазов! А у вашој је породици сладострашће до успаљености доведено! Дакле: та три сладострасника један другог вребају... са ножевима у чизми. Тројица су лупила главом о главу; а можда си ти четврти.

- Ти се вараш у погледу оне жене. Дмитриј њу... презире - некако подрхтавајући, проговори Аљоша.

- Зар Грушењу? Не, братац, не презире је. Кад је чак заручницу своју јавно њоме заменио, значи не презире је. Ту... ту ти је, брате, нешто што ти сада нећеш разумети. Човек се заљуби у какву било лепоту, у тело женско, или чак у један део женског тела (то само сладострасник може разумети), па ће дати за то рођену децу, продаће оца, матер, Русију и отаџбину; иако поштен, поћи ће и украсти; иако смирен - заклати; иако веран - изневериће. Песник женских ногу, Пушкин, ножице је у стиховима опевао; други их не опевају, али не могу да погледају у ножице без дрхтавице. Него, не само ножице... Ту ти, брате, презрење не помаже; макар и презирао он Грушењу. И презире је, али се отргнути не може.

- То разумем - избаци наједном Аљоша.

- Истина? Па збиља, дабогме да разумеш, чим си тако наједаред изјавио да разумеш - злурадо рече Ракитин. - Изненада си то избацио, отело ти се. Тим је драгоценије признање: значи, већ ти је позната тема, већ си мислио о томе, о сладострашћу! Ах, ти, невинашце! Ти си, Аљошка, смиран, ти си светац, признајем; али ти си смиран, а овамо, ђаво би знао о чем све већ ниси мислио, ђаво би знао шта већ теби није познато! Чедан си, а већ кроз такву дубину прошао - одавно ја тебе посматрам! Ти си и сам Карамазов, ти си прави Карамазов - дакле, ипак нешто значи раса и природно одабирање. По оцу сладострасник, по матери јуродиви. Што дрхтиш? Не говорим ли истину? Знаш шта, Грушењка ме је молила: "Доведи ми њега (то јест тебе), па ћу скинути с њега мантију." И да знаш само како ме је молила: доведи га, па доведи га! А ја мислим: чиме ли си ти то њој тако занимљив? Него, знаш, и она ти је опет жена необична!

- Поздрави је, реци јој да нећу доћи - кисело се насмеши Аљоша. - Довршуј, Михаило, што си почео, а ја ћу ти после своју мисао казати.

- Шта има ту да се довршује, све је јасно. Све ти је то, брате, стара песма. Кад се већ и у теби крије сладострасник, шта ли је тек са једноутробним ти братом Иваном? Та и он је Карамазов. У томе се све ваше карамазовско питање састоји: сладострасници, тецикуће и јуродиви! Брат Иван ти теолошке чланке засад из шале, из неког врло гупог непознатог рачуна штампа, а овамо је атеист, и ту своју нискост и сам признаје - тај твој брат, Иван. Осим тога, од брата Митје отима заручницу, и тај ће циљ, канда, постићи. И то како: по пристанку самог Митје, зато што му Митја сам своју заручницу уступа, само да је се курталише и да што пре оде Грушењки. И све то при свем свом благородству и несебичности, обрати на то пажњу. Ето, ти су људи најкобнији! Ђаво би вас знао после свега тога: сам је свестан своје подлости, а сам у подлост срља! Сад слушај даље. Митји сад стоји на путу матори - отац. Јер тај ти је за Грушењком полудео, њему вода удари на уста чим је само погледа. И само је због ње и направио малочас онакав скандал у ћелији - само зато што се Миусов усудио да је назове гадуром. Заљубио се горе него мачак. Пре му је она само у неким његовим сумњивим и механским пословима за новац помагала, а сад се наједном досетио и уочио је, острвио се, досађује јој понудама, наравно не часним. И знај да ће се они, татица и синак, сударити на тој стази. А Грушењка ни једном ни другом, засад још врда и обојицу подбада, мерка који је кориснији; јер, премда се код татице може доћи до лепих пара, али он се неће ожени; а ко зна, може напослетку да постане циција и завеже кесу. У том случају и Митјењка има своју вредност; пара нема, али је зато кадар да се ожени. Да, кадар да се ожени! Да напусти вереницу, ванредну лепоту, Катарину Ивановну, богату, племићког рода и пуковничку кћер, и да се ожени Грушењком, бившом љубавницом старог трговца, развратног гејака и градоначелника Самсонова. Из свега тога може збиља произићи криминалан случај. А то твој брат Иван и чека, ту ће му пасти секира у мед: и Катарину Ивановну ће добити, за којом чезне, а и придићи ће јој њених шездесет хиљада мираза. А за малог човека и гољу, као што је он, то је врло примамљиво, за почетак. И упамти: не само да Митју неће увредити, него ће га, док је жив, задужити. Јер ја поуздано знам да је Митјењка, још прошле недеље, гласно викао у крчми, пијан са Циганкама, да је недостојан своје заручнице, Катарине, а брат Иван, тај је достојан. А сама Катарина Ивановна, наравно, таквог заводника као што је Иван Фјодорович најзад ипак неће одбити; јер она се и сад колеба између

њих двојице. И чиме вас је само тај Иван све занео, те га тако обожавате? А он вам се свима смеје: пала ми, вели он, секира у мед, и сладим се на ваш рачун.

- Откуд ти то све знаш? Како можеш тако поуздано говорити? - запита га наједаред Аљоша опором и мргодно.

- А што питаш и мог се одговора унапред бојиш? Значи, и сам признајеш да сам истину казао.

- Ти Ивана не волиш. Иван се неће полакомити на новац.

- Бајаги! А лепота Катарине Ивановне? Није ту само новац, премда су и шездесет хиљада ствар примамљива.

- Иван је изнад тога. Иван се на хиљаде неће полакомити. Иван не тражи новац, он не тражи мир. Он можда муку тражи.

- Каква је то опет фантазија? Ах ви... племићи.

- Ех, Мишо, душа је његова бурна. Ум му је заробљен. У њему је мисао велика и нерешена. Он је од оних којима не требају милиони, него им је потребно да реше проблем.

- Књижевна крађа, Аљоша. Казао си другим речима оно исто што и твој старац. Гледај само какву вам је загонетку Иван задао! - са очигледном љутњом викну Ракитин. Чак се у лицу измени и усне му се искривише. - А загонетка вам је глупа - нема шта да се решава. Само мало мућни главом, схватићеш. Чланак му је смешан и бесмислен. А јеси ли чуо малопре његову глупу теорију: "Ако нема бесмртности душе, онда нема ни врлине - значи, све је дозвољено." (А сећаш се како брат Мигјењка тада викну: "То ћу запамтити.") За подлаце, саблажњива теорија... ја, ето грдим, то је глупо... не за подлаце, него за школске фанфароне са њиховом "неразрешивом дубином мисли". Хвалисавац, а сва му је суштина у овоме: "С једне стране је немогуће признати, а с друге - немогуће не признати!" Сва је његова теорија подлост! Човечанство ће наћи у себи снаге да живи за врлину чак и не верујући у бесмртност душе! Наћи ће ту снагу у љубави према слободи, према једнакости, братству...

Ракитин плану, не могаде се уздржати. Али наједаред, као да се присети нечега, застаде.

- Но, доста! - осмехну се он још киселије него малочас. - Што се ти смејеш? Мислиш да сам баналан?

- Не, ни на памет ми није пало да си баналан. Ти си паметан, али... мани, ја сам се тек онако насмејао. Сад видим да се и ти можеш разљутити, Мишо. По твојој узбуђењу видим да ни ти ниси равнодушан према Катарини Ивановној; ја сам то, брате, одавно слутио; стога ти и не волиш брата Ивана. Ти си љубоморан на њега?

- А јесам ли љубоморан и на њен новац? Додај и то.

- Не, ја ништа нећу додати о новцу, нећу да те вређам.

- Верујем ти, кад кажеш, но, ђаво да вас носи - и тебе и твог брата Ивана! Ви ниједан нећете разумети да њега човек и без Катарине Ивановне још како може не волети. А зашто и да га волим, до ђавола! И он мене удостојава грдње, што да ја немам права њега грдити?

- Ја никад нисам чуо да је он о теби ма шта рекао -ни добро, ни рђаво; он никако о теби и не говори.

- А ја сам чуо да ме је прекјуче код Катарине Ивановне изгрдио на пасја кола - ето колико се заинтересовао мојом маленкошћу. И сад, брате, ко је после тога љубоморан - не знам! Изволео је исказати мисао да, вели, ако ја не пристанем на каријеру архимандрита у врло блиској будућности, и ако се не одлучим да се закалуђерим, онда ћу, као неизоставно, отићи у Петроград и прићи каквом дебелом часопису - неизоставно у одељак књижевне критике, писаћу једно десетак година, и, на крају крајева, пренећу часопис на своје име. Затим ћу га даље издавати, и то неизоставно у либералном и атеистичком правцу, у социјалистичком тону, чак малчице са блеском социјализма, но држећи се на опрезу, то јест, у самој ствари: "Помоз бог, чаршијо, на обадве стране!" и бацајући будалама прашину у очи. Крај моје каријере, по тумачењу твога брата, биће у томе што ми тон социјализма неће сметати да новац од претплате улажем на текући рачун, и да га у згодним приликама пуштам у саобраћај, под руководством каквог Чивутина, све док не сазидам велику кућу у Петрограду, с тим да преселим у њу и редакцију, а у остале спратове да пустим кираџије. Чак је и место кући одредио: код новог каменог моста преко Неве, који се, кажу, пројектује у Петрограду, од Литејне на Виборшку...

- Ах, Мишо, све ће се, канда, тако и збити, чак до последње речи! - узвикну наједаред Аљоша, не могући се уздржати и весело се смешећи.

- И ви се упуштате у заједања, Алексеју Фјодоровичу.

- Не, не, ја се шалим, извини. Мени је сасвим друго нешто на памети. Но ипак, дозволи: ко би то могао теби такве подробности саопштавати, и од кога би ти могао за њих чути? Тек ниси могао бити лично код Катарине Ивановне кад је он о теби говорио?

- Нисам ја био, али је зато био Дмитриј Фјодорович, и ја сам то чуо својим ушима од Дмитрија Фјодоровича, то јест, ако ћеш право да ти кажем, није ми он говорио, али сам све то прислушкивао, наравно нехотице, зато што сам код Грушењке седео у њеној соби и нисам могао изаћи докле год је Дмитриј Фјодорович био у другој соби.

- Ах, да, ја сам и заборавио да ти је она род...

- Род? Зар Грушењка мени род? - викну наједаред Ракитин, сав поцрвеневши. - Ама јеси ли ти полудео, шта ли? Код тебе није све у реду у глави.

- А што? Зар ти није род? Ја сам тако чуо...

- Где си ти то могао чути? Не, ви, господо Карамазови, изигравате велико и прастаро племство, а овамо ти је отац трчао као домаћа будала из куће у кућу на ручак, и из милости био приман као чанколиз. Најпосле добро, ја сам само поповски син и ништавило пред вама племићима, али немојте ме вређати тако весело и безобзирно. Имам и ја част, Алексеју Фјодоровичу. Ја Грушењки не могу бити род, јавној женској, молим да се то разуме!

Ракитин беше страшно раздражен.

- Извини, тако ти бога, нисам то могао слутити, а после, каква је она јавна женска? Зар је она... таква? - поцрвене наједаред Аљоша. - Понављам ти, тако сам чуо: да ти је рођака. Ти њој често одлазиш, и сам си ми говорио да са њом љубавних веза немаш... А ја, видиш, никад нисам мислио да је и ти тако презиреш. Зар је то она збиља заслужила?

- Ако је и посећујем, ја могу за то имати својих разлога, то нека ти је доста. А што се тиче сродства, њу ће пре твој браца, или баш и сам тата твој прикачити као рођаку - теби, а не мени. Е, сад смо стигли. Иди боље у кухињу. Ах, шта је ово овде? Да нисмо закаснили? Та нису могли тако брзо ручати? Или да нису опет Карамазови какво чудо начинили? Јамачно је тако. Ево и твог оца, и Ивана Фјодоровича за њим. То су они побегли од игумана. Ено отац Исидор са степеница нешто млатара, мора бити да се свађа. Охо, ено и Миусова - оде и он, колима, ено га, видиш, оде! А ено и поседник Максимов бежи! -ма ту је морао бити неки скандал; значи, није ни било ручка! Да нису истукли игумана? Или је можда неко њих истукао? Е баш би било добро!...

Ракитин није узалуд узвикивао: скандал се збиља и десио, нечувен и неочекиван. Све се десило “по надахнућу.”

VIII

СКАНДАЛ

Када су Миусов и Иван Фјодорович већ улазили игуману, у души Петра Александровича, као искрено честитог и деликатног човека, брзо се извршио један деликатан, своје врсте процес: било га је стид што се срди. Он осети да, у ствари, треба у толикој мери да не поштује гнусног Фјодора Павловича, да није смео губити хладнокрвност у старчевој ћелији, и тако се заборавити као што се десило. “У сваком случају, монаси нису ни за шта криви”, одлучи он наједаред у трему игумановом, “а кад је и овде честит свет (овај отац Николај, игуман, такође је, канда, из племићког сталежа,) онда што да не будем с њима пријатан, љубазан и учтив?... Препирати се нећу, све ћу одобравати, очараћу их љубазношћу и... и... доказаћу им напослетку да нисам раван овом Езопу, овом лакрдијашу, овом клоуну, и да сам награбусио исто тако као и сви они...”

Што се, пак, тиче сече шуме, око које воде парницу, и спорног риболова (он ни сам није знао где је све то), одлучи да им то коначно уступи, једном заувек, још данас, тим пре што је све то било од мале вредности - и да све своје тужбе против манастира повуче.

Све се те његове лепе намере још јаче утврдише кад су дошли у трпезарију игуманову. То јест, трпезарије игуман није ни имао, зато што је, у ствари, у целом свом стану имао свега две собе, истина далеко пространије и удобније него у старца. Но унутрашњост соба ни код њега се није одликовала нарочитим комфором: намештај је био кожом превучен, од махагонија, старе моде двадесетих година, чак и под је био необојадисан; али зато је све блистало од чистоће, по прозорима је било много скупог цвећа; но главну раскош у том тренутку, наравно, представљао је богато постављен сто, па и то, уосталом, како

се узме: столњак је био чист, посуђе је блистало; три врсте изврсно печеног хлеба, две боце вина; две боце дивне манастирске медовине, и велики стаклени бокал са манастирским квасом, који је био чувен у околини. Ракије никако не беше. Ракитин је после причао да је ручак тога пута био спремљен од пет јела: чорба од кечиге и пита с рибом; затим обарена риба, некако фино и нарочито спремљена; онда, котлети од младице, сладолед и компот, и, напоследку, пиктије налик на пудинг. Све је то проњушио Ракитин, не издржавши и намерно завиривши у игуманову кухињу, с којом је такође имао везе. Он је свуд имао веза и свуда налазио обавештаче. Срце је имао веома немирно и завидљиво. Био је потпуно свестан својих крупних способности, али их је нервозно преувеличавао у својој уображености. Знао је поуздано да ће постати неке врсте јавни радник, али Аљошу, који му је био врло одан, мучило је што је његов пријатељ Ракитин нечастан, а сам то не осећа, напротив, знајући о себи да неће украсти новац са стола, сматрао је себе, без икакве сумње, за човека великог поштења. И ту ни Аљоша, нити ико не би могао ишта учинити.

Ракитин, као безначајна личност, није могао бити позван на ручак; зато су били позвани отац Јосиф и отац Пајсиј, и с њима још један јеромонах. Они већ очекиваху у трпезарији игумановој када су ушли Петар Александрович, Калганов и Иван Фјодорович. По страни је чекао и поседник Максимов. Отац игуман, да би дочекао госте, изађе напред на средину собе. То беше висок, сувоњав, но још увек снажан старац, црне косе, јако просед, са дугим испосничким и достојанственим лицем. Он се поклони гостима ћутећи, али овог пута они приђоше да приме благослов. Миусов чак покуша да га пољуби у руку, но игуман некако за времена трже руку те до тога не дође. Но зато Иван Фјодорович и Калганов примише благослов овога пута потпуно, то јест са најпростодушнијим и народским цмакањем у руку.

- Ми вам се морамо веома извинити, ваша високопреподобности - поче Петар Александрович љубазно се осмехнувши, но ипак достојанственим тоном - извинити се што долазимо сами, без нашег сапутника Фјодора Павловича, кога сте позвали; он је био принуђен да се уклони од ваше трпезе, и то не без узрока. У ћелији преподобног оца Зосиме, заневши се својом несрећном породичном распром са сином, рекао је неколико потпуно неумесних речи... једном речи, потпуно непристојних... о чему, као што изгледа (он погледа на јеромонахе), ваша високопреподобност већ зна. Те стога, увиђајући да је крив и искрено се кајући, он осети стид, и, не могавши му одолети, молио нас је, мене и сина свога Ивана Фјодоровича, да пред вама изјавимо његово искрено жаљење, скрушеност и кајање... Једном речју, он се нада и хоће да све поправи доцније, а сада, молећи од вас благослов, моли вас да заборавите што се десило...

Миусов ућута. Изговоривши последње речи своје тираде, он остаде самим собом потпуно задовољан, у толикој мери да му у души не беше ни трага од скорашњег јада. Потпуно и искрено је опет волео човечанство. Игуман, саслушавши га достојанствено, саже мало главу и рече у одговор:

- Од срца жалим што нас је оставио. Можда би нас за трпезом нашом заволео, исто као и ми њега. Изволите, господо, прихватите се.

Он стаде пред икону па гласно отпоче молитву. Сви са поштовањем сагоше главе, а поседник Максимов нарочито коракну напред, склопивши пред собом руке из нарочите побожности.

И баш у том тренутку Фјодор Павлович изведе своју главну тачку Треба рећи да је он збиља хтео да оде, и да је збиља осетио немогућност да, после свог срамног понашања у старчевој ћелији, иде игуману на ручак, као да ништа није ни било. Није да се он толико стидео и кривио себе, можда сасвим обратно; али је ипак осећао да је непристојно поћи сада на ручак. Но тек што му притераше код степеница гостионичких његова расклиматана кола, он наједаред, већ пењући се у њих, застаде. Дођоше му на памет његове властите речи: “Мени се увек чини, кад негде улазим, да сам подлији од свију, и да ме сви за будалу држе - е па кад је тако, дед да вам збиља и одиграм будалу, зато што сте ви сви до једног глупији и подлији од мене.” Хтеде да се свима освети за сопствена неваљалства. Наједаред се сети како су га некада, још у ранија времена, запитали једном приликом: “Зашто ви тога и тога толико мрзите?” А он је одговорио, у наступу своје лакрдијашке бестидности: “А ево зашто: он мени, истина, ништа није учинио, али зато сам ја њему учинио једну одвратну гадост, и тек што сам то учинио, онога часа сам га за то омрзнуо.” Сетивши се тога сада, тихо и злобно се насмешио у тренутном размишљању. Очи му севнуше и чак му се усне затресосе. “Па сад, кад си почео, треба и довршити!” - одлучи наједном. Најскривеније његово осећање у том тренутку могло би се изразити овим речима: “Сад већ не поврати углед, па дед онда да још напљујеш, да горе бити не може: не стидим вас се и крај”. Кочијашу заповеди да га причека, па се брзим корацама врати у манастир, те право игуману. Још није сигурно знао шта ће учинити, али је знао да већ не влада собом, и - само најмањи повод - па ће у тренутку доћи до крајњих граница какве гадости - уосталом, само гадости, а никако не неког злочина или неког изгреда, за који може суд казнити. Што се тиче тог последњег, увек је умео сам себе уздржавати, и чак се сам себи чудио у погледу тога у неким приликама. Појавио се у трпезарији игумановој баш у тренутку када се довршила молитва и кад су сви пошли к столу. Зауоставивши се на прагу, он одмери погледом све друштво и засмеја се дугим, бестидним, пакосним смехом, свима одважно гледајући у очи.

- Они мислили да сам отишао, а мене ево! - викну гласно да се све орило.

Један тренутак сви упреше поглед у њега и ћутаху; наједном сви осетише да ће се овога часа десити нешто одвратно, ружно, и несумњиви скандал. Петар Александрович из најдоброћуднијег расположења у тренутку пређе у најбешње. Све што се било угасило и стишало у његовом срцу наједаред васкрсну и подиже се.

- Не, то ја издржати не могу! - викну он - нипошто не могу и... никако не могу.

Крв му јурну у главу. Он се сплео, али сад му већ не беше до лепоте стила, те зграби шешир.

- Шта то он не може? - повика Фјодор Павлович - “никако не може и ни за шта не може”? Ваша преподобности, да улазим или не? Примате ли ме за трпезу?

- Изволите, од свег срца - одговори игуман. - Господо! Да ли ћу смети себи дозволити - додаде он - да вас замолим из свег срца да оставите на страну случајне распре ваше, па да се сложите у љубави и родбинској слози, са молитвом ка Господу, за смиреном трпезом нашом.

- Не, не, немогућно је! - викну Петар Александрович, као да није при себи.

- Е, ако је Петру Александровичу немогућно, онда је и мени немогућно, ни ја нећу остати. Ја сам с тиме и пошао. Ја ћу одсада свуда бити са Петром Александровичем: одете ли ви, Петре Александровичу, и ја ћу поћи, останете ли - остаћу и ја. А родбинском сте га слогом најжешће боцнули, оче игумане: он неће да призна да смо ми рођаци. Је ли тако, фон Зоне? Ето - ту вам је и фон Зон. Здраво, фон Зоне!

- Је ли ви то... мени? - промрмља запањени поседник Максимов.

- Наравно, теби - викну Фјодор Павлович. - Него коме? Ваљда тек неће отац игуман бити фон Зон.

- Па нисам ни ја фон Зон, ја сам Максимов.

- Не, ти си фон Зон. Ваша преподобности, знате ли ви ко је то фон Зон? Био је један кривични процес: њега убили у блудилишту - тако се, канда, код вас та места називају - убили су га и опљачкали, и мада је то био човек већ у годинама, заковаше га у сандук, затворише га и из Петрограда га у Москву послаше у вагону за пртљаг, под бројем. А кад су га закуцавали, онда су блудне играчице певале песме и ударале у харфу, то јест у фортепијано. И, ето, то вам је тај фон Зон. Он је из мртвих васкрсао, је ли тако, фон Зоне?

- Па шта је то? Како то? - зачуше се гласови у групи јеромонаха.

- Хајдемо! - викну Петар Александрович обраћајући се Калганову.

- Не, дозволите! - цикну Фјодор Павлович, учинивши још један корак у собу - дозволите и мени да довршим. Тамо су ме у ћелији оклеветали да сам се непристојно понашао, нарочито стога што сам оно за кркуше викнуо. Петар Александрович Миусов, мој рођак, воли да у говору буде *plus de noblesse que de sincérité*¹⁰, а ја, напротив, волим да у моме говору буде *plus de sincérité que de noblesse*¹¹, и - пљујем на *noblesse*! Је ли тако, фон Зоне? Дозволите, оче игумане, ја иако сам лакрдијаш, и приказујем вам се као лакрдијаш, ја сам ипак витез части и хоћу да се искажем. Да, господо, ја сам витез части, а код Петра Александровича је само повређена сујета, и ништа више. Ја сам можда овамо само зато дошао да видим и да се искажем. Ту мој син Алексеј спасава душу: ја сам отац, ја се бринем о његовој судбини и дужан сам да се бринем. Све досад сам слушао, и претварао се, и из прикрајка посматрао, а сад хоћу да вам последњи чин представе изведем. Јер, како је код нас? Код нас, што пада, то и лежи. Код нас, што је једаред пало, то нека лежи довека. Али нећеш. Ја хоћу да устанем. Оци свети, ја против вас негодујем. Исповест је велика тајна, пред којом ја осећам страхопоштовање и којој сам спреман до земље се поклонити, а кад тамо, код вас у ћелији сви клече и гласно се исповедају. Зар је дозвољено наглас се исповедати? Од светих отаца је установљена исповест на уво; тек тада ће исповест ваша бити тајна, и то је тако од памтивека. А овако, како ћу ја њему ту пред свима објаснити да сам ја, на пример, то и то... но, то јест то и то, разумете ли? Јер неки пут је непристојно и рећи. Та то је скандал! Не, оци, човек, поред вас, може упасти у хлистовштину¹²... Ја ћу првом приликом писати у синод, а сина ћу свога узети кући.

¹⁰ Више отмености него искрености.

¹¹ Више искрености него отмености.

¹² Религиозна секта. Име је добила од речи: хлист - прут, бич. Секта чије присталице само привидно признају обреде православне цркве. Уче да добрим делима свако и сам може

Овде једна напомена. Фјодор Павлович је нешто начуо. Биле су некад злонамерне сплетке, које су доспеле чак и до владике (не само из нашег манастира него и из других где је установљено стараштво), да свет, тобоже, и сувише поштује старце, чак на штету чина игуманског, и да, поред осталог, старци, тобоже, злоупотребљавају тајну исповеди, и тако даље. Оптужбе ружне, које су у своје време отпале саме по себи - и код нас, и свуда. Али глупи ђаво, који беше дочепео Фјодора Павловича и носио га на његовим властитим живцима некуда све даље и даље, у срамну дубину, дошапну му ту стару оптужбу, у којој сам Фјодор Павлович није разумевао ни речи. А није умео правилно ни да се изрази, тим пре што овога пута у старчевој ћелији нико уопште није клечао, нити се ко гласно исповедао, тако да Фјодор Павлович ништа слично није могао ни видети, те је сад говорио само по старом причању и сплеткама, које је којекако запамтио. Али исказавши своју глупост, он осети да је бубнуо ружну бесмислицу, и наједаред зажеле да истог тренутка докаже слушаоцима, а још више самом себи, да то што је казао никако није бесмислица. Па премда је врло добро знао да ће сваком даљом речју све више и ружније увеличавати већ исказану глупост - ипак се више није могао задржати, и полете стрмоглавце.

- Каква подлост! - узвикну Петар Александрович.

- Опростите - рече наједаред игуман. - Одавно је било речено: "И поче говорити против мене много шта, чак и неке гадне ствари. Ја, пак, све то чувши, говорих у себи: ово јест лек Исусов. Он га посла да излечи таштину душе моје." И стога вам ми покорно захваљујемо, госте драгоцени.

И он се дубоко поклони Фјодору Павловичу.

- Е, е, е! Лицемерство и старе фразе! Старе фразе и стари гестови! Стара лаж и уобичајени поклон до земље! Знамо ми те поклоне! "Пољубац у уста и - мач у срце", као у *Разбојницима* Шилеровим. Не волим, оци, претворство, него хоћу истину. Али није у кркушама истина, и ја сам то већ објавио! Оци монаси, што постите? Зашто очекујете за то награде на небесима? Па за такву ћу награду и ја почети да постим! Не, монаше свети, буди ти честит у животу, буди користан друштву, не затварајући се у манастиру на готов хлебац и не очекујући награде тамо горе - то ће бити мало потеже. Видите ли, оче игумане, умем и ја складно да говорим. Гледај само шта су ту све наспремали! - приђе он столу. - Портвајн стари, добра марка, медовина од браће Јелисијевих - ето ти монаха! То не личи на кркуше. Гле, колико су флаша оци наредали, хе, хе, хе! А ко је све то вама добавио? То руски сељак, трудбеник носи овамо свој грош, жуљевитим рукама зарађен, откидајући га од своје породице и од државних потреба! Ма ви, свети оци, народу крв сисате!

- То је већ сасвим недостојно са ваше стране - рече отац Јосиф. Отац Пајсиј ћутао је упрно.

Миусов појури из собе, а за њим и Калганов.

- Дакле, оци, одох и ја за Петром Александровичем! Више вам доћи нећу, макар ме на коленима молили, нећу доћи. Хиљаду рубаља сам вам послао, па вам опет зинуло срце, хе, хе, хе! Не, више нећу додати. Светим се за своју протеклу младост, за све понижење своје! - стаде он лупати песницом по столу у наступу

постати Христос. Они се бију бичевима, врте се, певају, играју, док се не онесвесте и не почну „прорицати“.

извештаченог осећања. - Много је значио овај манастир у мом животу! Много сам горких суза због њега пролио! Ви сте жену моју, кликушу, дигли против мене. Ви сте мене на седам сабора проклињали, по околини сте ме разгласили. Доста, оци, данас је век слободоуман, век пароброда и железница. Ни хиљаду, ни сто рубаља, ни сто копејака, ништа од мене нећете добити.

Опет једна напомена. Никада ништа нарочито није значио наш манастир у животу Фјодора Павловича, и никаквих горких суза он није проливао због њега. Но он се толико занео својим лажним сузама да у један мах умало што сам себи не поверова; чак се заплака од разнежености; али у том истом тренутку осети да треба окретати рукунице натраг. Игуман, на његову пакосну лаж, саже главу и опет убедљиво изговори:

- И још је речено: “Обазриво и с радошћу претрпи срамоту која на тебе без твоје кривице наилази, и немој да се збуњујеш, или да омрзнеш онога који те срамоти.” Тако ћемо и ми учинити.

- Ух, ух, ух, вознепшчеваху¹³ - и остали галиматијас! Непшчујте само и даље, поштовани оци, а ја одох! А сина свога Алексеја узимам одавде родитељском влашћу својом, занавек. Иване Фјодоровичу, најпослушнији сине мој, дозволите да вам заповедим да следујете за мном! Фон Зоне, што ту да остајеш! Хајде одмах к мени у град! Код мене ти је весело. Свега ако има једна врста донде, а место зејтина изнећу ти прасе с кашом; ручаћемо; коњака ћу изнети, затим ликера; ликер од малине... Еј, фон Зоне, не испуштај срећу из руку!

Он изиђе вичући и гестикулирајући. И баш у том тренутку га Ракитин угледа где излази, и указа на њега Аљоши.

- Алексеју! - викну му издалека отац, опазивши га -још данас прећи к мени сасвим, и јастук и душек донеси, и да ти овде више ни трага не буде!

Аљоша застаде као укопан, ћутећи и пажљиво посматрајући приказ. Фјодор Павлович се, међутим, попе у кола, а за њим се стаде пети и Иван Фјодорович, ћутећи и мргодно, чак и не окренувши се Аљоши да се опрости. Али се ту деси још један комедијашки и скоро невероватан приказ, који допуни ову епизоду. Наједаред се код колске папуче створи поседник Максимов. Он дотрча сав задуван, јер се бојао да не закасни. Ракитин и Аљоша видели су како је трчао. Тако је журио да је у нестрпљењу већ био подигао ногу на колску папучу, на којој је још стојала лева нога Ивана Фјодоровича, и, ухвативши се за косар, стаде ускакати у кола.

- И ја, и ја ћу с вама! - викаше он подскакујући, смејући се ситним веселим смехом, сав блажен у лицу и на све спреман - повезите и мене.

- Ево, зар нисам говорио - викну Фјодор Павлович усхићено - да је ово фон Зон! Да је то прави, из мртвих ускрснувши фон Зон! Ама како се ти оте оданде? Шта си тамо нафонзонио, и како ли си се могао извући од ручка? Јер за тако шта треба имати дебео образ! И ја га имам, али се ја, брате, твоме чудим! Ускачи, ускачи брже! Нека га, Вања, биће веселије. Он ће се ту како било шћућурити крај наших ногу. Хоћеш ли се шћућурити, фон Зоне? Или да га на бок са кочијашем посадимо?... Скачи на бок, фон Зоне.

¹³ Замислили су се, забринули.

Тад Иван Фјодорович, који већ беше сео на место, ћутећи и из све снаге наједном груну у груди Максимова, и овај одлете за читав хват. А што не паде, то је био само случај.

- Терај! - љутито викну кочијашу Иван Фјодорович.

- Ма, шта ти то? Шта ти то? што си га тако?... - обрецну се Фјодор Павлович, али кола већ пођоше.

Иван Фјодорович не одговори.

- Ето какав си! - настави Фјодор Павлович поћутавши два минута, искоса погледајући у сина. - Сам си предложио тај пут у манастир, сам си нас подстицао, сам си га одобравао, па што се сада љутиш?

- Та докле ћете лупетати, одморите се бар сад мало - мргодно одсече Иван Фјодорович.

Фјодор Павлович опет поћута једно два минута.

- Добро би било сад мало коњака - рече поучно. Но Иван Фјодорович не одговори.

- Кад дођемо, и ти ћеш попиту. Иван Фјодорович једнако ћуташе.

Фјодор Павлович причека још једно два минута.

- А Аљошку ћу ја из манастира узети, крај свега тога што ће то вама врло непријатно бити, велепоштовани Карл фон Море.

Иван Фјодорович презриво слеже раменима, и, окренувши се од оца, стаде посматрати пут. До саме куће не проговорише ни речи.

КЊИГА ТРЕЋА

СЛАДОСТРАСНИЦИ

I

У СОБИ ЗА ПОСЛУГУ

Кућа Фјодора Павловича Карамазова није била у центру града, али није била баш ни на периферији. Била је доста рабатна: приземна, са поткровљем, бојена сивом бојом и са црвеним лименим кровом. Уосталом, могла је трајати још врло дуго; била је пространа и удобна. Много је у њој било разних собичака, разних буџачића, и неких неочекиваних степеница. Било је у њој и пацова, но Фјодор Павлович се није много на њих љутио: “Ипак није тако досадно увече кад останеш сам.” А он је збиља имао обичај да отпушта слуге преко ноћ у одвојену зграду у дворишту, па би се у кући затворио сам, преко целе ноћи. Та одвојена зграда налазила се у дворишту, била је пространа и чврста; у њој је Фјодор Павлович одредио да буде и кухиња, премда је једна кухиња била и у овој главној кући; он није волео кухињски мирис, те му се јело доносило преко дворишта лети и зими. Уопште, кућа је била сазидана за велику породицу, и у њу би се могло сместити и госпде и слугу пет пута више. Но у тренутку кад се догађа наша прича, у кући је живео само Фјодор Павлович са Иваном Фјодоровичем, а у засебној кући за чељад само троје слугу: старац Григориј, баба Марфа, његова жена, и слуга Смердјаков, још млад човек. Треба рећи нешто више о то троје слугу. О старцу Григорију Васиљевичу Кутузову ми смо, уосталом, већ говорили доста. То је био човек чврст и несавитљив, који је упорно и право ишао своје циљу, ако се само тај циљ, из којих било разлога (често зачудо нелогичних), постављао пред њега као необорива истина. Уопште говорећи, он је био поштен и савестан. - Жена његова, Марфа Игнатјевна, крај свега тога што се целог века без поговора покоравала вољи свога мужа, страшно је наваљивала на њега, на пример, одмах после ослобођења сељака, да оду од Карамазова у Москву, па да тамо отворе какву било трговину (имали су нешто мало новца), но Григориј одлучи тада, и једном заувек, да жена говори којешта, „јер је свако женско непоштено”, и да они не треба да одлазе од свог дотадашњег господара, па какав је да је, “стога што је то сада њихова дужност”.

- Разумеш ли ти шта је дужност? - обрати се он Марфи Игнатјевној.

- Ја о дужности разумевам, Григорије Васиљевичу, али каква је за нас дужност да овде остајемо, ту ти ја ништа не разумем - одговори одлучно Марфа Игнатјевна.

- Не мораш ни разумети, али ће тако бити. Одсад да ћутиш.

Тако је и било: они не одоше, а Фјодор Павлович им одреди плату, не баш велику, али ју је давао. А Григориј је уз то знао да на господара има неоспоран утицај. Осећао је то, и то је и било тако: лукава и јогунаста будала, Фјодор Павлович, човек врло чврста карактера “у неким животним приликама”, као што се он сам изражавао - бивао је, на велико чуђење своје, сасвим слаб у неким другим “приликама живота”. И сам је знао у каквим, знао је и бојао се много чега. У неким животним околностима требало је бити на опрезу, и при том је тешко без поузданог човека, а Григориј је био човек ванредно одан. Чак се и тако дешавало да је Фјодор Павлович много пута у току своје каријере могао бити бијен, и те како би-јен, али га је увек спасавао Григориј, премда би му сваки пут после тога читао лекцију. Саме батине не би застрашиле Фјодора Павловича: дешавали су се неки изванредни случајеви, чак и врло заплетени, када Фјодор Павлович сам не би био кадар објаснити ону необичну потребу за поузданим и блиским човеком, коју би неки пут, моментално и непојмљиво, понекад и наједном, почео осећати. То су били скоро патолошки моменти: у највећој мери развратан, и у свом сладострашћу често немилосрдан као отровна нека буба, Фјодор Павлович би наједаред, неки пут, у својим тренуцима пијанства осетио духовни страх и морални потрес, који је, тако рећи, скоро физички одјекивао у његовој души. “Као да ми душа дође у подграц у таквим приликама”, говорио је понекад. И ето у таквим тренуцима он је волео да се поред њега, у близини, макар не и у истој соби него у дворишној згради, нађе такав човек, одан, чврст, ни издалека не такав као он, не развратан, који, премда би видео сву ту разблудност, и знао све тајне, ипак би из оданости допуштао све, не би се противио, и што је главно - не би прекоревало и ничим не би претио, ни у овом животу, ни у будућем; а у случају потребе, чак би га и бранио - од кога? Од неког незнаног, но страшног и опасног. Ствар је била управо у томе: да ту неизоставно буде неки *други* човек, давнашњи пријатељ, па да га у мучном тренутку може звати, макар само зато да му се загледа у лице, или, рецимо, да измења са њим неколико речи, сасвим неважних; и ако он нема ништа против, ако се не љути, онда је некако лакше на срцу; а ако се љути, но, тада је теже. Дешавало се (уосталом, врло ретко) да је Фјодор Павлович одлазио чак ноћу у дворишну зграду да буди Григорија да на тренутак дође к њему. Овај би долазио, а Фјодор Павлович би отпочињао разговор о сасвим безначајним стварима, и брзо би га пуштао, неки пут чак са подсмехом и пошалицом, а сам би, отпљунувши, легао да спава, па би после спавао сном праведника. Нешто налик на то десило се са Фјодором Павловичем и после доласка Аљошиног. Аљоша је “прострелио његово срце” тиме што је “живео, све видео, и ништа није осудио”. Па не само то, него је још донео са собом нешто нечувено: потпуно одсуство презира према њему, старцу, па чак свагдашњу љубазност и потпуно природну простодушну оданост према њему, коју је тако мало заслуживао. Све је то било за старог блудника и бећара право изненађење, нешто сасвим неочекивано за њега, који је до тада волео само “зло и гнусобу”. После одласка Аљошиног, он признаде сам себи да је разумео понешто што дотле није хтео да схвати.

Ја сам већ спомињао, у почетку своје приповетке, како је Григориј мрзео Аделаиду Ивановну, прву супругу Фјодора Павловича и матер првог сина његовог, Дмитрија Фјодоровича, и како је, напротив, штитио другу његову супругу, кликушу, Софију Ивановну, против самог свог господара, и против сваког коме би пало на памет да изусти о њој рђаву или лакомислену реч. Код њега се симпатија према тој несрећној жени била претворила у нешто свето, тако да он ни после двадесет година не би поднео, од кога било, ни рђаву реч о њој, и одмах би устао против увредиоца. По својој спољашности Григориј је био човек хладан и достојанствен, нимало брбљив, чије су речи биле одмерене и озбиљне. Тако је немогућно било разјаснити на први поглед да ли је волео своју послушну, покорну жену, или не; међутим, он је њу збиља волео, и она је то, наравно, знала. Та Марфа Игнатјевна не само да није била глупа жена него је, можда, била и паметнија од свога мужа, у сваком случају разборитија од њега у животним приликама, а међутим, она му се потчињавала без роптања и без поговора од самог почетка брачног живота, и безусловно га је поштовала због духовне надмоћности. Значајно је да су обоје, целог свог века, необично мало говорили једно с другим, осим о најпотребнијим и текућим стварима. Достојанствени и важни Григориј смишљао би све своје послове и бриге увек сам, тако да је Марфа Игнатјевна једном засвагда схватила да њему њени савети нимало нису потребни. Она је осећала да њен муж цени ћутање, и да је због тога сматра за паметну. Тукао је није никада, осим једанпут, па и то врло мало. Прве године брака Аделаиде Ивановне са Фјодором Павловичем, јед-ном, у селу, сеоске девојке и жене, тада још кметови, биле су скупљене у господско двориште да певају и играју. Почеше певати “У ливадама...”, кад наједном Марфа Игнатјевна, тада још млада жена, искочи пред коло и одигра “руску” на нарочит начин, не на сеоски као сељанке, него као што је играла кад је била служавка код богатих Миусових, у њиховом домаћем спахијском позоришту, где је глумце учио играти из Москве поручени учитељ играња. Григориј виде како му жена одигра, и код куће је, после једног сата, “поучи”, повукавши је мало за косу. Тиме се и доврши једном засвагда туча, и не понови се више никад целог њиховог живота, а и Марфа Игнатјевна се тада зарече да више неће играти.

Деце им бог не даде; имали су једно детенце, али и то умре. Григориј је, очигледно, волео децу, чак то није ни крио, то јест није се стидео да то показује. Дмитрија Фјодоровича узео је к себи као трогодишње детенце, кад оно побеже Аделаида Ивановна, и промучио се са њим скоро годину дана. Он га је сам чешљао, сам га је чак и купао у кориту. Затим се промучи и са Иваном Фјодоровичем и са Аљошом, за шта је добио шамар; но о свему томе сам већ причао. А његово рођено детенце обрадова га једино надом док је још Марфа Игнатјевна била трудна. А кад се родило, поразило је његово срце тугом и страхом. Ствар је у томе што се дете родило са шест прстију. Видевши то, Григориј је био тако утучен да не само да је ћутао до крштења него је још нарочито ишао у башту да ћути. Било је пролеће, он је сва три дана копао леје у башти, у воћњаку. Трећи дан је требало крстити новорођенче; Григориј до тог часа беше нешто смислио. Ушавши у кућу, где су се скупиле црквени служитељи и дошли гости, па напослетку и сам Фјодор Павлович, који дође лично као кум - Григориј наједаред изјави да дете “уопште не би требало ни крстити” - и то изјави

не гласно, не с много речи, него једва процеди реч по реч, и само је тупо и укочено гледао при том у свештеника.

- А зашто? - упита га свештеник са веселим чуђењем.

- Зато што је то... аждаја... - промрмља Григориј.

- Каква аждаја, каква аждаја?

Григориј поћута неко време.

- Мешавина природе се десила... - промрмља он, врло нејасно, но врло одлучно, и очигледно не желећи да-ље објашњавати.

Присутни се насмејаше, и, наравно, јадно детенце крстише. Григориј се молио код крстионице усрдно, но своје мишљење о новорођенчету не измени. Уосталом, он ничему није сметао; само читаве две недеље, колико је проживео тај болешљиви дечак, он скоро и не погледа у њега, чак није хтео ни да га запажа, и већином је одлазио из куће. А кад је дете умрло после две недеље од млечне грознице, онда га је сам метнуо у сандучић, са дубоком тугом је гледао у њега, и кад су затрпали мали гробић, он клече и поклони се гробу до земље. Од то доба, многе године ниједном не спомену своје дете, а ни Марфа Игнатјевна никад пред њим не спомињаше своје дете; а кад би се десило да је с киме говорила о свом “детенчету”, онда је говорила шапућући, па ма и не био ту Григориј Васиљевич.

По речима Марфе Игнатјевне, Григориј се после тога гробића почео већином бавити “божанским”: читао је *Житије светаца*, више ћутећи и сам, сваки пут натичући своје велике сребрне округле наочари. Ретко би читао наглас, осим за време великог поста. Волео је књигу Јова, добио је однекуд препис беседа и проповеди “богоносног оца нашег Исака Сирина”, читао га је упорно и многе године, скоро ништа не разумеваше у њему, али баш зато је можда највише ценио и волео ту књигу. У последње време стаде обраћати пажњу и удубљивати се у христовштину, за шта му се у суседству даде прилика. Био је, очигледно, потресен, али не нађе за добро да пређе у нову веру. Наравно, читање светих књига даде његовој физиономији још већу важност.

Он је можда био склон мистицизму. У то доба, као у инат, појава на свет његовог синчића са шест прстију и смрт његова подударила се са другим, веома чудноватим, неочекиваним и оригиналним случајем, који је оставио у његовој души - као што се једном доцније он сам изразио - “печат”. Тако се десило да баш онога дана кад су сахранили малишана са шест прстију, Марфа Игнатјевна, пробудивши се ноћу, као да чу плач новорођеног детета. Она се уплаши и пробуди мужа. Овај ослушну и примети да ће пре бити да то неко јауче, и “баш као да је жена”. Устаде, обуче се; беше доста топла мајска ноћ. Изисавши пред кућу, јасно разабра да јаукање долази из баште. Но башта се преконоћ закључавала из дворишта, и у њу се није могло ући друкчије него на тај улаз, стога што је око целе баште био јак и висок плот. Вративши се, Григориј упали фењер, узе баштенски кључ, и, не обраћајући пажњу на хистерични страх своје жене, која је још непрестано уверавала да чује детињи плач и да то зацело плаче њен синчић и да је зове - ћутећи пође у башту. Ту сад јасно разабра да јаукање долази из њиховог домаћег купатила, које се налазило у башти, недалеко од мале капије, и да збиља јауче жена. Отворивши купатило, он угледа приказ пред којим се запрепасти. Градска јуродива, која је тумарала по улицама и која беше позната целој вароши, по имену Лизавета Смрадна, довукла се у њихову бању, и тек што је родила

мушко детенце. Детенце лежаше поред ње, а она умираше покрај детета. Говорила није ништа, већ и због тога што није умела говорити. Но све би то требало посебно објаснити.

II

ЛИЗАВЕТА СМРАДНА

Ту је била једна нарочита околност која је дубоко потресла Григорија, коначно утврдивши у њему једно непријатно и одвратно пређашње подозрење. Та Лизавета Смрадна беше врло малог раста, “малко виша од два аршина”, као што су је нежно спомињале после њене смрти многе богомољке старице из наше варошице. Двадесетогодишње лице њено, здраво, широко и румено, било је потпуно идиотско, а поглед очију укочен и непријатан, премда тих. Ишла је целог свог века, и лети и зими, боса и само у кудељној кошуљи. Скоро црна коса њена, необично густа, кудрава као у овна, стајала јој је на глави као некаква огромна шубара. Осим тога коса јој је увек била каљава од земље, од блата, са прилепљеним лишћем, иверјем, струготинама од дрвета, зато што је увек спавала на земљу и у блату. Отац јој је био неки бескућник, пропалица и болешљив грађанин Иља, који се много опијао и већ је одавно живео као слуга код неких имућних домаћина, такође наших грађана. Мати Лизаветина одавно је умрла. Увек болешљив и љут, Иља је нечовечно тукао Лизавету кад би долазила кући. Но она је ретко кад и долазила, јер је живела свуда по вароши као јуродиво божје чељаде. И газде Иљине, сам Иља, па чак и многи од варошких добрих људи, већином трговци или трговкиње, покушавали су не једном да одену Лизавету мало пристojније него у саму кошуљу; зими би свагда навлачили на њу кожух, а ноге јој обували у чизме; но она би обично, не противећи се да јој све то обуку, одлазила, па би негде, већином у порти саборне цркве, неизоставно скидала са себе све што јој је било поклоњено - мараму, сукњу, кожух, чизме — све би остављала онде и одлазила боса и у самој кошуљи, као и пре. Једном се десило да је нови губернатор наше губерније, прегледајући у пролазу нашу варошицу, био врло увређен у својим најплеменитијим осећањима опазивши Лизавету. Па премда је разумео да је то „јуродива”, као што су му објаснили, ипак је напоменуо да млада девојка, која се скита само у кошуљи, нарушава пристojност, па стога да то одсада не буде. Но губернатор оде, а Лизавету оставише како је и била. Напослетку, отац јој умре, и она услед тога постаде свима богомољним лицима у граду још милија, као сироче. У самој ствари, њу су, канда, сви и волели; чак ни деца је нису дирала ни вређала, а наша су деца, нарочито школска, врло насртљива. Она је улазила у непознате куће, и нико је није терао, напротив, свако би је љубазно прихватао и пару јој давао. Даду јој пару, она узме, одмах однесе и спусти у какву кутију за прилоге,

црквену или затворску. Даду јој на пијаци ђеврек или лепињу, одмах ће првом детету које сретне дати ђеврек или лепињу; а неки пут заустави какву нашу најбогатију госпођу, па њој да; госпође су то примале чак са радошћу. Сама се, пак, хранила само црним хлебом и водом. Неки пут зађе у богат дућан и седне; ту скупа роба лежи, ту је новац, но газде се никад од ње не чувају; знају: можеш ако хоћеш хиљаде пред њу изнети и заборавити, она неће узети ни паре. У цркву је ретко кад свраћала; спавала је или у црквеној порти, или би, прешавши преко чијег било плота (у нас има још много плотова место тараба чак и данас), преноћила у чијој било башти. Кући, то јест кући оних домаћина код којих је живео њен покојни отац, долазила је обично једаред недељно, а зими би долазила и сваки дан, али само преко ноћ; преноћи или у ходнику или у штали код крава. Чудили су јој се како подноси такав живот, но она се тако научила; премда је била ниска раста, грађе беше необично јаке. Неки од наше господе су тврдили да све то она чини само из гордости; али то није имало основа: она ни говорити није знала, ни речи, и само би неки пут мицала језиком и нешто мумлала - каква би то могла бити гордост. Деси се једаред (поодавно је то било), једне септембарске ноћи ведре и топле - беше пун месец, сасвим доцкан - једна пијана дружина наше господе, која је теревенчила, њих пет-шест делија, враћала се из клуба својим кућама, споредном улицом. Са обе стране пружао се плот, иза кога су се ређале баште тамошњих кућа; а улица је излазила на мост преко наше смрдљиве и дугачке баре, коју код нас неки пут зову речицом. Код плота, у коприви и репуху, опази наше друштво Лизавету где спава. Напита господа стадоше над њом, гласно се смејући, и почеше се шалити са крајњом непристојношћу. Једном господичићу дође наједаред у главу сасвим ексцентрично питање о овој немогућој теми: "Може ли" - рече он - "неко сматрати овакву зверку за женско, ето, на пример, сад, итд." Сви са гордом одвратношћу одлучише да је немогуће. Но у тој групи се десио у Фјодор Павлович, и он у тренутку искочи и одлучи: да човек може на њу гледати као на женско, и те како, и да ту чак има нешто нарочито пикантно, итд. Истина, у то доба се он код нас већ и сувише извештачено наметао за будалу, волео је истрчавати се и увесељавати господу, наравно, са привидном једнакошћу, али, у ствари, као њихов потпун измећар. То је било баш у оно време кад је из Петрограда добио вест о смрти прве му жене, Аделаиде Ивановне, и кад је са црнином на шеширу пијанчио и чинио таква чуда да су се неки у вароши, баш и најгоре бекрије, грозили гледајући га. Весела руља се, наравно, насмеја том његовом неочекиваном мишљењу; један из друштва поче подстицати Фјодора Павловича, али остали сташе пљувати од гађења, премда још увек раскалашно, и напослетку одоше сви даље својим путем. Доцније се Фјодор Павлович клео да је тада и он, заједно са другима, био отишао; можда је баш тако и било, нико то не зна поуздано, нити је знао, али, после једно пет шест месеци, сви у вароши почеше говорити са искреним и необичним негодовањем да је Лизавета трудна; стадоше питати и истраживати чији је то грех и ко је напасник. И, ето, тад се разнесе по свој вароши страشان глас да је тај напасник баш Фјодор Павлович. Откуд је потекао тај глас? Од оне групе пијане господе у то доба у вароши остао је само један учесник, па и тај је био у годинама и уважен статски саветник¹⁴, који је имао породицу и одрасле кћери, и нипошто не би ништа причао, ни ширио,

¹⁴ Статски саветник - чиновник V класе. - Прим. ред.

баш да је шта и било; остали, пак, учесници, њих петорица, били су се разишли. Али јавно мишљење указиваше управо на Фјодора Павловича, и указиваше и доцније. Наравно, он се није баш богзна колико ни љутио на то; којекаквим трговчићима и мештанима не би ни одговарао. Тада је био горд, и разговарао је само у свом друштву чиновника и племића, које је толико забављао.

И, ето, у то доба се Григориј енергично и из све снаге заузео за свога господара; и не само да га је бранио од тих оговарања него се и свађао због њега и препирао, и многе је разуверио. - "Она је сама, поквареница, крива" - говорио је он поуздано - "а напасник није нико други него 'Карп Завртањ' (тако се називао један код нас тада познати страшни робијаш, који је у то доба побегао са робије и крио се у нашој вароши). Та се претпоставка учинила вероватном, Карпа су се сећали; и сећали су се да је он нарочито оних ноћи, некако пред јесен, по вароши луњао и тројицу опљачкао. Али цео тај и сви ти разговори не само да не одвратише општу симпатију од те јадне јуродиве него је сви још већма стадоше пазити и чувати. Трговкиња Кондратјева, имућна удовица, тако је удесила да је још концем априла довела Лизавету к себи, с тим да је не пушта док не роди. Чувању је будно и опрезно, али се ипак десило, крај све будне пажње, да Лизавета, већ последњег дана, увече, кришом оде од Кондратјеве и нађе се у башти Фјодора Павловича. Како је она, у свом стању, прешла преко високог и јаког плота баштенског, то остаде као нека загонетка. Једни увераваху да су је "пренели", други дају је "пренело". Највероватније је да се све догодило, истина врло замршеним, али природним начином, и Лизавета, која је знала прелазити преко плотова у туђе баште, да тамо ноћива, попела се некако и на плот Фјодора Павловича, а с њега је, мада шкодећи себи, скочила у башту, без обзира на своје стање. Григориј јурну Марфи Игнатјевној, и посла је Лизавети да јој помогне, па онда потрча по неку стару бабицу, мештанку, која је, срећом, близу становала. Детенце спасоше, а Лизавета пред зору умре. Григориј узео новорођенче, донесе га у кућу, рече жени да седне и метну јој га у крило уз саме груди: "Божје дете - сироче је свакоме род, а мени и теби нарочито. Њега је наш синчић послао, а произишло је дете од ђаволског сина и праведнице. Храни га, и више не плачи." И тако Марфа Игнатјевна однегова детенце. Крстише га и назваше Павлом, а по оцу га сви, и сами, без упутства, почеше звати Фјодоровичем. Фјодор Павлович се није ничему противио, и чак је нашао да је све то занимљиво, премда је из све снаге и даље све порицао. У вароши се допало што је он узео нахоче. Доцније, Фјодор Павлович измисли нахочету и презиме: назва га Смердјаковом, по надимку матере му, Лизавете Смрадне. И, ето, од тог Смердјакова постаде други слуга Фјодора Павловича. Он је живео, у почетку ове наше приповести, у дворишној згради, заједно са старцем Григоријем и старицом Марфом. А коришћен је као кувар. Веома би било потребно рећи коју и о њему, посебно, но мени савест не допушта да тако дуго обраћам пажњу читаоца на тако обичне слуге, те прелазим на своју причу, надајући се да ће се о Смердјакову некако сазнати само по себи, у даљем току причања.

III

ИСПОВЕСТ ВАТРЕНОГ СРЦА. У СТИХОВИМА

Саслушавши заповест очеву, коју му је овај довикнуо из кола кад је одлазио из манастира, Аљоша остаде неко време у великој недоумици. Не да се скаменио, њему се тако што није дешавало. Напротив, он крај свег свог неспокојства, одмах оде до игуманове кухиње, и дознаде шта је горе починио његов тата. Затим ипак крену на пут, надајући се да ће му путем, до града, поћи некако за руком да разреши загонетку која га је мучила. Унапред велим: очеве вике и заповести да се пресели кући, “са јастуком и душеком”, он се није бојао нимало. И сувише је добро разумео да је заповест да се пресели, изговорена наглас и са тако упадљивом виком, била речена тако рећи “у заносу”, чак ради лепоте - као што је недавно, у њиховој вароши, један грађанин, о свом имендану, пред гостима, расрдивши се што му више не дају ракије, наједном почео разбијати своје посуђе, цепати своје и женине хаљине, ломити свој намештај и, напослетку, разбијати прозоре на кући, а све то само ради лепоте; ето, то исто се десило и са Аљошиним татом. Сутрадан је, дабогме, пијани грађанин, кад се истрезнио, жалио за разбијеним шољама и тањирима. Аљоша је знао да ће тако његов отац њега опет јамачно пустити у манастир; можда ће га још данас пустити. А био је и потпуно убеђен да би његов отац могао увредити сваког другог, само не њега. Аљоша је био убеђен да њега на свем свету нико и никада неће зажелети да увреди, и не само да неће зажелети него неће ни моћи. То је био за њега аксиом, утврђен једном заувек, без размишљања, и он је у том смислу ишао напред без икаква колебања.

Но у том тренутку у њему се зачела некаква друга бојазан, сасвим друге врсте, и тим мучнија што је он сам не би могао одредити; наиме, страх од жене, и то баш од Катарине Ивановне, која га је тако молила скорашњим писамцетом, предатим преко госпође Хохлакове, да дође њој због нечега. Тај захтев, и потреба да неизоставно дође, унесе наједном неко мучно осећање у његово срце, и то га је осећање све више, све болније и болније тиштало, крај свих призора и догађаја у манастиру, и сад код игумана, и осталих, који су се после тога десили. Он се није бојао што није знао о чему ће она с њим почети да говори и шта ће он њој одговорити. Нити се уопште бојао жене у њој; жене је он, наравно, знао мало, али ипак, целог свог века, од најранијег детињства па до манастира, само је с њима и живео. Он се бојао баш те жене, управо Катарине Ивановне. Бојао се ње од оног времена кад ју је први пут видео. А видео ју је свега једном или двапут, чак можда и трипут, можда је чак и проговорио једном, случајно, с њом неколико речи. Лик је њен памтио, сећао се ње као лепе поносите девојке, са јаком вољом да господари. Али њега није мучила њена лепота, него нешто друго. И баш та необјашњивост његовога страха појачаваше у њему сада тај страх. Намере те девојке биле су најплеменитије; он је то знао; она је тежила да спасе његовог брата Дмитрија, који је пред њом већ био крив, и тежила је за тим једино из великодушности. И ето, и поред сазнања о томе, и поред тога што није могао да не

призна оправданост свих тих великодушних осећања, њему се ипак кожа јежила што се више приближавао њеној кући.

Мислио је да код ње неће затећи брата Ивана Фјодоровича, који је њој био тако близак: брат Иван је сигурно сад са оцем. Дмитрија, пак, још сигурније неће затећи код ње; и слутио је зашто. Њихов ће, дакле, разговор бити насамом. Он је веома желео да пре тог судбоносног разговора види брата Дмитрија и да тркне до њега. Не показујући писмо, он би могао са њим поразговарати. Али брат Дмитриј становао је далеко, и по свој прилици сад није код куће. Постојавши тренутак, Аљоша се напослетку коначно реши. Прекрстивши се журно по навици, и у истом тренутку насмешивши се нечем, одлучно се упути својој страшној дами.

Кућу је њену знао. Али кад би сад пошао Великом улицом, затим преко пијацице итд., било би прилично далеко. Наша мала варошица је необично разбацана, и растојања су у њој доста велика. Уз то га очекиваше отац; он можда није заборавио своју наредбу, па се могао узјогунити, и зато је требало пожурити, да би могао стићи и тамо и тамо. Због свих тих разлога он се одлучи да скрати пут, пролазећи иза кућа, а све те пролазе у варошици он је знао као својих пет прстију. Иза кућа проћи, то је значило скроз без путова, покрај усамљених тараба, прелазећи неки пут чак преко туђих плотова, обилазећи туђе куће, где га је, уосталом, свако познавао, и сви су се са њим поздрављали. Тим је путем могао изићи на Велику улицу двапут брже. На једном месту морао је да прође баш врло близу очеве куће, поред суседне баште, која је припадала једном старом, малом, сасвим искривљеном кућерку са четири прозора. Власница тога кућерка била је, као што је Аљоши било познато, једна наша грађанка, старица узетих ногу; она је живела са својом ћерком, бившом цивилизованом собарицом у престоници, која је доскора живела по генералским кућама, и сад, има већ година, због болести старичине дошла кући, и шепурила се у помодним хаљинама. Та старица и кћи јој биле су, међутим, пале у страшну беду, и, као сусетке, сваки дан су одлазиле у кухињу Фјодора Павловича по супу и хлеб. Марфа Игнатјевна им је давала драге воље. Али кћи, мада је долазила по супу, од својих хаљина не продаде ниједну; а једна је од њих чак била са предугачким шлепом. О тим стварима је Аљоша дознао, наравно случајно, од свога друга Ракитина, коме је просто све у њиховој паланци било познато, и дознавши, Аљоша је то одмах и заборавио. Али дошавши сад до баште сусеткине, он се наједном сети баш тога шлепа, брзо подиже оборену и замишљену главу... и изненада доживе најнеочекиванији сусрет.

Иза плота у суседној башти, попевши се и наместивши се на нечем, стајаше, вирећи до груди, брат његов Дмитриј Фјодорович, који му је из све снаге давао рукама знаке, звао га к себи, очевидно бојећи се не само да викне него чак и да каже наглас реч да га не чују. Аљоша одмах притрча плоту.

- Добро што си се сам осврнуо, јер ја умало што те нисам викнуо - прошапта му радосно и брзо Дмитриј Фјодорович. - Пењи се овамо! Брзо! Ах, како је то дивно што си дошао. Ја сам баш о теби мислио...

И Аљоши беше мило, само није знао како да пређе преко плота. Али Митја јуначком руком прихвати његов лакат и поможе му да прескочи. Скупивши мантију, Аљоша прескочи, окретно, као какав босоног варошки деран.

- Е сад уживај, хајдемо! - оте се Митји усхићен шапат.

- А куда? - шапуташе и Аљоша, осврћући се на све стране, и видевши се у потпуно празној башти, у којој није било никога осим њих двојице. Башта беше мала, али кућица сопственице ипак је била удаљена не мање од једно педесет корачаја.

- Па овде никог нема; што шапућеш?

- Што шапућем? Ах, до ђавола - викну наједном Дмитриј Фјодорович на сав глас - збиља, што шапућем? Ето видиш сад и сам како наједном може да испадне у природи збрка. Ја сам овде кришом, и чувам тајну. Објашњење доцније; али, знајући да је тајна, ја сам наједаред почео и говорити тајно, и шапућем као будала, премда нема потребе. Хајдемо! Ено тамо! Донде ћути. Хоћу да те пољубим!

Слава вишњем на свету,
слава вишњем у мени...

Ја сам то баш сад, пред твој долазак, седећи овде, понављао...

Башта беше велика око једне десетине¹⁵, или нешто више, али засађена дрвећем само унаоколо, дуж сва четири плота, јабукама, кленом, липом, брезом. Средина баште била је празна, као нека ливадица, на којој се косило преко лета неколико пудова сена. Ту башту је газдарица с пролећа давала под закуп за неколико рубаља. Ту су биле и леје с поврћем око куће, ускопане тек недавно. Дмитриј Фјодорович водио је госта у један угао баште, најудаљенији од куће. Тамо се наједном, посред густих липа и старога жбуња рибизли и зове, калине и јоргована, указа нешто налик на развалине једног веома старинског зеленог хладњака, поцрнелог и искривљеног, са зидовима од решетке, али са кровом под којим би се човек још могао склонити од кише. Тај је хладњак био саграђен богзна кад, као што се прича, пре једно педесет година. А градио га је некакав тадашњи власник кућерка, Александар Карлович фон Шмит, потпуковник у пензији. Све се већ било распало, под иструнуо, даске се угубаху под ногама, дрво је мирисало на влагу. У хладњаку стајаше дрвен зелен сто, укопан у земљу, а унаоколо клупе, такође зелене, на којима се још могло седети. Аљоши одмах паде у очи братово одушевљење; али, ушавши у хладњак, опази на столу флашу коњака и чашицу.

- Ово је коњак! - засмеја се Митја - и ти већ мислиш "опет пијанчи". Не веруј привиђењу.

Не веруј светини пустој и лажљивој,
заборави на сумње своје... –

Не пијанчим ја, него само "сладим" - као што вели она твоја свиња Ракитин, који ће постати статски саветник, а још ће говорити "сладим". Седи. Ја бих те сад узео, Аљошка, па бих те притиснуо на груди, али тако да те удавим, јер, на целом свету (схвати, схвати!), волим управо само јединог тебе! Он изговори последње речи скоро у некаквом заносу.

¹⁵ Десетина, мера за површину - 1, 092 хектара.

- Само тебе, и још једну “подлу”, у коју сам се заљубио, па ту и пропао. Али заљубити се, не значи волети. Заљубити се човек може и мрзећи. Запамти! Засад још весело говорим! Седи ево овде, за сто, а ја ћу поред тебе, и гледаћу те, и непрестано ћу говорити. Ти ћеш једнако ћутати, а ја ћу стално говорити, јер је куцнуо час. Али, уосталом, знаш, мислим да треба, збиља, говорити тихо, зато што овде... овде... могу да искрсну сасвим неочекиване уши. Све ћу ја то објаснити, казао сам ти: наставак следи. Зашто ме је срце вукло к теби, зашто сам жудио за тобом за све ово време, и сада? (Има већ пет дана како сам овде бацио котву.) За све ово време? Зато што ћу само теби казати, зато што тако треба, зато што си ми потребан, зато што ћу ја сутра пасти са облака, зато што ће се сутра живот свршити и почети. Да ли си осећао, да ли си виђао у сну како се с висине пада у бездан? Е, ето ти, тако ја сад летим, само не у сну. И не бојим се, ни ти се не бој. То јест, бојим се, али ми је слатко. То јест није слатко, него усхићење... Ех, до ђавола, свеједно, како му било! Јаки дух, слаби дух, женски дух - што му драго! Славимо природу: видиш шта је ту сунца, како је небо ведро, лишће је све зелено, сасвим је још лето, четврти сат после подне, тишина! Куд си био пошао?

- Пошао сам оцу, али сам најпре хтео да свратим Катарини Ивановној.

- Њој и оцу! Ух! Каква подударност! А зашто сам те звао, зашто желео, чезнуо и жудио за тобом свим вијугама душе, чак и ребрима? Баш зато да те пошаљем оцу са своје стране, а затим и к њој, Катарини Ивановној, па тако и да свршим и са њом и са оцем. Да пошаљем анђела. Ја бих могао послати кога било, али мени је потребно да пошаљем анђела. А ето ти сам идеш и к њој и к оцу.

- Па зар си збиља мене хтео да пошаљеш? - оте се Аљоши са болним изразом на лицу.

- Стој, ти си то знао. И видим да си све наједном разумео. Али ћути. Не жали и не плачи!

Дмитриј Фјодорович устаде, замисли се и метну прст на чело:

- Она је тебе сама позвала, она ти је писмо писала, или шта било, зато си и пошао к њој, јер, зар би иначе пошао?

- Ево писамцета - извади га из џепа Аљоша. Митја га брзо прелете очима.

- И ти пошао иза кућа! О, богови! Хвала вам што сте га упутили иза кућа, те стиже мени, као златна рибица маторој будалчини рибару, у причи. Чуј, Аљоша, чуј, брате. Сад сам наумио све да кажем. Јер бар неком морам рећи. Анђелу на небу већ сам све казао, али треба казати и анђелу на земљи. Ти си анђео на земљи. Ти ћеш саслушати, ти ћеш размислити, и ти ћеш опростити... А мени то и треба, да ми неко виши опрости. Чуј: кад се два бића наједном откидају од свега земаљског и лете у необично, или бар једно од њих, и, пре тога, одлећући или пропадајући, долази другом па му каже: учини то и то, нешто што се никад и ни од ког не моли, али што се може молити на самртном одру - зар је могуће да онај не учини... ако је пријатељ, ако је брат?

- Ја ћу ти учинити, али реци шта је, и реци што пре - рече Аљоша.

- Што пре... Хм. Не жури, Аљоша: ти журиш и узнемирујеш се. Сад се не мора журити. Сад је свет кренуо новим ггутем. Ех, Аљоша, штета што се ниси уздизао до усхићења! Него, уосталом, шта ја то њему говорим? Зар ти да се ниси уздизао! Шта ја то, букван, говорим:

Благородан нек је човек!

Чији је то стих?

Аљоша одлучи да чека. Он разумеде да су сада сви његови послови збиља, можда, само овде. Митја се за тренутак замисли, одупревши се лактом о сто и спутивши главу на длан. Обојица заћуташе.

- Љоша - рече Митја - ти се једини нећеш смејати! Ја бих хтео да почнем... своју исповест... Шилеровом химном радости: *An die Freude!* Али ја немачки не знам, знам само да је *An die Freude!* И немој мислити да ја то сад пијан брбљам. Ни најмање нисам пијан. Коњак је коњак, али мени су потребне две флаше да се опијем –

И Силен румених образа
на магарцу, који се спотакао –

а ја ни четврт флаше нисам попио, нити сам Силен. Нисам Силен, али сам силан, зато што сам се занавек одлучио. Ти каламбур мени опрости, ти ми данас мораш много шта опростити, а не само каламбур. Немој се узнемиравати, ја не развлачим, ја о ствари говорим, и на ствар ћу одмах прећи, што ваздан да отежем и да те мучим? Чекај, како оно...

Он подиже главу, замисли се, и наједном усхићено поче:

Бојажљив, го и диваљ, крио се
троглодит у стеновитим пећинама,
скитао се номад по пољима
и поља је пустошио.
Грозни звероловац са копљем и стрелама
јурио је по шумама...
Тешко ономе кога таласи
избаце на немиле обале!

Са олимпијских врхова
силази мати Церера
за украденом Прозерпином:
дивљи свет лежи пред њом.
Тамо нигде за богињу нема
ни склоништа, ни дочека;
нити игде храмови сведоче
о поштовању богова.

Пољски плодови и слатко грожђе
не блистају се на гозбама;
само се пуше остаци од телеса

на крвавим олтарима.
И куд год се тужним погледом
Церера окрене -
она свуда види човека
у дубоком понижењу!

Јецане се оте наједаред из груди Митјиних, он зграби Аљошу за руку.

- Пријатељу, пријатељу, у понижењу, у понижењу и сад. Страшно много има човек на земљи да трпи, страшно много има невоља! Немој мислити да сам ја само простак у официрском чину, који пије коњак и живи у разврату. Ја, брате, скоро само о томе и мислим, о том пониженом човеку, сем кад брбљам. Дај, боже, да сада не брбљам и себе не хвалим. Јер, стога мислим о том човеку што сам и ја сам такав човек.

Да би се човек из нискости
могао душом подићи -
нека са древном мајком земљом
ступи у савез вечити.

Али ево у чему је ствар: како ја да ступим у савез са земљом занавек? Ја не љубим земљу, не парам јој груди? Ја идем, а не знам да ли сам у смрад пао и у срамоту, или у светлост и у радост. Ето где је невоља, јер све на свету је загонетка. И кад ми се дешавало да тонем у најдубљи срам разврата (а мени се само то и дешавало), онда сам свагда ту песму о Церери и о човеку читао. А да ли ме је она исправљала? Никада! Зато што сам ја Карамазов. Стога што кад ја једном полетим у бездан, онда летим правце, стрмоглавце, и са стопалима навише, и чак сам задовољан што баш у таквом понижавајућем положају падам, и сматрам то за себе као нешто лепо. И ето, баш у самој тој срамоти наједном почињем химну. Нека сам проклет, нека сам низак и подао, али нека и ја љубим поруб оне одеће у коју се облачи бог мој: нека идем у исто време ђавољим трагом, али ја сам ипак и твој син, Господе, и волим те, и осећам радост, без које свет не може да постоји ни да буде.

Душу божјега створа
радост вечна напаја,
тајном силом врења
она загрева пехар живота;
травку је измамила на светлост.
Хаос развила у сунца
и разлила га у простору
који је чак и звездару недостижан.

На благим грудима природе
све што дише, радошћу се напаја;

све створове, све народе
она за собом вуче;
нама је дала пријатеље у несрећи,
Грожђани сок, венце харита;¹⁶
инсектима сладострашће...
Анђео - пред богом стоји.

Али доста је стихова! Пролио сам сузе, и сад ме пусти да отплачем. Нека то буде глупост над којом ће се сви смејати, али ти нећеш. Ето, твоје очи пламте. Него доста стихова. Хоћу сад да ти кажем о “инсектима”, о онима које је бог обдарио сладострашћем. Ја сам ти, брате, баш тај инсект; то је баш за мене речено. И сви смо ми, Карамазови, такви - и у теби, анђелу, тај инсект живи, и у крви твојој изазива олује. То су олује, јер је сладострасност олуја, па и више од олује! Лепота - то је страшна и ужасна ствар! Страшна зато што се не да описати, а не да се описати стога што је бог задао све саме загонетке. Ту се обале састају, ту све противречности заједно живе. Ја сам, брате, врло необразован, али ја сам много о томе мислио. Страшно много тајни! Сувише много загонетака притискује на земљи човека. Тражи одгонетку како знаш, и излази сув из воде. Лепота! А осим тога, не могу да поднесем што по неки, чак срцем виши човек, и са умом високим, почиње са идеалом Мадоне, а свршава са идеалом содомским! Још страшније је кад се неко већ са идеалом содомским у души не одриче ни идеала Мадоне, и од тога му срце пламти, и ваистину пламти, као и у младим непорочним годинама. Да, широк је човек, чак је и сувише широк - ја бих га сузио! Што уму изгледа као срамота, то је срцу само лепота. Зар је у Содому лепота? Веруј да се у Содому лепота и налази за огромну већину људи -јеси ли ти знао ту тајну? Страшно је то што је лепота не само страховита него и тајанствена ствар. Ту се ђаво с богом бори, а бојно поље су срца људска. Уосталом, што кога боли, он о том и говори. Слушај, сад ћемо на ствар.

IV

ИСПОВЕСТ ВАТРЕНОГ СРЦА. У ПРИЧАМА

Ја сам тамо оргијао. Малочас отац рече да сам по неколико хиљада плаћао за завођење девојака. То је свињска измишљотина, и тако што никад није било, а што је било, то није изискивало новац. Код мене новац је споредна ствар, пламен

¹⁶ Зевсове ћерке, пратилице Афродите, улепшавају човечји живот, симбол уживања. -
Прим, ред.

душе, украс. Сад је она моја дама, а сутра је на њеном месту каква улична девојка. И једну и другу веселим, паре бацам шакама, музика, граја, Циганке. Ако јој треба, ја и њој дајем, јер узимају, узимају с одушевљењем, то се мора признати, и задовољне су, и благодарне. Младе госпође су ме волеле, не све, али се дешавало, дешавало се: но ја сам увек сокаке волео, забачене и мрачне буцаке, подаље од трга - тамо су авантуре, тамо изненађења, тамо је злато у блату. Ја, брате, говорим у алегоријама. У нашој вароши таквих стварних сокака није било, али је било моралних. Али кад би ти био оно што сам ја, онда би разумео шта они значе. Волео сам разврат, волео сам и срам разврата. Волео сам суровост: па зар онда нисам стеница, зар нисам зао инсект? Једном речи - Карамазов! Једном је читав град приређивао пикник; пошло се на седам тројки; у мраку, зими, у саоницама, почео сам стискати једну девојачку ручицу, што беше до мене, и довео сам до пољубаца ту девојчицу, чиновничку кћер, сиромашну, милу, кротку, покорну. Дозволила је, много је дозволила у мраку. Мислила је, сиротица, да ћу сутра по њу доћи и да ћу је запросити (јер мене су, што је најглавније, за младожењу сматрали); а ја с њом после тога ни речи, пет месеци ни слова. Видео сам како су ме пратиле њене очице из угла сале, кад се играло (у нас само играју), видео сам како су севале пламеном - пламеном кротког негодовања. Та је игра забављала сладострашће инсекта, којег сам у себи хранио. После пет месеци она се удаде за једног чиновника и отпутова... љутећи се, и још непрестано ме, можда, волећи. Сад они срећно живе. Имај на уму да ником нисам казао, нисам је осрамотио; ја, премда сам низак у пожудама, и нискост волим, нисам нечастан. Ти црвениш, твоје су се очи заблистале. Теби је доста овога блата. Но све је то још увек само онако, цвеће из Поддекокових романа, премда је груби инсект већ растао, већ ми се развијао у души. То ти је, брате, читав албум успомена. Нека им бог, драгим, да свако добро! Кад сам прекидао, ја се нисам волео свађати. И никад их нисам одавао, никад ниједну нисам осрамотио. Него, доста о том. Зар си мислио да сам те само због те прљавштине звао? Не, ја ћу ти мало занимљивију ствар испричати; али се немој чудити што се не стидим, него још као да ми је чак и мило.

- То велиш зато што сам поцрвенео - примети наједном Аљоша. - Нисам од твојих речи поцрвенео, нити због твојих поступака, него зато што сам ја исто што и ти.

- Зар ти? Но, претерао си мало.

- Не, нисам претерао - ватрено проговори Аљоша. (Видело се да је та мисао већ одавно била у њему.) - Све су то једне исте степенице. Ја сам на најнижој, а ти си горе, негде на тридесетој. Ја тако гледам на ту ствар, али то је све једно исто, сасвим једнако. Ко је ступио на најнижу степеницу, тај ће неизоставно ступити и на највишу.

- Значи, не треба никако ступати?

- Ко може, нека никако не ступа.

- А можеш ли ти?

- Канда не могу.

- Ћути, Аљоша, ћути, мили! - хтео бих ручицу да ти пољубим, онако од милине. Она обешеница, Грушењка, познаје људе, она ми је једном рекла да ће те кад-тад појести! Ћутим, ћутим! Са гадости, са поља упљуваног мувама, пређимо на моју трагедију, опет на поље упљувано мувама, то јест свакојаким нискостима.

Јер ствар је у том што, премда је матори слагао да сам заводио невине, ипак је, стварно, у мојој трагедији било и тога, али је само једном било, а ни то није извршено. Стари, који је мене прекоревао због оног што није било, за ту ствар и не зна; ја никад ником нисам причао, теби ћу првом сад да је испричам; наравно, не рачунајући Ивана - Иван све зна. Пре тебе одавно зна. Али Иван је гроб.

- Зар је Иван гроб? - Да.

Аљоша је слушао необично пажљиво.

- Ја сам у оном линијском батаљону био заставник, премда скоро као под надзором, као какав изгнаник. А тај ме је градић примио врло лепо. Новаца сам бацао много, мислили су да сам богат - ја сам и сам у то веровао. Уосталом, мора да сам им и чим другим угодио. Премда су неки пут и одмахнули главом, али су ме збиља волели. Моме потпуковнику - беше већ старац, некако се одмах нисам допао. Гњавио ме је, али сам имао заштитника; а уз то је и цео град уз мене био, није ми баш могао досадити. Ја сам био крив, уосталом; намерно му нисам указивао поштовање које му припада. Био сам охол. Тај стари тврдоглавац, иначе врло добар човек и најдобродушнији домаћин, двапут се женио, али обадве су му жене умрле. Једна, прва, била је од некаква проста рода, и оставила му је кћер, такође просту. Ова је била још у моје време девојка од једно двадесет четири године, и живела је код оца заједно с тетком, сестром покојне јој матере. Тетка - нема простота, а сестричинајој, старија кћи потпуковника - смела простота. Ја волим кад се неког сећам да лепу реч о њему кажем: никад ја, драги мој, дивнијег карактера женског нисам знао него у те девојке, Агафјом су је звали, замисли, Агафјом Ивановном. А није ни ружна била, по руском укусу - висока, крупна, пуна, дивних очију, лица, истина, доста грубог. Није се удавала, мада су је двојица просила; одбила их је, али расположење није губила. Зближим се ја са њом - не онако, не - ту је било чисто, него тако, пријатељски. Јер ја сам се често са женама зближавао сасвим безгрешно, пријатељски. Брбљам са њом о тако тугаљивим стварима да бог сачува! А она се само смеје. Многе жене ту слободу воле, имај то на уму, а она је уз то била девојка, што је опет мене нарочито забављало. И ево шта још: њу човек никако не би могао госпођицом назвати. Она и тетка јој живеле су код оца, некако добровољно понижавајући саме се бе, не изједначујући се са осталим друштвом. Њу су сви волели и свима је била потребна зато што је била изврсна кројачица: била је даровита, новац за услуге није тражила, радила је за љубав, но кад би јој ко што поклонио, није одбијала. А потпуковник - мани се! Потпуковник је био једна од првих личности у нашем месту. Живео је на великој нози, примао цео град - вечере, игранке. Кад сам ја дошао и у батаљон ступио, почело се било говорити у свој варошици да ће нас ускоро удостојити својом посетом друга кћи потпуковникова, лепотица над лепотицама, тек изишла из неког аристократског престоничког института. Та друга кћи - то ти је, ето, Катарина Ивановна; она је већ од друге жене потпуковникове. А та друга жена, сад већ покојница, била је из угледне, некакве велике генералске куће, мада, како је мени сасвим поуздано познато, потпуковнику такође никаквих новаца није донела. Значи, имала је родбину, и ништа више; можда неке наде, а у готовом ништа. Међутим, кад је дошла институтка (у госте, не заувек), цела наша варошица као да се препородила; најотменије наше даме - две генералице, једна пуковниковица, а и све, све за њима - одмах су се заинтересовале, стале се отимати о њу, почеле је забављати, краљица балова, пикника, приредише живе

слике у корист некаквих гувернанти. Ја ћутим, банчим; баш тада сам начинио такав испад да је сав град забрујао. Видим, она ме једаред одмери погледом, било је то код команданта батерије, али јој ја тада не приђох: тобоже, није ми стало до познанства. Приђох јој тек доцније, опет тако на забави. Почех разговор, а она ме једва погледа; усташца презриво наместила; а, помислих, чекај, осветићу ти се! Страшан сам тада био грубијан у већини случајева, то сам и сам осећао. А што је главно, и то сам осећао да “Катјењка” није тек онако само наивна институтка, него је особа са карактером, горда, и стварно морална, а у првом реду паметна и образована, док ја нисам ни једно ни друго. Ти мислиш да сам хтео да је запросим. Никако, просто сам хтео да се осветим зато што сам ја такав јунак, а она ме и не опажа. А, међутим, оргијање и џумбус! Потпуковник ме напослетку баци у затвор на три дана. А баш у то време ми отац пошаље шест хиљада, пошто сам ја њему послао формално одрицање од свега и свачега, то јест ми смо се, рекох му, намирили, и више ништа нећу тражити. Нисам тада ништа разумевао: ја, брате, до самога доласка овамо, и чак до самих ових последњих дана, ништа нисам разумевао о свим тим својим новчаним размирицама са оцем. Него до ђавола то, то ћемо после. А тада, добивши тих шест хиљада, дознам ја наједном поуздано, из једног писма од пријатеља, за једну врло занимљиву за мене ствар, наиме: да су са потпуковником нашим незадовољни, да се сумња да код њега није све у реду, једном речи да се његови непријатељи спремају да му запрже чорбу. И збиља, једног дана му дође начелник дивизије и изгрди га на пасја кола. Затим, после неког времена, наредише му да поднесе оставку. Ја ти сад нећу причати подробно како је све то било; он је збиља имао непријатеља; тек, у граду су наједном охладнели према њему, па и према породици његовој, сви су се одједном од њих одбили. И ето, тада ја избаших прву своју шалу: сретнем Агафју Ивановну, са којом сам одувек био у пријатељству, па јој кажем: “А вашем тати недостаје државнога новца четири хиљаде пет стотина рубаља.” — “Шта ви то говорите, и зашто? Ономад је долазио генерал, и новац је сав био у каси...” - “Тада је био, а сада није.” - Она се страшно уплаши: “Не плашите ме, молим вас; од кога сте то чули?” - “Не бојте се” - рекох - “никоме нећу казати; ви знате да сам ја у таквим стварима као гроб; него ево шта сам вам хтео овом приликом напоменути, тек само, тако рећи, за сваки случај: кад затраже од тате те четири хиљаде пет стотина, а он их не буде имао, онда, место да доспе под суд, а после под своје старе дане у прсте војнике - ви боље пошаљите до мене кришом своју институтку; мени су баш сад паре послали, и ја ћу њој те четири хиљадице одвалити а тајну ћу као светињу чувати.” - “Ах, какав сте ви” - вели ми - “подлац (баш тако рече) - “какав сте ви одвратан подлац! Та како смете!...” Оде страшно љута, а ја још једаред за њом викнух да ће тајна бити сачувана свето и неопозиво. Обадве те жене, то јест Агафја и тетка јој, унапред признајем, остале су у целом том случају чисте као анђели, а сестру гордељивицу, Катју, збиља су обожавале; понижавале су се пред њом, собарице су јој биле. Тек Агафја ту ствар, то јест разговор наш, њој тада некако саопшти. Ја сам то после дознао, као што знам својих пет прстију. Није прећутала, а мени је, наравно, само то и требало. Наједном долази нови мајор да прими батаљон. Прима. Стари се потпуковник разболи, не може да се макне, два дана код куће седи, новац државни не предаје. Наш доктор, Кравченко, уверава да је збиља био болестан. Али ја сам, ево, ово тачно знао, потајно и већ одавно: да је та сума, пошто је контрола прегледа, сваки

пут после тога, и то већ четири године узастопце, ишчезавала на неко време. Њу је потпуковник позајмљивао једном врло поузданом човеку, трговцу нашем, старом удовцу Трифонову, брадоњи са златним наочарима. Овај отгугује на вашар, направи тамо какав му треба пазар, и враћа одмах потпуковнику сав новац, а заједно с тим доноси с вашара и поклон, а с поклонима и интерес. Али овога пута (ја сам све то дознао сасвим случајно од дечка, мусавог синчића Трифоновљевог, сина му и наследника, најразвратнијег дериштета какво свет родио није) - тога пута, рекох, Трифонов, вративши се с вашара, ништа не врати. Потпуковник јурну к њему. "Никад ја од вас ништа нисам добио, нити сам могао добити" - то беше одговор. Дакле, седи наш потпуковник код куће, главу везао пешкиром, а оне му све три лед међу на теме; кад, наједном послани с књигом и наредбом: "Предати државни новац, одмах, без одлагања, за два сата." Он потписа - ја сам тај потпис после у књизи видео - устаде, рече да иде да обуче униформу, отрча у своју спаваћу собу, узео ловачку двоцевку, напуни је, метну војнички куршум, скиде с десне ноге чизму, пушку упре у груди, и ногом стаде ороз тражити. Агафја је то слутила, моје тадашње речи запамтила, прикрила се, и на време увребала: улетела у собу, јурнула на њега, одостраг га зграбила, пушка испали горе у таваницу; никога није ранила; утрчаше и оне две, зграбише га, одузеше му пушку, држе га за руке... Све сам то после дознао до ситница. А тада сам седео код куће, био је сумрак, и тек што сам хтео да изиђем, бејаш се обукао, очешљао, мараму намирисао, узео капу, кад наједном, отварају се врата и - преда мном, у мом стану Катарина Ивановна.

Дешавају се чудновате ствари: нико није приметио тада на улици како је она к мени ушла, тако да то у граду просто остаде неопажено. А ја сам становао код две чиновничке жене, две древне старице. Оне ме послуживаху, жене учтиве, слушале су ме у свему, и по мојој наредби заћуташе после тога обадве као залирене. Наравно, ја све одмах разумедох. Она уђе и гледа право у мене; тамне јој очи гледају одлучно, чак дрско, али на уснама и око усана, видим, лебди неодлучност.

- Мени је сестра казала да ћете ви дати четири хиљаде пет стотина рубаља ако ја сама дођем по њих... к вама. Ја сам дошла... Дајте новац!... - Не издржа, загрцну се, уплаши се, глас јој се пресече, а крајеви усана и линије око усана задрхташе... Аљоша, слушаш ли ти, или спаваш?

- Митја, знам да ћеш целу истину казати - проговори узбуђено Аљоша.

- Баш истину ћу ти казати. Ако ћеш целу истину, онда ево како је било, нећу себе жалити. Прва ми је мисао била - карамазовска. Једном ме је, брате, био ујео отровни паук, и ја сам две недеље од тог у грозници прележао; дакле, и сад ме наједном уједе за срце тај паук, некакав зао инсект, разумеш ли? Ја је одмерих погледом. Јеси ли ти њу видео? То ти је лепотица! Али она тада није због тога била лепа. Она је била лепа у том тренутку што је племенита, а ја подлац; што је она велика због своје ве-ликодушности и жртве за оца, а ја стеница. И ето, од ме-не, стенице и подлаца, она сва зависи, сва, потпуно сва - и душом и телом. Обележена да буде уништена. Право ћу ти казати: та мисао, мисао отровног паука, у таквој ми је мери била обузела срце да умало што се није истопило од тешког мучења. Рекао би човек да ту не би могло ни би-ти никакве борбе, него просто поступити као стеница, као зли и опаки паук, без икаквог сажаљења... Нисам могао ни да дишем. Чуј: ја бих већ сутра дошао да молим за њену руку, да

се све то, тако рећи, на најблагороднији начин заврши, и да, дакле, нико то не зна, нити може знати. Стога што сам ја човек, истина, са ниским жељама, али частан. И ето тада, наједном, баш у том тренутку, као да ми неко шапну на уво: “Ма таква једна, сутра, кад дођеш да јој понудиш руку, неће ни изићи пред тебе, него ће заповедити кочијашу да те из куће отера. Причај, рећи ће она, по свем граду, не бојим те се!” Погледах девојку, није ме преварио мој унутрашњи глас: тако, наравно, тако ће и бити. Мене ће за јаку, па напоље, то се већ по садашњем јој изразу лица може видети. У мени узавре срџба, зажелех да поступим на најподлији, свињски, ћифтински начин: да је погледам са подсмехом, па да је ту, док још стоји преда мном, збуним интонацијом с каквом само ћифта уме казати:

- Какве четири хиљаде! Ма ја сам се само шалио, шта ви то говорите? Сувише сте лакомислено, госпођице, рачунали. Једно две стотинице бих, најпосле, баш с великим задовољством и драге воље дао, али четири хиљаде, те паре се, госпођице, на такву лакомисленост не бацају. Само сте се забадава изволели узнемирити.

Видиш, ја бих, наравно, све изгубио; она би побегла, али би за то инфернално, осветнички испала ствар, и вредела би за све остало. Урлао бих после целог века од кајања, али ми је стало било да изведем тада ту тачку! Верујеш ли, никад ми се то ни с којом другом није дешавало, ни с једном женом, да у таквом тренутку на њу гледам с мржњом - а ево, тако ми овог крста: ја сам на њу тада гледао једно три или пет секунда са страшном мржњом - са оном мржњом од које до љубави, до најбезумније љубави - има само један корак! Приђох прозору, прибих чело уз замрзнуто окно, и сећам се да ми је лед као ватра опекао чело. Дуто је нисам задржао, не бој се! Окренух се, приђох столу, отворих фиоку и извадих петопроцентну обвезницу од пет хиљада на доносиоца (у француском речнику ми је лежала). Затим јој ћутећи показах, савих, дадох јој је, отворих јој врата у ходник, и учинивши један корак назад, поклоних јој се дубоко са пуно поштовања, са дубоком искреношћу - веруј што ти кажем! Она сва задрхта, погледа пажљиво један тренутак, страшно побледе, као крпа - и наједном, такође ни речи не говорећи, не нагло, него се сва некако нежно, дубоко, тихо саже, и поклони ми се до земље не институтски, него руски! Затим скочи и потрча. Кад је истрчала, уз мене је била сабља; ја исуках сабљу и хтедох се одмах онде заклати, зашто - не знам; била би страшна глупост, наравно, али ваљда од усхићења. Разумеш ли ти да човек од по неког усхићења може убити себе, али ја се не заклах, него само пољубих сабљу и вратих је опет у корице - што сам, уосталом, могао и да ти не помињем. И, канда сам, ето сад, причајући о свим тим борбама, мало нашарао, да бих себе похвалио. Али нека, нека буде и тако, и ђаво нека носи све шпијуне људског срца. Ето ти целог мог “догађаја” са Катаринином Ивановном. Сада, дакле, брат Иван о њему зна, и ти - и нико више.

Дмитриј Фјодорович устаде, у узбуђењу учини корак-два, извади мараму, обриса зној са чела, затим опет седе, али не на оно место где је пре седео, него на друго, на супротну клупу код другог зида, тако да се Аљоша морао сасвим према њему окренути.

ИСПОВЕСТ ВАТРЕНОГ СРЦА. “СТРМОГЛАВЦЕ”

- Сад - рече Аљоша - прву половину те ствари знам.
- Прву половину разумеш: то је драма, и она се догодила тамо. Друга је, пак, половина трагедија, и она ће се догодити овде.
- Од друге половине ја досад ништа не разумем - рече Аљоша.
- А ја? Зар ја разумем?
- Чекај, Дмитрију, ту има једна главна реч. Кажи ми: па ти си вереник, вереник и сад?
- Вереник нисам постао одмах, него тек три месеца после тога. Сутрадан, после онога, ја рекох себи да је случај исцрпен и свршен, да продужења неће бити. Да дођем да понудим руку - изгледаше ми нискост. А и она, са своје стране, свих шест недеља што је још код нас у граду провела - ниједном речцом није ми о свом присуству дала наговештај. Осим, додуше, једном приликом: сутрадан после њене посете упаде к мени крадом њихова собарица, и, ни речи не говорећи, предаде ми коверат. На коверту адреса: том и том. Отварам - остатак од обвезнице од 5.000. Требало им је свега четири хиљаде пет стотина, и при наплати обвезнице од пет хиљада губитак на курсу износио је двеста шездесет, канда, рубаља, не сећам се добро; и то само новац - ни писамцета, ни речце, ни објашњења. Ја сам у коверту тражио какав било знак писаљком - и - ништа! Онда почех банчити са својим преосталим новцем, тако да ме је напослетку и нови мајор морао опоменути. А потпуковник државни новац вратио - срећно, и на чудо свију, стога што се нико није надао да ће се у њега сав тај новац наћи. Вратио, па се разболео, пао у постељу, одлежао једно три недеље, затим се наједном појавило запаљење мозга, и за пет дана он сврши. Сахранише га са официрским почастима, још му не беше уважена оставка. Катарина Ивановна, сестра јој и тетка, тек што сахранише оца, после једно десетак дана кренуше у Москву. И тек пред одлазак, оног дана кад ће отпутовати (ја их нисам видео, нити сам их испратио), добијем мали ковертић, плави, хартијица као чипке, и на њој само један редак писаљком: “Писаћу вам, чекајте. К.” То је све.

Сад да ти разјасним у две речи. У Москви се њихове околности променише муњевитом брзином, изненада, као у арапским причама. Она генералица, њена рођака, наједном губи своје две најближе наследнице, своје две најближе нећаке - оба две једне исте недеље умиру од богиња. Потресена се старица обрадова Катји као рођеној кћери, као звезди спасења: она обрати сву своју пажњу на њу, измени одмах тестамент у њену корист; али то за будућност, а засад, одмах, у руке - осамдесет хиљада. “Ево ти” - вели - “мираз, ради с њиме шта хоћеш.” Хистерична жена, ја сам је доцније у Москви посматрао. И тад ја наједном добијем поштом четири хиљаде пет стотина рубаља; наравно, збуних се и зачудих се као бесловесан. После три дана долази и обећано писмо. Оно је и сад у мене, оно је увек са мном, и ја ћу умрети са њим - хоћеш да ти га покажем? Неизоставно га

прочитај: нуди ми се за жену, сама себе нуди. “Волим вас” - вели - “безумно, макар ви мене не волели - свеједно, само будите мој муж. Не бојте се - ја вас ни у чем нећу стешњавати, бићу вам намештај, бићу онај ћилим по ком ви ходате... Хоћу да вас волим вечно, хоћу да вас спасем од самога себе”... Аљоша, ја сам недостојан чак и да препричавам те ретке својим подлим речима и својим подлим тоном, својим увек подлим тоном, од кога се никад нисам могао ослободити. Прострелило ме је то писмо и до данашњега дана! Зар је мени сада лако, зар је мени данас лако? Ја јој оног часа написах одговор (никако не могах отпутовати у Москву). Сузама сам га писао; једнога се стидим вечно: споменух јој у писму како је она сад богата и са миразом, а ја само сиромашни грубијан - новац сам споменуо! Требало је то издржати, али ми се оте из пера! Истовремено написах у Москву Ивану, и све му објасних у писму, колико се могло - од шест табака је писмо било, и послах Ивана к њој. Што гледаш, што ме посматраш? Но, па да, Иван се заљубио у њу, заљубљен је и сада, ја то знам, ја сам, по вашем, светском схватању, глупост учинио, али можда ће нас све баш једино та глупост спасти. Ух! Ма зар ти не видиш како она њега поштује, како га цени? Зар она може, кад упореди нас двојицу, волети оваквога као ја, и још после свега онога што се десило?

- А ја сам уверен да она воли таквога као што си ти, а не онаквога какав је он.

- Она своју врлину воли, а не мене - оте се наједном, и нехотице, али скоро љутито, Дмитрију Фјодоровичу. Он се засмеја, али му тренутак касније очи севнуше, сав поцрвене, и јако удари песницом о сто.

- Кунем ти се, Аљоша - викну са страшним и искреним гневом против самога себе - веровао или не, али ево, тако ми бога и тако ми Христа Господа, кунем ти се да ја, иако сам се сад подсмехнуо њеним високим осећањима, ипак знам да сам ја милион пута ништавнији духом него она, и да су та најбоља осећања њена искрена као у небеског анђела! У том баш и јесте трагедија што ја то знам поуздано. Шта смета ако човек помало и декламује? Зар не декламујем? А ја сам искрен, искрен! што се тиче Ивана, добро знам с каквим проклетством он сад мора да гледа на природу, па још са својим умом! Јер коме је и чему је она дала првенство? Дала изроду који, ни овде, кад је већ био вереник, и кад су сви на њега гледали, није могао да се уздржи од својих чуда и покора - и то још пред вереницом, пред вереницом! И ето, таквог као што сам ја она претпоставља, а њега одбацује. А зашто? Зато што девојка из захвалности хоће да упропасти живот и судбину своју! Бесмислица! Ја Ивану у том смислу никад ништа нисам говорио, а ни Иван, разуме се, мени никад није о томе проговорио ни речце, ни најмање напомене; али судба ће одлучити, и достојни ће стати на своје место, а недостојни ће се сакрити у сокаче завек - у своје прљаво сокаче, у своје мило и себи својствено сокаче, па ће тамо, у блату и смраду, пропасти добровољно и са уживањем. Нешто сам се забрљао, речи ми се све отрцале, чисто насумце говорим, али тако како сам одредио, тако ће бити. Ја ћу да потонем у сокачету, а она ће поћи за Ивана.

- Брате, чекај - опет га са необичним узбуђењем прекиде Аљоша - једну ствар ми још ни досад ниси разјаснио: па ти си вереник? Како ћеш, дакле, да прекинеш ако она, вереница, неће?

- Ја сам вереник формални и благословени, одиграло се све у Москви, после мога доласка, свечано са иконама, да лепше не може бити. Генералица нас благословила и - хоћеш ли веровати? - чак честитала Катји: ти си, вели, добро изабрала, ја га скроз видим. И верујеш ли, Иван јој се није допао, и није га поздравила. У Москви сам ја много са Катјом разговарао, свега сам јој себе описао, благородно, тачно, искрено. Све је саслушала:

Било је миле збуњености, било је нежних речи...

Но речи су биле горде. Она изнуди од мене тада велико обећање: да ћу се поправити. Ја обећах. И ево... - Шта?

- И ево сам те викнуо и довукао овамо данас, данашњег датума - упамти! - с тим да те пошљем, и то још данас, Катарини Ивановној, и...

- Шта?

- Да јој кажеш да к њој никад више доћи нећу; казао ми, реци, да вас поздравим...

- Па зар је то могућно?

- Па зато и шаљем тебе место себе што је то немогућно; како бих јој ја сам то могао казати?

- А куда ћеш ти?

- У сокаче.

- Дакле, Грушењки? - тужно узвикну Аљоша, пљеснувши рукама. - Па зар је збиља Ракитин истину казао? А ја сам мислио да си ти само онако ишао, па престао.

- Зар вереник да одлази? Ама зар је то могућно, па још код такве веренице и пред целим светом? Имам, ваљда, и ја образа. Тек што сам почео одлазити Грушењки, одмах сам престао бити вереник и частан човек, ја то разумем. Што ме гледаш? Ја сам, видиш ли, најпре био пошао да је тучем. Ја сам дознао и знам сада поуздано да је то Грушењки онај капетан, очев повереник, предао моју меницу да тражи наплату, да бих се ја смирио и повукао. Хтели да ме уплаше. И стога се ја подигнем да бијем Грушењку. И пре сам је онако мимогред виђао. Она не засењује. Знао сам за старца трговца, који је сад још и болестан, узет лежи, али ће јој ипак оставити лепу сумицу. И знао сам да Грушењка воли да стекне новац, да тече, да даје на грдан интерес - видра, бештија без срца. Пођох да је тучем, па код ње и остадох. Груну гром, удари куга, разболех се, и болестан сам и до данас и знам да је већ све свршено, да ништа друго никад неће ни бити. Круг времена је затворен. Тако је то са мном. А тад се наједном, као наручено, код мене сиромашка нађоше три хиљаде. Ја одем са њом одавде у Мокро - то је двадесет пет врста одавде - набавим тамо Цигане, Циганке, шампањца, све сам сељак шампањцем поизопијао, све жене и девојке - бацих хиљадарке. После три дана сам био го, али соко. Ти можда мислиш да је соко постигао нешто? Ни издалека ми није ништа показала. Кажем ти: пропадох. Грушењка, бештија, има нарочиту линију - она јој се чак и на ножици види, чак јој се на малом прстићу леве ножице огледа. Видео сам и љубио, и ништа више - кунем се! Каже: "Ако хоћеш, поћи ћу за тебе, јер ти си сиромашак. Кажи да ме нећеш тући, и да ћеш ми дозволити да све чиним што зажелим, тад ћу, можда, поћи за тебе" - смеје се. И сад се смеје!

Дмитриј Фјодорович се скоро са неком јарошћу подиже са места, и наједаред дође као пијан. Очи му се закрвавише.

- И ти збиља хоћеш да је узмеш за жену?

- Ако она хоће, одмах; а ако неће, и тако ћу остати; у њеној кући бићу слуга. Ти... ти, Аљоша... - заустави се он наједном пред њим, и, зграбивши га за рамена, поче га снажно трести: - ама знаш ли ти, ти невини дечко, да је све то бунцање, немогућно бунцање, јер је ту трагедија! Знај, дакле, Алексеје, да ја могу бити низак човек, са страстима ниским и пропалим, али лопов, кесарош, крадљивац по предсобљима Дмитриј Карамазов не може бити никад. И да знаш сада да сам ја лопов, лопов који краде из џепова и по предсобљима. Баш некако кад сам пошао да тучем Грушењуку, зове ме тог јутра Катарина Ивановна, и то страшно поверљиво, да сад нико не зна (зашто, не знам, изгледа да јој је тако било потребно), моли ме да одем у губернијски град и тамо да поштом пошаљем три хиљаде Агафји Ивановној у Москву, а зато у град да се овде не зна. И ето, са те три хиљаде у џепу ја се нађох код Грушењке, с њима смо се у Мокро одвезли. Затим сам се правио да сам, бајаги, био у граду, али признаницу поштанску не показах; рекох да сам новац послао, да ћу признаницу донети, и досад јој не доносим - заборавио. А сад, шта мислиш, ти ћеш данас к њој отићи па ћеш јој рећи: "Казао ми да вас поздравим"; а она теби: "А новац?" Ти би јој могао казати: "То је ниски сладострасник, са необузданим осећањима, подло створење. Он тада није послао ваш новац, него га је потрошио, стога што се није могао уздржати, као ниска животиња", али би уз то могао додати: "Но зато он није лопов: ево вам ваше три хиљаде, он вам их враћа, пошаљите их сами Агафји Ивановној, а мени је казао да вас поздравим." А сад она наједном: "А где је новац?"

- Митја, ти си несрећан, да! Но ипак не толико колико мислиш: не убијај се очајањем, не убијај се!

- Ти, ваљда, мислиш, да ћу се убити ако не добавим те три хиљаде, да вратим? У томе и јесте ствар што се нећу убити. Нисам кадар сад, можда доцније, а сад ћу Грушењки да пођем... Ништа од мене!

- А код ње?

- Бићу јој муж, удостојићу се звања супруга, а ако дође љубавник, отићи ћу у другу собу. Њеним ћу пријатељима прљаве каљаче чистити, самовар ћу раширивати, трчати куд треба...

- Катарина Ивановна ће све разумети - свечано рече наједном Аљоша - схватиће сву дубину у свем том јаду, и помириће се. Она има виши ум, а нема веће несреће од твоје, она ће то увидети.

- Неће се она помирити никако - горко се осмехну Митја. - Ту ти, брате, има нешто с чим се не може ниједна жена помирити. А знаш ли шта би било најбоље учинити?

- Шта?

- Вратити јој три хиљаде.

- Али где да их нађеш? Чуј, ја имам две хиљаде, Иван ће такође дати хиљаду, то су три, узми па јој врати.

- А кад ће оне стићи, те твоје три хиљаде? Ти си уз то још и непунолетан, а треба неизоставно, неизоставно да јој још данас однесеш поздрав, с новцем или без новца, зато што ја даље отезати не могу, ствар је сад на таквој тачки. Сутра је већ касно, касно. Ја ћу тебе оцу послати.

- Оцу?

- Да, оцу, пре ње. Па од њега ишти три хиљаде.

- Ама он, Митја, неће дати.

- Како би дао? Знам да неће дати. Знаш ли ти, Алексеје, шта значи очајање?

- Знам.

- Слушај: правно, он мени ништа није дужан. Ја сам од њега све узео што сам имао, то знам. Али морално је он мени дужан, је ли тако? Јер он је с материних двадесет осам хиљада почео, и сто хиљада стекао. Нек ми да само три хиљаде од двадесет осам, само три, па ће ми душу из пакла извући, и урачунаће му се то за многе грехе! А ја ћу са те три хиљаде, дајем ти свечану реч - свршити, и он неће никад ништа више чути о мени. Последњи пут му дајем прилику да буде отац. Кажи му да му сам бог ту прилику шаље.

- Митја, он ти нипошто неће дати.

- Знам да неће дати, савршено знам. А сад нарочито. Па не само то, ево шта још знам: сад, тек ономад, можда тек јуче, он је први пут дознао *озбиљно* (подвуци озбиљно) да се Грушењка можда доиста не шали, и да хоће да ускочи у брак са мном. Зна он тај карактер, зна он ту мачку. Е па онда, зар још новаца да ми даје, да ме у таквој прилици још потпомогне, кад се он сам у њу до лудила заљубио? Но и то још није све, још ти више могу навести: ја знам да је он пре пет дана извадио три хиљаде рубаља, разменио их у стотинарке и спаковао их у велики коверат, са пет печата, а одозго су црвеном узицом унакрст превезане. Видиш, како подробно знам! А на коверту стоји написано: "Анђелу моме, Грушењки, ако усхте доћи", то је сам надрљао, у тишини и потаји, и нико не зна да код њега новац лежи, осим слуге Смердјакова, у чије поштење он верује као у себе сама. Он сад већ трећи или четврти дан Грушењку чека, нада се да ће доћи по коверат, поручио јој је, а она му дала на знање: "Можда ћу и доћи." И сад, ако она оде старцу, зар се ја тада могу оженити њом? Разумеш ли, дакле, зашто овде седим кришом и шта управо чувам?

- Њу?

- Њу. Код тих опајдара, ових газдарица, изнајмљује сопче Фома. Фома је овдашњи, наш негдашњи војник. Он код њих служи, ноћу им је чувар, а дању иде те лови тетребове, и од тога живи. Ја сам, ето, код њега засео; ни он ни газдарице не знају моју тајну, то јест да ја овде вребам.

- Једини Смердјаков зна?

- Он једини. Он ће ми и јавити ако она дође старцу.

- Је ли ти он то о коверту испричао?

- Он. Највећа тајна, чак ни Иван не зна ни за новац, ни за шта. А старац шаље Ивана у Чермашњу, на два-три дана, да се провоза: јавио се купац за шуму, да је посече за осам хиљада, и сад старац моли Ивана: "Помози ми" -вели - "отиди ти" - значи, на два, на три дана. А то он хоће да Грушењка дође док Ивана не буде.

- Он, дакле, и данас чека Грушењку?

- Не, данас она неће доћи, има знакова. Сигурно неће доћи! - викну наједном Митја. - Тако и Смердјаков мисли. Отац сад пијанчи, седи за столом са братом Иваном. Отиди, Алексеје, замоли од њега оне три хиљаде...

- Митја, мили, шта ти је! - узвикну Аљоша скочивши с места и загледајући се у избеумљеног Дмитрија Фјодоровича. Један тренутак он је мислио да је овај полудео.

- Шта ти је? Ја нисам сишао с памети - рече Дмитриј Фјодорович пажљиво и чак некако свечано гледајући. - Ето, шаљем те оцу, и знам шта говорим: ја у чудо верујем.

- У чудо?

- У чудо провиђења божјег. Богу је познато моје срце, он види све моје очајање. Он сву ту слику види. Зар ће он дозволити да се догоди страхота! Аљоша, ја у чудо верујем, иди!

- Идем. Реци ми, хоћеш ли овде чекати?

- Хоћу, знам да се нећеш скоро вратити, да се то не може с неба па у ребра. Он је сад пијан. Чекаћу и три сата, и четири, и пет, и шест и седам, али само знај да ћеш ти данас, па макар и у поноћ, отићи Катарини Ивановој, с *новцем или без новца*, и казаћеш јој: "Рекао ми да вас поздравим." Ја баш хоћу да кажеш те речи: "Рекао ми да вас поздравим."

- Митја! А шта ћеш ако Грушењка наједном дође данас... Ако не данас, сутра или прекосутра?

- Грушењка? Да видим - јурнућу у кућу, и спречићу...

- А ако...

- А ако буде, онда ћу убити. Нећу то преживети.

- Кога ћеш убити?

- Старца. Њу нећу убити.

- Брате, шта ти то говориш!

- Паја не знам, не знам... Можда га нећу убити, а можда ћу га и убити. Бојим се да ће ми он наједном постати мрзак својим лицем баш у оном тренутку. Ја мрзим његову јабучицу, његов нос, његове очи, његов бестидни подсмех. Гадим га се. Ето тога се бојим. И ето, нећу се моћи уздржати...

- Ја одох, Митја. Верујем да ће бог удесити, како он најбоље зна, да се не догоди страхота.

- А ја ћу седети и чудо очекивати. Али ако се не збуде, онда...

Аљоша се замишљен упути оцу.

VI

СМЕРДЈАКОВ

Аљоша збиља затече оца још за столом. А сто беше, по свакидашњем обичају, постављен у сали, премда је у кући била и права трпезарија. Та сала била је највећа соба у кући, с некаквим старинским претензијама намештена. Намештај стародревни, бео, превучен црвеном извешталом полусвилком. Међу прозорима огледала у китњастим оквирима старинске резбарије, који такође беху бели и позлаћени. На зидовима, обложеним белим тапетима од хартије, које се на многим местима већ беху поцепале, истицала су се два велика портрета - један некаквог кнеза, који је пре једно тридесет година био генералгубернатор овога краја, и некаквог архијереја, који је такође одавно умро. У предњем углу неколико икона, пред којима се за ноћ припаљивало кандило... не толико из побожности, колико зато да би соба преконоћ била осветљена. Фјодор Павлович би легао врло касно, око три-четири сата изјутра; дотле би обично непрестано ходао по соби, или седео у наслоњачи и мислио. Тако беше уобичајно. Ноћивао је не ретко сасвим сам у кући, отпремајући слуге у ону кућу у дворишту, но с њим је већином остајао преконоћ Смердјаков, који је спавао у предсобљу на неком сандуку. Кад Аљоша уђе, ручак је био већ довршен, али су донели слатко и кафу. Фјодор Павлович је волео после ручка слаткише са коњаком. И Иван Фјодорович био је за столом, и такође пио кафу. Слуге, Григориј и Смердјаков, стојаху крај стола. И господа и слуге били су очигледно у необично веселом расположењу. Фјодор Павлович се гласно кикотао и смејао; Аљоша још из ходника зачу његов пискав, толико му и од раније познат смех, и одмах закључи, по тону смеха, да отац ни издалека још није пијан, него засад тек блажен.

- Ево њега, ево и њега! - повика Фјодор Павлович, одједанпут се страшно обрадовавши Аљоши. - Придружју се нама, седи, кафица - посна је, али врела, али дивна! Коњак и не нудим, ти си испосник; а хоћеш ли, хоћеш ли? Не, боље да ти дам ликера, особит! - Смердјакове, иди тамо до креденца, на другој полици десно, ево кључева, брже!

Аљоша поче и ликер одбијати.

- Свеједно, донеће се, ако не за тебе, оно за нас - сијаше Фјодор Павлович. - Али чекај, јеси ли ти ручао?

- Ручао сам - рече Аљоша, који, уистину, беше појео само комад хлеба и попио чашу кваса у игумановој кухињи. - Али топлу кафу врло ћу радо попити.

- Мили мој! Јуначе! Он ће кафице да пије. Хоћемо ли да је подгрејемо? Ма не, и сад ври. Кафа изврсна, смердјаковска. За кафу и за пите Смердјаков ми је прави мајстор! А исто тако и за рибљу чорбу. Дођи једном на чорбу, али ми раније јави... Него чекај, чекај, ма ја сам теби малочас заповедио да се данас сасвим преселиш са душеком и с јастуцима! Јеси ли довукао душек? Хе, хе, хе!..

- Не, нисам га донео - осмехну се и Аљоша.

- А уплашио си се, ипак си се уплашио малочас, уплашио? Ах ти, соколе мој, па зар тебе ја да увредим! Чуј, Иване, не могу да видим кад он тако гледа у очи, и смеје се, не могу. Сва ми утроба почиње да се смеје, волим га! Аљошка, дед да ти благослов родитељски дам.

Аљоша устаде, али Фјодор Павлович се, међутим, предомисли.

- Не, не. Само ћу да те прекрстим, ево овако седи. Но, сад ћеш имати уживање, и баш на твоју тему. Насмејаћеш се. Проговорила нам је Валаамова магарица, и како говори, како говори!

Показа се да је Валаамова магарица слуга Смердјаков. Још млад човек, свега око двадесет четири године, он је био страшно недружеван и ћутљив. Није да је био диваљ и да се од нечега стидео - не, он је, напротив, по карактеру био надувен, и као да је све презирао. Ето, баш се не може мимоићи да се не каже и о њему макар две речи, и то баш сад. Васпитали су га Марфа Игнатјевна и Григориј Васиљевич, али дечко је растао “без и најмање благодарности”, као што се изражавао о њему Григориј; растао је дечко дивљачан, и гледајући на све “као из буџака”. У детињству је врло волео да веша мачке и после да их сахрањује по обреду. Он се за то облачио у чаршав, који му је био као одежда, и појао је и махао нечим над мртвом мачком, као да кади. И све то крадом, у највећој тајности. Григориј га ухвати једном при таквој забави и јако га ишиба. Дечко се повуче у угао и мргодно погледаше оданде једно недељу дана.

“Он мене и тебе не воли, тај изрод” - говорио је Григориј Марфи Игнатјевној - “а и никога не воли.” - “Зар си ти човек” - обраћао се он право Смердјакову - “ти ниси човек, ти си се од купатилске влаге родио, ето, ко си ти...”

Смердјаков, као што се после показало, никад није могао да му опрости те речи. Григориј га научи читати и писати, а кад му прође дванаест година, поче га учити Светом писму. Али се ствар одмах свршила ничим. Једном приликом, већ на другој или трећој лекцији, дечко се наједном осмехну.

- Шта ти је? - запита га Григориј, страшно погледајући на њега испод наочара.

- Ништа. Светлост је створио Господ бог први дан, а Сунце, Месец и звезде четврти дан. Па откуд је она светлост сијала првог дана?

Григориј се запрепасти. Дечко подсмешљиво гледаше у учитеља. Чак у погледу његову било је нешто охоло. Григориј не издржа. “А ево одакле!” викну он и страшно удари ученика по образу. Дечко издржа ћушку, не одговоривши ни речи, па се опет завуче у угао на неколико дана. Баш се десило тако да се после недељу дана код њега појавила први пут падавица, која га после није остављала целог живота. Дознавши за то, Фјодор Павлович као да наједаред поче друкчије гледати на дете. Пре је некако равнодушно гледао на њега, премда га никад није грдио, и, кад би га где срео, давао би му по копејку. У добром расположењу слао би дечку неки пут са стола понешто слатко. Али сад, дознавши за болест, озбиљно се стаде о њему бринути, позва лекара, поче га лечити; показа се, међутим, да је немогућно излечити га. Просечно, напади су долазили по једаред месечно и у разво време. Напади су бивали и разне јачине; неки пут лаки, други пут врло јаки. Фјодор Павлович најстроже забрани Григорију да телесно кажњава дечка и стаде пуштати дечка к себи, горе. Осим тога, забрани да се дечко ма чему за сада учи. Али једном, кад је детету било већ око петнаест година, примети Фјодор Павлович

да се он врзма око ормана са књигама и кроз стакло чита наслове. Фјодор Павлович имао је доста књига, нешто преко стотину свезака, премда њега самог нико никад није видео за књигом. Он одмах предаде кључ од ормана Смердјакову. - Ево ти, па читај, бићеш библиотекар; место да луњаш по дворишту, боље седи па читај. Ево прочитај ову - и Фјодор Павлович му извади *Вечери на салашу код Дикањке*.

Дечко прочита, али остаде незадовољан, ниједном се не осмехну, напротив, доврши читање намргођен.

- Шта је? Зар није смешно? - запита га Фјодор Павлович.

Смердјаков ћуташе.

- Одговарај, будало.

- Све је неистинито написано - процеди Смердјаков смешећи се.

- Иди до ђавола, лакејска душо. Чекај, ево ти *Опште историје* Смараглова, ту ти је све сама истина, читај то.

Но Смердјаков не прочита из Смараглова ни десет страница - учинило му се досадно. Те тако се орман са књигама опет затвори. Наскоро после тога Марфа и Григориј јавише Фјодору Павловичу да се код Смердјакова мало-помало испољава страшна нека гадљивост; седи за супом, узме кашику и све нешто претура по супи, нагиње се, разгледа, захвати кашиком и подигне према светлости.

- Да није бубашваба? - запита Григориј.

- Можда мува? - примети Марфа.

Чистунац младић никад не одговараше, али је и са хлебом, и с месом, и са сваким јелом бивало то исто: тек само подигне парче на виљушци према светлости, разгледа га као на микроскоп, дуго се одлучује, и једва се некако одлучи да га у уста метне. "Где ти господичића" - мрмљаше Григориј посматрајући га. Фјодор Павлович, чувши о тој новој особини Смердјаковљевој, одмах одлучи да он треба да буде кувар, и посла га у Москву да учи. На учењу он проведе неколико година и врати се веома промењена лица. Некако необично остаре, сасвим несразмерно према својим годинама, збрчка се у лицу, пожуте, постаде налик на ушкопљеника. А у моралном погледу се врати скоро исти какав је био и пре одласка у Москву; све је онако исто био недружеван, и ничије му друштво ни најмање није требало. Он је и у Москви, као што су причали после, непрестано ћутао; сама га, пак, Москва врло мало заинтересова, тако да у њој тек ако је штогод дознао, а на све остало није ни главе окренуо. Био је једаред чак и у позоришту, али се ћутећи и са незадовољством вратио. Но зато нам је из Москве дошао у лепом оделу, у чистом капуту и рубљу; врло брижљиво је сам четком чистио своје одело, неизоставно двапут на дан, а своје ципеле од телеће коже, кицошке, страшно је волео чистити нарочитим енглеским виксом, тако да се сијаху као огледало. Кувар беше изванредан. Фјодор Павлович му одреди плату, и ту је плату Смердјаков трошио скоро целу на одело, на помаду, на мирисе, итд. Женски је пол, пак, изгледа, презирао исто као и мушки; држао се с њима достојанствено, скоро неприступачно. Фјодор Павлович стаде погледати на њега и с друге стране. Ствар је у томе што су се напади његове падавице појачали, и у те дане је ручак готовила Марфа Игнатјевна, што Фјодору Павловичу ни најмање не беше по вољи.

- Откуд су ти сад напади чешћи? - погледаше он искоса новога куvara, загледајући му се у лице. - Што се не ожениш којом било, хоћеш да те оженим?

Смердјаков би на те речи само зеленео од муке, но ништа не одговараше. Фјодор Павлович се, пак, повлачио, одмахнувши руком. Што је најглавније, у његово поштење он је био убеђен, и то једном засвагда - у то да Смердјаков неће узети ништа, нити ће украсти. Једном се десило да је Фјодор Павлович, напиту, испустио у дворишту у блато три новчанице од сто рубаља, које тек што беше примио, и примети то тек сутрадан; тек што скочи да их тражи по џеповима, наједном - већ му леже све три на столу. Откуд? Смердјаков их нашао, и још јуче их беше донео. "Е брате, таквих као што си ти нисам виђао" - одсече тада Фјодор Павлович и поклони му десет рубаља. Треба додати да он не само да је био уверен у његово поштење него га је однекуд чак и волео, премда Смердјаков и на њега гледаше исто онако попреко као и на друге, и непрестано ћуташе. Ретко би ступао у разговор. Да је у то доба некоме пало на памет да запита, посматрајући га, шта тог момка занима, и о чему највише мисли, збиља би немогућно било то решити, гледајући га. Међутим, он би неки пут у кући, или у дворишту, или на улици, застао, замислио би се, и стајао би тако читавих десетак минута. Физиономист да га погледа, рекао би да ту нема ни размишљања, ни мисли, него само неко мисаоно посматрање. Сликара Крамској има једну изванредну слику, под називом *Мисаони посматрач*. Насликана је шума у зиму, и у шуми на путу, у поцепаном гуњу и опанцима од лике стоји сам самцит, у најдубљој усамљености, залутали сељак, стоји и као да се замислио, а он не мисли, него нешто мисаоно посматра. Да га гурнете, он би уздрхтао и погледао би вас као да се пробудио, но ништа не разумевајући. Истина, он би одмах и дошао к себи. А кад бисте га запитали што ли је стојао и о чему је мислио, он се јамачно ничега не би сетио, но зато би сигурно сачувао у себи онај утисак под којим се налазио за време свога мисаоног посматрања. Утисци су му ти драгоцени, и он их сигурно купи, неприметно, и не знајући да то чини; а због чега и зашто, наравно, такође не зна: можда ће, наједном, накупивши утисака у дугом низу година, напустити све и отићи у Јерусалим, да лута и да се спасава, можда ће и своје село запалити, а можда ће се десити и једно и друго у исти мах. Таквих мисаоних посматрача има у народу доста. И ето, један од таквих посматрача је зацело био и Смердјаков, и јамачно је и он грамзиво скупљао своје утиске, ни сам још не знајући зашто.

VII

КОНТРОВЕРЗА

Али Валаамова магарица наједном проговори. Повод је био необичан: Григориј, купујући изјутра у радњи код трговца Лукјанова робу, чу од њега о

једном руском војнику: да овај, негде далеко на граници, код Азијата, допавши ропства и мада су га терали, под претњом страшне и блиске смрти, да се одрекне хришћанства и пређе у ислам - не пристаде да изда своју веру, и издржа муке, допусти да одеру са њега кожу, и умре славећи и хвалећи Христа, о ком су подвигу писале новине, које су баш тога дана стигле. Ето о томе је за столом почео разговор Григориј. Фјодор Павлович волео је увек, после ручка за десертом, да се мало насмеје и разговори, па макар и са Григоријем. А овога пута био је у лаком, живахном расположењу. Пијуцкајући коњак и саслушавши саопштену вест, он примети да би тога војника требало произвести одмах за свеца, а одрану кожу његову послати у неки манастир: "Ала би тада нагрнули и свет и новац." Григориј се намршти видећи да Фјодор Павлович није нимало дирнут, него, по свом свагдашњем обичају, почиње да скрнави веру. Кад се наједном Смердјаков, који је стајао код врата, осмехну. Смердјакова су врло често и раније пуштали да стоји крај стола, то јест пред крај ручка. А откад је дошао у нашу варош Иван Фјодорович, Смердјаков је почео долазити о ручку скоро сваки пут.

- Шта је теби? - запита га Фјодор Павлович, опазивши подсмех и разумевши, наравно, да се односи на Григорија.

- А ја у вези с тим - проговори наједном гласно и неочекивано Смердјаков - ако је подвиг тога честитог војника и био врло велик, то ипак, по мом схватању, никаквог греха не би било ни у томе да се он у тој прилици и одрекао Христовог, на прилику, имена, и крштења свога, да би тиме спасао свој живот за добра дела, којима ће у току времена искупити малодушност.

- А откуд то не би био грех? Лупеташ, и зато ће тебе право у пакао, и тамо ће те као јагњетину пећи - прихвати Фјодор Павлович.

Баш у тај мах уђе Аљоша. Фјодор Павлович, као што смо видели, страшно се обрадова Аљоши.

- О твојој теми, о твојој теми! - радосно се кикоташе он, посадивши Аљошу да слуша.

- Што се тиче јагњетине, није то тако; а и ништа тамо због тог неће бити, па и не треба да буде, ако буде сасвим по правди - одмерено примети Смердјаков.

- Како то "сасвим по правди"? - викну још веселије Фјодор Павлович, гуркајући коленом Аљошу.

- Подлац је он, ето шта је! - оте се наједном Григорију. Љутито погледа Смердјакова право у очи.

- Што се тиче подлаца, причекајте, Григорије Васиљевичу - спокојно и уздржано одби га Смердјаков; - него боље размислите сами: ако сам ја пао мучитељима рода хришћанског у ропство, па они захтевају од мене да име божје прокунем и светог крштења свога да се одрекнем, ја сам за то потпуно опуномоћен сопственим разумом, и ту никаквог греха не може бити.

- Ма то си већ казао, не нагваждај, него докажи! - викаше Фјодор Павлович.

- Чорбар! - прошапта Григориј презриво.

- Што се тиче чорбара, такође причекајте; него без грдње, размислите и сами, Григорије Васиљевичу. Јер, тек што ја кажем мучитељима: "Не, ја нисам хришћанин, и истинога бога свога проклињем", ја онога часа највишим божјим судом одмах и специјално постајем анатемисан и проклет, и из цркве свете искључен, сасвим као незнабожац; и то не само тек што изговорим него тек што

помислим да изговорим - тако да чак ни четвртина секунда неће проћи, а ја сам већ искључен. Је ли тако, Григорије Васиљевичу?

Он се са очигледним задовољством обраћао Григорију, одговарајући у суштини само на питања Фјодора Павловича, и врло добро разумевајући то, али намерно правећи се да му, тобоже, та питања поставља Григориј.

- Иване! - викну наједаред Фјодор Павлович - нагни к мени уво. То је он за тебе све удесио, хоће да га ти похвалиш. Похвали га.

Иван Фјодорович саслуша сасвим озбиљно то усхићено саопштење татино.

- Стој, Смердјакове, ућути на један часак! - викну опет Фјодор Павлович. - Иване, нагни се опет к мени.

Иван Фјодорович се поново са најозбиљнијим изразом лица нагну.

- Волим те исто као и Аљошку. Немој мислити да тебе не волим. Хоћеш коњака?

- Дајте. "Него ти си добро повукао" - пажљиво погледа у оца Иван Фјодорович. Смердјакова, пак, посматраше са необичном радозналошћу.

- Ти си, проклетниче, проклет већ и сад - прасну наједном Григориј - како онда, подлаче, смеш судити кад...

- Не грди га, Григорије, не грди! - прекиде га Фјодор Павлович.

- Причекајте, Григорије Васиљевичу, макар само мало, и саслушајте ме даље, јер ја још нисам свршио. Зато што у онај мах кад ме бог прокуне, у том највишем тренутку ја сам већ постао исто што и незнабожац, и крштење се моје с мене скида, и ни у шта се не рачуна, је ли бар то тачно?

- Закључи, брате, што пре, закључи! - пожури га Фјодор Павлович, слатко сркнувши из чашице.

- А кад већ нисам хришћанин, онда, дакле, нисам ни слагао мучитеље кад су ме питали: "Јесам ли хришћанин, или нисам хришћанин" - јер с мене је већ сам бог скинуо моје хришћанство једино услед моје помисли, и пре но што сам могао изговорити своју реч мучитељима. А кад сам већ рашчињен, каквим ће онда начином и по каквој ће се правди на оном свету мени као хришћанину замерити за то што сам се одрекао Христа, кад сам, већ за саму помисао, још пре одрицања, лишен био крштења? Кад више нисам хришћанин, онда се не могу Христа ни одрећи, јер тада немам чега да се одричем. Ко ће поганом Татарину приписивати у грех, Григорије Васиљевичу, па макар и на небесима, што се није родио као хришћанин, и ко ће њега за то кажњавати кад се зна да се с једног вола две коже не деру. А и сам бог сведржитељ, ако баш и буде Татарина позивао на одговорност, кад овај умре, ја држим да ће га казнити каквом најмањом казном (јер није могућно да га баш никако не казни), узевши у обзир да он ипак није крив за то што је од поганих родитеља поган на свет дошао. Не може, ваљда, Господ бог силом узети Татарина па рећи за њега да је и он био хришћанин? Јер то би онда значило да ће и Господ сведржитељ рећи сушту неистину. А зар може Господ сведржитељ неба и земље изговорити лаж, макар само у једној речи?

Григориј се запрепасти, и гледаше говорника избечивши очи. Премда не разумеваше добро шта се говори, али нешто из свег тог лупетања наједном схвати, и стаде са изгледом човека који је наједном челом лупио о зид. Фјодор Павлович испи чашицу и загрцну се пискавим смехом.

- Аљошка, Аљошка, шта велиш. Ах, ти казуисте! Тај је био негде код језуита. Иване! Ах ти, језуите смрадни, ко ли те то научи! Само, лажеш ти, казуисте, лажеш, лажеш и лажеш! Не плачи, Григорије, ми ћемо њега овога тренутка смрвити у прах и пепео. Дед ти мени ово реци, магарице: нека си ти прав пред мучитељима, али ти си се сам у себи ипак одрекао своје вере, и сам велиш да си у истом тренутку био анатемисан, проклет; а кад си већ једаред анатемисан, онда те за ту анатему у паклу неће по глави помиловати. Како мислиш о томе, језуите мој прекрасни?

- Нема сумње да сам се ја сам у себи одрекао, али ни ту никаквог нарочитог греха није било; а ако је и био грешчић, онда најобичнији.

- Како то најобичнији?

- Лажеш, пр-р-роклетниче! — зашишта Григориј.

- Размислите ви сами, Григорије Васиљевичу - настављаше Смердјаков одмерено и достојанствено, осећајући победу, и као показујући великодушност према уништеном противнику - размислите и сами, Григорије Васиљевичу, та у Светом писму је речено: ако имате макар само мрвицу вере, па рекнете овој планини да се одмах спусти у море, она ће се спустити нимало не оклевајући, по првој вашој наредби. Па лепо, Григорије Васиљевичу, ако сам ја неверник, а ви толико верујете, да мене непрестано грдите, покушајте да кажете овој планини да се спусти не у море (јер је до мора одавде подалеко), него макар и у нашу смрдљиву речицу, ено што тече иза наше баште, па ћете се и сами уверити, онога тренутка, да се ништа неће спустити, него ће све остати у пређашњем виду и реду, макар колико ви викали. А то значи да ни ви, Григорије Васиљевичу, не верујете како треба, него само друге грдите без мере. Опет кад се и то узме да нико у наше време - не само ви него просто нико, почињући од највиших лица па до последњег сељака - неће моћи да планину гурне у море, осим можда једног на свој земљи, или можда двојице, а и ти се, биће, негде тамо у пустињи египатској у тајности спасавају, тако да их никако наћи не можеш - онда, кад је тако, кад излази да су сви остали без вере, зар ће онда све те остале, то јест становништво целе земље, осим тамо некаква два пустињака - зар ће све њих Господ проклетити, и зар ником неће опростити он, у свом толиком милосрђу? И стога се ја и надам да ће ми, ако баш једаред и посумњам, после бити опроштено кад пролијем сузе покајања.

- Стој! - цикну Фјодор Павлович на врхунцу усхићења - ти, дакле, ипак држиш да постоје двојица који могу планине с места покретати? Иване, направи рецку, запиши: - ту се испољио прави Рус!

- Ви сте сасвим тачно приметили да је то народна црта у вери - сложи се са њим Иван Фјодорович са одобравајућим осмехом.

- Слажеш се! Значи, тако је, кад већ и то одобраваш! Је ли истина, Аљоша? Је ли руска вера сасвим таква?

- Не, у Смердјакова никако није руска вера - озбиљно и одлучно проговори Аљоша.

- Не говорим ја за његову веру, него за ту црту, за та два пустињака, само за ту једину цртицу: јер то је руски, руски.

- Да, црта је та сасвим руска - осмехну се Аљоша.

- Златник ти вреди та твоја реч, магарице, и послаћу ти га још данас; него, уосталом, ти ипак лупеташ; знај, будало, да сви ми овде само из лакомислености не верујемо, стога што немамо кад: пре свега, послови нас савладали, а друго, времена нам бог мало дао, на дан одредио само двадесет четири сата, тако да немаш ни да се испаваш, а камоли да се још кајеш. А ти си се пред мучитељима одрекао онда кад ниси имао ни о чему другом да мислиш него о вери, и кад је нарочито требало веру своју показати! Ја мислим да то тако некако излази.

- Излази, дабогме да излази, али размислите и сами, Григорије Васиљевичу, да тим већма олакшава, што излази. Јер кад бих ја веровао као што треба да се верује, онда би доиста било грешно кад муке за своју веру не бих издржао, него бих у погану веру Мухамедову прешао. Али до мука тада не би дошло, јер би требало у том тренутку само да кажем овој планини: крени се и смрви мучитеља, и она би се помакла, и у том би га тренутку пригњечила као муву; а ја бих пошао даље, као да ништа није ни било, певајући и славећи бога. А ако сам ја у таквом тренутку све то покушао, и нарочито викао овој планини: смрви те мучитеље, а она их није смрвила, онда, реците, како да у том тренутку не посумњам, и још у тако страшном часу самртног, великог страха? Ја и без тога већ знам да царство небеско у потпуности нећу достићи (јер планина се није помакла на моју реч, значи мојој вери се тамо много баш не верује, и не чека ме богзна каква награда на оном свету), па што бих, поврх тога, и без икакве користи допустио још и да ми кожу одеру? Јер, баш да моју кожу и до половине одеру с леђа, ни тада се на моју реч или вику не би помакла планина. А у таквом тренутку не само да на човека може сумња наићи него он од страха може и памет изгубити, тако да ће му сасвим немогућно бити и да мисли. Дакле, шта бих ја ту нарочито био крив ако, не налазећи ни овде ни онде користи ни награде, бар своју кожу сачувам? И стога, у милост господњу веома се уздајући, гајим наду да ће ми сасвим бити опроштено...

VIII

УЗ ЧАШИЦУ КОЊАКА

Спор се доврши, али чудна ствар, Фјодор Павлович, који се беше толико развеселио, пред крај се наједном намргоди. Намргоди се и искапи чашицу коњака, а то је већ била сасвим сувишна чашица.

- Торњајте се, ви језуити, напоље! - викну он на слуге. - Марш, Смердјакове! Данас ћу ти обећани златник послати, а сад марш! Не плачи, Григорије, иди Марфи, она ће те утешити, метнуће те у кревет. Не дају, хуље, човеку да после ручка мирно поседи - одсече он мрзовољно кад се слуге, одмах по његовој

заповести, удаљише. - Смердјаков се сад сваки пут о ручку овамо довлачи; ти си му тако занимљив, чиме си га тако придобио? - рече он Ивану Фјодоровичу.

- Баш ничим - одговори овај - пало му на памет да ми указује поштовање; то је лакеј и подлац. Уосталом, месо за прве редове кад наступи време.

- Прве?

- Биће других и бољих, али ће бити и таквих. Прво ће бити такви, а за њима бољи.

- А кад ће време наступити?

- Плануће ракета, али можда неће догорети. Народ те чорбаре засад нерадо слуша.

- Да, да, брате, ето и таква Валаамова магарица мисли, мисли, и ђаво би је знао шта све у себи не измисли.

- Накупиће мисли - насмеши се Иван.

- Видиш, ја знам да он ни мене не трпи, као ни све друге, ни тебе, тако исто, премда се теби чини да је њему “пало на памет да ти указује поштовање”. А Аљошку још горе, Аљошку он презире. Него, неће ти тај украсти, ето ти; није сплеткаш, ћути, ђубре из куће не износи; а поред свега тога још пите лепо пече, ђаво да га носи, ако ћемо истину да говоримо - и онда, вреди ли о њему говорити?

- Наравно да не вреди.

- А што се тиче тога што ће он сам у себи измудровати - руског сељака, уопште говорећи, треба шибати. Ја сам то увек тврдио. Наш је сељак лупеж, њега не вреди жалити, и добро је што га неки пут још и сад батинају. Русија је снажна - брезом. Кад се униште шуме, пропашће земља руска. Ја сам за паметне људе. Престали смо шибати сељаке што смо много паметни, а они сами себе и даље шобају. И добро чине. Којом се мером мери, том ће се и одмерити, или како оно тамо... Једном речи, одмериће се. А Русија је свињарија... Драги мој, кад би ти знао како ја мрзим Русију... то јест, не Русију, него све те пороке... а, најпосле, баш и саму Русију. *Tout ce la c'est de la cochonnerie.*¹⁷ А знаш шта волим? Волим оштроумље.

- Ви опет искаписте чашицу. Сад би вам већ могло бити доста.

- Причекај, још ћу једну, и још једну, па после нећу више. Не, чекај, прекинуо си ме. Пролазећи кроз Мокро, питам једног старца, а он мени: “Ми” - вели - “најволијемо девојке шибати по општинској пресуди и већином дајемо момцима да их шобају. После онај момак ту исту, коју је данас шобао, сутра узима за жену, тако да је то” - вели - “и самим нашим девојкама пријатно.” Како ти се допадају ти маркизи de Sadi, а? Нека каже ко шта хоће, али је оштроумно. Како би било да се и ми одвеземо тамо, па да видимо, а? Аљошка, ти си поцрвенео? Не стиди се, чедо моје! Жао ми је што малопре нисам код игумана сео за ручак, и монасима за девојке из Мокрог причао. Аљошка, немој се срдити што сам малочас твога игумана извређао. Просто сам, брате, бесан. Јер, ако бога има, ако бог постоји, наравно, ја сам тада крив и одговараћу, а ако њега уопште нема, онда би њих, те твоје оце, требало још малко и друкчије! Јер тада је још мало да им се главе са рамена посеку, зато што они спречавају развитак. Верујеш ли, Иване, да мене то у мојим осећањима мучи. Не, ти не верујеш, видим ти по очима. Ти

¹⁷ Све је то свињарија.

верујеш свету да сам ја само један лакрдијаш. Аљоша, верујеш ли ти да ја нисам само лакрдијаш?

- Верујем да ви нисте само лакрдијаш.

- И верујем ти да верујеш и да искрено говориш. А Иван не. Иван је охол... Па ипак бих ја с твојим манастиром завршио. Сву би ту мистику требало одједном уништити по свој руској земљи, да се једном засвагда све будале опамете. Шта би сребра и злата доспело у државну ковницу новаца.

- А што да се уништава? - рече Иван.

- Па да истина што пре засија, ето зашто!

- Ама, ако та истина засија, вас ће првога најпре опљачкати, па после... смакнути.

- Охо, богами, право и кажеш. Ах, ја магарац - трже се наједаред Фјодор Павлович, лако се ударивши по челу. - Е онда нека остане твој манастир, Аљоша, кад је тако. А ми, паметни људи, седећемо у заветрини, и сладићемо се коњачићем. Знаш ли, Иване, то мора да је од самог бога тако нарочито удешено? Иване, говори: има ли бога, или нема? Стој: истину говори, озбиљно говори! Шта се опет смејеш?

- Смејем се како сте малочас сами оштроумно приметили о веровању Смердјаковљевом да постоје два старца који могу планине померити.

- Па је ли то налик на истину?

- Врло.

- Е, онда сам, дакле, и ја прави Рус, и ја имам руску црту; па и тебе, филозофа, такође може човек ухватити на твојој црти на тај начин. Хоћеш да те ухватим? Да се опкладимо да ћу те сутра ухватити. А ипак, говори, има ли бога, или нема? Само озбиљно! Мени то сад озбиљно треба?

- Не, нема бога.

- Аљошка, има ли бога?

- Има бога.

- Иване, а постоји ли бесмртност, каква било, макар мала, мајушна?

- Нема ни бесмртности.

- Никакве?

- Никакве.

- То јест, апсолутна нула, или бар нешто? Можда има какво било нешто? Ваљда баш није сасвим ништа!

- Апсолутна нула.

- Аљошка, има ли бесмртности?

- Има.

- А бога и бесмртности?

- И бога и бесмртности.

- Хм! Вероватније је да Иван има право. Господе, кад се само помисли колико је човек унео вере, и колико утрошио снаге узалуд, на ту машту, и то већ толико хиљада година! Ко се то тако подсмева човеку, Иване? Последњи пут и то одлучно: има ли бога, или нема? Последњи пут те питам!

- И последњи пут, нема.

- А ко се то смеје људима, Иване?
- Мора бити ђаво - осмехну се Иван.
- А има ли ђавола?
- Не, ни ђавола нема.
- Штета... Ђаво да га носи, шта бих ја сад учинио са оним који је први измислио бога! Та да га обесиш на горку јасику, и то је мало.
- Не би цивилизације било да нису измислили бога.
- Не би било? Без бога?
- Да. Ни коњака не би било. Него, коњак ћемо вам ипак морати одузети.
- Чекај, чекај, чекај, мили мој, још једну чашицу. Ја сам Аљошу увредио. Ти се не срдеш, Алексеју? Мили Алексеју мој, Аљошењка!
- Не, не срдим се. Ја ваше мисли знам. Срце вам је боље од главе.
- Зар у мене срце боље од главе? Господе, и још ко ми то говори? Иване, волиш ли ти Аљошку?
- Волим.
- Воли га. - (Фјодора Павловича је пиће нагло савлађивало.) - Чуј, Аљоша, ја сам малопре био груб према твом старцу. Али ја сам био узбуђен. Него, у тога старца има оштроумља, како ти мислиш, Иване?
- Биће да има.
- Има, има, *il y a du Piron la dedans*.¹⁸ То је језуит, то јест руски. Као у племенитом бићу, у њему ври притајено негодовање зато што мора да се претвара... да се прави светац.
- Па он верује у бога.
- Ни мрве. А зар ти ниси знао? Он сам то свима говори, то јест, не свима, него свим паметним људима који му долазе. Губернатору Шуцу он је просто одвалио: „Credo,¹⁹ али не знам у шта.”
- Заиста?
- Баш тако. Али ја га поштујем. Има у њему нешто мефистофелско, или боље из *Јунака нашег доба*... Арбењин, или како се оно звао... То јест, видиш ли, твој старац је сладострасник, он је толико пун сладострашћа да бих се ја и сад за своју кћер бојао, или за жену, кад би пошле к њему да се исповедају. Знаш, кад почне причати... Преклане нас позвао к себи на чај, са ликерчићем (даме му ликер шаљу), па кад поче описивати што је некад било, умало што не попуцасмо... Нарочито, како је једну узету излечио. “Кад ме не би болеле ноге, ја бих вам” - вели - “одиграо један плес.” А, шта велите? “Насветогорисао сам се” - вели - “доста свога века.” Он је Демидову трговцу шездесет хиљада дигао.
- Како, украо?
- Онај му као добром човеку донео: “Причувај ми, брате: код мене је сутра претрес.” А овај му причувао. “Ти си то” - вели - “цркви поклонио.” Ја му велим: ти си, рекох, подлац. Не, вели, нисам подлац, него сам широк... Уосталом, то није он... То је био други. Ја сам га помешао са другим... па и не опајам. Но, ево још

¹⁸ Има ту Пирона (сатиричне жице).

¹⁹ Верујем.

ову чашицу, па доста, носи флашу, Иване. Којешта сам и лупао, што ме ниси задржао, Иване... и што ми ниси рекао да лупам?

- Знао сам да ћете и сами престати.

- Лажеш, све ти то из пакости према мени, само из пакости. Ти мене презиреш. Дошао си к мени, па ме у мојој кући презиреш.

- Па добро, ја ћу отићи: али вас коњак савлађује.

- Ја сам те молио, тако ти Христа бога, да одеш у Чермашњу... на дан-два, а ти не идеш.

- Сутра ћу ићи кад баш тако наваљујете.

- Нећеш. Ти хоћеш да ме овде вребаш, пакосна душо, зато и нећеш отићи.

Старац није мировао. Дошао је до оне тачке пијанства када неки пијани, дотле мирни, наједном хоће да се ражесте и да покажу ко су.

- Што ме гледаш? Какве су ти то очи? Твоје очи гледају у мене и говоре ми: "Њушко пијана." Сумњичаве су и пуне презрења твоје очи... Ти си с неком намером дошао. Ето, Аљошка гледа и очи му светле. Не презире ме Аљоша. Алексеју, немој волети Ивана.

- Не љутите се на брата! Престаните га вређати - наједном рече Аљоша енергично.

- Но, па добро. Ух, глава ме боли. Носи тај коњак, Иване, трећи ти пут говорим. - Он се замисли и наједном се широко и лукаво осмехну. - Не љути се, Иване, на старог шмокљана - настави он. - Знам да ме не волиш, али се ипак немој љутити. Мене човек нема зашто ни да воли. Отићи ћеш у Чермашњу, ја ћу ти доћи, поклон ћу ти донети. Показаћу ти тамо једну девојку, ја сам је одавно уочио. Засад је још босонога. Не бој се босоногих, не презири - бисере!...

И он цмокну себе у руку.

- За мене - живну он наједном сав, као да се истрезнио на тренутак чим је наишао на своју омиљену тему -за мене... Ех, децо! Дечице, прасићи ви мали - за мене... у току целог мог живота није било ружне жене, то је моје правило! Можете ли ви то да разумете? А откуд да разумете: та вама још млеко место крви у жилама тече, још се нисте испилили! По мом правилу, у свакој жени можеш наћи нешто необично, ђаво да га носи, интересантно, што ни у којој другој нећеш наћи - само треба умети налазити, у томе је сва ствар! То је дар! За мене никад није било пепељуга; већ само то што је она жена, већ то је пола свега... него откуд ви то да разумете! чак и вјељфиљке²⁰ - па и у њима ћеш неки пут наћи нешто такво, да се само чудом чудиш оним осталим будалама: како су јој могли дати да остари и нису је досад опазили! Босоногу и пепељугу треба прво и прво зачудити - тако се ње треба лаћати. А ти то ниси знао? Задивити је треба и усхитити, да је сву жмарци подиђу, да се застиди како то да се у такву мусавку као што је она такав господин заљубио. Збиља је дивота што увек има, и што ће увек и бити, и простоте и госпде на свету, те ће тако увек постојати и судопера, а увек и њен господин, а за срећу у животу то баш и треба! Чекај... слушај, Аљошка, ја сам твоју покојну матер увек запањивао; само је излазило некако друкчије. Никада је нисам мазио, него тек наједном, кад тренутак наступи - наједном се пред њом просто сав истопим, на коленима пузим, ножице јој љубим, и доводим је увек -

²⁰ Уседелице, од франц. *vieille fille*.

сећам се тога као сада - до неког сићушног смеха, звонког, не јаког, нервног, нарочитог. Она је и имала само то. Знам да је код ње болест увек тако почињала, одмах сутрадан почне викати као кликуша, и тај мали смешак није значајно никакво усхићење, али свеједно, премда је варљив, ипак је усхићење. Ето ти шта значи умети у свему наћи цртицу. Једном ме неки Бјељавски - то је био један овдашњи леп човек и богаташ, удварао јој се и навадио се да долази к мени - код моје куће ошамари, и још пред њом. Кад ти она, та мирна овчица - мислио сам избиће ме за тај шамар - скочи на мене, па поче викати: "Ти си" - вели - "сад бијен, бијен, ти си шамар од њега добио! Ти си ме" - вели - "њему продавао... Како те је он смео ударити преда мном! Да се ниси усудио долазити ми никад, никад! Одмах иди, изазови га на двобој"... Морао сам је тада у манастир одвести, да се смири; оци свети молитву су јој читали. Ето, Аљоша, кунем ти се богом, ја никад нисам вређао своју кликушицу. Осим само једаред, још прве године; она се тада много молила богу, нарочито је пазила на Богородичине празнике, и мене је тада терала од себе у мој кабинет. А ја, мислим, дед, рекох, да јој избијем из главе ту мистику! "Видиш" - рекох - "видиш, ту твоју икону, ево је, сад ћу да је скинем са зида: пази, ти њу сматраш за чудотворну, а ја ћу ево сад, и пред тобом, да на њу пљунем, и ништа ми зато неће бити!..." Кад она то виде, Господе, мислим: убиће ме сад, а она само скочи, пљесну рукама, затим наједаред покри рукама лице, сва се стресе, и паде на под... просто се стропошта... Аљоша, Аљоша! Ма шта је теби, шта је теби!

Старац скочи уплашено. Аљоша се, од оног тренутка кад је старац почео говорити о његовој мајци, малопомало стао мењати у лицу. Он поцрвене, очи му се зажарише, усне му стадоше дрхтати... Пијани старкеља прскаше око себе пљувачком, и ништа не опажаше до самог тренутка када се са Аљошом десило нешто врло чудновато: наиме, код њега се поновило у длаку оно исто што је старац баш тад причао о "кликуши". Аљоша наједном скочи од стола, у длаку онако као, по причању, његова мати, пљесну рукама, затим покри лице, паде као посечен на столицу и наједном се сав затресе од хистеричног наступа изненадних, потресних и нечујних суза. Необична сличност са матером нарочито порази старца.

- Иване, Иване! Брже му дај воде. То је као она, у длаку као она, као онда његова мати! Попрскај га из уста водом, тако сам ја са њом радио. Он је због матере своје, због матере своје... - мрмљаше он Ивану.

- Па његова је мати ваљда и моја мати била, како ви то говорите? - продера се наједном Иван са незадржљивим гневним презрењем.

Старац задрхта од његовог погледа, који севну. Но ту се догоди нешто врло чудно, истина, само за један тренутак: старцу је, канда, збиља било измакло из вида да је мати Аљошина била и мати Иванова...

- Како то, твоја мати!... - промрмља он, не схватајући. - О чему ти то? О којој ти то матери?... Па зар је она... Ах, до ђавола! Па она је и твоја! Ах, до ђавола! О, брате, ма то ми се нешто помутило у глави као никад, извини ме, а ја сам мислио, Иване... Хе, хе, хе!

Он стаде. Дуг, пијан, полубесмислен осмех развуче му лице. Ту се наједном, у истом тренутку, разлеже у ходнику страшна вика и бука, зачуше се избеумљени

узвици, врата се широм отворише, и у дворану упаде Дмитриј Фјодорович. Старац полете Ивану престрављен.

- Убиће ме, убиће ме! Не дај ме, не дај! - викао је, грчевито се ухвативши за скут Иванова капута.

IX

СЛАДОСТРАСНИЦИ

Одмах за Дмитријем Фјодоровичем утрчаше у салу Григориј и Смердјаков. Они су се све до малочас у ходнику рвали са њим, нису га пуштали (по налогу самог Фјодора Павловича, који им је дао још пре неколико дана). Користећи се тим што је Дмитриј Фјодорович, јурнувши у салу, за тренутак застао да се обазре, Григориј оптрча око стола, затвори оба крила супротних врата од сале, која су водила у унутрашње собе, и стаде пред затвореним вратима, раширивши обе руке, у облику крста, и спреман да брани улаз, тако рећи, до последње капи крви. Опазивши то, Дмитриј Фјодорович не само да викну него чак као да цикну и јурну на Григорија.

- Она је, дакле, тамо! Она је тамо сакривена! Даље, подлаче!

Он навали на Григорија, али га овај одгурну. Изван себе од јарости, Дмитриј замахну и из све снаге удари Григорија. Старац се стропошта као посечен, а Дмитриј, прескочивши преко њега, упаде на врата. Смердјаков остаде у сали, на другом крају, блед и уздрхтао, припијајући се уз Фјодора Павловича.

- Она је овде! - викао је Дмитриј Фјодорович. - Ја сам је малочас видео како се упутила према кући, само је не могах стићи. Где је она? Где је она?

Непојмљив утисак учини на Фјодора Павловича тај узвик: "Она је овде!" Сав страх га остави.

- Држи, држи га! - завапи он и јурну за Дмитријем.

Григориј се, међутим, диже с пода, али је био још као ван себе. Иван Фјодорович и Аљоша потрчаше за оцем. У трећој соби зачу се како наједном нешто паде на под, разби се и зазвеча: то је била велика стаклена ваза (не много скупа) на мраморном постољу, за коју запе Дмитриј Фјодорович, трчећи поред ње.

- Хватај га! - заурла старац. - У помоћ!

Иван Фјодорович и Аљоша стигоше старца и силом га вратише у салон.

- Што јурите за њим! Он ће вас збиља тамо убити! - љутито викну на оца Иван Фјодорович.

- Вањичка, Љошечка, она је, дакле, овде - Грушењка је овде; сам је, вели, видео како је протрчала...

Он грцаше. Овог пута се није надао Грушењки, и сад наједном глас да је она овде, у часу га избежуми. Сав је дрхтао као да је полудео.

- Та ви сте сами видели да није долазила! - викаше Иван.

- А можда је на онај улаз?

- Ама он је закључан, онај улаз, а кључ је у вас... Дмитриј се наједном опет појави у сали. Он је, наравно, онај улаз нашао закључан, а кључ од забрављеног улаза заиста беше у џепу Фјодора Павловича. Сви прозори на свим собама беху такође затворени: ниоткуда, дакле, Грушењка није могла ући, и ниоткуда није могла искочити.

- Држи га! - цикну Фјодор Павлович чим опет спази Дмитрија. - Он ми је тамо у спаваћој соби новац украо!

И отевши се од Ивана, поново полете на Дмитрија. Али овај подиже обе руке и зграби старца за два последња чуперка косе што му још беху остала на слепоочницама, продрма га и с буком га тресну о земљу. И још два или три пута удари лежећег петом по лицу. Старац страшно зајаука. Иван Фјодорович, премда не беше тако јак као брат Дмитриј, обухвати га рукама и свом снагом га отрже од старца. И Аљоша му свом својом малом снагом поможе, обухвативши брата спреда.

- Лудаче, па ти си га убио! - викну Иван.

- Тако му и треба! - дрекну Дмитриј, гушећи се. - А ако га нисам убио, доћи ћу још да га убијем. Нећете га сачувати.

- Дмитрију! Одмах одлази одавде напоље! - заповеднички викну Аљоша.

- Алексеју! Каж ми ти, теби ћу једино веровати: је ли била она сад овде, или није? Ја сам је сам видео како је овога часа поред плота из сокачета на ову страну шмугнула. Ја викнух, она побеже...

- Кунем ти се, она овде није била, и нико је овде уопште није ни чекао.

- Али ја сам је видео... Значи, она је... Ја ћу одмах дознати где је... Збогом, Алексеју! Езопу сад о новцу ни речи, а Катарини Ивановној одмах иди и неизоставно реци: "Казао је да вас поздравим, да вас поздравим! Управо: да вас поздравим и да вам се поклоним!" Опиши јој овај приказ.

У тај мах Иван и Григориј подигоше старца и метнуше га у наслоњачу. Лице му беше крваво, али је иначе био при свести и жудно је слушао вику Дмитријеу. Њему се још непрестано чинило да је Грушењка збиља негде у кући. Одлазећи, Дмитриј Фјодорович га с мржњом погледа.

- Не кајем се због твоје крви! - викну он - чувај се, старче, чувај своје снове, јер и ја имам снове! Проклињем те и одричем те се сасвим...

Он истрча из собе.

- Она је овде, она је сигурно овде! Смердјакове, Смердјакове - једва чујно крклаше старац, прстом позивајући Смердјакова.

- Нема ње овде, нема, ви безумни старче! - љутито викну на њега Иван. - Ето, паде у несвест! Воде, пешкир! Мрдни, Смердјакове!

Смердјаков полете по воду. Старца напослетку свукоше, однесоше у спаваћу собу и метнуше у постељу. Главу му повезаше мокрим убрусом. Ослабљен од коњака, од јаких узбуђења и батина, он одмах, чим додирну јастук, преврте очима

и занесе се. Иван Фјодорович и Аљоша вратише се у салу. Смердјаков је износио парчад разбијене вазе, а Григориј стојаше крај стола, мргодно оборивши поглед.

- Како би било да и ти поквасиш главу и да легнеш у постељу - обрати се Григорију Аљоша. - Ми ћемо овде пазити на њега; брат те је страшно тешко ударио... по глави.

- Он се усудио на мене! - мргодно изговори Григориј, наглашујући сваку реч.

- Он се и на оца "усудио", не само на тебе! - примети Иван Фјодорович, искрививши уста.

- Ја сам њега у кориту купао... а он се на мене усудио! - понављаше Григориј.

- До ђавола, да га нисам задржао, он би га, богме, и убио. Зар Езопу много треба? - прошапта Иван Фјодорович Аљоши.

- Сачувај, боже! - узвикну Аљоша.

- А што "сачувај"? - истим шапатом настављаше Иван злобно искрививши лице. - Један ће гад појести другог гада - обојици тако и треба.

Аљоша уздрхта.

- Ја, наравно, нећу дати да се изврши убиство, као што нисам дао ни сад. Остани овде, Аљоша, ја ћу изићи да прошетам по дворишту, почела глава да ме боли.

Аљоша пође у спаваћу собу оцу, и остаде крај његовог узглавља иза паравана отприлике један сат. Старац наједном отвори очи, и дуго ћутећи гледаше у Аљошу, очигледно сећајући се и смишљајући. Наједном се неко необично узбуђење показа на његовом лицу.

- Аљоша - шапуташе он опрезно - а где је Иван?

- У дворишту, глава га боли. Он нас чува.

- Додај ми огледалце, ено га тамо!

Аљоша му додаде мало округло огледалце на расклапање, што стојаше на орману. Старац се погледа у њему: беше му доста јако отекао нос, а на челу, над левом обрвом, позамашна тамноцрвена модрица.

- Шта каже Иван? Аљоша, мили, једини сине мој, ја се Ивана бојим, ја се Ивана већма бојим него онога. Само се тебе јединог не бојим...

- Не бојте се ни Ивана. Иван се љути, али он ће вас одбранити.

- Аљоша, а онај? Грушењки је отрчао! Мили анђеле, кажи право: је ли била ту малочас Грушењка?

- Нико је није видео. То је обмана, није била ту!

- А Митја хоће да се ожени њоме, да се ожени!

- Она за њега неће поћи.

- Неће поћи, неће поћи, неће поћи, неће поћи, нипошто неће поћи!... - радосно сину старац, као да му нико ништа пријатније није могао казати у том тренутку. У тој радости он зграби руку Аљошину и снажно је притиште на срце. Чак му се и сузе засијаше у очима. - А ону иконицу божје матере, ону о којој сам малочас причао, узми себи, понеси са собом. И у манастир да се вратиш дозвољавам ти... малочас сам се шалио. Не љути се. Глава ме боли. Аљоша... Љоша, ублажи ти моје срце, буди ми анђео, кажи истину!

- Ви непрестано о томе: да ли је била она, или није била? - тужно проговори Аљоша.

- Не, не, не, теби ја верујем, него ево шта је: иди до Грушењке ти сам, или се како год нађи са њом; испитај је што пре, што је могуће пре, погоди сам својим оком коме се приволела - мени или њему? А? Како велиш? Можеш ли то?

- Ако је видим, питаћу је - промрмља Аљоша збуњено.

- Но она теби неће казати - прекиде га старац - она је стовраг. Она ће те почети љубити и казаће ти да хоће за тебе да пође. Она је лажљивица, она је бестидница, не, ти не смеш к њој ићи, не смеш.

- А не би ни било лепо, тата - никако не би било лепо.

- Куд је онај тебе слао малочас? Викао ти је: "отиди", кад је побегао?

- Катарини Ивановној ме је слао.

- По новац? Да иштеш новаца?

- Не, не по новац.

- Он новаца нема, ни пребијене паре. Чуј, Аљоша, ја ћу да прележим ову ноћ, па ћу размислити; а ти иди сад. Можда ћеш и њу срести... Само сврати к мени зацело сутра изјутра; зацело. Имам сутра једну речцу да ти кажем; хоћеш ли свратити?

- Свратићу.

- Ако дођеш, учини се да си сам дошао - тобоже у посету. Никоме не говори да сам те ја звао. Ивану ни речи не говори.

- Добро.

- Збогом, анђеле, малочас си ме бранио, никад ти то нећу заборавити. Ја ћу ти сутра једну речцу рећи... само треба да промислим.

- А како се сад осећате?

- Сутра, сутра ћу устати, и поћи ћу, сасвим здрав, сасвим здрав, сасвим здрав!...

Пролазећи двориштем, Аљоша нађе брата Ивана на клупи код капије: овај је седео и писао нешто оловком у своју бележницу. Аљоша саопшти Ивану да се старац пробудио и да је при себи, а њега да је пустио на конак у манастир.

- Аљоша, ја бих веома волео да се састанем с тобом ујутро - љубазно проговори Иван, подигавши се мало с клупе, што је за Аљошу била сасвим неочекивана љубазност.

- Ја ћу сутра бити код Хохлакових - одговори Аљоша. - А можда ћу и код Катарине Ивановне бити, ако је сад не нађем код куће...

- А сад ипак идеш Катарини Ивановној? То да је "поздравиш и да се поклониш"? - осмехну се наједном Иван.

Аљоша се збуни.

- Ја сам, мислим, све разумео из данашњих усклика, и понешто из ранијег. Дмитриј те је сигурно молио да одеш до ње и да јој кажеш, да он... но... но, једном речи - да је "поздравља"?

- Брате! чиме ће се свршити сва та страхота између оца и Дмитрија? - узвикну Аљоша.

- То је тешко погодити. Можда и ничим: ствар ће лећи. Та је жена звер. У сваком случају, старца треба у кући држати, а Дмитрија у кућу не пуштати.

- Брате, дозволи да те још запитам: зар збиља сваки човек има право, гледајући остале људе, да суди ко заслужије да живи, а ко не заслужије?

- Нашто ту мешати пресуђивање по заслуги? То се питање најчешће решава у срцима људским, не на основу заслуга, него с других узрока, далеко природнијих. А што се тиче права, ко нема права желети?

- Зар смрт другога?

- Па баш и смрт! Нашто лагати пред самим собом, кад сви људи тешко живе, а ваљда и не могу друкчије живети. Ти то сад питаш због оних малочашњих речи: "Два ће гада појести један другога"? Дозволи да и ја тебе запитам овом приликом: сматраш ли ти да сам и ја, као Дмитриј, кадар да пролијем крв Езопову, да га убијем, а?

- Шта то говориш, Иване? Никада ми то ни на памет није падало! Па ја ни Дмитрија не сматрам...

- Хвала ти макар и на том - осмехну се Иван. - Знај да ћу га ја увек бранити. Но у жељама мојим у овој ствари остављам себи потпуну слободу. До виђења, сутра. Не осуђуј ме, и не гледај на мене као на злочинца - додаде он са осмехом.

Они снажно стиснуше један другом руку, као никада дотле. Аљоша осети да је брат први коракнуо према њему и да је он то учинио због нечега - неизоставно са неком намером.

Х

ОБАДВЕ ЗАЈЕДНО

Аљоша изиђе из куће очеве сломљен и потиштен, још већма него кад је долазио оцу. И ум му је био као смрвљен и разбијен, а у исти мах је осећао и како се боји да споји разбијено, и да нађе општи смисао свих мучних противречности које је доживео тога дана. Граничило се то готово с очајањем, чега никад није било у срцу Аљошином. Нада свим тим стојаше као нека планина главно, судбоносно и нерешљиво питање: како ће се свршити ствар између оца и брата Дмитрија са том страшном женом? Сад је већ и он сам био сведок. И сам је ту присуствовао и видео их једног пред другим. Уосталом, несрећан, потпуно и страшно несрећан могао је бити само брат Дмитриј: њега је вребала несумњива несрећа. Нашли су се и други људи којих се све то тицало, и то можда много више него што се то Аљоши пре могло чинити. Испало нешто сасвим загонетно. Брат Иван је први учинио корак, што је тако одавно желео Аљоша; али, ето, он сад однекуд осећа да га је тај корак зближења уплашио. А оне жене? чудна ствар:

малочас је он пошао Катарини Ивановној необично збуњен, а сад није осећао ништа од тога; напротив, журио је к њој, као да очекиваше да ће му она нешто објаснити. Међутим, саопштити јој поруку било је сад очигледно теже него пре: ствар са три хиљаде била је решена коначно, брат Дмитриј, осетивши сада да је нечастан и без икакве наде, неће се, наравно, зауставити ни пред каквим падом. Осим тога, још му је казао да исприча Катарини Ивановној и сцену која се малочас догодила.

Било је већ седам сати и смркавало се кад је Аљоша ушао Катарини Ивановној, која је становала у једној врло пространој и удобној кући у Великој улици. Аљоша је знао да она живи са двома теткама. Једна од њих је, уосталом, била тетка само њеној сестри Агафји Ивановној; то је била она несловесна особа у кући њеног оца, која ју је тамо дворила заједно са сестром кад им је она била дошла из девојачког васпитног завода. Друга, пак, тетка беше отмена и достојанствена московска госпођа, премда од сиромашних. Говорило се да су се њих две у свему потчинице Катарини Ивановној, и налазиле су се код ње једино из друштвених обзира. А Катарина Ивановна се потчињавала само својој добротворки, генералици, која је остала због болести у Москви, и којој је она била дужна слати сваке недеље по два писма са подробним извештајима о себи.

Кад је Аљоша ушао у предсобље и замолио собарицу, која му отвори врата, да га пријави, у сали се очевидно већ знало за његов долазак (можда су га приметили кроз прозор), али ипак Аљоша чу некакав шум, зачуше се нечији ужурбани женски кораци, шуштање хаљина; истрчаше, можда, две или три жене. Аљоши се учини чудновато да је он могао проузроковати такво узбуђење својим доласком. Но ипак га одмах уведоше у салу. То је била велика соба, сва испуњена елегантним намештајем, ни издалека маловарошким. Било је ту много канабета и шезлонга, диванчића, великих и малих столова, било је слика по зидовима, ваза и лампи по столовима, било је много цвећа, чак и акваријум, код прозора. Због сутона, у соби беше мало тамно. Аљоша уочи на канабету, на ком је очевидно до малочас неко седео, бачен свилен огртач, а на столу, пред канабетом, две попијене шољице чоколаде, бисквит, један кристалан тањирећ са црним грожђем, и други са бомбонама. Некога су частили. Аљоша се досети да је наишао на госте, и намршти се. Но у том се тренутку подиже завеса и наглим журним корацима уђе Катарина Ивановна, пружајући обе руке Аљоши са радосним, усхићеним осмехом. У том истом тренутку служавка унесе и метну на сто две упаљене свеће.

- Хвала богу, једва једном и ви! Цео дан сам молила бога само да ви дођете! Седите.

Лепота Катарине Ивановне и пре је изненадила Аљошу, кад га је брат Дмитриј, пре једно три недеље, довео к њој први пут, да га представи и упозна, по сопственој изузетној жељи Катарине Ивановне. Но тада не дође до неког разговора између њих. Држећи да се Аљоша врло збунио, Катарина Ивановна га је чисто штедела и све је време тада говорила са Дмитријем Фјодоровичем. Аљоша је ћутао, али много штошта је врло добро уочио. Њега изненади властољубље, охола одрешитост, самоувереност ове горде девојке. И све је то било несумњиво; Аљоша осећаше да не претерује. Он нађе да су њене велике црне ватрене очи дивне, и да особито пристају њеном бледом, чак унеколико бледожутом дугуљастом лицу. Но у тим очима, исто као и у облику дивних усана, беше нешто у што се, наравно, могао његов брат заљубити страшно, али што се, можда, није могло дуго волети.

Он скоро отворено исказа своју мисао Дмитрију, када овај после посете навали на њега, молећи га да не затаји какав је утисак стекао видевши његову заручницу.

- Ти ћеш са њом бити срећан, али, можда... неспокојно срећан.

- Да, да, брате, такве и остају исте, оне се не мире са својом судбином. Ти, дакле, мислиш да је ја нећу волети вечно?

- Не, можда ћеш је и вечно волети, но можда нећеш вечно бити са њом срећан...

Аљоша изговори тада своје мишљење црвенећи и љутећи се на самог себе што је, подлегавши молбама братовим, исказао такве "глупе" мисли. Стога што се и њему самом његово мишљење учинило врло глупо чим га је исказао. А и срамота га је била да тако одлучно изражава мишљење о жени. Услед тога, он с још већом збуњеношћу осети сад, при првом погледу на Катарину Ивановну, која му истрча у сусрет, да се тада, можда, врло преварио. Овога пута лице њено сијаше непретворном простодушном добротом, отвореном и топлим искреношћу. Од све пређашње "гордости и надмености", које су тада толико изненадиле Аљошу, сад се опажала једино смела, племенита енергија, и некаква ведре, јака вера у себе. Аљоша разумеде после првог погледа на њу, после првих речи, да сва трагичност њеног положаја у погледу тако вољеног човека за њу ни најмање није тајна, да она можда већ зна све, баш све. Па ипак, крај свега тога, на њеном лицу зрачила је толика светлост, толика вера у будућност. Аљоша се осети пред њом наједном озбиљно и свесно крив. Он је био побеђен и придобијен одједном. Осим свега тога, он примети после првих њених речи да је она у некаквом јаком узбуђењу, за њу, можда, необичном узбуђењу, које је налик безмало на неко усхићење.

- Ја сам вас стога тако чекала што сад од вас једино могу дознати сву истину - ни од кога више.

- Ја сам дошао... - промрмља Аљоша збуњено - ја... он ме је послао...

- А, он вас је послао, па то сам и слутила. Сада све знам, све! - узвикну Катарина Ивановна са очима које наједном севнуше. - Чекајте, Алексеју Фјодоровичу, ја ћу вам унапред казати зашто сам вас толико очекивала. Видите ли, ја можда много више знам него ви сами; мени не треба од вас обавештења. Ево шта је мени од вас потребно: мени је потребно да знам ваш сопствени, лични, последњи утисак о њему; мени је потребно да ми ви испричате у најнепосреднијем, у неулепшаном, чак у грубом (о, колико год хоћете грубом) облику - како ви гледате у овај мах на њега и на његов положај, после свог данашњег састанка с њиме? То ће можда бити боље него да се објашњавам са њим, који неће више к мени да долази. Јесте ли разумели шта од вас хоћу? А сад, са чиме вас је послао к мени (па ја сам и знала да ће вас послати!) - говорите просто, последњу реч кажите!...

- Он ми је наредио да вас... поздравим, и да више неће доћи никад... али да вас поздравим.

- Да ме поздравите? Је ли баш тако казао, је ли се баш тако изразио?

- Да.

- У брзини, можда, случајно се преварио у речи, није употребио ону реч коју треба?

- Не, он је баш нарочито казао да вам кажем ту реч: "поздрав". Молио ме трипут да не заборавим казати.

Катарина Ивановна плану.

- Помозите ми сад, Алексеју Фјодоровичу, сад ми је баш и потребна ваша помоћ: ја ћу вам казати мисао, а ви само одговорите на њу, да ли је тако како ја мислим, или није. Чујте: да је он тек онако узгред рекао да ме поздравите, не захтевајући да пренесете његову реч, не истичући реч, онда би то било све. То би био крај! Али ако је он нарочито захтевао ту реч, ако вам је нарочито налагао да не заборавите да ми изручите тај *поздрав* - онда мора да је био узбуђен, можда ван себе? Одлучио се, и од своје се одлуке уплашио! Није отишао од мене чврстим кораком, него је полетео низбрдо. Нарочито истицање те речи може да значи само пркос...

- Тако, тако! - ватрено потврди Аљоша - мени се и самом сада чини да је тако.

- А ако је тако, онда он још није пропао! Он је само у очајању, али га ја још могу спасти. Чекајте: није ли вам он штогод говорио о новцу, о три хиљаде?

- Не само да је говорио него га је то можда понајвише убијало. Он ми је говорио да је сада лишен части, и да му је сад свеједно - ватрено одговори Аљоша, осећајући свим срцем својим како се нада улива у његово срце, и да, можда, збиља има излаза и спаса за његовог брата. - Па зар ви... знате за тај новац? - додаде он и нагло прекиде.

- Одавно знам - и знам поуздано. Ја сам Москву телеграфски питала, и одавно знам да новац није примљен. Он новац није послао, али ја сам ћутала. Последње недеље сам дознала како му је било потребно још новаца... Ја сам у свему томе имала само један циљ: да он зна коме да се врати и ко му је најпоузданији пријатељ. Не, он неће да верује да сам му ја најпоузданији пријатељ, није хтео да ме упозна, он гледа на мене само као на жену. Мене је целу недељу мучила страшна брига: како да удесим да се он не застиди преда мном што је потрошио те три хиљаде? То јест, нека се стиди пред свима, и пред самим собом, али нека се од мене не стиди. Јер богу он говори све, не стидећи се. Зашто он још досад да не зна колико ја могу за њега поднети? Зашто, зашто не зна мене, како сме да ме не зна после свега што је било? Ја хоћу да га спасем заувек. Нека ме заборави као своју заручницу! А ето, он се боји преда мном за своју част! Јер вама, Алексеју Фјодоровичу, није се бојао да се повери. Зашто ја до сад нисам заслужила то исто?

Последње речи она изговори са сузама; сузе јој грунуше из очију.

- Ја вам морам саопштити - рече Аљоша, такође дрхтавим гласом - шта је сад било између њега и оца.

И исприча сав призор, исприча како је био послан по новац, како је онај упао у кућу, избио оца, и после тога нарочито и енергично још једном потврдио њему, Аљоши, да оде, да "поздрави"... - Он је отишао оној жени... -тихо додаде Аљоша.

- А зар ви мислите да ја ту жену нећу моћи поднети? Он мисли да ја нећу поднети? Јер он се њоме неће оженити - засмеја се она наједном нервозно - зар Карамазов може вечно горети таквом страшћу? То је страст, а не љубав. Он је неће узети стога што она неће поћи за њега... - опет се, наједном, чудновато осмехну Катарина Ивановна.

- Он ће се можда и оженити њоме - тужно проговори Аљоша, оборивши поглед.

- Неће је узети, кажем вам! Та девојка - то је анђео, знате ли ви то? Знате ли ви то? - узвикну наједном са необичним жаром Катарина Ивановна. - То је најфантастичнији од свих фантастичних створова! Ја знам како је она заносна, али ја знам и како је она добра, постојана и племенита. Што ме гледате тако, Алексеју Фјодоровичу? Ви се можда чудите мојим речима, ви ми можда не верујете? Аграфена Александровна, анђеле мој! - викну она наједном неком, гледајући у другу собу - ходите к нама, ово је мио човек, ово је Аљоша, он све наше ствари зна, појавите се пред њим!

- Ја сам само то и чекала за завесом, да ме позовете - изговори нежан, унеколико чак сладуњав женски глас.

Подиже се завеса и... Грушењка, смејући се и радујући се, приђе столу. У Аљоши као да се нешто преврну. Поглед се његов прикова за њу, није могао скинути очију с ње. Ето је, те ужасне жене - "звери", као што се пре пола сата отело брату Ивану. Па ипак, пред њим стојаше, рекао би човек, на изглед најобичнији и најпростији створ - добра, мила жена, истина, лепа, али тако налик на све друге лепе, но "обичне" жене! Додуше, она је била лепа, руска лепота, коју тако многи страсно воле. То је била доста висока жена, али ипак нешто нижа од Катарине Ивановне (ова је била већ сасвим висока стаса) - пуна, меких, чисто нечујних покрета тела, који као да су такође били разнежени до неке нарочите сладуњавости, као и глас. Она приђе, не као Катарина Ивановна - чврстим, чилим кораком, већ, напротив, нечујно. Нога се њена на поду никако није чула. Меко се спусти у наслоњачу, меко прошуптавши својом раскошном, црном свиленом хаћином, и мазно умоћавајући свој бели као пена пун врат и широка рамена у скупоцен, црн, вунен шал.

Имала је двадесет две године, и лице јој је изражавало управо те године. Врло бела у лицу, са јаким бледоружичастим присенком руменила. Овал њеног лица био је некако сувише широк, а доња вилица малчице истурена. Горња усна танка, а доња, мало истакнута, двоструко пунија и као подбула. Али дивна, бујна, тамносмеђа коса, црне као самур обрве, и прекрасне сивоплаве очи са дугим трепавицама - неизоставно би нагнале и најравнодушнијег и најрасејанијег човека, где било у гомили, у шетњи, у гужви, да наједном застане пред овим лицем и да га задуго запамти. Аљошу највише порази на том лицу детињи, простодушан израз. Она гледаше као дете, радовала се нечем као дете, а и столу је пришла "радујући се" и као овог часа нешто очекујући са најдетињастијим нестрпљивим и поверљивим љубопитством. Поглед је њен веселио душу. - Аљоша то осети. Било је још нешто на њој, чега он не би могао или не би умео да буде свестан, јер му се можда несвесно приказало, а то беше та мекост, нежност телесних покрета, та мачја нечујност покрета. А крај свега тога, то беше снажно, бујно тело. Испод шала се указиваху широка пуна рамена, високе, још сасвим младалачке груди. То тело обећаваше можда облике Венере Милоске, премда неизоставно већ и сад донекле у појачаној сразмери - то се предосећало. Зналци руске женске лепоте могли би непогрешно прорећи, гледајући Грушењку, да ће та свежа, још младалачка лепота, око тридесете године изгубити хармонију, да ће се расплинути, лице ће се опустити, око очију и на челу ће се врло брзо појавити борице, лице ће огрубети, чак можда и поцрвенети - једном речи, то беше лепота

за тренутак, лепота пролазна, која се тако често срета управо код руске жене. Аљоша, наравно, није мислио о томе, но, премда очаран, он с неким непријатним осећањем, и чисто жалећи, питаше себе: зашто она тако отеже кад говори, и што не може да говори природно? Она је то чинила очевидно налазећи неку лепоту у том отезању и појачано сладуњавом осенчавању слогова и звукова. То је била, наравно, само лоша навика рђавог тона, која је сведочила о недовољном васпитању, о рђаво усвојеном из детињства схватању пристојности. Па ипак, тај изговор и интонација речи изгледаху Аљоши као нека скоро немогућна противречност овом детињски прстодушном и радосном изразу лица, овом тихом, као у детета срећном сјају очију! Катарина Ивановна је одмах посади у наслоњачу према Аљоши, и са усхићењем је неколико пута пољуби у насмејане уснице. Она као да је била заљубљена у њу.

- Нас две се сад први пут видимо, Алексеју Фјодоровичу - проговори Катарина Ивановна, сва занета; - ја сам зажелела да је упознам, да је видим, хтела сам отићи к њој, али она је дошла сама чим је дознала за моју жељу. Ја сам поуздано знала да ћемо ја и она решити све! Тако ми је срце предосећало... Мене су молили да се оканем тога корака, али ја сам предосећала какав ће бити свршетак, и нисам се преварила. Грушењка ми је све разјаснила, све своје намере; она је, као анђео добри, слетела овамо и донела мир и радост...

- Нисте ме презрели, мила честита госпођице - отеже Грушењка, као да пева, увек са оним истим, милим, радосним осмејком.

- Да ми нисте више говорили такве речи, чаробнице, волшебнице! Зар вас да презирем! Ево ћу сад доњу усницу вашу још једном да пољубим. Она као да вам је мало отечена, е па, ево, нек још већма отече, и још, и још... Погледајте је, како се смеје, Алексеју Фјодоровичу, весело ти је у срцу кад гледаш овог анђела.

Аљоша је црвенео и дрхтао неприметном малом дрхтавицом.

- Мазите ме, мила госпођице, а ја можда никако не заслужујем вашу љубав.

- Не заслужује! Зар она да то не заслужује! - ускликну Катарина Ивановна опет са оном топлином; - знајте, Алексеју Фјодоровичу, да смо ми фантастична главица, да смо ми самовољно али гордо, прегордо срдашце! Ми смо племенити, Алексеју Фјодоровичу, ми смо великодушни, знате ли ви то? Ми смо само несрећни. Ми смо сувише брзо били спремни да принесемо сваку жртву можда недостојном, или лакомисленом човеку. Био је једном један, такође официр, па смо га заволели, све смо му жртвовали, давно је то било, пре једно пет година, а он нас заборавио, оженио се. Сад је остао удовац, писао је, долази овамо - и знајте да ми само њега, само њега јединог волимо све досад, и волели смо га целог живота! Он ће доћи, и Грушењка ће опет бити срећна; а свих ових пет година она је била несрећна. Али ко може њој пребацити, ко се може похвалити њеном наклоношћу! Једино тај узети старац, трговац - али он нам је пре био отац, био нам је пријатељ, заштитник. Он нас тада нађе у очајању, у мукама, остављену од оног кога смо ми тако волели... Та она се тада удавити хтела, и тај старац ју је спасао, спасао ју је!

- Ви мене и сувише браните, мила госпођице, и сувише у свему пренагљујете - отеже опет Грушењка.

- Браним? Зар ми да бранимо, па зар смемо још ми ту да бранимо? Грушењка анђеле, дајте ми своју ручицу; погледајте ову пуначку, малу, дивну

ручицу, Алексеју Фјодоровичу; видите ли је, она је мени срећу донела и васкрсла ме, а ја ћу је, ево, сад пољубити, и одозго, и у длан, ево, ево и ево! - И она трипут, као у заносу, пољуби доиста дивну, можда и сувише пуначку ручицу Грушењкину. Ова је, пак, пруживши ту ручицу, са нервозним, звонким, заносним смехом посматрала “милу госпођицу”, и очигледно јој беше пријатно што њену ручицу тако љуби. “Можда је већ и сувише много усхићења?” - пролете Аљоши кроз главу. Он поцрвене. Срце му беше некако врло неспокојно.

- Нећете ви мене постидети, мила госпођице, што сте моју ручицу пред Алексејем Фјодоровичем тако љубили.

- Па зар сам вас ја тиме хтела постидети? - рече мало зачуђено Катарина Ивановна - ах, мила моја, како ви мене рђаво разумете.

- А и ви мене можда сасвим погрешно разумете, мила госпођице; ја сам можда много гора него што вама изгледам. Ја сам у срцу рђава, ја сам ћудљива. Ја сам једног Дмитрија Фјодоровича освојила само из шале.

- Али ви га, ето, сад и спасавате. Ви сте дали реч. Ви ћете га довести к памети, ви ћете му открити да већ одавно волите другог, који вам сад руку своју нуди...

- Ах не, ја вам нисам дала такву реч. Ви сте све то мени сами говорили, а ја нисам дала реч.

- Ја вас, дакле, нисам како треба разумела - тихо и као малчице побледевши рече Катарина Ивановна. - Ви сте обећали...

- Ах, не, анђеле госпођице, ништа ја вама нисам обећала - прекиде је Грушењка тихо и мирно, увек са истим веселим и невиним изразом. - Ето, сад се види, честита госпођице, каква сам пред вама рђава и самовољна. Што ми се прохте, то и учиним. Малочас сам вам можда нешто и обећала, а сад, ево, опет мислим: шта ћу, ако се он мени тек наједном опет допадне, исти тај Митја - јер једном ми се већ врло био допао, скоро цео сат ми се допадао. И ја ћу, ето, можда још сад поћи да му кажем да од данас остане код мене... Ето, каква сам нестална.

- Малочас сте говорили... сасвим друкчије... - једва прошапта Катарина Ивановна.

- Ах, малочас! А по срцу сам вам ја нежна, глупа. Само кад помислим шта је он због мене претрпео! И наједном, ја дођем кући, па ми га одједном буде жао - шта ћемо тада?

- Ја се нисам надала...

- Ех, госпођице, како сте ви у поређењу са мном добри и племенити. Ви ћете мене, такву будалу, сад престати волети због моје нарави. Дајте ми своју милу ручицу, анђеле госпођице - нежно замоли она, и као са неким страхопоштовањем узе руку Катарине Ивановне. - Ето видите, мила госпођице, ја ћу сад узети вашу ручицу, па ћу је тако исто, као и ви мени, пољубити. Ви сте мени трипут пољубили, а требало би да ја вама триста пута за то пољубим, да измиримо рачун. Па нека буде, а после, како бог нареди; ја ћу вам, можда, последња слушкиња бити, и зажелећу да вам у свему ропски угодим. Каш бог нареди, тако нека и буде, без сваких договора и обећања међу нама. Ручица, ручица, како вам је мила ручица! Госпођице мила, лепотице моја невиђена!

Она полако принесе ту ручицу својим уснама, истина, са чудноватом намером: “да изравна рачуне” пољупцима. Катарина Ивановна не трже руку: она

са бојажљивом надом саслуша последње, доиста врло чудновато исказано обећање Грушењкино да јој “ропски” угоди; она јој напрегнуто гледаше у очи: она је видела у тим очима непрестано један исти прстодушан, поверљив израз, ону исту ведру веселост... “Она је, можда, и сувише наивна!” сину зрачак наде у срцу Катарине Ивановне. Грушењка, међутим, као у неком одушевљењу од “миле ручице”, полагајано ју је подизала к својим уснама. Но код самих усана, наједном, задржа ручицу за два, за три тренутка, као размишљајући о нечем.

- А знате ли шта, анђеле госпођице - отеже она одједном, оним најнежнијим и најсладуњавијим гласићем - знате ли шта: како би било да ја вашу руку никако не пољубим? - И засмеја се ситним, веома веселим смехом.

- Како вам је воља... шта је вама? - уздрхта наједном Катарина Ивановна.

- Па тако, нека вам остане успомена да сте ви мени руку пољубили, а ја вама нисам. - Нешто јој наједном севну у очима. Она страшно упорно гледаше у Катарину Ивановну.

- Безобразнице! - рече наједном Катарина Ивановна, као схвативши нешто, сва плану, и скочи с места.

Диже се полако и Грушењка.

- Ја ћу сад и Митји испричати како сте ми љубили руку, а ја вама не. Боже, како ће се он смејати!

- Напоље, гадуро!

- Ах, срамота, госпођице, ах, каква срамота! Вама то не доликује, такве речи, мила госпођице.

- Напоље, уличаро! - викну Катарина Ивановна. Свака цртица дрхташе на сасвим унакаженом јој лицу.

- Ето сад и уличара. Па ви сте баш као девојка каваљерима по паре у мраку одлазили, своју лепоту сте на продају доносили, знам ја то!

Катарина Ивановна цикну и већ полете на њу, али је свом снагом задржа Аљоша.

- Ни корака, ни речи! Не говорите, не одговарајте ништа, она ће отићи, одмах ће отићи!

У том тренутку, на вику, у собу утрчаше обе рођаке Катарине Ивановне, утрча и собарица. Све полетеше к њој.

- И отићи ћу - проговори Грушењка, дохвативши с канабета огртач. - Аљоша, мили мој, испрати ме!

- Идите, идите што пре! - склопи пред њом руке Аљоша молећиво.

- Мили Аљоша, испрати ме! Па ћу ти путем једну лепу, лепу речцу казати! То сам за тебе, Аљошењка, тај призор извела. Испрати ме, соколе, после ће ти се допасти.

Аљоша се окрену, кршећи прсте. Грушењка, звонко се смејући, истрча из куће.

Катарина Ивановна наједном доби напад. Она јецаше, гушење јој није дало дисати. Сви се око ње ужурбаше.

- Ја сам вам унапред говорила - рече јој старија тетка - ја сам вас задржавала од тог корака... ви сте и сувише нагли... зар је имало смисла одлучити

се на такав корак! Ви те пропалице не знате, а за ову кажу да је гора од свију... Не, ви сте и сувише ћудљиви!

- То је тигар! - закука Катарина Ивановна. - Зашто сте ме задржали, Алексеју Фјодоровичу, ја бих је истукла, истукла бих је.

Она није била у стању да се уздржи пред Аљошом, а можда није ни хтела да се уздржава.

- Њу треба бичем, на губилиште, са целатом, пред целим светом...

Аљоша узмакну према вратима.

- Али, боже мој! - викну наједном Катарина Ивановна пљеснувши рукама - а он! Зар је могао бити тако нечастан, тако нечовечан! Он је, дакле, испричао тој пропалици шта се десило тада, оног несрећног, вечно проклетог, проклетог дана! "Долазили сте да лепоту продајете, мила госпођице!" Она зна! Ваш је брат подлац, Алексеју Фјодоровичу!

Аљоша хтеде нешто да рекне, али не могаше да каже ни једне речи. Срце му се болно стезало.

- Идите, Алексеју Фјодоровичу! Мене је стид, мени је ужасно! Сутра... на коленима вас молим, дођите сутра. Немојте ме осудити, опростите, ја не знам шта ћу још од себе учинити!

Аљоша изиђе на улицу поводећи се. И он је хтео да плаче, као и она. Наједном га стиже служавка.

- Госпођица вам заборавила предати ово писамце од госпође Хохлакове, лежи код њих још од подне.

Аљоша механички прими мали ружичасти ковертић, и тури га, скоро несвесно, у џеп.

XI

ЈОШ ЈЕДАН ПРОПАЛИ УГЛЕД

Од града до манастира није било више од једне добре врсте. Аљоша брзо пође друмом, у то доба пустим. Беше већ сасвим ноћ, на тридесет корака било је тешко разазнавати предмете. На пола пута раскршће. На раскршћу, под једном усамљеном врбом, указа се некаква прилика. Тек што Аљоша ступи на раскршће, кад та прилика скочи с места, јурну на њега па избезумљеним гласом викну:

- Паре или живот!

- Па то си ти, Митја! - зачуди се Аљоша, који ипак јако уздрхта.

- Ха, ха, ха! Ниси се надао? Ја сам мислио где да те сачекам? Код њене куће? Али отуд има три пута, па би ми могао промаћи. Те напослетку смислих да те

сачекам овде, јер ћеш, рекох, овуда свакако морати проћи - другог пута у манастир нема. Но, казуј истину, згази ме као бубашвабу... Али шта је теби?

- Ништа, брате... онако, од страха. Ах, Дмитрију! Малопре крв очева... - (Аљоша се заплака, он је одавно хтео да плаче, и сад наједном као да му се нешто откиде у души). - Умало што га ниси убио... проклео си га... А сад... овде... ти шале збијаш... "паре или живот"!

- Но па шта онда? Непристојно ваљда? Не одговара ситуацији?

- Ама не... ја то онако...

- Стани. Погледај ову ноћ: видиш, каква је то мрачна ноћ, па облаци, и какав се ветар подигао? Сакрио сам се овде, под врбом, тебе чекам, и наједном помислих (ево, кунем ти се!): а што да се још и даље мајем, шта да чекам? Ево, ту ми је врба, имам мараму, имам кошуљу, конопац се зачас може оплести, ту су и нарамнице па - да не теретим више ову земљу, да је не срамотим својим ниским присуством! Кад чујем где ти идеш - Господе, као да ме наједном нешто обасја: та, ето, постоји, рекох, један човек кога и ја волим, и ето га, ето тога човечића, милог брата мога, кога волим више него икога на свету, и кога једино и волим! И тако сам те заволео, тако сам те у том тренутку волео, да сам помислио: да му паднем око врата? Али ми дође глупа мисао: "Дед, да га развеселим, да га уплашим." Те тако ти викнух, као будала: "паре!" Опрости будалаштину - то је само лудорија, а у души је и мени... доста... Најпосле, до ђавола, говори како је тамо? Шта је она рекла? Смрви ме, уништи ме, не штеди! Је ли била као изван себе?

- Не, није то... Тамо се десило нешто сасвим друго, Митја. Тамо је... Ја сам их тамо малочас оба две нашао.

- Које оба две?

- Грушењуку, код Катарине Ивановне.

Дмитриј Фјодорович се запрепасти.

- Ама није могућно - узвикну он - ти бунцаш! Зар Грушењка код ње?

Аљоша исприча све што му се десило од тренутка кад је дошао Катарини Ивановној. Он причаше десетак минута. Не би се могло рећи да му је причање било течно и складно, али је, канда, саопштио јасно, схватајући најглавније речи, најглавније покрете, и сликовито приказујући, често само једном цртом, сопствена осећања. Брат Дмитриј га слушаше ћутећи, гледаше га нетремице чудно укочен, но Аљоши је било јасно да је већ све појмио, схватио цео случај. Лице Дмитријево, што је причање даље одмицало, постајаше, не мрачно, већ чисто страшно. Он намршти обрве, стиште зубе, непомични поглед његов као да постаде још непомичнији, упорнији, ужаснији... И тим неочекиваније беше када се наједном са несхватљивом брзином, у тренутку, измени цело његово лице, дотле гневно и свирепо, стиснуте му се усне расклопише, и Дмитриј Фјодорович се наједном зацени најраскаланијим, најискренијим смехом. Он се буквално гушио од смеха, дуго времена чак није могао говорити од смеха.

- И не пољуби јој руку! Лепо јој не пољуби руку, и просто побеже! - узвикиваше он у некаквом болесном усхићењу - у дрском усхићењу, могло би се такође рећи, да то усхићење није било толико природно. - Дакле, она је викала да је ова тигар! Ама тигар и јесте! Треба је, дакле, на губилиште? Да, да, требало би, требало, ја сам и сам тога мишљења да треба, одавно треба! Видиш ли, брате; макар и губилиште, али треба пре тога још оздравити. Разумем царицу дрскости,

она је сва ту, она се сва у том нељубљењу руке исказала, инфернална жена! То је царица свих инферналних жена, какве човек само замислити може на свету! Своје врсте усхићење! Она је, дакле, кући отрчала? Одмах ћу ја... ах... да отрчим до ње! Аљошка, не криви ме, јер и ја признајем да би мало било за њу да је човек удави...

- А Катарина Ивановна! - тужно ускликну Аљоша.

- И њу видим, сву скроз и њу видим, и тако је видим као никад! То је читаво откриће четири стране света, то јест пет! Такав корак! То је она иста Катјењка, институтка, која се, из великодушне идеје да спасе оца, није бојала дотрчати разузданом, грубом официру, ризикујући да буде страшно увређена! Али гордост наша, али потреба да се ризикује, али изазивање судбине, изазивање у бесконачност! Ти велиш, њу је тетка задржавала? Та је тетка, знаш, и сама самовољна, то је рођена сестра оне московске генералице, она јој је још више дизала нос, али су њеног мужа ухватили у проневери државног новца, те је све изгубио, и имаће и све, и горда је супруга одједанпут спустила тон и отада се више није подигла. Она је задржавала Катју, али је ова није послушала. "Ја све могу" - вели - "победити - све је у мојој власти; ако зажелим, и Грушењку ћу очарати", и - сама је, дакле, себи веровала, сама се пред собом правила важна, па ко јој је крив? Ти мислиш да је она нарочито Грушењки ручицу прва пољубила, из неког лукавог рачуна. Не, она се збиља заљубила у Грушењку, то јест не у Грушењку, него опет у своју машту, у своје бунило - зато, вели, што је то *моја* машта, *моје* бунило! Соколе мој, Аљоша, а како си се ти од њих, од таквих, спасао? Задигао мантију па побегао? Ха, ха, ха!

- Брате, ти, канда, и не обраћаш пажњу на то како си увредио Катарину Ивановну тим што си испричао Грушењки о оном дану, а ова јој одмах бацила у очи: "Ви сте"- вели - "сами каваљерима одлазили да лепоту кришом продајете!" Брате, има ли веће увреде од те? - Аљошу је највише мучила мисао да брату као да је мило понижење Катарине Ивановне, а то, наравно, није могло бити.

- Их! - страшно се наједном намргоди Дмитриј Фјодорович и удари се дланом по челу. Он је тек сад обратио пажњу, премда је Аљоша малочас све одједном испричао, и увреду, и усклик Катарине Ивановне: - "Ваш брат је подлац!" - Да, збиља, ја сам можда доиста испричао Грушењки о оном "проклетом дану", као што вели Катја. Да, тако је, испричао сам, сећам се! И то је било онда у Мокром, а био сам пијан, Циганке су певале... али ја сам тада јецао, јецао сам тада и сам, клечао сам и молио се пред ликом Катјиним, и Грушењка је то разумела. Она је тада све разумела, ја се сећам, она је и сама плакала... ах, до ђавола! А, зар је могло сад бити друкчије? Тада је плакала, а сад. Сад "нож у срце"! Тако је код жена. Он обори поглед и замисли се.

- Да, ја сам подлац! Несумњиви подлац - рече наједном мрачним гласом. - Свеједно, плакао или не плакао, свакако сам подлац! Кажу тамо да примам то име, ако је то може утешити. Но засад доста, зашто празан разговор? Ту нема ничег пријатног. Ти својим путем, а ја својим. И нећу више ни да се видимо, све до неког последњег тренутка. Збогом, Алексеју! - Он снажно стиште руку Аљошину, и, још непрестано са обореним погледом, и не дижући главе, као да се откиде од нечега, поче брзо корачати према граду. Аљоша је гледао за њим, не верујући да је тако наједном сасвим отишао.

- Стој, Алексеју, још једно признање само теби! - врати се изненада Дмитриј Фјодорович. - Гледај у мене, добро гледај: видиш, ево овде, ево овде се спрема страшна нискост. - (Говорећи “ево овде”, Дмитриј Фјодорович се ударао шаком по грудима, и то са тако чудним изгледом као да је нискост лежала и чувала се баш ту, на грудима његовим, на некаквом месту, можда у цепу, или је о врату висила зашивена.) - Ти већ знаш мене: подлац, признати подлац. Али знај да, ма шта да сам урадио пре, у овај мах, или одсада - ништа, ништа се по подлости не може упоредити са оном нискошћу коју баш сад, баш у овом тренутку носим ево овде на грудима својим, ето ту, ту; - са нискошћу која је у току и врши се, и којој сам ја потпуни господар да је спречим, могу да је спречим, а могу је и учинити, то запамти! И знај, дакле, да ћу је учинити, а нећу спречити. Ја сам ти малочас све испричао, а то ти нисам испричао зато што чак ни ја нисам толико окорео! Још се могу и уздржати; а уздржавши се, могу одмах сутра читаву половину изгубљене части повратити; али се нећу уздржати, извршићу ниску замисао, и ето, ти буди унапред сведок да ја још унапред и свесно то говорим! Пропаст и мрак! Објашњавати не вреди, у своје време дознаћеш. Смрдљиви сокак и инфернална жена! Збогом. Не моли се за мене, не заслужујем, а и не треба, никако не треба... ни најмање ми то не треба! До врага!...

И он се наједном удаљи, овога пута заиста. Аљоша пође к манастиру. “Како то да га никад нећу видети, шта он то говори?” - ишчуђавао се он - “не, још сутра ћу га неизоставно видети и пронаћи, нарочито пронаћи — шта он то говори!...”

Он је обишао манастир, и кроз боров шумарак пошао право у скит. Тамо му отворише врата, премда у то доба више никога не пуштаху. Срце му је дрхтало кад уђе у ћелију старчеву: “Зашто, зашто је излазио, зашто га је он послао у свет? Овде је тишина, овде је светиња, а тамо саблазан, тамо је мрак, у ком ћеш се наједном изгубити и залутати...”

У ћелији су били искушеник Порфириј и јеромонах отац Пајсиј, који је целог дана, сваког часа, долазио да дозна што о здрављу оца Зосиме, коме је бивало све горе и горе, као што, са страхом, дознаде Аљоша. Ни уобичајеног вечерњег разговора са братијом овога пута није било. Обично би се вечером, после службе, сваки дан пре спавања, стицала манастирска братија у ћелију старчеву, и сваки му је наглас исповедао своја погрешенија у току дана, грешна маштања, мисли, искушења, чак свађе међусобне, ако би се дешавале. Неки се исповедаху клечећи. Старац би ослобађао, мирио, упућивао, налагао покајање, благосиљао и праштао. И ето, против тих братских “исповести” устајали су противници стараштва, говорећи да је то профанација исповести као свете тајне, скоро богохуљење, премда је то било нешто сасвим друго. Наглашавали су пред епархијским властима да такве исповести не само не служе добру него стварно и намерно наводе на грех и саблазан. Наводно, многим од братије тешко је долазити старцу, и долазе против воље, зато што и сви други иду, па да их не би сматрали за горде и слободоумне бунтовнике. Причало се да су се неки од братије, полазећи на вечерњу исповест, погађали међу собом унапред: “Ја ћу” - вели - “казати да сам се на тебе јутрос разљутио, а ти потврди” - тек да би имали шта да кажу, само да и то скину с врата. Аљоша је знао да је неки пут збиља тако и бивало. Он је знао такође да међу братијом има таквих који се врло љуте што су се, по обичају, чак писма од родбине, која су добивали скитски монаси, носила најпре старцу да их он отвори и чита, пре примаоца. Претпостављало се, наравно, да све то треба да

се врши слободно и искрено, од свег срца, у име добровољне смирености и спасоносне поуке; но у самој ствари, као што се могло видети, то се дешавало неки пут и веома неискрено, напротив, извештачено и лажно. Али старији и искуснији међу братијом остајали су при своме, разлажући да “ко је искрено ушао у ове зидове да се спасе, за тога ће се сва та искушења и подвизи показати као несумњиво спасоносни, и донеће му велику корист; а коме су они, напротив, на терету, па због тога ропће, тај као да и није монах, и само је узалуд долазио у манастир - таквоме је место у свету. А од греха и од ђавола, не само у свету него ни у храму се не можеш сачувати; дакле, не треба попуштати греху.”

- Ослабио је, савладала га сањивост - шапатом саопшти Аљоши отац Пајсиј, благословивши га. - Тешко га је чак и пробудити; али га и не треба будити. Будио се на једно пет минута, молио је да се пренесе братији његов благослов, а од братије је молио њихове ноћне молитве за њега. Сутра намерава још једном да се причести. Тебе је спомињао, Алексеју, питао је јеси ли отишао. Одговорили смо да си у граду. “Зато сам га и благословио: тамо је његово место, засад није овде” - ето шта је рекао о теби. С љубављу те је спомињао, са бригом. Разумеш ли ти чега си се удостојио? Само, како је то одредио теби да засад будеш неко време у свету? То значи, он предвиђа нешто у твојој судбини! Разумеј, Алексеју, ако се и вратиш у свет, то значи на искушеништво, наложено ти од старца твога, а не на сујетну лакомисленост и на светско весеље...

Отац Пајсиј изиђе. Да старац умире, о томе није било сумње за Аљошу, премда је могао живети још и дандва. Аљоша чврсто и ватрено одлучи, и поред обећања да ће се видети са оцем, са Хохлаковима, са братом и Катаринном Ивановном - да сутра никако неће излазити из манастира, и остаће крај старца до самог свршетка његовог. Срце његово плану љубављу, и он горко прекоре себе што је могао макар и на један тренутак само, тамо у граду, заборавити кога је оставио у манастиру на самртничкој постељи, а кога је штовао више од свију на свету. Он пређе у спаваћу собу старчеву, клече и поклони се уснулом до земље. Тихо и непомично спавао је старац једва дишући, равномерно и скоро неприметно. Лице му је било спокојно.

Вративши се у другу собу - у ону у којој је јутрос старац примао госте, Аљоша, скоро не свлачећи се и само изувши чизме, леже на кожно, тврдо и узано канабе, на ком је увек спавао, одавно већ, сваку ноћ, доносећи само јастук. А душек, о коме је данас викао његов отац, он је одавно престао да меће пода се. Скидао је само своју мантију, и њоме се покривао место јорганом. Но пред спавање, он нагло клече и дуго се молио. У пламеној молитви својој он није молио бога да му разјасни његову пометеност, него је само желео радосну милину, пређашњу милину, која је увек обузимала његову душу после хвале и славе богу, из којих се обично и састојала сва његова молитва пред спавање. Та радост, која га је обузимала, носила је са собом лак и миран сан. Молећи се и сад, он наједном, случајно, напипа у џепу онај ружичасти, мали ковертић, који му је предала служавка Катарине Ивановне стигавши га на путу. Он се збуну, али доврши молитву. Затим, после неког колебања, отвори коверат. У њему је било писамце за њега, са потписом *Lise* младе кћери госпође Хохлакове, која му се јутрос онако смејала код старца.

“Алексеју Фјодоровичу” - писала је она - “пишем вам да нико не зна, ни мама, и знам колико то није лепо. Али ја не могу више живети ако вам не кажем оно

што се родило у мом срцу, а то нико осим нас двоје не треба да зна, за неко време. Али, како да вам кажем то што бих тако хтела да вам кажем? Хартија, кажу, не црвени; уверавам вас да то није истина, и да она црвени сасвим исто као што и ја сад сва црвеним. Мили Аљоша, ја вас волим, волим вас још из детињства, из Москве, када ни издалека нисте били такви као сад, и волим вас за цео живот. Ја сам вас изабрала срцем својим да се с вама сјединим, а у старости да заједнички завршимо свој живот. Наравно, под условом да изиђете из манастира. Што се тиче наших година, ми ћемо причекати колико тражи закон. До тог времена ја ћу неизоставно оздравити, ходаћу и играћу. О томе не може бити никакве сумње.

Видите како сам све смислила; само једно не могу да смислим: шта ћете помислити о мени кад ово прочитате. Непрестано се смејем и шалим, и недавно сам вас расрдила, али вас уверавам да сам се сад, пре него што ћу узети перо, помолила пред иконом Богородичином, а и сад се молим, и само што не плачем.

Моја тајна је у вашим рукама; сутра, кад дођете, не знам ни како ћу вам у очи погледати. Ах, Алексеју Фјодоровичу, шта ће бити ако се опет не могаћем уздржати, као будала, па се засмејем, као данас у вас гледајући? Ви ћете мислити да сам ја рђава подругљивица, и писму мом нећете поверовати. И стога вас молим, мили мој, ако имате сажалења према мени, кад дођете сутра, ви ми не гледајте сувише право у очи, јер ћу се ја, кад се сретнем са вашим погледом, можда неизоставно засмејати; уза све ћете ви још бити у тој дугачкој хаљини... Већ сад се сва охладим кад на то помислим, па зато, кад уђете, ви неко време никако не гледајте у мене, него гледајте у маму, или у прозор...

Ја вам, ето, написах љубавно писмо; боже мој, шта сам учинила! Аљоша, немојте ме презрети, и ако сам што врло рђаво учинила и ако сам вас растужила, извините ме. Сад је тајна мога, можда занавек пропалог угледа, у вашим рукама.

Ја ћу данас сигурно плакати. До виђења, до ужасног виђења.

Lise"

"П. С. Али ви, Аљоша, неизоставно, неизоставно, неизоставно дођите.

Lise"

Аљоша прочита са чуђењем, прочита двапут, замисли се, па се наједанпут тихо и слатко засмеја. Он и уздрхта, јер му се тај смех учини грешан. Али после једног тренутка опет се засмеја тако исто тихо и тако исто срећно. Полагано метну писмо у коверат, прекрсти се и леже. Пометеност душе његове наједном ишчезе. "Господе, смилуј се свима данашњима, сачувај их несрећне и немирне, и упуту. Твоји су путеви: путевима којима знаш спаси их. Ти си љубав. Ти ћеш свима послати радост!" - мрмљаше Аљоша, крстећи се и тонући у миран сан.

ДРУГИ ДЕО

КЊИГА ЧЕТВРТА

КИДАЊЕ

I

ОТАЦ ФЕРАПОНТ

Рано изјутра, још пре сванућа, Аљошу пробудише. Старац се прену иза сна и осети се веома слаб, премда зажеле да са постеље пређе у наслоњачу. Био је потпуно присебан; лице његово, иако врло уморно, било је ведро, скоро радосно, а поглед весео, пријатан, благ. “Можда нећу преживети данашњи дан”, рече он Аљоши. Затим зажеле да се исповеди и причести одмах. Његов духовник је одувек био отац Пајсиј. После свршетка обеју тајни отпоче свето помазивање. Скупише се јеромонаси, ћелија се мало-помало напуни монасима из скита. У међувремену се и сасвим раздани. Сташе долазити из манастира. Кад се доврши црквена служба, старац зажеле да се са свима опрости, и све је љубио. Због тескобе у ћелији, они што беху раније дошли излажаху и уступаху место другима. Аљоша стојаше покрај старца, који се опет премести у наслоњачу. Он говораше и учаше колико је могао, глас његов, премда слаб, био је још доста сигуран.

“Толико сам вас година учио, дакле, толико сам година гласно говорио да ми је чисто постала навика говорити, и говорећи вас учити, у толикој мери да би ми скоро теже било ћутати него говорити, оци и браћо мила, чак и сада, поред моје слабости” - нашали се он, гануто гледајући на свет који се гомилао око њега. Аљоша се доцније сећао понечега од онога што је старац тада рекао. Али, премда је разговетно говорио, гласом доста сигурним, говор му је ипак био прилично неповезан. Говорио је о многим, као да би желео да каже, све да искаже још једном, пред самртним часом, од свега онога што у животу није дорекао, и то не само ради поучавања него као желећи да подели своју радост и усхићење са свима и сваким, да још једном у животу излије своје срце...

“Волите један другог, оци” - учаше старац (колико се после сећао Аљоша). - “Волите народ божји. Нисмо ми зато светији од световњака што смо овамо дошли, и у овим се зидовима затворили, него, напротив, сваки који је овамо дошао, тим самим што је дошао овамо, био је свестан да је гори од свих световњака и од свих и свакога на земљи... И што монах дуже живи у зидовима својим, тим дубље треба

да то схвати. Јер, у противном случају није имао зашто долазити овамо. А када сазна да је не само гори од свих световњака него да је и пред свима људима за све и за свакога крив, за све грехе људске, светске и појединачне, тек ће се тада постићи циљ нашег братства. Јер знајте, мили моји, да је сваки поједини од нас несумњиво крив за све и за сваког на земљи, не, само услед општег светског греха него и лично сваки за све људе и за сваког човека на овој земљи. Ово сазнање је круна живота не само монаха него и сваког човека на земљи. Јер монаси нису неки други људи, него такви какви би и сви људи на земљи имали бити. Тек тада би се растопило наше срце у љубав бескрајну, васионску, незаситну. Тада ће сваки од вас бити кадар цео свет љубављу задобити и сузама својим светске грехе опрати... Свак нека бди над својим срцем, свак себи нека се исповеда непрестано. Греха се свога не бојте, чак и кад га спознате - само нека је ту покајање, али не ступајте с богом у погодбе. И опет вам велим - не будите охоли. Не будите охоли пред малима, не охолите се ни пред великима. Не мрзите ни оне који вас се одричу, који вас срамоте, који вас хуле и који вас клеветају. Не мрзите ни атеисте, злоучитеље, материјалисте, ни рђаве међу њима, а добре поготово не, јер и међу њима има много добрих, нарочито у наше време. Помињите их у молитви овако: спаси, Господе, све за које нема ко да се моли; спаси и оне што неће да ти се моле. Па ту одмах додајте: не молим ти се за то из своје гордости, Господе, јер сам сам гори од свих и свега... Народ божји волите, не дајте да вам стадо ваше отимају дошљаци; јер ако ви заспите због лености и гадљиве охолости своје, а највише због користољубља, тада ће наићи са свих страна и отети од вас стадо ваше. Тумачите народу јеванђеље неуморно... Не лакомите се на новац... Сребро и злато не волите, не држите га... Верујте, и заставу држите. Високо је уздигите.”

Старац је, уосталом, говорио испрекиданије него што је овде изложено и како је после записао Аљоша. Неки пут би сасвим прекинуо говор, као скупљајући снагу, губио би дах, али је био као у неком усхићењу. Слушаху га са ганутошћу, премда су се многи чудили речима његовим и видели у њима нешто магловито... Касније су се сетили свих тих речи. Кад је Аљоша на тренутак отишао некуд из ћелије, био је изненађен општим узбуђењем и очекивањем братије која се гомилала у ћелији и пред њом. То очекивање је код једних било узнемирено, код других свечано. Сви су очекивали да се деси нешто велико одмах чим старац умре. То очекивање са извесног гледишта било је скоро лакомислено, но чак и најстрожи старци подлегли су томе. Најстроже је било лице старца јеромонаха Пајсија.

Аљоша се удаљио из ћелије само стога што га је, преко једног монаха, тајанствено позвао Ракитин, који је дошао из града са чудним писмом за Аљошу од госпође Хохлакове. Ова је јављала Аљоши једну занимљиву вест, која дође необично згодно. Ствар се састојала у томе што је јуче, међу побожним простим женама, које су долазиле да се поклоне старцу и да од њега добију благослов, била једна старица из града, Прохоровна, удова подофицира. Она је питала старца може ли он да се помоли у цркви за покој душе њеног сина Васењеке, који је отишао са службом далеко у Сибир, у Иркутск, и од кога већ годину дана није добијала никаква гласа. На то јој старац одговори строго, забранивши то и рекавши да би такав помен личио на враџбине. Но затим, опростивши јој због незнања, додаде, “као да гледа у књигу будућности” (тако се изражавала госпођа Хохлакова у свом писму) и ову утеху: “да је син њен Васја жив несумњиво, те или

ће сам доћи к њој ускоро, или ће писмо послати, и нек она иде и нека чека”. “Па шта мислите?” - додаваше усхићено госпођа Хохлакова: - “пророштво се испунило, и то од речи до речи, и чак и више него то.” Тек што се старица вратила кући, кад јој предадоше писмо из Сибира које ју је већ чекало. Но то још није све: у том писму, писаном с пута, из Јекатеринбурга, Васја је јављао мајци да долази у Русију, враћа се с једним чиновником, и да се нада да ће једно три недеље после овога писма “загрлити своју мајку”. Госпођа Хохлакова упорно и ватрено мољаше Аљошу да одмах саопшти игуману и свој братији “чудо прорицања”, које се збило. “То треба сви, сви да знају!” клицаше она, завршавајући своје писмо. Писмо њено било је написано на брзу руку, журно; узбуђење њено испољавало се у сваком ретку писма. Но Аљоша већ није имао шта да јавља братији, јер су сви већ све знали: Ракитин, пославши по њега монаха, замолио га је да најучтивije саопшти и његовој високопреподобности, оцу Пајсију, да он, Ракитин, има с њим некаква посла, али од такве важности да ниједног тренутка не сме одлагати да му га саопшти, а “за своју смелост до земље му се клања и моли га да му опрости”. Како је оцу Пајсију монах саопштио молбу Ракитинову пре него Аљоши, то је Аљоши, кад је дошао на место, остало само да писмо, пошто га је прочитао, саопшти оцу Пајсију у виду неког документа. И ето и тај строги и неповерљиви човек, намргођено прочитавши вест о “чуду”, не могаде да потпуно уздржи неко унутрашње своје узбуђење. Очи му синусе, уста му се достојанствено и значајно насмешише.

- Дочекаћемо ми од њега и нешто више! - као да му се оте из уста.

- Дочекаћемо ми од њега још и нешто више! - поновише са свих страна монаси, али отац Пајсиј, наново се намргодивши, замоли све да бар за неко време никоме о томе гласно не говоре, “док се још већма не потврди, јер код световњака има много лакомислености, а тај се случај могао и природно десити” - додаде он пажљиво, као да умири своју савест, но, у ствари, ни сам не верујући својој огради, што су врло добро запазили и они који су то чули. Наравно, “чудо” онога тренутка постаде познато целом манастиру, па чак и многим световњацима, који су дошли у манастир на литургију. Али као да је највише од свих био изненађен учињеним чудом калуђер који је јуче дошао “од Светог Силвестра”, из једног малог братства обдорског на далеком северу. Он је јуче, поклонивши се старцу у време кад је стајао крај госпође Хохлакове, указао на “излечену” кћер те даме, и значајно запитао старца: “Како се усуђујете чинити таква дела?”

Ствар је у томе што је калуђер сад био у недоумици, и скоро није знао чему да верује. Он је још синоћ посетио манастирског оца Ферапонта, у засебној ћелији његовој иза пчелињака, и био је изненађен тим састанком који је учинио на њега изванредан и страхотан утисак. Тај старац, отац Ферапонт, био је баш онај престарели монах, велики испосник и ћутљивац, кога смо већ помињали као противника оца Зосиме, и, што је главно - стараштва, које је он сматрао за штетну и лакомислену новотарију. Тај је противник био врло опасан, крај свега тога што он, као заветни ћутљивац, није скоро ни с ким ни речи говорио. А опасан је био пре свега због тога што су се многи од братије потпуно слагали с њиме, а и од посетилаца световњака врло многи су га поштовали као великог праведника и испосника, крај свега тога што су у њему гледали несумњиво јуродивог. Али јуродство је и освајало и задобијало. Старцу Зосими тај отац

Ферапонт никад није долазио. Премда је живео у скиту, нису му много досађивали скитским правилима; а то, опет, стога што се понашао као јуродиви.

Било му је око седамдесет и пет година, ако не и више, а живео је иза скитског пчелињака у једном углу зида, у старој, скоро већ разваљеној дрвеној ћелији, која ту беше намештена још у стародревна времена, још у прошлом столећу, за једног, опет, великог испосника и ћутљивца, оца Јону, који је живео до сто пете године, и о чијим су великим заслугама и до данашњег дана у манастиру и његовој околини кружиле многе врло занимљиве приче. Отац Ферапонт успе те и њега напослетку настанише, пре једно седам година, у тој истој усамљеној ћелији, то јест просто кућици која је веома личила на капелу, јер је у њој било необично много дарованих икона са дарованим кандилима, која вечно светлуцаху пред иконама, а отац Ферапонт као да беше постављен да их пази и припаљује. Он је јео, као што се говорило (а то је било истина), свега по две фунте хлеба на три дана, не више; доносио му их је свака три дана један пчелар који је живео ту код пчелињака; али с тим пчеларом, који га је послуживао, отац Ферапонт би такође само ретко кад реч проговорио. Четири фунте хлеба, са недељном нафором коју је игуман после литургије увек слао блаженоме, чиниле су сву његову недељну храну. Воду су му у крчагу мењали сваки дан. На литургији се ретко појављивао. Поклоници, што овамо долажаху, виђали су га да неки пут по цео дан на молитви преклечи, не дижући се и не осврћући се. А ако би који ступио с њим у разговор, бивао је кратак, одсечан, чудноват, скоро увек осоран. Дешавали су се, међутим, ретки случајеви да се и он упусти у разговор са гостима, али би тада већим делом изговорио само једну, чудновату реч, која би свагда била за посетиоца велика загонетка; и, не осврћући се ни на какве молбе, не би ништа казао ради објашњења. Чина свештеничког није имао: био је само прост монах. Ширио се врло чудноват глас, уосталом само међу најпростијим светом, да отац Ферапонт општи са небеским духовима и да само с њима разговара, услед чега и ћути кад је с људима. Обдорски монах, дошавши до пчелињака по упутству пчелара, такође веома ћутљивог и мргодног монаха - пође у угао где стојаше ћелија оца Ферапонта. "Можда ће и проговорити као са дошљаком, а можда ништа од њега нећеш извући" - упозори га пчелар. Монах је прилазио, као што је после сам причао, са највећим страхом. Беше већ доста касно. Отац Ферапонт је седео код врата ћелије на ниској клупици. Над њим је тихо шуморио горостасан стари брест. Пиркаше вечерња хладовина. Обдорски монах баци се ничице пред блаженим и замоли благослов.

- Хоћеш ли да и ја пред тобом, монаше, ничице паднем? - проговори отац Ферапонт. - Устани! - Монах устаде.

- Благосиљајући, буди благословен, седи до мене. Одакле те бог нанесе?

Највише је запрепастило сиротог монаха то што је отац Ферапонт, при несумњивом и великом свом испосништву, и будући толико стар - на изглед још био старац крепак, висок, држао се усправно, не беше погнут, свежа лица, мада сувоњава али здрава. У њему се, без сумње, очувала још и знатна физичка снага. Грађе је био атлетске. Крај све велике своје старости он не беше ни сасвим сед, имао је још густу, некад потпуно црну косу и браду. Очи му беху сиве, сјајне, али необично избуљене, што је одмах упадало у очи. Говорио је јако наглашавајући о. Обучен је био у риђасти дугачак гуњ од грубог робијашког, како се раније називало, сукна, и опасан дебелим ужетом. Врат и прса разголићени. Скоро

сасвим поцрнела кошуља од најдебљег платна, коју по читаве месеце није скидао, вирила му је испод гуња. Говорило се да носи на себи, испод гуња, вериге од тридесет фунти. Обувен је био у старе, скоро распаднуте ципеле на босу ногу.

- Из малог обдорског братства, од Светог Силвестра - смирено одговори намерник монах, посматрајући пустињака својим хитрим, радозналим очицама, премда малко уплашеним.

- Ходио сам до твог Силвестра. Боравио сам тамо. Па је ли ти здрав Силвестар?

Калуђер се ушепртљи.

- Ех, будаласти свете! А како држите пост?

- Наш трпезник је по старом скитском обичају овакав: о ускршњем посту, понедељком, средом и петком, трпеза се не поставља. У уторак и четвртак братија добија бео хлеб, кувано суво воће с медом, јагоду морошку или кисели купус и проју. У суботу шчи, затим чорба од грашка са резанцима, каша - све на уљу. У недељу шчи, сува риба и каша. А Страсне недеље, од понедељка па све до суботе увече, шест дана, хлеб и вода, и само зеље неварено, па и то што умереније, а ако је могућно, и не јести сваки дан, како је речено и за прву недељу. А на свети Велики петак ништа не јести; на Велику суботу постити до трећег часа, а тада се заложити са мало хлеба и воде, и по једну чашу вина испити. А на свети Велики четвртак једемо кувано без уља, пијемо вино и једемо суву храну. Зато што Сабор лаодикијски за Велики четвртак тако вели: "Јер се не пристоји у четвртак последње недеље великог поста допустити мрс, те тако и сав велики пост бешчастити." Ето како је код нас. Али шта је то, кад се упореди са вама, велики оче - додаде монах охрабривши се - јер ви целу годину, па и на Ускрс, само о хлебу и води живите; и колико код нас оде хлеба за два дана, то је вама за целу недељу. Ваистину је дивно тако велико уздржавање ваше.

- А гљиве? - запита га наједном отац Ферапонт, изговарајући глас г мукло скоро као х.

- Какве гљиве? - запита монах зачуђено.

- Да, да. Јер ја ћу и од њиховог хлеба, не осећајући да ми је потребан, отићи у шуму, па ћу се тамо гљивама прехранити, или јагодама; али они овде неће оставити свој хлеб - значи: ђаволу су предани. Сада нека поганци кажу да не треба толико постити. Али је гордо и погано такво мишљење њихово.

- Ох, ваистину - уздахну монах.

- А ђаволе код њих да ли си видео? - запита отац Ферапонт.

- Код кога то - "код њих"? - упита монах бојажљиво.

- Ја сам игуману лањске године о Духовима одлазио и од то доба нисам тамо био. Видео сам тамо где ђаво не-ком на прсима седи, под мантијом му се крије, само му рошчићи вире; код неког из џепа вири - очи му играју, боји ме се; у неког се у утроби населио, у нечистом трбуху његовом, а неком се просто о врат обесио, ухватио се, тако га и носи, а не види.

- А ви... видите? - распитиваше се калуђер.

- Кажем ти да видим, кроз га видим. Кад сам од игумана излазио, гледам - један се од мене сакрио иза врата, некакав снажан, од подруг аршина, или виши, а репина му дебела, мрка, подугачка, а крај од репа му запао у одшкринута врата,

а ја не буди лен, па тек она врата наједном залупим и реп му приклештим. Поче да цичи, да се отима, а ја њега знаком крста трипут прекрстих. И онде одмах црче, као згњечени паук. Сад мора да је иструнуо онде у буцаку, смрди, а они га не виде и не осећају. Већ годину дана не идем тамо. Само теби као странцу саопштавам.

- Страшне су речи ваше! А је ли, велики и блажени оче - ослобађаше се монах све више и више - је ли истина, о вама се велики глас чује чак до најудаљенијих крајева: да ви са Светим духом непрестано општење имате.

- Слеће ми. Бива и то.

- А како вам то слеће? У каквом обличју?

- Као птица.

- Свети дух у виду голубијем?

- Оно је Свети дух, а ово је Светодух. Светодух је друго, он може и као друга нека птица сићи: или као ластавица, или као чешљугар, а неки пут као сеница.

- А како га разликујете од сенице?

- Говори.

- А како говори, каквим језиком?

- Људским.

- Па шта вам говори?

- А ето, данас ми баш рече да ће ме једна будала посетити и да ће ме питати којешта. Много, иначе, знати желиш.

- Страшне су ваше речи, преблажени и пресвети оче - махаше главом калуђер. Али у бојажљивим очицама његовим показа се и неко неповерење.

- А видиш ли дрво ово? - запита га отац Ферапонт поћутавши.

- Видим, преблажени оче.

- Ти мислиш, то је брест, а за мене је то друга слика.

- А каква? - поћута монах у узалудном очекивању.

- То бива ноћу. Видиш ове две гране? То ноћу Христос руке к мени пружа, и тим рукама ме тражи, ја то јасно видим и дрхтим. Страшно, о, страшно!

- А што да је страшно кад је сам Христос?

- Па зграбиће ме и узети.

- Зар живог?

- Па у духу и слави Илијиној, зар ниси слушао? Зграбиће ме и однети...

Премда се обдорски монах после овог разговора вратио у одређену му ћелију код једног од братије, и то у доста јакој недоумици, али срце његово, несумњиво, нагињало је више оцу Ферапонту него оцу Зосими. Обдорски монах био је пре свега за пост; а за тако великог испосника, као што је отац Ферапонт, не би било необично "да и чудеса виђа". Оно, истина, речи његове као да су биле бесмислене, али сам бог зна шта се управо у њима крило; а код свих божјих људи јуродивих буде и мало друкчијих речи и поступака. Прикљештеном ђаволском репу монах је спреман био да од срца и са задовољством поверује, и то не само у преносном него и у обичном смислу речи. Осим тога, он је и раније, још пре доласка у манастир, имао велико предубеђење против стараштва, које је досад знао само по причању, а сматрао га је, као и многи други, за штетну новотарију.

Провевши у манастиру један дан, монах опази тајно роптање неке лакомислене братије, која не одобраваше стараштво. Поред тога, он беше и по својој природи монах мувало и цуњало, са великим љубопитством за све. Ето зашто га је велика вест о новом “чуду”, које учини старац Зосима, бацила у необичну недоумицу. Аљоша се доцније сећао како се међу оним монасима што су се гурали око старца и његове ћелије више пута јављала и прилика радозналог обдорског госта, који се мувао свуда по свим групицама, и који је свуда ослушкивао и све запиткивао. Али тада је Аљоша мало пажње обратио на њега, и тек после се свега сетио... А сад му уопште није било до тога: старац Зосима, који је поново осетио умор и легао у постељу, и већ склапао очи, наједном се сети њега и затражи да му Аљоша дође. Аљоша одмах дотрча. Поред старца били су тада само отац Пајсиј, отац јеромонах Јосиф и Порфириј искушеник. Отворивши уморне очи и загледавши се у Аљошу, старац га наједном запита:

- Чекају ли тебе твоји, синко? Аљоша се смете.

- Да им ниси што потребан? Да ниси коме јуче обећао да ћеш данас доћи?

- Обећао сам... оцу... браћи... и другима...

- Ето, видиш. Неизоставно иди. Не жалости се. Знај да нећу умрети а да не кажем пред тобом своју последњу на земљи реч. Теби ћу казати ту реч, синко, теби је и завештавам. Теби, сине мили, јер ме волиш. А засад иди онима којима си обећао.

Аљоша се одмах покори, премда му је тешко било отићи. Али обећање да ће чути последњу реч старчеву на земљи и, што је главно, да ће та реч завештана бити баш њему, Аљоши, потресе његову душу усхићењем. Он се пожури да сврши све у граду па да се што пре врати. У исти мах му и отац Пајсиј даде поуку за пут, што на њега учини веома јак и неочекиван утисак. То је било кад већ обојица изађоше из старчеве ћелије.

- Имај непрестано на уму, младићу (тако отпоче отац Пајсиј право и без икаквог увода), да је светска наука, ујединивши се у велику силу, претресла, нарочито у току последњег века, све оно небеско што нам је завештано у књигама светитеља; и после немилосрдне анализе међу научницима овога света, од све пређашње светиње не остаде баш ништа. Али они су претресали део по део, а целину превидеше, и то са таквим слепилом да се човек зачуди. А целина стоји пред њиховим очима непоколебљива као и пре, и врата паклена не могу надвладати. Зар није та целина живела деветнаест векова, зар не живи она и сад у покретима појединачних душа и у покретима народних маса? Чак и у покретима душа тих што су све разрушили, у душама атеиста та целина живи као и пре непоколебљиво. Јер и они што се одрекоше хришћанства, и који устају против њега, у суштини својој су сачували Христов облик, па су такви и остали, јер до данас ни мудрост њихова, ни пламен срца њихова не беху кадри створити неки виши узор човеку и његовом достојанству, као што је узор који је још давно указао Христос. А колико год је било покушаја, испадале су само наказне ствари. То нарочито запамти, младићу, јер те твој старац, на свом самртном часу, одређује за свет. Ти, сећајући се данашњег великог дана, нећеш можда заборавити ни мојих речи, које ти рекох као срдачну поуку, јер млад си, а саблазни су у свету тешке, а твоје снаге мале да их издржиш. А сад иди, сирото моја!

Рекавши то, отац Пајсиј га благослови. Излазећи из манастира и премишљајући о свим тим изненадним речима, Аљоша наједном разумеде да он у том, досад њему строгом и озбиљном монаху, добија новог неочекиваног пријатеља и новог руководиоца, који га ватрено воли - баш као да му га је старац Зосима на самрти у аманет оставио. "А можда су се они збиља тако и договорили", помисли Аљоша. А неочекивано и учено разлагање које је овога часа чуо, баш то, а не какво друго, сведочило је само о ватрености срца оца Пајсија: он је журио да што пре наоружа млади ум за борбу са саблазнима, и да ограда завештану му младу душу оградом од које јачу није могао да замисли.

II

КОД ОЦА

Најпре Аљоша пође оцу. Приближујући се, он се сети како је отац синоћ врло наваљивао да он у кућу уђе некако кришом од брата Ивана. "А зашто?" - помисли сад Аљоша. "Ако отац хоће нешто да каже мени самом, потајно, онда зашто да улазим кришом? Сигурно је он јуче у узбуђењу хтео нешто друго да каже, али није стигао" - закључи Аљоша. Крај свега тога, њему беше врло мило кад му је Марфа Игнатјевна, која му отвори капијицу (Григориј се био разболео и лежао је у кући у дворишту), саопштила на његово питање да је Иван Фјодорович још пре два сата отишао од куће.

- А тата?

- Устао је, кафу пије - некако суво одговори Марфа Игнатјевна.

Аљоша уђе. Старац је седео сам за столом, у папучама и старом огртачу и, да би се забавио, прегледао је некакве рачуне, али без велике пажње. Био је сасвим сам у целој кући. (Смердјаков је отишао да купи што треба за ручак.) Нису га, међутим, рачуни занимали; и премда је устао рано изјутра из постеље и храбрио се, изгледао је клонуо и слаб. Чело његово, на ком су се преконоћ разлиле огромне модрице, било је повезано црвеном марамом. Нос је такође преконоћ јако отекао, и на њему се такође појавило неколико малих модрица, које свем лицу даваху некакав нарочито љутит и једак израз. Старац је то знао, те сад нељубазно погледа Аљошу који је улазио.

- Кафа је хладна - викну он оштро - не нудим те. Ја и сам данас живим о рибљој чорби, и никога не зовем. Зашто си дошао?

- Хтео сам да видим како је са вашим здрављем - проговори Аљоша.

- Да. А осим тога, ја сам ти јуче и сам казао да дођеш. Све су то будалаштине. Само си се забадава изволео узнемиравати. Ја сам, уосталом, знао да ћеш се одмах довући...

Он то изговори најнељубазније. У исто време устаде с места и забринуто погледа у огледало (можда педесети пут од јутрос) на свој нос. И поче лепше намештати црвену мараму на челу.

- Боље је кад је црвена, бела личи на болницу - примети он сентенциозно. - А како је тамо код тебе? Како твој старац?

- Врло му је рђаво, он ће можда данас умрети - одговори Аљоша, али отац чак и не чу, а и питање своје одмах заборави.

- Иван је отишао - рече он наједном. - Он Митји свом силом вереницу преотима, зато и живи овде - додаде пакосно и, искрививши уста, погледа у Аљошу.

- Ваљда вам тек није он сам то казао? - запита га Аљоша.

- Да, и то још одавно, шта мислиш - има једно три недеље како ми је казао! Тек, ваљда, није дошао овамо да ме потајно закоље? Због нечега је дошао.

- Шта ви то говорите! Зашто тако говорите? - страшно се сневесели Аљоша.

- Новац, истина, не иште, а неће од мене пребијене паре ни добити. Ја сам, премили мој Алексеју Фјодоровичу, намеран да што је могуће дуже поживим на овоме свету, то да знате, и стога је мени свака копејка потребна; и што дуже будем живео, тим ће ми она бити потребнија - настављаше он, шетајући по соби од једног краја до другога, држећи руке у џеповима свог широког умашћеног горњег капута, од жутог летњег калмука. - Засад сам ја још ипак мушко, свега ми је педесет пет година, и хоћу још једно двадесет година да се рачунам као мушко; остарећу, дакле, гадан ћу постати, и оне ми тада неће добровољно долазити, те ће ми тада бити од потребе моје парице. Зато сад ја и скупљам све више и више, за самог себе, мили сине мој, Алексеју Фјодоровичу, то треба да знате, јер ја у поганлуку својем до краја хоћу да поживим – то да знате! Јер у поганлуку је слађе: сви поганлук грде, а сви у њему живе, само што сви крију, а ја отворено. И ето, због те моје простодушности сви су погани скочили на мене. А у тај твој рај, Алексеју Фјодоровичу, ја нећу, то да знаш, честитом човеку је чак и незгодно да доспе у тај твој рај, ако га тамо негде баш и има. По моме, заспао и није се пробудио, и нема ништа; помињите ме после ако хоћете, а ако нећете, ђаво да вас носи. То је моја филозофија. Јуче је Иван овде добро говорио, премда смо сви били пијани. Иван је хвалисавац, и никакве ти он учености нема... а нема баш ни неког нарочитог образовања: ћути и смешка се на човека ћутећи - само тиме се и извлачи. Аљоша га је слушао и ћутао.

- Зашто он не говори са мном? А ако и говори, измотава се; подлац је твој Иван! А Грушењком ћу се одмах оженити, само ако зажелим. Јер кад човек има пара, онда је доста да само зажели, Алексеју Фјодоровичу, па ће све бити. И, ето, Иван се тога боји, и чува ме да се не оженим, и зато наваљује на Митју да се он ожени Грушењком; на тај начин хоће мене од Грушењке да сачува (као да ћу ја њему неке паре оставити ако се Грушењком не оженим!), а с друге стране, ако се Митја Грушењком ожени, онда ће Иван његову богату вереницу узети; ето какав је његов рачуни Подлац је твој Иван!

- Како сте јетки. То је све због оног јучерашњег; требало би да мало прилегнете - рече Аљоша.

- Ето, кад ти то говориш - примети старац, баш као да му је то први пут дошло у главу - ја се на тебе не љутим; а на Ивана бих се разљутио кад би ми он то казао. Само с тобом јединим сам имао добрих тренутака, а иначе сам зао човек.

- Нисте ви зао човек, него искривљен - осмехну се Аљоша.

- Чуј, ја сам разбојника Митју данас хтео стрпати у затвор, па и сад још не знам на шта ћу се одлучити. Наравно, у данашње модерно време обичај је очеве и матере сматрати за предрасуду, али по законима није, канда, ни у наше време дозвољено старе очеве за косу вући и по њушци петама на поду ударати у њиховој рођеној кући, па се још хвалити да ћеш доћи да убијеш - и све то пред сведоцима. Ја бих њега, кад бих хтео, притегао, и могао бих га за оно јучерашње одмах стрпати у затвор.

- Дакле, нећете га тужити, зар не?

- Иван ме одговорио. Ја се не бих обазирао на Ивана, знам једну ствар... - И нагнувши се према Аљоши, он настави поверљивим полушапатом:

- Ако ја њега, хуљу, стрпам у затвор, она ће чути да сам га затворио и одмах ће к њему потрчати. А ако чује, данас, да је он мене, слабог старца, на мртво име истукао, можда ће га и оставити, па ће к мени доћи да ме обиђе... Ето, каквим смо ми карактером обдарени - увек смо спремни да радимо противно. Ја њу скроз знам!... А коњачића нећеш? Узми хладне кафице, па да ти долијем једно четврт чашице, то је добро ради укуса.

- Не, не треба, хвала. Ево, овај хлеччић ћу узети са собом ако ми дате - рече Аљоша и узевши белу векницу од три копејке, метну је у џеп од мантије. - А коњак не би требало ни ви да пијете - брижно посаветова он загледајући се у лице старчево.

- Право велиш, раздражује, а мира не даје. Само ћу једну чашицу... Знаш, из орманчета ћу...

Он отвори кључем "орманче", насу чашицу, попи, затим орманче закључа, а кључ опет стави у џеп.

- А сад доста, од једне чашице нећу липсати.

- Ето, сад сте постали мекши - осмехну се Аљоша.

- Хм! Ја тебе и без коњака волим, а са подлацима сам и ја подлац. Вањка неће у Чермашњу - зашто? Треба му да шпијунира: хоћу ли много дати Грушењки ако дође. Сви су подлаци! Ја Ивана никако не признајем, нећу да знам за њега! И откуд је само такав испао. Није ни налик на нас! И као да ћу му ја збиља нешто оставити! Ни тестамент ја нећу оставити, то да знате сви! А Митју ћу просто згазити као бубу. Бубашвабе ноћу папучом газим - тек само пукне кад је згазиш. Пући ће и твој Митја. Твој Митја, зато што га волиш. Ето, ти га волиш, а ја се не бојим што га волиш. А кад би га Иван волео, ја бих се за себе бојао што га он воли. Али Иван никога не воли, Иван није наш човек; ти људи, као Иван, то, брате, није наш свет, то је прашина која се подигла... Дунуће ветар, и прашина ће проћи... Јуче ми паде једна глупост на памет, кад оно рекох да данас дођеш; хтео сам преко тебе да дознам о Митји: кад бих му ја сад једну хиљадицу, или најпосле и две, избројао, да ли би он, гоља и хуља, пристао да се одавде сасвим изгуби, на једно пет година, а још боље на тридесет пет, али без Грушењке - и да се ње сасвим одрекне, а?

- Ја... ја ћу га запитати... - промрмља Аљоша - Кад бисте му три хиљаде дали, тада би, можда...

- Којешта! Немој га ни питати, не треба! Предомислио сам се. То је мени јуче глупост у главу дошла. Ништа му нећу дати, ни једне мрвице; мени су паре и самом потребне! - стаде махати руком старац. — Ја ћу њега и без тога као бубашвабу згњечити. Ништа му не говори, јер ће се још надати. А ни ти немаш никаква посла код мене, иди. Та његова заручница, та Катарина Ивановна, коју је све време од мене тако брижљиво крио, удаје ли се за њега, или не? Ти си, канда, јуче био код ње.

- Она га ни за шта на свету неће оставити.

- Ето видиш, нежне госпођице баш и воле бекрије и подлаце! Трице су те бледе госпођице; сасвим су друго нешто... Ех, да је мени његова младост и тадашње моје лице (јер сам ја лепши био од њега кад ми је било двадесет осам година), и ја бих исто тако као и он побеђивао. Хуља је он! А Грушењку ипак неће добити, неће је добити... У благо ћу га претворити!

Он наново побесне од последњих речи.

- Одлази и ти, немаш код мене никаква посла данас! - оштро одсече он.

Аљоша приђе да се опрости и пољуби га у раме.

- Шта ти је? - зачуди се мало старац. - Видећемо се још. Или можда мислиш да се нећемо видети?

- Боже сачувај, ја то само онако, случајно.

- Па и ја ништа, и ја само онако... - гледаше га старац. - Чујеш ти, чујеш! - викну за њим; - дођи што пре на рибљу чорбу, чорбу ћу ти скувати, особиту, не као данас, неизоставно дођи! Сутра, чујеш, сутра дођи!

И тек што Аљоша изиђе на врата, он опет приђе орманчету и гутну још пола чашице.

- Више нећу! - промрмља, искашљавши се, закључа орманче, опет метну кључ у џеп, затим пође у спаваћу собу, изнемогао прилеже на постељу и у тренутку заспа.

III

ПОМЕШАО СЕ С ЂАЦИМА

“Хвала богу што ме за Грушењку није питао” - помисли Аљоша излазећи од оца и упућујући се кући госпође Хохлакове - “иначе бих му још морао испричати јучерашњи састанак с Грушењком.” Аљоша са болом осети да су борци преконоћ прибрани нову снагу, а срца да су им се у току дана опет скаменила: “Отац је

раздражен и љут, он је смислио нешто, и сад на том стоји; а шта Дмитриј? Тај се такође преконоћ учврстио, и мора да је и он раздражен и љут, па је, дабогме, и он нешто смислио. О, њега данас неизоставно треба наћи пошто-пото..." Но Аљоши није било суђено дуго да размишља; њему се уз пут десио један догађај, који, истина, на изглед није био важан, али га је веома запрепастио. Тек што је трг прошао и скренуо у побочну улицицу, да изађе на Михајловску, паралелну са Великом, одвојену од ње само јарком (сав је наш град испресецан јарцима), он опази доле пред мостићем гомилицу ђака, све саме дечаке од девет до дванаест година - не више. Они су се разилазили кућама из школе; једни са ранцима на леђима, други са кожним торбицама на каишевима, пребаченим преко рамена; једни просто у блузама, други у капутићима, а неки и у високим чизмицама са набораним сарама, у којима нарочито воле да парадирaju мала деца коју мазе имућни очеви. Читава је група живо о нечем разговарала; очигледно су се договарали о нечем. Аљоша никад није могао равнодушно да пролази поред дечице; тако је бивало и у Москви; па премда је највише волео трогодишњу децу, или око тих година, ипак му се допадаху и ђачићи од десет, једанаест година. И стога, ма колико да је сад био забринут, ипак зажеле да им приђе и да ступи у разговор с њима. Прилазећи им, он се загледао у њихова румена, живахна лица, и наједном опази да сваки дечак има у руци по камен, а неки и по два. С оне стране јарка, једно тридесет корака од ове групе, стојао је код плота један дечко, такође ђак, са торбицом о рамену, на изглед од једно десетак година, не више, или чак и мање; - блед, болешљив, са црним очицама које севаху. Он је пажљиво и испитујући посматрао групу од шест ђачића, очевидно његових другова, који су с њим овога часа изишли из школе, но с којима је он, очигледно, био у непријатељству. Аљоша им приђе, и обративши се једном гргуравом, плавокосом, руменом дечку у црној блузици, рече му, загледавши га:

- Кад сам ја носио такву торбицу као што је ваша, онда се носила на левој страни, да се лако може дохватити десном руком; а вама је торбица с десне стране, вама је незгодно вадити из ње.

Аљоша поче с том практичном примедбом, без икаквог смишљеног лукавства; уосталом, одрастао човек и не може друкчије почињати ако је рад да заслужи поверење детиње, а нарочито читаве групе деце. Треба почињати баш озбиљно и пословно, тако да си с њима сасвим на равној нози; Аљоша је то схватио по нагону.

- Па он је левак - одговори одмах други дечак, снажан и здрав, од својих једанаест година.

Остала петорица дечака упреше поглед у Аљошу.

- Он и камење левом баца - примети трећи дечак.

Баш у том тренутку улете у гомилу деце једна каменица, лако окрзну дечака левака, али пролете поред њега, иако је била бачена вешто и снажно. А био ју је бацио дечак с оне стране јарка.

- Удри га, гађај га, Смурове! - повикаше сви. Али Смуров (левак) и без тога не даде да се на њега чека, и одмах врати мило за драго; баци се каменом на дечака преко јарка, али без успеха: камен удари у земљу. Дечак преко јарка имао је пун џеп каменица. То се видело на тридесет корака по напетим џеповима његовог капутића.

- Он је на вас, на вас, намерно је на вас нишанио. Јер ви сте Карамазов, Карамазов. - повикаше дечаџи, гласно се смејући. - Сад сви одједном на њега - паџи!

И шест камениџа одједаред полетеше из гомиле. Једна погоди дечаџа у главу и овај паде, али одмах скочи и разјарено поче одговарати гомили камењем. Са обе стране отпоче непрекидна “џарџа” - код многих у групи нађоше се такође спремљене камениџе у џепу.

- Шта ви то радите! Зар вас није срамота, господо! шесториџа на једнога! Та ви ћете га убити! - повика Аљоша.

И скочи и стаде пред летеће камење, да заштити собом дечаџа с оне стране јарџа. Тројиџа-џетвориџа се умирише за тренутак.

- Он је први почео! - викну дечаџ у џрвеној блузи раздраженим гласићем - он је нитков, он је ономад у разреду Красотџина перорезом убо, крв је потекла. Само што Красотџин није хтео да се тужаџа; онога треба истући...

- Ама зашто? И ви сигурно њега дирате?

- Ето, добисте опет од њега камен у леђа. Он вас познаје - повикаше дечаџи.
- Он сад у вас гађа, не у нас. Хајде опет сви на њега, пази да не промашиш, Смурове!

И опет отпоче битџа, овога пута врло жестоџа. Дечаџа с оне стране јарџа удари камен у груди; он врисну, заплаџа, и потрџа уз брдо, на Михајловску улиџу. У гомили заџрајаше: “Аха, уплашио се, побеже, џешљана лиџа”.

- Не знате ви још, Карамазове, џаџав је он нитков -понови дечаџ у блузи са заџареним очиџама, џоји је изгледао најстарији.

- А џаџав је он? - заџита Аљоша. - Је ли тужибабџа? Дечаџи се згледаше са неџим подсмехом.

- Идете ли ви у Михајловску? - настави исти дечаџ. - Па ето, стигните га... Ено, видите ли, опет је стао, џеџа и гледа вас.

- Вас гледа, вас гледа! - прихватише дечаџи.

- Заџитајте га баш, воли ли џешљану лиџу, онаџо рашџупану, џојом се у џупатиџу трљају. Пујете, баш тако га питајте.

Разлеже се општи смеџ. Аљоша гледаше њих, а они њега.

- Не идите, он ће вас ударити! - викну Смуров упозоравајући га.

- Господо, ја њега о тој џешљаној лиџи нећу питати, зато што се ви заџело њему тиме ругате, али ћу дознати од њега зашто га тако мрзите...

- Питајте га, питајте га! - насмејаше се дечаџи. Аљоша пређе преџо мостића и пође навише поред плота, пра-во омрзнутом дечаџу.

- Пазите! - викаху за њим, упозоравајући га - он се неће уплашити од вас, он ће вас тек наједном убости, џад се и не надате... Као и Красотџина.

Дечаџ га је џеџао, не мичући се с места. Пришавши му сасвим близу, Аљоша виде пред собом дечаџа не старијег од девет година, слабџког и маленог, бледуњавог, мршавог, дугуљастог лиџа, велиџих тамних очију, џоје пакосно гледаху у њега. Обучен је био у доста похабан постарији џапутић, џоји му је наказно стајао јер је из њега израстао. Голе руке штрџаху му из рукава. На десном колену панталона велиџа џакрџа, а на десној џизми, на шиљџу, где је палаџ, велиџа рупа, очигледно јаџо премазана мастиџом. Оба набреџа џеџића његовог

капута била су натрпана камењем. Аљоша стаде пред њим на два корака, гледајући га упитно. Дечак, погодивши одмах по очима Аљошиним да овај неће да га бије, такође попусти, и чак први проговори :

- Ја сам сам, а њих шесторица... Сам ћу их све побити - рече наједном, севнувши очима.

- Вас је вероватно један камен јако ударио - примети Аљоша.

- А ја сам Смурова у главу погодио! - узвикну дечак.

- Они ми тамо рекоше да ви мене познајете, и да сте се због нечега на мене каменом бацили? - запита Аљоша.

Дечак га мрко погледа.

- Ја вас не познајем. А зар ви мене знате? - испитиваше Аљоша.

- Оканите ме се! - викну наједном дечак љутито, ипак не мичући се с места, и опет љутито севну очицама, као да све још нешто очекиваше.

- Добро, ја ћу отићи - рече Аљоша - само, ја вас не познајем и не дирам. Они су ми казали чиме вас задиркују, али ја нећу да вас дирам, збогом!

- Монах у панталонама с гајтаном! - викну дечак, оним истим пакосним и изазивачким погледом пратећи Аљошу, и у исти мах заузевши позу, рачунајући да ће Аљоша сад јамачно кидисати на њега, но Аљоша се окрену, погледа га и пође даље. Али не учини ни три корака, кад га јако удари у леђа највећи камен који је дечак имао у цепу, и који је на њега бацио.

- Ви, дакле, иза леђа? Они, дакле, истину кажу за вас да подмукло нападате? - осврну се опет Аљоша, али се дете острви и опет баци на Аљошу камен, и сад право у лице. Али Аљоши пође за руком да се за времена заклони, те га камен удари у лакат.

- Како вас није срамота! Шта сам вам ја учинио? -викну он.

Дечак, ћутећи и пркосно, очекиваше само једно: да ће сад Аљоша сигурно на њега напасти; али видећи да овај још и сад не напада, он се разјари као какво зверче: јурну с места и насрну на Аљошу; још овај не стиже ни да се макне, а зли дечак, сагнувши се и шчепавши обема рукама његову леву руку, уједе га за средњи прст. Јако га угризе и десетак секунди га не пушташе. Аљоша од бола јаукну, трзајући прст из све снаге. Дечак га напослетку пусти, и одскочи на пређашње одстојање. Прстје био јако уједен, код самог нокта, дубоко, до кости; шикну крв. Аљоша извади рубац и чврсто зави рањену руку. Умотавао ју је скоро цео минут. Дечак за све то време стајаше и чекаше. Напослетку Аљоша подиже на њега свој мирни поглед.

- Е, добро - рече он - видите како сте ме јако угризли, и доста, је ли? Али кажите шта сам вам учинио?

Дечак га погледа чудећи се.

- Премда вас ја никако не познајем, и први пут видим - исто онако мирно настави Аљоша - ипак не може бити да вам ништа нисам учинио - не бисте ме тако мучили без разлога. Дакле, шта сам вам учинио, и због чега сам крив пред вама, реците ми.

Место одговора, дете наједном јако заплака, у сав глас, и побеже од Аљоше. Аљоша пође полако за њим у Михајловску улицу, и још дуго је могао видети како у даљини трчи дечак не успоравајући корака, не осврћући се, и по свој прилици

непрестано онако исто гласно плачући. Аљоша науми, чим само уграби времена, да га нађе и да разјасни загонетку која га је необично поразила. Засад није имао времена за то.

IV

КОД ХОХЛАКОВИХ

Брзо стиже до куће госпође Хохлакове, куће од цигала, њене сопствене, на спрат, лепе, једне од најлепших кућа у нашој варошици. Госпођа Хохлакова је живела већином у другој губернији, где је имала имање, или у Москви, где је имала своју кућу, али је и у нашој варошици имала своју кућу, коју је наследила од дедова и предака. И имање њено у нашем срезу било је највеће од њена три поседа. Међутим, она је досад долазила у нашу губернију врло ретко. Истрчала је пред Аљошу још у предсобљу.

- Јесте ли добили, јесте ли добили писмо о новом чуду? - поче она брзо и нервозно говорити.

- Да, добио сам.

- Јесте ли га разгласили, јесте ли га показали свима? Старац је мајци сина вратио.

- Он ће данас умрети - рече Аљоша.

- Чула сам, знам - о, како желим с вама да говорим! С вама, или с ким другим о свему томе. Не, с вама, с вама! И како ми је жао што га никако не могу видети! Цео је град узбуђен, сви су у очекивању. Али сад... знате ли да је код нас овог часа Катарина Ивановна?

- Ах, то је баш срећа! - ускликну Аљоша. - Ето, видећу се сад са њом код вас, она ми јуче рече да свакако дођем данас до ње.

- Ја све знам, све знам. Чула сам све потанко шта је јуче било код ње... и о свим тим страхотама са том бештијом. *C'est tragique*²¹, ијабих на њеном месту-ја просто не знам шта бих учинила на њеном месту! Али и ваш брат, ваш Дмитриј Фјодорович, какав је опет и он - о, боже! Алексеју Фјодоровичу, ја сам просто сасвим збуњена, и замислите: тамо сад седи ваш брат, то јест онај, не ужасни, јучерашњи, него други, Иван Фјодорович, седи с њом и разговара - разговор им је свечан... И кад бисте само могли замислити шта се сада међу њима збива - то је нешто страшно, то је, кад вам кажем, кидање, то је ужасна прича у коју је немогуће поверовати; обоје упропашћују сами себе - не зна се зашто; и знају то, и уживају у томе. Ја сам вас чекала! Ја сам вас жудно ишчекивала! А, што је

²¹ То је трагично.

главно, јато не могу поднети! Одмах ћу вам све испричати. Ах, та ја сам и заборавила да је то најважније: реците ми, откуд код *Lise* хистерични напад. Тек што је чула да ви долазите, одмах је добила напад.

- *Матан*, па ви то сад имате хистерију, а не ја - процвркута наједном кроз одшкринута врата са стране гласић Лизин. Врата су била врло мало одшкринута, а гласић напрегнут, тачно онакав као кад човек страшно жели да се насмеје, а из све снаге савлађује смех. Аљоша одмах опази та одшкринута врата, а *Lise* је по свој прилици са своје наслоњаче на њега извиривала, но то он већ није могао видети.

- Није ни чудо, *Lise*, није ни чудо... од твојих каприса ћу и ја добити хистерију; уосталом, она је тако болесна, Алексеју Фјодоровичу, сву ноћ је била тако болесна, у ватри, јечала. Једва сам дочекала јутро и Херценштубеа. Он вели да ништа не може да разуме и да треба чекати. Тај Херценштубе увек дође и каже да ништа не може да разуме, чим сте се ви приближили кући, она је цикнула, и добила напад, и тражила да је пренесу овамо у њену стару собу...

- Мама, ја уопште нисам знала да он долази, нисам ја због њега хтела прећи у ову собу.

- То већ није истина, *Lise*; Јулија је дотрчала да ти каже да Алексеј Фјодорович иде; она ти је на стражи стојала.

- Драга моја мамице, то није нимало духовито с ваше стране. А ако хоћете да се поправите и да кажете сад нешто паметно, онда реците, мила мама, поштованом господину Алексеју Фјодоровичу, који је сад дошао, да је он доказао да не располаже оштроумљем самим тим што се одлучио да нам дође данас, после оног јучерашњега, и поред тога што му се смеју.

- *Lise*, ти себи и сувише много дозвољаваш, и ја те уверавам да ћу се напослетку морати послужити строгим мерама. Ко се њему смеје? Кажем, мени је тако мило што је дошао, он је мени потребан, неопходан. Ох, Алексеју Фјодоровичу, ја сам страшно несрећна!

- Ама шта је вама, драга мамице!

- Ах, ти твоји каприси, *Lise*, несталност, твоја болест, та страшна ноћ у ватри, и вечито тај ужасни Херценштубе, и што је главно: вечито, вечито и вечито! И најзад, све, све... И напослетку, то чудо! О, како ме је поразило, како ме је потресло то чудо, мили Алексеју Фјодоровичу! А сад, опет, тамо та трагедија у салону, коју не могу да издржим, не могу - ја унапред кажем да не могу. Комедија, можда, а не трагедија! Реците ми, хоће ли старац Зосима живети још до сутра? О, боже мој! Шта је ово са мном, сваког тренутка затварам очи и видим да је све лудорија, све лудорија!

- Ја бих вас веома молио - прекиде је наједном Аљоша - да ми дате какву чисту крпицу да вежем прст. Врло сам озледио прст, и сад ме јако боли.

Аљоша одви уједени прст. Марама је била веома измрњана крвљу. Госпођа Хохлакова цикну и зажмири.

- Боже, каква рана, то је страшно!

А *Lise*, чим опази кроз одшкринута врата Аљошин прст, одмах отвори врата широм.

- Уђите, уђите к мени, овамо - наваљујући и заповеднички повика она - и оставите се сада глупости! О, Господе, па шта сте стој али и ћутали толико времена? Могла му је исцурити сва крв, мама! Где сте се ви то, како сте ви то? Пре свега воде, воде! Треба рану испрати, метнути је у хладну воду да престане бол, и држати је, непрестано је држати. Брже, брже воде, мама, чинију. Та брже! - доврши она нервозно. Била се веома уплашила; рана Аљошина је страшно запрепасти.

- Како би било да се пошаље по Херценштубеа? - узвикну госпођа Хохлакова.

- Мама, ви ћете ме убити. Ваш ће Херценштубе доћи, па ће рећи да не може да разуме! Воде, воде! Мама, тако вам бога, идите сами, пожурите Јулију, која се тамо негде завукла и никад не уме брзо доћи! Али што пре, мама, иначе ћу умрети...

- Ма то није ништа! - узвикну Аљоша, уплашивши се од њиховог страха.

Јулија дотрча с водом. Аљоша спусти прст у воду.

- Мама, тако вам бога, донесите шарпију, шарпију, и оне љуте мутне воде за посекотине, но, како се оно зове! Ми је имамо, имамо је... Мама, ви знате где је боца, у вашој спаваћој соби, у орманчићу десно, тамо је велика боца и шарпија...

- Одмах ћу донети све, *Lise*, само не вичи и не узнемируј се. Видиш како храбро Алексеј Фјодорович подноси своју несрећу. А где сте се ви то тако страшно могли озледити, Алексеју Фјодоровичу?

Госпођа Хохлакова журно изиђе. *Lise* је само то и чекала.

- Пре свега, одговарајте на питања - поче она брзо говорити Аљоши - где сте се изволели тако ранити? А тек после ћу с вама говорити о нечем сасвим другом. Но!

Аљоша, осећајући инстинктивно да је за њу време до повратка маминог скупо - исприча јој журно, много пропустивши и скративши, али ипак тачно и јасно, о свом загонетном састанку са школском децом. Саслушавши га, *Lise* пљесну рукама:

- Но, а зар доликује, па још у том оделу, да се мешате са дечурлијом - љутито викну она, као да већ има неко право над њим - па ви сте, онда, и сами дечак, сасвим мали дечак какав само бити може! Него, некако ипак распитајте за тог неваљалог дечака, и све ми испричајте, јер ту мора да има нека тајна. А сад друго, али најпре питање, можете ли ви, Алексеју Фјодоровичу, и поред бола, говорити о тричаријама, али говорити разложно?

- Потпуно могу; а после, ја и не осећам више никакав бол.

- То је отуд што вам је прст у води. Треба је одмах променити, јер ће се загрејати. Јулија, одмах донесите парче леда из подрума, а и другу чинију воде. Е, сад је отишла, сад на ствар: одмах ми, мили Алексеју Фјодоровичу, изволите вратити моје писмо, које сам вам послала јуче - одмах, јер у часу може доћи мама, а ја нећу...

- Писмо није код мене.

- Није истина, оно је код вас. Ја сам знала да ћете тако одговорити. Оно вам је у том џепу. Ја сам се толико кајала због те глупе шале сву ноћ! Вратите ми писмо одмах, дајте га овамо!

- Тамо ми је остало.

- Па ви ме сад не можете сматрати за девојчицу, за малу, малу девојчицу, после мога писма са тако глумом шалом! Молим вас за опроштај због те глупе шале, али писмо ми неизоставно донесите, ако збиља није ту код вас - још данас га донесите, свакако, свакако!

- Данас никако није могућно, зато што ћу отићи у манастир и нећу доћи вама два-три дана, можда и четири, јер старац Зосима...

- Четири дана, каква будалаштина! чујте, јесте ли ми се много смејали?

- Нимало се нисам смејао.

- А што?

- Зато што сам потпуно свему веровао.

- Ви мене вређате!

- Ни најмање, чим сам прочитао, одмах сам помислио да ће све тако и бити, јер ћу ја, чим умре старац Зосима, морати изићи из манастира. Затим ћу наставити учење и положићу испите, а кад дође законом прописано време, ми ћемо се узети. Ја ћу вас волети. Премда још нисам имао времена мислити, али сам помислио да бољу жену од вас нећу наћи; мени и старац налаже да се оженим...

- Али ја сам богаљ, мене у наслоњачи возе! - засмеја се Лиза са руменилом које јој изби на образима.

- Ја ћу вас сам возити у наслоњачи, али уверен сам да ћете ви до тога времена оздравити.

- Но, ви сте полудели! - нервозно проговори Лиза; -из такве шале, па наједаред извели такву будалаштину!... А ево и маме, можда је баш добродошла. Мама, што ви увек закашњавате, како сте то тако дуго остали! Ево и Јулија лед носи!

- Ах, *Lise*, не вичи, главно не вичи. Мени већ од те твоје вике... шта ја могу, кад си ти сама негде на друго место оставила шарпију... Тражила сам, тражила... Мени се чак чини да си ти то намерно учинила.

- Та, ваљда, тек нисам знала да ће он доћи са угризеним прстом, иначе можда бих збиља намерно учинила. Анђеле, мама, ви почињете говорити необично оштроумне ствари.

- Нека су оштроумне, али какво узбуђење, *Lise*, због прста Алексеја Фјодоровича и свега тога! Ох, мили Алексеју Фјодоровичу, мене не убијају појединости, нити тамо некакав Херценштубе, него све заједно, све у це-лини. Ето шта не могу да издржим.

- Доста, мама, доста о Херценштубеу - весело се смејала Лиза - дајте брже шарпију, мама, и воду. Да, то се зове бурова вода, Алексеју Фјодоровичу, сад сам се сетила како се зове; то је одличан облог. Мама, замислите само, он се са дечурлијом потукао на улици, и један га је деран ујео; зар није, дакле, мали, и сам мали, и може ли се он, мама, после тога, женити, јер он, помислите само, хоће да се жени, мама. Замислите њега ожењеног, но, зар то није смешно, зар није страшно?

И *Lise* се непрестано смејала својим нервозним ситним смешком, лукаво погледајући Аљошу.

- Ма како да се жени, *Lise*, и откуд то, и то ти је сасвим неумесно... А дечак је можда био и бесан.

- Ах, мама! Па зар има бесних дечака?

- Што да не буде, *Lise*? Ти мислиш, ваљда, да сам ја глупост казала. Вашег је дечака ујело бесно псето, он је постао бесан дечак, те ће сад ујести некога из своје околине. Како вам је лепо ставила завој, Алексеју Фјодоровичу, ја никад не бих тако умела. Осећате ли сад бол?

- Сада врло мало.

- А бојите ли се воде? - запита *Lise*.

- Доста, *Lise*, ја сам можда збиља врло брзоплето казала то о бесном дечаку, а ти брже-боље закључак изведе. Катарина Ивановна, чим је чула да сте ви дошли, Алексеју Фјодоровичу, одмах је полетела к мени, она већ жељно чека, жељно чека.

- Ах, мама! Идите ви сами тамо, он не може да иде одмах - он има страшне болове.

- Ни најмање, лако могу да идем... - рече Аљоша.

- Како! Зар одлазите? Зар ви тако? Зар ви тако?

- Па што? Кад свршим тамо, вратићу се, па ћемо моћи говорити колико вам драго. А ја бих веома желео да што пре видим Катарину Ивановну, јер, у сваком случају, хоћу да се што пре вратим данас у манастир.

- Мама, узмите га и брже водите. Алексеју Фјодоровичу, немојте се трудити да долазите к мени после Катарине Ивановне; идите право у свој манастир, срећан вам пут! А ја ћу да спавам, целу ноћ нисам спавала.

- Ах, *Lise*, ти се то само шалиш. Но како би било кад би збиља заспала! - узвикну госпођа Хохлакова.

- Ја не знам чиме сам... Ја ћу остати још једно три минута, а најпосле, ако хоћете, и пет - промрмља Аљоша.

- И пет! Та одведите га брже, мама, то је чудовиште!

- *Lise*, ти си полудела. Хајдемо, Алексеју Фјодоровичу, она је и сувише ћудљива данас, бојим, се да је даље раздражујемо. О, мука је то са нервозном женом, Алексеју Фјодоровичу. А збиља, она је можда поред вас пожелела да спава. Како сте је тако брзо успавали? То је таква срећа!

- Ах, мама, како сте дивно почели говорити, љубим вас, мамице, за то.

- И ја тебе такође, *Lise*. Слушајте, Алексеју Фјодоровичу - рече госпођа Хохлакова тајанствено и озбиљно, брзим шапатом, одлазећи с Аљошом - ја вам нећу ништа сугерирати ни подизати ову завесу, али ви ћете ући па ћете сами видети све што се тамо збива - то је ужас, то је најфантастичнија комедија: она воли вашег брата Ивана Фјодоровича, а уверава себе из све снаге да воли вашег брата Дмитрија Фјодоровича. То је страшно. Ја ћу ући заједно с вама и, ако ме не отерају, сачекаћу крај.

КИДАЊЕ У САЛОНУ

У салону разговор се већ довршавао; Катарина Ивановна била је у великом узбуђењу, премда је изгледала одлучна. У тренутку кад су ушли Аљоша и госпођа Хохлакова, Иван Фјодорович је устајао да оде. Лице му је било мало бледо, и Аљоша са неспокојством погледа у њега. Ствар је била у томе што се ту сад за Аљошу разјашњавала једна од његових сумњи, једна немирна загонетка, која га мучи од неког времена. Још пре месец дана, њега су неколико пута, и то са разних страна, убеђивали да брат Иван воли Катарину Ивановну, и, што је главно, да збиља намерава да је “преотме” од Митје. До последњег времена то се Аљоши чинило немогућно, премда га је врло узнемиравало. Он је волео оба брата и бојао се таквог супарништва међу њима. Међутим, Дмитриј Фјодорович му је отворено изјавио јуче да се чак радује том супарништву брата Ивана, и да ће то њему, Дмитрију, умногоме помоћи. А у ком погледу ће му помоћи? Да се ожени Грушењком? Али ту је ствар Аљоша сматрао очајничком и крајњом. Осим свега тога, Аљоша је непоколебљиво веровао, све до синоћ, да Катарина Ивановна страсно и упорно воли његовог брата Дмитрија - али је то веровао само до синоћ. Поред тога, њему се некако увек чинило да она не може волети таквог човека као што је Иван, него да воли његовог брата Дмитрија, и то баш онаквог какав је крај све чудовишности такве љубави. Но јуче, у сцени са Грушењком као да му се наједном причинило нешто друго. Реч “кидање”, коју баш сад изговори госпођа Хохлакова, натера га да скоро уздрхти, јер баш те ноћи, пробудивши се упола пред зору, он наједном, по свој прилици одговарајући ономе што је у сну видео, изговори: “кидање”, “кидање”. А сањао је целу ноћ јучерашњу сцену код Катарине Ивановне. И сад, отворено и упорно уверавање гђе Хохлакове да Катарина Ивановна воли брата Ивана и само намерно, због некакве игре, због “кидања”, вара и мучи себе тобожњом љубављу својом према Дмитрију, наводно из неке захвалности - порази Аљошу: “А можда је права истина баш у тим речима!” Али, у том случају, какав је положај брата Ивана? Аљоша је осећао неким инстинктом да би таквој природи као што је Катарина Ивановна било потребно да господари, а господарити би она могла само над таквим као што је Дмитриј, а никако над таквим као што је Иван. Јер само би јој се Дмитриј (макар и после дужег времена) могао, најзад, покорити “за своју срећу” (што му је и желео Аљоша), али Иван не; Иван јој се не би могао покорити, нити би му та покорност донела срећу. Такву је представу Аљоша и нехотице створио себи о Ивану. И ето, сва та колебања и мисли пролетеше и севнуше у његовој глави у тренутку кад је улазио у салон. Севну му још једна мисао, наједном и неодољиво: “А шта ако она ниједног не воли - ни овог, ни оног?” Примећујем да се Аљоша чисто стидео таквих својих мисли и корео је себе због њих, кад су му, последњег месеца, понекад долазиле у главу: “Шта се ја разумем у љубав и у жене, и како могу изводити такве закључке?” - размишљао је он, прекоревајући себе после сваке такве мисли или нагађања. А,

међутим, немогућно је било не мислити. Он је схватао по нагону да је сад, на пример, у судбини два брата његова то супарништво и сувише важно питање, од чега и сувише много зависи. “Један ће гад појести другог гада” - рекао је јуче брат Иван, говорећи у љутини о оцу и брату Дмитрију. Значи, брат Дмитриј је у очима његовим гад, и можда већ одавно гад? Да то није од оног доба кад је брат Иван упознао Катарину Ивановну? Речи су се те, наравно, синоћ Ивану и нехотице измакле, али тим су важније што су се измакле нехотице. Ако је тако, онда какав је то мир? Зар нису то, напротив, нови поводи за мржњу и непријатељство у њиховој породици? А што је главно, кога он, Аљоша, да жали? И шта да сваком од њих жели? Он их воли обојицу, али шта да зажели свакоме од њих посред таквих страшних противречности? У тој збрци могао се човек сасвим изгубити; а срце Аљошино није могло да подноси неизвесност, јер је природа његове љубави била увек делотворна. Пасивно волети он није могао: чим би кога заволео, он би се онога часа лаћао и да помаже. А за то је потребно поставити циљ; поуздано је требало знати шта је за сваког од њих добро и потребно, а кад се увери у тачност циља, природно, сваком од њих и помоћи. Но, место одређеног циља у свему је била сама нејасност и збрка. “Кидање” - речено је сад! Али шта је он могао разумети, рецимо, и у том кидању? У свој тој збрци, он, ето, ни реч не разуме!

Угледавши Аљошу, Катарина Ивановна брзо и радосно рече Ивану Фјодоровичу, који већ беше устао са свога места да пође:

- Један тренутак! Останите још један тренутак. Хоћу да чујем мишљење ево овог човека, коме свим бићем својим верујем. Катарина Осиповна, не идите ни ви - додаде она обраћајући се госпођи Хохлаковој. И посади Аљошу поред себе, а Хохлакова седе према њима, до Ивана Фјодоровича.

- Овде су сад сви пријатељи моји, сви које имам на свету, мили пријатељи моји! - ватрено поче она, гласом у коме дрхтаху искрене патничке сузе, и Аљошино срце опет се наједном окрену њој. - Ви сте, Алексеју Фјодоровичу, ви сте били јуче сведок оног ужаса и видели сте како ми је било. Ви то нисте видели, Иване Фјодоровичу - он је видео. Шта је помислио о мени јуче, не знам, али знам једно, кад би се поновило то исто и данас, у овом тренутку, ја бих показала иста осећања, рекла исте речи и учинила исте покрете. Ви се сећате мојих покрета, Алексеју Фјодоровичу, ви сте ме сами задржали од једног... (Говорећи то, она поцрвене, а очи јој севнуше.) Кажем вам, Алексеју Фјодоровичу, да се не могу ни са чим помирити. Чујте, Алексеју Фјодоровичу, ја чак не знам да ли волим *њега*, сад. Он је преда мном постао *бедан*, а то је лош доказ љубави. Кад бих га волела, кад бих га још и даље волела, онда га можда не бих сада жалила, него бих га, напротив, мрзела...

Глас њен задрхта, а сузе јој заблесташе на трепавицама. Аљоша уздрхта у себи: ова је девојка истинољубива и искрена, помисли он - и... и она више не воли Дмитрија!

- Тако је! Тако! - узвикну госпођа Хохлакова.

- Причекајте, мила Катарина Осиповна, нисам казала што је главно, нисам коначно казала оно што сам одлучила ове ноћи. Ја осећам да је одлука моја можда ужасна - за мене, али предосећам да је више нећу променити ни за шта, ни за шта, целог свог века, и тако ће остати. Мој мили, мој добри, мој свагдашњи и

великодушни саветник и дубоки познавалац срца, и једини пријатељ којег имам на свету, Иван Фјодорович, одобрава ми у свему и хвали моју одлуку... Он је зна.

- Да, ја је одобравам - изговори Иван Фјодорович тихим, али одлучним гласом.

Али ја желим да и Аљоша (ах, Алексеју Фјодоровичу, опростите што сам вас ословила просто Аљоша) - ја желим да ми и Алексеј Фјодорович каже сад, пред оба моја пријатеља - да ли имам право или не? Ја имам инстинктивно предосећање да ви, Аљоша, брате мој мили (јер ви сте брат мој мили) - рече она опет усхићено, зграбивши његову хладну руку својом врелом руком - ја предосећам да ће ми ваша одлука, ваше одобрење, крај свих мука мојих, дати спокојство стога што ћу се после ваших речи утишати и смирити - ја то предосећам!

- Не знам о чему ћете ме питати - рече Аљоша зажарена лица - знам само да вас волим и да вам желим у овом тренутку више среће него себи самом!...

Али ја се ништа не разумем у тим стварима... - додаде он наједном журно због нечега.

- У тим стварима, Алексеју Фјодоровичу, у тим стварима је сад главно - част и дужност, и не знам шта још, али нешто више, можда више и од саме дужности. Мени срце говори о том неодољивом осећању, и оно ме неодољиво вуче. Уосталом, све је то у две речи, ја сам већ одлучила: ако се он баш и ожени оном... бештијом (поче она свечано), којој ја никад, никад опростити не могу, *ја га ипак оставити нећу!* Од овог часа, ја га никад, никад нећу оставити! - изговори она кидајући се од неког бледог, усиљеног усхићења... То јест, немојте мислити да ћу се вући за њим, непрестано му излазити пред очи, мучити га - о, не: ја ћу отићи у други град, куд хоћете, али ћу га целог живота, целог живота свог неуморно пратити. А кад постане са оном несрећан, а то ће неизоставно убрзо бити, онда нек дође к мени, и у мени ће наћи пријатеља, сестру... Само сестру, наравно, и то заувек тако, али ће се најзад убедити да је та сестра заиста његова сестра, која га воли и која му је жртвовала цео живот. Ја ћу постићи то, ја ћу се трудити да ме он најзад упозна и да ми поверава све, не стидећи се! - ускликну она као изван себе. - Ја ћу бити бог његов коме ће се он молити - и то ми је он, у најмању руку, и дужан за своје издајство и за оно што сам јуче због њега поднела. И нека види, у току целог свог живота, да ћу целог свог века остати верна њему и својој једаред датој речи, иако ме је он преварио и изневерио. Ја ћу... ја ћу се претворити у средство за његову срећу (или како то да кажем), у инструмент, у машину за његову срећу, и то за цео живот, за цео живот, и да он то гледа одсад па докле год је жив! То је, ето, моја одлука! Иван Фјодорович ми то у великој мери одобрава.

Она се гушила. Можда је хтела много достојанственије, вештије и природније да изрази своју мисао; испало је и сувише журно, и сувише обнажено. Много је било младалачке нестрпљивости; много шта било је само одјек јучерашње раздражености и потребе да се покаже горда. То она и сама осети. Лице јој се некако наједном натушти, израз очију постаде непријатан. Аљоша све то опази и у његовом срцу покрену се сажалење. Уто додаде и брат Иван:

- Ја сам само своју мисао исказао - рече он. - Код сваке би друге то испало мучно и усиљено, а код вас - не. Друга не би имала право, а ви имате. Не знам како то да образложим, али видим да сте искрени у највећој мери, а стога и јесте у праву...

- Но само у овом тренутку... А шта је овај тренутак? Само јучерашња увреда - ето шта значи овај тренутак! - не издржа госпођа Хохлакова, очевидно не желећи да се меша, али, не могавши се уздржати, она одједном рече врло тачну мисао.

- Тако је, тако је - прекиде је Иван некако нагло и очевидно наљутивши се што га прекида у говору - тако је, но код друге је тај тренутак само јучерашњи утисак, и само тренутак, а са карактером Катарине Ивановне тај ће се тренутак протегнути на цео њен живот. Што је за друге само обећање, то је за њу вечита, тешка, можда и жалосна, но неуморна дужност. Она ће се хранити осећањем испуњене дужности! Ваш ће живот, Катарина Ивановна, одсада протицати у мученичком посматрању својих рођених осећања, сопственог подвига и сопствене туге; но доцније ће се та патња ублажити, и живот ће се ваш претворити у стално посматрање једном засвагда испуњене и горде замисли, заиста горде на свој начин, свакако очајничке, али од вас побеђене; и свест о томе прибавиће вам, најзад, најпотпуније задовољење и помириће вас са свим осталим...

Он је то рекао очевидно са некаквом злобом, очигледно намерно, чак можда и не желећи да сакрије своју намеру, то јест да то говори намерно и с подсмехом.

- О боже, како је све то погрешно! - узвикну опет госпођа Хохлакова.

- Алексеју Фјодоровичу, реците и ви. Мени је страшно потребно да знам шта ћете ми ви рећи! - узвикну Катарина Ивановна и облише је сузе.

Аљоша устаде са канабета.

- То није ништа, ништа! - настави она плачући - то је од растројства, од прошле ноћи, но поред таква два пријатеља као што сте ви и брат ваш, ја се још осећам јака... јер знам... ви ме обојица никад нећете оставити.

- На жалост, ја ћу сутра можда морати да отпутујем у Москву, и да вас на дуже време оставим... и то је, на жалост, неодложно... - рече наједном Иван Фјодорович.

- Сутра, у Москву! — искриви се наједном све лице Катарине Ивановне - ах... ах, боже мој, како је то добро! - узвикну она гласом који се у једном тренутку сав измени, и зачас обрисавши сузе, тако да им ни трага не остаде. У њој се збиља у тренутку извршила чудна промена, која необично изненади Аљошу: место увређене девојке, која је до малочас плакала растрзана својим осећањима - појави се наједном жена која потпуно влада собом и која је чак нечим необично задовољна, баш као да се нечем обрадовала.

- О, није срећа у томе што вас губим, разуме се да није - чисто као да се поправила она, са љубазним отменим осмехом - такав пријатељ као ви не може то помислити; ја сам, напротив, и сувише несрећна што ћу се лишити вас (наједном бурно полете према Ивану Фјодоровичу, и зграбивши га за обе руке, са врелим осећањем их стиште), него, ето у чему је срећа: што ћете ви лично моћи саопштити у Москви мојој тетци и Агаши мој положај, сву садашњу страхоту моју, потпуно искрено пред Агашом, а штедећи милу тетку онако како сами будете најбоље знали. Ви не можете замислити како сам јуче и јутрос била несрећна што нисам знала како да им напишем то страшно писмо... јер се то у писму никако и нипошто не може изразити... А сад ће ми лако бити написати писмо, јер ћете ви лично бити тамо код њих и све ћете им објаснити. О, како ми је мило! Али ми је само због тога мило, то ми верујте. Иначе вас лично нико и ништа не може

заменити... А сад ћу да отрчим да напишем писмо - доврши она наједном и већ коракну да изиђе из собе.

- А Аљоша? А мишљење Алексеја Фјодоровича, које сте тако неизоставно хтели саслушати? - повика госпођа Хохлакова. Заједљива и срдита нота одјекну у њеним речима.

- Нисам заборавила - застаде наједном Катарина Ивановна - а што сте тако непријатељски расположени према мени у оваквом тренутку, Катарина Осиповна? - рече она са горким, ватреним прекором. - што сам рекла, то и потврђујем. Мени је потребно његово мишљење, и не само то: мени треба његова одлука! Како он рекне, тако ће бити - ето у коликој мери жудно очекујем ваше речи, Алексеју Фјодоровичу... Али шта је с вама?

- Ја никад нисам мислио, ја не могу то замислити! - ускликну наједном Аљоша тужно.

- Шта, шта?

- Он путује у Москву, а ви вичете да вам је мило, ви сте то намерно узвикнули! А затим сте одмах почели објашњавати да вам то није мило, него да, напротив, још жалите што... губите пријатеља - али и то сте намерно извели... као у позоришту, у комедији!...

- У позоришту? Шта? Шта је то? - узвикну Катарина Ивановна дубоко пренеражена, сва планувши и намрштивши обрве.

- Ма како ви њега уверавали да жалите за њим као пријатељем, ипак му кажете у очи да сте срећни што одлази... - изговори Аљоша, већ сасвим тешко дишући. Он је стајао код стола и не хтеде да седне.

- Шта ви то кажете, ја не разумем...

- Па ја ни сам не знам... Наједном као да ме нешто надахнуло... Знам да није добро што то кажем, но ја ћу ипак све казати - настави Аљоша истим дрхтавим и испрекиданим гласом - а надахнуће се састоји у томе што ви мог брата Дмитрија можда никако и не волите... од самог почетка... А и Дмитриј вас можда никако не воли... још од самог почетка... него вас само поштује... Ја збиља не знам како све ово сад смем, али морам неке истину рећи... зато што овде нико неће истину да говори.

- Какву истину? - узвикну Катарина Ивановна, и нешто хистерично одјекну у њеном гласу.

- Па ево какву - прошапта Аљоша као да лети у провалију - позовите одмах Дмитрија - ја ћу га наћи - нека дође овамо и нека вас узме за руку, затим нека узме за руку брата Ивана, па нека сједини ваше руке. Зато, јер ви мучите Ивана само стога што га волите... а мучите га стога што Дмитрија силом волите, не волите га истински... зато што сте себе тако уверили... - Аљоша прекиде и ућута.

- Ви... ви... ви сте мали јуродиви, ето шта сте ви! - одсече наједном Катарина Ивановна пребледела лица и усана искривљених од беса.

Иван Фјодорович се наједном засмеја и устаде. У рукама му беше шешир.

- Ти си се преварио, мој добри Аљоша - рече он са изразом лица који Аљоша још никад у њега није видео, са изразом некакве младалачке отворености, и снажне, недољиве искрености; - никад Катарина Ивановна није мене волела! Она је све време знала да ја њу волим, премда јој ја никад ни речи нисам говорио о

својој љубави - знала је, али ме није волела. Пријатељ јој такође нисам био ниједном, ниједног дана, тој гордој жени није било потребно моје пријатељство. Она ме је држала покрај себе ради непрекидне освете. Она се осветила мени и на мени за све увреде које је непрестано и сваког тренутка подносила за то време од Дмитрија, за увреде од првог састанка њиховог. Јер њој је већ први састанак њихов остао у срцу као увреда. Ето какво је њено срце! За све то време ја ништа друго нисам ни радио већ сам само слушао о њеној љубави према њему. А сад одлазим. Но знајте, Катарина Ивановна, да ви збиља волите само њега. И што вас више он вређа, тим га већма волите. Ето, то је ваше кидање. Ви га волите баш онаквог какав је, волите га кад вас вређа. Кад би се он поправио, ви бисте га оног часа занемарили и престали бисте га волети. Вама је он потребан да непрестано посматрате свој подвиг верности и да му пребацујете због његовог неверства. А све то због ваше гордости. О, ту има много потиштености и понижења, но све је то из гордости... Ја сам и сувише млад, и сувише сам вас јако волео. Знам да то не би требало да вам говорим, да би са моје стране било достојанственије просто отићи од вас, не би ни за вас било тако увредљиво. Али ја одлазим далеко, и нећу се вратити никада. То је завек... Нећу да седим поред кидања. Уосталом, не знам већ ни да говорим, све сам казао... Збогом, Катарина Ивановна, ви се не можете на мене срдити, јер сам ја сто пута горе кажњен него ви; кажњен сам већ тиме што вас никад више нећу видети. Збогом! Не треба ми ваша рука. Ви сте ме и сувише свесно мучили да бих вам у овом тренутку могао опростити. После ћу вам опростити, а сад ми ваша рука не треба.

- *Den Dank, Dame, begehrt ich nicht*²² - додаде он са искривљеним осмехом, доказавши сасвим неочекивано да и он може читати Шилера, тако да га зна напамет, у што Аљоша пре не би веровао. Иван изиђе из собе и не опростивши се с домаћицом, госпођом Хохлаковом. Аљоша пљесну рукама.

- Иване - викну он за њим, као изгубљен - врати се, Иване! Не, не, он се сад ни за шта неће вратити! - узвикну Аљоша у тужном надахнућу - но ја сам, ја сам крив, ја сам започео! Иван је говорио пакосно, ружно. Неправично и злобно... Он се мора вратити овамо - вратиће се, вратиће се! - викао је Аљоша као сулуд...

Катарина Ивановна изиђе у другу собу.

- Ви ништа рђаво нисте учинили, ви сте поступали дивно, као анђеол - брзо и усхићено прошапута тужном Аљоши госпођа Хохлакова. - Ја ћу употребити сву снагу да Иван Фјодорович не оде.

Радост је блистала на њеном лицу, на највећу муку Аљошину. Но Катарина Ивановна се наједном врати. У њеним рукама биле су две новчанице дугиних боја.

- Имам велику молбу за вас, Алексеју Фјодоровичу - поче она, обраћајући се право Аљоши, на изглед спокојним и одмереним гласом, као да се малочас ништа није десило. - Пре недељу дана - да, чини ми се, пре недељу дана - Дмитриј Фјодорович је учинио један пренагљен и неправичан поступак, врло ружан. Има ту једно ружно место, једна крчма. У њој се он нашао са официром у оставци, са капетаном кога је ваш тата употребљавао за некакве своје послове. Разљутивши

²² У једној Шилеровој балади тражи једна дама од свога поштоватеља, витеза, да се овај спусти у арену међу дивље звери и да јој дохвати рукавицу која јој је тамо пала. Витез се спусти у арену, смело дохвати рукавицу, донесе је натраг дами, и баци је према њој са речима: „Захвалност вам, госпођо, не тражим!“

се због нечега на тога капетана, Дмитриј Фјодорович зграби га за браду, и у тако понижавајућем стању га изведе пред свима на улицу, и на улици га је још дуго вукао, и кажу да је дечак, син тога капетана, ђак овдашње школе, још дете, видевши то, једнако трчао поред њих и наглас плакао и молио за оца, трчао свима, молио да га заштите, али сви су се само смејали. Опростите, Алексеју Фјодоровичу, ја не могу да се без негодовања сетим тог срамног његовог поступка... једног од поступака на који се може одлучити само Дмитриј Фјодорович у својој јарости... и у страстима својим! Ја то ни испричати не могу, нисам у стању... Не могу јасно да се изразим. Распитивала сам о том увређеном и дознала сам да је врло сиромашан човек. Презиме му је Сњегирјов. Он је нешто погрешно у служби, истерали су га, не умем вам то испричати, и сад је он са својом породицом, са несрећном породицом, болесном децом и женом, која је, изгледа, луда, пао у страшну сиротињу. Он је већ одавно овде у граду, нешто ради, био је негде писар, а сад је наједном остао без плате! Ја сам помислила на вас... то јест, ја сам мислила - не знам, све се некако буним -видите ли, хтела сам да вас замолим, Алексеју Фјодоровичу, добри мој Алексеју Фјодоровичу, да одете до њега, да нађете какав изговор, да одете к њима, то јест том капетану - о, боже, како се збуњујем - па да деликатно, пажљиво - онако како ћете само ви једини знати то учинити (Аљоша наједном поцрвене) - да му дате ову помоћ, ових двеста рубаља. Он ће јамачно примити... то јест, да га наговорите да прими. Или не, како бисмо то? Видите ли, то му није плата да се не буни, да не тужи (Јер је, канда, хтео да тужи суду), него просто саучешће, жеља да му се помогне; од мене, од мене, заручнице Дмитрија Фјодоровича, а не од њега... Једном речју, ви ћете то умети... Ја бих и сама отишла, али ви ћете то умети много боље од мене. Он живи у Језерској улици, у кући грађанке Калмикове... Тако вам бога, Алексеју Фјодоровичу, учините ми то, а сад... сам се мало... уморила. До виђења...

Она се тако брзо окрену и нестале је опет иза завесе да Аљоша немаде кад ни речи рећи - а хтео је да још нешто каже. Хтеде да моли за опроштење, да окриви себе, да каже било шта, јер му је срце било препуно, и никако није хтео изићи из собе без тога. Али госпођа Хохлакова га зграби за руку и изведе га. У предсобљу га заустави, као и малочас.

- Она је горда, бори се са собом, али је добра, дивна, великодушна! - узвикивала је госпођа Хохлакова упола шапћући. - О, како је волим, нарочито неки пут, и како је мени сад све, све опет мило! Мили Алексеју Фјодоровичу, ви нисте ни знали за то: знајте, дакле, да ми сви, сви - ја, обе тетке - он, сви, чак и *Lise*, ево већ цео месец дана само то једино желимо и од бога молимо: да се она разиђе с вашим љубимцем Дмитријем Фјодоровичем, који за њу неће да зна, и ни најмање је не воли, и да пође за Ивана Фјодоровича, образованог и изванредног младог човека, који је воли више него све на свету. Ми смо вам ту читаву заверу склопиле, и ја можда само због тога не путујем...

- Али она је плакала, опет је увређена! - повика Аљоша.

- Не верујте женским сузама, Алексеју Фјодоровичу, ја сам увек против жена у таквом случају, и на страни сам мушкараца.

- Мама, ви га кварите и упропашћујете - зачу се танани гласић Лизин иза врата.

- Не, свему сам ја узрок, ја сам страшно крив! - понављао је неутешни Аљоша у мучном наступу стида због свог испада, чак је од стида покривао лице рукама.

- Напротив, ви сте поступили као анђео, као анђео, ја сам спремна да то хиљаду пута поновим.

- Мама, а зашто је он поступио као анђео? - зачу се опет Лизин гласић.

- Мени наједном однекуд дође у главу, посматрајући све то - настављао је Аљоша, као да није чуо Лизу - да она воли Ивана; и, ето, рекох ту глупост... и шта ли ће сад бити!

- Али с ким, с ким? - узвикну *Lise*. - Мама, ви сигурно хоћете да ме уморите. Ја вас питам, а ви ми не одговарате.

У том тренутку утрча собарица.

- Катарини Ивановној је рђаво... Они плачу... хистерија, трзају се.

- Шта је то? - викну *Lise* већ узнемираним гласом. - Мама, ја ћу сад добити напад, а не она!

- *Lise*, тако ти бога, не вичи, не убијај ме. Ти си још у годинама кад не смеш све знати што одрасли знају; дотрчаћу, па ћу ти све испричати што ти се може саопштити. О, боже мој! Ево, трчим, трчим... Хистерија - то је добар знак. Алексеју Фјодоровичу, то је изврсно што ју је спопао хистерија. Баш тако и треба. Ја сам у таквом случају увек против жена, против свих тих хистерија и женских суза. Јулија, трчи и кажи да летим. А што је Иван Фјодорович тако отишао, она је сама крива. Али он неће отпутовати. *Lise*, тако ти бога, не вичи! Ах, јесте, не вичеш ти, ја вичем, опрости својој мами, али ја сам усхићена, усхићена, усхићена! А јесте ли опазили, Алексеју Фјодоровичу, како је малочас младићки, младићки изишао Иван Фјодорович - казао све, и изишао! Ја сам мислила да је он учен човек, академик, кад он, наједном тако ватрено, искрено и младићки, неискусно и младићки, и тако је све то дивно, дивно, као ви... И ту немачку песмицу је навео, баш као ви! Него, ја трчим, трчим. Алексеју Фјодоровичу, журите што пре са том поруком, и што пре се вратите. *Lise*, да ти није што потребно? Тако ти бога, не задржавај ни за тренутак Алексеја Фјодоровича, он ће се одмах вратити теби.

Госпођа Хохлакова напоследку отрча. Аљоша, пре но што ће поћи, хтеде да отвори врата Лизине собе.

- Нипошто - викну *Lise* - сад нипошто! Говорите тако кроз врата. А како ви то међу анђеле доспесте? Ја то једино хоћу да знам.

- Због страшне глупости, *Lise*! Збогом!

- Не смете тако отићи! - повика Лиза.

- *Lise*, имам велику муку! Одмах ћу се вратити, али имам велику, велику муку! И он истрча из собе.

КИДАЊЕ У СОБИ

Аљоша је збиља имао велику муку, такву какву је дотле ретко осећао. Он се истрчао и учинио глупост - и још у чему: у љубавним осећањима! “Шта се ја у томе разумем, шта ја у таквим стварима могу разабрати?” - понављао је он у себи по стоти пут, црвенећи; - “што сам се осрамотио, то још и није ништа, срамота је само казна, коју сам и заслужио - али несрећа је у томе што ћу ја сад свакако бити узрок нових несрећа... А старац ме је слао да измирим и зближим! Зар се тако зближује?”

Ту се он опет сети како им је састављао руке, и опет га страшно би срамота. “Премда сам ја све то искрено учинио, убудуће треба бити паметнији” - заврши, и чак се и насмеши на свој закључак.

Порука Катарине Ивановне била је за Језерску улицу, а брат Дмитриј становао је уз пут, недалеко од Језерске улице, у сокаку; Аљоша одлучи да свакако сврати к њему пре него капетану, премда је предосећао да неће затећи брата код куће. Он је слутио да ће се Митја сад можда нарочито крити од њега - али га је пошто-пото требало пронаћи. Јер време је пролазило, а мисао о старцу, који је умирао, не остављаше га ни за часак, од оног тренутка кад је изишао из манастира.

У поруци Катарине Ивановне указа се једна околност која га је такође необично заинтересовала: кад је Катарина Ивановна споменула малог дечака, ђачића, сина оног капетана, овог који је, гласно плачући, трчао поред оца, Аљоши одмах дође мисао да је то дете сигурно онај ђачић који га је ујео за прст када га је он, Аљоша, испитивао чиме га је увредио. Сад је Аљоша био скоро уверен у то не знајући ни сам откуд. На тај начин, занесен узгредним мислима, он се разгали и одлучи да не “мисли” о “несрећи”, коју је малочас причинио, да се не мучи кајањем, него да ради свој посао, а после: што буде, нек буде! Код те мисли се коначно охрабрио. У исти мах, сврнувши у сокак брату Дмитрију, и осећајући глад, он извади из џепа векницу што је од оца узео, и поједе је путем. То га мало поткрепи.

Дмитриј не беше код куће. Газде кућерка - стари столар, његов син и старица, жена му - некако подозриво гледаху на Аљошу. “Већ трећи дан како не ноћива код куће, можда је некуд отпутовао” - одговори старац кад Аљоша стаде наваљивати с питањима. Аљоша разумеде да онај одговара по добијеној инструкцији. На питање његово: “Да није код Грушењке, да се опет не крије код Фоме” (Аљоша се намерно послужи отвореношћу), сви домаћини чак бојажљиво погледаше у њега. “Они га, дакле, воле, иду му наруку” - помисли Аљоша - “то је добро.”

Напослетку нађе у Језерској улици кућу грађанке Калмикове - стари кућерак, нахерен, свега са три прозора на улицу, са прљавим двориштем, наред кога је усамљено стајала крава. Из дворишта се улазило у ходник; с леве стране из

ходника становала је стара газдарица са старицом ћерком, и обе, канда, глуве. На питање његово о капетану, које је неколико пута поновио, једна од њих, разумевши најзад да пита за станаре, показа прстом кроз ходник, на врата у собу за издавање.

Стан капетанов био је збиља само обична соба. Аљоша већ ухвати руком за гвоздену кваку да отвори врату, кад га наједном изненади необична тишина иза врата. Он је, међутим, знао, по казивању Катарине Ивановне, да је бивши капетан човек породичан: “Или спавају сви, или су можда чули да сам дошао па чекају док отворим; боље да најпре закуцам” - и он закуца. Одговор се зачу, али не одмах, него можда тек после десетак секунди.

- Ко је то? - викну неко громким и намерно љутитим гласом.

Аљоша тада отвори врата и коракну преко прага. Он се нађе у соби, истина доста пространој, али необично претрпаној - људима, и свакојаким домаћим стварима. С леве стране била је велика руска пећ. Од пећи до левог прозора, преко целе собе био је разапет конопцац, и на њему повешане разне прње. Са обе стране, лево и десно, била је по једна постеља, покривена плетеним јорганом. На једној од њих, на левој, била је уздигнута гомила од четири цицана јастука, један од другог мањи. А на другој постељи, десно, видео се само један врло мали јастук. Даље, у предњем углу било је омање место, преграђено завесом или чаршавом, који је такође био пребачен преко конопца, разапетог укусо. Иза те завесе видела се једна постеља са стране, удешена на клупи и на столици примакнутој уз њу. Прост, дрвени, четвороугаони сељачки сто био је одмакнут из предњег угла према средњем прозорчету. Сва три позора, сваки са четири мала, зелена прљава окна - бежу врло мутна и сасвим затворена, тако да је у соби било прилично загушљиво и недовољно видно. На столу је стајао тигањ са остацима пржених јаја, крај њега је лежао начет комад хлеба, осим тога полуоканица са незнатним остацима земаљске утехе још само на дну. Поред левог кревета, на столици је седела једна жена, налик на даму, обучена у цицану хаљину. Била је врло мршава у лицу, жута; необично упали образи њени сведочили су на први поглед о болесном стању. Али наједном порази Аљошу поглед те јадне даме - поглед необично зачуђен и у исто време ужасно надмен. И све док дама није проговорила, и док се Аљоша објашњавао са домаћином, она је све тако надмено и зачуђено преносила поглед својих великих кестењастих очију са једног говорника на другог. Поред те даме, крај левог прозорчета, стајала је млада девојка доста ружна лица, риђе ретке косе, обучена сиромашки, али врло чиста. Она гадљиво осмотри Аљошу кад овај уђе. С десне стране, такође крај кревета, седела је још једна женска прилика. То је било врло бедно створење, такође млада девојка од једно двадесет година, али гурава и одузета, осушених ногу, као што после рекоше Аљоши. Штаке су јој стојале поред ње у углу, између кревета и зида. Ванредно дивне и добре очи те јадне девојке погледаше Аљошу с некаквом спокојном кроткошћу. За столом, довршујући пржена јаја, седео је господин од једно четрдесет пет година, осредњег раста, сувоњав, слабе грађе, риђаст, са риђастом ретком брадицом веома сличном чешљаној лики (то упоређење, и нарочито реч “лика” одмах се јавише однекуд на први поглед у глави Аљошиној - он се после тога сетио). Очевидно је баш тај господин викнуо иза врата: “Ко је то!” јер другог мушкарца у соби није било. А кад Аљоша уђе, он као да се откиде са клупе на којој је седео за столом, и брзо, бришући се поцепаним убрусом, прискочи Аљоши.

- Монах проси за манастир, погодио је коме ће доћи! - гласно проговори девојка, која је стојала у левом углу.

Али господин, који је притрчао Аљоши, наједном се окрену на петама њој и одговори узбуђеним гласом, некако испрекиданим:

- Не, Варвара Николајевна, није тако, нисте погодили! Дозволите да вас упитам са своје стране - окрену се он опет Аљоши - шта вас је побудило да посетите... ову рупу?

Аљоша је пажљиво гледао у њега; он је сад први пут видео овога човека. Било је у њему нешто незграпно, ужурбано и раздражљиво. Премда је очевидно овог часа пио, пијан није био. Лице његово изражавало је некакву крајњу дрскост, и, у исто време - чудна ствар - очигледан кукавичлук. Личио је на човека који се дуго времена потчињавао и много патио, али који би наједном скочио и пожелео да се покаже ко је. Или, још боље, на човека који би страшно хтео да вас удари, али који се ужасно боји да ћете ви њега ударити. У његовом говору и интонацији доста оштрог гласа назирао се некакав јуродиви хумор, час зао, час бојажљив, који не може да истраје у тону, и који се пресеца. Питање о "рупи" поставио је чисто сав дрхтећи, избечивши очи и прискочивши Аљоши тако близу да овај и нехотице учини корак натраг. Одевен је био тај господин у загасит, врло рђав дебели памучни капут, искрпљен и сав измрљан. Панталоне на њему биле су необично отворене боје, такве какве одавно нико не носи, на коцке, од некакве врло танке материје, доле изгужване и због тога веома задигнуте, те је изгледао у њима као кад мали дечак израсте из одеће.

- Ја сам... Алексеј Карамазов... - рече Аљоша као одговор.

- Одлично могу разумети - одмах одсече господин, стављајући на знање да је њему ионако познато ко је он. - А ја сам, опет, капетан Сњегирјов, али ипак бих рад био знати шта вас је управо побудило...

- Па ја сам онако свратио. Хтео бих, у ствари, у своје име да вам кажем једну реч... ако само дозволите...

- У том случају, ево вам столица, изволите заузети место. Тако се у старинским комедијама говорило: "Изволите заузети место..." - и капетан брзим покретом зграби слободну столицу (просту, сељачку, дрвену, непресвучену) и метну је малтене наред себе; затим дохвативши другу исту такву столицу за себе, седе према Аљоши, сасвим уз њега, тако да су им се колена скоро додиривала.

- Николај Иљич Сњегирјов, руске пешадије бивши капетан-с, истина осрамоћен својим пороцима, али ипак капетан. Пре би требало казати: капетан Словојерсов, а не Сњегирјов, јер сам ја тек од друге половине живота почео говорити са словојерсима. Словојер - с стиче се у понижењу.²³

- То је истина - осмехну се Аљоша - само да ли се оно стиче нехотице или намерно?

- Бог ми је сведок, нехотице. Нисам говорио целог живота словојерсима, али наједном падох и устадох са словојерсима. То је дело више силе. Видим да се интересујете савременим питањима. Али, чиме сам ја могао изазвати толику радозналост код вас, јер живим у приликама за гостопримство немогућним.

- Дошао сам... поводом оне ствари...

²³ У знак понизности Руси додају речима глас „с" (скраћено од „судар", односно „государ").

- Поводом оне ствари? - нестрпљиво га прекиде капетан.

- Поводом оног састанка вашег са братом мојим Дмитријем Фјодоровичем - невешто одсече Аљоша.

- А каквог то састанка? Да није поводом баш оног? Дакле, због чешљане лике којом се трљају у купатилу? -наже се он наједном тако да је овог пута доиста ударио коленима Аљошу.

Усне се његове некако нарочито истањише као конац.

- Каква је то лика? - промрмља Аљоша.

- Он је, тата, дошао да ти се на мене тужи! - викну већ познат Аљоши гласић данашњег дечака, иза завесе у углу. - Њега сам ја данас за прст ујео!

Завеса се помаче и Аљоша угледа недавног непријатеља свога, у углу испод икона, на постељици намештеној на клупи и столици. Дечак је лежао покривен својим капутићем и постаријим памучним јорганом. Он очевидно није био здрав и, судећи по зажареним очима, био је у грозници. Гледао је у Аљошу без страха, не као пре! "Сад сам" - као вели - "код куће - сад ми ништа не можеш."

- За какав то прст ујео? - поскочи са столице капетан. - Је ли он вас за прст ујео?

- Да, мене. Јутрос се тукао на улици камењем са другим дечацима; њих шесторица бацају, а он један. Ја му приђох, а он и на мене камен баци; затим ме другим у главу погоди. Запитах га шта сам му учинио. Он тад наједном јурну на мене, и јако ме уједе за прст; не знам зашто.

- Одмах ћу га ишибати! Овог ћу га тренутка ишибати! - већ скочи са столице капетан.

- Ма ја се ни најмање не жалим, ја сам вам само испричао... Никако нећу да га ишибате! Он је сада, канда, и болестан...

- А зар сте ви мислили да ћу га ишибати? Да ћу ја Иљушечку узети и одмах ишибати пред вама, да бих вас потпуно задовољио? Желите ли то одмах? - рече капетан, наједном се окренувши Аљоши тако као да би хтео да јурне на њега. - Жао ми је, господине, вашег прстића; но ако баш хоћете, пре него што бих Иљушечку ишибао, ја ћу ова своја четири прста сад одмах, на ваше очи, ево овим ножем офикарити - да бих вас правично задовољио. Четири прста ће вам, ваљда, бити доста ради задовољења жеђи за осветом - пети нећете тражити?

Он наједном стаде готово се гушећи. Свака цртица на његовом лицу кретала се и трзала, а гледао је необично изазивачки. Био је ван себе.

- Ја сам сад, канда, све разумео - тихо и тужно одговори Аљоша, седећи и даље. - Ваш синчић је, дакле, добро дете, он воли оца, и напао је мене као брата вашег злотвора... То сад разумем - понови он размишљајући. - Али брат мој, Дмитриј Фјодорович, каје се због свог поступка, ја то знам; и ако му само буде могућно доћи к вама или, још понајбоље, видети се с вама на оном истом месту, он ће вас пред свима замолити за опроштење... ако ви зажелите.

- То јест, ишчупао браду и замолио за опроштење... Све је, дакле, уредио и задовољио, је ли тако?

- О, не, напротив, он ће учинити све што ви будете хтели и како будете хтели!

- Рецимо, кад бих ја сад замолио његову светлост да клекне преда мном у оној истој крчми - "Престоница" се зове - или на тргу, он би и клекнуо.

- Да, он ће клекнути.

- У срце сте ме погодили. Расплакали сте ме и у срце сте ме погодили. Сувише сам чак наклоњен да осећам великодушност вашег брата. Допустите да вам се представим потпуно: моја породица, моје две кћери и син, мој пород. Кад ја умрем, ко ли ће их волети? А док сам ја жив, ко ли ће мене, поганца, осим њих волети? Велику је ствар удесио Господ за сваког човека моје врсте. Јер је потребно да и човека моје врсте неко може волети...

- Ах, то је потпуно истина! - узвикну Аљоша.

- Та престаните већ једном комедијати! Дође каква будала, а ви нас срамотите! - викну неочекивано девојка крај прозора, обраћајући се оцу са гадљивим и презривим изразом.

- Причекајте мало, Варвара Николајевна, дозволите ми да одржим правац - довикну јој отац, истина заповедничким тоном, али гледајући на њу с потпуним одобравањем. - Такав нам је она карактер! - окрену се он опет Аљоши.

И ништа у целој природи
он не хтеде благословити.

То јест, требало би у женском роду: она не хтеде благословити. А сад дозволите да вас представим и својој супрузи: ево Арине Петровне, даме без ногу, четрдесет три године - ноге иду, али слабо. Престог порекла. Арина Петровна, разведрите лице своје: ово је Алексеј Фјодорович Карамазов. Устаните, Алексеју Фјодоровичу - он га узме за руку са снагом која се од њега није могла очекивати и наједном га подиже - дами вас представљам, треба да устанете. То није онај Карамазов, мама, што је... хм! и тако даље, него брат његов, који сав блиста од смиренних врлина. Дозволите, Арина Петровна, дозволите, мамице, дозволите да вам најпре руку пољубим.

И он с поштовањем и нежно пољуби жени руку. Девојка код прозора с негодовањем окрену леђа том призору; надмено упитни израз лица капетанове супруге наједном се измени у необично љубазан.

- Добар дан, седите, господине Черномазов - рече она.

- Карамазов, мама, Карамазов (ми смо од простих) - дошапну он поново.

- Но, Карамазов, или како му драго, а ја увек Черномазов... Седите, зашто вас је дигао? Дама без ногу, вели он; ноге су ту, само су отеделе, као бачве, а ја се осушила. Пре сам била још како дебела, а сад као да сам иглу прогутала...

- Ми смо од простих, од простих - добаци још једном капетан.

- Тата, ах, тата! - проговори тада грбава девојка, која је дотад ћутала на својој столици, и наједном покри очи марамом.

- Кловн! - љутито рече девојка код прозора.

- Видите како је то код нас - рашири руке мама, указујући на кћери - као да облаци иду; а кад прођу облаци, опет ће настати наша музика. Пре, кад смо били официри, код нас је долазило много таквих гостију. Ја то, господине, не упоређујем са овом ствари. Ко кога воли, тога нека воли. Тада дође ђаконовица,

па тек рекне: “Александар Александрович је човек најплеменитије душе, а Настасја” - вели -”Петровна - то вам је пород пакла.” - “Не” - одговарам јој ја - “то зависи од тога како ко кога обожава, а ти си - мала бара, али заудара.” - “А тебе” - вели - “треба у покорности држати.” - “Ах ти, ти, црна” - рекох - “шило, зар још ти неког да учиш!” - “Ја” - вели - “ваздух чист испуштам, а ти нечист.” - “А питај” - рекох - “сву господу офицере да ли је у мени нечист ваздух или какав други?” И тако ми то од оног времена у души стоји да сам ономад, седећи ево овде као сад, видела где уђе онај исти генерал што је о Ускрсу овамо долазио: “Шта је” - кажем ја њему - “ваше превасходство, може ли благородна дама свој ваздух слободно пустити?” - “Ама” - одговори он - “вама би требало одушку или врата отворити, баш стога што у вама није ваздух свеж.” И сви тако! А шта им смета мој ваздух? Од мртвих још и горе смрди. “Ја” - велим - “ваш ваздух не кварим; ципеле ћу наручити па ћу отићи.” Рођени, драги моји, не користе мајку рођену! Николају Иљичу, брате мој, ако ти ја нисам угађала, онда ти нико угађао није; а сад ми је сва радост да ми Иљушечка дође из школе и воли ме. Јуче ми јабуку донео. Оппростите, слатки моји, оппростите, драги, мајци рођеној, оппростите ми самој самцитој, што вам је мој ваздух тако одвратан постао!

И јадна полудела наједном горко заплака, сузе бризнуше као киша. Капетан јој нагло прискочи.

- Мамице, мамице, слатка моја, доста, доста! Ниси ти сама. Та сви те воле, сви те обожавају! - И он јој поче љубити обе руке, и нежно је поче гладити по лицу длановима. Дохвати салвет и стаде јој брисати са лица сузе. Аљоши се учини да и капетану ударише сузе. - Но, јесте ли видели? Јесте ли чули? - наједном се некако јаросно окрену он Аљоши, показујући руком на јадну слабоумницу.

- Видим и чујем - промрмља Аљоша.

- Тата, тата! Па зар и с њиме... Остави га, тата! - викну наједном дечак, дигавши се на својој постељици и гледајући оца зажареним погледом.

- Ама оканите се већ једном тих пајацдука, тих ваших глупих измотавања, која никад ничему не воде!... - већ озлојеђено викну, још увек из оног угла, Варвара Николајевна, и чак ногом лупну.

- Сасвим оправдано се изволевате овог пута тако јако љутити, Варвара Николајевна, и ја ћу вас брзо задовољити. А сад, капицу своју метните на главу, Алексеју Фјодоровичу, а ја ћу качкет узети - и хајдмоте. Треба да вам једну озбиљну речцу кажем, али изван ових зидова. Ето, та девојка што седи - то је кћи моја, Нина Николајевна, заборавих вам је представити - оваплоћени анђео... који је к смртнима слетео... ако можете то схватити...

- Просто се сав стреса, као да добија грчеве - настављаше негодујући Варвара Николајевна.

- А ето, она што сад због мене ножицама удара о под, и што ми је пребацила малочас да сам пајац - то је такође оваплоћени анђео, а имала је право што ме је тако назвала. Хајдмоте, Алексеју Фјодоровичу, треба свршити...

И зграбивши Аљошу за руку, он га изведе из собе право на улицу.

VII

... И НА ЧИСТОМ ВАЗДУХУ

- Ваздух је чист, а у мојим дворима ни најмање није свеже; и то у сваком смислу. Пођимо, господине, полако. Веома бих хтео да вас заинтересујем.

- Ја бих и сам имао с вама једну важну ствар - примети Аљоша - само не знам како да почнем.

- Како да не знам да имате посао са мном? Та без посла ви никада у моју кућу не бисте завирили. Или сте збиља само зато дошли да се на мог малог потужите? То би било просто невероватно. А што се дечака тиче, тамо вам нисам могао све објаснити, а овде ћу вам сад сву сцену описати. Видите ли, чешљана лика била је гушћа пре недељу дана - ја то о својој брадици говорим; јер су моју браду ђаци назвали чешљаном ликом. Но, дакле, вуче ме ваш братац, Дмитриј Фјодорович, за браду, ни за шта: побеснео, ја му баш тада пао под руку, извукао ме из механе напоље; у тај мах су деца ишла из школе, а с њима и мој Иљуша. Кад ме он виде у таквом положају, полете к мени: "Тата" - виче - "тата!" Хвата се за мене, грли ме, хоће да ме отме, виче мом нападачу: "Пустите, пустите, то је тата мој, тата, опростите му!" - баш тако виче: "опростите"; па ручицама и њега зграбио, и руку му, баш ону руку његову, љуби... Сећам се какво му је у оном тренутку било лице, нисам заборавио и нећу заборавити!...

- Кунем вам се - узвикну Аљоша - мој брат ће вам на најискренији начин, на најпотпунији, изразити своје кајање, па макар и клечањем пред вама на оном истом тргу... ја ћу га натерати на то - иначе ми није брат!

- Аха, то је, дакле, тек у плану. Не потиче право од њега, него само од благородства вашег ватреног срца. Тако је одмах требало рећи. А кад је већ тако, онда дозволите и мени да до краја испричам о високом, витешком и официрском благородству вашег брата, јер гаје он тада показао. Кад је престао да ме вуче за лику, он ме пусти на слободу: "Ти си" - вели - "официр, и ја сам официр; ако можеш наћи секунданта, честитог човека, ти га шаљи - даћу ти задовољење иако си нитков!" Ето шта ми је казао. Ваистину, витешки дух! Удаљисмо се тада ја и мој Иљуша, а родословна породична слика се занавек уреза у Иљущину душу. Не, куд ми да останемо племићи! Размислите и сами, малочас сте сами изволели бити у мојим дворима - и шта сте тамо видели? Три даме, једна без ногу слабоумна, друга без ногу грбава, а трећа с ногама и сувише паметна, студенткиња, отима се опет тамо, хтела би у Петроград да на обалама Неве брани права руских жена. О Иљуши и не говорим, свега му је девет година, сам је као прст, и ако ја умрем - шта ће бити од све те рупе, да вас само то једно запитам? А кад је тако, онда, изазовем ли га на двобој, и ако он мене убије, но, шта онда? Шта ће тада са свима њима бити? А још горе ако ме не убије него ме само осакати: радити не могу, а уста ипак остају; ко ће их тада нахранити, моја уста, а ко ће и све оне друге нахранити? Сем да Иљущу, место у школу, шаљем сваки дан на улицу да проси

милостињу? Дакле, ето шта значи за мене на двобој га позвати; глупа је то реч, и ништа више.

- Он ће вас молити за опроштење, он ће вам се пред целим светом до ногу поклонити - викну опет Аљоша са зажареним погледом.

- Хтео сам га суду тужити - настави капетан - но отворите наш зборник закона: зар бих много задовољења за личну увреду могао добити од свог увредитеља? И онда ме одједном још и Аграфена Александровна зове, и виче: "Да се ниси усудио! Ако га на суд позовеш, ја ћу тако удесити да цео свет види да те је тукао због твоје преваре, и тада ће тебе самог на суд потегнути." А Господ једини види од кога је превара потекла, и по чијој сам наредби ја ту као ситна боранија дејствовао - зар нисам лично по њеној, и по Фјодора Павловича наредби. "А осим тога" - додаде она - "заувек ћу те отерати, и ништа код мене нећеш моћи више зарадити. И трговцу ћу свом казати (она тако зове старца: трговац мој), па ће те и он отерати." А ја тада помислих: ако ме још и трговац отера, шта ћу онда, код кога зарадити? Јер само су ми њих двоје остали, пошто отац ваш не само да је престао да ми верује, услед једног споредног узрока, него је још накупио некакве моје признанице, па хоће на суд да ме вуче. Услед тога сам се ја умирио; а рупу моју видели сте. А сад дозволите да вас запитам: да ли вам је мој Иљуша јако јутрос прстић угризао? У дворима се пред њима нисам могао одлучити да улазим у ту подробност.

- Да, врло јако, и врло је био озлојеђен. Он се мени као Карамазову за вас осветио, то је сад јасно. Али да сте видели како су се он и његови школски другови гађали камењем! То је врло опасно; могу га убити: деца су, глупа су, камен лети, може главу разбити.

- Па и ударили су га, не у главу, али у груди; више срца му се данас види удар каменом, модрица; дошао кући и плаче, јечи, и сад се, ето, и разболео.

- А знате ли да он први све напада; страшно је озлојеђен због вас; кажу да је једног дечака, Красоткина, јутрос перорезом убо у кук...

- Чуо сам и за то; опасно је: Красоткин је овдашњи чиновник, можда ћу и неприлике имати због тога.

- Ја бих вас саветовао - ватрено настављаше Аљоша - да га неко време никако не шаћете у школу, док се не смири... и док га тај гнев не прође...

- Гнев! - прихвати капетан - управо гнев, мало биће а велики гнев. Ви све и не знате. Дозволите ми да нарочито објасним тај случај. Ствар је у томе што су га, после оног догађаја, сви другови у школи почели да називају чешљаном ликом. Деца су у школи немилосрдна; за себе свако, анђели божји, а заједно, нарочито у школама, врло су често немилосрдна. Кад су почели да га задиркују, у Иљуши се пробудио благородни дух. Какав обичан дечак, какав лош син - смирио би се, свог би се оца застидео; а овај, за свог оца сам на све скочио! За оца и за истину, за правду. Јер, шта је све он тада издржао кад је вашем брату руке љубио и викао му: "Опростите мом татици, опростите мом татици!" - то самоједан бог зна и ја. И ето, тако деца наша - то јест не ваша, него наша, деца презрених, али благородних сиротана, дознају за правду и истину на земљи још у својој деветој години. Богати су далеко од тога: они у току целог свог века неће испитати такву дубину, а мој Иљуша је већ у оном тренутку на тргу, кад је руке љубио, у том истом тренутку сву истину сазнао! Ушла је у њега та истина и утукла га занавек -

ватрено и опет као ван себе изговори капетан и при том удари десном песницом у леви длан, као да је хтео очигледно да покаже како је његовог Иљушу утукла “истина”. - Тог дана био ми је у грозници, сву ноћ је бунцао. Целог тог дана мало је са мном говорио, баш је сасвим ћутао; али ја сам приметио: гледа, гледа ме из прикрајка, а све се окреће прозору и прави се као да учи лекције, а ја видим да њему нису лекције у памети. Сутрадан сам се, грешник, од муке напио па се слабо чега сећам. Мама нам такође тада поче плакати -мamu ја врло волим - па сам се од туге нашљемао, за последње паре. Ви ме, господине, немојте презирати: код нас у Русији су пијани људи најбољи. Најбољи су вам људи код нас и најпијанији. Дакле, лежим ја, Иљуше се тога дана слабо и сећам, а тог су му се дана изјутра почела деца у школи ругати: “чешљана лико!” - вичу му - “твог су оца за лику као крмче вукли, а ти си поред њега трчао и молио за опроштење.” Трећег дана он дође опет из школе; видим сав се променио у лицу, побледео. шта ти је - рекох. Ћути. У дворима није имало смисла да се о томе разговарамо, јер ће одмах мамица и девојке узети учешћа - девојке су уз то дознале шта је било већ првог дана. Варвара Николајевна је почела гунђати: “Будале, пајаци једни, зар сте ви кадри што паметно учинити?” - “Право кажеш” - рекох - “Варвара Николајевна, зар може у нас што паметно бити?” - Те на томе тога пута и остаде. Кад би предвече, изведох дете да прошетам. Ја и он смо, треба да знате, и пре тога свако вече ишли у шетњу, баш овим истим путем којим сад ја и ви идемо - од наше капијице, па тачно до оног грдног камена што ено тамо на путу као неко сироче лежи крај плота, и где градска утрина почиње: место самотно и дивно. Идемо ја и Иљуша, његова ручица у мојој руци, као и обично; сићушна му ручица, прстићи танани, ледени - јер он од груди пати. “Тата” - вели - “тата!” - “шта је” - кажем му, а видим очице му севају. - “Тата, како те је онај, тада, тата!” - “Па шта да радим” - рекох - “Иљуша?” - “Немој се мирити с њим, та, немој. Ћаци кажу да ти је он за то десет рубаља дао.” - “Не” - рекох - “Иљуша, ја од њега нипошто не бих сад новац примио.” А дете све уздрхта, зграби моју руку у своје ручице и љуби је. - “Тата”

- вели - “тата, изазови га на двобој, у школи ми се ругају да си кукавица, и да га нећеш изазвати на двобој, него ћеш добити од њега десет рубаља.” - “Ја га, Иљуша, не могу изазвати на двобој” - одговарам ја, и излажем му укратко све оно што сам и вама у том погледу сад изложио. Саслуша ме он: - “Тата” - вели - “тата, ипак се немој мирити: ја ћу порастати, па ћу га ја изазвати на двобој и убићу га!” А очи му севају и горе. Али како сам ја ипак и отац, требало му је рећи реч истине: грех је, рекох, убијати, па макар и на двобоју. - “Тата” - каже - “тата, ја ћу га оборити кад будем велики, ја ћу му сабљу избити из руку својом сабљом, јуришаћу на њега, оборићу га, замахнућу на њега сабљом, па ћу му рећи: ,Могао бих те сад убити, али ти праштам, ето ти!“ - Видите ли, видите ли, господине, какав се процес у његовој главици извршио за ова два дана: он је и дан и ноћ само о тој освети сабљом мислио, па је, сигурно, и ноћу о томе бунцао. Али поче долазити из школе јако бијен; то сам прекјуче дознао; и ви имате право, више га у ту школу нећу слати. Дознао сам да сам устаје против целог разреда, да све изазива, озлоједио се, срце се у њему распалило - те се уплаших тада за њега. Опет идемо у шетњу.

- “Тата” - пита он мене - “тата, јесу ли богатији јачи од свију на свету?” - “Да” - рекох - “Иљуша, нема јачег на свету од богатог.” “Тата” - вели он -, ја ћу се обогатити; ја ћу се обогатити; ја ћу у официре ступити, и све ћу потући, мене ће

цар наградити, доћи ћу овамо, и тада нико неће смети,..” Затим поћута, па вели, а уснице му непрестано дрхте. - “Тата” - каже - “како је овај наш град рђав, тата!” - “Да” - рекох - “Иљушечка, није баш најбољи овај наш град.” - “Тата, да се преселимо у други град, у бољи, где нас нико не зна.” - “Преселићемо се” - рекох - “преселићемо се, Иљуша, само да скупим паре.” Обрадовах се што сам га тим одвојио од тешких мисли, па стадосмо маштати: како ћемо у други град прећи, како ћемо свог коњића купити за кола. Маму ћемо и сестрице метнути у кола и покрити их, а ми ћемо поћи поред кола; овда-онда ћу, рекох, и тебе попети на кола, а ја ћу ићи са стране, треба, рекох, коњића причувати, не можемо сви сести у кола - па ћемо тако ићи. Обрадова се он томе, а главно што ће имати свог коњића, па ћемо се на њему возати. То се већ зна: руско дете се и рађа с коњићем. Дуго смо тако ћеретали; мислим: хвала богу, забавио сам га, утешио сам га. То је било прексиноћ, а синоћ се већ нешто друго показа. Он изјутра оде у школу, а врати се мргодан, врло мргодан. Увече сам га узео за руку, извео у шетњу, ћути, не говори. Подиже се неки ветрић, сунце потамне, осети се јесен, а већ се почело смркавати - идемо а обојици нам тешко. - “Дакле, синко, хоћемо ли” - рекох - “нас двојица на пут?” - као мислим, да га наведем на јучерашњи разговор. Ћути, само му прстићи у мојој руци задрхташе. - Ех, мислим, не ваља, има нешто ново. Дођемо, као ево сад, до овог камена, седох ја на тај камен, а по небу све змајеви пуштени, зврје и праште, има, ваљда, тридесет змајева. Јер сад је змајевска сезона. - “Видиш” - рекох - “Иљуша, требало би и ми да пустимо лањскога змаја. Ја ћу ти га оправити, где ти је?” - Ћути мој малиша, гледа у страну, окренуо ми се постранце. Уто дуну ветар, подиже се прашина... Он се наједном баци на мене, обисну ми ручицама о врат, стиште ме. Знате, кад су деца ћутљива и горда, и дуго у себи угушују сузе, па кад наједном избију ако наиђе велика туга, онда не само да сузе потеку него избијају као потоци. И тим топлим капљицама укваси ми све лице. Горко се заплака као у грчу, затресе се, грли ме и стиска ме к себи, а ја седим на камену. “Татице” - виче он - “татице, мили мој татице, како те је понизио!” - Ту се и ја горко заплаках, седимо и тресемо се од плача, загрљени. - “Татице” - вели - “татице!” “Иљуша” - кажем му ја - “Иљушечка!” Нико нас тада није видео, бог једини је видео, ваљда ће ми он то у службени лист унети. Захвалите своме брату, Алексеју Фјодоровичу. Не, ја свога малога за ваше задовољство нећу ишибати!

Завршио је као и раније злим и будаластим измотавањем. Ипак Аљоша осети да капетан има поверења у њега, и да је неко други био на његовом месту, с другим овај човек не би хтео тако “разговарати”, нити би му поверио оно што је овога часа њему поверио. То охрабри Аљошу, коме је душа дрхтала од суза.

- Ах, како бих хтео да се помирим - са вашим малим! - узвикну он. - Кад бисте ви то удесили...

- Да, да - промрмља капетан.

- Али сад није реч о томе, није реч о томе, чујте - узвикиваше Аљоша и даље - чујте! Ја имам за вас једну поруку: тај мој брат, тај Дмитриј, увредио је и своју заручницу, најблагороднију девојку, за коју сте јамачно чули. Ја имам право да вам поверим како је она увређена, чак морам тако учинити стога што ме је она, дознавши за вашу увреду и дознавши потанко за ваш несрећан положај, сад... малочас, замолила... да вам донесем ову потпору од ње... али само од ње, а не од Дмитрија, који је њу оставио; никако не од њега, нити од мене, брата његовог,

нити од кога било другог, него од ње, само од ње једине! Она вас моли да примите њену помоћ... Вас је обоје увредио исти човек... Она се сетила вас тек тада кад је од Дмитрија претрпела такву исту увреду (по јачини увреде) - као и ви. То значи, сестра брату долази у помоћ... Она ме је нарочито молила да вас наговорим да примите од ње ових двеста рубаља, као од сестре, јер зна да сте у оскудици. Нико о томе ништа неће дознати, никакве неправичне сплетке не могу искрснути... ево двеста рубаља и, кунем вам се - ви треба да их примите, иначе... иначе би сви на свету морали бити непријатељи једно другом! Али има, ваљда, на свету и браће... Ви имате племениту душу... ви то морате разумети, морате!

И Аљоша му пружи две нове шарене новчанице од по сто рубаља. Стој али су тада баш код великог камена, код плота, и никога није било око њих. Новчанице, изгледа, учинише на капетана страхан утисак: он уздрхта, али с почетка, канда, само од чуђења: ни о чем сличном он није могао ни слутити, и таквом се свршетку никако није надао. О помоћи, од кога било, и још о тако великој, он ни у сну није сањао. Узе новчанице и готово цео минут није могао одговорити, нешто сасвим ново прелете му преко лица.

- Зар то мени, мени? То је тако много новаца, двеста рубаља! О, боже! Ја већ четири године нисам видео толики новац - Господе! И вели да ми је сестра... Ма је ли то истина, је ли то истина?

- Кунем вам се да је све што сам вам казао истина! - узвикну Аљоша.

Капетан поцрвене.

- Чујте, драги мој, чујте, ако ја то примим, нећу ваљда бити подлац? У вашим очима, Алексеју Фјодоровичу, ваљда нећу бити, ваљда нећу бити подлац? Не, Алексеју Фјодоровичу, саслушајте, саслушајте - журио се он сваког тренутка додирујући Аљошу обема рукама - ви мене убеђујете тиме што ми то "сестра" шаље, а у души, у себи - зар нећете осетити према мени презрење ако ја примим, а?

- Ма не, не! Спасењем вам се својим кунем да нећу! И нико неће то дознати, никад, сем нас: ја, ви и она, и још једна дама, њен велики пријатељ...

- Каква дама? чујте, Алексеју Фјодоровичу, саслушајте, јер је сад такав тренутак дошао да треба саслушати, јер ви појмити не можете шта за мене сад могу значити тих двеста рубаља - настављаше јадник, долазећи мало-помало у некакво сметено, скоро дивље усхићење. Као да је био избачен из колосека, говорио је необично брзо и журећи се, као да се бојао да му се неће допустити да све искаже.

- Сем што је то часно добивено од тако уважене и свете "сестре", знате ли ви да ја сад могу лечити и мамицу и Ниночку - грбавог анђелка мог, кћер моју? Долазио ми је доктор Херценштубе, по доброту срца свога, прегледао их обе цео сат: "Не разумем" - вели - "ништа", али, ипак, минерална вода, које има у овдашњој апотеци (он ју је преписао), несумњиво ће јој користи донети, а и купке са лековима за ноге јој је преписао. Минерална вода стаје тридесет копјејака, а воде треба попити можда читавих четрдесет бокала. Узех тај рецепт и метнух га на полицу, испод иконе, и тамо и остаде. А Ниночку наредио да купамо у некаквом раствору, у неким врелим купкама, и то сваки дан изјутра и увече, а где ми да удесимо такво лечење код нас, у нашим дворима, без послуге, без помоћи, без судова и без воде? А Ниночка нам је сва реуматична, то вам још нисам ни

говорио; ноћу је тишти сва десна страна, мучи се и, верујете ли, анђео божји, савлађује се да нас не би узнемиравала; не јауче да нас не пробуди. А једемо шта било, шта се нађе; она, пак, узима најгоре парче, што се само псету може бацити: “Не вредим ја, вели, ни то парче, од вас одузимам, ја сам вам на терету.” Ето шта њен анђеоски дух хоће да каже. Ми је дворимо, а њој то тешко пада: “Не заслужујем то, не заслужујем, ја сам недостојни богаљ, непотребна сам.” А како да не заслужује кад нам је свима својом анђеоском кроткошћу у бога милост измолила: без ње, без њене тихе и благе речи, код нас би у кући био пакао; чак Варју - и њу је ублажила. А Варвару Николајевну такође немојте осуђивати, и она је анђео, и она је увређена. Дошла је нама лети, а имала је шеснаест рубаља, давањем часова их је зарадила, и оставила их је за свој повратак да се у септембру, то јест сада, у Петроград с њима врати. А ми јој узели тај новац, па га потрошили, и сад нема с чим да се врати; ето како је. А не може се ни иначе вратити, јер нам ради као роб, као кљусе смо је упрегли, оседлали смо је, све нас двори, крпи, пере под, чисти, мамицу у постељу меће; а мамица је ћудљива, а мамица је плачљива, а мамица је луда!... А сад за тих двеста рубаља служавку могу узети, разумете ли ви, Алексеју Фјодоровичу, лечење милих мојих могу предузети, студенткињу ћу у Петроград упутити, говедине ћу купити, дијету ћу нову увести. Господе, па то је сан.

Аљоши је било страшно мило што му је причинио толико среће и што је јадник пристао да буде усрећен.

- Стојте, Алексеју Фјодоровичу, стојте! - ухвати се капетан сад за идеју која му одједном искрсну, и опет забрза као изван себе - ма знате ли да ћемо сад ја и Иљушка можда збиља остварити своје маштање: купићемо коњића и кола, и то коњића враног, он ме молио да неизоставно буде вранац, па ћемо се спремити на пут, као што смо прекјуче маштали. Ја имам у к-ској губернији једног познатог адвоката, од детињства пријатеља, па ми је поручио преко поуздана човека: ако дођем, даће ми у канцеларији писарско место; ко зна, можда ће и дати... Метнули бисмо тад на кола мамицу, метнули бисмо и Ниночку; Иљушечку ћу метнути да кочијаши, а ја бих пешице, пешице, све бих их повезао... Господе, кад бих само један пропали дуг овде наплатио, било би можда новаца за све то!

- Биће, биће - узвикну Аљоша - Катарина Ивановна ће вам послати још, колико хоћете; и, знате ли, имам и ја новаца; узмите колико вам треба, као од брата, као од пријатеља, после ћете ми вратити... (Ви ћете се обогатити, ви ћете се обогатити!) И, знате ли, никад ништа боље измислити не можете, него да се преселите у другу губернију! У томе је спас за вас, а што је главно, за вашег малог, и знате, што пре, пре зиме, пре мразева, па да нам пишете оданде, и да останемо браћа... Не, то није машта!

Аљоша већ хтеде да га загри, толико је био задовољан. Али погледавши у њега, он наједном застаде: онај је стајао испруживши врат, истуривши усне, избезумљена и пребледела лица, и шапутао уснама као желећи нешто да изговори; никаквих гласова није било, а он је непрестано шапутао уснама, то је било некако чудновато.

- Шта вам је! - уздрхта наједном Аљоша.

- Алексеју Фјодоровичу... ја... ви... - мрмљао је и замуцкивао капетан, чудновато и унезверено гледајући у њега укоченим погледом и са изгледом човека

који се одлучио да се стрмоглави - и у исто време као смешећи се - ја... ви... А како би било да вам ја сад један хокус-покус покажем! - прошапта он најједном брзим, одлучним шапатам, сад није запињао у говору.

- Какав хокус-покус?

- Тако, један мали хокус-покус - једнако шапташе капетан. Уста му се искривише на леву страну, лево му око зажмири; он непрестано гледаше у Аљошу, не скидајући очију с њега, као да је био прикован за њега.

- Ама шта је вама, какав хокус-покус? - викну Аљоша сасвим уплашен.

- А ево какав, погледајте! - цикну капетан.

И показавши му обе шарене новчанице које је за све време, у току целог разговора, држао заједно за крајчак палцем и кажипрстом десне руке, он их најједном, чисто као разјарен, зграби, згужва, и снажно стиште у песници десне руке.

- Јесте ли видели, јесте ли видели! - цикну он пред Аљошом, блед и ван себе, и подигавши најједном увис песницу и измахнувши што је више могао, баци обе згужване новчанице на земљу; - јесте ли видели? - цикну опет, показујући на њих прстом - ето вам!...

И тада, дигавши десну ногу, са бесомучном срџбом полете на њих и стаде их газити петом, подвикујући и гушећи се при сваком удару ноге.

- Ето вам вашег новца! Ето вам вашег новца! Ето вам вашег новца! Ето вам вашег новца! - Најзад одскочи натраг и исправи се пред Аљошом. Цео изглед његов изражавао је неисказану гордост.

- Саопштите онима који су вас послали да чешљана лика своју част не продаје! - повика он пружајући руке у ваздух. Затим се брзо окрену и поче трчати, али не отрча ни пет корака, најједном се потпуно окрену и махну Аљоши руком. Па опет не претрча ни пет корака, још се последњи пут окрену, сад већ без искривљеног смеха на лицу - напротив, оно је све подрхтавало од суза. Плачући, запињући у говору и грцајући, он му брзо викну:

- А шта бих свом малом казао кад бих од вас новац за нашу срамоту примио? - и изговоривши то, поче бежати, сада не осврћући се.

Аљоша је гледао за њим са неисказаном тугом. О, он је схватао да тај до последњег тренутка сам није знао да ће згужвати и бацити новчанице. Бегунац се ниједном више не осврте, и Аљоша је знао да се неће осврнути. Да иде за њим и да га зове - то није хтео. И знао је зашто. А кад се онај изгуби из вида, Аљоша подиже обе новчанице. Оне су биле само врло згужване, спљеснуте и угажене у песак, али сасвим читаве, и чак зашупташе, као нове, кад их је Аљоша развијао и исправљао. Исправивши их, он их сави, тури у џеп, и пође Катарини Ивановној да је извести о успеху свог задатка.

КЊИГА ПЕТА

ПРО И КОНТРА

I

ВЕРИДБА

Госпођа Хохлакова дочека Аљошу и сада прва. Она се журила, догодило се нешто крупно: хистерија Катарине Ивановне свршила се несвешћу; затим наступи “ужасна, страшна слабост: она је легла, укрстила очима, и стала бунцати. Сада је у ватри, послали смо по доктора Херценштубеа, послали смо и по тетке. Тетке су већ овде, а Херценштубеа још нема. Сви седе у њеној соби и чекају. Не зна се шта ће бити, она је без свести. А шта ако је грозница!”

Док је то говорила, госпођа Хохлакова је изгледала озбиљно уплашена: “То је већ озбиљно!” додавала је уз сваку реч, као да све што се с Катаринином Ивановном раније дешавало није било озбиљно. Аљоша је саслуша с тугом у срцу; поче јој излагати своје доживљаје, но она га већ код првих речи прекиде. Нема времена; замоли га да поседи код *Lise* и да је код *Lise* причека.

- *Lise* ме је, мили Алексеју Фјодоровичу - пришапта му скоро на уво - *Lise* ме је необично зачудила малочас, али и обрадовала, и стога јој моје срце све прашта. Помислите само, тек што сте ви отишли, она се наједном искрено поче кајати што вам се подсмевала јуче и данас. Али она се није подсмевала, она се само шалила. И тако се озбиљно кајала, скоро до суза, тако да сам се зачудила. Никад се пре није озбиљно кајала кад се мени смејала, него увек у шали. А, знате, мени се она сваки час подсмева. А ето, сад она озбиљно, сад је све почело озбиљно. Она необично цени ваше мишљење, Алексеју Фјодоровичу, и, ако можете, немојте се због ње увредити, и немојте јој замерити. И ја је увек штедим, зато што је она тако паметна, верујете ли? Малочас ми рече да сте ви били друг њеног детињства - “најозбиљнији друг мога детињства”, помислите само: најозбиљнији, а шта сам ја? У том погледу она има необично озбиљна осећања и чак успомене, а то је главно, те реченице и речи, сасвим неочекиване речи, никако им се не надаш, а оне тек наједном искрсну. Ето тако недавно, на пример, о бору: био је код нас у башти, за њеног раног детињства, некакав бор, он је можда и сад тамо, тако да не треба говорити о прошлом времену. Борови нису људи, они се дуго не мењају, Алексеју Фјодоровичу. “Мама” - вели - ,ја се тог бора сећам као кроза сан” - то јест “бор као

кроза сан” - некако друкчије се изразила, ту вам је нека збрка, бор је реч глупа, али она је мени том приликом напричала нешто тако оригинално да вам ја то никако нисам кадра испричати. А и све сам заборавила. Па, до виђења! Врло сам потресена, и по свој прилици силазим с ума. Ах, Алексеју Фјодоровичу, двапут сам у животу силазила с ума, и била сам лечена. Идите Лизи. Охрабрите је, као што ви то увек дивно знате учинити. *Lise* - викну она прилазећи вратима - ево сам ти довела Алексеја Фјодоровича, кога си толико увредила, али он се ни најмање не љути, уверавам те, напротив, чуди се како си могла и помислити тако што!

- *Merci, tatan!* Уђите, Алексеју Фјодоровичу. Аљоша уђе. *Lise* је гледала некако збуњено и наједном сва поцрвене. Она се очигледно нечега стидела, па као што увек у таквој прилици бива, поче брзо, брзо говорити о сасвим споредном, као да ју је само то споредно и занимало у том тренутку.

- Мама ми малочас исприча, Алексеју Фјодоровичу, цео случај о двеста рубаља и о налогу што сте га добили... за тог јадног официра... испричала ми је цео тај ужасни случај, како је тај официр био увређен, и, знате ли, премда мама врло збркано прича... све прескаче... ја сам слушала, и плакала. Шта је, како је, јесте ли предали новац, и шта је сад с тим јадником?...

- То баш и јесте што нисам предао; то вам је читава прича! - одговори Аљоша, као да је највише забринут тиме што новац није предао; међутим, *Lise* је врло добро опазила да и он гледа у страну, да се и он очигледно труди да говори о нечем споредном. Аљоша седе за сто и поче причати, али већ код првих речи сасвим престаде да се снебива, и управо одушеви *Lise*. Он је говорио под утицајем јаког осећања и недавног необичног утиска, и успео је да исприча све лепо и потпуно. И пре још, у Москви, још у детињству Лизиним, волео је да долази к њој и да јој прича час нешто што му се десило у онај мах, час нешто од онога што је читао, час се сећао нечега што је у детињству доживео. Неки пут су обоје заједно сањарили и састављали читаве приче, већином веселе и смешне. И сад се чисто пренесоше у негдашње, московско време, пре две године. *Lise* је била необично ганута његовим причањем. Аљоши пође за руком да јој са ватреним осећањем оцрта лик “Иљушечке”. А када је са свим појединостима довршио приказ како је онај несрећни човек газио новац, *Lise* пљесну рукама и повика с несавладљивим осећањем:

- Дакле, нисте му предали новац, и тако сте га, дакле, пустили да побегне! Боже мој, па што нисте и ви потрчали за њим и стигли га?

- Не, *Lise*, овако је боље што нисам потрчао - рече Аљоша, устаде од стола и забринуту пређе преко собе.

- Како боље? Откуд је боље? Сад су они без хлеба, и пропашће.

- Неће пропасти, јер их тих двеста рубаља ипак неће мимоићи. Он ће их свакако узети сутра. Сутра ће их сигурно примити - рече Аљоша корачајући замишљен. - Видите ли, *Lise* - настављаше он зауставивши се наједном пред њом - ја сам ту сам учинио једну погрешку, али се и та погрешка окренула на добро.

- Каква погрешка, а зашто на добро?

- Па ево зашто. То је човек бојажљив и слабе воље. Он је врло измучен, а врло је добар. Ја ево сад једнако мислим: на шта се он тако нашао увређен, те је новац изгазио; јер, уверавам вас, до последњег тренутка није знао да ће га изгазити. И, видите ли, мени се чини да му је много штошта било криво... а није могло ни бити

друкчије у његовом положају... Пре свега, већ му је било криво што се преда мном и сувише новцу обрадовао, и преда мном то није крио. Да се обрадовао, али не много, и да то није показао, да се цифрао, као други, примајући новац, да се пренемагао - е, тада би могао поднети, и примити, а овако се и сувише искрено обрадовао, а то баш вређа. Ах, Лизо, он је искрен и добар човек, и у томе и јесте сва невоља у таквим приликама! Његов је глас, док је тада говорио, био тако слаб и немоћан, и говорио је тако брзо, брзо, и све се некако смешкао, ако чак није и плакао... Богами је плакао, тако је био усхићен... и о кћерима је својим говорио... и како ће у другом граду добити место. И тек што је излио сву душу, кад га наједном би стид зато што ми је сву душу показао. Зато ме је одмах и омрзнуо. Он је један од страшно стидљивих сиромаша. А што је главно, криво му је било што ме и сувише брзо за свога пријатеља примио, и брзо ми се предао; пре тога је насртао на мене, плашио ме; а сад, тек што је опазио новац, почео ме грлити. Јер он ме је грлио, непрестано ме рукама додиривао. И ето у том положају морао је све то понижење осетити, а ја баш тада погрешку учиних, врло важну. Наједном му рекох: ако му недостаје новаца за сеобу у други град, још ће му се дати, и чак ћу му ја сам дати од свога новца колико год хоће. Ето, то га је наједном поразило: откуд ја да искрснем да му помажем? Знате, *Lise*, страшно је тешко за увређеног човека кад сви стану на њега гледати као његови добротвори... Ја сам то чуо, мени је то старац говорио. Не знам како то да искажем, али ја сам то често и сам виђао. Ето, и ја сам тако осећам. Али најглавније вам је то што он, иако није знао до последњег тренутка да ће изгазити новчанице, ипак је то предосећао, то је поуздано, отуд је и усхићење његово било тако јако што је то предосећао... И сад, премда је све тако ружно, ипак је све то на добро. Ја чак мислим да је на најбоље, и да боље није могло ни бити...

- Зашто, зашто није могло бити боље? - узвикну *Lise*, са великим чуђењем гледајући Аљошу.

- Зато, *Lise*, што, да није изгазио, него да је узео новац, он би, кад би дошао кући, после једног сата можда заплакао због свог понижења; ето шта би се неизоставно десило. Заплакао би, па би можда сутра дошао к мени још пре зоре и бацио ми оне новчанице, и изгазио би их као и малочас. А овако је отишао страшно горд и ликујући, премда зна да је "себе упропастио". И, према томе, нема сад ничег лакшег него натерати га да прими тих двеста рубаља још сутра, јер је своју част доказао, новац бацио, изгазио... Тек није могао знати, кад их је газио, да ћу му их сутра опет донети. А, међутим, тај новац му је страшно потребан. Премда је он сад горд, он ће још данас мислити о томе без какве је помоћи остао. Он ће ноћас још више о томе мислити, он ће и сањати о томе, а ујутру ће вероватно бити спреман да потрчи к мени, и замоли за опроштај. А тад ћу се опет ја појавити: "Ето, рећи ћу му, ви сте поносан човек, ви сте то доказали, а сад узмите, и простите нама." И тада ће примити!

Аљоша са неким заносом изговори: "И тада ће примити!" *Lise* запљеска ручицама.

- Ах, то је истина, ах, ја сам то наједном потпуно разумела! Ах, Аљоша, откуд ви то све знате? Тако млад, па већ зна шта је у души... Ја се тога никад не бих сетила.

- А што је главно, њега треба сад убедити да је он са свима нама на равној нози иако од нас новац прима - настави у свом одушевљењу Аљоша - и не само на равној нози него још на вишој од нас...

- “На вишој нози!” - дивота, Алексеју Фјодоровичу! Ах, говорите, само говорите!

- То јест, ја се нисам добро изразио... оно о вишој нози... али не мари, јер...

- Ах, ништа, ништа, наравно да није ништа! Оппростите, Аљоша, мили... Знате ли, ја вас досад нисам баш поштовала... то јест, поштовала сам вас, али на равној нози, а сад ћу вас поштовати на вишој... Мили мој, немојте се срдити што се правим духовита - настави она одмах узбуђено. - Ја сам смешна, и недорасла, али ви, ви!... Слушајте, Алексеју Фјодоровичу, да нема ту, у свем том разматрању нашем, то јест нашем... не, боље нашем... да нема ту неког презрења према њему, према том јаднику... у том што ми душу његову сад тако претресамо, као с неке висине, а? У том што смо сад сасвим сигурно решили да ће он новац примити, а?

- Не, *Lise* нема презрења - одлучно одговори Аљоша, као да је већ припремљен на то питање - ја сам о том и сам мислио идући овамо. Размислите, откуд би то било презрење кад смо ми и сами такви као он, кад су сви такви као он. Јер и ми смо такви, нисмо бољи. А кад бисмо и били бољи, ипак бисмо били такви исти на његовом месту... Ја не знам како је с вама, *Lise*; али ја мислим о себи, да је у мене врло ситна душа. А у њега није ситна, напротив, врло деликатна... Не, *Lise*, нема ту никаквог презрења према њему! Знате, *Lise*, мој је старац рекао једном: Људе увек треба као децу неговати, а неке од њих као болеснике у болницама...

- Ах, Алексеју Фјодоровичу, ах, мили мој, хајдете да људе као болеснике негујемо!

- Можемо, *Lise*, ја сам спреман, само нисам сасвим спреман; ја сам неки пут врло нестрпљив, а други пут, опет, не могу ни да уочим добро. Код вас је већ друкчије.

- Ах, не верујем! Алексеју Фјодоровичу, како сам срећна!

- Како је лепо што то говорите, *Lise*.

- Алексеју Фјодоровичу, ви сте зачудо добри, али сте неки пут као цепидлака... а међутим, кад погледаш, ни најмање нисте цепидлака. Идите, погледајте на врата, отворите их полако па погледајте да не прислушкује мамица - прошапта наједном *Lise* некаквим нервозним, ужурбаним шапатом.

Аљоша пође, одшкрину врата и рече јој да нико не прислушкује.

- Дођите овамо, Алексеју Фјодоровичу - настави *Lise*, црвенећи све већма и већма - дајте своју руку, ето тако. Чујте, ја вам морам велико признање учинити: јучерашње писмо нисам из шале писала, него озбиљно...

И она покри очи. Видело се да ју је врло стид да то призна. Па наједном дохвати његову руку и пољуби је трипут.

- Ах, *Lise*, та то је дивота! - радосно узвикну Аљоша. - И ја сам био потпуно уверен да сте писали озбиљно.

- Уверени, шта мислите! - одмаче она наједном његову руку, али не испуштајући је ипак из своје руке, страшно црвенећи и смејући се ситним, срећним смехом - ја му руку пољубила, а он каже “дивота”!

Али му је неоправдано пребацивала. Аљоша је био такође веома збуњен.

- Ја бих волео да вам се увек допадам, *Lise*, но не знам како да то учиним - једва промрмља, такође црвенећи.

- Аљоша, драги, ви сте хладни и дрски. Глете, молим вас! Изволео ме изабрати за супругу, и сад је миран! Он је већ био уверен да сам ја писала озбиљно, видиш ти њега! Па то је дрскост - ако нисте знали!

- Па зар је у том нешто рђаво што сам био уверен? - засмеја се наједном Аљоша.

- Ах, Аљоша, напротив, то је страшно добро! - нежно и сва срећна погледа га *Lise*.

Аљоша је стајао још увек остављајући своју руку у њеној руци. Наједном се наже и пољуби Лизу баш у сама усташца.

- Шта је то? Шта вам је! - узвикну *Lise* Аљоша се сасвим збуни.

- Оппростите, ако сам погрешио... Ја сам можда страшно гупо... Ви сте рекли да сам хладан, а, ја, ето, узео па вас пољубио... Но сад видим да је испало гупо...

Lise се засмеја и покри лице рукама.

- Па још у том оделу! - оте јој се кроза смех.

Но наједном се престаде смејати и постаде сва озбиљна, скоро строга.

- Да, Аљоша, још ћемо причекати са пољупцима јер ми обоје то још и не умемо, и имаћемо да чекамо још врло дуго - закључи она наједном. - Боље реците, зашто ви мене узимате, такву будалу, болесну, ви, тако паметни, тако духовити, са таквим даром опажања? Ах, Аљоша, ја сам ужасно срећна зато што вас никако не заслужујем.

- Заслужујете, *Lise*. Ја ћу ових дана изићи из манастира сасвим. Кад изиђем у свет, треба да се оженим, то знам. Тако ми је и он рекао. Па кога бих бољег од вас могао узети... и ко би мене узео ако не ви? Ја сам о томе већ размишљао. Пре свега, ви мене још из детињства знате, а друго, ви имате много особина којих ја уопште немам. Ви имате веселију душу него ја; ви сте, што је главно, невинији од мене, а ја сам се већ много, много чега дотакао... Ах, ви не знате, и ја сам Карамазов! Ништа то што се ви смејете и шалите, па и са мном, напротив, смејте се и шалите се, ја то тако волим... Али ви се смејете као мала девојчица, а у себи мислите као мученица...

- Као мученица? Како то?

- Да, *Lise*, ето малочас, ваше питање: да нема можда код нас неког презрења према оном несрећнику, зато што му душу тако сецкамо - то је питање мученичко... видите, ја то не умем да искажем, али код кога се таква питања јављају, тај је сам кадар да пати. Седећи у колицима, ви сте већ и досад морали о много чему размишљати...

- Аљоша, дајте ми своју руку! Што је отимате? - проговори *Lise* некаквим слабим, малаксалим од среће гласићем. - чујте, Аљоша, шта ћете обући кад изиђете из манастира, какво одело? Не смејте се, не љутите се, то је врло, врло важно за мене.

- О оделу, *Lise*, још нисам мислио, али какво ви желите, такво ћу обући.

- Ја хоћу да имате тамноплав кадифени сако, бели пикетски прслук, и чулав, сив, мек шешир... Кажите ми, јесте ли малочас доиста поверовали да вас не волим, кад сам се јучерашњег писма одрекла?

- Не, нисам поверовао.

- О, несносни човече, непоправљиви!

- Видите ли, ја сам знао да ви мене... канда волите, али сам се направио да верујем да ме не волите, да би вам тако било... згодније...

- Још горе него оно! И горе и боље од свега! Аљоша, ја вас ужасно волим. Ја сам малочас, пред ваш долазак, гатала: затражићу, рекох, од њега јучерашње писмо, па ако га спокојно извади и да ми га (као што се од њега и очекивати може) - то значи да ме ни најмање не воли, ништа не осећа, него је просто глуп и недостојан деран, а ја сам пропала. Но ви сте оставили писмо у ћелији, и то ме охрабрило: је ли, зато сте га оставили у ћелији што сте слутили да ћу вам га ја искати натраг, па да ми га не бисте морали дати. Је ли тако? Тако је, зар не?

- Ох, *Lise* баш није тако, јер писмо је и сад код мене, а и малочас је било, ево у овом џепу, ево га!

Аљоша извади писмо, смејући се, и показа јој га издалека.

- Само вам га нећу дати, гледајте га из мојих руку!

- Шта? Па то сте ви малочас слагали! Зар монах, па слагао?

- Па јесте, слагао сам - смејао се и Аљоша. - Да вам не бих враћао писмо, слагао сам. Оно је мени врло драго - додаде он узбуђено, и опет поцрвеневши - то је сад занавек и ја га никад никоме нећу дати!

Lise га је гледала усхићено.

- Аљоша - заћерета она опет - погледајте врата, да можда не прислушкује мама?

- Добро, *Lise* погледаћу, само, зар не би боље било да не гледамо, а? Зашто да сумњамо да је ваша мати способна за такву нискост?

- Како нискост? За какву нискост? Зар то што прислушкује разговор своје кћери, па то је њено право, а не нискост! - плану *Lise*. - Будите уверени, Алексеју Фјодоровичу, кад ја будем мати, и будем имала кћер као што сам ја, ја ћу неизоставно прислушкивати.

- Збиља, *Lise*? Па то није лепо.

- Ах, боже мој, па каква је то нискост? Кад би она прислушкивала какав обичан, светски разговор, то би била нискост, али овде се њена рођена кћи затворила са младим човеком... Слушајте, Аљоша, ја ћу и вас уводити чим се венчамо, и знајте и то: да ћу сва ваша писма отварати и све ћу читати... То знајте већ унапред...

- Па, наравно, ако је тако... - мрмљаше Аљоша - само, то није лепо...

- Ах, какво презрење! Аљоша, мили мој, немојте да се свађамо већ на првом кораку, боље да вам кажем истину: наравно да је врло рђаво прислушкивати, и наравно да ја немам право, него сте ви у праву, али ћу ја ипак прислушкивати.

- Можете слободно. Ни у чем' таквом мене нећете ухватити! - засмеја се Аљоша.

- Аљоша, а хоћете ли се ви мени потчињавати? И то треба већ унапред решити.

- Драге воље, *Lise*, и неизоставно, само не у најглавнијем. Ако се у оном што је најглавније не будете са мном слагали, ја ћу како ми дужност налаже.

- Тако и треба. Знајте, дакле, да сам ја спремна не само да вам се у најглавнијем потчињавам него ћу вам у свему попуштати, и на то вам се сада већ заклињем - у свему, и за цео живот - викну *Lise* ватрено - и осећаћу се срећном, срећном! Па не само то, кунем вам се да вас никад нећу уходити, ниједанпут и никада, ниједно писмо ваше нећу прочитати, зато што сте ви у праву, а ја нисам. И премда ћу ужасно желети да прислушкујем, ја то знам, ипак нећу то чинити зато што ви сматрате да то није лепо. Ви сте сад као моја - промисао ...
...Слушајте, Алексеју Фјодоровичу, зашто сте тако тужни све ово време, и јуче и данас; ја знам да ви имате брига, неприлика, али ја видим, осим тога, да имате још и некакву нарочиту тугу - можда потајну, а?

- Да, *Lise*, имам и потајну тугу - сетно проговори Аљоша. - Видим да ме волите кад сте то погодили.

- А каква вам је то туга? Због чега? Можете ли ми казати? - рече *Lise* са бојажљивом молбом.

- После ћу вам рећи, *Lise*... после... - збуни се Аљоша. - Сад можда не бисте разумели. А ја вам сад ни сам не бих умео казати.

- Знам и да вас муче ваша браћа, па и отац.

- Да, и браћа - проговори Аљоша чисто замишљен.

- Ја вашег брата, Ивана Фјодоровича, не волим, Аљоша! - наједном примети *Lise*.

Аљоша ту примедбу прими са извесним чуђењем, али се не осврну на њу.

- Браћа упропашћују себе - настави он - а отац такође. И друге упропашћују са собом. То је стихијска "карамазовска сила", као што се ономад изразио отац Пајсиј - стихијска, необузdana, сирова... и да ли дух божји лебди над том силом - то не знам. Знам само да сам и ја Карамазов... Јесам ли монах, монах? Јесам ли монах, *Lise*? Ви као да рекосте овог тренутка да сам монах?

- Да, рекла сам.

- А ја, можда, ни у бога не верујем.

- Зар ви не верујете? Ма шта је вама? - тихо и опрезно проговори *Lise*.

Аљоша не одговори на то. Било је ту, у тим сувише изненадним речима његовим, нешто сувише тајанствено и сувише лично, можда и њему самом нејасно, али нешто што га је већ несумњиво мучило.

- И сад, осим свега, мој пријатељ одлази, први на свету човек оставља земљу. Кад бисте ви знали, кад бисте знали, *Lise*, како сам ја душевно везан за тог човека! И ето, остаћу сад сам... К вама ћу доћи, *Lise*... одсад ћемо бити заједно...

- Да, заједно, заједно! Одсад, увек заједно, целог живота! Чујте, пољубите ме, ја вам дозвољавам.

Аљоша је пољуби.

- А сад идите, Христос нека је с вама! (И она га прекрсти.) Идите брже њему, док је још жив. Ја видим да сам вас свирепо задржала. Молићу се данас богу за њега и за вас. Аљоша, ми ћемо бити срећни! Хоћемо ли бити срећни, хоћемо ли?

- Чини ми се да хоћемо, *Lise*.

Изишавши од Лизе, Аљоша није сматрао за потребно да оде госпођи Хохлаковој, и не опростивши се с њом, пође из куће. Али тек што отвори врата и изиђе на степенице, однекуд испаде пред њега госпођа Хохлакова. Већ после прве речи њене Аљоша се досети да га је она ту намерно чекала.

- Алексеју Фјодоровичу, то је ужасно. То су дечје лудорије и све је то којешта. Надам се да вам неће пасти на памет да уображавате... Глупости, глупости и глупости! -навали она на њега.

- Само јој не говорите то - рече Аљоша - јер ће се узнемирити, а то њој сад шкоди.

- Чујем паметну реч разумног младића. Треба ли тако да разумем: да сте се ви сложили с њом само зато што нисте хтели из сажаљења према њеном болесном стању да је разљутите својим непрестанком?

- О, не, никако, не! Ја сам сасвим озбиљно с њом говорио - чврсто изјави Аљоша.

- Озбиљност је ту немогућна, не да се ни замислити; и, пре свега, ја вас више никако нећу примити, а друго, отпутоваћу, и њу ћу одвести, знајте то.

- Ама зашто? - рече Аљоша - то је још тако далеко, имаће да се чека можда једна и по година.

- Ах, Алексеју Фјодоровичу, то је, наравно, истина, и за ту једну и по годину ви ћете се хиљаду пута с њом посвађати и разићи. Но ја сам тако несрећна, тако несрећна! Нека су то, можда, све ситнице, но мене је то убило. Сад сам ја као Фамусов у последњој сцени; ви сте Чацки, а она је Софија; замислите, ја сам нарочито побегла овамо, на степенице, да вас пресретнем; а и тамо се све судбоносно догодило на излазу. Све сам чула, једва сам издржала... Ето, дакле, где је објашњење страхаота целе ове ноћи и свих тих нервоза! Кћери љубав, а матери смрт. Просто у гроб да легнем... А сада друго, и најглавније: какво је то писмо што вам га је написала, покажите ми га одмах, одмах!

- Не, то није потребно. Реците ми, како је здравље Катарине Ивановне, мени је врло нужно да то знам.

- Лежи и даље у бунилу, још није дошла к себи; њене су тетке ту и само хучу и надмене су према мени, а Херценштубе је дошао и тако се уплашио да нисам знала шта с њиме да радим и чиме да га спасавам - хтела сам већ да пошаљем по лекара. Одвели су га у мојим кочијама. И наједном, као врхунац свега тога, ви, са тим писмом. Истина, све то има да буде тек после годину и по дана. Тако вам свега великог и светог, тако вам умирућег старца вашег, покажите ми то писмо, Алексеју Фјодоровичу, мени, матери! Ако хоћете, држите га у прстима, и ја ћу га читати из ваших руку.

- Не, нећу вам га показати, Катарина Осиповна, па да и она дозволи, нећу вам га показати. Ја ћу сутра доћи, и, ако хоћете, о много чему ћу с вама разговарати, а сада - збогом!

И Аљоша стрча низа степенице на улицу.

II

СМЕРДЈАКОВ СА ГИТАРОМ

А није имао ни времена. Њему сину у глави мисао још кад се опраштао са Лизом. Мисао о томе како да на највештији начин ухвати сад брата Дмитрија, који се очевидно од њега крио. Било је већ доста касно, прошло је већ два сата после подне. Свим својим бићем Аљоша је желео у манастир своме “великом” самртнику, али потреба да види брата Дмитрија надјача све: у глави Аљошиној сваког часа јачало је убеђење о неминовној, ужасној катастрофи која се може свакога часа десити. У чему се управо састојала та катастрофа, и шта је он хтео да каже овога часа брату, то можда ни сам не би знао одређено рећи. “Нека добротвор мој умре без мене, али бар нећу прекоревати себе целога века да сам могао нешто спасти, а нисам спасао; да сам прошао мимо и журио у своју кућу. Поступајући тако, по његовој великој речи поступићу...”

План се Аљошин састојао у томе да ухвати брата Дмитрија изненада, и то овако: да пређе, као и јуче, преко оног плота, да уђе у башту, и да заузме бусију у оном хладњаку. “Ако га тамо нема” - мислио је Аљоша - “онда, не јавивши се ни Фоми, ни газдарицама, да се притаји и да чека у хладњаку макар и до вечери. Ако Дмитриј, као и пре, вреба кад ће доћи Грушењка, онда врло лако може и да дође у хладњак...” Уосталом, Аљоша није сувише много размишљао о појединостима свога плана, али се одлучи да га изврши, па макар у манастир и не стигао данас.

Све се десило без сметње: он пређе преко плота, скоро на истом месту где и јуче, и кришом се провуче у хладњак. Није желео да га примете: и газдарица, и Фома (ако је ту), могли би бити на страни братовој и слушати његове заповести, дакле, или Аљошу у башту не пустити, или брата за времена известити да га траже и питају где је. У хладњаку није било никога. Аљоша седе на своје јучерашње место и поче чекати. Он разгледаше хладњак. Однекуд му се показа далеко старији него јуче. Овога пута му се учини тако ружан. Уосталом, дан је био ведар као и јуче. На зеленом столу остао је кружић од јучерашње чашице са коњаком, која се, ваљда, била прелила. У главу су му долазиле, као и увек за време досадног очекивања, празне мисли без везе: на пример, зашто је он, ушавши сада овамо, сео баш на оно место на коме је јуче седео, и зашто не на друго? Напослетку га обузе нека велика сета услед неизвесности која га је узнемиравала. Али он није седео ни четврт сата, кад се наједном, негде врло близу, зачу акорд на гитари. Неко је седео, или је баш овог часа сео, једно двадесет корака од њега, никако не даље, негде у цбуњу. Аљоши одједном севну кроз главу мисао како је јуче, кад је одлазио од брата из хладњака, опазио, или му је тренутно промакла пред очима, с леве стране код плота, некаква баштенска, зелена, ониска стара клупица међу цбуњем. На њу мора да су сад и сели гости? Али ко? Један мушки глас наједном запева сладуњавим, извештачено високим гласом једну строфу, пратећи се гитаром:

Непобедљивом силом
свезан сам са милом.
Господи помилуј
мене и њу!
Мене и њу!
Мене и њу!

Глас застаде. Лакејски тенор и лакејско извијање у певању. Други, сад већ женски глас, рече љубазно и као бојажљиво, али са неким мажењем:

- Што вас нема тако дуго код нас, Павле Фјодоровичу? што нас непрестано презирете?

- Ништа то - одговори мушки глас, истина учтиво, али пре свега са упорним и одлучним достојанством.

Видело се да је водио прву реч мушкарац, а умиљавала му се жена.

“Мушкарац - то је, канда, Смердјаков” - помисли Аљоша - “бар судећи по гласу, а дама - то је, по свој прилици, газдаричина кћи која је из Москве дошла, носи хаљину са шлепом, и долази по супу Марфи Игнатјевној...”

- Ја ужасно сваки стих волим кад је лепо срочен - настављаше женски глас: - А што не продужите?

Глас запева поново:
Царска круна права –
нек је драга здрава.
Господи помилуј
мене и њу!
Мене и њу!
Мене и њу!

- Прошли пут је лепше било - примети женски глас. - Пре сте певали о круни: “Нек је моја драгана здрава.” Тако је нежније излазило, данас сте ваљда заборавили.

- Стихови су којешта! - одсече Смердјаков.

- Ах не, ја врло волим стихове!

- Што се тиче стихова, то је права којештарија. Размислите и сами: ко још на свету у стиховима говори? Кад бисмо почели у стиховима говорити, па макар то било и по наредби власти, зар бисмо много могли исказати? Не, Марја Кондратјевна, стихови нису ништа паметно.

- Како сте ви у свему тако паметни, како се у све разумете! - све више се умиљавало женски глас.

- Ја бих још и више био у стању, ја бих још и више шта знао да није моје судбе од мог раног детињства. Ја бих на двобоју из пиштоља убио онога који би ми рекао да сам подлац зато што сам без оца од Смрадне произашао. А они су ми у Москви то под нос гурали: одавде се то преко Григорија Васиљевича пренело.

Григориј Васиљевич ми пребацује да се ја против свог рођења буним: “Ти си јој, вели, матерњу утробу растргао.” Па нека је утроба, али ја бих пристао да ме убију још у утроби материној само да се никада не појављујем на свет. На пијаци се говорило, а ваша мајка, у својој великој неделикатности, такође ми је причала да је моја родитељка ишла с колтуном²⁴ на глави, а била је висока свега два аршина и *малчице* више. А што *малчице*, кад се може просто казати мало више, као што сав свет говори? Али је хтела да каже дирљиво, а то је, тако рећи, сељачка дирљивост, обична сељачка осећања. Може ли руски сељак, као образован човек, да има осећања? Због необразованости своје он никакво осећање не може имати. Још од самог детињства, кад чујем неки пут то “малчице”, јуришао бих на нож. Сву Русију ја мрзим, Марја Кондратјевна!

- Кад бисте били војни академац, или млади хусарчић, не бисте тако говорили, него бисте сабљу потегли и сву бисте Русију бранили.

- Ја не само да не желим бити војни хусарчић, Марја Кондратјевна, него желим, напротив, уништење свих војника.

- А кад непријатељ дође, ко ће нас тада бранити?

- Ма није то потребно. Дванаесте године била је велика најезда на Русију императора Наполеона француског, првог, оца данашњег, и камо среће да су нас покорили баш ти Французи: паметна нација покорила би веома глупу, и присајединила би је себи. Сасвим би други ред био.

- Па зар су они тамо бољи од наших? Богме ја по неког нашег кицоша за три млада Енглеза не бих дала! - нежно проговори Марја Кондратјевна, по свој прилици пратећи у тај мах своје речи најнежнијим погледом.

- То како ко обожава.

- А ви и сами као да сте странац, као какав благородни странац, велим, а стид ме.

- Ако желите знати, по разврату су и тамошњи и наши - сви слични. И једни и други су хуље, разлика је само у томе што онај тамошњи у лакованим чизмама иде, а наш нитков у својој голотињи смрди, и ничег рђавог у томе не налази. Руски народ треба шибати, као што је правилно јуче говорио Фјодор Павлович, премда је он махнит човек - и сва деца његова.

- Па ви Ивана Фјодоровича - то сте и сами говорили - тако поштујете.

- А они су се о мени изразили да сам смрдљиви слуга. Они сматрају да се ја могу побунити, али ту се они варају. Само да је мени у цепу једна извесна сума, давно мене овде не би било. Дмитриј Фјодорович је гори ма од кога слуге, и понашањем и памећу, и сиротињом, својом, и ништа не зна да ради, а сви га поштују. Ја сам, рецимо, само “чорбар”, али ја, ако будем имао среће, могу у Москви кафе-ресторан отворити на Петровки. Јер ја готовим јела специјална, а у Москви нико осим странаца не може да служи јела специјална. Дмитриј Фјодорович је гоља, а нек позове на двобој најпрвог грофовског сина, и тај ће му изићи - а по чему је он бољи од мене? По томе што је неупоредиво глупљи од мене. Колико је само пара спирио без икакве потребе.

- На двобоју мора да је лепо - примети наједном Марја Кондратјевна.

²⁴ „Колтун“ је скорена и шчврсна маса косе, нечистоће и зноја на глави код лица која никад не перу главу и не чешљају се. - *Прим. прев.*

- А због чега то?

- Па тако - страшно и храбро, нарочито кад млади официрчићи с пиштољима у рукама један на другог пуцају због неке. Просто сличича. Ах, кад би и девојке пуштали да гледају, ја бих ужасно волела да тако што видим.

- Добро је кад онај сам нишани, али кад њему у њушку нишане, онда је то најглупље осећање. Побегли бисте с тог места, Марја Кондратјевна.

- А да ли бисте ви побегли?

Но Смердјаков је не удостоји одговора. После тренутног ћутања разлеже се опет акорд, и фалсет стаде грцати последњу строфу:

Ма се колико старо
да се сад удаљим
и животом сладим
у великом граду,
ја жалити нећу,
никад жалит нећу,
чак не мислим никада да жалим!

Ту се деси нешто неочекивано: Аљоша наједном кину; они на клупи одмах ућуташе. Аљоша устаде и пође према њима. То је заиста био Смердјаков, кицошки обучен, напомађен, канда и накудрављен, у лакованим ципелама. Гитара лежаше на клупи. А дама је била Марја Кондратјевна, газдаричина кћи; хаљина на њој отворено плава, са шлепом од два аршина; девојка је била још млада, и не би била ружна, али лице је имала преко мере округло и страшно пегаво.

- Хоће ли се брат Дмитриј скоро вратити? - рече Аљоша што је могао спокојније.

Смердјаков се полагао диже с клупе; подиже се и Марја Кондратјевна.

- Откуд бих ја могао бити обавештен о Дмитрију Фјодоровичу; друга ствар кад бих ја код њих као чувар служио! - одговори Смердјаков тихо, разговетно и немарно.

- Па ја сам само просто запитао да ли знате - објасни Аљоша.

- Ништа о њиховом боравку не знам, а баш и не желим знати.

- А брат ми је нарочито говорио да га баш ви извештавате о свему што се у кући збива, и да сте му обећали јавити ако дође Аграфена Александровна.

Смердјаков пребаци на Аљошу поглед полагао и равнодушно.

- А како сте изволели овог пута ући кад је капија већ читав сат резом затворена? - запита он, пажљиво гледајући у Аљошу.

- Дошао сам са улице преко плота, право у хладњак. Ви ћете ме, надам се, извинити због тога - обрати се он Марји Кондратјевној - мени је било потребно да што пре нађем брата.

- Ах, како бисмо се ми на вас могли наљутити! - отеже Марја Кондратјевна, којој је ласкало што јој се Аљоша извињава. - И Дмитриј Фјодорович често на исти начин у хладњак иде; и не знамо, а он већ у хладњаку седи.

- Ја га сад толико тражим, и толико бих желео да се са њим нађем, или да од вас дознам где се он у овај мах налази. Верујте ми да је то због једне за њега врло важне ствари.

- Они нас не обавештавају - протеча Марја Кондратјевна.

- Премда ја овде само због познанства долазим - поче поново Смердјаков - али Дмитриј Фјодорович ме нечовечно гњави запиткивањем за господина: и могу ли им што друго саопштити. Двапут су ми чак смрћу претили!

- Како то смрћу? - зачуди се Аљоша.

- Па зар за њих то нешто значи, са њиховим карактером, који сте и сами јуче изволели посматрати. Ако, кажу, Аграфену Александровну пропустим, и она овде преноћи - ти, вели, први нећеш бити жив. Бојим их се врло, и кад се не бих бојао још нечега горега, требало би да јавим општинском суду. Сам бог зна шта они могу произвести.

- Ономад су им казали: „У ступи ћу те истуцати” - додаде Марја Кондратјевна.

- Е, ако је у ступи, онда је то, можда, само разговор... - примети Аљоша. - Кад бих га сад могао наћи, ја бих му могао нешто и о томе рећи...

- Ево шта вам једино могу саопштити - као да се наједном присети Смердјаков. - Ја овамо долазим ради свагдашњег суседског познанства, а како и не бих долазио? С друге стране, Иван Фјодорович су ме јутрос, чим је свануло, послали њима у стан, у њихову Језерску улицу, без писма, с тим да Дмитриј Фјодорович по усменој поруци неизоставно дођу у овдашњу гостионицу, на пијаци, да заједно ручају. Ја одох, али Дмитрија Фјодоровича у њиховом стану не затекох, а било је већ осам сати. „Био је” - кажу ми - „али сад му ни трага нема” - тим ми речима њихове газде саопштише. Као да међу њима постоји обострана завера. Можда он баш у овом тренутку седи у тој гостионици са братом Иваном Фјодоровичем, јер Иван Фјодорович кући на ручак нису долазили, а Фјодор Павлович су ручали пре једног сата, и сад су легли да се одморе. Али вас најпокорније молим да им о мени, и о томе што сам вам саопштио, ништа не казујете, јер ће ме они ни за шта убити.

- Брат Иван је звао Дмитрија данас у гостионицу? - брзо запита још једном Аљоша.

- Сасвим тако.

- У гостионицу „Престоница”, на пијаци?

- Управо у ту.

- То је врло могућно! - рече Аљоша, веома узбуђен. - Хвала вам, Смердјакове, та је вест важна, одмах идем тамо.

- Немојте ме издати - изговори за њим Смердјаков.

- О не, ја ћу у гостионицу ући као случајно, будите мирни.

- Па куда ћете тамо, ја ћу вам отворити капијицу -викну Марја Кондратјевна.

- Не, овуда је ближе, опет ћу преко плота.

Та вест страшно потресе Аљошу. Он се упути у гостионицу. Улазити у његовом оделу, било је незгодно, али упитати за њих на степеницама, и изазвати

их, то је било могућно. Али тек што се приближио гостионици, наједном се отвори један прозор, и брат Иван му отуда довикну:

- Аљоша, можеш ли ући овамо к мени? Учинићеш ми страшно велику љубав.
- Врло радо, само не знам како ћу у овом оделу.
- Па ја сам, баш као наручено, у засебној соби; иди на трем, ја ћу изићи пред тебе...

После једног минута Аљоша је седео до брата. Иван је био сам и ручао.

III

БРАЋА СЕ УПОЗНАЈУ

Но Иван није био у засебној соби. То је било само место код прозора, ограђено параваном, али ипак други нису могли видети оне што су седели иза паравана. Соба је та била прва од улаза, са бифеом код зида са стране. Кроз њу су сваког тренутка промицали келнери. Од гостију био је само један старчић, пензионисани официр, који је у куту пио чај. Сва уобичајена гостионичка јурњава била је у осталим собама, чуло се дозивање келнера, отварање пивских флаша, лупа билијарских кугли, брујање вергла. Аљоша је знао да Иван у ту гостионицу скоро никад није одлазио, и да уопште није био љубитељ гостионица; значи, само се зато нашао овде - помисли он - да се састане по поруци са братом Дмитријем. Међутим, брата Дмитрија није било.

- Наручићу ти рибљу чорбу, или друго што, тек ваљда не живиш само од чаја? - узвикну Иван, очевидно страшно задовољан што је увребао Аљошу. Он је већ био довршио ручак и пио чај.

- Чорбу дај, а после дај и чај; огладнео сам - весело проговори Аљоша.

- А слатко од вишања? Овде га има. Сећаш ли се како си као мали, код Пољенова, слатко од вишања волео?

- Зар се ти још сећаш? Дај и слатко, ја га и сад волим.

Иван зазвони да дође келнер, и поручи чорбу, чај и слатко.

- Ја се свега сећам, Аљоша; сећам се тебе до твоје једанаесте године, мени је тада била петнаеста. Петнаест и једанаест - то је таква разлика да браћа у тим годинама никад не бивају другови. Не знам чак ни да ли сам те волео; кад сам отишао у Москву, ја те се првих година никако нисам ни сећао. После, кад си ти доспео у Москву, само смо се, канда, једном видели негде. А овде, ево већ четврти месец живим, и све до данас ја и ти нисмо речи проговорили. Сутра одлазим, и

мислио сам малочас, овде седећи: како бих се могао негде с њим наћи, да се опростимо, а ти баш наиђе.

- А јеси ли веома желео да се са мном видиш?

- Веома. Хоћу да се с тобом упознам једном засвагда, а и да тебе са собом упознам. И с тим да се опростимо. По моме, најлепше је упознавати се пред растанак. Видео сам како си ме гледао сва ова три месеца; у твојим очима било је неко непрестано очекивање, а ја баш то не волим, зато ти и нисам прилазио. Али на крају сам се научио да те поштујем: овај, рекох, човечић чврсто стоји. Обрати пажњу, Аљоша, ја премда се сад смејем, говорим озбиљно. Ти чврсто стојиш, а? Ја такве чврсте волим, па ма на чем стојали, макар били и такви мали дечасти као што си ти. Твој ишчекујући поглед напослетку ми ни најмање није био непријатан; напротив, напослетку сам заволео твој ишчекујући поглед. Ти мене, канда, због нече-га и волиш, Аљоша?

- Волим те, Иване! Брат Дмитриј каже за тебе: Иван је гроб! Ја велим за тебе: Иван је загонетка. Ти си и сад за мене загонетка, али сам нешто већ разумео код тебе, и то од јутрос.

- А шта је то? - засмеја се Иван.

- Нећеш се расрдити? - засмеја се и Аљоша. -Но?

- Па ето то да си ти исто такав младић као и сви остали младићи од двадесет три године, тако млад, млађан, свеж и добар дечко - чак и жутокљун дечко! Нисам те ваљда много увредио?

- Напротив, још си ме изненадио тачношћу! - весело и ватрено повика Иван.
- Верујеш ли да сам ја, после нашег недавног састанка код ње, само о том и мислио, о тој својој двадесет трогодишњој жутокљуности, а ти си сад то наједном сасвим тачно погодио, и баш си тиме и почео. Ето, овде сам седео, и знаш шта сам говорио сам себи: кад не бих веровао у живот, кад бих се разочарао у погледу вољене жене, кад бих изгубио веру у поредак ствари, кад бих се, напротив, уверио да је све проклети и ђавољи хаос, кад би ме смрвиле све страхоте човечанског разочарања - ја бих ипак имао вољу да живим; и како сам прионуо уз тај пехар, нећу се откинути од њега док га не искапим! Уосталом, кад ми буде тридесет, јамачно ћу бацити пехар, макар га и не попио до краја, и отићи ћу... не знам куда. Али до своје тридесете године, то знам поуздано, све ће победити моја младост - свако разочарање, сваку одвратност према животу. Питао сам се много пута: постоји ли на свету тако очајање да би могло у мени победити ту страсну, па можда и недостојну жеђ за животом, и одлучио сам да, канда, нема ничега таквог; то јест, до тих тридесетих година; а после, нећу више ни сам желети, тако ми се чини. Ту жудњу за животом неке јехтичаве смоље моралисти називају често ниском, нарочито песници. Та је црта унеколико карамазовска, то је истина, та жудња за животом по сваку цену; и у теби она неизоставно постоји; али што да је ниска? Центрипеталне снаге има још много на нашој планети, Аљоша. Хоће ми се да живим, и ја живим, па макар и против логике. Нека и не верујем у поредак ствари на овом свету, али су ми мили лепљиви листићи у пролеће, који се тек развијају; мило ми је плаво небо; мио ми је по неки човек, кога неки пут - хоћеш ли ми веровати - и сам не знам зашто, заволим; мило ми је по неко велико и племенито људско дело, у које си можда већ одавно престао веровати, али га ипак, по старој навици, у срцу поштујеш. Ево ти донесоше чорбу, једи - нек ти је

наздравље! Чорба је дивна, овде добро кувају. Ја хоћу у Европу да идем, Аљоша, па ћу и поћи; али видиш, ја знам да ћу поћи само на једно гробље, али на најмилије гробље, ето! Мили тамо леже покојници, сваки камен над њима прича о пламеном минулом животу, о страсној вери у своје дело, у своју истину, у своју борбу и у своју науку - тако да ћу ја, то знам унапред, пасти на земљу и љубићу сваки камен и плакаћу над њим - но у исти мах сам из свег срца убеђен да је све то већ одавно гробље и ништа више. И нећу плакати из очајања, него просто зато што ћу бити срећан због проливених суза својих. Својом ћу се сопственом тронутошћу занети. Лепљиво пролећно лишће и плаво небо волим, ето! То није разум, то није логика, то је утроба, ту из дна бића волим, прву своју младу снагу волим... Разумеш ли ти што од ове моје бесмислице, Аљошка? - засмеја се наједном Иван.

- И сувише добро разумем, Иване; хоћеш да волиш утробом и из дна душе - дивно си то казао, и мени је страшно мило што волиш да живиш - узвикну Аљоша. -Ја мислим да сви треба, пре свега на свету, живот да заволе.

- Живот завоleti више него смисао његов?

- Неизоставно тако, завоleti га пре логике, као што ти велиш, неизоставно пре логике, и тек тада ћу му и смисао схватити. Ето, то ја већ одавно назирем. Половина је твога посла учињена, Иване, и постигнута: ти волиш живети. Сад треба да се постараш о другој својој половини, и спасен си.

- Ти ме већ спасаваш, а ја можда нисам ни пропадао! А у чем је та твоја друга половина?

- У томе што треба васкрснути твоје мртваце који можда никад нису ни умирали. Али, дај ми чаја. Баш ми је мило што разговарамо, Иване.

- Ти си, видим, у неком надахнућу. Ја страшно волим такве *professions de foi*, ето од таквих... искушеника. Чврст си ти човек, Алексеју. Је ли истина да хоћеш да изиђеш из манастира?

- Истина је. Мој ме старац у свет шаље.

- Видећемо се још, дакле, у свету, сретћемо се до оне тридесете године, кад ја почнем одвајати уста од пехара. Отац наш, ето, неће да се одвоји од свога пехара до седамдесет година, чак сања и до осамдесет, сам је говорио, то је код њега и сувише озбиљно, премда је он комедијаш. Огрезао је у разврату и чврсто стоји на томе... премда, истина, после тридесет година нема човек у шта друго ни да огрезне, него у то... Али до седамдесет, то је ниско, боље до тридесет: човек може да сачува „присенак благородства" обмањујући сам себе. Ниси видео да-нас Дмитрија?

- Не, нисам га видео, али сам Смердјакова видео.

И Аљоша исприча брату на брзу руку и потанко свој састанак са Смердјаковом. Иван поче наједном врло забринуто слушати, па нешто чак и други пут запита.

- Само ме је молио да брату Дмитрију не говоримо шта је он о њему причао - додаде Аљоша.

Иван се намргоди и замисли.

- Јеси ли се ти због Смердјакова намргодио? - запита га Аљоша.

- Да, због њега. Него до ђавола с њим, а са Дмитријем сам збиља хтео да се видим, али сад не треба... - нерадо рече Иван.

- А зар ти збиља тако брзо одлазиш, брате? - Да.

- А шта ће бити с Дмитријем и са оцем? Чиме ће се ствари међу њима свршити? - узнемирено проговори Аљоша.

- Ти све једно те једно! Шта се то мене тиче? Јесам ли ја чувар, шта ли, своме брату Дмитрију? - напрасито одсече Иван, али се наједном некако горко осмехну. - Каинов одговор богу о убијеном брату, а? То можда мислиш у овај мах? Ма, до ђавола, тек ваљда нећу код њих остати као чувар? Послове сам свршио, па идем. Не мислиш, ваљда, да сам љубоморан на Дмитрија, да сам му сва ова три месеца преотимао његову лепотицу Катарину Ивановну? Ех, до ђавола, имао сам ја својих послова. Послове сам свршио, па сад идем. Послове сам мало пре свршио, ти си био сведок.

- Оно, код Катарине Ивановне?

- Да, код ње, и наједном сам раскрстио. Да штаћу? Шта се мене тиче Дмитриј? Дмитриј с тим нема никакве везе. Ја сам имао својих сопствених послова са Катарином Ивановном. Ти и сам знаш, напротив, да се Дмитриј понашао тако као да је у завери са мном. Ја га нисам ни најмање молио, него је он мени њу свечано предао и благословио. Збиља, смешно! Не, Аљоша, не, кад би ти знао како се ја сад лако осећам! Седео сам ево овде и ручао, и, верујеш ли ми, већ сам хтео да наручим шампањца, да прославим свој први сат слободе. Пхи, скоро пола године - и наједном, једним махом, све сам збацио са себе. Но, да ли сам јуче и слутити могао да се то, кад човек хоће, без по муке може свршити!

- Говориш ли о својој љубави, Иване?

- Љубав, ако хоћеш, да. Био сам се заљубио у госпођицу, у институтку. Мучио сам се с њом, и она је мене мучила. Лебдео сам над њом... и наједном све одлете. Оно пре сам говорио надахнуто, а кад сам изишао, почео сам се смејати - верујеш ли ми то? Да, ја буквално говорим.

- Ти и сад то тако весело говориш - примети Аљоша, загледајући се у његово лице, које се збиља наједном разведрило.

- Па откуд сам могао знати да је никако не волим! Хе, хе! И ето, показа се да је не волим. А како ми се допадала! Како ми се још мало пре допадала кад сам говор држао. И, знаш ли, и сад ми се допада страшно - а, међутим, како је лако од ње отићи! Ти мислиш да се ја хвалим.

- Не. Само то можда и није била љубав.

- Аљошка - засмеја се Иван - не упуштај се у расправљање о љубави! То теби не доликује. Сети се само скорашњег твог испада! Ја сам заборавио да те пољубим за то... а да знаш само како ме је мучила! Збиља су то биле муке и кидања. Ох, она је знала да је ја волим! А волела је и она мене, а не Дмитрија - весело је уверавао Иван. - Дмитриј - то јој је само мучење. Све што сам јој ја данас говорио - права је истина, али, ствар је у томе, најглавнија, да њој треба можда петнаест година, или и двадесет, да се досети да она Дмитрија никако не воли, него воли само мене кога мучи! Уосталом, она се неће никад досетити, и поред све данашње лекције. Најпосле, и боље: дигао сам се и отишао заувек. Збиља, шта она сад ради? Шта је тамо било кад сам ја отишао?

Аљоша му исприча о хистеричном наступу, и рече да је она, канда, ван себе и у бунилу.

- А да не лаже Хохлакова?

- Ваљда не лаже.

- У то се треба уверити. Од хистерије, усталом, никад нико није умро. А најпосле, нека је и хистерија, бог је жени послао хистерију зато што је воли. Ја нећу више тамо ићи. Што да се намећем!

- Али ти си јој данас казао да она тебе није никад волела.

- То сам рекао намерно. Аљошка, да поручим шампањца, па да попијемо коју за моју слободу. Ах, кад би ти знао како ми је мило!

- Не, брате, боље да не пијемо - рече Аљоша; - уз то, ја сам и некако тужан.

- Да, ти си одавно тужан, ја то одавно видим.

- Ти ћеш, дакле, зацело сутра изјутра поћи?

- Изјутра? Нисам казао да ћу изјутра... А усталом, можда ћу и изјутра. Верујеш ли ми, овде сам ручао данас једино зато да не ручам са старцем, толико ми је постао одвратан. Већ само због њега ја бих одавно отишао. А што се ти тако узнемирујеш што ја одлазим? Имамо ми још ко зна колико времена до одласка. Читава вечност времена, бесмртност!

- Па кад сутра путујеш, каква је то вечност?

- А шта се то мене и тебе тиче? - засмеја се Иван. - Јер ми ћемо ипак имати времена да разговарамо о својој ствари, због које смо дошли овамо. Што ме тако гледаш са чуђењем? Одговарај: зашто смо се овде састали? Да говоримо о љубави према Катарини Ивановној, о старцу и о Дмитрију? О Европи? О кобном положају Русије? О цару Наполеону? Је ли ради тога?

- Не, не ради тога.

- Дакле, разумеш ради чега. Они други имају једно, а нама жутокљунцима остаје друго - нама је пре свега потребно да вечита питања решимо, то је наша брига. Сва млада Русија сад само вековечна питања расправља. И то баш сад, кад су старци сви одједном навалили да се практичним питањима баве. Зашто си ти сва ова три месеца тако погледао на мене, ишчекујући? Да ме запиташ: „Како верујеш, или можда никако не верујеш?" - ето на шта су се сводили ваши тромесечни погледи, Алексеју Фјодоровичу, зар није тако?

- Па скоро да је тако - осмехну се Аљоша. - Ти ми се ваљда сад не смејеш, брате?

- Зар ја да се смејем? Како бих ја могао ожалостити свога бату који је у мене три месеца гледао са таквим ишчекивањем? Аљоша, погледај право: ја сам и сам у длаку такав исти мали дечак као и ти, једино што нисам искушеник. Јер како све то данас раде руски дечаки? То јест, неки. Ето, на пример, овдашња смрдљива гостионица, а они се састали, засели у угао. Целог живота нису знали један другог, а кад изиђу из гостионице, опет четрдесет година неће знати један за другог, па шта мислиш, о чему ће они расправљати кад уграбе тај тренутак у гостионици? О васионским питањима, не друкчије: има ли бога, има ли бесмртности? А који у бога не верују, е, ти о социјализму и о анархизму почну да говоре, о преображају целог човечанства на нов начин, а то ти је исти ђаво, све та иста питања, само са

другога краја. И мноштво, мноштво најоригиналнијих руских дечака ништа друго не ради, него о вековечним питањима говори. Зар није тако?

- Да, за праве Русе су питања има ли бога и има ли бесмртности или, као што ти кажеш, питања са другога краја, наравно, прва и најпреча питања, а тако и треба - рече Аљоша, још увек са оним истим тихим и испитивачким осмехом загледајући се у брата.

- Ево шта, Аљоша: бити Рус, понекад нимало није паметно, али се ни замислити не да нешто глупље од онога чиме се сада баве руски дечаци. Али једног руског дечака, Аљошу, ја страшно волим.

- Како си ти то дивно извео! - засмеја се наједном Аљоша.

- Но, говори, дакле, чиме да почнемо, заповедај! С богом? Постоји ли бог, а?

- Чиме хоћеш, тиме и почни, макар и са „другог краја“. Јер, јуче си код оца изјавио да нема бога - погледа Аљоша у брата испитивачки.

- Ја сам тиме јуче за ручком код старца намерно тебе задиркивао, и видео сам како су ти плануле очице. Но сад ни најмање нисам противан да с тобом поново о томе разговарам, и то врло озбиљно. Хоћу да се с тобом зближим, Аљоша, јер ја немам пријатеља, хоћу да покушам. Е па, замисли, можда и ја прихватам бога - насмеја се Иван - томе се ниси надао, а?

- Да, наравно, само ако се и сад не шалиш.

- Шалим? То јуче код старца рекоше да се шалим. Видиш ли, драги мој, био један стари грешник у осамнаестом столећу, који је рекао: кад не би било бога, онда би га требало измислити, *s'il n'existait pas Dieu, il faudrait l'inventer*. И заиста је човек измислио бога. И није то необично, нити би то било чудновато да бог збиља постоји, него је чудновато што је таква мисао - мисао о неопходности бога - могла залутати у главу тако дивље и зле животиње као што је човек, толико је она света, толико је дирљива, толико је премудра, и толико она служи на част човеку. Што се, пак, тиче мене, ја сам већ одавно решио да не мислим о томе да ли је човек створио бога, или бог човека. Наравно, нећу претресати у том погледу све савремене аксиоме руских дечака, који су сви до једног изведени из европских хипотеза; јер, што је тамо хипотеза, то је код руског дечака одмах аксиом; и то не само код руских дечака него чак и код њихових професора, стога што су и руски професори код нас данас врло често исто што и руски дечаци. Зато, дакле, обилазим све хипотезе. А какав сад ја и ти имамо задатак? Задатак нам је у томе да ти ја што брже објасним сву суштину, то јест какав сам ја човек, у шта верујем, и чему се надам - је ли да је тако, је ли? И стога ти и изјављујем да прихватам бога непосредно и просто. Али ево, међутим, шта треба уочити: ако бог постоји и ако је он доиста створио земљу, онда је он њу, као што нам је потпуно познато, створио по Еуклидовој геометрији, а ум човеков створио само са представом о трима димензијама простора. Међутим, налазили су се, налазе се чак и сад геометри и филозофи, чак и најистакнутији, који сумњају да је сва васиона, или још шире, да је све биће било створено само према Еуклидовој геометрији, и усуђују се маштати да се две паралелне линије, које се по Еуклиду нипошто не могу састати на земљи, можда и састају негде у бесконачности. Ја сам, драги мој, решио овако: кад ја ни то не могу да појмим, онда откуд бога да појмим. Скромно признајем да немам никаквих способности за решавање таквих питања, ја имам ум еуклидовски, земаљски, и зато није наше да решавамо о оном

што није од овога света. И теби саветујем да о томе никад не мислиш, драги мој Аљоша, а пре свега да не мислиш о богу: има ли га, или га нема. Све су то питања несвојствена уму створеном са схватањем само трију димензија. Дакле, ја прихватам бога, и не само радо него још и више: прихватам и премудрост и циљ његов, који су нам већ потпуно непознати; верујем у поредак, у смисао живота, верујем у вечну хармонију, у којој ћемо се наводно сви ми слити, верујем у „слово“, коме лежи сва васиона и које само „би к богу“ и које само је бог, и остало, и тако даље у бесконачност. У том погледу људи су много речи начинили. Изгледа, дакле, да сам већ на добром путу - а? Али замисли сад да ја, у крајњој линији, овај свет божји не прихватам, знам да постоји, али га никако не признајем. То није да ја бога не прихватам, схвати то, него овај свет, што га је он створио, не прихватам, нити могу пристати да га прихватим. Да објасним: убеђен сам као дете да ће се све патње зацелити и проћи, да ће цела непријатна комика људских противречности нестати као бедна утвара, као гнусна измишљотина немоћног и мајушног, као атом човековог еуклидовског ума; да ће се, најзад, у васионском финалу, у тренутку вечне хармоније, десити и појавити нешто толико драгоцено да ће га бити доста за сва срца, за утољење свих негодовања, за искупљење свих злочинстава људских, за сву од њих проливену крв; биће довољно да се не само опрости него да се и оправда све што се догодило људима - нека, нека се све то збуде и појави, али ја то не прихватам, нити хоћу да прихватим! Нека се чак и паралелне линије састану, и ја сам то увидим: увидим и рекнем да су се састале, али прихватити то нећу. Ето, то је моја суштина, Аљоша, то је моја теза. То сам ти озбиљно изнео. Намерно сам отпочео овај разговор с тобом тако да се већ не може глупље почети, али сам га довео до исповести, стога што ти је само она потребна. Није теби било потребно о богу, него ти је било потребно да сазнаш како живи твој љубљени брат. И ја сам ти казао.

Иван заврши своју дугу тираду наједном, са некаквим нарочитим неочекиваним узбуђењем.

- А што си почео тако да се „глупље не може почети“? - запита Аљоша, замишљено гледајући у њега.

- Ама, пре свега, макар само због рускости: руски се разговори о тој тези воде тако да се глупље не могу водити. А друго, што је глупље, утолико ближе ствари, што је глупље, тим је јасније. Глупост је кратка и није довитљива, а ум врда и крије се. Ум је подлац, а глупост је искрена и поштена. Ја сам терао ствар до очајања, и што сам је глупље изнео, тим је за мене повољније.

- Ти ћеш ми објаснити зашто „овај свет не прихваташ“ - рече Аљоша.

- Јла наравно да ћу ти објаснити, није тајна, на то сам и ишао. Брате мој мили, нећу ја тебе да покварим, нити да те померим са твога упоришта - можда бих баш себе хтео да исцелим тобом - осмехну се наједном Иван сасвим као мали, кротки дечак. Никад још Аљоша није видео у њега таквог осмеха.

IV

ПОБУНА

- Морам ти учинити једно признање - поче Иван - никад нисам могао да разумем како човек може волети своје ближње. Баш ближње, по мом схватању, није могућно волети, већ можда само далеке. Ја сам читао некад негде о „Јовану Милостивом" (једном светитељу), како је он, кад му је дошао гладан и промрзао намерник па га молио да га огреје, легао с њим заједно у постељу, загрлио га и почео му дисати у загнојена уста, која су заударала од неке страшне болести. Убеђен сам да је он то чинио са унутрашњим мучењем, са лажним усиљавањем, због љубави коју му је дужност налагала, и због покорности коју је себи наметнуо. Да бисмо могли завоleti човека, потребно је да се он сакрије, а чим покаже своје лице -оде љубав.

- О томе је не једанпут говорио и старац Зосима -примети Аљоша - и он је говорио да лице човеково многим, у љубави још неискусним људима, често смета да воле. Али има и много љубави у човечанству, и скоро сличне Христовој љубави, то ја знам, Иване...

- Ја засад то још не знам, нити могу да појмим, а са мнош и безбројна множина људи. Јер, питање је у томе, потиче ли то од рђавих особина људи, или просто отуда што им је таква природа. По мом схватању, Христова љубав према људима, то је на земљи своје врсте немогућно чудо. Истина, он је био бог. Али ми нисмо богови! Ја, рецимо, на пример, могу дубоко патити, други никада не може дознати у коликој мери ја патим, зато што је он други, а не ја; осим тога, ретко ће човек пристати да призна другог за страдалника (као да је то некакав чин). А што не пристаје да призна, како мислиш? Зато, на пример, што се од мене шири рђав задах, што имам глупо лице, зато што сам му једном, некада, стао на ногу. Сем тога, има патње и патње. Ниска патња, она која ме понижава, глад на пример - то ће још и допустити код мене мој добротвор, али чим је патња узвишенија, на пример за идеју - не, то ће можда само врло ретко допустити, стога што ће ме, на пример, погледати па наједном видети да ја ни издалека немам онакво лице какво би у његовој машти требало да има човек који страда за такву и такву идеју. И тада ме одмах лишава својих добротворстава, и чак никако из зла срца. Просјаци, нарочито благородни просјаци, не би требало никад лично да се показују, него да просе милостињу преко новина. Апстрактно још се и може волети ближњи, па чак понекад и издалека, али изблиза скоро никад. Кад би све било као на позорници, у балету, где просјаци, кад се појављују, излазе у свиленим ритама и поцепаним чипкама, моле милостињу грациозно играјући, тада их човек још и може посматрати са уживањем. Посматрати са уживањем, али ипак не волети! Него, доста о томе! Мени је било потребно да те доведем на своје гледиште. Ја сам хтео да говорим о патњи човечанства уопште, али боље да се задржимо само на патњама деце. То ће десет пута смањити јачину мојих аргумената, али боље само о деци. Тим незгодније за мене, наравно. Али, прво и прво, дечицу можеш волети и

изблиза, чак и прљаву, чак и са ружним лицем (мени се, усталом, чини да деца нису никад у лицу ружна). Друго, о великима и стога нећу говорити што код њих, осим што су одвратни и љубав не заслужују, постоји и одмазда: они су „појели јабуку“, познали су добро и зло, и постали су „као богови“. И једу је још и сад. А дечица ништа нису појела, и засад још ни за шта нису крива. Волиш ли ти дечицу, Аљоша? Знам да их волиш, и теби ће бити јасно зашто ја само о њима хоћу да говорим. Што и она на земљи страшно пате, то је, наравно, због отаца, што су кажњена због отаца својих, који су „појели јабуку“; - но то је расуђивање из другог света, срцу човековом овде на земљи непојмљиво. Јер, како може невин страдати за другог, па још тако невин! Можеш ми се чудити, Аљоша, али и ја страшно волим дечицу. И обрати пажњу на ово: сурови људи, страсни, нагонски, карамазовски, неки пут врло воле децу. Деца, док су деца, до седам година, на пример, страшно се разликују од људи: као да су сасвим друга бића и са другом природом. Познавао сам једног разбојника на робији: њему се дешавало у његовој каријери, кад је убијао читаве породице у кућама у које се увлачио ноћу због пљачке, да закоље и по неколико деце. Али у тамници он их је, зачудо, волео. Кроз тамнички прозор непрестано је посматрао децу која су се играла у тамничком дворишту. Једног малог дечка био је научио да му прилази прозору, и овај се врло спријатељио с њим... Ти не знаш зашто ја то све говорим, Аљоша? Нешто ме глава боли, и тужан сам.

- Ти говориш са чудноватим изразом - примети Аљоша узнемирено - као да си избеумљен.

- Узгред, недавно ми је причао један Бугарин у Москви - настави Иван Фјодорович, као и не слушајући брата - како тамо код њих, у Бугарској, Турци и Черкези на све стране чине злочине, бојећи се да се сви Словени не подигну против њих - то јест, пале, кољу, силују жене и децу, ексерима прикуцавају ухапшеницима уши за ограду и остављају их тако до зоре, а ујутру их вешају, и тако даље, све човек ни замислити не може. Збиља, неки пут се помиње „зверска“ суровост човека, но то је страшно неправично и увредљиво за звери: звер никад не може бити тако свирепа као човек, тако мајсторски, тако уметнички свирепа. Тигар просто гризе, растрже, и само то и зна. Њему на памет не би пало да закуцава људе за уши преконоћ ексерима, чак кад би то и могао учинити. Ти Турци су, између осталог, са сладострашћу мучили и децу, почињући од тога што су их јатаганом исецали из утробе материне, па до бацања увис и дочекивања на бајонет одојчади пред очима матера. То пред очима мајки -баш им је и причињавало главно уживање. Ево ти, међутим, једне сличице, која ме је веома заинтересовала. Замисли: одојче на рукама престрављене мајке и унаоколо Турци који су ушли. Међу њима се заподене весела игра: они милују детенце, смеју се да га насмеју; то им полази за руком, дете се насмејало. У том тренутку Турчин нишани на дете пиштољем на педаљ растојања од детињег лица. Дете се радосно смеје, пружа ручице да ухвати пиштољ, и, наједном, артист одапиње обарач право детету у лице, и размрска му главицу... Уметнички, је ли? Збиља, кажу да Турци веома воле слаткише.

- Брате, нашто све то?

- Ја мислим, ако ђаво не постоји, и ако га је човек створио, онда га је створио по својој слици и прилици.

- У том случају исто као и бога.

- Зачудо, како умеш да okreћеш речи, као што вели Полоније у Хамлету - засмеја се Иван. - Ти си ме ухватио у речи; нека, мило ми је. Него, красан ли је тај твој бог ако га је човек створио по својој слици и прилици. Питао си сад нашо све то: ја сам, видиш ли, љубитељ и скупљач неких чињеница, и, верујеш ли, записујем и купим из новина и причања, откуда било, неку врсту анегдотица, и имам их већ лепу збирку. И Турци су, наравно, ушли у ту збирку, али то су странци. Имам и домаћих стварчица, па и бољих од турских. Знаш, код нас више батине раде, више шиба и бич, и то је национално; код нас се ексерима закуцане уши не могу ни замислити, ми смо ипак Европљани, али шибе и бич, то је нешто наше, и то нам нико одузети не може. У иностранству као да сад не туку више; ваљда су им се обичаји оплеменили, или су законе такве удесили да човек човека не сме више шибати, али зато су то надокнадили нечим другим, опет чисто националним, као и код нас, и толико националним да је то код нас скоро немогућно, премда се, уосталом, канда, и код нас хоће да накалеми, особито од времена верског покрета у нашем вишем друштву. Имам ја једну дивну књижицу, превод с француског, о том како су у Женеви, ту недавно, свега пре једно пет година, погубили неког злочинца и убицу, Ришара, чини ми се младића од двадесет три године, који се покајао и вратио хришћанској вери на самом губилишту. Тај Ришар био је нечији ванбрачни син, кога су још као дете од шест година *поклонили* родитељи некаквим планинским швајцарским пастирима, а ови га однеговали да га употребе за рад. Растао је код њих као дивље зверче, пастири га не научише ничему; напротив, већ од седам година су га слали да чува стадо, по киши и зими, готово без одела и готово не хранећи га. И, наравно, радећи тако, нико се од њих није замислио, нити се кајао; напротив, мислим да су потпуно у праву, јер им је Ришар био поклоњен као ствар, чак нису сматрали за потребно ни да га хране. Сам Ришар тврди да је у то време, као блудни син у јеванђељу, страшно желео да једе макар мекиње што су давале свињама које су гојили за продају, али му нису дозвољавали чак ни то, и тукли су га кад би крао од свиња. И тако је он провео све своје детињство, и сву младост, све док није одрастао и док, ојачавши, није пошао у крају. Тај дивљак поче зарађивати новац надничењем у Женеви. Што би зарадио, то би попио; живео је као одљуд и свршио је тиме што је убио некаквог старца и опљачкао га. Пошто су га ухватили, судише му и осудише га на смрт. Јер тамо код њих нема сентименталности. И сад, у затвору, око њега се скупише пастори и чланови разних Христових братстава, добротворне даме и остали. Научише га у затвору читати и писати, сташе му разјашњавати јеванђеље, саветоваху га, убеђиваху, наваљиваху, тесаху, притискиваху, и он напослетку свечано признаде злочин. Он се обрати, сам написа суду да је одљуд, али да се напослетку удостојио да и њега просветли Господ и посије му своју благодат. Све се узбуди у Женеви, сва добротворна и побожна Женева. Све што је било вишег и благороднијег навали к њему у затвор. Ришара љубе, грле: „Ти си брат наш, на тебе је сишла благодат божја!“ А Ришар само плаче од милине: „Да, на мене је сишла благодат! Пре, целог свог детињства и младости био сам срећан кад бих добио свињску храну, а сад је сишла на мене благодат - умирем у Господу!“

„Да, да, Ришаре, умри у Господу, ти си пролио крв, и треба да умреш у Господу. Нека и ниси крив што пре ниси знао за Господа, када си завидео свињама на њиховој храни и када су те тукли што си крао свињама храну (ти си

врло ружно чинио, јер красти није дозвољено) - али ти си пролио крв, и мораш да умреш." Долази последњи дан. Клонули Ришар плаче, и само, сваког тренутка, понавља: „Ово ми је најбољи од мојих дана: ја идем Господу!" - „Да" - вичу пастори, судије и добротворне даме - „то ти је најсрећнији дан, јер идеш Господу!" И све то, у кочијама и пешке, креће ка губилишту, одмах за срамним колима у којима возе Ришара. Ево их, стигли су до губилишта: „Умри, брате наш" - вичу Ришару - „умри у Господу, јер је и на тебе сишла благодат!" - И, обасута братским пољупцима, брата Ришара одвукоше на губилиште, положише га на гиљотину, те му братски отфикарише главу зато што је и на њега сишла благодат. Да, то је карактеристично. Ту књижицу су превели на руски некакви добротвори Руси из вишег друштва, наклоњени лутеранству, и бесплатно су је послали, ради просвећивања руског народа, уз новине и друга издања. Тај догађај са Ришаром утолико је занимљив што је националан. Код нас је, истина, ружно сећи брату главу само зато што нам је постао брат, и што је на њега сишла божја благодат, али, понављам, ми имамо нешто своје, што, канда, није горе. Код нас је историјско, непосредно и најближе уживање мучити другог шибањем. Њекрасов има једну песму о том како руски сељак шиба коња камцијом по очима - „по кротким очима". Ко то и није видео - то је руско. Он описује како се немоћни коњ, сувише натоварен, заглибио у блато са колима па не може да извуче. Сељак се острвио па га бије, бије га дотле да већ не зна шта ради: у наступу беса удара коња страшно, безброј пута: „Макар и немаш снаге, ти вуци, цркни, али вуци!" Кљусе се напреже, а он почиње да га шиба, незаштићено, по сузим и „кротким очима". Изван себе, коњ тргне и извуче, и пође даље сав дрхтећи, не дишући, некако укриво, чисто поскакујући, неприродно и срамно - код Њекрасова је то ужасно. Али то је само коњ, коње је и сам бог за шибање саздао. Тако су нам то Татари објаснили, и камцију нам за спомен поклонили. Али се могу шибати и људи. И ето, интелигентан, образован господин и његова госпођа шибају своју ћерчицу, детенце од седам година, брезовим пружењем - то сам ја све потанко записао. Татица још воли што је пруже са гранчицама: „Биће жешће" - вели он, и почиње „жећи" своју рођену кћер. Ја знам поуздано, има и таквих, тих што шибају, који се са сваким ударцем распаљују до сладострашћа, буквално до сладострашћа, са сваким ударцем већма и већма, све прогресивније. Шибају један минут, шибају пет минута, шибају десет минута, даље, више, чешће, жешће. Дете вришти, напослетку више не може да вришти, не може да дише: „Тата, тата, татице, татице!" Ствар некаквим ђаволским, незгодним случајем долази до суда. Нађу адвоката. Руски народ већ одавно каже за адвоката: „аблакат - најмљена савест". Адвокат се развикао у заштиту свог клијента. „Ствар је, вели, проста, породична и обична: отац ишибао своју ћерчицу, и гле, на срамоту садашњице, дошло до суда!" Убеђени поротници повлаче се у своју собу, и оца ослобађају оптужбе. Публика урла од задовољства што су ослободили мучитеља. - Е-ех, што нисам ја тамо био: ја бих избацио предлог да се оснује стипендија у част мучитеља!... Дивне сличице. Али о деци имам ја још и лепших стварчица; ја сам их врло, врло много скупио, о руској деци, Аљоша. Једну девојчицу, малу, петогодишњу, омрзли су отац и мати, „врло уважени људи чиновници, образовани и васпитани". Видиш, ја још једном одлучно тврдим да многи људи имају нарочиту особину - страст за мучењем деце, али само деце. Према свима другим субјектима људског рода ти се исти мучитељи држе чак благонаклоно и кротко,

као образовани и хумани европски људи, али врло воле да муче децу, само у том смислу и воле децу. Баш незаштићеност тих створова саблажњава мучитеље: анђеоска поверљивост детета, које нема куд и нема коме да иде, ето баш то распаљује погану крв мучитељевој. У сваком се човеку, наравно, крије звер - звер срцбе, звер сладострасног распаљивања од вриска мучене жртве; необуздана звер пуштена са ланца, звер у разврату задобивених болести, звер костобоље, болесне јетре и осталог. Ту су јадну петогодишњу девојчицу ти образовани родитељи мучили на све могуће начине. Тукли су је, шибали, ударали ногама, не знајући ни сами зашто - све су јој тело претворили у модрице; најзад дођоше до највише префињености: на зими, на мразу, затварали су је преко целе ноћи у нужник, зато што није искала ноћу да изиђе ради нужде (као да се петогодишње дете, које спава анђеоским чврстим сном, може у тим годинама научити да изиђе) - и зато су јој премазивали све лице њеним изметом и нагонили је да једе тај измет, и то ју је мати, мати нагонила! И та је мати могла спавати док су се ноћу чули јауци једног детенцета, затвореног у оном поганом месту! Разумеш ли ти то, мало створење, које још не уме ни да схвати шта се с њим ради, на оном одвратном месту, у помрчини и зими, бије се само својом сићушном шачицом у измучене груди, моли се својим крвавим невиним, кротким сузицама „боги“ да га он одбрани - разумеш ли ти ту бесмислицу, пријатељу мој и брате мој, искушениче мој божји и смирени, разумеш ли зашто је та бесмислица потребна и створена! Без ње, кажу, човек не би могао опстати на овоме свету, јер не би познао добро и зло. Ама, нашто да се позна то ђаволско добро и зло кад толико стаје? Та васколики свет познања не вреди оне сузице детенцета „боги“! Ја не говорим о патњама великих: они су јабуку појели, и ђаво нека их носи, и слободно нека их све ђаво узме, али ови, ови! Само те мучим, Аљошка, ти као да ниси при себи. Ја ћу престати ако хоћеш.

- Ништа, хоћу и ја да се мучим - промрмља Аљоша.

- Још једну, само још једну сличицу, и то само због занимљивости, јер је врло карактеристична, и, што је главно, сад скоро сам је прочитао у једном зборнику наших старина, у *Архиву*, у *Старини*, где ли - треба видети - заборавио сам где сам је прочитао. То је било у најцрње време кметства, још у почетку овог столећа, и нека живи народни ослободилац!²⁵ Био је тада, у почетку столећа, један генерал са великим везама и врло богат поседник, али од таквих (истина, и тада их, канда, већ није баш много) који су, повлачећи се у пензију после државне службе, скоро били уверени да су заслужили право на живот и на смрт својих кметова. Таквих је било тада. Дакле, ето, живи генерал на свом поседу од две хиљаде душа, прави се важан, сматра сиромашније суседе као сво- је готоване и лакрдијаше. Псетарница са стотинама паса и малтене стотинама псара - сви у мундирима, сви на коњима. Кад једног дана, један дечко међу његовим слугама, мали дечко свега од осам година, баци се некако у игри каменом, и повреди ногу омиљеног генераловог кера. „А што мој најмилији кер храмље?“ - Саопштавају му да се, веле, ето онај дечко бацио каменом на њега и ногу му повредио. „А, ти ли си то!“ - одмери га генерал - „држите га!“ Узеше га, узеше га од матере, сву ноћ га задржаше у затвору. Изјутра, тек што свану, полази генерал у пуној паради у лов, узјахао коња, око њега чанколизи, пси, псари, ловци, сви на коњима. Унаоколо

²⁵ Мисли се на укидање кметства за време цара Александра II. -Прим. ред.

скупљена чељад, ради поуке, а испред свију мати малог кривца. Изводе дечака из затвора. Туробан, хладан, магловит јесењи дан, ванредан за лов. Генерал заповеда да дете свуку; детенце свлаче до гола, оно дрхти, „Терај га!"

- командује генерал - „трчи, трчи" - вичу му псари. Дете трчи... „Држи га!" - дере се генерал, и напујда на њега читав чопор ловачких паса. Пред очима матере пси су гонили дете и растргли га на парампарчад... Генерала после, канда, ставише под туторство. Али шта ћеш с њим? Да га стрељаш? Због задовољења моралног осећања да га стрељаш? Говори, Аљошка!

- Да се стреља! - тихо рече Аљоша, подигавши поглед на брата са неким бледим искривљеним осмехом на лицу.

- Браво! - повика Иван у некаквом усхићењу - кад си већ и ти то казао, онда... Ех, калуђеру мој! Такав ли, дакле, зао дух у твом срдашцу седи, Аљошка Карамазове!

- Ја сам казао бесмислицу, али...

- То и јесте оно што је али... - викаше Иван. - Знај, искушениче, да су бесмислице и сувише потребне на земљи. На бесмислицама свет стоји, и да њих није, на свету можда ничега не би ни било. Ја знам што знам!

- Шта ти знаш?

- Ништа не разумем - настави Иван као у бунилу - сад и нећу ништа да разумем. Хоћу да остајем при чињеници. Одавно сам одлучио да не разумем. Кад хоћу ма шта да разумем, ја одмах изневерим чињеницу, а ја сам одлучио да останем при чињеници.

- Што ме искушаваш - узвикну Аљоша тужно и болно - хоћеш ли ми већ једном казати?

- Наравно да ћу ти казати, на то сам и ишао да ти кажем. Ти си ми мио, нећу да те упустим, нити ћу те уступити твоје Зосими.

Иван поћута за тренутак, лице му дође наједном врло тужно.

- Слушај ме: ја сам узео само дечицу, да буде што очевидније. О осталим сузама људским, којима је натољена сва земља, од коре до центра, не говорим ни речи, своју сам тему намерно сузио. Ја сам стеница, и признајем са понижењем да уопште не могу да појмим зашто је све тако. Људи су, значи, сами криви: њима је био дат рај, а они су зажелели слободу, и украли огањ с небеса знајући да ће постати несрећни, не треба их, дакле, жалити. О, по мом јадном, земаљском, еуклидовском уму, знам само то да патња постоји, да криваца нема, да све једно из другог произлази непосредно и просто, да све тече и уравнотежава се - али то је само еуклидовска збрка; ја то знам, но, ето, не могу пристати да по њој живим! Шта имам ја од тога што криваца нема, и што све непосредно и просто једно из другог произлази, и што ја то знам - мени треба одмазда, јер ћу иначе уништити себе. И то одмазда не негде и некад у бесконачности, него још овде на земљи, и да је ја сам видим. Ја сам веровао, и хоћу сам да видим; ако у то време будем мртав, нека ме васкрсну, јер ако се све без мене сврши, то ће за мене бити и сувише велика увреда. Ваљда нисам зато патио да собом, злочинствима и патњама својим некоме нађубрим будућу хармонију. Хоћу да видим својим очима како ће јеленче лећи поред лава, и како ће заклани устати и загрлити се са својим убицом. Хоћу да будем ту када сви наједном дознају ради чега је све тако било. На тој се жељи оснивају све религије на земљи, а ја верујем. Међутим, ту су деца, и шта ћу с

њима тада чинити? То је питање које не могу да решим. Стоти пут понављам: питања има врло много, а ја сам навео само децу зато што је ту као дан јасно оно што је мени потребно да кажем. Чуј, ако сви морају патити да би страдањем платили вечну хармонију, шта ће онда ту деца, кажи ми, молим те. Сасвим је непојмљиво зашто су морала да плате и она и зашто да плаћају патњама хармонију? Ради чега су и она доспела у материјал, и собом нађубрила за некога будућу хармонију? Солидарност у греху међу људима, ја разумем; разумем и солидарност у одмазди, али, ваљда, није с дечицом солидарност у греху, и ако је истина заиста у томе да су и она солидарна са очевима својим у свима злочинима очева, онда, наравно, та истина није од овога света, и мени је непојмљива. Неки ће шаљивчина можда рећи да ће дете ионако одрасти и нагрешити, али, ето, оно још није одрасло, а пси га, осмогодишње, растргли. О, Аљоша, ја не хулим на бога! Разумем ја какав ће то морати да буде потрес васионе, кад се све на небу и под земљом слије у један глас похвале, и све што живи и што је некада живело ускликне: „Ти си у праву, Господе, јер се указаше путеви твоји!“ Кад се мати загрли са мучитељем чији су пси растргли њеног сина, па све троје у сузама ускликну: „У праву си, Господе!“ - онда ће, наравно, настати врхунац познања, и све ће се објаснити. Али, ето, ту и јесте закачка: баш то ја не могу да прихватим. И док сам на земљи, журим да предуздем своје мере. Видиш ли, Аљоша, можда ће се збиља тако десити да ја, ако поживим до тога тренутка, или васкрснем да га видим, да ћу и ја најпосле ускликнути са свима, гледајући у мајку која се загрлила са мучитељем свога детета: „У праву си, Господе!“ Али ја нећу да тада кличем. Док још имам времена, журим да се оградим, и стога се те највише хармоније потпуно одричем. Она не вреди једне сузице ни само оног једног измученог детета, што је тукло себе шачицом у груди и молило се „боги“ у својој смрдљивој јазбини неискупљеним сузицама својим! Не вреди, јер су сузице његове остале неискупљене. Оне морају бити искупљене, иначе не може бити хармоније. Али чиме, чиме ћеш их искупити? Зар је то могућно? Зар тиме што ће оне бити освећене? Али шта ће ми та освета, шта ће ми пакао за мучитеља, шта ту може пакао поправити кад су она већ намучена? И каква је то хармонија кад је ту и пакао: ја хоћу да опростим и хоћу да загрлим, ја уопште нећу да се више страда! И ако су патње дечје отишле на попуњавање оне суме патњи која је била неопходна да се плати та истина, онда тврдим унапред да сва та истина не вреди те цене. И, најзад, нећу да се мати грли са мучитељем чији су пси растргли њеног сина! Не сме она њему опростити! Ако хоће, нека прашта за себе, нека прашта мучитељу за своју неизмерну материнску патњу; али мучење свога растргнутог детета она нема право да опрости, нити сме опростити мучитељу, па баш да му и дете само опрости! А кад је тако, кад они не смеју опростити, где је ту хармонија? Постоји ли у целом свету биће које би могло и имало права опростити? Ја нећу хармонију, из љубави према човечанству је нећу. Боље да останем са патњама неосвећеним. Боље да ја останем при неосвећеној патњи својој и при свом неутољеном негодовању својем, *па макар и не био у праву*. Сувише скупо цене ту хармонију, није за наш џеп да толико платимо улазницу. И стога ја журим да своју улазницу вратим. Ако сам поштен човек, ја сам дужан да је вратим што пре. То и чиним. Не да не прихватам бога, Аљоша, него му само улазницу, са највећим поштовањем, враћам натраг.

- То је побуна! - проговори Аљоша тихо и оборивши поглед.

- Побуна? Ја не бих желео од тебе такву реч - рече Иван са дубоким осећањем. - Зар се може живети од побуне, а ја хоћу да живим. Кажи ми сам, искрено, позивам те, одговарај: замисли да ти сам подижеш зграду судбе човечанске, са намером да на крају усређиш људе, да им најзад даш и мир и спокојство, али да зато мораш неминовно до смрти измучити само једно једино мајушно створење, баш оно детенце што је ударило себе шачицом у груди, и да на неосвећеним сузицама његовим заснујеш ту зграду - би ли пристао да под тим условима будеш архитект, кажи, али не лажи!

- Не, не бих пристао - тихо проговори Аљоша.

- И можеш ли допустити идеју да људи за које ти градиш пристану да приме своју срећу засновану на невиној крви малог измученог детета, и, кад је приме, да остану заувек срећни?

- Не, не могу је допустити. Брате - проговори Аљоша, и очи му блеснуше - ти рече малочас: постоји ли у свему свету биће које би могло и имало права опростити? Па то биће постоји, и оно може све опростити, све и свакоме, *за све*, зато што је оно само дало невину крв своју за све и за свакога. Ти си заборавио на њега, а баш на њему се зграда и зида, и њему ће се и ускликнути: „У праву си, Господе, јер су се открили путеви твоји.“

- А, то је „једини безгрешни“ и његова крв! Не, нисам га заборавио, него сам се, напротив, за све време чудио што га тако дуго не помињеш, јер га обично сви ваши, у препиркама, истичу пре свега. Знаш, Аљоша, немој да се смејеш, ја сам једном саставио поему, пре једно годину дана. Ако би могао да изгубиш са мном још једно десет минута, ја бих ти је испричао.

- Ти написао поему?

- О, не, нисам написао! - засмеја се Иван - никад ја у животу нисам саставио ни два стиха. Него сам ту поему измислио, и запамтио је. С одушевљењем, сам је измислио. Ти ћеш бити мој први читалац, то јест слушалац. И збиља, што да аутор изгуби макар и једног јединог слушаоца? - осмехну се Иван. - Да ти причам, дакле?

- Ја те жељно слушам - рече Аљоша.

- Поема се моја зове „Велики инквизитор“ - ствар бесмислена, али ја хоћу да ти је испричам.

V

ВЕЛИКИ ИНКВИЗИТОР

- Ето, и овде се не може без предговора - то јест без литерарног предговора, пих! - насмеја се Иван - а какав сам ја писац! Видиш, моја се радња збива у

шеснаестом столећу, а тада - ти би то, усталом, требало да знаш још из школе - тада је био случај да се у песничким делима доводе на земљу небеске силе. О Дантеу и да не говорим. У Француској су судски писари, а тако исто и монаси по манастирима, давали читаве представе у којима су изводили на позорницу Мадону, анђеле, свеце, Христа, па и самог бога. Тада је све било врло простодушно. У *Notre Dame de Paris*, код Виктора Игоа, у част рођења француског престолонаследника у Паризу, за време Луја XI, у градској већници даје се поучна и бесплатна представа народу, са насловом: „*Le bon jugement de la très sainte et gracieuse Vierge Marie*”²⁶ где се појављује она лично, и изговара свој *bon jugement*. Код нас у Москви, у старо време, пре Петра, такође су се овда-онда изводиле готово исте такве позоришне представе, нарочито из Старог завета; али осим тих позоришних представа, по целом свету су кружиле многе приповести и „стихови”, у којима су, према потреби, суделовали свеци, анђели, и све силе небеске. Код нас су се по манастирима бавили преводима, преписивањем, чак и састављањем таквих поема, и још кад - за време татарске најезде. Има, на пример, једна мала манастирска поема (наравно, са грчког): *Ход Богородице по мукама*, са сликама и са смелашћу која није испод Дантеа. Богородица посећује пакао, а води је „по мукама” арханђео Михаил. Она види грешнике и мучења њихова. Тамо се налази, између осталог, једна необично занимљива врста грешника, у пламеном језеру: они који су потонули у то језеро толико да не могу више испливати, „њих већ и бог заборавља” - израз необичне дубине и снаге. И, ето, запрепашћена и уплакана мати божија пада пред престолом божјим и моли милост за све који су у паклу, за све које је видела тамо, без разлике. Разговор је њен с богом изванредно занимљив. Она преклиње, она се не одмиче, а кад јој бог указује на пробијене руке и ноге њеног сина, и пита: како ја да опростим његовим мучитељима, она наређује свим светитељима, свим мученицима, свим анђелима и арханђелима да падну заједно с њом и да моле опроштај за све без разлике. Свршава се тиме што измоли од бога да престану мучења сваке године од Великог петка до Духова, а грешници из пакла се ту одмах захваљују Господу и вапију му: „У праву си, Господе, што си тако судио.” И моја би поема била такве врсте да се појавила у оно време. Код мене се јавља на сцени он; истина, он у поеми ништа не говори, само се јавља и пролази. Петнаест је векова прошло од оног доба како је он дао обећање да ће доћи у слави својој, петнаест векова како је пророк његов написао „Доћи ћу скоро, „Тај дан и час не зна чак ни син, само отац му небески” - као што је рекао он сам још на земљи. А човечанство га чека са пређашњом вером и са пређашњом ганутошћу. О, чак још са већом вером, јер је већ петнаест векова прошло од оног доба како су престала човеку јемства с неба:

Веруј ономе што ти срце рекне:
нема знакова ни јемства са небеса.

Дакле - само једина вера у оно што срце казује! Истина, било је тада и много чудеса. Било је светитеља који су на чудан начин болеснике исцељивали; по неким праведницима, као што веле њихови животописи, силазила је сама царица небеска. Али ђаво не спава, и у човечанству се појави сумња у истинитост тих

²⁶ Праведни суд пресвете и милостиве Деве Марије.

чудеса. Баш у то време појавила се на северу, у Немачкој, страшна нова јерес. Огромна звезда, „слична кандилу“ (то јест цркви), „пала је на изворе вода и они постадоше горки“. Те јереси стадоше богохулно порицати чудеса. Али тим ватреније вероваху они који су остали верни. Сузе човечанства подижу се к њему као и пре, чекају га, воле га, уздају се у њега, чезну да страдају и умру за њега као и пре... И где, толико се векова молило човечанство са вером и жаром: „Господе, јави нам се“ - толико се векова обраћало њему, да је он, у неизмерном сажаљењу свом, зажелио да сиђе онима што су га молили. Он је силазио, он је дотле посећивао неке праведнике, мученике и свете пустињаке, још на земљи, као што је записано у њиховим „житијима“. Код нас је Тјутчев, који је дубоко веровао у истинитост својих речи, објавио:

Клонуо под теретним крстом,
свега те је, рођени мој завичају,
у ропском облику обишао
цар небески, благосиљајући те.

Да је неизоставно и било тако, то хоћу да ти кажем. И где, он зажелио да се појави макар на један тренутак у народу - у народу који се мучио, који се патио, који је био смрадно грешан, али који га је детињски волео. Радња се код мене збива у Шпанији, у Севиљи, у најстрашније време инквизиције, кад су, у славу божју, у земљи сваки дан гореле ломаче и кад су

У великолепним аутодафеима
спаљивали опасне јеретике.

То, наравно, не беше онај силазак у коме ће се јавити он, по обећању своме, у последња времена, у свој слави небеској, и који ће бити изненадан „као муња која сине од истока до запада“. Не, он зажелио да на један тренутак посети децу своју, и то баш онде где су у тај мах буктале ломаче. По неизмерном милосрђу свом, он долази још једном међу људе у оном истом лику човечијем у коме је ишао тридесет три године међу људима, пре петнаест векова. Силази на „вреле улице“ јужног града, у којем је још уочи тог дана, у „великолепном аутодафеу“, у присуству краља, двора, витезова, кардинала и дивних дворских дама, пред многобројним становништвом целе Севиље -кардинал, велики инквизитор, спалио малтене читаву стотину јеретика *ad major em gloriam Dei*. Он се појави тихо, неприметно, но - зачудо - сви га одмах познадоше. То би могло бити једно од најлепших места поеме - то јест зашто су га сви одмах знали. Народ с неодрживом силом лети к њему, окружава га, купи се око њега гомилама, следи га. Он ћутећи пролази између њих са тихим осмехом бесконачне самилости. Сунце љубави гори у његовом срцу, зраци Светлости, Просвећености и Силе извиру му из очју, и, изливајући се на људе, потресају њихова срца љубављу коју му узвраћају. Он шири према њима руке, благосиља их, и из додира с њим, чак само са хаљинама његовим, излази лековита сила. У један мах, из гомиле узвикује један старац, слеп још од детињства: „Господе, исцели ме, да те и ја видим!“ И где, као нека љуска спаде са очију његових, и слепи га угледа. Народ плаче и љуби земљу којом он

корача. Деца бацају пред њега цвеће, певају и кличу му: „Осана!“ „То је он, то је баш он!“ - понављају сви - „то мора бити он, то није нико други него он.“ Он застаје у порти севиљске катедрале, баш у тренутку кад у храм са плачем уносе дечји отворен мртвачки ковчежић; у њему лежи седмогодишња девојчица, јединица ћерка неког важног грађанина. Мртво дете лежи све у цвећу. „Он ће васкрснути твоје дете“ - довикују из гомиле уплаканој мајци. Патер катедрале, који је изишао у сусрет детињем ковчегу, гледа у недоумици и мршти обрве. Али, ето, разлеже се вапај мајке умрлог детета. Она се баца пред његове ноге: „Ако си то ти, васкрсни дете моје!“ - узвикује она пружајући према њему руке. Спровод застаје, ковчежић спуштају на земљу до ногу његових. Он гледа са сажаљењем, а уста његова тихо, и још једном изговарају: „Талифа куми“ - „и уста девица.“ Девојчица се диже у ковчегу, седа, гледа око себе смешећи се задивљеним отвореним очицама. У рукама њеним је кита белих ружа с којима је лежала у ковчегу. У народу збуњеност, узвици, риданја; и гле, баш у том тренутку, наједном, пролази поред катедрале преко трга сам кардинал, велики инквизитор. То је скоро деведесетогодишњи старац, висок и прав, исушеног лица, упалих очију, али из којих још избија сјај, као огњена искрица. О, није сад у раскошним кардиналским хаљинама својим у којима је блистао јуче пред народом када спаљиваху непријатеље римске вере - не, у овај мах он је само у својој старој, грубој монашкој мантији. За њим, на извесном растојању, иду мрачни помоћници и слуге његове, и „света“ стража. Он се зауставља пред гомилом и посматра из даљине. Све је видео, видео је како су спустили ковчег пред ноге његове, видео је како је васкрсла девојчица, и лице се његово смркло. Мршти седе густе обрве своје, а поглед му сева злослутном ватром. Пружа прст, заповеда стражарима да га ухвате. И гле, таква је његова моћ, и толико је већ научен, покоран и бојажљиво послушан пук, да се гомила света онога часа склања испред стражара, а ови, усред гробне тишине, која наједном наста, међу руке на њега и одводе га. Гомила, у тренутку, сва као један човек, обара главе до земље пред старцем инквизитором; овај ћутећи благосиља народ и пролази даље. Стража доводи заробљеника у тесну и мрачну тамницу са сводовима, у стародревној згради светога суда, и затвара га у њу. Пролази дан, настаје тамна, врела и мртва севиљска ноћ. Ваздух „на ловор и на лимун мирише“. Усред дубоког мрака наједном се отварају гвоздена тамничка врата, и старац, велики инквизитор, са светиљком у руци улази полако у тамницу. Он је сам, врата се за њим одмах закључавају. Застаје на улазу, и дуго се, читав минут или два, загледа у лице његово. Најзад тихо приђе, метну светиљку на сто и рече му: „То си ти? Ти?“ - Али, не добивши одговора, брзо додаје: - „Не одговарај, ћути! А и шта би ти могао казати? И сувише добро знам шта ћеш рећи. Па ти и немаш права да што додаш оном што си већ пре казао. Што си сад долазио, да нам сметаш? Јер ти си дошао да нам сметаш, то и сам знаш. А знаш ли шта ће бити сутра? Ја не знам ко си ти, нити хоћу да знам: да ли си то ти, или само слика његова, али ја ћу те сутра осудити, и спалићу те на ломачи као најгорег јеретика, а овај исти народ који је данас љубио твоје ноге, већ сутра ће, само на један знак моје руке, полетети да згрће жеравицу око твоје ломаче, знаш ли ти то? Него, ти то можда и не знаш“ - додаде он у дубоком размишљању, ни на тренутак не скидајући поглед са свога заробљеника.

- Ја не разумем сасвим, Иване, шта је то? - осмехну се Аљоша, који је за све време ћутећи слушао. - Да ли је то каква безгранична фантазија, или каква погрешка старчева, неко немогућно *qui pro quo*?

- Па узми ако хоћеш и то последње - засмеја се Иван - ако те је већ тако размазио савремени реализам, па не можеш да издржиш ништа фантастично - хоћеш *pro quo*, нека тако и буде. Истина - насмеја се он опет - старцу је деведесет година, и он је одавно могао сићи са ума од своје идеје. А заробљеник га је могао зачудити својом спољашњошћу. То је могао бити, напослетку, просто један занос, привиђење деведесетогодишњег старца пред смрт, још распаљеног јучерашњим аутодафеом стотине јеретика. Али зар није мени и теби свеједно да ли је *qui pro quo* или безгранична фантазија. Ствар је само у томе што је старцу потребно да се изговори, што му се, напослетку, даје прилика да се изговори за свих својих деведесет година, да сад говори наглас оно о чему је читавих деведесет година ћутао.

- А заробљеник такође ћути? Гледа у њега и не говори ни речи?

- Па тако и треба да буде, у сваком случају - опет се засмеја Иван. - И сам старац му примећује да нема ни права да ишта додаје ономе што је већ пре речено. Ако хоћеш, у томе баш и јесте најосновнија црта римског католичанства - бар по моме мишљењу: „Све си” - вели - „предао папи, све је, дакле, сада у папе, и ти просто можеш да нам и не долазиш, или нам бар не сметај пре времена.” У том смислу они не само да говоре него чак и пи- шу, бар језуити. То сам читао код њихових богослова. „Имаш ли ти права да нам објавиш макар једну од тајни онога света из кога си дошао?” - пита га мој старац и сам му одговара у његово име: - „Не, немаш права, да не би додавао ономе што си већ пре казао, и да не одузмеш људима слободу, коју си тако бранио док си био на земљи. Све што наново прогласиш, биће напад на слободу људске вере, јер ће се јавити као чудо, а слобода њихове вере је теби била драгоценија од свега - још тада, пре хиљаду пет стотина година. Зар ниси ти тада тако често говорио: Дођу да вас учиним слободнима.’ Но, ето ти, сад си видео те „слободне људе” - додаје одједном старац са замишљеним осмехом. - „Да, та ствар је нас скупо стала” - наставља он, строго гледајући у њега - „али ми смо довршили најзад то дело, у твоје име. Петнаест векова мучили смо се с том слободом, али сад је то довршено, и довршено чврсто. Ти не верујеш да је довршено чврсто? Гледаш у мене кротко и не удостојаваш ме чак ни негодовања? Али знај да су сад, и баш сад, ти људи више него икада уверени да су потпуно слободни, а међутим, сами они донели су нам своју слободу и покорно је положили пред наше ноге. То је наше дело, а да ли си ти то желео - да ли такву слободу?”

- Ја опет не разумем - прекиде га Аљоша - да ли он иронише, смеје се?

- Никако! Он нарочито приписује у заслугу себи и својима што су најзад савладали слободу, а учинили су то да би људе усрећили. „Јер је тек сад (то јест, он, наравно, говори о инквизицији) постало могућно помислити први пут о срећи људској. Човек је био створен као бунтовник, а зар бунтовници могу бити срећни? Тебе су упозоравали” - говори он њему - „ти ниси оскудевао у опоменама и упутствима, али ти ниси послушао опомене, ти си одбацио једини пут којим је било могућно учинити да људи буду срећни. Али, срећом, кад си одлазио, ти си ствар предао нама. Ти си обећао, ти си утврдио својом речју, ти си нам дао право

да свезујемо и да разрешујемо, и, наравно, сад већ не можеш ни мислити да нам то право одузмеш. Што си сад долазио да нам сметаш?"

- А шта значи: није оскудевао у опоменама и упутствима? - запита Аљоша.

- Па у томе се баш састоји главно што је старцу потребно да се изјасни.

- „Страшни и паметни дух, дух самоуништавања и небића" - наставља старац - „велики дух говорио је с тобом у пустињи, а нама је речено у књигама да те је наводно он ‚кушао'. Је ли тако било? И је ли се могло казати шта истинитије од онога што ти је он казао у три питања, и што си ти одбацио, а што је у књигама названо ‚искушењем'? Међутим, ако се икада на земљи збило право, громовито чудо, онда је то било тога дана, на дан та три искушења. Баш у појави тих трију питања се и састојало чудо. Кад би могућно било помислити, само за пробу и као пример, да су та три питања страшнога духа без трага изгубљена у књигама, и да их треба наново васпоставити, наново измислити и саставити, да се опет унесу у књиге, па због тога скупити све мудраце земаљске, филозофе, песнике и дати им задатак: смислите, саставите три питања, али таква која не само да би одговарала величини догађаја него би, осим тога, у три речи само, у три реченице човечије, изражавала сву будућу историју света и човечанства - мислиш ли ти да би сва премудрост земаљска, кад би се на једно место скупила, могла измислити ма шта слично по снази и дубини оним трима питањима која ти је тада поставио моћни и мудри дух у пустињи. Већ само по тим питањима, по чудесности њихове појаве, може се разумети да имаш посла не са обичним људским умом, него са вечним и апсолутним. Јер у та три питања као да је скупљена у једну целину и предсказана сва потоња историја човечанства и дата три облика у којима ће се спојити све неразрешиве историјске противречности човечије природе на целој земљи. Тада се то још није могло тако видети, јер је будућност била непозната, али сад, кад је прошло петнаест векова, ми видимо да је у та три питања све у толикој мери погођено и предсказано и тако се показало као истинито да им се ништа више не може додати ни одузети.

Одлучи, дакле, сам, ко је био у праву: ти или онај који те је тада питао. Сети се првога питања. Иако не буквално, али смисао је његов овај: Ти хоћеш да идеш у свет, и идеш голих шака, са некаквим обећањем слободе, које људи, у својој пропасти и у својој урођеној разузданости, не могу схватити, и којег се они боје и плаше - јер ништа и никада није било за човека и људско друштво неподношљивије од слободе! А видиш ли ово камење у овој голој и врлетној пустињи? Претвори га у хлебове, и за тобом ће потрчати човечанство као стадо, захвално и послушно, премда вечно у страху да ћеш повући руку своју од њих и да ће им нестати твојих хлебова. Али ти не хтеде лишити човека слободе и одбио си предлог, јер каква би то била слобода - закључио си ти - кад би послушност била купљена хлебовима? Ти си одговорио да човек не живи само од хлеба. Али знаш ли да ће се у име тог истог хлеба земаљског дићи на тебе дух земаљски, и судариће се с тобом, и победиће те, и сви ће поћи за њим, кличући: ‚Ко је сличан овоме зверу, он нам даде огањ с небеса!' Знаш ли да ће проћи векови, и човечанство ће прогласити устима своје премудрости и науке: да нема злочина, дакле, да нема ни греха, него има само - гладних. ‚Нахрани, па тада можеш захтевати од њих врлину!' - ето шта ће бити написано на застави која ће се подићи против тебе, и којом ће се разрушити храм твој. На месту храма твога подићи ће се нова зграда, подићи ће се поново страшна Вавилонска кула; и

премда се ни она неће довршити, као ни некадашња, али ти би ипак могао избећи ту нову кулу, и за хиљаду година скратити патње људске - јер они ће и тако доћи к нама, пошто се хиљаду година намуче са својом кулом! Они ће нас тада опет пронаћи под земљом, у катакомбама, где се скривамо (јер ћемо наново бити гоњени и мучени), наћи ће нас и завапиће: 'Нахраните нас, јер они што нам обећаше огањ с неба, не дадоше нам га.' И тада ћемо ми дозидати њихову кулу, јер ће је дозидати онај ко њих нахрани, а нахранићемо их само ми у твоје име, и слагаћемо их да је у твоје име. О, никада, никада они неће себе без нас нахранити! Никаква им наука неће дати хлеба докле год остану слободни, него ће се свршити тиме што ће донети своју слободу пред наше ноге, па ће нам казати: 'Нахраните нас, па макар нас и заробили!' Разумеће најзад и сами да се не да ни замислити да слободе и хлеба земаљског буде довољно за све у исто време, јер никада, никада они неће бити кадри међу собом поделити! А увериће се и у то: да не могу никад ни слободни бити, зато што су слаби, порочни, ништавни и бунтовници. Ти си им обећао хлеб небески, али, понављам опет, може ли се он, у очима слабог, вечно порочног и вечно неблагородног људског племена, упоредити са земаљским? И ако за тобом, у име хлеба небеског, пођу хиљаде и десетине хиљада, шта ће бити са милионима и са десетинама милиона бића која неће бити кадра да презру земаљски хлеб ради небеског? Или су теби миле само десетине хиљада великих и јаких, а остали, као песак морски многобројни милиони слабих, али који тебе љубе, треба само да послуже као материјал за велике и јаке? Не, нама су мили и слаби. Они су порочни и бунтовници, али, на крају крајева, они ће баш и постати послушни. Они ће се дивити нама и сматраће нас за богове зато што смо им се ставили на чело и што смо пристали да подносимо слободу, од које су се они уплашили, па да њима владамо - тако ће им напослетку бити страшно да буду слободни! Али ми ћемо им рећи да смо послушни теби и да владамо у твоје име. Ми ћемо их обманути опет, јер тебе више нећемо пустити к себи. У тој ће се обмани и састојати наша патња, јер ћемо морати лагати. Ето шта је значило оно прво питање у пустињи, и ето шта си ти одбацио у име слободе, коју си ставио изнад свега. Међутим, у том питању се садржавала велика тајна овога света. Да си примио 'хлебове', ти би задовољио људску жудњу, како појединог бића, тако и васцелог човечанства, а та је: 'Коме да се потчини.' Нема непрекидније и мучније бриге за човека него, кад остане слободан, да што пре нађе онога коме ће се потчинити. Али човек тражи да се потчини оном што је већ неоспорно, толико неоспорно да се сви људи наједном сложе да се томе сви потчине. Јер брига тих бедних створова не састоји се само у томе да се пронађе оно чему ћу се ја или неко други потчинити, него да се нађе нешто такво да сви поверују у то да се потчине, неизоставно *сви заједно*. Ето, та потреба за *заједничким* потчињавањем и јесте најглавније мучење свакога човека лично, као и целог човечанства од почетка векова. Због свеопштег потчињавања, људи су уништавали један другог мачем. Они су стварали богове и позивали једни друге: 'Оставите своје богове па дођите да се поклоните нашим, иначе смрт и вама и боговима вашим!' И тако ће бити до скончања света, чак и кад нестане богова са света: свеједно, потчиниће се идолима. Ти си знао, ти ниси могао не знати ту основну тајну људске природе, али ти си одбацио једну апсолутну заставу, која ти се нудила да наведеш све да ти се потчине без поговора - заставу хлеба земаљског, а одбацио си је у име слободе и хлеба небеског. И погледај шта си даље учинио. И све опет у име слободе! Кажем

ти, човек нема мучније бриге него да нађе онога коме би што пре могао предати тај дар слободе с којим се то несрећно биће рађа. Али слободом људском овлађује само онај ко умири њихову савест. Са хлебом ти се давала неоспорна застава: даш хлеб, и човек ти се потчини, јер нема ничега неоспорнијег од хлеба; али ако у исти мах неко овлада његовом савешћу мимо тебе - о, тада ће он бацити чак и хлеб твој, и поћи ће за оним ко придобије његову савест. У том си ти имао право. Јер тајна људског бића није само у живљењу, него у том: зашто да живи. Без одређене представе о томе зашто да живи, човек неће пристати да живи, и пре ће уништити сам себе него што ће остати на земљи, па макар сами хлебови били око њега. То је тако, али како је испало: место да овладаш слободом људском, ти си им је још повећао! Или си заборавио да је спокојство, чак и смрт човеку милија него слободан избор у познању добра и зла? Нема ничег примамљивијег за човека од слободе његове савести, али нема ничег ни мучнијег. И онда, место чврстих основа за умирење човекове савести једном засвагда, ти си изабрао све што има необично, неизвесно и неодређено, изабрао си све што је изнад снаге људске, и стога си са људима поступио као да их никако и не волиш, и ко је све то учинио: онај који је дошао да и живот свој жртвује за њих! Место да овладаш људском слободом, ти си је још увећао, и оптеретио занавек њеним мукама духовно царство човека. Ти си пожелео слободну љубав човекову, да слободно пође за тобом, занет и плењен тобом. Место чврстог стародревног закона, човек је имао сад слободним срцем да решава сам шта је добро и шта је зло, имајући за руководство само твој лик пред собом - али зар ниси помислио да ће он одбацити најзад и оспорити чак и твој лик и твоју истину ако га притисне тако страشان терет као што је слобода избора? Људи ће најзад ускликнути да није у теби истина, јер би немогућно било већма их ставити у забуну и мучење него што си учинио ти оставивши им толико брига и неразрешивих задатака. На тај начин, ти си сам положио темељ за разарање свог царства, и не криви за то никога више. Међутим, зар ти се то нудило? Има три силе, једине три силе на земљи које су могле занавек победити и пленити савест тих немоћних бунтовника, за њихову срећу - те су силе: чудо, тајна и ауторитет. Ти си одбацио и једно, и друго и треће, и сам си дао пример за то. Када те је страшни и премудри дух одвео на врх храма и казао ти: 'Ако хоћеш да дознаш јеси ли ти син божји, баци се доле, јер је речено за онога: да ће га анђели прихватити и понети, и неће пасти нити ће се озледити, па ћеш дознати тада да ли си ти син божји, и доказаћеш каква је вера твоја у оца твога', али ти си то саслушао, и одбацио си понуду и ниси подлегао, нити се бацио доле. О, наравно, поступио си поносито и дивно, као бог; али људи, то слабо бунтовничке племе - да ли су и они богови? О, ти си тада разумео да би, учинивши само један корак, само један покрет да се бациш доле, тиме онога часа кушао Господа, и сву би веру у њега изгубио, и разбио би се о земљу коју си дошао да спасаваш, и обрадовао би се мудри дух који те је кушао. Али, понављам, колико има таквих као што си ти? И зар си ти заиста могао помислити, макар један тренутак, да ће и људи бити кадри подносити такво искушење? Зар је људска природа тако створена да одбаци чудо, и да у тако страшним животним тренуцима, у тренуцима најстрашнијих, основних и мучних душевних патњи својих, остане само са слободном одлуком срца? О, ти си знао да ће се подвиг твој сачувати у књигама, да ће стићи до дубине времена и до последњих граница земаљских, и надао си се да ће, идући за тобом, и човек остати с богом, немајући

потребе за чудесима. Али ти ниси знао да ће човек, чим одбаца чудо, одмах одбацити и бога, јер човек не тражи толико бога колико чуда. Па пошто човек није кадар да остане без чуда, он ће настварати себи нова чудеса, своја властита чудеса, и поклониће се духу враџбина, бапским мађијама, макар сто пута био бунтовник, јеретик и безбожник. Ти ниси сишао с крста кад су ти викали, ругајући се и изазивајући те: 'Сиђи с крста, па ћемо поверовати да си то ти.' Ниси сишао стога што ниси желео да чудом заробиш човека. Жудео си за слободном вером, а не за чудом, жудео си за слободном љубављу, а не за ропским усхићењима заробљеника пред силом која га је једном заувек ужаснула. Па и ту си судио о људима и сувише високо, јер, наравно, они су робови, иако су створени као бунтовници. Осврни се и просуди. Прошло је петнаест векова; иди, погледај их: кога си узвисио до себе? Кунем ти се, човек је створен слабији и нижи него што си ти о њему мислио! Може ли он извршити оно што и ти? Поштујући га толико, тиме као да си престао да са њим саосећаш, јер си и сувише много од њега захтевао - и ко то, онај који је човека волео више него самога себе! Да си га мање поштовао, ти би мање од њега и тражио, а то би било ближе и љубави, јер би његов терет био лакши. Он је слаб и низак. Шта је с тим што се он сад на све стране буни против наше власти, и поноси се тиме што се буни? То је гордост детета и ђачића. То су мала деца која су се побунила у разреду и истерала учитеља. Но доћи ће крај и одушевљењу деџем, и оно ће их скупо стати. Она ће оборити храмове и залиће земљу крвљу. Али ће се досетити, најзад, да су немоћни бунтовници, који ни сопствену побуну не могу да издрже. Обливајући се глупим сузама својим, она ће признати, најзад, да онај који их је створио као бунтовнике, мора бити да се исмевао с њима. Она ће то казати у очајању, и што буду казала, биће хула на бога, од које ће она постати још несрећнија, јер природа људска не може да поднесе хуљење на бога, и, на крају крајева, сама се себи увек освети за њега. Дакле, немир, забуна и несрећа - то је данашња судбина људи, пошто си ти онолико страдао за њихову слободу! Велики пророк твој у визији и у слици говори да је видео све ученике првога васкрсења, и да их је било из сваког колена по дванаест хиљада. Али ако их је било толико, то као да нису људи, него богови. Они су издржали и отрпели крст твој, они су отрпели десетине година глади и голотиње у пустињи, хранећи се скакавцима и корењем, и, наравно, ти сад са поносом можеш указати на ту децу слободе, слободне љубави, слободне и величанствене њихове жртве у име твоје. Али имај на уму да је њих било свега неколико хиљада, па и то богова - а остали? Шта су криви остали слаби људи што нису могли да издрже оно што и они јаки? Шта је крива слаба душа што није кадра да прими толико страшних дарова? И зар си ти збиља долазио само изабраницима и ради изабраних? А ако је тако, ту је тајна, коју ми не можемо разумети. А ако је тајна, онда смо и ми били у праву да проповедамо тајну и учимо људе: да није важна слободна одлука њихових срдаца, нити љубав, него тајна којој се они морају слепо покоравати, чак и против своје савести. Тако смо и учинили. Исправили смо подвиг твој, и засновали смо га на *чуду, тајни и ауторитету*. И људи се обрадоваше што су их наново повели као стадо, и што је, најзад, са њихових срца скинут страшни дар који им је донео толико мука. јесмо ли били у праву, учећи и радећи тако, реци? Зар нисмо волели човечанство кад смо тако смирено признали његову немоћ, кад смо са љубављу олакшали његов терет, и кад смо дозволили његовој немоћној природи да макар и греши само с

нашим одобрењем? И што си сад дошао да нам сметаш? И што ћутећи и тако продорно гледаш у мене кротким очима својим? Разљути се, ја нећу твоје љубави стога што ни ја тебе не волим! И шта имам да кријем од тебе? Зар не знам с ким говорим? Оно што имам да ти кажем, све ти је већ познато, то читам у твојим очима. И зар ћу ја сакрити од тебе тајну нашу? Можда ти баш хоћеш да је чујеш из мојих уста, онда чуј: ми нисмо с тобом, него с њим, то је наша тајна! Ми већ одавно нисмо с тобом, него с њим, већ осам векова. Равно пре осам векова узели смо ми од њега оно што си ти с негодовањем одбацио, онај последњи дар који ти је он нудио показавши ти сва царства земаљска: ми смо узели од њега Рим и мач ћесаров, и прогласили саме себе за цареве земаљске, за цареве једине, премда нам све досад још није пошло за руком да доведемо своје дело до потпуног завршетка. Али ко је крив? О, дело је то и сада још у почетку, али је почето. Дуго ће се још чекати на завршетак његов, и земља ће још много препатити, али ми ћемо свој циљ постићи, и бићемо ћесари, и онда ћемо мислити о свеопштој срећи људској. А ти си могао већ тада узети мач ћесаров. Зашто си одбацио тај последњи дар? Да си примио тај трећи савет моћнога духа, ти би испунио све што човек на земљи тражи, то јест: коме да се потчини, коме да преда своју савест, и на који начин да се најзад сви људи уједине у неоспоран општи и једнодушни мравињак, јер потреба за свеопштим уједињењем је трећа и последња мука људи. Човечанство је одувек у целини тежило да свој живот уреди неизоставно свесветски. Много је било великих народа са великом историјом, али, што су виши били ти народи, тим су били и несрећнији, јер су јаче од других осећали потребу за свеопштим уједињењем људи. Велики завојевачи, Тимури и Цингис-кани, пролетели су земљом као вихор тежећи да освоје васиону, али и они су, премда несвесно, изражавали потребу човечанства за васионским и свеопштим уједињењем. Да си примио овај свет и ћесарски плашт, ти би основао светско царство и пружио светски мир. Јер ко да влада људима ако не они који владају њиховом савешћу, и у чијим су рукама хлебови њихови! Ми узесмо мач ћесаров, и узевши га, наравно, одбацисмо тебе, и пођосмо за њим. О, проћи ће још векови лутања и необузданости слободног ума, људске науке и људождерства - јер зато што су почели дизати своју Вавилонску кулу без нас, они ће свршити људождерством. Али тада ће допузити звер до нас, и лизаће нам ноге и покапаће их крвавим сузама из очију својих. А ми ћемо узјачати звер, и подићи ћемо путир, а на њему ће бити написано: 'Тајна!' И тада, и само тада ће настати за људе царство мира и среће. Ти се поносиш својим изабраницима. Али ти имаш само изабранике, а ми ћемо задовољити све. А да ли је и тако: колико ли се њих између тих твојих изабраника - између јаких који би могли постати изабраници - уморило очекујући тебе, те су пренели, и још ће преносити силе духа свога и жар срца свога на неку другу њиву, и свршиће тиме што ће баш против тебе подићи слободну заставу своју. Али ти си сам подигао ту заставу. Код нас ће, пак, сви бити срећни и неће више дизати буну, нити уништавати један другог на све стране, као у твојој слободи. О, ми ћемо их убедити да ће тек тада постати слободни кад се одрекну своје слободе ради нас, и кад се нама покоре. И, хоћемо ли тада бити у праву, или ћемо лагати? Они ће се сами уверити да смо у праву, јер ће се сетити до каквих их је страха ропства и забуна доводила твоја слобода. Слобода, слободан ум и наука завешће их у такву пращуму и ставиће их пред таква чуда и неразрешиве тајне да ће једни између њих, непокорни и свирепи, сами себе уништити; други

непокорни, али слаби, уништаваће једни друге; а трећи, који остану, немоћни и несрећни, допузиће до ногу наших и завапиће нам: „Да, ви сте били у праву, ви сте једини владали његовом тајном, и ми се враћамо вама - спасите нас од нас самих.“ Добијајући од нас хлеб, они ће, наравно, јасно видети да ми њихове хлебова, њиховим рукама зарађене, узимамо од њих, да бисмо их опет њима раздали, без икаквог чуда; увидеће да ми камење у хлебова не претварамо, али, више него хлебу, радоваће се што га добијају из наших руку! Јер ће се и сувише добро сећати да су им се пре, без нас, хлебови што су их они зарађивали, претварали у њиховим рукама у камење; а кад су се вратили к нама, онда се камење у њиховим рукама претворило у хлебова. И сувише, и сувише ће они оценити шта значи: потчинити се једном засвагда! И док људи то не схвате, биће несрећни! Ко је највише потпомагао то неразумевање, реци? Ко је раздвојио стадо и растурио га по незнатим путевима? Али стадо ће се наново скупити, и наново ће се покорити, и тада једном заувек. Тада ћемо им ми дати тиху, смирену срећу, срећу слабачких створова, какви су и створени. О, ми ћемо их напослетку уверити да не буду охоли зато што си их ти уздигао, и тиме их научио да буду охоли. Доказаћемо им да су слаби, да су само једна деца, али да је дечја срећа слађа од сваке друге. Они ће постати бојажљиви и почеће гледати у нас и прибијати се уз нас у страху, као птичићи уз своју мајку. Они ће се дивити и ужасавати гледајући нас, и поносиће се што смо ми тако снажни и тако паметни да смо могли умирити немирно стадо од хиљада милиона. Они ће слабићки дрхтати од гнева нашега, умови ће се њихови уплашити, очи ће им се напунити сузама као у деце и у жена - али исто ће тако лако, кад им дамо знак, прелазити на весеље и смех, на светлу радост и на срећну дечју песмицу. Да, нагнаћемо их да раде. Али у часове слободне од рада, ми ћемо им удесити живот као дечју игру, са дечјим песмама, хором, са невиним играма. О, ми ћемо им допустити и да греше. Они су слаби и немоћни, и они ће нас волети као деца зато што ћемо им дозволити да греше. А ми ћемо им казати да ће сваки грех бити искупљен ако буде учињен са нашом дозволом; а дозвољавамо им да греше стога што их волимо, а казну за те грехе узећемо, најпосле, на себе. И узећемо је на себе, а они ће нас обожавати као добротворе који су пред богом узели на себе њихове грехе. И неће имати никаквих тајни од нас. Ми ћемо им дозвољавати, или забрањивати, да живе са својим женама и љубавницама, да имају или да немају деце, - све ће то зависити од њихове послушности - и они ће нам се покоравати радо и весело. Најмучније тајне њихове савести, све, све ће то пред нас износити, а ми ћемо о свему одлучити, и они ће поверовати нашој одлуци са радошћу, јер ће их она избавити велике бриге и страшних садашњих мука личног и слободног одлучивања. И сви ће бити срећни, сви милиони створова, осим стотине хиљада њихових управљача. Јер само ми, ми који чувамо тајну, само ћемо ми бити несрећни. Постојаће хиљаде милиона срећне дечице, и сто хиљада патника који су узели на себе проклетство познавања добра и зла. Они ће тихо умирати, тихо ће се гасити у име твоје, и иза гроба ће налазити само смрт. Али ми ћемо сачувати тајну, и ради њихове среће мамићемо их наградом небеском и вечном. Јер, кад би чега и било на ономе свету, онда, наравно, не за такве као што су они. Говори се и прориче да ћеш ти доћи и да ћеш наново победити, да ћеш доћи са својим изабраницима, са својим гордима

и снажнима; и ми ћемо казати да су они спасли само себе саме, а ми смо спасли све. Кажу да ће осрамоћена бити блудница²⁷, која седи на звери и држи у рукама својима тајну; да ће се слаби наново побунити, да ће раздерати њен огртач и разголитити њено ,гадно' тело. Али ја ћу тада устати, и указаћу ти на хиљаде милиона срећне дечице, која нису знала за грех. И ми смо узели на себе грехе њихове, за срећу њихову, ми ћемо стати пред тебе и казаћемо: ,Суди нам, ако можеш и смеш.' Знај да те се ја не бојим! Знај да сам и ја био у пустињи, да сам се и ја хранио скакавцима и корењем, да сам и ја благосиљао слободу којом си ти благословио људе; и ја сам се спремао да станем у број изабраника твојих, у број снажних и јаких, са жудњом ,да испуним број'. Али се тргох и не хтедох служити безумљу. Вратих се и придружих се реду оних који су *поправили подвиг твој*. Одох од гордих, и вратих се смиренима, ради среће тих смирених. То што говорим теби, збиће се, и царство ће се наше саздати. Понављам ти, већ сутра ћеш угледати послушно стадо, које ће, на први знак моје руке, полетети да згрће жеравицу око ломаче на којој ћу те спалити зато што си дошао да нам сметаш. Јер ако постоји ико ко је већма од свих заслужио нашу ломачу, то си ти! Сутра ћу те спалити. *Dixi.* "

Иван стаде. Он се био загрејао говорећи, и говорио је са заносом; а кад је свршио, наједном се осмехну.

Аљоша, који га је непрестано слушао ћутећи, и који је пред крај у необичном узбуђењу више пута покушавао да прекине братов говор, али се очигледно уздржавао, сад проговори као да се откинуо и полетео с места.

- Ама... то је бесмислица! - викну он црвенећи. - Твоја је поема похвала Исусу, а не хула на њега... као што си ти хтео. Ко ће ти поверовати то о слободи? Зар тако, зар тако њу треба разумети? Зар је то схватање православља? То је Рим, али није ни сав Рим, није истина, то су најгори у католичанству, инквизитори, језуити!... А никако не може постојати тако фантастично лице као што је твој инквизитор! Какви су то греси људски које су они узели на себе? Какви су то носиоци тајне, који су примили на себе некакво проклетство ради људске среће? Кад је њих ко видео? Ми знамо језуите, о њима се говори рђаво, али зар су они такви као што си их ти описао? Нису ни издалека такви... Они су просто римска војска за будуће светско земаљско царство са императором, римским првосвештеником на челу... То је њихов идеал, али без икаквих тајни и узвишене туге... Најпростија жеља за влашћу, за земаљским прљавим благом, за господарењем... налик на будуће кметство, с тим што ће они постати поседници... ето, то им је све. Они можда ни у бога не верују. Твој инквизитор који пати - то је само фантазија.

- Ама чекај, чекај - смејао се Иван - како си се ражестио. Фантазија, велиш ти - па добро! Наравно, фантазија. Али ипак, дозволи: зар ти заиста мислиш да је сав тај католички покрет последњих векова збиља само пука жеља за влашћу, једино ради прљавих блага? А да те то отац Пајсиј тако не учи?

- Не, не, напротив, отац Пајсиј је једном говорио чак нешто налик на то твоје... али, наравно, не тако, ни издалека не тако! - трже се наједном Аљоша.

- Ипак је то драгоцен податак, крај свега твога „ни издалека не тако". Ја питам тебе сад: зашто би се твоји језуити и инквизитори скупљали само због

²⁷ Црква.

гадних материјалних блага? Зашто се међу њима не би могао наћи ниједан патник кога мучи велика туга и који воли човечанство? Видиш: замисли да се нашао макар један између свих тих који желе само материјална и прљава блага -макар само један такав као мој старац инквизитор, који је сам јео корење у пустињи, лудовао побеђујући тело своје да би учинио себе слободним и савршеним, али који је, међутим, целог свог века волео човечанство, но који је наједном прозрео и увидео да није никакво велико морално блаженство постићи савршенство своје воље, а овамо се у исто време уверити да су милиони осталих бића божјих остали саздани за подсмех, и да они никад неће бити у стању да изиђу на крају са својом слободом; да од једних бунтовника никад неће постати некакви великани за довршење куле; и да велики идеалист није због таквих птица маштао о својој хармонији. Разумевши све то, он се вратио и придружио... паметним људима. Зар се то није могло десити?

- Ко ме придружио, каквим паметним људима? - скоро у ватри узвикну Аљоша. - Не постоји код њих ниједан такав ум, немају они никаквих тајни... Осим, можда, безбожност - то им је сва тајна. Твој инквизитор не верује у бога, и то је сва његова тајна!

- Па нека је и тако! Најзад си се досетио. И збиља је тако, збиља само у томе и јесте сва тајна. Али зар то није патња, ма и за човека као он, који је сав свој живот утупио на подвиг у пустињи, и није се излечио од љубави према човечанству? На заласку свога живота он се јасно убеђује да би само савети великог страшног духа могли колико-толико обезбедити сношљив поредак за слабакке бунтовнике, та „недовршена бића, која су створена тек као на пробу, и за подсмех“. И где, уверивши се у то, он види да треба ићи по упутству мудрог духа, страшног духа смрти и уништења; а зато треба примити лаж и превару, и свесно водити људе у смрт и пропаст, и при том их врати целог пута, да не би како приметили куда их воде, да се ти јадни слепци макар уз пут сматрају срећним. И још имај на уму: превара у име онога у чији је идеал тако страшно веровао старац целог свог века! Зар то није несрећа! Кад би се макар један такав нашао на челу целе те војске „која чезне за влашћу једино због прљавих блага“ - зар није доста макар један такав, па да испадне трагедија? Па не само то, доста је један такав, који стоји свима на челу, па да се нађе најзад права руководећа идеја читавог римског дела, са свим његовим армијама и језуитима, виша идеја тога дела. Ја ти отворено кажем да чврсто верујем да тај једини човек никад није недостајао онима који су стојали на челу покрета. Ко зна, можда је и међу римским првосвештеницима било тих појединаца. Ко зна, можда тај проклети старац, који је тако упорно и толико на свој начин волео човечанство, постоји и сад у облику читавог реда многих таквих старца, и то нипошто случајно, него постоји као споразум, као тајни савез, који је одавно образован ради чувања тајне, да би се она очувала од несрећних и немоћних људи, с тим да их учини срећнима. То неизоставно постоји, и треба тако да буде. Мени се привиђа да слободни зидари имају у својој основи нешто слично тој тајни, и да стога католици и мрзе тако слободне зидаре, јер виде у њима конкуренте, виде комадање јединства идеје, док треба да буде једно стадо, и један пастир... Уосталом, бранећи своју мисао, ја изгледам као писац који није издржао твоју критику. Доста о томе.

- Ти си, можда, и сам слободни зидар! - оте се наједном Аљоши. - Ти не верујеш у бога! - додаде он, сад већ необично тужно. Њему се још, осим тога,

учини да брат гледа на њега са подсмехом. - Па чиме се свршава твоја поема? - запита наједном, гледајући у земљу. - Или да није већ свршена?

- Хтео сам да је завршим овако: кад је инквизитор ућутао, он неко време чека да чује шта ће му заробљеник одговорити. Тешко му пада његово ћутање. Он је видео како га је сужањ за све време слушао, проницљиво и тихо му гледајући у очи, и очигледно не желећи ништа да му одговори. Старац би желео да му овај што рекне, па макар и што горко, страшно. Али он се наједном, ћутећи, приближава старцу, и тихо га љуби у његова бескрвна деведесетогодишња уста. И то је цео одговор. Старац уздрхти, нешто се покрене на крајевима усана његових; он иде к вратима, отвара их и говори му: Иди, и не долази више... не долази никако... никада, никада! И пушта га „у тамне градске улице". Заробљеник одлази.

- А старац?

- Пољубац му гори на срцу, али он остаје при својој пређашњој идеји.

- А и ти заједно с њим, и ти? - тужно узвикну Аљоша. Иван се засмеја.

- Ма то је лудорија, Аљоша, то је само бесмислена поема бесмисленог студента, који никад ни два стиха није написао. Што ти то тако озбиљно узимаш? Ваљда тек не мислиш да ћу ја сад поћи право онамо, језуитима, да ступим у скуп људи који исправљају његов подвиг? О, Господе, шта се то мене тиче! Ја сам ти казао: мени да је само да се до тридесет година довучем, а после ћу треснути пехар о земљу!

- А лепљиви листићи, а драги гробови, а плаво небо, а вољена жена! Како ћеш живети, чиме ли ћеш их волети? - тужно узвикиваше Аљоша. - Зар је то могућно са таквим паклом у грудима и у глави? Да, ти баш идеш да им се придружиш... а ако не, убићеш сам себе, нећеш издржати!

- Постоји једна таква сила која све може да издржи - проговори Иван, сад већ с хладним осмехом.

- Каква то сила?

- Карамазовска... Сила нискости карамазовске.

- То значи утонути у разврат, угушити душу у сраму, је ли, је ли?

- Па и то... Само до тридесет година ћу, можда, и избећи то, а после...

- Ама како ћеш избећи? Чиме ћеш избећи? То је немогућно са твојим мислима.

- Опет на карамазовски начин.

- Је ли онако - „све је дозвољено"? Све је дозвољено, је ли тако, је ли тако?

Иван се натмури и наједном некако чудновато побледе.

- А, ти си дохватио јучерашњу реч на коју се Миусов нашао онако увређен... и што је тако наивно излетела брату Дмитрију, који ју је поновио? - осмехну се он кисело. - Па нека буде - „све је дозвољено", кад је већ реч изговорена. Не одричем се. А ни Митјењкина редакција није рђава.

Аљоша га је гледао ћутећи.

- Ја сам, брате, пред одлазак, мислио да на свем овом свету имам бар тебе - рече Иван са неочекиваним осећањем - а сад видим да ни у твојем срцу за мене нема места, мој мили пустињаче! Од формуле „све је дозвољено" ја се не одричем; е па шта, хоћеш ли се ти зато мене одрећи, а, а?

Аљоша устаде, приђе му и ћутећи тихо га пољуби у уста.

- Књижевна крађа! - повика Иван прелазећи наједном у некакво усхићење. - То си украо из моје поеме! Али, хвала! Устај, Аљоша, хајдемо, време је и мени и теби.

Они изиђоше, али се задржаше на улазу гостионице.

- Ево шта, Аљоша - проговори Иван одлучним гласом. - Ако заиста успем да уживам у лепљивим листићима, ја ћу их волети само сећајући се тебе. Само да знам да си ти ту негде, па још нећу изгубити вољу за живот. Је ли ти то доста? Ако хоћеш, узми то и као изјаву љубави. А сад: ти десно, ја лево - и доста, чујеш ли, доста! То јест, ако ја сутра и не бих отпутовао (али, канда, ћу сигурно отпутовати), и кад бисмо се опет некако састали, са мнош о свим тим питањима ни речи! То те веома молим. И о брату Дмитрију, такође те нарочито молим, да и не почињеш разговор, никад више - додаде он наједном јетко - све је исцрпено, о свему смо доста говорили, је ли тако? Ја ћу, пак, теби, са своје стране, за то такође једно обећати: када, око тридесетих година, зажелим да „треснем пехар о земљу“, ја ћу ти, ма где ти био, доћи, да се још једном поразговарам с тобом... макар чак из Америке, то да знаш. Нарочито ћу доћи. Врло ће занимљиво бити да и тебе видим у то време, какав ћеш тада бити. Видиш, доста свечано обећање. Него збиља, ми се сад праштамо можда на каквих седам, па и на десет година. Е, сад, иди своје *Pater Seraphicus* јер он умире; а ако умре без тебе, још се можеш разљутити на мене што сам те задржао. До виђења! Пољуби ме још једном, ето тако, и иди...

Иван се наједном окрену и оде својим путем, не осврћући се више. То је личило на оно кад је јуче отишао од Аљоше брат Дмитриј, премда је оно јуче било на сасвим други начин. То чудновато запажање пролете као стрела у тужном уму Аљошином - тужном и забринутом у том тренутку. Он мало застаде, гледајући за братом. Однекуд уочи да брат Иван иде некако клатећи се, и да његово десно раме, кад се одостраг гледа, изгледа ниже од левога. Никад раније то није опазио. Па се наједном и он окрену, и скоро потрча манастиру. Већ се јако смркавало, и њему је било готово страшно; расло је у њему нешто ново, што не би могао да објасни. Подиже се опет као и јуче ветар, и столетни борови туробно зашумише око њега кад уђе у скитски шумарак. Скоро је трчао. „*Pater Seraphicus* - то име је узео однекуд, откуд?“ - сину Аљоши кроз главу. - „Иване, јадни Иване - кад ли ћу те опет видети... Ево и скита, Господе! Да, да, он, *Pater Seraphicus* ће ме спасти... од њега, и заувек!“

После, неколико пута у свом животу, он се са великим чуђењем сећао како је могао, кад се растао са Иваном, сасвим заборавити на брата Дмитрија, кога је јутрос, свега пре неколико сати, наумио био неизоставно да пронађе, и да не иде док то не учини, па макар се чак и не враћао у манастир те ноћи.

ЗАСАД ЈОШ ВРЛО НЕЈАСНО

А Иван Фјодорович, раставши се са Аљошом, пође кући, у дом Фјодора Павловича. Али, чудновато, њега наједном обузе нека туга, која је, са сваким кораком што се више приближавао кући, бивала све већа. И није чудновата била сама туга, него то што Иван Фјодорович никако није могао да одреди у чему се туга састојала. Њему се и пре често дешавало да тугује, и не би било чудо што је туга дошла у таквом тренутку, када се он, сутра - пошто је наједном прекинуо са свим што га је овамо привукло - спремао да поново нагло скрене у страну, и да ступи на нов, потпуно непознат пут, опет сасвим усамљен као и пре, много се уздајући, али ни сам не знајући у шта, и много, и сувише много очекујући од живота, али ни сам не умејући ишта да одреди ни у погледу нада, ни у погледу жеља својих. Ипак, у том тренутку, премда је мучна чежња за новим и непознатим доиста била у његовој души, њега то није мучило. „Да није одвратност према родитељској кући?" - помисли он у себи. - „Скоро да ће то и бити; много ми је постала одвратна; и премда ћу данас последњи пут прећи тај гадни праг, ипак ми је одвратно... Али не, није то... А да није због растанка са Аљошом и због разговора с њим. Толико сам година ћутао са целим светом, и никог нисам удостојавао да са њим говорим, па сад наједном напричао толико глупости." Заиста, то би могла бити младићка сета младе неискусности и младе сујете; сета због тога што ниси знао да се лепо изразиш, па још са таквим створењем као што је Аљоша, на кога је у срцу свом много полагао. Наравно, било је и тога, то јест те сете; несумњиво ју је морало бити; али ни то није оно право - још није оно право. „Туга - да ми је већ мучно, а нисам кадар одредити шта хоћу. Боље да не мислим..."

Иван Фјодорович покуша „да не мисли", али ни тиме не олакша себи. Што је главно, она, његова туга, била му је тиме непријатна, и тиме га је раздраживала што је имала некакав случајан, потпуно спољашњи вид; то се осећало. Негде је стајало и испречило се некакво биће или предмет, као кад ти неки пут нешто стрчи пред оком, па га дуго времена, у каквом послу или у ватреном разговору, не опажаш, а, међутим, раздражен си и скоро се мучиш, и једва једном се сетиш да уклониш тај непотребни предмет, често врло ништаван и смешан, какву ствар заборављену не на своме месту, мараму која је пала на под, књигу која није остављена у орман и друго. Напоследку, Иван Фјодорович, у врло рђавом и раздраженом стању, стиже до родитељске куће, и наједном се, отприлике на једно петнаест корака од дворишних врата, погледавши у капију, у часу досети шта га је тако мучило и узнемиравало.

На клупи код капије седео је и освежавао се вечерњим ваздухом слуга Смердјаков, а Иван Фјодорович, тек што га опази, разумеде да је и у његовој души седео слуга Смердјаков, и да, ето, баш тога човека не може да поднесе његова душа. Све му се наједном расветли и постае јасно. Још малочас, после причања

Аљошиног о његовом састанку са Смердјаковом, нешто мрачно и одвратно као да му се наједном заби у срце и изазва у њему, у истом тренутку, мржњу као одговор. Затим, у разговору, он за неко време заборави на Смердјакова, али овај му ипак остаде у души, и тек што се Иван Фјодорович растао од Аљоше и пошао кући, заборављено осећање се опет поче указивати. „Ама, зар мене збиља тај ништавни неваљалац може у толикој мери узнемиравати!" помисли он са неиздржљивом љутином.

Ствар је у томе што је Иван Фјодорович заиста врло омрзао тога човека у последње време, а нарочито последњих дана. Поче и сам да опажа мржњу према томе створу, која је постајала све већа. Можда се процес мржње био тако заострио стога што је у почетку, кад је Иван Фјодорович тек дошао нама, било нешто сасвим друго. Тада Иван Фјодорович осети према Смердјакову некакво нарочито саучешће, нађе да је он врло оригиналан. Сам га је био навикао да с њим разговара, али се увек чудио некој збуњености или, боље рећи, немиру његова ума, и није разумевао шта ли би то могло тако стално и неодољиво узнемиравати „тог посматрача". Они су говорили о филозофским питањима, чак и о томе зашто је сијала светлост првога дана кад су Сунце, Месец и звезде били створени тек четвртог дана, и како то треба разумети. Али Иван Фјодорович се ускоро увери да ствар није у Сунцу, Месецу и звездама, да су Сунце, Месец и звезде, истина, врло занимљиве ствари, али за Смердјакова сасвим споредне и да њему треба сасвим нешто друго. Било како му драго, тек се код Смердјакова поче показивати и развијати безгранично самољубље, и при том увређено. Ивану Фјодоровичу се то нимало не допаде. Тиме и поче његова одвратност. Доцније настадоше у кући незгоде, појави се Грушењка, почеше скандали са братом Дмитријем, појавише се разне тешкоће. Он и Смердјаков су разговарали и о томе; али, премда је Смердјаков о томе разговарао увек са великим узбуђењем, ипак се није могло дознати шта он сам ту жели. Човек би се могао чудити нелогичности и нередуду неких његових жеља, које су и нехотице избијале на површину, и биле су подједнако нејасне. Смердјаков је непрестано испитивао, постављао некаква обилазна, очевидно нарочито смишљена питања, али зашто - то није објашњавао, и обично би, у најватренијем тренутку сопствених питања, наједном ућутао, или би прелазио на нешто сасвим друго. Али главно што је Ивана Фјодоровича коначно разљутило и испунило га одвратношћу била је некаква одвратна и нарочита фамилијарност коју је Смердјаков почео јако испољавати према њему, и то што даље то више. Не да је дозвољавао себи да буде неучтив, напротив, говорио је увек необично учтиво, али се, ипак, ствар тако окренула да је Смердјаков очигледно почео сматрати, ко зна откуда, да је он у нечем као солидаран са Иваном Фјодоровичем: говорио је увектоном као даје међу њима двојицом било већ нешто уговорено и, тобоже, потајно; нешто некад са обе стране изговорено, само њима двојици познато, а о чему други смртни, који гамижу око њих, ни појма немају. Но Иван Фјодорович и тад дуго није схватао тај прави узрок своје све веће одвратности, и најзад му, тек у последње време, пође за руком да се досети у чему је ствар. Са гадљивим и љутитим осећањем хтеде он да прође ћутећи кроз дворишна вратанца и не гледајући на Смердјакова, али Смердјаков устаде са клупе, и већ по том једном покрету Иван Фјодорович се у тренутку досети да овај жели да с њим о нечем нарочитом разговара. Иван Фјодорович погледа на њега и стаде, и то што је тако наједном стао и није пошао даље, као

што је још пре једног тренутка желео, то га озлоједи да се сав стресао. Са љутином и одвратношћу гледао је на ушкопљенички испијено лице Смердјаковљево, са брижљиво зачешљаним залисцима и малом, навише уздигнутом ђубом косе на темену. Лево, жмиркаво око његово трептало је и смешило се, као да би хтелo да каже: „Што идеш, нећеш проћи; зар не видиш да нас двојица, као паметни људи, имамо о чему да разговарамо." Иван Фјодорович се стресе.

„Губи се, ниткове! Зар сам ја твоје друштво, будало!" - било му је већ на врх језика, али на највеће његово чудо, с језика му се оте нешто сасвим друго:

- Шта ради отац? Спава ли, или се пробудио? - тихо и смирено проговори он, тако да се и сам изненадио; и наједном, опет сасвим неочекивано, седе на клупу. У један мах му дође скоро страшно, после се сетио тога. Смердјаков је стојао пред њим, бацаивши руке на леђа, и гледао с неким самопоуздањем, скоро строго.

- Још се одмарају - изговори он полако. („Сам си" - као вели - „први проговорио, не ја.") - Чудим вам се, господине - додаде он, поћутавши, пренемажући се, оборивши поглед, истуривши мало десну ногу и мичући врхом лаковане ципеле.

- А што ми се чудиш? - рече Иван Фјодорович одсечно и опором, савлађујући се из све снаге; и наједном са одвратношћу схвати да осећа највећу радозналост, и да нипошто неће отићи одавде док је не задовољи.

- Што ви, господине, не идете у Чермашњу? - наједном га погледа Смердјаков и фамилијарно се насмеши. „А чему сам се насмешио, то треба и сам да знаш, ако си паметан човек" - као да је говорило његово мало лево око којим беше зажмирио.

- А што да идем у Чермашњу? - зачуди се Иван Фјодорович.

Смердјаков опет поћута.

- Па сам Фјодор Павлович вас је толико за то молио - рече он полако, и као и сам не полагајући на свој одговор - као вели: само да се отресем, наводим макар какав узрок, тек да нешто кажем.

- До ђавола, говори јасније, шта хоћеш! - викну напослетку срдито Иван Фјодорович, прелазећи од смирености на грубост.

Смердјаков метну десну ногу уз леву, исправи се још већма, али гледаше и даље са истим спокојством и са истим осмехом.

- Стварнога нема ничега... ја сам тек онако, уз реч. Настаде опет ћутање. Тако су ћутали скоро један минут. Иван Фјодорович је знао да је требало сад да устане и да се наљути, али Смердјаков је стајао пред њим и као да је очекивао: „Баш да видим" - као вели - „хоћеш ли се наљутити?" Бар тако се чинило Ивану Фјодоровичу. На-послетку, он се покрену да устане. Смердјаков као да ухвати згодан тренутак.

- Страшан је мој положај, Иване Фјодоровичу, не знам просто како да помогнем себи - рече наједном одлучно, наглашавајући сваки слог, а код последње речи уздахну.

Иван Фјодорович опет седе.

- Обојица су помахнитали, обојица су сасвим подетињили - настави Смердјаков. - Ја то о вашем родитељу и вашем брату Дмитрију Фјодоровичу говорим. Ето, они ће сад устати, Фјодор Павлович, и одмах ће ми почети

досађивати, и то једнако: „Шта, зар није дошла! Зашто није дошла?" па тако до саме поноћи, па и после поноћи. А ако Аграфена Александровна не дође (зато што она, канда, никако никад и не мисли доћи), он ће навалити на мене ујутру поново: „Зашто није дошла? Због чега није дошла? Кад ће доћи?" - као да сам им ја за све то нешто крив. С друге, опет, стране - таква вам је ствар - чим се смркне, па и раније, ваш ће се брат с пушком у руци појавити ту негде у суседству: „Пази" - вели - „ниткове и чорбару: ако ли ми је за времена не запазиш, и не јавиш ми да је дошла - тебе ћу првог убити!" А чим сване, он ће ме, исто као и Фјодор Павлович, почети стављати на тешке муке: Те „што није дошла?" те „хоће ли се скоро појавити?" - дакле, и пред њим испадам кривац зато што њихова госпођа није дошла. И тако се свакога дана и сваког сата све жешће љуте обојица, и неки пут ми дође да из страха сам себи живот одузmem. Ја се, господине, од њих никаквом добру не надам.

- А што си се уплео? Зашто си преносио гласове Дмитрију Фјодоровичу? - љутито проговори Иван Фјодорович.

- А како се не бих уплитао? Па ја се и нисам уплитао, ако баш хоћете да знате у потпуној тачности. Ја сам од самог почетка непрестано ћутао, јер нисам смео да им се противим; они су ме сами одредили да им будем слуга - Личарда²⁸ код њих да будем. Ништа друго и не знају од то доба, осим једно: „Убићу те, ниткове, ако је пропустиш!" Ја као сигурно рачунам, господине, да ће ми се сутра појавити дуготрајна падавица.

- Каква то дуготрајна падавица?

- Дуг напад, необично дуг. Неколико сати, па, и по читав дан и два траје. Једном ми је то трајало три дана, кад сам пао с тавана. Престане да ме мучи, па тек опет почне; и сва три дана нисам могао доћи к себи. Фјодор Павлович је слао по Херценштубеа, по овдашњег доктора, и он ми је лед на теме метао, и још један лек је употребио... Умало што нисам умро.

- Па, кажу да се падавица не може предвидети, да ће, рецимо, баш у тај и тај сат бити. Како ти то велиш да ће сутра доћи? - запита га Иван Фјодорович.

- Право кажете да се не може унапред знати.

- Осим тога, ти си тада пао с тавана.

- На таван се ја сваки дан пењем, могу и сутра пасти с тавана. А ако не с тавана, ја ћу у подрум пасти, јер ја и у подрум сваки дан идем, по потреби.

Иван Фјодорович се подуже загледа у њега.

- Много ми нешто увијаш, и ја те нешто не разумем - проговори он тихо али некако страшно - хоћеш, ваљда, да се направиш болестан од падавице три дана? А?

Смердјаков, који је гледао у земљу и који је опет мицао врхом десне ципеле, врати десну ногу на место, а уместо ње истаче напред леву, подиже главу, и осмехнувши се рече:

- Кад бих ја тако што могао, то јест да се направим, што вештом човеку није ни тешко учинити, био бих у свом потпуном праву да то средство употребим ради спасења свога живота од смрти; јер кад у болести лежим, онда, баш да Аграфена

²⁸ Уместо: Ричард, верни слуга.

Александровна и дође њиховом родитељу, не могу они тада болесном човеку замерити: „Што ниси јавио.“ Сами ће се постидети.

- Ех, до ђавола! - плану наједном Иван Фјодорович са лицем искривљеним од љутине. - што се тако кукавички бојиш за свој живот! Све су те претње брата Дмитрија само плаховите речи, а више ништа. Неће он тебе убити; убиће, али не тебе!

- Убиће, као муву, али прво мене. А другог нечег се још више бојим: да ме не сматрају њиховим саучесником ако какво чудо са родитељем својим учини.

- А зашто би те сматрали саучесником?

- Зато што сам му ја оне знаке као велику тајну саопштио.

- Какве знаке? Кома си саопштио? Ђаво да те носи, говори јасније.

- Морам све признати - са педантним спокојством отезаше Смердјаков - да ја и Фјодор Павлович имамо једну тајну. Они, као што и сами изволевате знати (ако изволевате знати), већ неколико дана, како дође ноћ, па чак и вече, они се одмах изнутра закључају. Ви сте се у последње време почели сваки пут рано враћати горе у своју собу, а јуче нисте никако ни излазили, па стога можда и не знате како су они почели да се брижљиво закључавају преко ноћи. Да дође макар и сам Григориј Васиљевич, они би и њему отворили само ако би се по гласу уверили да је он. Али Григориј Васиљевич не долази, сад им у собама служим само ја - тако су сами наредили од оног тренутка кад су отпочели ту своју намеру са Аграфеном Александровном. А преко ноћи се сад и ја, по њиховој наредби, удаљавам, и ноћивам у дворишној кући, с тим да до пола ноћи не спавам, него да дежурам, да устајем и око куће обилазим и чекам кад ће Аграфена Александровна доћи, јер они, ево, већ неколико дана њу чекају, баш као полудели. И овако размишљају: она се, вели, њега боји, то јест Дмитрија Фјодоровича (њега зову Митком), па ће ми стога касно увече кроз двориште доћи; а ти, вели, пази на њу до саме поноћи, па и касније. А ако дође, притрчи вратима и лупни ми руком у врата, или у прозор из баште - прва два пута лакше, овако: један, два, а после одмах трипут брже: куц, куц, куц. И тада ћу, вели, ја одмах разумети да је то она дошла, и отворићу ти полако врата. А други знак су ми саопштили за случај ако се што изванредно догоди: најпре двапут брзо - куц, куц, а после, причекавши мало, још једанпут много јаче. Тако ће они разумети да се нешто изненада десило, и да је мени врло потребно да их видим, те ће ми и тада отворити, и ја ћу ући и јавићу им. То за случај ако Аграфена Александровна не би сама дошла, него ако пошаље кога да што јави. Осим тога, могли би наићи и Дмитриј Фјодорович, па да и о њему јавим да је близу. Они се много боје Дмитрија Фјодоровича - тако, кад би Аграфена Александровна већ и дошла, па би се он и она закључали, а у тај се мах негде близу појави Дмитриј Фјодорович, да их онда, опет, неизоставно одмах обавестим, лупнувши трипут, тако да први знак са пет удараца значи: „Аграфена Александровна су дошли“, а други знак од три ударца - „веома је важно“. Сами су ми неколико пута показивали примером и разјашњавали. А пошто у целој васиони о тим знацима знамо само ја и они, то ће они, без икакве сумње и уопште не питајући ко је (јер се врло боје гласно питати ко је) - откључати. Али, ето, ти знаци су сад и Дмитрију Фјодоровичу познати!

- А откуд су му познати? Јеси ли му их ти казао? Како си му смео казати?

- Зато што сам се бојао. Како сам смео оћутати? Дмитриј Фјодорович су сваки дан наваљивали: „Ти мене обмањујеш, ти од мене нешто кријеш? Ја ћу ти обе ноге пребити.“ И, ето, тада сам им ја оне тајне знаке саопштио да би видели моју покорност, и тиме се уверили да их не обмањујем, него да им све саопштавам.

- Ако мислиш да ће се он тим знацима користити, и да ће хтети да уђе, ти га не пуштај.

- Али ако ја будем у наступу падавице, онда како да их не пустим, ако бих се и смео усудити да их не пустим, знајући какви су страшни.

- Ех, до ђавола! А откуд си ти тако уверен да ће ти доћи падавица, ђаво да те носи? шегачиш ли се ти са мношћом?

- Како бих се ја с вама смео шегачити и зар је мени до тога, код оваквог страха? Предосећам да ће ми доћи падавица - предосећање такво имам; просто од самог страха ће ми доћи.

- До ђавола! Ако ти будеш лежао, чуваће стражу Григориј. Ти унапред кажи Григорију, он га неће пустити.

- Ја Григорију Васиљевичу о тим знацима без наредбе господинове не смем нипошто говорити. А што се тиче тога да ће Григориј Васиљевич њих чути и не пустити - они су се баш данас од јучерашњег чуда разболели, а Марфа Игнатјевна су наумили да их сутра лече. Тако су се малочас договорили. А то је њихово лечење врло занимљиво: Марфа Игнатјевна зна некакву ракију, и увек је имају, јаку, са неком травом; они знају неки рецепт. И лече тим тајним леком Григорија Васиљевича једно трипут у години, кад му се сва крста укоче; то му се дешава, буде као узетост, једно трипут преко године. Тада узме пешкир, натопи га у оној ракији и сва му леђа таре пола сата, док се не осуши, чак док сасвим не поцрвени и не отече, а затим му оно што је у стакленцету преостало, дају да попије са некаквом молитвом, али не све, стога што један мали део у тој реткој прилици себи остављају, па такође попију. И како њих двоје, да вам кажем, уопште не пију, одмах се изврну и позадуго чврсто спавају; а кад се пробуди, Григориј Васиљевич је скоро увек после тога здрав, а Марфа Игнатјевна кад се пробуди, њу увек после тога глава боли. И ето, дакле, ако сутра Марфа Игнатјевна ту своју намеру изврши, онда тешко да ће они шта чути и неће моћи спречити Дмитрија Фјодоровича. Они ће спавати.

- Каква бесмислица! Све то да се као наручено наједном стекне: и код тебе падавица, и обоје бесвесни! - викну Иван Фјодорович. - Ама, да нећеш ти сам удесити да се тако стекне! - о те му се наједном, и он страшно намршти обрве.

- Како бих ја то тако удесио... а и што да удешавам кад све од Дмитрија Фјодоровича само зависи, и само од његових мисли... Ако они што хтедну да учине - они ће учинити; а ако неће, онда их, ваљда, нећу ја нарочито довести да их угурам родитељу?

- А што би он оцу долазио, па још крадом, ако Аграфена Александровна, као што ти сам велиш, неће никако доћи? - настави Иван Фјодорович бледећи од љутине. - Ти сам то говориш, а ја, за све време откако сам овде, уверен сам да старац само фантазира, и да њему бештија неће доћи. Што Дмитриј да упада старцу ако она неће долазити? Говори! Хоћу твоје мисли да знам!

- Па ви сами изволевате знати зашто ће они доћи, нашто ту моје мисли? Они ће доћи из беса или због своје подозривости; у случају, на прилику, моје болести, они ће посумњати и ући ће, због нестрпљивости, у собе да траже, као и јуче: да она није прошла некако кришом од њих. Њима је још и то потпуно познато: да је Фјодор Павлович један велики коверат спремио, и у њему три хиљаде запечаћене, под три печата, и све превезано трачицом и написано сопственом њиховом руком: „Анђелу моме, Грушењки, ако усхте доћи" - а затим, после једно три дана, још су испод тога дописали „и пиленцету". Е, ето, то је сумњиво!

- Којешта! - викну Иван Фјодорович, скоро ван себе. - Дмитриј неће доћи да отима новац и још да при том убије оца. Он га је јуче због Грушењке могао убити, као разјарена побеснела будала; али неће доћи да пљачка!

- Њима су сад врло потребне паре, у највећој мери потребне, Иване Фјодоровичу. Ви не знате колико су им потребне - објасни Смердјаков необично спокојно и врло разговетно. - Осим тога, они те три хиљаде сматрају као своје рођене, тако су ми сами казали: „Мени" - вели - „родитељ остаје још равно три хиљаде дужан." А уза све то, схватите, Иване Фјодоровичу, и једну чисту истину: јер је скоро сигурно тако, мора се рећи, да ће га Аграфена Александровна, ако само хтедне, неизоставно нагнати да се њоме ожени, то јест, самог господина, Фјодора Павловича, ако само хтедне, а она ће можда збиља штети. Јер ја тек само тако говорим да она неће доћи, а она ће можда штети још и нешто више, то јест да постане госпођа. Ја знам да су њихов трговац Самсонов њој самој, и са највећом отвореношћу говорили да би та ствар била врло паметна, и при том се смејали. А ни они сами нимало нису глупи. За њих није да полазе за гољу као што је Дмитриј Фјодорович. Е па сад, кад то узмете у обзир, размислите и сами, Иване Фјодоровичу, тада ни Дмитрију Фјодоровичу, па чак ни вама и вашем браци, Алексеју Фјодоровичу, ништа после смрти родитељеве неће остати, ни једна рубља, јер ће Аграфена Александровна ради тога и поћи за њега да се све на њу препише и, какав год да се нађе капитал, да се на њу пренесе. А ако умре ваш родитељ сад, док још свега тога нема, онда ће сваки од вас одмах добити сигурно по четрдесет хиљада; чак и Дмитриј Фјодорович, кога они тако мрзе, јер они тестамент нису писали... Све је то Дмитрију Фјодоровичу одлично познато.

Нешто као да се искриви и задрхта на лицу Ивана Фјодоровича. Он наједном поцрвене.

- Па зашто ти онда - прекиде он наједном Смердјакова - после свега тога мени саветујеш да идем у Чермашњу? Шта си хтео тиме да кажеш? Ја да одем, а код вас ће се свашта догодити!

Иван Фјодорович једва дисаше.

- Потпуно тачно! - тихо и разложно проговори Смердјаков, али пажљиво пратећи погледом Ивана Фјодоровича.

- Како то потпуно тачно? - запита Иван Фјодорович, једва се савлађујући и страшно севајући очима.

- Ја сам то говорио, јер ми је вас жао. Да сам ја на вашем месту, ја бих све одмах оставио... не бих у таквим приликама даље остајао - одговори Смердјаков најотвореније, гледајући како севају очи Ивана Фјодоровича.

Обојица заћуташе неко време.

- Ти си, канда, велики идиот, и, већ наравно... страشان нитков! - устаде наједном са клупе Иван Фјодорович. Затим већ хтеде проћи кроз вратанца, али наједном стаде и окрену се Смердјакову. Деси се нешто чудновато: Иван Фјодорович се изненада, као у некаквим грчевима, угризе за усну, стиште песнице и -још тренутак само, па би јурнуо на Смердјакова. Овај је то приметио у истом тренутку, задрхтао је и устукнуо свим телом назад. Но тренутак прође срећно за Смердјакова, и Иван Фјодорович ћутећи, и као у некаквој недоумици, пође на вратанца.

- Ја сутра у Москву путујем, ако хоћеш да знаш - сутра рано изјутра - то ти је све! - љутито, полагаано и гласно проговори он наједном, чудећи се после себи и сам: што ли му је тада требало да то говори Смердјакову.

- То би било најбоље - прихвати овај, баш као да је само то и чекао - једино је незгодно што вас из Москве могу телеграфом одавде узнемирети, у случају ако би се тако што десило.

Иван Фјодорович опет застаде и опет се брзо окрену Смердјакову. А и са овим, баш као да се нешто десило. Сва фамилијарност и немарност његова наједном ишчезоше; лице његово изражавало је необичну пажњу и очекивање, али већ бојажљиво и понизно: „Имаш ли можда још што да кажеш - хоћеш ли још што додати?" - Просто се то могло читати у његовом пажљивом погледу, који се чисто упио у Ивана Фјодоровича.

- А зар ме и из Чермашње не би дозволили... ако би се тако што десило? - викну Иван Фјодорович, однекуд наједном страшно повисивши глас.

- Па и из Чермашње ће вас... узнемирети... - промрмља Смердјаков скоро шапатом, баш као да се био збунио, али и даље пажљиво, пажљиво гледајући Ивана Фјодоровича право у очи.

- Само, Москва је даље, а Чермашња ближе, па ваљда путни трошак жалиш, кад тако наваљујеш баш за Чермашњу. Или ме, можда, жалиш што ћу морати много заобилазити?

- Сасвим тачно... - промрмља Смердјаков гласом који се већ пресекао, гнусно се смешећи и опет грчевито спреман да за времена одскочи натраг.

Али Иван Фјодорович се наједном, на велико изненађење Смердјаковљево, засмеја, и брзо прође кроз вратанца и даље се смејући.

Да је неко погледао у његово лице, сигурно би закључио да се он није засмејао од весеља. Ни он сам ни за шта на свету не би могао објаснити шта је било с њим тада, у том тренутку. Кретао се и ишао као у грчевима.

VII

„МНОГО ВРЕДИ РАЗГОВОР СА ПАМЕТНИМ ЧОВЕКОМ"

А тако је и говорио. Наишавши на Фјодора Павловича у сали, тек што је ушао, он му наједном викну, машући рукама: „Ја ћу горе, у своју собу, а не код вас, до виђења", и оде даље, трудећи се да чак и не погледа оца. Врло је могућно да му је старац био и сувише мрзак у том тренутку, али тако безобзирно испољавање непријатељског осећања било је изненађење чак и за Фјодора Павловича. А старац је очевидно хтео да му што пре нешто саопшти; због тога је нарочито и изишао био у салу да га дочека; но чувши такву љубазност, он застаете ћутећи и са подсмешљивим изразом пропрати очима свога сина на степеницама, до поткровља, све док му се овај не изгуби из вида.

- Шта му је? - одмах запита он Смердјакова, који уђе за Иваном.

- Љуте се због нечег - ко ће их знати! - промрмља овај, извлачећи се.

- Ћаво да га носи! Нек се љути. Донеси самовар, па се брже чисти одавде! Одмах! Има ли што ново?

Ту отпочеше она иста питања на која се Смердјаков малочас жалио Ивану Фјодоровичу, то јест све оно у вези са очекиваном посетитељком, те ћемо та питања овде изоставити. После пола сата кућа је била закључана, и пошашавели старкеља ходао је по собама, у узбуђеном очекивању да се сваког тренутка чује пет уговорених удараца, овда-онда извирујући кроз мрачне прозоре, али ништа кроз њих не видећи осим ноћи.

Било је већ врло доцкан. Иван Фјодорович никако не спаваше и размишљаше. Доцкан је легао те ноћи, око два сата. Али ми сад нећемо приказивати ток његових мисли, а није нам ни време улазити у ту душу: и на ту ће душу доћи ред. А кад бисмо баш и покушавали да што саопштимо, то би врло тешко било учинити стога што то и нису биле мисли, него нешто врло неодређено, и, што је главно, и сувише узбуђено. Он је и сам осећао да је погубио све своје конце. А мучиле су га и разне чудновате, скоро сасвим неочекиване жеље, на пример: већ после поноћи он наједном упорно и неиздржљиво зажеље да сиђе доле, да откључа врата, да оде у дворишну кућу, да избије Смердјакова, али кад бисте га запитали зашто, он вам никако не би могао изнети тачно ниједан узрок, осим можда то да му је тај слуга постао врло мрзак, као најгори злотвор, какав се само може наћи на свету. С друге стране, његову душу те ноћи обузимаше некаква необјашњива и понижавајућа бојажљивост, од које он - он је то осећао - као да је губио чак и физичку снагу. Глава га је болела и вртело му се. Нешто мрско притискиваше му душу, као да се спремао да се неком свети. Мрзео је чак и Аљошу, сећајући се скорашњег разговора с њим, на тренутке је веома мрзео и самога себе. На Катарину Ивановну скоро је заборавио и да мисли, и много се томе после чудило, тим пре што се добро сећао како је још јуче изјутра, кад се онако разметљиво похвалио код Катарине Ивановне да ће сутра отићи у Москву - у души својој одмах био шапнуо: „Какве глупости, нећеш отићи, нити ће тако лако бити да се отргнеш, као што се сад хвалишеш." Сећајући се те ноћи много доцније, Иван Фјодорович се са нарочитом одвратношћу сећао: како би тек наједном устајао с канабета, и полагао, као да се страшно боји да га не виде, отварао врата, излазио на степенице и ослушкивао наниже, према доњим собама, како се тамо доле Фјодор Павлович креће и хода; слушао би дуго, до пет минута, са чудноватом неком радозналошћу, притајеног даха и са лупањем срца. А зашто

је све то чинио, зашто је послушковао - наравно, ни сам није знао. Тај „поступак“ је после, целог живота, називао „гадним“, и целог га је живота свог сматрао, у дубини своје душе - за најподлији поступак у току целог свог века. Према Фјодору Павловичу он у тим тренуцима није осећао никакве мржње, него је само однекуд страшно био радознао: како он тамо доле хода, шта ли, на пример, тамо у својој соби сад ради, и нагађао и замишљао како старац сад тамо доле јамачно провирује кроз мрачне прозоре, наједном застаје наред себе, и чека, чека - неће ли ко закуцати. Иван Фјодорович је због тога једно двапут излазио на степенице. Кад се све утишало и кад је већ легао и Фјодор Павлович, биће око два сата, леже и Иван Фјодорович, са чврстом жељом да што пре заспи, јер се осећао страшно измучен. И збиља, он заспа наједном чврсто, и спаваше без снова, али пробуди се рано, око седам сати, кад је већ свануло. Отворивши очи, на своје чудо, наједном осети у себи прилив неке необичне енергије, брзо скочи и брзо се обуче, затим извуче кофер и без оклевања поче да се пакује. Рубље је, баш као наручено, јуче изјутра све добио од праље. Иван Фјодорович се чак насмеши при помисли како је све тако zgodно испало да нема никакве сметње његовом изненадном одласку. А одлазак је збиља изгледао изненадан. Премда је Иван Фјодорович јуче говорио (Катарини Ивановној, Аљоши и после Смердјакову) да ће сутра отпутовати, ипак, лежући синоћ да спава, он се врло добро сећао да у оном тренутку није ни мислио на одлазак, бар никако није мислио да ће му сутра, кад се пробуди, први корак бити да што брже спреми кофер. Напослетку, кофер и торба су готови; било је око девет сати кад се Марфа Игнатјевна попе к њему са обичним, свакодневним питањем: „Где ћете данас изволети чај пити, ту код вас, или ћете сићи доле?“ Иван Фјодорович сиће доле, изгледао је скоро весео, премда је у њему, у речима и покретима, било нечег растресеног и ужурбаног. Љубазно се поздравивши са оцем, и нарочито га упитавши за здравље, не сачекавши, уосталом, да отац доврши одговор, он наједном изјави да за један сат одлази у Москву, сасвим, и моли да се пошаље по кола. Старац саслуша то саопштење без и најмањег чуђења, сасвим неуљудно заборавивши да макар мало пожали због одласка синовог, место тога, он се наједном ужурба, сетивши се баш у тај мах једног преко потребног свог посла.

- Ах, молим те, ето какав си! Ниси ми јуче рекао... али свеједно, можемо и сад удесити. Учини ми љубав велику, рођени мој, сврати у Чермашњу. Са Волонје станице имаш само мало улево да скренеш, свега можда каквих дванаест врстица, и ето те у Чермашњи.

- Ама, молим вас, не могу: до железнице има осамдесет врста, а воз иде са станице у Москву у седам увече - таман, дакле, да стигнем на време.

- Стићи ћеш сутра или прекосутра, а данас сврати у Чермашњу. Не стаје те много да родитеља умириш! Да немам овде посла, ја бих сам одавно тркнуо, јер је та ствар тамо хитна и изузетна; а овде ја... није време за то... Тамо је, знаш, та моја шумица, у двома деоницама, у Бегичеву и Ђачкину, изван хатара. Маслови, старац и син му, трговци, дају ми свега осам хиљада да посеку шуму, а лане је наилазио један купац и дванаест хиљада давао, али није овдашњи - ето у чему је ствар! Овдашњима се сад не може ни продати; стари Маслов и син му леже на стотинама хиљада и каишаре: што ти даду, то мораш узети; од овдашњих нико не сме с њима да се носи. Иљински поп ми прошлог четвртка писао да је дошао Горсткин, такође трговац, ја га знам, и наша срећа те није овдашњи, него из

Погребова, те се, дакле, не боји Маслових, јер није овдашњи. „Једанаест ћу” - вели - „хиљада дати за шуму” - чујеш ли? А задржаће се овде, пише поп, свега недељу дана. Па ето, да пођеш, и да с њим уговориш...

- Па пишите попу, и он ће се договорити.

- Ама, не зна то поп - то је оно. Тај поп ништа не види. Златан човек, могу му сад одмах двадесет хиљада поверити без признанице на чување, али ништа не види, као и да није човек - врана ће га преварити. А учен човек, помисли само! Тај Горсткин је на изглед сељак, у плавом капуту на струк, али је по карактеру страشان подлац; у томе и јесте наша заједничка невоља: он лаже, и ту је тешкоћа. Неки пут толико налаже да се само чудиш шта ће му то. Налагао ми преклане да му је жена умрла и да се поново оженио, а ништа од тога није било, помисли само: жена му никад није умирала, жива је и сад, и бије га сваки трећи дан. И сад, дакле, треба дознати да ли лаже или истину говори да хоће да купи шуму и да даје једанаест хиљада.

- Па ни ја ту ништа нећу учинити, јер ни ја не умем да видим.

- Стој, причекај, добар си ти, зато ћу ја теби све његове особине саопштити; ја с њим већ одавно радим. Видиш, њему у браду треба гледати: брадица му је риђаста, гадна, ретка. Ако му брадица игра, а он говори и љути се, значи добро је, истину говори, биће нешто од посла; ако браду глади левом руком, па се смешка, е, тада значи: вара, хоће да подвали. У очи му никад не гледај, по очима ништа не можеш разабрати - мутна вода, варалица - гледај у браду. Ја ћу ти дати писамце за њега, а ти му га покажи. Он је Горсткин, али није Горсткин, него Љагави; но ти му не говори да је Љагави: наћи ће се увређен. Кад се погодиш с њим, и видиш да је у реду, одмах пиши овамо. Само напиши „не лаже”, а ја ћу већ знати. Држи се на тих једанаест хиљада, једну хиљдицу можеш попустити, више не попуштај. Помисли само: осам и једанаест - три хиљаде разлика. Те три хиљаде као да сам на путу нашао; питање је кад ћу другог купца наћи, а новац ми је страшно потребан. Кад ми јавиш да је озбиљно, тада ћу већ и ја одавде тркнути и довршити; некако ћу уграбити времена. А овако - што да ја тамо јурим ако је поп све само измислио? Но, хоћеш ли ићи?

- Ама немам кад, поштедите ме.

- Учини љубав оцу, нећу ти заборавити! Без срца сте ви сви, ето, то ти је! Шта је теби дан, или два! Куда ћеш сад? У Венецију? Неће ти пропасти Венеција за два дана. Ја бих Аљошку послао, али шта зна Аљошка у таквим пословима? Ја само због тога што си ти паметан човек; зар ја не видим! Дрвима не тргујеш, али имаш око. Ту је главно видети да ли човек озбиљно говори или не. Кажем ти, само му гледај у браду: ако му игра брадица, озбиљно је.

- Ма ви мене сами у ту проклету Чермашњу гурате, а? - повика Иван Фјодорович, јетко се осмехнувши.

Фјодор Павлович не примети ту јеткост, или је не хтеде приметити, а осмех прихвати.

- Дакле, идеш, идеш? Одмах ћу ти писамце спремити.

- Не знам да ли ћу ићи, не знам, путем ћу одлучити.

- А што путем, одлучи се одмах. Драги мој, одлучи се! Ако се споразумеш, напиши ми два ретка, предај попу, он ће ми у тренутку твој абер послати. А после

те више нећу задржавати, иди у Венецију. Натраг ће те, на Воловју станицу, поп на својим колима одвести...

Старац је био просто усхићен. Написа писамце, посла по кола, изнесоше закуску, коњак. Кад је старцу што било мило, он би обично почео да се предаје осећањима, али овога пута као да се уздржавао. О Дмитрију Фјодоровичу, на пример, не проговори ни једне речце. А растанак га ни најмање није дирнуо, чак као да није знао о чему да говори; Иван Фјодорович све то врло лепо запази:

„Баш сам му досадио" - помисли у себи.

Испраћајући сина, већ са степеница старац као да се малко узврпољи и покуша да се пољуби са сином. Али Иван Фјодорович му брже пружи руку, очигледно избегавајући пољубац. Старац одмах разумеде и наједном се задржа.

- Но, срећно, срећно! - понављаше он са степеница. - Ваљда ћеш још некад у животу доћи? Е, па, дођи, увек си ми добродошао. Христос нека је с тобом!

Иван Фјодорович се попе у тарантас.

- Збогом, Иване, немој да ме много грдиш! - викну као последње отац.

Изиђоше да га испрате сви укућани: Смердјаков, Марфа и Григориј. Иван Фјодорович поклони свима по десет рубаља. Кад већ седе у тарантас, Смердјаков прискочи да поправи ћилим.

- Видиш... у Чермашњу идем... - опет му се, као и јуче, само од себе оте са језика, па још са некаквим нервозним осмехом.

Дуго се тога сећао доцније.

- Дакле, право веле људи да много вреди разговор са паметним човеком - сигурним гласом одговори Смердјаков, погледавши значајно Ивана Фјодоровича.

Тарантас крену и полете. У души путничковој било је мутно, али он жељно гледаше унаоколо на поља, на брежуљке, на дрвеће, на јато гусака, које је летело високо над њим ведрим небом. И наједном му би тако добро. Покуша да ступи у разговор са кочијашем, и страшно га заинтересова нешто од онога што му сељак одговори; али после једног тренутка увиде да му је све пролетело мимо ушију, и да он, у ствари, није ни разумео шта је сељак одговорио. Он ућута; добро је и тако: ваздух чист, свеж, небо јасно. У један мах појавише се у његовом сећању ликови Аљоше и Катарине Ивановне; али он се тихо осмехну, тихо дуну на мила привиђења, и њих несташе.

„Доћи ће и њихово време" - помисли он.

До станице долетеше брзо, променише коње и појурише у Воловју.

„Шта ли је хтео да каже тиме да много вреди разговор са паметним човеком?" - наједном му скоро стаде дах. - „А што ли му, опет, и ја рекох да идем у Чермашњу?"

Дојурише до Воловје станице. Иван Фјодорович изиђе из тарантаса, кочијаша га опколише. Погађали су се да га одвезу у Чермашњу, двадесет врта сеоским путем. Он заповеди да се преже. Уђе у поштанску станицу, осврну се на све стране, погледа на жену станичног надзорника, опет изиђе на доклат.

- Нећу у Чермашњу. Је ли, момци, нећу закаснити за седам сати на железницу?

- Таман ћемо стићи. Хоћемо ли да прежемо?

- Прежи одмах. Хоће ли бити ко од вас сутра у граду.

- Како не би био, ето Митриј ће бити.

- Би ли ти, Митриј, хтео да ми учиниш једну услугу? Сврати до мога оца, Фјодора Павловића Карамазова, па му кажи да у Чермашњу нисам ишао. Можеш ли?

- Што да не свратим - свратићемо; Фјодора Павловича врло одавно познајемо.

- И ево ти за чај, јер ти он сигурно неће дати... - весело се засмеја Иван Фјодорович.

- И заиста неће дати! - засмеја се Митриј. - Хвала, господару, зацело ћемо учинити...

У седам сати увече Иван Фјодорович уђе у вагон и појури у Москву.

„Збогом све што је било, свршено је са пређашњим светом заувек, и нека му одсад не буде ни трага ни гласа! У нови свет, у нова места - и без освртања!"

Али место усхићења, душу му наједном обузе такав мрак, а у срцу га стаде тиштати таква туга какву никад дотле није осећао. Сву је ту ноћ провео мислећи; вагон је летео; тек у свануће, већ улазећи у Москву, он наједном као да се прену.

- Ја сам подлац! - прошапта за себе.

А Фјодор Павлович, испративши сина, остаде врло задовољан, читава два сата осећао се скоро срећан и пијуцкао је коњак, кад се у кући наједном догоди за све врло незгодна и врло непријатна околност, која у тренутку баца Фјодора Павловича у велику забуну: Смердјаков пошао по нешто у подрум, и пао са горње степенице. Још срећа што се у дворишту у то доба десила Марфа Игнатјевна, те је на време чула. Пад није видела, али је зато чула узвик, узвик нарочит, чудноват, њој већ одавно познат - узвик епилептичара који пада у наступу болести Да ли му се тај наступ десио у тренутку кад је силазио низа степенице, тако да се, наравно, одмах морао скотрљати доле у несвести, или је, напротив, наступ код Смердјакова, познатог епилептичара, наишао услед пада и потреса - то је немогућно било разабрати, али су га нашли већ на дну подрума, у грчевима и у дрхтавици, како се бацака са пеном на уснама. С почетка су мислили да је морао ма шта сломити, руку или ногу, и да се угрувао; међутим, ипак „сачувао га је Господ", као што се изрази Марфа Игнатјевна: ништа се такво није десило, него га је само тешко било подићи и изнети на светлост божју. Али замолише суседе да им помогну, те некако и то свршише. При свем том послу налазио се и Фјодор Павлович, те им је и он помагао, очевидно преплашен и збуњен. Болесник, међутим, није долазио к себи: наступи су, истина, престајали за неко време, али се опет понављаху; сви закључише да ће се десити оно што и лане, кад је опет тако изненада пао с тавана. Сетише се како су му тада метали на теме лед. Леда се још нађе у подруму, и Марфа Игнатјевна учини што треба, а Фјодор Павлович предвече посла по доктора Херценштубеа, који одмах дође. Прегледавши болесника брижљиво (то је био најпедантнији и најпажљивији лекар у свој губернији, поодмаклих година и поштовања достојан старчић), он закључи да је наступ необичан и може да буде опасан, да он засад још не разуме све, али да ће се сутра ујутру, ако не помогну лекови што их је сад дао, одлучити да препише друге. Болесника метнуше у постељу у кући у дворишту, у соби до стана Григоријевог и Марфе Игнатјевне. После је Фјодора Павловича цео дан пратила несрећа за несрећом: ручак је зготовила Марфа Игнатјевна, и супа је, кад се

упореди са кувањем Смердјаковљевим, била „као сплачине“, а кокошка толико препечена да се није могла сажвакати. На те горке, премда оправдане прекоре господинове, Марфа Игнатјевна одговорила је: да је кокошка ионако била врло матора, и да она, Марфа, није учила куварски занат. Предвече се појави и друга невоља: Фјодору Павловичу саопштише да је Григориј, коме од прекјуче није добро, сасвим пао у постељу: „укочио се у крстима“. Фјодор Павлович заврши чај што је могао раније, и затвори се сам у кућу. Био је у страшном и немирном ишчекивању. Ствар је у томе што је баш те вечери скоро поуздано очекивао Грушењкин долазак; још рано јутрос Смердјаков је готово тврдио да су „они сигурно обећали доћи“. Срце помамног старца ударише немирно; ходао је по својим празним собама и ослушкивао. Требало је бити веома на опрезу: могао ју је вребати Дмитриј Фјодорович; стога, чим она лупне у прозор (Смердјаков је још прекјуче уверио Фјодора Павловича да јој је казао где и како да куца), треба јој што пре отворити врата, и нипошто је не задржавати ни једног тренутка узалуд у ходнику, да се не би, сачувај боже уплашила и побегла. Фјодор Павлович био је забринут али још никад срце његово није пливало у слађој нади: та могло се скоро као поуздано рећи да ће она овога пута неизоставно доћи!...

КЊИГА ШЕСТА

РУСКИ МОНАХ

I

СТАРАЦ ЗОСИМА И ЊЕГОВИ ГОСТИ

Када је Аљоша са немиром и болом у срцу ушао у ћелију старчеву, он застаде готово пренеражен: место умирућег болесника, можда већ без свести, како се бојао да ће га затећи, он га угледа где седи у наслоњачи, са лицем, истина, изможденим од слабости, али бодрим и веселим, окруженог гостима, са којима је водио тих и ведар разговор. Уосталом, он је устао из постеље тек четврт сата пре доласка Аљошиног; гости су се били већ раније скупили у његовој ћелији и чекању док се он не пробуди, на основу поузданог уверења оца Пајсија да ће „учитељ устати неизоставно да се још једном разговори са милима његову срцу, као што је сам рекао и као што је сам обећао још јутрос". А томе је обећању, па и свакој речи умирућег старца, отац Пајсиј веровао чврсто, у толикој мери да, кад би га видео сасвим без свести и чак без даха, а имао би његово обећање да ће још једном устати и опростити се с њим - он ни самој смрти не би поверовао, него би очекивао да се самртник поврати у живот и испуни што је обећао. А јутрос му је старац Зосима сасвим поуздано рекао, спремајући се да заспи: „Нећу умрети пре него што се још једном не насладим беседом са вама, љубазни срца мога, и пре него што мила лица ваша видим, и душу своју још једном пред вама излијем." Они што су се скупили на ту, по свој прилици последњу беседу старчеву, беху најоданији његови пријатељи много година. Била су четворица: јеромонаси отац Јосиф и отац Пајсиј, јеромонах отац Михаило, старешина скита, човек још не тако стар, не баш много учен, простог порекла, али духом чврст, који је непоколебљиво и просто веровао, на изглед строг, али са дубоком топлином у своме срцу, но који је очигледно скривао ту своју топлину, некако се ње чак стидећи. Четврти гост беше већ сасвим постарији, простији монах, пореклом врло сиромашан сељак, брат Анфим, малтене полуписмен, ћутљив и тих, који је ретко с ким говорио, најсмернији међу смернима, и који је личио на човека заувек уплашена нечим великим и страшним, нечим за шта је слаба његова памет. Тога бојажљивог човека старац Зосима је веома волео и целога свога живота се опходио према њему са необичним поштовањем, премда можда ни с ким, целог

свог века, није проговорио мање речи него с њим, иако је некада многе године провео путујући с њим по свој светој Русији. Било је то врло давно, још пре својих четрдесет година, кад је старац Зосима први пут почео монашки подвиг свој у једном сиромашном, мало познатом костромском манастиру, и кад је, ускоро после тога, пошао да прати оца Анфима на његовом путовању ради скупљања прилога за њихов мали сиромашни костромски манастир.

Сви, и домаћин и гости, разместише се у другој соби старчевој, у којој му стајаше постеља, као што је било речено раније, веома тесној, тако да се њих четворица (осим Порфирија, искушеника, који остаде стојећи) једва некако сместише око наслоњаче на столицама које беху донете из прве собе. Већ се почело смркавати; собу су осветљавала кандила и воштанице пред иконама. Угледавши Аљошу, који се беше збунио при уласку и стао на вратима, старац се радосно осмехну на њега и пружи му руку:

- Здраво, тихи, здраво, мили мој, ето и тебе. Знао сам да ћеш доћи.

Аљоша му приђе, саже се пред њим до земље и заплака. Нешто се отимало из његовог срца, душа му је дрхтала, хтео је да зајеца.

- Шта ти је, причекај с оплакивањем - насмеши се старац, метнувши десну руку своју на његову главу - ето видиш, ја седим и беседим, и можда ћу још двадесет година поживети, као што ми је пожелела јуче она добра, мила жена из Вишегорја, са девојчицом Лизаветом на рукама. Сети се, Господе, и матере и девојчице Лизавете! (Он се прекрсти.) Порфирије, јеси ли однео њен дар куд сам ти рекао?

Био се сетио јучерашњих шездесет копјејака, које му је дала она весела поклоница да се да „оној која је од мене сиромашнија“. Такве жртве се приносе као епитимија којој се добровољно подвргава и неизоставно од новаца својом муком зарађених. Старац посла Порфирија још синоћ једној недавно погорелој нашој грађанки, удовици са децом, која после пожара беше пошла у прошњу. Порфириј пожуре да саопшти да је ствар већ учињена и да је дао као што му је било заповеђено - „од непознате добротворке“.

- Устани, мили мој - настави старац да говори Аљоши - да те погледам. Јеси ли био код својих и јеси ли видео брата?

Аљоши се учини чудновато што старац пита тако одлучно и тачно само за једнога од браће - а за којег? Значи, због тога га је брата, можда, и слао од себе, и јуче, и данас.

- Једнога сам од браће видео - одговори Аљоша.

- Ја мислим на оног јучерашњег, старијег, коме сам се до земље поклонио.

- Тога сам само јуче видео, а данас га никако нисам могао наћи - рече Аљоша.

- Похитај да га нађеш, сутра опет, иди и похитај, све остави, па похитај. Можда ће ти још поћи за руком да нешто страшно спречиш. Ја сам се јуче великој будућој патњи његовој поклонио.

Он наједном ућута и као да се замисли. Речи су му биле необичне. Отац Јосиф, сведок јучерашњег старчевог клањања до земље, згледа се са оцем Пајсијем. Аљоша не издржа:

- Оче и учитељу - проговори он са необичним узбуђењем - сувише су нејасне речи ваше... Каква то патња њега очекује?

- Не буди радознао. Јуче ми се учинило нешто страшно... Као даје сву судбу његову изразио јуче његов поглед. Имао је један такав поглед... да сам се наједном ужаснуо у срцу свом од онога што тај човек себи спрема. Једанпут или двапут у животу видео сам код неких људи такав исти израз лица... који као да је изражавао сву судбину тих људи, и судбина се њихова, авај, збила. Послао сам те к њему, Алексеју, јер сам мислио да ће му братски лик твој помоћи. Него, све је од Господа, па и све судбе наше. „Ако зрно пшенично, паднувши на земљу не умре, онда једно остане; ако ли умре, много рода роди." Запамти то. А тебе сам, Алексеју, много пута у свом животу у мислима благосиљао због твог лика, то да знаш - рече старац са тихим осмехом. - Ја мислим о теби овако: изићи ћеш из ових зидова, а у свету ћеш остати као монах. Много ћеш имати противника, али ће те и сами непријатељи твоји волети. Много ће ти несреће донети живот - али ћеш услед ње и бити срећан, и живот ћеш благословити, и друге ћеш нагнати да га благослове - што је важније од свега. Ето ти, какав си ти. - Оци и учитељи моји - окрену се он гостима својим, гануто се смешећи -никада до данас нисам говорио - чак ни њему - зашто је лик овога младића толико мио мојој души. Тек сад ћу да кажем: његов лик ми је био као неко сећање и пророчанство. На осветку дана мојих, још као мало дете, имао сам старијег брата, који је умро као младић, на моје очи, од свега седамнаест година. Доцније, пролазећи кроза живот, ја се поступно уверих да је тај мој брат у мојој судби био као неко упутство и предодређење одозго, јер да се он није јавио у мом животу, да њега није било никако - ја можда никад не бих примио монашки чин, нити бих ступио на драгоцени овај пут. Та прва појава била је још у мом детињству, и ево, већ на завршетку мога пута, јасно ми се јавља као њено понављање, чудно је то, оци и учитељи, да ми се Алексеј - премда на мог брата не личи много, само донекле - чинио толико налик на њега духовно да сам га много пута сматрао баш за оног младића, брата свога, који ми је дошао на крају пута мога, тајанствено, да ме на нешто подсети и упуту, тако да сам се чудио и себи самом и таквој чудноватој својој машти. Чујеш ли ти ово, Порфирије - окрену се он искушенику, који га је послуживао. - Много сам пута видео на лицу твојем као некакво огорчење што Алексеја већма волим него тебе. Сад, ето, знаш зашто је тако било; али ја и тебе волим, то треба да знаш, и много пута ми је тешко било што се жалостиш. А вама, мили гости, да испричам о томе младићу, брату свом, јер у мом животу није било појаве драгоценије, више пророчанске и дирљивије. Милина обузима срце моје, и ја посматрам сав живот свој у овом тренутку као да га свега наново преживљујем...

Овде морам приметити да се тај последњи разговор старчев са гостима који га посетише у последњи дан његовог живота сачувао делимично записан. Записао га је Алексеј Фјодорович Карамазов неко време после смрти старчеве по сећању. Но да ли је то сасвим тачан тадашњи говор, или му је он у својим белешкама додао понешто и из пређашњих разговора са својим учитељем, то већ не могу тачно казати. Осим тога, читав говор старчев у тој белешци иде без прекидања, као да је излагао свој живот у виду приповетке, обраћајући се пријатељима својим -док се, несумњиво, према доцнијем причању, у ствари, збивало нешто друкчије, јер се тога вечера водио општи разговор, и премда су гости свога домаћина ретко

преки-дали, ипак су и они говорили, мешали се у разговор, чак су можда и сами казивали и причали понешто. Осим тога, причање није уопште могло тећи тако непрекидно, јер је старац с времена на време губио дах, губио глас, чак легао на постељу да се одмори, премда не би заспао, нити би гости напуштали своја места. Једном или двапут разговор се прекидао читањем јеванђеља; читао је отац Пајсиј. Значајно је и то што нико од њих није мислио да ће старац умрети те исте ноћи, тим пре што те последње вечери живота свога он, после дубоког сна, наједном као да нађе у себи нову снагу, која га је држала за време читавог тог дугог разговора са пријатељима. То је била као последња раздраганост, која је одржавала у њему невероватну живахност, али само за кратко време, јер се његов живот пресече наједном... Но о томе после. А сад напомињем да сам сматрао за боље да се ограничим само на причу старчеву по рукопису Алексеја Фјодоровича Карамазова, не износећи све појединости разговора, наравно - то понављам - много је штошта Аљоша узео и из ранијих беседа и саставио уједно.

II

ИЗ ЖИВОТА У БОГУ ПРЕМИНУЛОГ
ЈЕРОСХИМОНАХА СТАРЦА ЗОСИМЕ,
САСТАВЉЕНО, ПО ЊЕГОВИМ СОПСТВЕНИМ
РЕЧИМА, АЛЕКСЕЈЕМ ФЈОДОРОВИЧЕМ
КАРАМАЗОВОМ

ПОДАЦИ БИОГРАФСКИ

а) О младићу, брату старца Зосиме

Мили оци и учитељи, ја сам се родио у далекој северној губернији, у граду Б., од оца племића, али не великог рода, и са малим чином. Он премину кад ми је било тек две године, и ја га уопште не памтим. Оставио је мајци мојој дрвену кућу, омању, и нешто новаца, не много, али довољно да са децом живи без оскудице. А били смо у мајке свега двојица: ја - Зиновије - и старији брат мој,

Маркел. Он је био од мене старији једно осам година, нарави плаховите и раздражљиве, али добар; није био подсмевач, а био је чудновато ћутљив, нарочито у кући, са мном, с мајком и са млађима. Учио је у гимназији добро, али се са друговима својим није зближавао, премда се није ни свађао, бар тако га је запамтила мати. На једно пола године пре своје смрти, кад већ беше навршио седамнаест година, навади се да иде к једном усамљеном човеку у нашем граду, који је био као неки политички прогнаник протеран из Москве у нашу варош због слободоумља. Тај прогнаник беше врло учен човек, истакнут филозоф на универзитету. Он некако заволи Маркела и стаде га примати. Младић би седео код њега по читаве вечери, и тако преко целе зиме, док прогнаника не позваше натраг у државну службу у Петроград, по његовој сопственој молби, јер је имао заштитника. Наста велики пост, а Маркел неће да пости, свађа се, и смеје се посту: „Све су то измишљотине” - вели он - „и нема никаквог бога”; страшно је уплашио и мајку и нашу послугу, а и мене онако малог, јер, иако сам тада имао свега девет година, кад чух те речи, веома се уплаших и ја. Наша послуга били су сами кметови, њих четворо, сви купљени на име познатог нам спахије²⁹. Још се сећам како је од њих четворо мати продала једну, куварицу Афимју, хрому и постарију, за шездесет рубаља у асигнацијама, а на њено место узела слободну. И гле, шесте недеље поста брату наједном позли; он је одувек био болешљив, грудоболан, грађе слабе и наклоњен сушици: био је повисока раста, али мршав и слабуњав, и врло пријатна лика. Да ли је назебао, или што друго - тек лекар дође и брзо шапну мојој мајци да сушица нагло узима маха и да брат неће преживети пролеће. Стаде мајка плакати, стаде врло пажљиво молити брата (зато да га не уплаши) да пости и да се причести светим божјим тајнама, јер се тада још држао на ногама. Чувши то, он се разљути и изгрди храм божји, али се замисли: одједном схвати да је опасно болестан и да га родитељка и моли, док још има снаге, да пости и да се причести. Уосталом, и сам је знао да одавно није здрав, и још годину дана пре тога рекао је једном за столом мени и мајци, хладнокрвно: „Нема ништа од мене, тешко да ћу и годину дана саставити”; и ето, баш као да је прорекао. Прођоше једно три дана и настаде Страсна недеља. Тада брат од уторка изјутра поче постити. „Ја то, мајко, вама за љубав чиним, да вас обрадујем и умирим” - рече јој он. Заплака се мати од радости, а и од жалости: „Мора да му је близу крај кад се наједном тако променио.” Али брат не могаде дуго ићи у цркву, паде у постељу, тако да су га исповедили и причестили код куће. Насташе дани светли, јасни, миомирисни - те године је Ускрс падао доцкан. Сећам се: по сву ноћ кашље, рђаво спава, а изјутра се увек обуче и покушава да седне у меку наслоњачу. Тако га се и сећам: седи, онако тих, смеши се; болан је, а лик му весео, радостан. Сав се душевно изменио - тако дивна промена отпоче у њему наједном! Уђе му у собу стара дадиља: „Дозволи, мили, да ти припалим кандило пред иконом.” Он то пре није дозвољавао, чак би гасио. - „Пали, мила, пали; изрод сам био што сам вам то бранио. Ти се богу молиш палећи кандило, а ја се молим уживајући у теби. Једноме се, дакле, богу молимо.” Чудновате нам се учинише те речи; мати оде у своју собу, па непрестано плаче; само кад улази у његову собу, брише очи и прави весело лице: „Мајко, не плачи, драга,” - рекне јој тек он - још много имам да живим, још много да се радујем с вама, живот је весео, радостан!”

²⁹ Јер нико без земље није имао право да купује кметове.

- „Ах, мили, каква ти је то радост кад сву ноћ гориш у ватри, и кашљеш тако да ти се груди просто цепају." - „Мама" - одговори он њој - „не плачи, живот је рај, и сви смо ми у рају, али ми то нећемо да знамо; а кад бисмо хтели да дознамо, одмах би сутра на целом свету настао рај." Сви су се чудили речима његовим, тако је он то чудно и тако поуздано говорио; сви осећаху неку милину и плакаху. Долажаху нам познаници. „Драги моји" - вели им он - „мили моји, чиме сам ја то заслужио да ме волите; зашто ме оваквог волите, и како ја то пре нисам знао и нисам ценио!" Чим би ко од послуге ушао, он би говорио: „Мили моји и драги, што ви мене служите? И заслужијем ли ја да ме служите? Кад би се смиловао бог на мене и оставио ме у животу, и ја бих вас служио, јер сви треба једни другима да служе." Мати, слушајући то, махаше главом: „Мили мој, ти то од слабости тако говориш!" - „Мајко, радости моја" - вели - „није могућно да не буде и господара и слугу, али нека и ја будем слуга мојих слугу, какви су они мени. И још да ти кажем, мајко, да је сваки од нас свима крив, а ја највише од свију." Мати се ту чак осмехну; плаче и смеши се: „Ах" - вели она - „чиме си ти то пред свима највише крив? Има убица, разбојника, а шта си ти тако могао згрешити да себе кривиш више од свих?"

- „Мајчице, храно моја" - вели јој он (он тада поче такве нежне речи говорити, неочекиване) - „храно моја мила, радосна, знај да је доиста сваки човек пред свима и за све крив. Не знам како да ти протумачим то, али осећам да је тако; и то ме мучи. И како смо ми то живели, љутили се и ништа пре нисмо знали?" Тако се будио и устајао иза сна, сваки дан све више и више осећајући некакву раздраганост, радујући се и сав устрептао од љубави. Дође неки пут лекар, старац, Немац, Ајзеншмит. „Шта је, докторе? Хоћу ли поживети још који дан на овом свету?" - шали се он обично са лекаром. „Не само један дан, него ћете још много дана поживети" - одговара му лекар - „живећете ви још месеце и године." - „Та какве године, какве месеце!" - узвикне тек мој брат - „да бројимо дане, кад је и један дан човеку довољан да сву срећу позна. Мили моји, што се свађамо, један се пред другим хвалимо, један другом увреде памтимо: најбоље да пођемо у башту, па да се шетамо и забављамо, један другог да волимо и хвалимо, и љубимо, и живот свој да благосиљамо." - „Неће вам син дуго живети" - рече лекар мајци кад га је испраћала до степеница - „он од болести у лудило пада." Прозори његове собе гледали су у башту, а башта је била сеновита са старим дрвећем; на дрвећу потерали пролећни пупољци, долетеле ране птичице, стала их врева, певају му код прозора. Гледајући њих и уживајући, он поче наједном и њих молити за опроштај. „Птичице божје, птичице радосне, опростите ми и ви, јер сам и пред вама згрешио." То већ нико од нас тада није могао разумети, а он од радости плаче: „Да" - вели - „таква божја слава била је око мене: птичице, дрвеће, ливаде, небеса, само сам ја живео у срамоти, ја сам све обешчистио, ту лепоту и славу никако ни приметио нисам." - Много грехова на себе узимаш" - плаче обично мајка. „Мајчице, радости моја, ја то од радости плачем, а не од жалости; ја сам хоћу да сам пред њима крив, само не могу да ти протумачим, јер не знам како да их волим. Нека сам грешан свима, али зато ће ми сви и опростити, и ето ти раја! Зар ја сад нисам у рају?"

И много штошта је још било, чега се тешко и сетити и записати. Сећам се, једном сам ушао к њему сам, кад никога није код њега било. Време беше вечерње, јасно, сунце је залазило, и сву његову собу обасја косим зраком. Кад ме опазим, он

ме позва к себи; ја му приђох; он ме узео обема рукама за рамена, гледа ми у лице умиљато, са пуно љубави; ништа не говори, само се загледа у мене на часак: „Но" - вели - „иди сад, играј се, живи и за мене!" Ја тада изиђох и пођох да се играм. А после сам се у животу много гута са сузама у очима сећао како ми је рекао да живим и за њега. И много је још говорио дивних и прекрасних речи, премда тада за нас неразумљивих. Умро је треће недеље после Ускрса, сасвим при себи; и премда је већ престао говорити, ипак се није изменио до последњег свог тренутка: гледа радосно, у очима му веселост, погледима нас тражи, смеши се на нас, зове нас. У граду се много говорило о његовом умирању. Све то мене је тада потресло; али не сувише, премда сам много плакао кад су га сахрањивали. Млад сам био, дете, али ми је у срцу све остало неизбрисиво, притајило се осећање. У своје време, све је то имало да ускрсне и да се одазове. Тако се и десило.

б) О Светом писму у животу оца Зосиме

Остадох сам са мајком. Ускоро је добри познаници сташе саветовати: „Остао вам је" - говорили су јој - „само један син; нисте сиротни, имате новаца, што не бисте сина свога послали у Петроград, јер ако остане овде, можда неће постићи срећу у животу." Те тако наговорише моју мајку да ме одведе у Петроград, у кадетску школу, да после ступим у царску гарду. Мајка се моја дуго колебала: како да се растане са последњим сином, али се ипак одлучи; са великим плачем, али желела је да ме усрећи. Одведе ме у Петроград и уписа; од то доба је више никада нисам ни видео, јер је после три године умрла, све је три године за нама двојцом туговала и стрепела. Из родитељске куће понео сам само драгоцене успомене, јер човек нема драгоценијих успомена него из првог детињства у кући родитељској, и то је скоро увек тако кад у породици има макар мало љубави и слоге. И од најгоре породице могу се сачувати драгоцене успомене ако је само твоја душа способна да тражи што је драгоцено. У домаће успомене ја убрајам и успомене на библијске приче, које сам у кући родитељској, још као дете, врло волео да упознам. Имао сам тада једну књигу, свете приче, са дивним сличицама, са насловом *Сто четири свете приче из Старог и Новог завета* - из ње сам се и читати учио. И сад ми она овде на полици лежи, чувам је као драгоцен спомен. Али и пре него што ћу научити да читам, сећам се како сам први пут доживео неко духовно надахнуће, још кад ми је било осам година. Беше ме повела мати, самог (не сећам се где ми је био тада брат), у храм господњи, Страсне недеље у понедељак, на литургију. Дан је био ведар, и ја, сећајући се тога, као да опет видим како се уздиже из кадионице тамјан, па се тихо пење горе; а одозго, у кубету, кроз узан прозорчић падају на нас у цркву божји зраци; и како, дижући се према њима у таласима, тамјан као да се топи у њима. Гледао сам гануто и први пут од рођења примих тада свесно у душу прво семе речи божје. Изиђе насред храма један дечак са великом књигом, тако великом да ми се тада учини да ју је једва носио, метну је на налоњ, отвори и поче читати; ја тада први пут нешто разумедох, први пут у животу разумедох шта се у храму божјем чита. У земљи Ун беше некакав човек праведан и побожан и имађаше толико богатства, толико камила, толико оваца и магараца, и деца му се веселила, а он их је веома волео, молио се за њих бугу: можда су и веселећи се

згрешила. И гле, излази пред бога ђаво, заједно са синовима божјим, па говори Господу да је обишао сву земљу и испод земље био. „А да ли виде слугу мојега Јова?" - пита га бог. И похвали се бог ђаволу, указавши на великог светог слугу свог. А ђаво се осмехну на речи божје: „Предај га мени, па ћеш видети како ће узроптати слуга твој и проклеће твоје име." И предаде бог ђаволу свога праведника, којег је толико волео, и ђаво сатре децу његову, и стоку његову, и растури богатство његово, све наједном, као божјим громом; раздера Јов хаљине своје и баци се на земљу, и завапи: „Наг сам изишао из утробе материне, наг ћу се и вратити у земљу, бог дао, бог и узео. Нека је благословено име господње одсада па до века!" Оци и учитељи, не замерите ми за ове моје сузе - јер све моје детињство као да се наново јавља преда мном, те сад дишем као што сам и тада дисао осмогодишњим грудима својим, и осећам, као и тада, чуђење, и збуњеност и радост. И камиле су тада тако биле обузеле моју уобразиљу, и сотона који онако са богом говори, и бог који је предао слугу свога пропасти и слуга његов који говори: „Нека је благословено име твоје, иако ме кажњаваш" - а затим тихо и слатко певање у храму: „Нека се исправи молитва моја", и опет тамјан из кадионице свештеникове, и молитва на коленима! Од тога доба, па ето и јуче, узео сам је и не могу да читам ту пресвету причу без суза. Али колико ту има великог, тајног, недокучивог. Слушао сам после речи исмевача и хулитеља, речи охоле: „Како је то могао Господ дати најмилијега од светих својих да се њим ђаво игра, одузети му децу, и њега самог казнити болешћу и ранама тако да је црепићем чистио са себе гној рана. И то зашто? Само да се похвали пред сотоном: „Да видиш шта може отрпети мој светитељ мене ради!" Величина је у томе што је ту тајна - што се ту пролазно земаљско обличје додирује са вечном правдом. Пред правдом земаљском врши се дело вечне правде. Ту творац, као и у прве дане стварања, завршујући сваки дан похвалом: „Добро је ово што сам створио", гледа на Јова и хвали се створењем својим. А Јов, славећи Господа, служи не само њему него ће послужити и свем створењу његовом с колена на коленима и у векове векова, јер је томе и намењен био. Господе, каква је то књига и какве су то поуке! Каква је књига то Свето писмо, какво је чудо и каква је сила дана човеку с њом! Тачна слика света и човека и карактера људских; и све је именовано и указано за вечна времена. И колико тајни разрешених и откривених: бог наново диже на ноге Јова, наново му даје богатство, пролазе опет многе године, и гле, он има нову децу, другу, и он их воли. - Господе: „Како може он" - рекао би човек - „завоleti ту нову децу кад нема оне пређашње, кад ју је изгубио. Сећајући се оне, зар може бити потпуно срећан са овом децом, па ма како да су му она мила?" Може, може: стара туга помоћу велике тајне живота људског прелази постепено у тиху дирљиву радост; место младе, узавреле крви, наступа кротка, ведра старост: благосиљам свакидашње рађање сунца, и срце му моје као и пре пева; али већ више волим његов залазак, дуге косе зраке његове, а с њима и тихе, кротке, дирљиве успомене, миле ликове из целог свог дугог и благословеног живота - а над свим тим је правда божја, која нас разнежава, која примирује, која све прашта! Завршава се живот мој, ја знам и осећам то, али осећам сваког преосталог дана како се живот мој земни додирује са новим, бесконачним, незнатим животом, но који је већ ту, пред којим раздрагано трепти душа моја, сија ум и радосно плаче срце... Пријатељи и учитељи, слушао сам не једанпут, а сад у последње време чује се још и више, како се код нас свештеници божји, а понајвише сеоски, с плачем на све стране жале на

малу своју плату и на понижење своје, и отворено изјављују, чак и у штампи - читао сам сам - да не могу народу тумачити Свето писмо, јер им је мала плата; и ако долазе лутерани, и јеретици и почињу придобијати стадо, нек га и придобију, јер нам је, веле, мала плата. Господе, мислим ја, нек им бог да нешто више од те за њих тако драгоцене плате (јер оправдана је и њихова жалба), али, ваистину говорим: ако је ико за то крив, пола смо криви и ми сами! Јер, нека и нема кад, нек је истина што кажу: да им све време прође у раду и вршењу обреда, али ваљда не баш све време, има ваљда и он макар један слободан сат преко недеље да се и бога сети. А и нема рада баш целе године! Нека скупе код себе једном преко недеље, у вечерњи час, с почетка макар само дечицу - кад чују очеви, и они ће почети долазити. И не треба палате зидати за ту ствар; нека их просто код себе у кући примају; немој се бојати, неће испрљати твоју кућу, та само их на један сат скупљаш! Нека им отворе књигу, и нека им је читају без премудрих речи, и без охолости и уздизања над њима, умилно и кротко, радосни што им читају, и што они слушају и разумевају, читајући с љубављу. Тек који пут да се задрже и растумаче по коју, простом човеку непознату реч; не треба бринути; све ће схватити, све ће разуме ти православно срце! Прочитај им о Авраму и Сару, о Исаку и Ребеки, о томе како је Јаков пошао Лавану, и борио се у сну са Господом и казао: „Страшно је место ово“ - па ћеш освојити богобојажљиви ум проста човека. Прочитај им, а деци нарочито, како су браћа продала у ропство рођеног брата, милог дечка Јосифа, тумача снова и великог пророка, и оцу после казали да је звер растргла његова сина, показавши окрвављене хаљине његове. Прочитај им како су после долазила браћа по жито у Египат, а Јосиф, већ царев велики доглавник, кога они нису познали, мучио их, окривио и задржао брата Венијамина, и све је то чинио из љубави: „Волим вас, и зато што вас волим, мучим вас.“ Јер се целог свог живота сећао како су га продали трговцима, тамо негде у врелој пустињи, код бунара, и како је он, кршећи руке, плакао и молио браћу да га не продају као роба у туђу земљу; и где, угледавши их после толико година, заволео их је наново неизмерно, али их је мучио и морио, но увек са љубављу. Напослетку оде од њих, не издржа ни сам муке срца свога, бацио се на постељу и плакао; затим је обрисао лице, и изишао озарен и ведар, и открио им: „Браћо, ја сам Јосиф, брат ваш!“ Нека им прочита даље оно како се обрадовао старац Јаков кад је дознао да је још живо његово мило чедо, па како се дигао у Египат, оставио завичај, и умро у туђем свету, изрекавши за вечна времена у завештању свом највећу реч која је тајанствено боравила у кротком и бојажљивом срцу његовом целог његовог живота: да ће од рода његовог, од Јуде, изићи велика нада света, измиритељ и спаситељ његов... Оци и учитељи, опростите и не љутите се што као мало дете причам о ономе што ви већ одавно знате, и о чему бисте ви мене поучили стопут вештије и дивније. Ја само од усхићења говорим ово; и опростите ми сузе моје, јер волим књигу ову! Нека заплаче и он, свештеник божји, па ће видети да ће се у одговор њему потрести срца слушалаца. Потребно је само мало семе, сићушно: нек га баци у душу проста човека и оно неће умрети, живеће у души његовој целог века, криће се у њему посред мрака, посред смрада грехова његових, као светла тачка, као велика опомена. И не треба, не треба много тумачити и учити, све ће он просто разумети. Мислите ли, можда, да прости човек неће разумети! Покушајте, читајте му даље повест, дирљиву и умилну, о прекрасној Јестири и гордој Вастији; или чудну причу о пророку Јони у утроби

китовој. Не заборавите ни приче господње, нарочито по Јеванђељу од Луке (тако сам ја радио); а после, из Дела апостолских, обраћање Савла (то неизоставно, неизоставно!), и напослетку, из *Житија светаца*, макар само житије Алексеја Човека Божјег, и велике од највећих, радосне страдалнице, боговидице и христоносице матере Марије Египћанке - па ћете му дирнути срце тим простим причама, и то свега по један сат недељно, не обзирући се на малу своју плату - само један сатић. Па ће увидети онај који тако чини да је милостив наш народ и захвалан; захвалиће му стоструко; сећајући се труда јерејева и умилних речи његових, помоћи ће му на њиви његовој добровољно, помоћи ће му и у дому његовом, и указаће му поштовање веће него пре - те ће му се тако и плата увећати. Ствар је то тако једноставна да се неки пут бојимо чак и изговорити је, јер ће ти се смејати, а међутим, колико је она истинита! Ко не верује у бога, тај ће учити и светињу његову, макар да дотле никако није веровао у њу. Само ће народ и његова будућа духовна сила обратити наше атеисте, који су се одвојили од своје рођене земље. А шта је реч Христова без примера? Народ пропада без речи божје, јер је жедна душа његова речи и сваковрсних дивних сазнања. У младости својој, давно је то било, има ваљда скоро четрдесет година, ходио сам са оцем Анфимом по свој Русији, купећи за манастир прилоге; заноћисмо једном на великој пловној реци, на обали, с рибарима, а с нама седе и један скроман младић, сељак - на изглед око осамнаест година; он је журио у своје место да сутрадан трговачку дереглију вуче на ужету. Видим ја, гледа он преда се гануто и ведро. Ноћ сјајна, тиха, топла, јулска, река широка, пара се са ње диже, хлади нас, тек лако пљесне рибица, птичице се ућутале, све је тихо, дивотно, све се богу моли. Не спавамо само нас двојица, ја и тај младић, па се пустисмо у разговор о лепоти овог божјег света, и о великој тајни његовој. Свака травка, свака бубица, мрав, пчела златна, сви они, за дивно чудо, знају пут свој, иако немају ума; тајну божју сведоче, непрестано је сами извршују; видим ја, плануло срце милог младића. Причао ми је да шуму воли, птичице шумске; био је ловац птица, сваки је њихов звиждук знао, сваку је птичицу домамити умео: ја, вели, ништа од шуме лепше не знам; али и све је лепо. „Право велиш“ - одговарам ја њему - „све је лепо и прекрасно, јер је све истина. Погледај“ - рекох му - „коња: животиња велика, човеку блиска; или вола, који за човека ради и храни га, покуњеног и замишљеног вола; погледај ликове њихове: каква кроткост, каква оданост човеку, који га често немилосрдно бије; каква незлобивост, какво поверење и каква лепота у његовом лику! Дирљиво је знати то: да у њему нема никаква греха, јер је све савршено, све је осим човека безгрешно, и с њима је Христос још пре него с нама.“ - „Па зар је“ - пита младић - „и с њима Христос?“ - „А како би могло и бити друкчије“ - говорим ја њему -, јер реч је за све што је створено, свако биће, сваки листић тежи ка речи, богу славу пева, Христу плаче, не знајући сам за то, вршећи то тајном живота свога безгрешнога. Ено“ - рекох му - „по шуми лута страшни медвед, ужасни и свирепи, и нимало за то није крив.“ И испричах му како је долазио медвед једном великом светитељу, који је спасавао душу у шуми, у малој ћелијици; и светитељ се раздрага, без страха изиђе пред њега и даде му парче хлеба: „Иди“ - рече му - „Христос нека је с тобом!“ и оде свирепа звер послушно и кротко не учинивши му никаква зла. Младића дирну то што медвед оде не учинивши зла, и што је и с њим Христос. „Ах“ - рече он - „како је то лепо, како је све божје лепо и чудесно!“ Седи, замислио се, тихо и слатко. Видим да је разумео.

И заспа поред мене сном лаким, безгрешним. Благослови, Господе, младост! Помолих се за њега лежући да спавам. Господе, пошаљи мир и светлост твојим људима!

в) Успомене из дечачког доба и младости старца Зосиме,
док је још био у свету. Двобој

У Петрограду, у кадетској школи, остадох дуго, скоро осам година, и ново васпитање угушило је многе утиске из детињства, мада ништа нисам заборавио. Уместо тога примио сам толико нових навика, чак и мишљења, да се претворих у створење скоро дивље, сурово и несређено. Блесак отмености и великосветског понашања, заједно са француским језиком, стекао сам, али оне војнике што су нас у школи послуживали, сви су сматрали за стоку, па и ја. Ја, можда, и више но сви други, јер сам од свих другова све лакше примао. Кад смо завршили школу као официри, спремни смо били пролити своју крв за увређену част нашег пука, а шта је права част скоро нико од нас није знао, а кад би дознао, први би је одмах исмејао. Пијанчењем, разузданошћу и раскалашношћу, само што се нисмо поносили. Нећу да кажем да смо били рђави; сви ти млади људи беху добри, али су се понашали ружно, а од свих најгоре ја. Главно је што ми се у рукама нашла готовина, те тако почех живети за своје задовољство са свом младићком бујношћу, необузвано; заплових „свим једрима“. Али ево шта је чудновато: ја сам тада и књиге читао, и чак са великим задовољством; Библију, пак, у то доба скоро никад нисам отварао, али се никад нисам ни растајао од ње, него сам је носио свуда уза се: ваистину сам чувао ту књигу, сам не знајући зашто „за дан и час, за месец и годину“. Одслуживши тако једно четири године, ја се најзад нађох у граду К., где је тада боравио наш пук. Градско друштво беше разноврсно, многобројно и весело, гостољубиво и богато, а дочекиваху ме свуда лепо, јер сам по природи био весео, а поред тога се знало да нисам сиромах, што у свету доста значи. И ето, тада се деси једна околност која послужи као почетак свему. Мени се допаде једна млада и лепа девојка, паметна и честита, карактера узорног, племенитог, кћи уважених родитеља. То беху угледни људи, имаћаху богатство, утицај и моћ, дочекиваху ме љубазно и срдечно. И учини ми се да ми је девојка искрено наклоњена, па и моје срце плану од те маште. Касније увидех, би ми сасвим јасно, да ја њу можда и нисам много волео, него сам само поштовао њен ум и узвишени карактер, а није ни могло бити друкчије. Себичност ми не даде да запросим њену руку у то време: учини ми се тешко и страшно растати се са саблазнима развратног момачког и слободног живота у тако младим годинама, утолико пре што сам имао новаца. Али сам јој ипак понешто ставио до знања. За сваки случај, одложих на неко време одлучан корак. А тад ме изненада преместише у други округ, на два месеца. После два месеца се враћам и чујем да се девојка већ удала за богатог поседника у близини града, истина, старијег од мене, али још младог, који је имао веза у престоници и у најбољем друштву, чега ја нисам имао, за човека веома љубазног, поврх тога образованог, а ја никако нисам имао образовања. Тако сам био пренеражен тим неочекиваним случајем да ми се чак

памет помути. А главна се ствар састојала у томе што је тај млади поседник, као што сам тада дознао, одавно био њен вереник, и што сам га ја сам много пута виђао у њиховој кући, али нисам опажао ништа, заслепљен својим преимућствима. И ето, то ме је највише увредило: како да су скоро сви знали, само ја нисам ништа знао? Осетих наједном неподношљив бес. Црвенећи од стида, стадох се сећати како сам јој много пута скоро изјављивао љубав, а како ме није прекидала, нити ме упозорила. Онда ми се подсмевала - закључих ја. - Доцније, наравно, увидех, и сетих се, да се она ни најмање није подсмевала, него, напротив, такве разговоре је у шали прекидала и почињала разговор о другом; али тада то нисам могао да схватим, и планух осветом. Сећам се, са чуђењем, како ми је та освета и моја љутина самом до крајности била тешка и одвратна; због своје меке нарави нисам могао дуго ни на кога да се љутим; и стога сам чисто вештачки сам себе распаљивао; напослетку, постадох гадан и несносан. Сачеках тренутак и једном, у великом друштву, успео сам да „супарника“ свог увредим због неке сасвим неважне ствари - насмејох се једном његовом мишљењу о неком важном тадашњем догађају - то је било двадесет шесте године - насмејох му се духовито и вешто, као што се говорило. Затим га нагнах на објашњење, и при том објашњењу сам се понашао толико грубо да је морао да прими мој изазов, крај све огромне разлике међу нама, јер сам био и млађи од њега, и незнатног рода, и са малим чином. Доцније дознадох поуздано да је он мој изазов примио и из љубоморе према мени: и пре је био на мене мало љубоморан, због своје жене, тада још веренице; а сад, помислио је, ако она дозна да је отрпео од мене увреду и није се одлучио да ме изазове на двобој, она ће га због тога и нехотице почети презирати и поколебаће се њена љубав. Сведока нађох брзо, једног друга, поручника нашег пука. Иако су тада двобоје немилосрдно гонили, они су били чак као нека мода међу официрима - тако јако расту и укорењују се понекад дивље предрасуде. Беше крај јуна, а наш састанак одређен за сутра, изван града, у седам сати изјутра. Тад ми се деси збиља нешто скоро кобно. Увече, вративши се кући разјарен и разуздан, разљутих се на свога посилног Афанасија и ударих га из све снаге двапут по лицу тако да му окрвавих лице. Он је код мене одавно служио, и дешавало се и пре да сам га ударао, али никада тако зверски немилосрдно. Верујете ли ми, мили моји, четрдесет је година прошло од тога доба, а и данас се сећам тога са стидом и муком. Легох да спавам и одспавах једно три сата; устадох - већ се назире дан. Устадох, не хтедох више спавати, приђох прозору, отворих га - прозор ми је гледао у башту - видим, рађа се сунашце, топло, дивно, и заори се птичје певање. „Што ли ја то осећам у души својој као нешто срамно и ниско?“ - помислих у себи. - „Да није отуд што идем да проливам крв? Не, мислим, неће бити стога. А да не буде стога што се смрти бојим, што се бојим да ћу бити убијен? Не, није ни то, никако није то...“ И наједном се сетих у чему је ствар: у томе што сам синоћ избио Афанасија! Све ми наједном изиђе пред очи, баш као да се поновило: стоји он преда мном, а ја замахнуо па га бијем право по лицу; он држи руке у ставу мирно, главу исправио, очи избечио као у строју, дрхти при сваком ударцу, не сме руку да подигне да се одбрани. Дотле је човек доведен, и то човек туче човека! Какво злочинство! Као да ми оштра игла прође кроз душу. Стојао сам као ошамућен, а сунашце сија, листићи се радују, блистају, а птичице, птичице бога хвале... Покрих обема рукама лице, падох преко постеље и стадох горко плакати. Сетих се тада свога брата Маркела и речи које је говорио слугама пред

своју смрт: „Мили моји, драги моји, зашто ме служите, зашто ме волите, и заслужујем ли ја да ме неко служи?" - „Да, заслужујем ли ја?" - дође ми наједном у главу... И збиља, чиме ја заслужујем да ме служи други човек, човек исти као и ја - слика и прилика божја? Упи ми се у главу, први пут у животу, то питање. „Мајчице, храно моја, ваистину је сваки човек свима и за све крив, само што то људи не знају, а кад би дознали - одмах би настао рај!" - „Господе, ваљда тек није и то неистина" - плачем ја, и мислим: „ја сам, можда, збиља кривљи од свих за све, и гори сам од свих људи на свету!" И наједном ми изиђе пред очи сва истина, у свем свом сјају: шта ја хоћу да чиним? Идем да убијем човека доброг, паметног, племенитог, који ми ништа није крив; а жену ћу његову тиме занавек лишити среће, измучићу је и убити. Лежао сам на постељи ничице, загњурио лице у јастук, те и не приметих како време прође. Наједном, улази мој друг поручник, дошао по мене, са пиштољима. „А" - вели он - „добро је што си устао; време је, хајдемо." - Ја се узврпољих, сасвим се збуних, али ипак изиђосмо да седнемо у кола. „Причекај ме овде мало" - рекох - „морам се вратити на један часак, новчаник сам заборавио." И утрчах натраг у стан, право у собицу Афанасију: „Афанасије" - рекох му - „ја сам тебе јуче ударио двапут по лицу, опрости ми." Он сав уздрхта, као да се уплашио, гледа ме; видим ја да је то мало, па тек наједном, онако како сам био у мундиру и с еполетама, грунем на земљу пред његове ноге, челом до земље: „Опрости ми!" - рекох му. Сад он сав претрну: „Ваше благородство, баћушка, господине, та шта ви то... та зар ја заслужујем"... па се наједном заплака, баш као малочас ја, обема рукама покри лице, окрену се прозору и сав се тресе од суза; а ја истрчах другу, улетех у кола и викнух: „Терај!" - „Видиш ли победника" - вичем - „ево га пред тобом!" Пун одушевљења, смејао сам се целим путем; говорим, говорим, и не сећам се шта сам говорио. Гледа он у мене: „Е, брате, богме си јунак, видим да нећеш осрамотити официрски мундир." Тако се довезосмо на уговорено место, а они већ тамо, чекају нас. Раставише нас, дванаест корака једног од другог; онај ће први пуцати - стојим ја пред њим весео, лицем у лице, ни оком да трепнем, са љубављу гледам у њега, знам шта ћу учинити. Испали он, куршум само мало што ми окрзну образ и мало ми очеша уво. „Хвала богу" - вичем - „нисте убили човека!" - па зграбим свој пиштољ, окренем се, завитлам га увис и бацитим у шуму: „Срећан ти пут!" - вичем. Тада се окренем противнику: „Поштовани господине" - велим - „опростите ми, глумом младом човеку, што сам вас својом кривицом увредио и навео да на мене пуцате. Ја сам и десет пута гори од вас, а можда још и више. Саопштите то оној особи коју поштујете више него све на свету." Тек што ја то рекох, кад сва тројица сташе викали. „Молим вас" - говори мој противник, чак се и разљутио - „ако се нисте хтели тући, што сте нас узнемиравали?" - „Јуче сам" - кажем ја њему - „био још глум, а данас сам се опаметио" - одговарам весело. „За јучерашње вам верујем" - вели он - „али за данашње тешко би се могло веровати." - „Браво!" - вичем ја њему, чак рукама запљесках. - „И у том се с вама слажем, заслужио сам!" - „Хоћете ли ви, поштовани господине, пуцати, или нећете?" - „Нећу" - одговарам ја - „а ви, ако хоћете, пуцајте још једном, боље би било за вас да не пуцате." Заграјаше и сведоци, нарочито мој: „Какав је то начин, срамотити пук, на баријери стојати и молити за опроштење: само да сам то знао!" Тада ја стадох пред све њих, али се већ више нисам смејао: „Господо моја" - говорим - „зар је збиља у данашње време чудо наићи на човека који би се покајао због своје глупости и јавно признао своју

кривицу?" - „Али не на баријери" - виче опет мој сведок. - „То и јесте оно" - одговарам ја њима - „то и јесте чудо. Јер је требало да признам да сам крив још чим смо дошли овамо, још пре него што су они испалили, и не наводити их на велики и смртни грех; али ми смо" - рекох - „тако ружно удесили свој живот на овом свету да је мени скоро немогућно било тако поступити, јер тек пошто сам издржао њихов пуцањ на дванаест корака, тек сад моје речи могу нешто за њих значити. А да сам ово казао пре пуцања, кад смо дошли овамо, ви бисте просто рекли: кукавица, од пиштоља се уплашио, и не вреди га слушати. Господо" - узвикнух ја наједном из свег срца - „погледајте око себе на ове дарове божје: ведро небо, ваздух чист, травка нежна, птичице, природа прекрасна и безгрешна, а ми, само смо ми безбожни и глупи, и не видимо да је живот рај, а треба само да зажелимо да увидимо, па ће рај одмах настати у свој лепоти својој, и ми ћемо се загрлити и заплакати..." Хтедох још да наставим, али не могах, једва сам дисао, беше ми тако слатко, тако младићки, а у срце таква срећа какве никад свога века нисам осећао. „Све је то паметно и побожно" - вели мој противник - „и ви сте несумњиво оригиналан човек." - „Смејте се" - смејем се и ја њему - „али после ћете и сами све то хвалити." - „Па ја сам" - вели он - „ево одмах спреман да похвалим, изволите, ја ћу вам пружити руку, јер сте ви, канда, збиља искрен човек." - „Не" - велим - „сад не треба, него после, кад постанем бољи и заслужићу ваше поштовање, тада ми пружите руку, и добро ћете учинити." Вратисмо се кући. Мој сведок целим путем псује, а ја га љубим. Одмах чуше то сви моји другови, скупише се да ми суде оног истог дана: „Осрамио је официрски мундир" - веле - „нека поднесе оставку." Јавише се и браниоци. „Па он је" - веле - „ипак издржао противников пуцањ." - „Да, али се уплашио од других метака, и на баријери је молио за опроштај." - „Ама да се он бојао метака, он би испалио из пиштоља пре него што ће молити за опроштај, а он је пиштољ пун у шуму бацио, не, ту има нешто друго, оригинално." Слушам ја, весело их посматрам. „Драги моји" - велим им - „пријатељи и другови, немојте се бринути за моју оставку, јер сам ја то већ учинио. Поднео сам је још јутрос у канцеларији, а кад добијем оставку, одмах ћу у манастир поћи, зато оставку и подносим." Тек што ја то рекох, громко се насмејаше сви до једног: „Па што ниси одмах казао! Е, сад је све јасно - монаху судити не можемо" - смеју се, никако да престану, али се не смеју подсмевачки, него некако топло, весело; заволели ме сви наједном, чак и они који су ме најжешће оптуживали. И после, целог тог месеца, док ми се није одобрила оставка, скоро су ме на рукама носили: „Еј, ти, монаше!" - говоре ми. И сваки ми каже по неку љубазну реч; почели ме одговарати па чак и жалити. „Ма шта радиш ти то од себе?" - „Не" - говоре други - „он је храбар, он је метак издржао, а из свог је пиштоља могао испалити; него те је ноћи сан уснио да треба да се закалуђери, ето зато." Скоро се исто то десило и у градском друштву. Пре ме нису богзна колико запажали, само су ме љубазно примали, а сад се наједном сви почели отимати да се са мном упознају, и почеше ме позивати: овамо ми се смеју, а овамо ме воле. Овде примећујем: премда су тада сви гласно говорили о нашем двобоју, претпостављени су ствар забашурили, јер је мој противник био блиски рођак нашем генералу, а како се ствар свршила без крви, и скоро као од шале, а и ја поднео оставку, то су целу ствар збиља и искренули на шалу. И ја тада почех гласно и без бојазни говорити, не осврћући се на њихов смех, јер то не беше смех злобан, него добар. А ти су разговори бивали већином увече, у женском друштву,

већином се женама допадало да слушају, те су и мушкарце нагониле да ме слушају. „Ама како је то могућно да сам ја за све крив" - смеје ми се свако у очи - „ето, зар ја могу, на пример, бити због вас крив?" - „А откуд ћете и да дознате" - одговарам ја њима - „кад је цео свет већ одавно ударио другим путем, и кад праву лаж за истину сматрамо, па и од других људи такву лаж захтевамо. Ето, ја сам једанпут у животу поступио искрено, и шта се десило? За све вас сам испао баш као некаква луда: иако сте ме заволели, ви ми се" - рекох - „ипак смејете." - „Па како да вас таквог не волимо?" - смеје ми се наглас домаћица, а друштво је код ње било велико. Наједном видим диже се између госпођа она млада особа због које сам ја тада и звао оног на двобој, и коју сам некад себи за вереницу намењивао; нисам био ни приметио да је она на седељку дошла. Подиже се, приђе ми, пружи ми руку: „Дозволите ми" - вели - „да вам кажем да вам се ја прва не смејем, него, напротив, са сузама вам захваљујем и поштовање вам своје исказујем за тадашњи ваш поступак." Тада ми приђе и њен муж, а затим, наједном и сви потекоше к мени, само што ме не љубе. Радост ми обузе срце, а највише ми тада паде у очи један господин, већ старији човек, који ми такође приђе и кога сам пре, истина, знао по имену, но никад се с њим нисам упознао, и до тога вечера чак ни речи нисам с њим проговорио.

г) Тајанствени гост

Тај господин био је у нашем граду већ одавно са службом; место је имао врло угледно, био је човек од свих поштован, богат, чувен због својих добротинастава, поклатио је велики новац за дом за старце и старице и за сиротињски дом, и много је, осим тога, чинио добрих дела тајно, без излишног разговарања, о чему се дознало доцније, после његове смрти. Имао је око педесет година, и изгледао је скоро строго; био је ћутљив; ожењен је био тек десетак година, женом још младом, од које је имао троје мале деце. Сутрадан увече седим ја код куће, кад наједном отварају се врата и улази тај исти господин. Морам приметити да тада већ нисам живео у пређашњем стану. Чим сам поднео оставку, прешао сам у други стан, који сам био узео код једне старе жене, чиновничке удовице, са њеном послугом, јер сам у тај стан прешао само стога што сам Афанасија оног истог дана кад сам се са двобоја вратио, натраг у чету послао: беше ме срамота да му у очи погледам после свог последњег поступка с њим - толико је светски човек склон да се стиди по неког од најправичнијих својих поступака.

„Слушам вас у разним кућама са великим интересовањем" - говори ми тај господин што дође к мени - „и зажелио сам, напоследку, да се упознам лично, да разговарам с вама још подробније. Хоћете ли ми хтети, поштовани господине, указати ту велику љубав?" - „Могу" - велим - „са највећим задовољством, и сматраћу за особиту част" - велим ја њему, а овамо сам се скоро уплашио, толико ме је у први мах изненадио. Јер, иако су ме слушали и били радознали, али ми још нико није пришао са тако озбиљним и строгим унутрашњим изразом. А овај ми још сам у стан дошао. Он седе. „Видим у вама" - наставља он - „велику снагу карактера, јер се нисте бојали да послужите истини у прилици у којој сте ризиковали да за љубав своје истине доживите опште презрење." - „Ви можда

мене претерано хвалите" - велим ја. - „Не, није претерано" - одговара он мени - „верујте да је такав поступак учинити далеко теже него што ви мислите. Мене је управо то" - наставља он - „пренеразило, и због тога сам и дошао к вама. Опишите ми, ако вам можда није одвратно моје толико непријатно љубопитство, шта сте управо осећали у оном тренутку кад сте се на двобоју одлучили да молите за опроштење - ако се само сећате. Не сматрајте моје питање за лакомисленост; напротив, постављајући вам такво питање, ја имам свој тајни циљ, који ћу вам, по свој прилици, објаснити доцније, ако богу буде угодно да нас још већма зближи."

За све време док је то говорио, гледао сам му право у очи и наједном осетих према њему велико поверење, а осим тога, необичну радозналост и са своје стране, јер ми би јасно да он има у души некакву нарочиту своју тајну.

„Питате шта сам управо осећао у тренутку кад сам противника свога молио за опроштење" - одговарам ја - „боље је, мислим, да вам од самог почетка испричам што другима још нисам рекао" - и испричах му све што ми се десило са Афанасијем, и како сам му се поклонио до земље. „Из тога можете видети и сами" - заврших ја - „да је мени за време двобоја већ било лакше, јер сам ствар још код куће почео; а чим сам једном на тај пут ступио, све друго не само да није ишло тешко него је ишло чак радосно и весело." Саслуша ме он, гледа некако лепо на мене: „Све је то" - вели - „необично занимљиво, ја ћу вам чешће долазити." И стаде ми од тога доба долазити скоро свако вече. И ми бисмо се били веома спријатељили да ми је хтео и о себи што говорити. Али он о себи није говорио скоро ни речи, само је све о мени распитивао. Крај свега тога, ја га веома заволах, и потпуно му поверих сва своја осећања; јер мислим: што ће ми његове тајне, видим и без тога да је човек праведан. Осим тога, тако озбиљан човек и толико старији од мене, а долази мени, младићу, не зазире од мене. И многим сам се чему корисном од њега научио, јер беше човек висока ума. „Да је живот рај" - рече он мени наједном - „о томе ја већ одавно мислим" - па тек наједаред додаде: „Ја само о томе и мислим." Гледа у мене и смеши се. „Ја сам" - вели -, још више него ви у то убеђен, а после ћете дознати зашто." Слушам ја то, па мислим у себи: „Мора бити хоће нешто да ми повери." - „Рај је" - вели он - „у свакоме од нас притајен, ето, он се сад и у мени крије, и само ако зажелим, он ће од сутра већ за мене збиља и настати, и то за цео мој живот." Видим: говори раздрагано и тајанствено, у мене гледа као да ме нешто пита. „А о том" - наставља он - „да је сваки човек за све друге и за све што на свету бива, крив, осим својих грехова, о томе сте потпуно правилно судили, и чудновато је како сте могли наједном у таквој потпуности ту мисао обухватити. Доиста је тачно: кад људи ту мисао схвате, онда ће за њих настати царство небеско, и то не у машти, него у самој ствари." - „А кад ће се то догодити" - ускликнух ја са тугом - „и хоће ли се уопште икада и догодити! Да није то само машта?" - „Па, ето, ви сами већ не верујете" - вели он - „проповедате, а сами не верујете. Знајте, дакле, да ће се та, као што ви велите, машта несумњиво збити, у то верујте, али не сад, јер свако збивање има свој закон. То је ствар душевна, психолошка. Да би се свет на нов начин преуредио, потребно је да се људи сами душевно окрену на други пут. Докле год ти заиста не постанеш свакоме брат, братство неће наступити. Никад људи на основу науке и користи неће правично поделити међу собом и своја права. Непрестано ће сваком бити мало, и непрестано ће роптати, завидети и уништавати један другог. Ви питате

кад ће се то збити. То ће се збити, али ће се пре тога морати завршити период људске *усамљености*. " „Какве то усамљености?" - питам ја њега. „Па ето, такве каква данас свуда влада, нарочито у нашем веку, али се сва још није завршила, и још јој није дошао крај. Сваки вам данас тежи да издвоји своју личност још већма; хоће да у самом себи искуси пуноћу живота; међутим, из свих његових напора излази, место пуноће живота, само потпуно самоубиство; јер, место да потпуно одреде своје биће, они падају у потпуну усамљеност. Сви су се у наше време поделили на јединке, сваки се повлачи у своју јазбину, сваки се од другог удаљује, крије се, и што има сакрива, и свршава тиме да се сам одбија од људи и људе од себе одбија. Усамљен купи богатство и мисли: колико ли сам ја сад моћан и колико сам осигуран, а не зна безумник: да што више купи, тим више тоне у самоубилачку немоћ. Јер је навикао уздати се у себе самог и као јединка се оделио од целине; навикао је своју душу да не верује у људску помоћ, у људе и у човечанство, и само стрепи да ће му пропасти новац и права која је стекао. Ум човечји сад свуда подругљиво почиње да не схвата да се истинско обезбеђење не састоји у личности, издвајању њених напора, него у људској општој заједници. Али ће неизоставно доћи крај и тој страшној усамљености, и разумеће сви наједном како су се неприродно одвојили један од другог. Такав ће тада доћи дух времена, и људи ће се чудити што су тако дуго остајали у тами и светлост нису видели. Тада ће се појавити и знак Сина човечјег на небу... Али дотле треба ипак заставу чувати, и с времена на време човек мора, макар и појединачно, показивати пример и изводити душу из усамљености на велико дело братског општења, па макар и у виду јуродивог. Само да не умре велика мисао."

Ето, у тако пламеним и одушевљеним разговорима пролазиле су наше вечери, једна за другом. Ја све друштво напустих и стадох много ређе одлазити у посете, уз то сам већ почео и из моде излазити. Не говорим то као осуду, јер су ме у друштву и даље волели и љубазно се према мени понашали; а да је мода у друштву владала, и то не мала, мора се признати. А на мог тајанственог посетиоца почех ја напослетку гледати одушевљено; јер, сем што сам уживао у његовом уму, почех предосећати да он гаји у себи некакву замисао и да се, канда, спрема за некакав велики подвиг. Њему се, можда, допало што нисам показивао да сам радознао у погледу његове тајне и нисам га испитивао, ни отворено, ни издалека. Али, напослетку, опазих да њега самог као да је почела мучити жеља да ми нешто саопшти. То је почело упадати веома у очи отприлике на месец дана откако ме је почео посећивати. „Знате ли" - запита он мене једном - „да се у граду веома интересују за нас двојицу, и чуде се што ја вама тако често долазим; али нека *их, ускоро ће се све објаснити*." Неки пут би га наједном обузимало необично узбуђење, и он би у таквим случајевима скоро увек устајао и одлазио. Други пут дуго и некако продорно гледа у мене, и ја мислим „сад ће ми нешто рећи", али он тек наједном прекине и почне говорити о чему познатом и обичном. И стаде се често жалити на главобољу. Једном, сасвим неочекивано, пошто је дуго и ватрено говорио, видим како је одједном пребледео, лице му се искривило, гледа у мене укочено.

- Шта је вама - велим му ја - да вам није рђаво? А баш се малочас жалио на главобољу.

- Ја сам... знате ли... ја сам... човека убио.

То рече, па се смеши, и дошао блед као крпа. Што ли се смеши? - пројури ми наједном мисао кроз срце пре него што сам ма шта схватио. И ја побледех.

- Шта кажете? - вичем ја.

- Видите ли - одговори ми он, непрестано са бледим осмехом - како ме је скупо стало да кажем прву реч. Сад сам вам казао и, канда, ступио сам на пут. Кренућу.

Дуго му нисам веровао, и не поверовах му одједном, него тек пошто ми је три дана долазио и све ми подробно испричао. Сматрао сам га за лудог, али сам се напослетку са превеликом тугом и чуђењем убедио. Он је извршио један велик и страشان злочин, пре четрнаест година, над једном богатом госпођом, младом и лепом особом, удовом поседницом, која је имала у нашем граду сопствену кућу у којој је живела кад би долазила у град. Осетивши према њој велику љубав, он јој изјави да је воли и поче је приволевати да се за њега уда. Али она већ беше поклонила своје срце другом, једном угледном официру, високог чина, који је у то време био у рату, но кога је она очекивала да јој се ускоро врати. Она, дакле, понуду одби и замоли просца да је одсад не посећује. Пошто престаде ићи к њој, а знајући распоред њене куће, он се к њој ноћу увуче из баште преко крова, са огромном дрскошћу, ризикујући да буде ухваћен. Али, као што веома често бива, злочинство које се врши са необичном дрскошћу полази за руком пре него друго. Попевши се кроз тавански отвор на кућни таван, он се спусти доле, у собе где се станује, степеницама са тавана, знајући да врата код степеница, услед непажљивости слугу, нису увек закључавана. У ту немарност се уздао и овог пута, и погодио је. Провукавши се у собе где се становало, он по мраку уђе у њену спаваћу собу, у којој је горело кандило. Као наручено, обе њене собарице бежу кришом, без питања, отишле у суседство на нечији имендан, који је слављен у истој улици. Остале слуге и служавке спаваху у собама за послугу и у кухињи, на доњем спрату. Кад ју је опазио где спава, у њему се распламте страст, а затим му обузе срце осветнички, љубоморни бес, и као ван себе, као пијан, приђе и сјури јој нож право у срце, тако да ни гласа није пустила. Затим, са пакленим и злочиначким рачуном удеси тако да сумња падне на слуге: није се гадио да узме њен новчаник, да отвори њен орман кључевима које је извадио испод јастука, да узме из ормана неке ствари, баш онако као што би учинио какав простак слуга, то јест хартије од вредности остави, узме само новац, узме неколико крупнијих златних ствари, а десет пута скупоценије али мале ствари не узме. Узме још понешто и себи за спомен, али о томе после. Извршивши то ужасно дело, он изиђе истим путем. Ни сутрадан, кад се дигла узбуна, и никада после, ником ни на памет није пало да посумња на правог злочинца! Но о љубави његовој према њој нико ништа није знао, јер је он одувек био ћутљиве и недружељубиве нарави те није имао пријатеља коме би поверавао своју душу. Сматрали су га просто за познаника убијене, чак и не толико блиског, јер је за последње две недеље није уопште посећивао. Сумња паде одмах на њеног кмета, слугу Петра, све околности се стекоше баш тако да утврде ту сумњу, јер је тај слуга знао, а покојница није крила, да га је намеравала дати у војску као регрута кога је дужна била одвојити од својих сељака, јер је био инокосан, а поврх тога и рђавог владања. Свет је слушао како је он, у љутини, пијан, претио у крчми да ће је убити. А на два дана пре њене смрти побегао је од ње и живео негде у граду, на непознатим местима. Сутрадан после убиства нашли су га на друму, на излазу из вароши, мртвог

пијаног, са ножем у цепу, и са однекуд окрвављеном десном шаком. Он је тврдио да му је крв ишла из носа, али му не повероваше. А служавке признадоше да су биле на весељу и да су улазна врата остала незакључана све до њиховог повратка. Поред тога, јави се још много томе сличних доказа, на основу којих невинога слугу ухапсише. Бацише га у затвор и почеше му судити, али после недељу дана ухапшени се разболе од врућице и умре у болници. Тиме се ствар свршила; предадоше је вољи божјој, и сви, судије, и власт, и све грађанство, остадоше убеђени да злочинство није извршио нико други него умрли слуга. А затим отпоче казна.

Тајанствени гост, сад већ мој пријатељ, повери ми да га из почетка чак није ни мучила савест. Дуго се мучио, али не због тога, већ жалећи што је убио вољену жену, што је више нема, што је, убивши њу, убио и љубав своју, док је огањ страсти остао у његовој крви. О невино проливеној крви, о убиству човека, он тада скоро није ни мислио. Мисао о томе да је његова жртва могла постати жена другог изгледала му је немогућна и стога је дуго времена био искрено убеђен да друкчије није ни могао поступити. - Мало га је мучило с почетка што је онај слуга ухапшен, али брза болест, а после и смрт затвореникова умирише га, јер је он умро, по свој прилици (размишљао је он тада), не због затвора или од страха, него од назеба и болести коју је задобио баш за време свог бекства, када је мртав пијан сву ноћ прележао на влажној земљи. Крадене, пак, ствари и новац нису га много бунили, јер (размишљао је он даље) крађа није учињена из користољубља, него да се сумња скрене на другу страну. Вредност онога што је покрао била је незнатна, и он брзо сву ту суму, и још далеко већу, поклони дому за старе и немоћне, који је код нас у граду тада основан. Учини то нарочито због умирења савести у погледу крађе и, што је значајно, за неко време, па чак и за дуже време, збиља се био умирио - тако ми је сам причао. Посвети се тада увелико служби, сам је тражио један посао пун тешкоћа и велике одговорности, који му је испунио једно две године. Па како је имао јак карактер, скоро је заборављао оно што је било; а кад би му и падало на памет, трудио се да о томе и не мисли. Поче добротинства чинити, много је шта основао и поклонио у нашем граду. Знало се за њега и у престоницама, би изабран у Москви и Петрограду за члана тамошњих добротворних друштава. Али га ипак напослетку почеше обузимати некакве тешке мисли које није могао издржати. Допаде му се тад једна лепа и паметна девојка, и он се ускоро ожени њоме, маштајући да ће женидбом одагнати своју усамљеничку тугу и да ће се, ступивши на нов пут и вршећи ревност своју дужност према жени и деци, сасвим ослободити старих успомена. Још првог месеца брака поче га узнемиравати непрекидна мисао: „Ето, жена ме воли, а шта би било кад би дознала?“ Кад је остала трудна са првим дететом и казала му то, он се наједном збуни: „Ја дајем живот, а овамо сам одузео живот.“ Наиђоше деца: „Како ја смем волети, учити и васпитавати, како ћу им говорити о врлини кад сам крв пролио!“ Деца расту дивна, хтео би да их милује: „А ја не могу да гледам њихова невино, ведро лица, нисам достојан тога.“ Напослетку поче грозно и горко да му се привиђа крв убијене жртве, погубљени њен млади живот - крв која вапије за осветом. Он поче сањати страшне снове. Али како је био крепка срца, дуго је подносио то мучење. „Све ћу ја то искупити својим тајним мучењем.“ Али и та нада би узалудна: што даље, патња је постајала све јача. У друштву почеше га уважавати због добротворне делатности, премда су се сви бојали строге и мргдне

његове нарави; а њему, што су га више поштовали, бивало је све неподношљивије. Признавао ми је да је већ мислио да се убије. Место тога, поче да му се јавља друга мисао - мисао коју је с почетка сматрао за немогућну и безумну, али која му је напослетку толико прирасла за срце да је није могао откинути. Мислио је овако: да устане, да изиђе пред свет, да објави свима да је убио човека. Једно три године живео је са том мишљу; она му се непрестано приказивала у разним видовима. Напослетку поверова свим срцем својим да ће, кад призна свој злочин, несумњиво излечити своју душу, и да ће се умирити једном засвагда. Али, поверовавши у то, он осети у срцу ужас: како да изврши то? И тада се десио случај са мојим двобојем. „Видевши шта сте ви учинили, ја се одлучих.“ Ја гледам у њега.

- Па зар је - викнух ја пљеснувши рукама - зар је тако незнатан случај могао изазвати код вас такву одлучност?

- Одлучност се моја три године рађала - одговара ми он - а ваш случај дао јој је само подстицај. Кад видех ваш поступак, себи сам пребацио, а вама сам позавидео - рече ми чак опором.

- Па вама неће ни поверовати - приметих ја - четрнаест година је прошло.

- Имам доказе, и то значајне, изнећу их. Тада се ја заплаках и изљубих га.

- Једно ми само реците, једно - рече он мени (као да је сад све од мене зависило): - жена, деца! жена ће, можда, умрети од жалости, а деца, ако можда и не изгубе племство и имање, ипак ће остати деца робијаша, заувек. А успомену, какву ћу им у срцима успомену на себе оставити!

Ја ћутим.

- И растати се с њима, оставити их заувек? Та заувек, заувек!

Седим ја, ћутећи шапућем у себи молитву. Најзад устадох, дође ми страшно.

- Шта је? - гледа он у мене.

- Идите - рекох му - па саопштите људима. Све ће проћи, само ће истина остати. Деца ће разумети, кад одрасту, колико је великодушности било у вашој великој одлучности.

Оде он тада од мене, као да се збиља био одлучио. Али је затим више од две недеље к мени долазио, свако вече, непрестано се припремао, све није могао да се одлучи. Измучи ми срце. Неки пут дође одлучан, и говори сав радостан:

- Знам да ће наступити рај за мене, одмах ће наступити чим признам, четрнаест сам година био у паклу. Хоћу да страдам. Примићу патњу и почећу живети. Са неправдом можеш сав свет проћи, али се натраг не можеш вратити. Овако, не само свог ближњег него ни децу своју не смем волети. Господе, ваљда ће разумети моја деца колико ми је тешка била ова моја патња, и неће ме осудити! Бог није у сили, него у истини.

- Сви ће разумети ваш велики поступак - говорим ја - ако не сад одмах, после ће разумети, јер сте послужили истини, вишој истини, неземаљској...

И оде од мене скоро утешен. А сутра опет дође љутит, блед, говори заједљиво.

- Сваки пут кад вам долазим, ви гледате у мене радознало: „Још није јавно признао!“ Али причекајте, не презирите ме сувише. Јер то није тако лако учинити као што се вама чини. Ја можда уопште нећу ништа учинити. А ви, ваљда, тек нећете поћи да ме тужите, а?

Ја не само да сам се бојао посматрати га са неразумном радозналешћу него сам се бојао и да га погледам. Толико сам се намучио да сам се скоро разболео, и душа ми беше пуна суза. Дође ми већ да нисам могао да спавам ноћу.

- Ево, сада - наставља он - идем од жене. Разумете ли ви шта је жена? Дечица, кад сам одлазио од куће, викнуше за мном: „Збогом, тата, вратите се што пре, да читате с нама *Дечји забавник!*“ Не, ви то не разумете! Туђом несрећом човек не стиче памет.

Он севну очима, усне му почеше дрхтати. Наједном тресну песницом о сто тако да ствари на столу одскочише - а иначе мек и благ човек - то му се први пут десило.

- Ама је ли то потребно - узвикну он - је ли потребно? Јер нико није био осуђен, нико због мене на робију није отишао, онај слуга је од болести умро. А за проливену крв ја сам кажњен својим мукама. А неће ми се ни веровати, никаквим доказима мојим неће се веровати. Треба ли признати злочин, треба ли? За проливену крв, пристајем да се мучим целог века, само да жену и децу не убијем. Да ли би било право да их упропашћујем заједно са собом? Да се ми не варамо? Где је ту правда? И хоће ли спознати ту правду људи, хоће ли је оценити, хоће ли је поштовати?

„Господе“ - мислим ја у себи - „има кад да мисли о људском поштовању у оваквом тренутку!“ И толико ми га би жао тада да бих, канда, пристао да поделим с њим његову судбину само да му олакшам. Видим, он је као изван себе. Ја се ужаснух, разумех не само умом него живом душом шта њега стаје та одлучност.

- Одлучујте, дакле, о мојој судбини! - узвикну он опет.

- Идите и признајте - прошаптах ја. Глас ме скоро изневери, али прошаптах одлучно. И узех са стола јеванђеље, руски превод, показах му од Јована, главу XII, стих 24.

„Заиста, заиста вам кажем: ако зрно пшенично паднувши на земљу не умре, онда једно остане; ако ли умре, много рода роди.“ Тај стих сам прочитао баш пред његов долазак.

Прочита и он. - Истина - вели, али се осмехну горко. - Да, у тим књигама - рече он поћутавши - човек може наћи страшне ствари. Под нос их је лако гурати. И ко је то писао, зар људи?

- Дух свети их је писао - кажем.

- Лако је вама причати - осмехну се он још, али већ скоро са мржњом.

Ја узех књигу опет, отворих је на другом месту, и показах му - Јеврејима, глава X, стих 31. Он прочита: „Страшно је упасти у руке бога живог.“ Он прочита и баци књигу. Чак се сав стресе.

- Нема шта - вели он - страشان сте стих нашли. - Устаде са столице: - Е - вели - збогом, можда више и нећу доћи... У рају ћемо се видети. Значи, има већ четрнаест година како сам „упао у руке бога живог“ - ето како се, дакле, назива тих четрнаест година. Сутра ћу замолити те руке да ме отпусте.

Ја већ хтедох да га загрлим и изљубим, али не смедох - лице му је било унезверено и гледао је мрачно. Он изиђе. „Господе“ - помислих - „куд оде човек!“ И одмах падох на колена пред иконом и са сузама помолих се за њега пресветој Богородици, брзој заступници и помоћници. Прошло је једно пола сата како сам у

сузама и молитви клечао, а беше дубоко у ноћ, око дванаест сати. Наједном гледам, отварају се врата, и он улази поново. Запрепастих се.

- А где сте били? - питам га.

- Ја сам - вели он - ја сам, канда, нешто заборавио... мараму, канда... Но, свеједно, ако и нисам ништа заборавио, допустите да седнем...

Седе на столицу. Ја стојим више њега. „Седите” - вели - „и ви.” Седох. Преседесмо тако једно два минута, гледа мене напрегнутим погледом и наједном се осмехну, то сам запамтио; затим устаде, снажно ме загрли и пољуби.

- Запамти - вели - како сам ти други пут долазио, чујеш, запамти то!

Први пут ми „ти” рече. И оде. „Сутра ће” - помислих ја.

Тако се и десило. А те вечери ја нисам знао да је управо сутра падао његов рођендан. Последњих дана никуда нисам излазио и стога то нисам могао дознати ни од кога. У тај дан је код њега сваке године бивало велико друштво, скупљао се цео град. И гле, после ручка, излази он на средину, а у рукама му хартија - званична пријава власти. А пошто је његова власт била ту, одмах онде прочита пријаву наглас целом скупу, и у њој потпун опис злочина у свима појединостима. „Као изрода избацујем себе из људске заједнице, бог ми је јавио” - доврши он изјаву

- „хоћу да испаштам!” Ту извади и метну на сто све чиме је мислио доказати свој злочин и што је четрнаест година чувао: златне ствари убијене, које је украо рачунајући да тим сумњу скрене са себе, медаљон и крст њен, што их јој беше скинуо с врата, у медаљону слика њенога вереника, њену бележницу, и напослетку два писма: писмо верениково њој са вешћу о скором доласку и одговор њен на то писмо, који је почела, али није довршила, оставила га на столу да га сутра отпреми на пошту. Оба та писма узео је - зашто? Зашто ли их је после чувао четрнаест година, место да их уништи, као доказе. И шта се десило: сви се веома зачудише и уплашише, и нико не хтеде веровати, премда су га сви слушали са необичном радозналошћу, али као болесника. А после неколико дана у свима је кућама било одлучено и пресуђено да је јадник полудео. Власти и суд нису могли да не узму ствар у поступак, али се и они збунеше: премда су их изнесене ствари и писма нагнала на размишљање, одлучише: ако би се они документи и показали тачни, коначна осуда не би могла бити изречена једино на основу тих докумената. А и све те ствари он је могао имати и од ње само као њен познаник у кога је имала поверење. После сам чуо да је припадност предмета доцније посведочена од многих познаника и сродника убијене, и да сумње у то није било. Али случају опет не би суђено да се заврши. После једно пет дана дознадоше да се јадник разболео, и да се сумња да ће остати жив. Од какве се болести био разболео - не могу казати; говорило се да се разболео од срца, али се сазнало да је лекарски конзилијум, на заузимање његове супруге, испитао и његово душевно стање, и да су донели закључак да је лудило већ ту. Ја ништа нисам одао, премда су били навалили да ме испитују, али кад сам пожелео да га посетим, дуго ме нису пуштали к њему, а понајвише његова супруга: „Ви сте га” - вели она - „пореметили; он је и пре био туробан, али последње године сви су опажали код њега необично узбуђење и чудновате поступке; тада сте наишли још и ви, па га упропастисте: ви сте га на читање навукли, и он није излазио од вас цео месец.” И

не само супруга него и сви у граду навалише на мене и окривише ме: „Свему сте ви криви“ - кажу ми. Ја ћутим, и мило ми је у души, јер сам видео несумњиву милост божју према ономе који се подигао против себе и казнио себе. А у лудило његово нисам могао веровати. Пустише, напослетку, и мене к њему, јер је то он сам упорно захтевао - да се опрости са мном. Уђох к њему и одмах видех да су му не само дани него и сати избројани. Слаб, жут, руке му дрхте, тешко дише, али гледа сав срећан и радостан.

- Испунило се! - рече ми. - Давно жудим да те видим - што ниси долазио?

Ја му не рекох да ме нису пуштали к њему.

- Бог се сажалио нада мном и зове ме к себи. Знам да умирем, али осећам радост и мир, после толиких година први пут. Одједном сам осетио у души рај, чим сам учинио оно што је било потребно. Сад већ смем да волим своју децу и да их љубим. Не верују ми, и нико није веровао - ни жена, ни судије моје; ни деца неће никад поверовати. Милост божју видим у томе према деци мојој. Умрећу, а име ће моје бити за њих неокаљано. А сад предосећам бога, срце ми се као у рају радује... дужност сам извршио...

Не може да говори, губи дах, ватрено ми руку стиска, пламено гледа у мене. Али нисмо дуго разговарали. Супруга је његова к нама улазила. Но он ипак стиже да ми пришапне:

- А сећаш ли се како сам ти тада други пут дошао, у поноћ? Казао сам ти да то запамтиш! Знаш ли зашто сам тада долазио? Долазио сам да те убијем!

Ја сав уздрхтах.

- Изишао сам онда од тебе у мрак, лутао сам по улицама, борио сам се са собом, и наједном те тако омрзох да ми је срце једва издржало. „Сад ме је“ - мислим - „он једини везао, и он је судија мој. Више се не могу одрећи од сутрашње моје казне, јер он све зна.“ И не да сам се бојао да ћеш ме пријавити (о томе није било ни помисли), него мислим: „Како ћу му у очи погледати ако се не пријавим суду?“ И макар ти био преко света, али жив, свеједно, неиздржљива је помисао да си жив, све знаш, и мене осуђујеш. Омрзох те као да си ти свему узрок, и за све крив. Вратих се тада теби, сећам се да ти је на столу лежала кама. Седох, па и тебе замолих да седнеш, и цео сам минут мислио. Да сам те убио, ја бих морао погинути због тог убиства, ма и не признао пређашњи злочин; али о томе никако нисам мислио, нити сам хтео мислити, у том тренутку. Само сам тебе мрзео, и из све снаге сам желео да ти се осветим за све. Али Господ мој победи ђавола у моме срцу. Знај, дакле, да никада ниси био ближе смрти.

После недељу дана он умре. Мртво тело његово пратио је до гроба цео град. Прота одржа дирљив говор. Жалили су због страшне болести која је прекинула његов живот. Али цео град се дигао против мене, кад су га сахранили не хтедоше ме више нигде примати. Истина, неки - с почетка мало њих, а после све више и више - почеше веровати у истинитост његових исказа, и многи ме почеше посећивати и распитивати се са великим интересовањем и радошћу: јер човек воли пад праведников и срамоту његову. Али ја ућутах, и ускоро одох из тог града, а после пет месеци удостоји ме Господ бог да станем на овај поуздани и дивни пут, те сам благосиљао мени невидљиви прст који ми је тако очигледно овај пут указао. А многострадалног раба божијег Михаила свакодневно помињем у молитвама својим и до данашњег дана.

III

ИЗ БЕСЕДА И ПОУКА СТАРЦА ЗОСИМЕ

д) Нешто о руском монаху и о могућном значењу његовом

Оци и учитељи, шта је монах? У просвећеном свету ту реч данас изговарају већ са подсмехом, а неки и као погрдну. И што даље, све горе. Истина, ох истина, и у монаштву има много готована, оних што телу угађају, сластољубаца и дрских протува. На те и указују образовани световњаци: „Ви сте“ - веле - „ленштине и непотребни чланови друштва, живите од туђег рада, бестидни просјаци!“ А, међутим, колико је много у монаштву смирених и кротких, жељних самоће и пламене молитве у тишини. На те се мање указује, њих никако не помињу; а колико ли би се задивили кад бих им казао да ће од тих кротких и жељних усамљене молитве, можда једном доћи спас земље руске. Јер су они заиста припремљени у тишини „за дан и час, за месец и годину“. Лик Христов чувају засад у усамљености, диван и неискварен, у чистоти истине божје, какав је од најдревнијих отаца, апостола и мученика, и кад затреба, они ће га објавити поколебаној истини световњачкој. Та је мисао велика. Од истока ће та звезда засијати.

Тако мислим о монаху, и зар је то лажно, зар охоло? Погледајте на световњаке, и на цео свет који се толико преузноси над народом божјим - зар се није у њему искварио лик божји и истина његова? Они имају науку, а у науци је само оно што је подвргнуто чулима. А духовни свет, виша половина бића људског одбачена је уопште са некаквим тријумфом, чак са мржњом. Прогласио свет слободу, у последње време нарочито; а шта видимо у тој слободи њиховој: само ропство и самоубиство! Јер свет каже: „Пошто ти, човече, имаш потреба, треба да их задовољаваш, јер имаш иста права као и најзнатнији и најбогатији људи. Не бој се да задовољаваш своје потребе, него их још и умножавај!“ - то је, ето, данашње учење световно. И у томе они виде слободу. А шта произлази из тог права на умножавање потреба? Код богатих, *усамљеност* и духовно самоубиство, а код сиромаша, завист и убиство, јер права су им дата, али средства да задовоље потребе још им нису указана. Уверавају да се свет, што даље, све више уједињује и окупља у братску заједницу тиме што се скраћују растојања, што се кроз ваздух преносе мисли. Авај, не верујте таквом уједињењу људском! Схватајући слободу као умножавање и брзо задовољавање потреба, људи кваре природу своју, јер стварају у себи много бесмислених и глупих жеља, навика и којекаквих измишљотина. Живе само ради међусобне зависти, ради угађања телу и охолости.

Имати ручкове, пријеме, кола, чиновне и робове слуге - то се данас сматра за тако неопходну потребу да се због тога жртвује и сами живот, част, чак и човекољубље, само да би се задовољила та потреба; чак се и убијају, ако је не могу задовољити. Код оних који нису богати, видимо то исто, а сиромашни незадовољавање потреба и завист засад заглашују пијанством. Али ускоро ће се, уместо вином, опијати крвљу - на то их воде. Питам ја вас: је ли слободан такав човек? Знао сам једнога „борца за идеју“, који ми је сам причао: кад су га у затвору лишили дувана, он је тим био толико утучен да умало што није пошао да изда своју „идеју“, само да дође до дувана. И такав још сме да каже: „Идем за човечанство да се борим.“ Куд такав може поћи, и за шта је он способан? Једино можда за какав нагао чин, а неће дуго издржати. И онда није чудо што су место слободе пали у ропство, а место службе братољубљу и човечанском уједињењу, пали су, напротив, у подвојеност и усамљеност, као што ми је говорио, у младости мојој, тајанствени гост и учитељ мој. И стога се у свету све више и више губи мисао о служењу човечанству, о братству и заједници људској, и заиста, та се мисао дочекује чак и са подсмехом, јер како ће да одустане од навика својих, куд ће да пође тај заробљеник кад се толико навикао задовољавати безбројне потребе своје које је све сам поизмишљао? Он је усамљен, и шта га се тиче целина. Дошли су људи дотле да су ствари накупили више, а радости имају мање. Друга је ствар пут монашки. Светски се људи подсмевају монашкој послушности, чак посту и молитви; а, међутим, само је у њима пут ка правој, збиља истинској слободи: ја одбацујем потребе сувишне и излишне; самољубиву и горду вољу своју обуздавам и бичујем послушношћу, и тиме, помоћу божјом, постижем слободу духа, а с њоме и радост духовну! Ко је, дакле, од њих способнији да уздигне велику мисао и да пође да јој служи - да ли усамљени богаташ, или овај што је *ослобођен* тиранства ствари и навика? Монаху пребацују његову усамљеност: „Ти си се усамио да спасеш душу у манастирским зидовима, а братско си служење човечанству заборавио.“ Али погледајмо ко ће боље служити братољубљу! Усамљеност није код нас, него баш код њих, али они то не виде. А из наших су редова одвајкада народни посленици излазили, па зашто их не би могло бити и сад? Исти они смирени и кротки испосници и ћутљивци опет ће устати и поћи на велико дело. У народу је спас Русији. А руски је манастир од искони био са народом. Ако је народ у усамљености, и ми смо усамљени. Народ верује као и ми, посленик који не верује, код нас у Русији ништа не може учинити, макар био искрена срца и генијална ума. То упамтите. Народ ће дочекати атеисту и савладати га, и остаће једина православна Русија. Чувајте, дакле, народ и срце његово. У тишини га васпитавајте. То је ваш монашки задатак, јер је ово народ богоносац.

ђ) Нешто о господи и слугама, и о томе да ли је могућно да господа и слуге постану у духу браћа

Боже, нико не пориче, и народ је грешан. А пламен распадања расте очигледно, сваког часа, и одозго иде. Наступа и у народу издвајање: почињу се у његовој средини јављати зеленаши и изелице; већ трговац све више и више жели

почасти, тежи да се покаже као образован, док, у ствари, нема нимало образовања, а ради тога гнусно занемарује старинске обичаје, па се чак стиди вере отаца својих. Одлази у посету кнезовима, а сам није ништа друго него искварен сељак. Народ пропада од пијанства, и већ не може да га се окане. А колико окрутности према породици, жени, па чак и према деци, све од пијанства. Виђао сам по фабрикама и десетогодишњу децу: слабу, испијену, згурену, већ развратну. Загушљива радионица, лупа машине, рад од јутра до мрака, развратне речи и ракија, ракија - зар то треба души још тако младог детета? Њему би требало сунца, дечјих игара, и свуда светао пример и макар капљица љубави према њему. Нека не буде више тога, монаси, нек не буде више мучења деце, устаните и проповедајте то што пре, што пре! Него, бог ће спасти Русију, јер иако је развратан прост човек, и не може да се одрекне смраднога греха, он ипак зна да је проклет од бога његов смрадни грех, и да он рђаво поступа кад греши. Тако да наш народ још неуморно верује у правду. Бога признаје скрушено, плаче. А није тако код виших. Идући за науком, они хоће да праведно живе једино помоћу ума свог, али без Христа, као некад, и већ су прогласили да нема злочина, да нема више греха. Па, по њиховом схватању, тако и јесте: јер кад нема бога, где је злочин? У Европи се диже народ на богаташе силом, и народни вођи свуда га воде у крв и уче га да је праведан гнев његов. Али „проклет је гнев њихов, јер је свиреп“. А Русију ће спасти Господ, као што ју је спасавао већ много пута. Из народа ће спасење изићи, из вере и смирености његове... Оци и учитељи, чувајте веру народну, јер ово није машта: мене је целог века у великом народу нашем изненађивало његово достојанство смерно и истинито, сам сам видео, сам посведочити могу - видео сам и дивио сам се; видео сам и крај свег смрада грехова и убогог изгледа нашег народа. Он није ропског духа, чак ни после двовековног ропства. Он је слободан својим изгледом и понашањем, али никог не вређа. А није ни осветољубив, ни завидљив. „Ти си угледан, ти си богат, ти си паметан и даровит - па нека, нек ти да бог. Поштујем те, али знам да сам и ја човек. Тиме што те без зависти поштујем, тиме исказујем своје људско достојанство пред тобом.“ Заиста, ако и не говоре тако (јер још не знају тако да искажу), али тако *поступају*, ја сам то лично видео, сам сам искусио, и верујете ли: што је сиромашнији и нижи наш руски човек, тим се више опажа код њега та дивна истина, јер богати сељаци - зеленаши и изелице - већином су већ покварени, то је умногом, умногом због нехата и непажње наше. Но бог ће спасти људе своје, јер је Русија велика смиреношћу својом. Ја желим да видим, и као да већ јасно видим нашу будућност, јер ће се збити тако да ће и најпокваренији наш богаташ свршити тиме што ће се застидети свога богатства пред сиромашним, а сиромаш, видећи ту његову смиреност, разумеће и попустиће му, са радошћу и топлином ће одговорити на племенити стид његов. Верујте да ће се свршити тиме, на то иде. Само је у људском духовном достојанству једнакост, и то ће се појмити само код нас. Док има браће, биће и братства, а без братства, никад неће моћи поделити шта имају. Лик Христов чувајмо па ће засијати као драгоцен дијамант целом свету... Нека тако буде, нека тако буде!

Оци и учитељи, десила ми се једном једна дирљива ствар. Путујући, наиђох у губернијском граду К. на мог негдашњег посланог Афанасија; а одонда откако смо се растали, било је прошло већ осам година. Изненада ме спази на пијаци, познаде ме, притрча ми, и, боже, колико се обрадова - просто полете к мени:

„Рођени мој, господине, јесте ли ви то? Та је ли могућно да то вас видим?“ Поведи ме својој кући. Изишао из војске, оженио се и добио двоје деце. Живео је са својом женом од ситне трговине на пијаци. Соба му сиротињска, али чиста, весела. Посади ме, спреми чај, посла по жену, као да сам му неки празник приредио што сам му дошао у кућу. Доведе ми дечицу: „Благословите их, оче!“ - „Зар ја да благосиљам?“ - одговарам му - „ја сам монах прост и смирен, богу ћу се за њих помолити, а за тебе се, Афанасије Павловичу, увек, сваког дана, од самог оног дана, богу молим, јер се“ - рекох - „због тебе све и десило.“ Па му то објасним, како сам умео. И што ти је човек - гледа ме и никако не може да замисли да сам ја, пређашњи господин његов, официр, сад пред њим у таквом облику и таквом оделу; чак заплака. „А што плачеш“ - велим му ја - „ти незаборавни човече? Боље нека ти се срце весели због мене, мили мој, јер је радостан и светао пут мој.“ Он није много говорио, него је све уздисао, дирнут, махао мени главом. „А где вам је“ - пита - „имање?“ Одговарам му: „Манастиру сам га дао, а живимо у заједници.“ После чаја, ја се стадох праштати од њих; кад ми он наједном изнесе пола рубље - поклон манастиру, а друго пола рубље, гледам, тура мени у руку, ужурбао се: „То“ - вели - „вама, путнику, намернику, можда ће затребати, оче.“ Примих његово пола рубље, поклоних се и њему и жени његовој, и одох радостан па мислим путем: „Гле, ми сад обојица - и он код своје куће, и ја овако идући - уздишемо и радосно се смешимо весела срца, машући главом и сећајући се како нам бог даде да се видимо.“ Више га никад нисам видео. Ја сам њему био господар, а он мени слуга, а сад, кад се са пуно љубави изљубисмо у духовној милини, међу нама се изврши велико човечанско сједињење. Мислио сам о томе много, а сад мислим овако: па зар је то тако недоступно уму, да се то велико и простодушно сједињење у своје време и посвуда изврши међу нашим Русима? Верујем да ће се то збити и да је то време близу.

А о слугама ћу додати ово: ја сам се пре, као младић, много љутио на слуге - те „куварица изнела на сто сувише врело јело“, те „посилни није добро одело очистио“. Али ме тада наједном обасја мисао мога милога брата, коју сам од њега слушао у детињству свом: „Заслужујем ли ја уопште да мене други служи и да га због његове сиротиње и простоте кињим?“ И зачудих се тада како се најпростије мисли, очигледне и јасне, касно јављају у уму нашем. Без слугу је немогућно у свету, али тако удеси да код тебе твој слуга буде духом још слободнији него кад не би био слуга. И што да ја не бих могао бити слуга моме слуги, па још тако да он и види то, и то без икакве гордости с моје стране, а неповерења с његове. Што не би мој слуга био као мој рођак, тако да га, напослетку, примим у породицу своју, и да се радујем томе! То је већ и сад тако лако остварљиво; али ће послужити као основа за будуће дивно јединство људи, кад човек не буде себи тражио слуге и не буде желео да претвара себи сличне људе у слуге, као што је данас, него, напротив, из све снаге зажели да он сам постане слуга свима, по јеванђељу. И зар је машта да ће човек, напослетку, налазити радост једино у подвизима просвећења и милосрђа, а не у уживањима грубим, као данас - у претераном јелу, блуду, охолости, хвалисању и завидљивом уздизању једнога над другим? Тврдо верујем да није, и да је то време близу. Смеју се и питају: па кад ће то време настати, и има ли изгледа да ће оно настати? А ја мислим да ћемо ми са Христом то велико дело извршити. Јер, колико је идеја било на земљи у историји човечанства које се десет година пре тога нису могле ни замислити, а које су се

наједном јављале кад би им дошао тајанствени рок, и распростирале се по свету! Тако ће и код нас бити, и заблистаће свету народ наш, и казаће цео свет: „Камен који су одбацили зидари, постао је каменом темељцем." А исмеваче би требало запитати: ако је ово наша машта, кад ли ћете ви подићи своју зграду, и кад ли ћете удесити свој живот правично само помоћу ума свога, без Христа? И премда они тврде да баш они иду ка сједињењу, заиста у то верују само најпростодушнији између њих, тако да се чак треба чудити тој простодушности. Доиста, они имају више бујне маште него ми! Они мисле да уреде живот правично, али одбацивши Христа, свршиће тиме што ће залити свет крвљу, јер крв изазива крв, а ко извуче мач, тај ће од мача и погинути. И да није обећања Христовог, они би просто истребили један другог до последња два човека на земљи. Али та два последња не би знала у гордости својој да сачувају један другог, тако да би последњи уништио претпоследњег, а затим и себе самог. И тако би се збиља и догодило да није обећања Христовог да ће то због кротких и смирених престати. Почео сам још док сам био у официрском мундиру, после двобоја свога, говорити о слугама у друштву, и сећам се како су ми се чудили: „Шта" - веле - „зар да посадимо слугу на канабе, па да га чајем служимо?" А ја им тада одговорих: „А што не бисмо и тако, па макар само понеки пут." Сви су се тада смејали. Питање њихово било је лакомислено, а одговор мој нејасан, али мислим да је у њему било и неке истине.

е) О молитви, о љубави и о дотицају са иним световима

Младићу, не заборављај молитву. Сваки пут у молитви твојој, ако је искрена, сине ново осећање, а у њему и нова мисао коју раније ниси знао и која ће те изнова охрабрити, и разумећеш да је молитва васпитање. Још запамти: свакога дана, и кад год само можеш, понављај у себи: „Господе, смилуј се на све који су данас пред тебе изишли." Јер сваког сата и сваког тренутка хиљаде људи остављају живот свој на овој земљи, и душе њихове долазе пред Господа - а колико се много њих са земљом растало усамљених, никоме незнатих, у тузи и жалости, што за њима нико неће зажалити, неће чак ни знати за њих да су живели. И где, можда ће се с другог краја земље уздићи твоја молитва ка Господу за покој душе његове, макар ти њега никако и не знао, нити он тебе. Како ће бити ганута његова душа, која је у страху стала пред Господом, кад осети у тај час да се и за њега неко богу моли, да је остао на земљи људски створ који и њега воли. А и бог ће милостивије погледати на вас обојицу, јер кад си већ ти онога толико пожалио, колико ли ће га више пожалити он, бескрајно милосрднији и блажи него ти. И опростиће му тебе ради.

Браћо, не бојте се грехова људских, волите човека и у греху његовом, јер је та слика божанске љубави врхунац љубави на земљи. Волите све божје створове, и целину и свако зрно песка. Сваки листић, сваку зраку божју волите. Волите животиње, волите биље, волите сваку ствар. Будеш ли волео сваку ствар - и тајну ћеш божју разумети у стварима. А схватиш ли је једном, ти ћеш је после неуморно упознавати све даље и више, свакодневно. И заволећеш, најзад, сав свет васцелом, васионском љубављу. Животиње волите: њима је бог дао клицу мисли и непомућену радост. Немојте им је реметити, не мучите их, не одузимајте им

радост, не противите се мисли божјој. Човече, не узноси се над животињама: оне су безгрешне, а ти, са својом величином, само прљаш земљу својом појавом на њој, траг свој гнојни остављаш после себе - авај, скоро сваки од нас! - Децу волите нарочито, јер и она су безгрешна као анђели, и живе да би нас радовала, ради чишћења срдаца наших, као неки путоказ за нас. Тешко ономе ко учини нажао детету. Мене је отац Анфим учио да волим децу: тај мили и ћутљиви човек, на нашим путовањима за оне грошеве што нам их је свет делио куповао им је и делио медањаке и шећерлеме. Он није могао проћи поред дечице без узбуђења: такав је то био човек.

Пред по неком мишљу станеш у недоумици, нарочито гледајући грех људски, па се запиташ: „Да ли треба силом побеђивати, или смерном љубављу?" Свагда одлучуј овако: „Победићу смерном љубављу." Одлучиш ли се тако једном засвагда, цео свет ћеш моћи покорити. Смерна љубав је страшна сила, од свих најјача, нема јој равне на свету. Сваког дана и часа, сваког тренутка мотри на самога себе и пази на себе, да ти лик буде племенит. Ето, прошао си поред малог детета, прошао си љут, са ружном речју, са озлојеђеном душом; и ниси можда ни приметио дете, али оно је тебе видело, и лик твој, ружан и зао, можда је остао у његовом незаштићеном срдашцу. Ти то не знаш, међутим, можда си већ тиме бацио рђаво семе у његову душу, а то семе ће можда и проклијати, а све због тога што се ниси уздржао пред дететом, јер у себи ниси одгајио пажљиву и делотворну љубав. Браћо, љубав је учитељица, али је треба знати стећи, јер се она тешко стиче, скупо се плаћа, дугим радом и полагањем, јер волети треба не случајно и за тренутак, него засвагда. Случајно може свако завоleti, и злочинац ће завоleti. Младић, брат мој, птице је за опроштење молио: то изгледа скоро бесмислено, али је истина, јер је све као океан, све тече и додирује се: на једном месту додирнеш, на другом крају света одјекује. Нека је безумље птице за опроштење молити, али и птицама би било лакше, и детету, и свакој животињи око тебе, кад би ти само био бољи но што си сад - макар за мрвицу. Све је као океан, кажем вам. Тада би се и птицама почео молити, васионском љубављу мучен, као у неком усхићењу - молио би их да ти и оне'твоје грехе опросте. Цени усхићење, ма како оно људима изгледало бесмислено.

Пријатељи моји, молите радост од бога. Будите радосни као деца, као птичице небеске. И нека вас у вашем делању не буни грех људски; не бојте се да ће он затрти дело ваше, и да му неће дати да се изврши. Не говорите: „Јак је грех, јака безбожност, јака рђава средина, а ми смо усамљени и немоћни, сатреће нас рђава средина и неће дати да се изврши добро дело." Клоните се, децо, те слабости! Једини је ту спас: узми и учини себе одговорним за сав грех људски. А то, пријатељу, и јесте тако: јер чим ти себе искрено учиниш одговорним за све и свакога, онога часа ћеш увидети да тако и јесте у самој ствари, и да ти и јеси за све и за свакога крив. А пребацујући своју леност и своју немоћ на људе, свршићеш тиме да ћеш се припојити сатанској гордости и на бога ћеш узроптати. А о гордости сатанској овако мислим: нама на земљи је тешко њу схватити, и стога је тако лако пасти у погрешку па се припојити њој, па још при том мислити да нешто велико и лепо радимо. И много шта од најјачих осећања и побуда природе наше ми на земљи засад схватити не можемо, али ти се тиме не саблажњавај, нити помишљај да ти то ма у чем може служити као оправдање; јер ће ти вечни судија судити за оно што си могао учинити, а не за оно што ниси

могао; сам ћеш се у то уверити, јер ћеш тада све правилно увидети и нећеш више порицати. На земљи ми заиста као да лутамо; и да нема драгоценог Христовог лика пред нама, ми бисмо пропали и залутали сасвим, као род људски пред потоп. Много је на земљи нама непознато, али нам је наместо тога даровано тајно скривено осећање живе везе наше са другим светом, са светом горњим и вишим; клице наших мисли и осећања нису овде, него у другим световима. И ето зашто кажу филозофи да се суштина ствари не може спознати на земљи. Бог је узео семе из других светова и посејао га на овој земљи, и однеговао врт свој, и никло је све што је могло никнути, али оно што је израсло живи и живо је само осећањем свог додира с другим тајанственим световима; ако то осећање у теби слаби или нестаје, онда умире и оно што је израсло у теби. Тада ћеш постати према животу равнодушан, па ћеш га чак и омрзнути. Ја тако мислим.

ж) Може ли човек бити судија себи сличнима? О вери до краја

Нарочито имај на уму да не можеш никоме судија бити. Јер нико не може бити на земљи судија злочинцу пре него што сам судија не увиди да је и он исти онакав злочинац као и онај што стоји пред њим, и да је управо он можда највише крив за злочин онога што стоји пред њим. Кад увиди то, онда ће моћи постати и судија. Ма како да то изгледа безумно, истинито је. Јер кад бих ја био праведан, можда не би било ни злочинца што стоји преда мнош. Ако узмогнеш примити на себе злочин онога што стоји пред тобом и којег твоје срце суди, прими одмах и пати место њега - а њега без укора пусти. И чак да те и сам закон постави за његовог судију, ти, колико ти само буде могућно, и тада поступи у том духу, јер ће оптужени отићи и осудиће сам себе горе но што би га твој суд осудио. Ако ли га твој братски пољубац не дирне, и он оде смејући ти се, нека те то не саблазни: значи, још му није час дошао, али ће доћи у своје време; а ако не дође, свеједно: ако неће он, други ће место њега доћи до познања, и пропатиће, и осудиће и окривити себе сам, и правда ће бити задовољена. Веруј овоме, несумњиво веруј, јер баш у томе и лежи све уздање и сва вера светитеља.

Делај неуморно. Ако се сетиш увече, лежући да спаваш: „Нисам извршио што је требало“, а ти онога часа устани и уради. Ако су око тебе људи злобни и неосетљиви, и неће да те слушају, ти клекни пред њих и замоли их да ти опросте, јер си заиста и ти за то крив што неће да те слушају. А ако већ не можеш да говориш са озлојеђенима, ти им служи ћутећи и понизно, никад не губећи наду. А ако те сви оставе, и силом те истерају, ти, кад останеш сам, падни на земљу и љуби је, натопи је сузама својим, и даће земља плода од суза твојих, па макар те нико не видео и не чуо у самоћи твојој. Веруј до краја, па макар се и тако десило да сви на земљи скрену, а ти једини веран останеш, принеси и тада жртву и хвали бога ти једини, који си остао. А ако се двојица таквих састанете - ето вам већ читавог света, света живе љубави. Загрлите један другог у милини и хвалите Господа: јер макар само у вама двојици, али се испунила истина његова.

Ако сам згрешиш и будеш жалостан смртно због својих грехова, или због каквог свог изненадног греха, радуј се због другог праведника, радуј се што је, кад си већ ти згрешио, он остао праведан и није сагрешио.

Ако те злочин људски збуни до негодовања и несавладљиве жалости, тако да зажелиш и да се светиш злочинцима - највише се бој тог осећања, одмах иди и потражи себи мука, тако као да си ти крив за онај злочин људски. Прими муке и отрпи их, умириће се срце твоје, и појмићеш да си и сам крив јер си могао сијати злочинцима као једини безгрешан, а ниси им сијао. Да си сијао; ти би светлошћу својом и другима обасјао пут, те онај што је извршио злочин, можда га не би извршио при твојој светлости. Па чак ако ти и сијаш, но видиш да се људи не спасавају ни поред твоје светлости, остани чврст и немој да посумњаш у снагу светлости небеске; веруј, ако се сад нису спасли, они ће се после спасти. А ако се не спасу ни после, онда ће се синови њихови спасти, јер неће умрети светлост твоја, макар ти умро. Праведник одлази, а светлост његова остаје. И спасавају се увек после смрти оног који спасава. Род људски не прима пророке своје и зоставља их, али људи воле мученике своје и поштују оне које су уморили. За заједницу радиш, за будућност радиш. Награде никад не тражи, јер и без тога имаш велику награду на овој земљи: духовну радост своју, коју само праведник осећа. Не бој се ни знатних, ни јаких, него буди премудар и свагда племенит. Знај меру, знај време, научи се томе. А кад останеш сам, моли се. Воли падати на земљу и целивати је. Земљу љуби и неуморно, незаситно је воли, све воли, свакога воли, тражи то усхићење и занос. Натопи земљу сузама радости и воли те сузе своје. А тога се заноса не стиди, цени га, јер је то дар божји, велики, и не даје се многим, него само изабраним.

з) О паклу и пакленом огњу, размишљање мистичко

Оци и учитељи, ја мислим: „Шта је пакао?“ Судим овако: „Патња због тога што се више не може волети.“ Једном, у бесконачном битисању, које се не може измерити ни временом ни простором, дата је била неком духовном бићу, кад се појавило на земљи, способност да каже само себи: „Ја постојим и ја волим.“ Једном, само једном, дат му беше тренутак љубави делотворне и живе, и ради тога дат земаљски живот, а с њим времена и рокови, и шта би: то срећно биће одбаци тај неоцењиви дар, не оцени га, не заволи га, погледа га подругљиво и остаде равнодушно. И кад је такав отишао са земље, видео је крило Аврамово и беседио са Аврамом, као што нам је у причи о богаташу и о Лазару казано; и рај је видео и ка Господу могао да иде, али се баш тиме и мучио што до Господа оде без љубави, и дође у додир са онима који су волели, а он њихову љубав није прихватио. Тада виде јасно и сам себи рече: „Сад знање имам, али ма како жудно да волим, у љубави мојој не може бити никаквог подвига, нити каквог пожртвовања, јер је довршен живот земаљски и неће доћи Аврам да макар капљицом живе воде (то јест, поновним даром земаљског живота, пређашњег и делотворног) расхлади пламен жудње за љубављу духовном, којом сад горим, а презрео сам је на земљи; нема више живота нити ће више бити времена! Премда бих сад спреман био и живот свој дати за друге, сад већ није могућно, јер је прошао онај живот који се

могао принети љубави на жртву, и сад је бездан међу оним животом и овим битисањем." Говори се о материјалном пакленом пламену: не испитујем тајну ову, бојим се, али мислим кад би и постојао пламен материјални, њему би се збиља обрадовати могли, јер, тако мислим, у мучењу материјалном би макар на један тренутак могли заборавити још страшнију муку духовну. А одузети муку духовну немогућно је, јер мучење то није спољашње, него је унутрашње. А кад би се и могло одузети, мислим да би постали још несрећнији. Јер, ако би им праведници из раја, гледајући муке њихове, опростили и дозвали их к себи, у безграничној љубави својој, тиме би им још повећали муке, јер би још јаче пробудили у њима пламен за сличне, делотворне захвате љубави, која је за њих већ немогућна. У бојазни срца свога мислим ја, међутим, да би им баш свест о тој немогућности, напослетку, послужила као олакшање, јер, примивши љубав праведних а не могући је узвратити, они би, у покорности тој, и у дејству смирености те, нашли најзад као неки облик оне делотворне љубави коју су занемарили били на земљи, и као неко дејство њој слично... Сажаљевам, браћо и пријатељи моји, што не умам да кажем ово јасно. Али тешко онима који сами себе уништише на земљи, тешко самоубицама! Мислим да од тих нико не може бити несрећнији. Грех је, рећи ће нам се, за такве се богу молити, и црква њих на изглед одбацује, али ја мислим у тајности душе своје да би се могло помолити богу и за њих. Та неће се Христос на љубав разљутити. За такве сам се ја у себи целог свог живота молио, то вам исповедам, оци и учитељи, а и сад се сваког дана молим.

О, има их који и у паклу остају горди и свирепи, крај свег неоспорног знања и посматрања непобитне истине; има их страшних, који су се сасвим предали сотони и гордом духу његовом. За њих је пакао нешто добровољно и незаситно: то су добровољни мученици. Јер они су сами себе проклели, проклевши бога и живот. Злобном се гордошћу својом хране, као кад би гладан у пустињи сопствену крв из тела сисати почео. Али, вечито незаситни, они и опроштај одбацују, бога који их зове, проклињу. Бога живог без мржње гледати не могу и захтевају да не буде бога живог, да бог уништи себе и све створење своје. Они ће горети у огњу гнева свога вечно, жудећи за смрћу и небићем. Али неће добити смрти...

Ту се завршава рукопис Алексеја Фјодоровича Карамазова. Понављам: рукопис није потпун и писан је надхват. Биографски подаци, на пример, обухватају само прву младост старчеву. А из поука његових и мисли састављено је, као у неку целину, оно што је он казао очевидно у разна времена и услед разних побуда. А све што је старац говорио баш у последњим часовима живота није наведено дословце, него је дат само појам о духу и карактеру те беседе, ако се она упореди са оним што је наведено у рукопису Алексеја Фјодоровича из ранијих поука. А смрт старчева десила се заиста сасвим неочекивано. Премда су сви који су се скупили код њега тог последњег вечера потпуно схватили да је смрт његова близу, ипак није било могућно замислити да ће она наступити тако изненадно; напротив, пријатељи његови, као што сам и напоменуо раније, видећи га те ноћи скоро свежег и разговорног, били су чак уверени да се његово здравље приметно побољшало, макар само и на кратко време. Пет минута пре смрти, као што су са чуђењем после причали, још ништа се није могло предвидети. Он наједном осети некакав врло јак бол у грудима, побледе, и снажно притиште руке на срце. Сви тада усташе са својих места и полетеше к њему; а он, премда му беше врло тешко, још увек са осмехом гледајући у њих, полако се спусти с наслоњаче на под

и клече, затим се саже лицем ничице к земљи, рашири руке, и као у неком радосном усхићењу: љубећи земљу и молећи се (као што је учио), тихо и радосно даде душу богу. Глас о смрти његовој одмах се разнесе по скиту и стиже до манастира. Они што су били најближи преминулом, и они којима је то спадало у дужност по чину, сташе по старом обреду опремати тело његово, а сва се братија скупи у саборну цркву. Још пре сванућа, као што се после по чувењу причало, вест о преминулом стиже и до града. Пред зору умало те није цео град говорио о догађају, и мноштво грађана поврве у манастир. Али о томе ћемо рећи у идућој књизи, а сад ћемо само напоменути унапред да није прошао ни један дан, а десило се нешто толико неочекивано, и по утиску учињеном у средини манастирској и у граду, толико чудновато, узнемирујуће и збуњујуће, да се у нашем граду и до данас, после толико година, чува најживља успомена на тај, за многе тако узбудљив дан.

ФЈОДОР М. ДОСТОЈЕВСКИ

БРАЋА КАРАМАЗОВИ II

ТРЕЋИ ДЕО

КЊИГА СЕДМА

АЉОША

I

ЗАДАХ ТРУЉЕЊА

Тело преминулог јеросхимонаха оца Зосиме опремише за погреб по утврђеном обреду. Умрле монахе и схимнике, као што је познато, не купају. „Када ко од монаха ка Господу оде (речено је у Великом требнику), тада учињени монах (то јест за то одређени) истре тело његово топлом водом, правећи пре тога губом (то јест сунђером) крст на челу преминулог, на прсима, на рукама и ногама, и на коленима - и ништа више.“ Све је то извршио на преминулом сам отац Пајсиј. После брисања обуче га у монашку одећу и обави га мантијом, ради чега ју је, по правилу, мало расекао да би покојника омотао унакрст. На главу му стави капуљачу, са осмокраким крстом. Капуљачу остави отворену, а лице покојниково покри црним велом. У руке му метнуше икону са Спаситељевим ликом. Тако опремљеног преместише га ујутру у сандук (већ одавно припремљен). А сандук су намеравали да оставе преко целог дана у ћелији - у првој великој соби, оној у којој је покојни старац примио братију и световњаке. Пошто је покојник по чину био јеросхимонах, то над њим јеромонаси и јерођакони нису читали Псалтир, него Јеванђеље. Читање отпоче отац Јосиф, одмах после опела; а отац Пајсиј, који је желео да чита касније цео дан и целу ноћ, засада био је у великом послу и забринут као и отац старешина скита, јер наједном поче избијати нешто необично, некакво нечувено и чак неугодно узбуђење и нестрпљиво очекивање - и то, што даље, све већма - како међу манастирском братијом тако и међу световњацима, који су гомилама долазили из манастирских гостионица и из града. И старешина и отац Пајсиј трудили су се што су више могли да умире узбуђени свет.

Кад се довољно разданило, почеше из града долазити и такви који су повели са собом своје болеснике, нарочито децу, као да су нарочито очекивали овај тренутак, очигледно уздајући се у брзу моћ исцељења, која се, по њиховој вери, морала одмах појавити. И ту се показа у коликој су мери сви код нас навикли да сматрају преминулог старца, још за његова живота, за несумњивог и великог светитеља. А међу онима који су долазили било је не само простог света. То велико очекивање верујућих, које се тако брзо и непосредно испољавало, чак са нестрпљењем и готово као са захтевањем, изгледаше оцу Пајсију као права

саблазан, коју је он, истина, одавно слутио, али која је, у ствари, превазишла његова очекивања.

Сретајући се са неким од монаха, који такође беху узбуђени, отац Пајсиј им стаде пребацити: „Такво, и толико брзо очекивање нечег великог“ - говорио је он, - јесте лакомисленост која је могућна само међу световњацима, но која нама не приличи.“ Али њега мало слушаху; отац Пајсиј забринуто примећиваше то; иако се чак и сам (ако ћемо већ све по истини да кажемо) љутио на сувише нестрпљива очекивања и сматрао да је то лакомисленост и сујета, ипак потајно у себи, у дубини своје душе, очекиваше скоро исто што и остали узбуђени, и то је морао да сам себи призна. Њему беху ипак особито непријатни сусрети са понекима који су у њему, услед неке слутње, изазивали велику сумњичавост. Тако, на пример, у гомили света што се гурао у ћелији покојниковој, опази он са одвратношћу у души (због које је сам себе одмах прекорео) присуство, рецимо, Ракитина, или обдорског госта, оног монаха издалека, који је још увек боравио у манастиру. Њих двојицу отац Пајсиј однекуд поче сматрати за подозриве - премда му нису само они тако изгледали.

Од свих који су били узбуђени, обдорски монах се највећма ужурбао; њега је човек могао спазити свуда, на свима местима; свуда је он нешто распитивао, свуда је послушнвао, свуда се дошаптавао са некаквим нарочитим тајанственим изгледом. А израз лица био му је преко мере нестрпљив, чисто као раздражен јер се тако дуго не збива очекивано. А што се тиче Ракитина, он се, као што се после видело, тако рано обрео у скиту по нарочитој поруци госпође Хохлакове. Ту добру, али поводљиву жену, која није могла бити пуштена у скит, тек што се пробудила и чула за смрт, наједаред је обузела тако необузdana радозналост да је одмах послала место себе у скит Ракитина, с тим да овај све посматра и одмах јој саопштава, писмено, отприлике свако пола сата, *о свему што се десило*. Ракитина је она сматрала за најбогобојажљивијег и најпобожнијег младића - толико је он умео да се са свима опходи и да угађа жељама сваког, ако би у томе учео макар и најмању корист за себе.

Дан је био ведар и светао, и од придошлих богомољаца многи се гомилаху око скитских гробова и око оних што беху сасвим близу храма, као и око удаљенијих и разасутих по свему скиту. Обилазећи скит, отац Пајсиј се наједаред сети Аљоше и да га одавна није видео, скоро још од ноћас. И тек што га се сети, он га одмах и угледа у најудаљенијем углу скита, код ограде, како седи на надгробном камену једног у давна времена преминулог и својим подвизима знаменитог монаха. Седео је леђима окренут скиту, лицем према огради, и као да се крио иза споменика. Пришавши му сасвим близу, отац Пајсиј опази како он, покривши лице обема шакама, истина немо, али горко плаче, тресући се свим својим телом од жецања. Отац Пајсиј постаја над њим неко време.

- Доста, сине мили, доста, драги - рече он осећајно - шта ти је? Радуј се и немој плакати. Зар не знаш да је овај дан највећи од свих његових дана? Помисли само где је он сад у овом тренутку!

Аљоша погледа горе, откри лице, подбуло од суза као у малог детета, али се одмах, ни рећи не рекавши, окрете и опет покри лице обема рукама.

- А, најпосле, нека! - рече отац Пајсиј замишљено - најпосле, плачи! Христос ти је те сузе послао. „Дирљиве сузице твоје само су одмор душевни и послужиће на

радост твом милом срцу“ - додаде он већ за себе одлазећи од Аљоше и мислећи о њему с љубављу. Уосталом, оде од њега брже јер осети да се врло лако може и сам заплакати гледајући га.

Време је, међутим, пролазило; манастирске службе и опела за покојника настављаху се својим редом. Отац Пајсиј поново опази оца Јосифа код сандука и прими од њега читање Јеванђеља. Али још не прође ни три сата после подне кад се деси нешто што сам поменуо на крају прошле књиге, нешто толико међу нама изненадно, и што се толико противило свеопштем очекивању да се, понављам, подробна и глупа прича о том догађају и до данас са необичном живошћу помиње у нашем граду и у свој нашој околини. Још једном ћу додати од себе лично: мени је скоро непријатно и помињати о том бесмисленом и саблажњивом, у самој ствари ништавном и природном догађају; и ја бих, наравно, прешао преко њега и просто бих га изоставио у свом причању да тај догађај није на јак и нарочит начин утицао на душу и срце главног, *премда тек будућег* јунака моје повести, Аљоше, начинивши у души његовој некакав прелом и преврат, који је потресао, али и окрепио његов разум коначно, за сав живот и за извесну сврху.

Али да се вратимо на причу. Када су, још пре сванућа, положили за погреб припремљено старчево тело у сандук и изнели га у прву собу, која је служила за примање гостију, онда међу онима што беху око сандука искрсну питање: треба ли отворити у тој соби прозоре? Али то питање, које неко исказа мимогред и овлаш, остаде без одговора и скоро неопажено, сем што га приметише само неки од присутних, а и они само у том смислу да је очекивање трулежи и задаха од тела таквог покојника сушта бесмислица, достојна сажалења (ако не подсмеха) због недовољне вере и лакоумности онога који је изговорио то питање. Очекивало се нешто сасвим супротно. Но убрзо после поднева појави се нешто што је у почетку било примано од оних који су улазили и излазили, само ћутећи, и за себе, чак и са очигледном бојазни свакога од њих да ма коме другоме саопшти клицу своје мисли, али што се око три сата после подне обелоданило већ толико јасно и неоспорно да је глас о томе у тренутку прелетео сав скит и све богомољце-посетиоце скита, продро и у манастир и бацио у запрепашћење све манастирце, и напослетку, после врло кратког времена, доспео и до града и узбудио у њему све, и оне који верују и оне који не верују. Они који не верују обрадоваше се; а што се тиче оних који верују, међу њима се нађоше понеки који се обрадоваше већма и од самих оних који не верују, јер „људи воле пад праведника и срамоту његову“, као што је изрекао баш покојни старац у једној од својих поука. Ствар је у томе што се из сандука почео ширити мало-помало, али што даље тим приметније, задах труљења, који се око три сата после подне почео и сувише јако осећати и који се непрестано појачавао. Давно већ није било, немогућно је било и сетити се из свег прошлог живота нашег манастира, такве саблазни, грубо разуздане, у другом случају просто немогуће, као што беше ова што изби одмах после догађаја, баш међу самим монасима. Касније, већ након много година, неки паметни монаси наши, сећајући се подробно целог тога дана, чудили су се и ужасавали: како је та саблазан могла тада добити онакве размере. Јер и пре тога се дешавало да су умирали монаси веома праведног живота, чија праведност беше свима на очима, старци богобојажљиви, а из њихових скромних сандука избијаше задах труљења, који се, природно, као и код свих других мртваца појављивао, али то није изазивало ни саблазан, чак ни најмање узбуђење. Наравно, било је и код нас,

у давнини, таквих преминулих чија се успомена још жива сачувала у манастиру и о којима предање прича да њихови остаци нису показивали знаке труљења, што је дирљиво и тајанствено утицало на братију, и сачувало се у њеном сећању као нешто дивно и чудесно, као неко обећање да ће се од њихових гробница у будућности дочекати још и већа слава, ако само вољом божјом дође време за то. Између таквих нарочито се чувала успомена о старцу Јову, који је живео сто пет година, о знаменитом подвижнику, великом испоснику и ћуталици, који је преминуо већ одавно, у десетим годинама нашег столећа, и чију су гробницу са нарочитим и ванредним поштовањем показивали свима богомољцима који би први пут дошли, тајанствено напомињући при том неке велике наде. (То је онај гроб на коме је отац Пајсиј јутрос затекао Аљошу где седи.) Осим овога, у давнини преминулога старца, беше иста таква успомена и о великом оцу јеросхимонаху старцу Варсонофију, који је недавно преминуо - о оном од кога је отац Зосима примио стараштво, и којег су, док је био жив, сви путници богомољци сматрали за јуродивог. О тој двојници сачувало се предање да су у својим сандуцима лежали као живи, да су били сахрањени без икаквог трага труљења, да су њихова лица у ковчегу била неком светлошћу обасјана. А неки су чак упорно тврдили да се од њихових тела очевидно ширио миомирис. Али крај свих тих тако убедљивих успомена, ипак би тешко било објаснити прави узрок зашто се око мртвог тела старца Зосиме могла десити онако лакомислена, ружна се ту у исто време стекло и много других ствари, много разних узрока, који су заједно утицали. Један од и злобна појава. Што се мене лично тиче, ја држим да таквих узрока било је, на пример, оно укорењено непријатељство према стараштву као према штетној новотарији, које се дубоко крило у манастиру, у умовима још многих монаха. А после, што је главно, ту је била, наравно, и завист према светости покојниковој, која се тако јако била утврдила за његовог живота да је било забрањено и говорити против тога. Јер, премда је покојни старац био привукао к себи многе, и то не толико чудесима колико љубављу, и подигао око себе цео свет људи који су га волели, ипак је он баш тиме створио и завидљивце према себи, затим и жестоке непријатеље, и јавне и тајне, и не само међу манастирцима него и међу световњацима. Он није, на пример, никоме учинио никаква зла, али ето: „зашто да га сматрају за светог?“ И већ само то једно питање, понављано поступно, створило је, напослетку, читав бездан незајажљиве злобе. Ето зашто ја мислим да се многи неизмерно обрадоваше, осетивши да од његовог тела заудара, и још тако брзо - јер није прошао ни један дан од његове смрти. А опет, међу онима који су му били одани и који су га досад поштовали нађоше се одмах такви који умало што нису овим догађајем били лично увређени. Поступност те појаве ишла је на овај начин.

Тек што је почео да се осећа задах, одмах се по самом изгледу монаха који улажаху у покојникову ћелију могло закључити зашто долазе. Уђе, застане кратко време и излази да што пре потврди вест другима који у гомили очекују напољу. Неки од тих што су чекали тужно би махали главама, други не хтедоше чак ни да крију своју радост, која очигледно блисташе у њиховим љутитим погледима. И нико их више није корео, нико добру реч није изустио, што је чак било и чудновато, јер је у манастиру већина ипак била одана покојноме старцу: види се, тако је сам Господ допустио - да овога пута мањина привремено одржи победу.

Ускоро почеше долазити у ћелију као какве уходе и световњаци посетиоци, већином образовани. Простог је света улазило мало, премда га се накупило много код скитске капије. Несумњиво је да се баш после три сата навала световњака посетилаца веома појачала, баш услед саблажњиве вести. Они који, можда, овога дана не би никако дошли, нити су мислили долазити, сад су намерно дошли, међу њима неке особе на вишим положајима.

Уосталом, ред се на изглед није још кварео, те отац Пајсиј, поузданим гласом, разговетно и са строгим лицем, и даље читаше Јеванђеље наглас, као не примећујући шта се догађа, премда је одавно приметио нешто необично. Али ево и до њега почеше стизати гласови, испрва веома тихи, па постепено све сигурнији и смелији.

„Види се да суд божји није што и људски!“ зачу наједаред отац Пајсиј.

То је први изговорио један световњак, градски чиновник, човек већ старији, и, колико је познато било о њему, веома побожан; али изговоривши то гласно, он је само поновио оно што су одавно међу собом монаси један другом на уво шапутали. Ови су већ одавно били изговорили ту безнадну реч; најгоре је од свега било то што се скоро сваког тренутка испољавало и расло са том речју некакво ликоване. Међутим, ускоро поче да се ремети и сам ред; и ето, сви као да осетише да баш имају право да га ремете. „И како се ово могло десити?“ говораху неки од монаха, с почетка као са сажаљењем, „тело му је било доста мало, суво, за кости прилепљено, откуд, дакле, задах да буде?“ „Значи, нарочито је бог хтео то да нам објави“, журно додаваху други, и њихово се мишљење примало неоспорно и одмах; јер, напомињаху неки, да се задах баш и појавио природним путем, као код сваког обичног грешног човека кад умре, он би бар избио доцније, а не тако очигледно брзо, бар после двадесет четири сата, а „овај је предухитрио природу“, значи, ту није нико други него бог, и нарочити прст његов. Хтео је да нам нешто објави.

То је мишљење деловало неодољиво.

Смерни отац јеромонах Јосиф, библиотекар, љубимац покојников, поче побијати тврђење неких опадача, објашњавајући да „није то баш свуда тако“ и да захтев да праведничка тела не смеју трунути није никаква догма у православљу, него само мишљење, и да се чак у најправославнијим земљама, на пример у Светој Гори, не колебају у вери толико због задаха од труљења, и да се тамо као главни знак светости не сматра нераспадање тела, него боја костију, пошто тела најпре много година прележе у земљи, па и иструну у њој. „Ако се обрету кости жуте као восак, онда ето најглавнијега знака да је Господ прославио покојног праведника; ако ли се, пак, не нађу жуте, него црне, то значи да таквога Господ није удостојио славе - ето како је у Светој Гори, месту великом, где се од памтивека нетакнуто и у најсјајнијој чистоти чува православље“ - заврши отац Јосиф.

Али речи смернога оца остадоше без утицаја и још изазваше подсмешљив отпор: „То је све ученост и новотарија, не вреди ни слушати“ - закључише у себи монаси. „Код нас је по старом; зар мало има сад свакојаким новина, и зар све то да се прима?“ - додаваху други. „Ми нисмо имали мање светих отаца него они. Они тамо под Турчином седе, и све су позаборављали. Код њих се православље одавно помутило, они ни звона немају“ - додаваху највећи подругљивци.

Отац Јосиф се одмаче с тугом, тим пре што је сам исказао своје мишљење не баш одлучно, чисто и сам слабо верујући у њега. Али он сад збуњено наслуди да почиње нешто врло непристојно и да чак сама непослушност диже главу. Мало-помало, одмах за оцем Јосифом, ућуташе сви разложни гласови. И некако се тако десило да се сви који су волели покојнога старца и који су са радосном послушношћу примали установу стараштва, страшно наједаред од нечега уплашише и, сретајући се један с другим, само се бојажљиво један другом загледаху у лице. А непријатељи стараштва као новотарије гордо подигоше главу. „Од покојног старца Варсонофија не само да се није осећао задах него се ширио миомирис“ - злурадо напомињаху они - „али он то није заслужио стараштвом, него тиме што је праведан био.“ А одмах се затим на сад преминулога старца осуше осуде, па чак и оптужбе: „Погрешно је учио; учио је да је живот велика радост, а не смиреност у сузама“ - говорили су неки међу најнеразумнијим. „Веровао је по моди, материјални огањ у паклу није признавао“ - додаваху други, још неразумнији од њих. „Према посту није био строг, дозвољавао је себи сласти, слатко од вишања јео је с чајем, то је врло волео, госпође су му слале. Зар схимник чајеве да пије?“ - могло се чути од понеких завидљиваца. „Гордо се држао“ - немилосрдно напомињаху најзлобнији - „мислио је о себи да је светац, на колена су пред њим падали, и то је примао као нормално.“ „Тајну исповести је злоупотребљавао“ - злобним шапатом додаваху најжешћи противници стараштва, и то баш најстарији и у свом богомољству најстрожи монаси, прави испосници и ћуталице, који су ћутали још за живота покојниковог, но који су сад наједаред отворили уста, што је већ било страшно, јер су снажно њихове речи утицале на младе монахе који се још нису учврстили у свом позиву. Пажљиво је све то слушао и обдорски гост, калуђер од Светога Силвестра, дубоко уздишући и климајући главом: „Да, види се да је отац Ферापонт право јуче судио“ - размишљаше он у себи; а ту се као наручен појави и отац Ферапонт, баш као да је дошао да појача узбуђење.

Ја сам већ пре поменуо да је он из своје дрвене ћелијице у пчелињаку ретко излазио, чак ни у цркву дуго није ишао, и да су му на то кроз прсте гледали као јуродивом, не везујући га правилом, које се односило на све. Али, ако ћемо да кажемо праву истину, њему се све то гледало кроз прсте и из неке потребе. Јер, тако великога испосника и ћуталицу, који се и дању и ноћу молио (чак би често и заспао клечећи), некако би зазорно било непрестано оптерећивати општим правилима, кад он сам није хтео да им се потчини. „Он је светији од свих нас и врши много теже подвиге него што треба по правилима“ - рекли би тада монаси - „а што у цркву не иде, то значи да он сам зна када треба да иде, он има своја правила.“ Због могућних роптања и саблазни остављаху оца Ферапонта на миру. Старца Зосиму, као што је то свима било познато, отац Ферапонт никако није трпео; а сад, ево, и у његову ћелијицу допре наједном вест о том да „суд божји није што и људски и да је чак и природу предухитрио“. По свој прилици, први је отрчао да Ферапонту саопшти вест обдорски гост, који га је јуче био посетио и у страху отишао од њега. Поменуо сам такође да је и отац Пајсиј, који је чврсто и непоколебљиво стајао и читао над мртвацем, мада није могао чути ни видети шта се збива изван ћелије, ипак у срцу свом све главно тачно унапред погодио, јер је скроз знао своју околину. Збуњен ипак није био, него је без страха очекивао све што се још могло десити и продорним погледом пратио крај узбуне, који већ

излажаше пред духовни поглед његов. Уто наједном изненади његово ухо некакав жагор у ходнику - необичан и такав да је већ очигледно квариио манастирски ред и пристојност. Врата се отворише широм и на прагу се појави отац Ферапонт. За њим, као што се могло приметити и као што се чак јасно видело из ћелије, доле код степеница, скупило се много монаха који су га пратили, а међу њима и световњака. Пратиоци, међутим, не уђоше, и на степенице се не успеше, него, зауставивши се, чекаху шта ће казати и даље учинити отац Ферапонт, јер предосећаху, и то са некаквим страхом, крај све своје дрскости, да он није узалуд дошао.

Зауставивши се на прагу, отац Ферапонт подиже руке, а испод његове десне руке извирише оштре и радознале очице обдорског госта, који једини не издржа и истрча за оцем Ферапонтом уза степенице, због превелике своје радозналости. Остали, пак, тек што се уз тресак широм отворише врата, напротив, устукнуше још више назад од изненадног страха. Подигавши руке, отац Ферапонт наједном завапи:

- Истерујући, истераћу! - па одмах поче, окрећући се на све четири стране редом, крстити руком зидове и сва четири угла ћелије. Тај чин оца Ферапонта одмах разумедоше сви који су га пратили, јер су знали да је свагда тако радио куд год би улазио, и неће ни сести ни реч проговорити пре него што истера нечисту силу.

- Сатано, изиђи, сатано, изиђи! - понављаше он кад год би се прекрстио. - Истерујући, истераћу! - завапи опет. Ферапонт је био у својој грубој доњој мантији, опасан конопцем. Испод грубе кудељне кошуље вириле су му голе груди, обрасле седим длакама. Ноге му, пак, беху босе. Тек што поче да маше рукама, затресосе се и звецнуше тешке вериге које је носио под мантијом. Отац Пајсиј прекиде чи-тање, коракну напред и стаде пред њега у ишчекивању.

- Што си долазио, часни оче? Зашто кварииш благочинство? Зашто смирено стадо бунииш? - проговори он напослетку, строго га гледајући.

- Чеса ради дошао јеси? Чеса иштеш? Како верујеш?

- викну отац Ферапонт, понашајући се као јуродиви - притекох да изгоним ваше овдашње госте, ђаволе погане. Гледам да ли их се много накупило откад нисам ту. Метлом брезовом хоћу да их чистим.

- Нечистога гонииш, а можда баш њему и служиш! - настављаше отац Пајсиј без икакве бојазни. - И ко о себи може казати да је свет? Зар ти, оче?

- Поган јесам, а не свет. На столицу нећу сести, нити ћу изискивати да ми се, као идолу, клањају! - загрме отац Ферапонт. - Данас људи свету веру упропашћују. Овај покојник, светитељ ваш - окрену се он гомили, указујући прстом на ковчег - није признавао да има ђавола. Против ђавола давао је лек за чишћење! И ето се код вас накотили по угловима као пауци. А данас је он сам почео смрдети. У овоме прст господњи видимо.

А збиља се једанпут и десило за живота оца Зосиме да се једноме од монаха поче у сну јављати, па напослетку и на јави приказивати, нечиста сила. Кад је он то у највећем страху повериио старцу, овај му посаветова да се непрекидно моли богу и да строго пости. Али кад ни то не поможе, он му препоручи да, не напуштајући пост и молитву, узме један лек. То је тада многе непријатно изненадило, и говорили су о томе међу собом монаси, машући главом, а

понајвише отац Ферапонт, коме се одмах пожуре да испричају неки противници о „необичној“ наредби старчевој у таквом изузетном случају.

- Изиђи, оче! - изговори отац Пајсиј заповеднички.

- Не суде људи, него бог. Можда сад видимо такав „знак“ који ниси кадар појмити ни ти, ни ја, нити ико. Изиђи, оче, и стадо не буни! - понови он одлучно.

- Постова се није држао према чину своје схиме, стога се и појавио овај знак. То је јасно, и скривати је грех! - није хтео да се смири у својој усрдности, која није одговарала његовом разуму, захуктали фанатик. - Слаткишима се саблажњавао, госпође су му их у џеповима доносиле, чајем се сладио, стомаку је свом служио пунећи га слатима, а ум охолом помислима... зато га је и снашла ова срамота...

- Лакомислене су речи твоје, оче! - повиси глас и отац Пајсиј - посту и подвизима твојим дивим се, али су ти речи лакомислене, као да их је изговорио младић-световњак, непостојан и младоуман. Изиђи, оче, заповедам ти - загрме напослетку отац Пајсиј.

- Ја ћу већ изићи! - проговори отац Ферапонт, као збуњен, али још увек у љутини. - Ви научењаци! Због великог разума свог понели сте се над мојом маленкошћу. Дошао сам некада овамо мало писмен, овде сам и што сам знао заборавио; мене, незнатног, сам је Господ од премудрости ваше сачувао...

Отац Пајсиј стајао је над њим и чекао одлучно. Отац Ферапонт поћута и, наједаред невеселивши се и наслонивши десну шаку на образ, изговори отежући и погледајући на сандук преминулог старца:

- Њему ће сутра појати „Помоћника и покровитеља“ - преславни канон, а мени, кад скапам, само „Која житејскаја сладост“ - мали стихир - рече он са сузама и туробно. - Погордили сте се и понели - пусто је ово место! - закука наједаред као безуман, па одмахнувши руком, брзо се окрену и хитро сиђе низа степенице са трема. Гомила света, која је доле чекала, ускомеша се; неки пођоше за њим одмах, понеки се задржаше, јер је ћелија непрестано била отворена; а отац Пајсиј, изашавши одмах за оцем Ферапонтом на степенице, посматрао је стојећи. Захуктали старац, међутим, још није све довршио; одмакавши се на једно двадесет корака, он се наједаред окрену према сунцу на заласку, подиже над собом обе руке, и, као да га неко посече, стропошта се на земљу гласно вичући:

- Мој је Господ победио! Христос је победио кад сунце залажаше! - помамно викну он пружајући према сунцу руке и паде ничице на земљу, зариди као мало дете, сав се тресући од суза и ширећи по земљи руке.

Сви полетеше к њему, заорише се узвици, почеше са њим кукати... Некакав занос обузе их све.

- Ево ко је свет! Ето ко је праведан! - разлегаху се узвици сад већ без страха - ето ко треба да буде старац - додаваху други љутито.

- Не би тај никад пристао да буде старац... тај би то одбио... Никад он не би пристао да послужи тој проклетој новотарији... Неће он њиховим будалаштинама подражавати - прихватише одмах други гласови, и куда би то одвело, тешко је замислити, али баш у тај мах зазвони звоно, позивајући на црквену службу. Сви се наједаред почеше крстити. Подиже се и старац Ферапонт и, бранећи се знаком крста, пође својој ћелији, не осврћући се, још непрестано узвикујући, али већ нешто сасвим без везе. За њим потрчаше њих неколико, али већина се поче разилазити, журећи у цркву. Отац Пајсиј предаде читање оцу Јосифу па сиђе

доле. Избезумљена вика фанатика није могла да га поколеба, али у срцу наједаред осети сету и поче да тугује због нечег нарочито. Застаде и наједаред се запита: „Откуд ми оволика туга да ми је чак и дух клонуо?“ и са чуђењем схвати онога часа да та његова изненадна туга произлази, очигледно, из једног најмањег и нарочитог узрока. Ствар је била у томе што је он у гомили која се у овај мах гурала код улаза у ћелију међу осталим узнемираним видео и Аљошу; и он се сети: чим је Аљошу спазио, оног часа је осетио у своме срцу као неки бол. „Ама, зар збиља овај младић толико много значи сад у мом срцу?“ запита он наједаред самога себе са чуђењем. У том тренутку Аљоша је баш пролазио покрај њега, као журећи некуда, али не у правцу храма. Погледи им се сусретоше. Аљоша брзо скрену поглед и обори очи ка земљи, а отац Пајсиј се већ по самом том изгледу младићевом досети каква се јака промена збива у њему у овом тренутку.

- Да се ниси и ти саблазнио? - узвикну отац Пајсиј. - Па зар си и ти са маловернима! - додаде он са горчином.

Аљоша стаде и некако неодређено погледа у оца Пајсија, али опет брзо скрену поглед и обори очи. Стајао је постранце и није се окренуо лицем к њему. Отац Пајсиј га посматраше пажљиво.

- Куд журиш? Звони на службу... - рече он. Аљоша опет не одговори.

- Или, можда, из скита одлазиш? Па зар тако, без питања и благослова?

Аљоша се наједаред некако криво осмехну и, чудновато, врло чудновато баци поглед на оца, који га питаше, на онога коме га је на самрти поверио бивши руководитељ његов, бивши господар срца и ума његовог, љубљени старац његов - и баш као и пре, и даље не говорећи ни речи, ману руком, као да не води рачуна чак ни о дубоком поштовању, па брзим корацима пође према капији, из скита.

- Још ћеш се ти вратити! - прошапута отац Пајсиј гледајући за њим са тужним чуђењем.

II

ТАКАВ ТРЕНУТАК

Отац Пајсиј се, наравно, није преварио кад је закључио да ће се његов „мили дечко“ опет вратити, чак је можда (ако баш и не сасвим, али дубоко) продро у прави смисао Аљошиног душевног расположења. Крај свега тога, признајем отворено да би и самом мени било врло тешко објаснити у овај мах јасно тачан смисао чудноватог и неодређеног тренутка у животу мени тако драгог и још тако младог јунака моје приповести. На тужно питање оца Пајсија упућено Аљоши: „Па зар си и ти са маловернима?“ ја бих, наравно, са одлучношћу могао одговорити место Аљоше: „Не, он није са маловернима.“ Па не само то него ту беше нешто баш

противно: сва његова збуњеност потече баш отуд што је он много веровао. Али збуњености је ипак било, она је ипак настала, и била је толико мучна да је чак и после много времена Аљоша тај тужни дан сматрао као један од најтежих и најкобнијих дана у своме животу. Ако би ко отворено питао: „Па зар су се сва та туга и такав немир могли родити у њему само стога што је тело његовог старца, место да одмах почне исцељивати болеснике, напротив, подлегло брзом труљењу?“ - ја ћу на то без околишења одговорити: „Да, доиста је било тако.“ Само бих молио читаоца да још не жури да се подсмехне чистом срцу мога младића. Ја сам, пак, не само да не мислим да молим за њега опроштење или да извињавам и оправдавам његову простодушну веру, на пример, његовим младим годинама, или малим успехом у раније свршеним наукама, и тако даље, и тако даље - него ћу учинити баш супротно, и одлучно ћу изјавити да осећам искрено поштовање према природи његовог срца. Несумњиво, по неки младић који утиске срца опрезно прима, који уме да воли, не ватрено, но само топло, са умом, додуше, здравим, али за његове године и сувише разборитим (те стога јевтиним), такав младић избегао би оно што се десило са мојим младићем; али неки пут је збиља часније одати се неком заносу, па макар и неразумном, али који је ипак произашао из велике љубави... него му никако не подлећи. А тим пре у младости; јер није поуздан младић који увек сувише расуђује, мала је његова цена - то вам је моје мишљење! „Али“ - можда ће рећи паметни људи - „не може сваки младић веровати у такву предрасуду! И ваш младић није пример за остале.“ А на то ћу ја одговорити: да, мој је младић веровао, веровао је свето и непоколебљиво, но ја вас ипак не молим да му опростите.

Али, ето, иако сам раније изјавио (можда и сувише рано) да се нећу објашњавати, извињавати, и свог јунака правдати, ипак видим да се нешто мора објаснити ради даљег разумевања моје приповетке. И ево шта ћу рећи: ту није реч о чуду. Нити је ту било рећи о нестрпљивом и лакомисленом очекивању чуда. Нити су тада Аљоши била потребна чудеса ради тријумфа неких убеђења (то већ никако не!), нити ради било какве раније, унапред усвојене идеје, која би брже тријумфовала над другом - о не, никако не! Ту је, у свему томе, и пре свега, стајало пред њим лице, и само лице - лице омиљеног старца његовог, лице оног праведника кога је он до обожавања поштовао. То баш и јесте сва љубав која се крила у његовом младом и чистом срцу према „свему и свима“, у то доба и целе године пре тога, неки пут се сва усредсређивала, можда и неправилно, само на једном бићу, бар у најјачим поривима Аљошина срца, на омиљеном старцу његовом, који сад премину. Истина, то је биће тако дуго стојало пред њим као неоспорни идеал да све мале снаге његове и све тежње његове нису ни могле друкчије него да се упуте искључиво ка томе идеалу, неки пут просто до заборављања „свега и свих“. (Он се после сећао да је тога тешког дана сасвим био заборавио на брата Дмитрија, о коме је јуче толико бринуо и туговао; заборавио је однети и Иљушином оцу двеста рубаља, што је тако ватрено намеравао учинити, такође јуче.) Али њему ипак нису била потребна чудеса, него само „највиша правда“, која је, по његовом веровању, сада била поремећена, чиме је тако немилосрдно и ненадно било рањено његово срце. И шта је у том што је та „правда“ у очекивању Аљошином самим током ствари добила облик чуда, које је он одмах очекивао од земних остатака обожаваног бившег свог руководиоца? Па тако су мислили и очекивали сви у манастиру, чак и они чији је ум Аљоша високо

ценио, на пример сам отац Пајсиј; те тако је и Аљоша, не узнемиравајући себе никаквим сумњама, машти својој дао исти облик као и сви други. А после, то се већ одавно тако уврежило у његовом срцу, у току читаве године манастирског живота његовог, и срце његово се већ навикло да тако очекује. Али он је за правдом жудео, за правдом, а не само за чудесима! И ето, онај који је требало, по његовим надама, да буде узвишен над свима на целом свету, тај је, ето, место славе, која му је приличила, сад наједаред оборен и осрамоћен! Зашто? Ко је ту судио? Ко је могао тако пресудити? - то су питања која су одмах измучила његово неискусно и невино срце. Он није могао без увреде, па чак и без дубоке озлојеђености отрпети што је најправеднији међу праведнима осуђен на тако подругљиво и пакосно исмевање те лакомислене руље која је била толико нижа од њега. Најпосле добро, нека никако не буде чуда, нека се не појави ништа необично и нека се, у ствари, не појави оно што се очекивало - али што да се појави нешто неславно, што да се допусти срамота, зашто то брзо труљење, „које је предухитрило природу“, као што су говорили пакосни монаси? Зашто то „знамење“, које они сад са таквим тријумфом тумаче заједно са оцем Ферапонтом? И што они верују да су чак добили право да тако тумаче? Па где је онда Провиђење и његов прст? Што ли је оно сакрило свој прст „у најпотребнијем тренутку“? (размишљаше Аљоша), баш као да је само пожелело да потчини себе слепим, немим, немилосрдним природним законима?

Ево због чега је крварило Аљошино срце! Наравно, као што сам већ рекао, пре свега је ту стајао лик који је он волео нада све на свету; и баш тај лик „осрамоћен“, тај лик „лишен славе“! Нека је то роптање мога младића било и лакомислено и неразборито, ја ипак, и по трећи пут понављам (и слажем се унапред да је можда и то лакомислено): ја баш волим што се тај младић није показао разборитим у том тренутку, јер код паметна човека увек ће доћи разуму време; а ако се у тако изузетном тренутку не нађе љубави у младићевом срцу, кад ли ће доћи? Не бих хтео да овом приликом прећутим чудну појаву, која се, истина само на тренутак, јавила у том кобном и за Аљошу пометеном тренутку, у његовом уму. То ново *нешто* што се за часак појавило био је некакав мучни утисак од јучерашњег разговора са братом Иваном, којег се опет Аљоша сад непрестано сећао. Баш сад. О, не да се у његовој души нешто поколебало, од основних, тако рећи стихијских њених веровања. Бога свога је он волео и веровао је у њега чврсто, премда је изненада почео роптати на њега. Ипак, некакав нејасан, мучан и рђав утисак од сећања на јучерашњи разговор са братом Иваном наједаред се сад опет покрете у његовој души, и све се више отимаше да изиђе на њену површину. А кад се већ поче јако смркавати, Ракитин, који је пролазио боровим шумарком из скита ка манастиру, примети Аљошу где лежи под дрветом ничице, непомичан и као заспао. Он му приђе и ослови га:

- Зар си ту, Алексеју? Па зар си ти... - поче он изненађен, али не довршивши, застаде. Хтеде рећи: „Па зар си ти *дотле дошао?* „

Аљоша га не погледа, али по неком његовом покрету Ракитин одмах виде да га он чује и разуме.

- Шта је с тобом? - чудило се Ракитин и даље, али му чуђење поче на лицу замењивати осмех који се све више и више претварао у подсмех.

- Слушај, ја те тражим већ више од два сата. Наједаред те нестане оданде. А шта ту радиш? Какве су то лудорије? Што не погледаш у мене?...

Аљоша подиже главу, седе и наслони се леђима на дрво. Није плакао, али на лицу му је био исписан бол, а у погледу му се видела озлојеђеност. Уосталом, није гледао Ракитина, него некуд у страну.

- Знаш, ти си се сасвим променио у лицу. Нема оне твоје негдашње чувене смерности. Мора да си се на некога озлоједио. Да те није ко увредио?

- Окани ме се! - рече наједаред Аљоша, још увек не гледајући у Ракитина и уморно одмахнувши руком.

- Охо, зар баш тако! Па ти си почео да се издиреш као и други смртници. А тобоже си анђеол! Е, Аљошка, изненадио си ме, да знаш, искрено ти говорим. Ја се већ одавно ничему овде не чудим. Али тебе сам ипак за образована човека држао...

Аљоша га најзад погледа, некако расејано, као да га још увек слабо разуме.

- Да ли ти то само зато што је твој старац почео да заудара? Па зар си озбиљно веровао да ће он после смрти правити чудеса! - узвикну Ракитин, опет прелазећи у најискреније чуђење.

- Веровао сам, верујем, и хоћу да верујем, и вероваћу, и шта хоћеш још? - љутито викну Аљоша.

- Ама ништа, драги! Их, до ђавола, та у то данас ни тринаестогодишњи дечко не верује. Уосталом, ђаво... Елем, ти си се сад разљутио на свог бога, побунио си се: обишли те приликом унапређења, орден ти за празник нису дали! Ех, ви!

Аљоша се загледа у Ракитина некако подуже и жмирећи, а у очима му наједаред нешто севну... али не гнев на Ракитина.

- Ја се против свог бога не буним, него само „његов свет не примам“ - кисело се наједном осмехну Аљоша.

- Како то: не примаш овај свет? - замисли се малчице Ракитин над његовим одговором. - Какве су то којештарије?

Аљоша не одговори.

- Него доста о глупостима; а сад на ствар: јеси ли јео што данас?

- Не сећам се... јео сам, канда.

- Треба да се поткрепиш, судећи по твом изгледу, жалост те је погледати, чујем да ниси ни спавао ноћас, имали сте тамо неку седницу. А после, сва ова јурњава и гурњава. Свега ако си мало нафоре окусио. Ја имам у цепу кобасицу, малочас сам је у граду узео за сваки случај, кад сам овамо полазио. Само не верујем да ћеш ти кобасице...

- Дај кобасице.

- Охо! Дакле, тако! Значи, права буна - барикаде! Да, брате, ту ствар не ваља занемаривати. Хајдемо к мени... Ја бих попио и коју чашицу ракије, страшно сам уморан. За ракију се, наравно, нећеш одлучити... или ћеш је можда ипак пити?

- Дај и ракије.

- Пази! Чудно, брате! - погледа га Ракитин пренеражено. - Најпоследње свеједно, ракија или кобасица, али је ствар жестока, добра, и не смемо је пропустити, хајдемо!

Аљоша се हुтећи диже са земље и пође за Ракитином.

- Сад да те види брат Вањичка, ала би се тај изненадио! Збиља, брат твој, Иван Фјодорович, јутрос у Москву отперјао - знаш ли ти то?

- Знам - равнодушно рече Аљоша, и наједаред му искрсну у свести лик брата Дмитрија, али само искрсну, премда га подсети на нешто, на некакву хитну ствар која се ни за часак није могла одлагати - подсети га на некакву дужност, на неку страшну обавезу. Али чак ни то не учини на њега никакав утисак, не стиже до његовог срца, него му у истом тренутку излете из свести, и он заборави. После се Аљоша дуго сећао тога.

- Твој брат Вањичка рекао је за мене једном да сам ја „недаровита либерална мешина“. А и ти једном не издржа те си ми ставио на знање да сам „нечастан“... Па нека! Сад ћу да видим вашу даровитост и поштење! (доврши Ракитин, али већ за себе, шапатам)... Пхи! чуј! - поче он опет гласно - да обиђемо манастир, па да пођемо стазицом у град... Хм! Требало би и иначе да свратим до Хохлакове. Замисли, о свему сам јој писао што се збило, и, слушај, она ми онога часа одговара писамцетом, писаљком (страшно воли да пише писамца та дама) да се „никад не би надала од тако уваженог старца као што је отац Зосима - *таквом поступку!*“ Баш је тако написала: - „поступку!“ И она се, брате, наљутила! Их, какви сте ви сви! чекај! - викну он опет изненада, наједаред стаде и ухвативши Аљошу за раме, заустави и њега.

- Знаш, Аљошка - гледао му је у очи испитивачки, сав под утиском изненадне мисли која га наједаред озари; па премда се бајаги смејао, очигледно се бојао да наглас изговори нову изненадну мисао: у толикој мери још увек није могао поверовати расположењу, за њега чудноватом и неочекиваном, у ком сад виде Аљошу. - Аљошка, знаш ли куд би најбоље било да сад пођемо? - рече он најзад бојажљиво и некако молећиво.

- Свеједно... куд хоћеш.

- Хајдемо Грушењки, а? Хоћеш ли? - изговори најзад Ракитин, скоро дрхтећи од плашљивог очекивања.

- Хајдемо Грушењки - одговори Аљоша мирно и одмах; но то је било већ толико неочекивано за Ракитина, то јест тако брз и миран пристанак, да он умало не одскочи назад.

- Но!... Ето! - викну он скоро запањен, али наједаред снажно прихвативши Аљошу под руку, брзо га повуче стазом, још увек се страшно бојећи да ће код њега нестати одлучности. Ишли су ћутке. Ракитин се бојао чак и да проговори.

- Како ће се она обрадовати, што ће се обрадовати!... - поче он да мрмља, али опет ућута.

Уосталом, није он Аљошу Грушењки вукао да њу обрадује; био је човек озбиљан, и без неке користи за себе ништа не би предузимао. А сврху је сад имао двојаку: прво - осветничку, то јест да види „срамоту праведникову“ и вероватни „пад“ Аљошин „из светитеља у грешнике“, у чему је већ унапред уживао; а друго - имао је он ту и неку материјалну, за њега врло пробитачну сврху, о којој ће се говорити касније.

„Значи, такав је тренутак испао“ - мислио је он у себи весело и злурадо; - „а ми ћемо, дакле, да шчепамо за јаку тај тренутак јер је он за нас врло zgodан.“

III

ГЛАВИЦА ЛУКА

Грушењка је становала у најживљем делу града близу Саборног трга, у кући удовице трговца, Морозове, од које је изнајмила омању дрвену кућу у дворишту. Кућа саме Морозове била је велика, зидана, на спрат, стара и врло непримамљивог изгледа. У њој је повучено живела сама газдарица, стара жена са својим двома сестричинама, већ постаријим девојкама. Њој није била потреба да кућу у дворишту издаје под најам, но сви су знали да је она пустила Грушењку као станарку (још пре четири године) једино за вољу свом рођаку, трговцу Самсонову, Грушењкином јавном заштитнику. Говорило се да је љубоморни старац, кад је код Морозове смештао своју „фавориткињу“, имао с почетка у виду оштро бабино око, да би пазила на владање своје кирајџике. Но то оштро око врло брзо постаде непотребно; свршило се тиме што се Морозова чак ретко и виђала са Грушењком и, напослетку, није јој досађивала никаквим надзором. Истина, прошло је већ четири године откако је старац довезао у ову кућу из губернијског града осамнаестогодишњу девојку, бојажљиву, снебивљиву, танану, мршаву, замишљену и тужну - и од оног доба много је воде протекло.

Биографију ове девојке знали су људи у нашем граду мало и непоуздано; није се нешто више сазнало ни у последње време, чак ни тада кад су се већ многи стали интересовати за тако ретку лепотицу, у коју се за ове четири године претворила Аграфена Александровна. Само се говорило да ју је још као седамнаестогодишњу девојку неко обмануо, канда некакав официр, који ју је одмах затим оставио. Тај официр наводно је отишао и негде се после оженио, а Грушењка је остала осрамоћена и у сиротињи. Причало се још, иако је Грушењку њен старац узео из сиротиње, да је она из честите породице и да је пореклом из свештеничког сталежа, кћи неког парохијског ђакона, или тако нешто. И сад, за четири године, од осећајне, увређене и јадне сиротице, испаде румена, једра руска лепотица, жена са смелим и одлучним карактером, поносита и дрска, која је разумела вредност новца, умела да га тече, шкрта и опрезна, која је не бирајући средства већ успела, као што се говорило, да скрпи свој капиталчић. У једно су, међутим, сви били убеђени: да је Грушењки тешко прићи и да осим старца, њеног покровитеља, није било још човека за све четири године који би се могао похвалити њеном благонаклоношћу. Та чињеница је била тачна, јер је на њу, ради задебљања те благонаклоности, кидисало не мало удварача, нарочито за последње две године. Али се сви покушаји изјаловише; неки од тих претендената морадоше да се повуку са комичним и незгодним расплетом, благодарјећи одлучном и подсмешљивом отпору карактерне младе особе. Знало се још да се та млада особа, нарочито последње године, упустила у оно што се назива „шпекулација“, и да је у том погледу показала ванредне способности, тако да је на крају многи прозваше

правом Јеврејком. Не да је давала новац под интерес, али је било познато, на пример, да се заједно са Фјодором Павловичем Карамазовом неко време бавила куповањем меница у бесцење, по десет копјејака од рубље, а после је зарадила на некима од тих меница по рубљу на десет копјејака.

Болесни Самсонов, који последњу годину дана није могао да се служи својим отеченим ногама, удовац, тиранин својих одраслих синова, који је „лежао на стотинама хиљада“, човек шкрт и бездушан, потпаде под јак утицај своје штићенице, коју је с почетка држао „у чврстим рукама“, и у посту, „на немаштини“, као што говораху тада наше шаљивције. Но Грушењки пође за руком да се еманципује, уливши му безгранично поверење у погледу своје верности њему. Тај старац, послован човек (сад већ одавно покојник), имао је такође необичан карактер, а што је главно, био је тврдица и чврст као кремен; и премда га је Грушењка победила, освојила тако да без ње није могао живети (последње две године, на пример, то је тако и било), он јој неки већи, знатнији капитал није одвојио. И баш да му је била припретила и да ће га сасвим оставити, он би и тада остао неумољив. Али јој је зато одвојио мањи капитал, а кад се то дознало, и томе су се сви чудили. „Ти си и сама вешта жена“ - рече он, одвајајући јој једно осам хиљада - „па сад послуј сама, али знај да осим годишњег издржавања, као и досад, до саме моје смрти ништа од мене нећеш добити, а ни у тестаменту ти ништа нећу преписати.“ Тако и одржа реч: умре, и све остави синовима, које је целог живота држао код себе као служинчад, њиховим женама и деци, а Грушењку у тестаменту и не помену. Све се то дознало после. А саветима: како да рукује „својим капиталом“, он је Грушењки не мало помогао и указао јој на „словесне“.

Кад је Фјодор Павлович Карамазов, који се првобитно повезао са Грушењком приликом једне случајне шпекулације, свршио, и за самог себе неочекивано, тиме што се заљубио у њу као луд, и скоро као да је памет изгубио, старац Самсонов, који је у то време већ „мирисао на тамјан“, веома му се подсмевао. Пада у очи да је Грушењка са својим чичом, за све време њиховог познанства, би ла сасвим баш као од срца искрена, и то, канда, само с њим јединим на свету. Тек у последње време, кад се по јавио са својом љубављу и Дмитриј Фјодорович, старац се више није смејао. Напротив, једаред је озбиљно и строго посаветовао Грушењку: „Ако ћеш већ да бираш од њих двојице, оца или сина, бирај старца, али с тим да те стари подлац неизоставно узме за жену, а претходно да ти препише бар какав капитал. А с капетаном немој да се везујеш - неће бити добро.“ То су биле речи старог сладострасника Грушењки; он је тада већ предосећао блиску смрт; заиста, пет месеци после тог савета умро је. Мимогред још примећујем: премда су код нас у граду многи знали за ружно и наказно супарништво Карамазових, оца и сина, чији је предмет била Грушењка, мало је ко схватио прави смисао њених односа према обојици, према старцу и сину. Обе служавке Грушењкине (кад је већ прохујала катастрофа о којој ће бити речи доцније) посведочише после на суду да је Дмитрија Фјодоровича Аграфена Александровна примала једино из страха, стога што је „претио да ће је убити“. Служавке је Грушењка имала две: једну врло стару, куварицу, још из њене родитељске куће, болесну и скоро оглувелу, и њену унуку, младу, живу девојку од својих двадесет година, собарицу. Иначе је Грушењка живела шкрто и врло скромно. Имала је свега три собе, за које је газдарица дала намештај - стародреван, од махагонија, у стилу двадесетих година.

Кад дођоше к њој Ракитин и Аљоша, био је већ потпун сумрак, али собе још нису биле осветљене. Грушењка је лежала у салону, на свом великом незграпном дивану са наслоном од махагонија, грубом и превученом излизаном и поцепаном кожом. Под главом су била два бела перјана јастука с њене постеље. Лежала је наузнак, непомично се испруживши и подметнувши обе руке под главу. Била је обучена, као да је очекивала некога, у црну свилену хаљину, а на глави је имала чипкану капицу која јој је врло добро стајала. Преко рамена пребацила је чипкану мараму, приденувши је масивним златним брошем. Она је доиста некога чекала: лежала је као у некој тузи и у нестрпљењу, с мало пребледелим лицем, са врелим уснама и очима, нестрпљиво лупкајући крајичком десне ноге по наслону дивана. Тек што се појавише Ракитин и Аљоша, код ње као да се догоди нека мала забуна; чуло се из предсобља како је Грушењка брзо скочила са дивана и наједаред уплашено викнула: „Ко је?“ Госте дочека девојка и одмах се одазва госпођи:

- Нису они, ово су други, немојте се узнемиравати.

- Шта је то ту код ње? - промрмља Ракитин, уводећи Аљошу за руку у салон.

Грушењка је стајала крај дивана, још непрестано као у страху. Густ прамен њене загасито смеђе косе паде јој на десно раме, но она то не примети и не поправи док добро не осмотри госте и не познаде их.

- Ах, то си ти, Ракитка? Како си ме уплашио! С ким си то? Ко је то с тобом? Госпoде, где кога ми је довео! - узвикну она кад познаде Аљошу.

- Па реци да нам донесу свеће! - рече Ракитин са одрешитим изгледом присног познаника и блиског човека који чак има право и да наређује у кући.

- Свеће... наравно, свеће... Фења, донеси му свећу... Баш си изабрао време да га доведеш! - узвикну она опет, климнувши главом на Аљошу, и, окренувши се огледалу, брзо поче обема рукама да дотерује косу.

Као да је била нешто незадовољна.

- Шта, зар нисам погодио? - упита Ракитин нашавши се одмах увређен.

- Уплашио си ме, Ракитка, ето шта је! - окрену се Грушењка са осмехом Аљоши. - Ти се не бој мене, мили Аљоша! Не знаш како сам ти се обрадовала, госте мој ненадни. А ти си ме, Ракитка, уплашио; ја већ помислила да то Митја упада. Јер сам га малочас преварила и узела од њега часну реч да ми верује, а у ствари слагала сам га. Рекла сам му да ћу на цело вече отићи свом чичи, Кузми Кузмичу, и да ћу с њим паре бројати. Јер сваке недеље доиста к њему одлазим на цело вече да изведемо рачуне. Закључамо се: он на рачунаљци лупа, а ја седим, у књиге записујем - он само у мене има поверења. И Митја поверовао да сам тамо, а ја се, ево, код куће затворила - седим и вести очекујем. Како је то вас Фења пустила! Фења, Фења! Трчи на капију, отвори и погледај околу нема ли негде капетана. Можда се где сакрио па вреба - страшно га се бојим.

- Никога нема, Аграфена Александровна, баш сад сам свуд гледала; ја сваки час идем и кроз кључаоницу гледам, јер сам и сама умрла од страха.

- А да ли си капке прозорске затворила, Фења? Па и завесу да спустиш - ето тако! - она сама спусти тешке завесе. - Јер он ће на светлост долетети. Митје се, Аљоша, данас бојим, твог брата.

Грушењка говораше гласно - истина, узнемирена, али готово као у неком радосном узбуђењу.

- А што се данас Митјењке толико бојиш? - упита Ракитин. - Ти се, канда, њега не плашиш: он игра како ти свираш.

- Кажем ти, вести очекујем, једну златну вест, тако да ми сад Митјењка никако не треба. А није ми, канда, много ни веровао, осећам ја то, да ћу вечерас код Кузме Кузмича. Он мора да сад седи код куће, код Фјодора Павловича удно баште, вреба мене. А ако је тамо засео, овамо неће долазити - тим боље! А до Кузме Кузмича сам збиља била тркнула; Митја ме је још и отпратио. Казала сам му да ћу до поноћи тамо остати и да неизоставно дође у поноћ да ме допрати кући. Он оде, а ја код старца остадох десетак минута, па опет овамо. Ух, што сам се настраховала - трчала сам кући, само да се не сретнемо!

- А што си се тако дотерала? Где како је лепа та капица на теби!

- А ти што си љубопитљив, Ракитине! Не рекох ли ти да једну вест очекујем? Ако дође та вест, скочићу и полетећу, па као да ме није ни било овде! Зато сам се и дотерала, да будем спремна.

- А куд ли ћеш то да полетиш?

- Ко много зна, брзо ће остарети.

- Е, где ти ће! Сва је радосна... Још те никад такву нисам видео. Дотерала се као да ће на бал - посматраше је Ракитин.

- Много се ти у балове разумеш!

- А ти се разумеш?

- Па ја сам видела бал. Преклане је Кузма Кузмич сина женио, па сам са галерије гледала. Него, зар ја с тобом сад, Ракитка, да разговарам кад ми ту такав кнез седи? Ето, то ми је гост! Аљоша, мили мој, гледам те па чисто не верујем. Господе боже, откуда ти код мене! Истину да ти кажем, нит сам чекала, нит слутила, и никад пре не бих веровала да би ти могао доћи. Премда сад није подесан тренутак, али ми је врло мило! Седи на диван, ево овамо, ето тако, млади мој месече. Богами, чисто још не могу к себи да дођем... Ех, ти, Ракитка, што га јуче или прекјуче не доведе!... Но и овако ми је мило. Можда је још и боље што си га сад, у овом тренутку довео, а не прекјуче.

Она нагло седе код Аљоше на диван, поред њега, и посматраше га са усхићењем. И доиста јој је било мило - није лагала кад је казала. Очи су јој гореле. Аљоша се чак не би ни надао од ње тако добром изразу на лицу...

До јучерашњег дана он се с њом мало виђао. Створио је о њој страшно мишљење, а јуче је био врло потресен њеним пакосним и подмуклим испадом против Катарине Ивановне; и сад се врло изненадио што је наједаред у њој угледао скоро сасвим друго и неочекивано биће. И ма како да је био утучен сопственим јадом, очи се његове и нехотице пажљиво зауставише на њој. Сви њени манири баш као да се такође изменише од јучерашњег дана сасвим набоље: није било оног јучерашњег пренемагања у говору скоро никако, оних размажених и извештачених покрета... Сад је све било једноставно, простодушно, покрети брзи, искрени, поверљиви; само је била веома узбуђена.

- Господе, какве се све ствари данас збивају, збиља!

- поче она да ћерета. - И што ли се ја тако радујем твојом доласку, Аљоша, ни сама не знам! Ето, питај ме, ја не знам.

- Зар доиста не знаш чему се радујеш? - осмехну се Ракитин. - Па што си онда пре тако наваљивала на мене: доведи ми га, па доведи! - мора да си имала некакав циљ!

- Пре сам други циљ имала, а сад је то прошло, сад није згодан час. Сад ћу да вас частим, ето шта. Ја сам сад боља постала, Ракитка. Та седи и ти, Ракитка, што стојиш? А, ти си већ сео! Знам ја Ракитку - тај себе неће заборавити! Ето га, Аљоша, седи ту према нама, и нашао се увређен што га нисам понудила да седне пре тебе. Ух, што је увредљив мој Ракитка, увредљив! - засмеја се Грушењка. - Не љути се, Ракитка, сад сам ја добра. Али што си ти тако невесео, Аљошечка? Или ме се бојиш? - погледа му она у очи са веселим подсмехом.

- Он је жалостан. Унапређење није добио - рече у басу Ракитин.

- Какво унапређење?

- Старац му почео да заудара.

- Како да заудара? Шта лупеташ којешта! Хоћеш нешто ружно да кажеш. Ћути, будало! Хоћеш ме пустити, Аљоша, да ти седнем мало у крило, ево овако!

И она се наједаред нагло диже и скочи му смејући се у крило, као мачкица кад се умиљава, загривши га нежно десном руком.

- Развеселићу ја тебе, дечко мој побожни! Је ли, збиља, зар ћеш ми дозволити да ти мало поседим на крилу? Зар се нећеш љутити? Ако заповедиш, одмах ћу сићи.

Аљоша ћуташе. Он је седео бојећи се да се макне, чу њене речи: „ако заповедиш - одмах ћу сићи“, али не одговори, као да је претрнуо. Али није било у њему оно што би могао очекивати и што би могао замислити код њега, на пример, Ракитин, који је пожудно посматрао са свог места. - Велика туга Аљошине душе потискиваше сва осећања која су се могла затећи у његовом срцу. И да је могао себи у овом тренутку дати потпун одговор, он би сам видео да је сад у најјачем оклопу против сваке саблазни и искушења. Крај свега тога, крај све нејасности његовог душевног стања и поред све тешке туге, он се ипак и нехотице дивео једном новом и чудном осећању које се рађало у његовом срцу: ова жена, ова „страшна“ жена, не само да га сад није плашила као пре, страхом који се пре код њега јављао при свакој помисли о жени, ако би се она макар и нејасно појавила у његовој души; напротив, ова жена, које се он бојао више од свих других, и која му је сад седела у крилу и грлила га - изазиваше у њему сасвим друго, неочекивано, и нарочито осећање, осећање некакве необичне, највеће и најпростосрдачније радозналости, и све то без икакве бојазни, без и најмањег пређашњег страха, ето шта је било главно и шта га је и нехотице чудило.

- Маните се празног брбљања! - викну Ракитин. - Него боље дај овамо шампањац; дужна си ми га, знаш и сама.

- Дабогме да сам ти дужна. Јер сам му, Аљоша, поред осталог, и шампањац обећала ако ми те доведе. Овамо шампањац и ја ћу пити! Фења, Фења, овамо тај шампањац, ону флашу што је Митја оставио. Трчи брже! Премда сам тврдица, једну флашу ћу вам изнети; не теби, Ракитка, ти си паразит, а он је кнез! Па премда ми душа није сад тиме испуњена, али нека, пићу и ја с вама, хоћу да теревенчим!

- Ма какав ти је то тренутак, и каква ти је то „вест“, ако је слободно питати? Или да није тајна? - радознано убаца опет Ракитин, напрежући се из све снаге да изгледа као да се и не осврће на зврчке по носу које су њему стално упућиване.

- Ех, није тајна! и ти знаш и сам - забринито проговори наједном Грушењка, окренувши главу Ракитину и одвојивши се мало од Аљоше, премда му је још непрестано седела у крилу и грлила га. - Официр долази, Ракитине, мој официр долази!

- Чуо сам да долази. Па зар је већ тако близу?

- У Мокром је сад, оданде ће ми поруку послати, тако ми је сам писао... малопре сам писмо добила. Седим и чекам поруку.

- А што је у Мокром?

- Дугачко је да се прича, а доста је и толико за тебе.

- А шта ће сад Митја, наопако! Зна ли он за то или не?

- Ко каже да зна! Откуд зна! Да дозна, убио би ме. Него, ја се тога сад ни најмање не бојим, не бојим се сад његовог ножа. Ћути, Ракитка, не говори ми о Дмитрију Фјодоровичу. Све ми је срце смождио. А нећу ни о чему у овај мах да мислим. Ето, о Аљоши могу да мислим, Аљошу гледам... Ма осмехни се на мене, соколе мој, развесели се на глупост моју, на радост се моју осмехни!... Види, насмешио се, насмешио! Гле како мило гледа. Ја сам, знаш, Аљоша, стално мислила да се ти на мене љутиш због оног прекјучерашњег, због госпођице. Псето сам била, и то ти је. Само, ипак је добро што се тако догодило. И ружно је оно било, а и добро је било - замишљено се насмеши наједаред Грушењка, и некаква округна црта појави се наједном у њеном осмеху. - Митја је причао да је викала: „Ишибати је треба!“ И сувише сам је ујела тада за срце! Позвала ме, хтела да ме победи, да ме ваљда купи својом чоколадом... Да, баш је добро што се тако десило - насмехну се она опет. - Само се све бојим да си се и ти наљутио...

- Тако је! - убаца наједаред Ракитин озбиљно се чудећи. - Она се тебе, Аљоша, збиља боји! Таквог пилета!

- За тебе, Ракитка, он и јесте пиле... јер ти савести немаш. Ја, видиш, ја га волим из дна душе! Верујеш ли, Аљоша, да ја тебе из дна душе волим?

- Ах, бестиднице! Она то теби, Алексеју, љубав изјављује!

- Па шта? Ја га и волим.

- А официр? А златна вест из Мокрога?

- То је једно, а ово је друго.

- Ето како по женској логици испада.

- Не љути ме, Ракитка - ватрено прихвати Грушењка - ово је једно, а оно је друго. Ја Аљошу на други начин волим. Истина, Аљоша, имала сам пре подмуклу мисао у погледу тебе. Али ја сам ниска, ја сам необузdana; а други пут, Аљоша, на тебе као на своју савест гледам. Све мислим како ли такав један мене овакву погану мора да презире. И прекјуче сам то мислила, кад сам од госпођице овамо трчала. Одавно сам ја тебе учила, Аљоша; зна то и Митја, и њему сам говорила. А Митја разуме. Верујеш ли ми, неки пут, богомаи, Аљоша, посматрам те па ме је стид, непрестано се од тебе стидим... А како сам ја то о теби почела мислити и од ког доба, не знам и не памтим...

Уђе Фења и стави послужавник на сто; на њему отворену боцу и три насуте чаше.

- Шампањац је донет! - викну Ракитин. - Ти си узрујана, Аграфена Александровна, и ван себе си. Чим чашу попијеш, ти ћеш заиграти. Ехе, ни то нису умеле да ураде! - додаде он разгледајући шампањац. - У кухињи је баба насула, и боцу су без запушача донели, и млак је шампањац. Но да пијемо, макар и тако!

Он приђе столу, узне чашу, испи наискап и насу другу.

- Нема сваког дана шампањца - проговори он облизујући се. - Дед, Аљоша, узми чашу, покажи се. А за шта да пијемо? За рајска врата? Узми, Груша, чашу, пиј и ти за рајска врата!

- За каква то рајска врата?

Она узне чашу; Аљоша узне своју, отпи један гутљај, и врати чашу натраг.

- Не, боље да не пијем! - осмехну се он тихо.

- А хвалио си се! - викну Ракитин.

- Е, ако је тако, онда ни ја нећу - прихвати Грушењка - а баш ми се и не пије. Попиј, Ракитка, ти сам целу боцу. Кад буде пио Аљоша, пићу и ја.

- Какве су то нежности! - подсмехну им се Ракитин.

- А овамо му у крилу седи! Он је, рецимо, и ожалосћен, а шта је теби? Он се против бога свог побунио, већ је и кобасицу хтео да једе...

- А што то?

- Старац му умро данас, старац Зосима, светац.

- Дакле, умро старац Зосима? - ускликну Грушењка.

- Господе, а ја ништа не знам! - Она се побожно прекрсти. - Господе, па шта ја то радим! Ја му у крилу седим! - трже се она наједном као у страху, и у тренутку скочи с крила и премести се на диван.

Аљоша дуго са чуђењем гледаше у њу, а на лицу као да му нешто засја.

- Ракитине - проговори он наједаред гласно и одлучно - не дирај ме да сам се против свога бога побунио. Нећу да имам злоћу у души према теби, па зато и ти буди бољи. Ја сам изгубио благо какво ти никад ниси имао, и ти ми не можеш бити судија. Боље погледај овамо у њу: јеси ли видео како ме је поштедела? Ја сам пошао овамо да наиђем на злу душу - веома ме нешто и самог вукло томе, јер сам био подао и зао; а наћох искрену сестру, наћох благо, душу која воли... Она ме је сад поштедела... Аграфена Александровна, ја ово о теби говорим. Ти си моју душу сад оживела.

Аљоши уздрхташе усне и стеже му се дах. Он стаде.

- Откуд спасла! - засмеја се Ракитин пакосно. - А хтела је да те прогута, знаш ли ти то?

- Стој, Ракитка! - скочи наједаред Грушењка - ћутите обојица! Сад ћу ја све казати: ти, Аљоша, ћути, јер ме је од таквих твојих речи стид, јер сам ја зла, а не добра; да, таква сам ја! А ти, Ракитка, ћути јер лажеш. Имала сам пре подлу помисао да га прогутам; а сад лажеш! Сад ни издалека није то... и да ти више гласа нисам чула, Ракитка!

Све то Грушењка изговори са необичним узбуђењем.

- Гле како су обоје побеснели! - цикну Ракитин посматрајући их обоје зачуђено - као полудели! Баш као да сам у луду кућу доспео. Ганули једно друго, сад ће бити плача.

- И плакаћу, и плакаћу! - понављаше Грушењка - он ме сестром назвао, и ја то никад нећу заборавити! Само ево шта, Ракитка, иако сам неваљала, ипак сам главицу лука дала.

- Какву то главицу? Их, до ђавола, ма ви сте збиља пошашавели!

Ракитин се чудио њиховом усхићењу и увређено се љутио, премда је могао видети да се код њих двоје таман све скупило што им је могло потрести душе, како то бива ретко у животу. Но Ракитин, који је умео веома осетљиво да схвата све што би се тичало њега самог, био је врло груб кад би требало разумети осећања и осећаје ближњих, с једне стране, услед своје младалачке неискусности, а с друге, и услед своје грдне себичности.

- Видиш, Аљошице - наједаред се нервозно засмеја Грушењка обраћајући му се - ја сам се Ракитки похвалила да сам главицу лука дала, а теби се нећу похвалити, теби ћу то с другом намером казати. То је само прича, но то је лепа прича, ја сам је још као дете чула од моје Матрјоне, која је сад код мене куварица. Ево како је то било: „Живела некад једна жена, дозлабога пакосна, па умрла. И не остави за собом никаквог доброг дела. Шчепаше је ђаволи и бацише у огњено језеро. А њен анђео чувар стоји па мисли: Да ли бих се могао неког њеног доброг дела сетити, па да га кажем богу? Сети се и рече богу: Она је, вели, у башти главицу лука ишчупала и просјаку уделила. А бог одговори: А ти узми, вели, ту главицу лука, пружи је према језеру, па нека се жена ухвати за њу и нека помоћу ње исплива напоље. Ако је извучеш напоље из језера, нек иде у рај, а ако се лук прекине, онда нек остане жена тамо где је и сад. Потрча анђео жени, пружи јој главицу лука: на, вели, жено, хватај се, покушај, ако можеш, напоље. И стаде је пажљиво вући, и већ је био сву извукао, али остали грешници у језеру, кад видеше како њу вуку напоље, почеше се сви за њу хватати да би и њих заједно с њом извукли. А та је жена била као отров зла, па их поче ритати ногама: Мене он вуче, а не вас, моја је то главица лука, а не ваша. Но тек што она то рече, а лук се прекиде. И паде жена опет у огњено језеро, и гори у њему и до данашњег дана. А анђео заплака и оде.“ Ето, то ти је прича, Аљоша, наизуст сам је запамтила, јер сам баш ја та зла жена! Ракитки сам се похвалила да сам главицу лука дала, а теби ћу друкчије рећи: целог свог века ако сам *само* какву главицу лука неком дала, и то ми је сва моја врлина. И немој после тога да ме хвалиш, Аљоша, немој да ме сматраш за добру: зла сам ја, зла и пакосна, и ако ме будеш хвалио, много ће ме бити срамота. Ех, да се кајем до краја, чуј, Аљоша, толико сам желела да те овамо домамим и толико сам досађивала Ракитки, те сам му и двадесет пет рубаља обећала ако ми те доведе. Стој, Ракитка, чекај!

Она брзим корацима приђе столу, отвори фиоку, извади новчаник и из њега новчаницу од двадесет пет рубаља.

- Какве глупости! Какве глупости! - викну забезекнути Ракитин.

- Узми, Ракитка, дуг; тек, ваљда, нећеш одбити: сам си искао!

И добаци му новчаницу.

- Како да одбијем - проговори у басу Ракитин, очигледно збунивши се, али јуначки прикривајући стид - то ће нам и те како добро доћи; будале зато и постоје да користе паметном човеку.

- А сад ћути, Ракитка, све што одсад будем говорила, неће бити за твоје уши. Седи, ето, ту у угао и ћути -ти нас не волиш, па ћути.

- А и зашто да вас волим? - зарежа Ракитин не скривајући своју љутњу.

Новчаницу од двадесет пет рубаља тури у џеп, а пред Аљошом га доиста беше срамота. Он је рачунао да плату прими после, те да овај и не зна за њу; а сад се од срамоте озлоједио. До овог тренутка је сматрао да је веома политично да много не противречи Грушењки, крај свега њеног заједања, јер се видело да она има над њим некакву власт. Али сад се наљути.

- Увек се воли због нечег; а шта сте ми вас двоје учинили?

- А ти ме воли ни за шта! Ето, као Аљоша што воли.

- А по чему он тебе воли и чиме је он то теби доказао те се тако размећеш?

Грушењка је стајала напред себе, говорила ватрено и у гласу су јој одјекивале хистеричне ноте.

- Ћути, Ракитка, ништа ти од овог нашег не разумеш! И да ми ниси више *ти* говорио, нећу више да ти то допустим, и како си уопште и могао узети себи такву слободу? Седи у ћошак и ћути као мој слуга! А сад ћу ја, Аљоша, теби праву истину рећи, па да видиш како сам ниска! Не говорим Ракитки, него теби. Хтела сам да те упропаستم, Аљоша, то је права истина, сасвим сам то била наумила; у толикој мери сам то хтела да сам, ето, Ракитку парама поткупила да ми те доведе. А због чега сам то хтела? Ти, Аљоша, ниси знао ништа, окретао си главу од мене; кад прођеш, обориш очи; а ја сам тебе сто пута досад гледала, почела сам се већ све о теби распитивати. Твоје лице ми је у срцу остало: „Презире ме, мислим, неће ни да ме погледа.“ И најзад ме такво осећање обузе да се сама себи почех чудити: што да се ја таквог дечка бојим? Прогутаћу га свег, па ћу се још смејати. Сасвим сам се била ражестила... Верујеш ли ти да овде нико не сме ни рећи, ни помислити да Аграфени Александровној ради ружне ствари долази; имам само једног старца, везана сам за њега и продана, сатана нас је венчао, али зато од других - нико! Но гледајући тебе, рекох себи: њега ћу прогутати. Прогутаћу га, па ћу се смејати. Видиш ли какво сам зло псето, које си назвао својом сестром! Сад, пак, дошао је тај мој злотвор, те сад седим и чекам вест. А знаш шта ми је био тај злотвор? Пре пет година, кад ме је довео овамо Кузма, седим ја тако, од света се кријем да ме нико не види и не чује. Слабуњава, приглупа, седим и јецам, васцеле ноћи не спавам; мислим: „Где ли је он сад, мој злотвор? Свакако ми се сад смеје с неком другом; али ја ћу њега...“ - мислим у себи - „само да ми је да га видим, да се сретнем с њим кад било! ја ћу њему вратити - ала ћу му вратити!“ Ноћу, у помрчини, јецам загњурена у јастук, све то пређем у мислима, раздирем и кидам своје срце намерно, злоћом га утољавам: „Та вратићу му, вратићу му!“ Баш тако цикнем сама, усред ноћи. Али кад се тек наједаред сетим да ја њему ништа нећу моћи учинити, а он ми се руга сад, и можда ме је сасвим заборавио и никако ме се не сећа, ја скочим с постеље на под, сва се облијем немоћним сузама, и тресем се, тресем до сванућа. Ујутру, устанем љућа од псета, сав бих свет прогутала! После, шта мислиш? Почех тећи новац, немилосрдна постадох, угојих се; - уразумила се, мислиш ти, а? Не, нико то не види и не зна на целом свету - али кад

се спусти ноћни мрак, ја још увек онако као и кад сам била девојчица, пре пет година, лежим неки пут, шкргућем зубима, сву ноћ плачем: „Ја ћу њему, ја ћу њему“, мислим непрестано у себи. Јеси ли чуо, дакле? Е, шта ћеш сад на ово рећи: пре месец дана долази ми ово писмо - он стиже овамо, остао је удовац, хоће да се види са мном. Дах ми се прекиде, Господе! И наједном помислих: „Доћи ће, па ће ми само звизнути, зовнуће ме, а ја ћу допузати, као псетанце које је начинило штету па га избии!“ Мислим тако, и сама себи не верујем: „Да ли сам“ - рекох - „подла или не? Хоћу ли му потрчати или не?“ И такав ме обузе бес против саме себе, целог овог месеца, гори него оно пре пет година. Видиш ли сад, Аљоша, каква сам необузdana и бесна! - сву сам ти истину казала! Митјом сам се поигравала, само да онеме не потрчим, ћути, Ракитка, није за тебе да ми судиш, и нисам ово теби говорила. До вашег доласка сам лежала овде, чекала, мислила, сву сам своју судбину одгонетала, и ви никад не можете сазнати шта је у мом срцу било. Да, Аљоша, реци својој госпођици нека се за оно прекјучерашње не љути... И нико на целом свету не зна како је мени сад, нити може знати!... И стога ћу данас, онамо, можда и нож понети, то још нисам одлучила...

Рекавши ту „жалну“ реч, Грушењка не издржа, не доврши, покри лице рукама, баци се на диван у јастуке, па зајеца као мало дете. Аљоша устаде с места и приђе Ракитину.

- Мишо - рече он - немој се љутити. Она те је увредила, али се ти не љути. Јеси ли је чуо сад? Не сме се од људске душе толико захтевати, треба бити милосрднији...

Аљоша изговори то у неодољивој побуди срца. Њему је било потребно да се искаже, и он се обрати Ракитину. Да не беше ту Ракитина, он би то сам говорио. Али Ракитин га погледа подсмешљиво, и Аљоша наједаред застаде.

- Тебе су оно твојим старцем напунили, и ти сад својим старцем у мене гађаш, Алексеју божји човече - рече Ракитин са осмехом пуним мржње.

- Не смеј се, Ракитине, не смешкај се, не говори о покојнику: он је изнад свих што су постојали на земљи! - с плачем у гласу викну Аљоша. - Ја ти нисам узео као судија говорити, него сам као последњи оптужени. Ко сам ја пред њом? Пошао сам овамо да пропаднем и говорио сам: „Нека, нека!“ и то због своје малодушности; а она, после пет година мука, тек што је неки њен први дошао и искрену јој реч рекао - све је опростила, све је заборавила, и плаче! Злотвор се њен вратио, зове је, и она му све прашта, и хита к њему, сва срећна, и неће понети нож, неће га понети! Ја, пак, нисам такав! Не знам да ли си ти такав, Мишо, али ја нисам такав. Ја сам данас, ето сад, поуку добио... Она је у љубави виша но ми... Јеси ли чуо од ње раније то што нам је сад испричала? Не, ниси чуо; да си чуо, ти би одавно све разумео... и она друга, што је прекјуче увређена, и та нека јој опрости! И опростиће ако дозна... и дозначе... Ово је још несмирена душа; треба је штедети... у тој души можда има благо...

Аљоша умукну јер му се прекиде дах. Ракитин, крај све своје љутње, гледаше зачуђено. Никад се од тихог Аљоше не би надао таквој беседи.

- Где ти адвоката! Па ти си се, канда, заљубио у њу? Аграфена Александровна, наш се испосник збиља у тебе заљубио, победила си! - викну он са дрским смехом.

Грушењка подиже са јастука главицу и погледа Аљошу са раздраганим осмехом који сину на њеном лицу, некако наједаред подбулом од скорашњих суза.

- Мани га се, Аљоша, херувиме мој! Зар не видиш какав је! Нашао си коме ћеш говорити. Ја сам, Михаило Осиповичу - обрати се она Ракитину - хтела да те молим за опроштај што сам те изгрдила, али сад нећу. Аљоша, ходи к мени, седи овамо - молила га је са радосним осмехом - ето тако, ево седи овамо, па ми реци (она га узе за руку и загледа му се, смешећи се, у лице) - реци ми волим ли ја онога или не волим? Злотвора, волим или не волим? Лежала сам пре вас овде у помрчини, непрестано сам испитивала своје срце: волим ли га или не? Ослободи ме, Аљоша, дошло је време - како ти рекнеш, тако ће бити. Да му опростим или не?

- Па већ си му опростила - проговори Аљоша смешећи се.

- Па дабогме да сам му опростила - замишљено рече Грушењка. - Какво подло срце! За подло срце моје! -зграби она наједаред са стола чашу, испи, подиже је, замахну и тресну је о под. Чаша се разби и зазвеча. Нека сурова црта појави се у њеном осмеху.

- Него, можда му и нисам још опростила - некако сурово проговори она оборивши очи ка земљи, као да сама са собом говори. - Можда се моје срце тек спрема да опрости. Још ћу се ја борити са својим срцем. Ја сам, видиш ли, Аљоша, своје петогодишње сузе страшно заволела... Можда сам само ту своју увреду заволела, а никако њега!

- Богме - прошапта Ракитин - не бих хтео бити у његовој кожи!

- Нећеш ни бити, Ракитка; никад ти у његовој кожи нећеш бити. Ти ћеш мени ципеле шити, Ракитка - ето за шта ћу ја тебе употребити; овакву као што сам ја никад ти нећеш видети... А ни он, можда, неће видети...

- Зар он? Па што си се онда тако дотерала? - пакосно је пецну Ракитин.

- Не кори ме што сам се лепо обукла, Ракитка; не знаш ти још све моје срце! Ако ми дође воља, ја ћу свући и бацити хаљину, одмах ћу је свући, овог часа! - гласно викну она. - Не знаш ти чему је ово дотеривање, Ракитка! Можда ћу изаћи пред њега и рећи му: „Јеси ли ме видео овакву или још ниси?“ - Јер он је мене оставио као седамнаестогодишњу, слабачку, јектичаву плашљивицу. Па ћу сести до њега, занећу га, распалићу га: „А видиш ли каква сам сад!“ - рећи ћу му - „е, па на томе ћеш и остати, поштовани господине! низ бркове ти текло, али у уста није стигло!“ - ето чему је, можда, све ово дотеривање, Ракитка! - доврши Грушењка са пакосним осмехом. - Необузdana сам, Аљоша, и бесна. Збацићу ове хаљине, унаказићу себе, своју лепоту, опалићу себи лице и исећи га ножем, поћи ћу да просим. Ако ми дође ћеф, никуд нећу поћи и ником; ако зажелим, још сутра ћу послати Кузми све што ми је поклонио и све паре његове, па ћу на цео живот поћи у надницу!... Мислиш, нећу то учинити, Ракитка, нећу смети учинити? Учинићу, учинићу, овог часа то могу учинити, немојте ме само подбадати!... а онога ћу отерати, ономе ћу шипак показати, онај ме неће видети!

Последње речи она викну хистерично, али опет не издржа, покри рукама лице, баци се на јастук и опет се стаде сва трести од јецања. Ракитин устаде с места:

- Време је да идемо - рече он - доцкан је, неће нас пустити у манастир.

Грушењка скочи.

- Па зар већ хоћеш да идеш, Аљоша? - узвикну она тужна и запрепашћена. - Шта ти то уради са мном: сву си ме изазвао, измучио, па сад опет ноћ, опет сама да останем!

- Ваљда неће ноћити код тебе? А ако хоће - нека. Ја могу и сам отићи! - нашали се Ракитин заједљиво.

- Ћути, пакосна душо! - бесно му довикну Грушењка - ти ми никад такве речи ниси говорио какве ми је он данас дошао да каже.

- А шта ти је то казао? - љутито промрмља Ракитин.

- Не знам, не знам, ништа не знам шта ми је казао, али ми је срце осетило, срце ми је окренуо... Он ме је први пожалио, једини, ето то! што ти, херувиме, раније ниси долазио? - паде она наједаред пред њим на колена, као у заносу. - Ја сам целог живота таквог као што си ти чекала; знала сам да ће неко такав доћи и опростити ми. Веровала сам да ће и мене овакву погану неко завоleti и не само због тела...

- Шта сам ти учинио? - одговори Аљоша благо се смешећи, нагнувши се према њој и нежно је узевши за руке - главицу лука сам ти додао, само једну најмању главицу, ништа више, ништа!...

И рекавши то, заплака. У том тренутку се у ходнику зачу нека лупа, неко уђе у предсобље; Грушењка скочи страшно уплашена. У собу утрча Фења са буком и виком.

- Госпођо, слатка госпођо, стигла вам је порука! - узвикиваше она весела и задувана. - Тарантас из Мокрог, по вас. Тимофеј, кочијаш на тројци, сад ће одмах узети нове коње... Писмо, писмо, госпођо, ево вам писмо!

Писмо јој је било у руци, и она је непрестано махала њиме по ваздуху док је викала. Грушењка јој истрже писмо из руку и принесе га свећи. То је била само цедуљица, неколико редака, она их у тренутку прочита.

- Зове ме! - викну она сва бледа, са лицем искривљеним од болног осмеха - звизнуо ми је! Пузи, кученце!

Али само један тренутак постаја као у некој неодлучности; наједаред јој крв појури у главу и прели јој образе ватром.

- Идем! - ускликну. - Пет мојих година! Збогом! Збогом, Аљоша, одлучена ми је судбина... Идите, идите, идите од мене сад сви, да вас више не видим!... Одлете Грушењка у нови живот... Немој ме ни ти, Ракитка, по злу помињати. Можда сад и у смрт идем! Ух! Као да сам пијана!

Она их наједаред остави и отрча у своју спаваћу собу.

- Е, сад јој више није до нас! - прогунђа Ракитин. - Хајдемо, јер ће опет почети то женско цикање. Досадише ми, брате, та вика и плач...

Аљоша механички допусти да га изведе. Напољу је стајао тарантас, испрезали су коње, ишли су с фењером, ходали тамо-амо. На отворену капију уводили су три одморна коња. Но тек што Аљоша и Ракитин сиђоше с трема, наједаред се отвори прозор спаваће собе Грушењкине и она звонким гласом викну за Аљошом:

- Аљошице, поздрави ми свог брата Митјењуку: и реци му нека мене, злотворку своју, не помиње по злу. И још му реци мојим речима: „Подлацу је пала у део Грушењка, а не теби племенитом!“ И додај му још да га је волела Грушењка

за један часак, свега га је један часак волела - и нека се тог часка целог живота убудуће сећа - тако ти је, реци му, Грушењка за цео живот поручила!...

Завршила је гласом препуним јецања. Прозор се с треском затворио.

- Хм! Хм! - мумлао је Ракитин смејући се - сахрани она брата Митју, а још тражи да је се, док је жив, сећа. Каква грабљивица!

Аљоша ништа не одговори, као да није ни чуо; ишао је поред Ракитина брзо, као да је страшно журио; био је чисто занет - корачао је механички. Ракитина наједаред нешто боцну, као да му је неко свежу рану прстом додирнуо. Није он то очекивао малочас кад је сводио Грушењку и Аљошу; десило се нешто сасвим друго, не оно што је он желео!

- Он је Пољак, тај њен официр - поче он уздржавајући се; - а сад и није више официр, у Сибиру је служио као чиновник у царинарници, негде тамо на кинеској граници. Мора да је какав бедни Пољачић, мамлаз. Канда је службу изгубио. Начуо сад да је Грушењка стекла пара, па се вратио - у том су сва чудеса.

Аљоша опет као да не чу. Ракитин не издржа:

- Шта је? Јеси ли препородио грешницу? - пакосно се насмеја Аљоши. - Јеси ли блудницу на пут истине извео? Јеси ли седам бесова изагнао, а? Ето где су се наша очекивана чудеса збила!

- Престани, Ракитине - одазва му се Аљоша са болом у души.

- То ти мене сад за оних двадесет пет рубаља „презиреш“? Као велиш: продао правог пријатеља. Али нити си ти Христос, нити сам ја Јуда!

- Ах, Ракитине, уверавам те, ја сам и заборавио на то! - ускликну Аљоша - ти си ме сам сад подсетио...

Али Ракитин се већ сасвим наљутио.

- Ђаво да вас носи све и свакога! - продера се он наједаред - и ког сам се ђавола с тобом свезао! Нећу ни да знам за тебе одсада! Одлази сам! Ено ти пута!

И он нагло скрену у другу улицу, оставивши Аљошу самог у мраку. Аљоша, пак, изиђе из града и пође пољем ка манастиру.

IV

КАНА ГАЛИЛЕЈСКА

Било је већ доцкан по манастирском реду кад је Аљоша дошао у скит; вратар га пропусти кроз посебан улаз. Већ је избило девет сати, час општег одмора и мира после дана тако немирног за све. Аљоша бојажљиво отвори врата и ступи у старчеву ћелију, у којој је сад стојао његов ковчег. Осим оца Пајсија, који је усамљен читао над ковчегом Јеванђеље, и младог искушеника Порфирија,

премореног јучерашњом ноћном беседом и данашњим немиром, који је спавао у другој соби на поду јаким младићким сном, у ћелији није било никога. Отац Пајсиј, иако је чуо да је Аљоша ушао, чак и не погледа према њему. Аљоша сврну десно од врата у угао, клече и поче се молити. Душа му је била препуна, али некако нејасно, и ниједно се осећање није издвајало нарочито, напротив: једно је потискивало друго у некаквом лаганом, уједначеном кружењу. Али на срцу му је било слатко и, зачудо, Аљоша се томе није чудило. Опет је гледао пред собом тај ковчег, тог са свих страна затвореног драгог му покојника, али плачне, мучне туге која тишти није било у његовој души, као јутрос, чим уђе, паде пред ковчегом као пред светињом, и радост, радост сијаше у уму његовом и у срцу његовом. Један прозор на ћелији био је отворен, ваздух је био свеж и хладан, „задах је, дакле, постао још јачи кад су морали да отворе прозор“, помисли Аљоша. Али ни та мисао о тешком задаху, која му је до малочас изгледала тако страшна и ружна, не изазва сад у њему пређашњу тугу и негодовање. Он се тихо поче молити; али ускоро осети да се моли скоро механички. Одломци разних мисли пролетаху кроз његову душу; наједном би засветлеле као звезде, па се одмах и гасиле, смењујући се другима; али му зато владаше у души нешто јединствено, чврсто, нешто благо, и он тога беше свестан. С времена на време ватрено би почео молитву: тако је желео да се захвали и да воли... Али почевши молитву, наједаред би прелазио на нешто друго, замислио би се, заборављао би и молитву и оно чиме ју је прекинуо. Стаде да слуша шта чита отац Пајсиј; али, врло уморан, мало-помало поче да дрема...

„И у трећи дан би свадбау Кани Галилејској“ - читаше отац Пајсиј - „и ондје бјеше мати Исусова. А позван бјеше и Исус и ученици његови на, свадбу. „

- Свадба? Шта је то... свадба... - летело је као вихор у Аљошиној свести; - ето, и она је срећна... одвезла се на пир... не, није понела нож, није понела нож... то је била само „жална“ реч... а „жалне“ речи треба праштати, неизоставно; жалне речи теше душу... без њих би мука била сувише тешка људима. Ракитин је сврнуо у улицицу. Док год Ракитин буде мислио на своје увреде, он ће увек одлазити у улицицу... А пут... пут је велик, прав, светао, кристалан, и сунце је на његовом крају... А?... шта се сад чита?

„И кад нестала вина, рече мати Исусова њему: немају вина. „ - чу Аљоша.

- Ах, да, ту сам пропустио; а нисам хтео да пропустим, ја то место волим. То је Кана Галилејска, прво чудо... Ах, то чудо, то мило чудо! Није Христос посетио јад, него људску радост, први пут чинећи чудо, радости људској поможе... „Ко воли људе, тај и радост њихову воли“... то је покојник сваког часа понављао, то му беше једна од најважнијих његових мисли... Без радости се не може живети - каже Митја... Да, Митја... Све што је истинито и лепо, све је пуно општег праштања - то је опет он говорио.

„Исус јој рече: што је мени до тебе, жено? Још није дошао мој час. Рече мати његова слугама: што год вам рече, учините!“

- Учините... Радост, радост неких сиромашних, врло сиромашних људи... Па, наравно, сиромашних, кад им је вина чак и на свадби нестало... тако и пишу историчари да је око Генезаретског језера и по свим оним местима тада било настањено најсиромашније становништво какво се само може замислити... И знало је и друго велико срце, другог великог створа који је ту био, срце мајке његове: да он није једино ради великог страшног свог дела сишао на земљу, него

да је његовом срцу било приступачно и просто-срдачно, невино весеље неких сасвим простих, простих и добродушних створова, који га љубазно позваше на убогу своју свадбу. „...Још није дошао мој час“, говори јој он са тихим осмехом; (ту се јамачно кротко на њу насмешио)... Али зар је он збиља зато сишао на земљу да умножава вино на сиротињским свадбама? Но, ето, пошао је на свадбу, и учинио је по њеној молби... Отац Пајсиј опет чита:

„...Рече им Исус: Напуните судове воде. И напуните их до врха.

И рече им: Захватите сад и носите куму. И однесоше.

А кад окуси кум од вина које је постало од воде, и не знадијаше откуда је (а слуге знадијаху које су захватиле воду), зовну кум женика.

И рече му: Сваки човек најприје износи добро вино, а кад се гости опију онда рђавије; а ти си чувао добро вино дослије.“

- Али шта је то, шта је то? Зашто се шири та соба?... Ах, да... па то је брак, свадба... да, наравно. Ето и гостију, ето и младенци седе, и весела гомила, и... где је кум? Али ко је то? Ко? Опет се размакла соба... Ко то тамо устаје иза великог стола? Шта... Зар је и он ту? Па он је у мртвачком ковчегу... Али он је и овде... устао, спазио ме, иде овамо... Господе!...

Да, к њему, к њему приђе он - сувоњави старчић, са ситним борицама на лицу, радостан и благо насмејан. Ковчега нема, а он је у истој одећи у којој је и јуче седео с њима, кад се гости беху скупили код њега. Лице му јасно, очи му блистају. Како је то? И он је, дакле, на весељу, и он је гост на свадби у Кани Галилејској...

- И ја сам, мили мој, и ја сам зван и позван - чује се над њим тихи глас. - што си се ту сакрио па се не видиш?... Ходи и ти к нама.

Глас његов, глас старца Зосиме... А и како не би био он, кад зове? Старац придиже Аљошу руком, овај устаде.

- Радујмо се - наставља сувоњави старчић - пијмо вино ново, вино радости нове, велике; видиш ли шта је ту гостију? Ево младожење, ево невесте, и мудрог кума, куша ново вино. Што ми се чудиш? Ја сам главицу лука додао, и ето ту сам. И многи су овде само по главицу лука додали, само по једну главичицу... Јер шта су наша дела? И ти, тихи, и ти, кротки мој дечко, и ти си данас умео додати гладној - главицу лука. Почињи, мили, почињи, кротки, своје дело!... А видиш ли сунце наше, видиш ли њега?

- Бојим се... не смем да га гледам... - прошапта Аљоша.

- Не бој га се! Страшан је величином пред нама, ужасан је висином својом, али је милостив бесконачно, из љубави је постао као и ми, и радује се с нама, воду у вино претвара, да се не прекида радост гостију, нове госте очекује, нове непрестано зове, и то у векове векова. Ено вино ново носе, видиш ли, судове носе...

Нешто је горело у срцу Аљошином, нешто га наједаред тако испуни да га заболе, сузе усхићења навирале су из душе... Он пружи руке, викну - и пробуди се...

Опет ковчег, отворен прозор, и тихо, озбиљно, разговетно читање Јеванђеља. Али Аљоша не слуша сад шта се чита. Чудна ствар: заспао клечећи, а сад је стајао на ногама, и наједаред као да се откиде с места, и у три одлучна брза корака

приђе сасвим до ковчега, чак се очеша раменом о оца Пајсија, али неприметно. Овај подиже на њега за часак очи са књиге, али их опет одмах одвоји, схвативши да се са младићем десило нешто необично. Аљоша је гледао неко време ковчег, прекривеног, непомичног, испруженог у њему мртваца, са иконом на грудима и са капуљачом са осмокраким крстом на глави. Још малочас је слушао глас његов, и глас му је тај и сад звонио у ушима. Он још ослушкиваше, он још очекиваше звуке... али наједаред, нагло се окренувши, изиђе из ћелије.

Не задржа се ни на степеницама, него брзо сиђе доле. Пуна усхићења, душа његова жудела је за слободом, простором, ширином. Над њим се надалеко и непрегледно раширило небеско кубе, пуно тихих сјајних звезда. Од зенита до хоризонта издвајао се још нејасан Млечни Пут. Свеза и непомично тиха ноћ обавијала је земљу. Беле куле и златна кубета Саборне цркве блистаху на плавом као сафир небу. Јесење раскошно цвеће у лејама око куће заспало је до зоре. Тишина земаљска као да се сливаше са небеском, тајна земаљска се додириваше са звезданом... Аљоша је стајао, гледао, и наједаред, као посечен, баци се на земљу. Он није знао зашто је грли, није био свестан шта га је тако неодољиво вукло да љуби земљу, да је љуби сву, али ју је он љубио плачући, јецајући и обливајући је својим сузама, и у заносу се клео да ће је волети, волети у векове векова. „Облиј земљу сузама радости своје и воли те сузе своје“... одјекну у души његовој.

Због чега је плакао? О, плакао је у усхићењу свом, чак и због тих звезда што му сијаху из бездана, и „није се стидео заноса тога“. Као да се нити свих тих безбројних светова божјих наједаред састадоше у души његовој, те она сва трепташе „додирјујући светове“. Хтело му се да опрости свима и за све, а и да моли за опроштај, али не за себе, него за све и свја, а „за мене се други моле“, одјекну опет у души његовој. Али са сваким тренутком је осећао јасно и некако опипљиво: како нешто чврсто и непоколебљиво, као тај свод небески, силази у душу његову. Некаква идеја овлађиваше његовим умом, и то за сав живот, и на векове векова. Бацио се на земљу као слаб младић, а устао као одлучан борац за цео живот, и увиде и осети то наједаред, у тренутку свога усхићења. И никад, никада, целога свога века, не могаде Аљоша заборавити тај тренутак. „Неко посети моју душу у оном часу“, говорио је касније чврсто верујући у своје речи...

После три дана он остави манастир, што се слагало са речима покојног старца његовог, који му заповеди „да пребива у свету“.

КЊИГА ОСМА

МИТЈА

I

КУЗМА САМСОНОВ

И Дмитриј Фјодорович, коме је Грушењка, полећући у нови живот, молила да предаду њен последњи поздрав и поручила да се занавек сећа једног часка њене љубави, био је у том тренутку, и не слутећи шта се с њом збива, у страшној забуни и бризи. Последња два дана био је у тако немогућем стању да се збиља могао разболети од запаљења мозга, као што је сам после говорио. Аљоша га претходног дана ујутру није могао пронаћи; а брат Иван истога дана не могаде уговорити с њим састанак у кафани. Домаћини код којих је он становао сакрише, по његовој заповести, трагове. Он се за та два дана просто бацао тамо-амо, „борећи се са својом судбином и спасавајући се“, као што се сам после изразио; на неколико сати је одјурио по једном врло хитном и потребном послу ван града иако му је страшно било да оде и да Грушењуку остави ма и за један тренутак без надзора. Све се то после разјаснило најподробније и најдокументованије; али ми ћемо овде стварно напоменути само оно што је најпотребније из историје тих двају страшних дана у његовом животу, који су претходили ужасној катастрофи која се тако изненадно сурвала на његову судбину.

Грушењка, премда га је волела за један часак истински и искрено, то је тачно, у исто време гаје и мучила, и то неки пут збиља свирепо и немилосрдно. Главно је то да он ништа није могао да наслутити од њених намера; а да милом или силом измами, за то такође није било могућности; она не би ни за шта попустила, само би се наљутила и сасвим би му окренула леђа - то му је било потпуно јасно.

Врло је тачно тада слутио да се и она налази у некаквој борби, у некој необичној неодлучности, да се на нешто решава, а никако да се реши - и стога није без разлога мислио, стрепећи у срцу, да она неки пут просто мора да мрзи њега са његовом страшћу. Тако је можда и било, али због чега је Грушењка, у ствари, била тужна, то ипак није схватао. У самој ствари, питање које га је мучило састојало се у дилеми: „Или он, Митја, или Фјодор Павлович.“ Ту треба указати на једну непобитну чињеницу: Митја је потпуно био уверен да ће Фјодор Павлович Грушењки неизоставно понудити (ако већ није и понудио) да ступе у законити

брак, и није веровао ни једног тренутка да се стари сладострасник нада да ће се у овој прилици извући само са три хиљаде. Тај закључак је Митја извео знајући Грушењку и њен карактер. И ето зашто се њему могло неки пут чинити да сва мука Грушењкина и сва њена неодлучност произлазе само отуд што не зна којег од њих да изабере и који ће јој бити кориснији. А о скором повратку „официра“, то јест оног кобног човека у животу Грушењкином, чији је долазак она очекивала са таквим узбуђењем и страхом, њему - чудна ствар - чак ни на памет није падало тих дана да мисли. Додуше, и Грушењка је у те последње дане пред њим о томе ћутала. Међутим, њему је било познато, баш од ње саме, писмо које је добила пре месец дана од бившег њеног заводника и била му је донекле позната и садржина писма. Грушењка му у једном тренутку срџбе показа то писмо, али, на њено чуђење, он том писму није придавао скоро никакву важност. И врло је тешко било објаснити зашто; можда просто стога што он, потиштен свом мрскошћу и ужасом своје борбе са рођеним оцем о ту жену, ни замислити није могао за себе ништа страшније и опасније, бар не у то време.

А у тог младожењу, који наједаред однекуд искрсну после петогодишњег нестанка, он просто није веровао; а нарочито не да ће ускоро доћи. И у самом том првом писму „официровом“, које је показано Митјењки, говорило се о доласку новог супарника веома неодређено: писмо је било врло магловито, врло бомбасто и испуњено само сентименталношћу.

Треба напоменути да је Грушењка тога пута сакрила од њега последње редове писма, у којима се о повратку говорило нешто одређеније. Уз то, Митја се сећао после да је он у том тренутку на лицу Грушењкином уочио као неки нехотичан и горд презир према тој посланици из Сибира. Касније, Грушењка о свим доцнијим односима са новим супарником Митјењки ништа није саопштавала. На тај начин, он мало-помало сасвим заборави на официра. Мислио је само о том: било шта било, и ма како да се ствар искрене, али његов коначни судар са Фјодором Павловичем је већ ту, и мора избити пре свега другог. Стрепећи у срцу, он је сваког часа очекивао Грушењкину одлуку, и све је веровао да ће се то десити изненадно, по надахнућу. Она ће му наједном рећи: „Узми ме, ја сам заувек твоја“ - и све ће се свршити: он ће је зграбити и одвести на крај света, оног часа. О, оног часа ће је одвести што је могућно, што је могућно даље, ако не на крај света, а оно некуд на крај Русије, ожениће се тамо њом и настаниће се *incognito*, тако да нико за њих ништа неће знати ни овде, ни тамо, нити игде. Тада, о, тада отпочеће одмах сасвим нов живот. О том другом, обновљеном, тада већ „поштенном“ животу („неизоставно, неизоставно поштенном“) маштао је он непрестано и у заносу. Жудео је за васкрснућем и препородом. Гнусни вртлог у који је упао сам својом вољом био му је и сувише тежак, и он се, као и многи други у таквим приликама, највише уздао у промену места: само да нису ови људи, само да нису ове прилике, само да побегне из овог проклетог места, и - све ће се препородити, кренути по новом. Ето у шта је веровао и за чим је цезнуо.

Али то би било само у случају првог, *срећног решења тог питања*. А било је и друго решење; назирао се и други страшан излаз. Наједном ће му она рећи: „Иди, ја сам се споразумела са Фјодором Павловичем и удајем се за њега, а ти ми ниси потребан“ - и тада... али, тада... Митја, уосталом, није знао шта ће бити тада, до самог последњег часа није знао, то му морамо признати. Неких одређених намера није имао, злочин није био смишљен. Он је само пратио, шпијунирао, мучио се;

али се ипак спремао само за први, срећан исход своје судбине, чак је терао сваку другу мисао. Али ту је почињала већ сасвим друга мука, искрсавала је једна сасвим нова и споредна околност, али исто тако кобна и неразрешива.

Наиме, у случају да му она рекне: „Ја сам твоја, води ме“ - како ће је одвести? Где су му за то средства, новац? Њему баш у тај мах пресахнуше сва његова примања од милостиње Фјодора Павловича, која досад не престајаху у току толиких година. Наравно, Грушењка је имала пара, али се код Митје у том погледу наједаред појави страшна гордост; он хтеде да је одведе и да почне с њом нов живот на свој трошак, а не на њен. Чак не могаде ни замислити да од ње узме новац, и била му је мучна и одвратна и сама помисао на то. Ја сад нећу да о тој чињеници овде опширно причам, нити да је анализирам, само је напомињем: такво је било Митјино душевно стање у том тренутку. Можда је све то произлазило, посредно и чисто несвесно, и од потајне гриже савести због новца Катарине Ивановне, који је он лоповски присвојио: „Према једној сам подлац, па ћу, ето, испасти и према другој подлац“, мислио је он тада, као што је после сам признавао; „а Грушењка, ако дозна, неће штети таквог подлаца.“ Дакле, одакле да узме средства, где да нађе те кобне паре? Иначе ће све пропасти, и ништа неће бити, „и само стога што није било новаца! О, срамоте!“

Морам истрчати мало напред; ствар је у томе што је он можда знао где да нађе тај новац, знао је, можда, и где он лежи. Подробније о томе сад нећу да говорим, јер ће се после све разјаснити; а ево у чему се састојала главна његова невоља (ја ћу то макар нејасно казати): да узме та средства која негде леже, да би *имао право* да их узме, потребно је било претходно вратити три хиљаде Катарини Ивановној - иначе „ја сам џепарош, ја сам подлац, а нови живот нећу да отпочињем као подлац“, закључи Митја; и одлучи, ако треба, и сав свет да преврне, али неизоставно да врати три хиљаде Катарини Ивановној пошто-пото и *пре свега*. Процес тог одлучивања коначно се завршио тако рећи у последњим часовима његовог живота, баш после последњег виђења са Аљошом, прексиноћ, на путу, после онога кад је Грушењка увредила Катарину Ивановну, а Митја, кад саслуша Аљошино причање о томе, признаде да је подлац и рече да се то саопшти Катарини Ивановној, „ако ће јој од тога колико-толико бити лакше“. Оне ноћи, раставши се с братом, осети у својој избезумљености да му је боље „да убије и похара некога, али дуг Катарини да врати“. „Боље је да пред тим убијеним и похараним испаднем убица и лопов, па и пред целим светом, и да одем у Сибир, него да је Катја у праву да каже како сам је изневерио, па јој још и новац украо, и за њене паре са Грушењком побегао да отпочнем честит живот! То ја не могу!“ Тако је Митја шкргућући зубима говорио, и збиља је више пута могао помишљати: да ће завршити запаљењем мозга. Али се засад још борио...

Чудна ствар: рекао би човек да ту, при таквој одлуци, њему ништа друго није остајало осим да очајава: јер где да нађе наједаред толики новац? и још такав гоља као што је он. Међутим, он се у то време до последњег тренутка надао да ће добавити те три хиљаде, да ће се оне наћи, да ће му некако саме слетети, макар и с неба. Тако и бива са онима који, као Дмитриј Фјодорович, целог свог века знају само трошити и бацати новац који су наследили без по муке - а како се пара зарађује, о томе ни појма немају. Најфантастичнији вихор подигао му се у глави одмах пошто се прекјуче био растао са Аљошом, и тај вихор му је замрсио све мисли. Отуд се десило да је почео - најлуђим потхватом. Уосталом, можда у

таквим приликама таквим људима најнемогућнији и најфантастичнији потхвати изгледају као најједноставнији и најстварљивији! Он наједаред одлучи да пође трговцу Самсонову, Грушењкином покровитељу, па да му предложи један „план“, да добије од њега, за тај „план“, наједаред сву тражену суму; у свој план, са трговачке стране, није сумњао ни најмање, сумњао је само у то како ће на тај његов корак гледати Самсонов, ако хтедне да га погледа не само са трговачке стране.

Митја је тога трговца знао из виђења; али с њим се није познавао, и, чак никад с њим није ни говорио. Али однекуд се код њега, и то чак одавно, учврстило убеђење да се, можда, тај стари развратник, који је сад већ „мирисао на тамјан“, неће у овај мах противити ако Грушењка удеси свој живот часно и уда се за „ваљаног човека“. И не само да се неће противити него он и сам то жели, те ће зато и помоћи само ако се укаже прилика. Да ли је негде чуо, или му је можда Грушењка казала, тек он закључи да би старац, канда, већма волео да Грушењка буде Митјина него Фјодора Павловича. Можда ће многим читаоцима наше приповетке нада у такву помоћ и намера да узме своју вереницу, тако рећи, из руку њеног покровитеља изгледати и сувише груба и безобзирна од Дмитрија Фјодоровича. Могу приметити само то да је Митја прошлост Грушењкину сматрао потпуно свршеном. Он је гледао на ту прошлост са бескрајним саучешћем, и одлучио је, са пламеном своје страсти, кад му једном Грушењка рекне да га воли и да за њега полази, да ће онда одмах настати сасвим нова Грушењка, а с њом и сасвим нови Дмитриј Фјодорович, без икаквих порока, само са врлинама; једно другом ће опростити и отпочеће свој живот сасвим изнова. Што се, пак, тиче Кузме Самсонова, Митја је њега сматрао, у пређашњој пропалој прошлости Грушењкиној, за човека у њеном животу кобног, којег она, међутим, никад није волела и који је, што је главно, такође већ „прошао“, свршио своје, тако да сад и њега више нема. Осим тога, Митја њега чак ни за човека није више могао сматрати јер је свима и свакоме у граду било познато да је то само једна болесна рушевина, која са Грушењком одржава односе само очинске, а нимало на оној основи као раније, и да је то већ одавно тако, скоро годину дана како је тако. У сваком случају, ту је било много и простодушности Митјине; јер је он, крај свих својих порока, био врло простодушан човек. Услед те своје простодушности он је, између осталог, био озбиљно уверен да стари Кузма, спремајући се да пође на онај свет, осећа искрено кајање због своје прошлости са Грушењком, те да она сад нема оданијег заштитника и пријатеља но што је тај већ безопасни старац. Сутрадан после свога разговора у пољу са Аљошом, после којег Митја није спавао сву ноћ, он дође у кућу Самсоновљеву, око десет сати пре подне, и рече да га пријаве. Кућа је та била врло стара, мрачна, врло пространа, на спрат, са споредним зградама и још са једном кућом у дворишту. У приземљу су становала два сина Самсоновљева са својим породицама, затим његова већ веома стара сестра и једна неударата кћи. У кући у дворишту, пак, становала су његова два помоћника, од којих је један такође имао велику породицу. И деца, и помоћници, једва су могли да се сместе у својим становима; али је спрат заузимао старац сам, и није пуштао к себи у стан чак ни ћерку, која га је дворила и која је у одређено време и на његове повремене позиве морала сваки пут да трчи к њему горе иако је одавно патила од астме. Тај спрат састојао се од неколико великих парадних соба, намештених на старински трговачки начин, са дугим досадним редовима

незграпних наслоњача и столица од махагонија дуж зидова, са кристалним лустерима и навлакама и са туробним огледалима међу прозорима. Све су те собе биле празне и ненастањене јер се болесни старац повукао у један собичак, у удаљену своју малу ложницу, где га је дворила стара служавка, повезана марамом, и „момак“, који је седео на банку крај пећи у предсобљу. Старац због својих отечених ногу скоро уопште није могао да иде, и тек врло ретко би се дизао са своје кожне наслоњаче; старица, држећи га испод руке, прошетала би га једанпут-двапут по соби. Био је строг и неразговоран чак и са том старицом.

Кад су му јавили за долазак „капетанов“, он одмах нареди да га не приме. Али Митја наваљиваше, и пријави се још једном. Кузма Кузмич потанко испита момка какав је на изглед, да није пијан, не диже ли галаму. И доби одговор да је трезан, али неће да оде. Старац опет нареди да га не приме. Тада Митја, који се свему томе надао, и који је нарочито тога ради понео хартију и писаљку, разговетно написа на парчету хартије један редак: „Због врло потребне ствари, која се блиско тиче Аграфене Александровне“ - и посла то старцу. Размисливши мало, старац нареди момку да уведе посетиоца у салу, а бабу посла доле са наредбом млађем сину да одмах дође горе. Тај млађи син, висок око два метра и страшно јак, који је бријао и браду и бркове и носио немачко одело (стари Самсонов ишао је у кафтану и носио је браду), дође одмах и без речи. Они су сви дрхтали пред оцем. Отац позва тог делију не што се бојао капетана, јер није био плашљив човек, него онако, за сваки случај, више тек да има неког сведока. Праћен сином, који га узне под руку, и момком, он добауља некако у салу. Биће да је осећао и неку доста велику радозналост.

Та сала, у којој је чекао Митја, била је велика, туробна, душу је тугом убијала, са прозорима на таваници и у зиду, са галеријом, са „мраморисаним“ зидовима, и са три огромна, навлакама превучена лустера од кристала. Митја је седео на столици код улазних врата и с нервозним нестрпљењем очекивао своју судбину. Кад се старац појавио на супротним вратима, на једно десетхвати од Митјине столице, овај наједаред скочи и својим чврстим, војничким, дугим корацима пође му у сусрет. Митја је био лепо обучен, у закопчаном капуту, са округлим меким шеширом у рукама и у црним рукавицама - тачно онако као што је био прекјуче у манастиру, код старца, на породичном састанку са Фјодором Павловичем и браћом.

Старац га је очекивао достојанствено и строго, стојећи, и Митја одједном осети да га је овај, док му је он прилазио, добро разгледао. Митју порази у последње време веома подбуло лице Кузме Кузмича: доња, ионако дебела усна изгледала је сад као нека отомбољена лепиња. Старац се достојанствено и ћутке поклати госту, понуди га да седне у наслоњачу крај дивана, па полако, ослањајући се на синову руку и болно јечећи, стаде седати према Митји на диван, тако да овај, видећи га како се напреже и мучи, одмах осети у срцу кајање и деликатни стид због своје садашње ништавности пред тако важним лицем које је узнемирио.

- Шта желите од мене, господине? - проговори старац, пошто најзад седе, полако, јасно, строго, али учтиво.

Митја уздрхта, нагло устаде, али опет седе. Затим поче говорити гласно, брзо, нервозно, гестикулирајући, и очевидно ван себе. Видело се да је човек дошао до крајњих граница, да је пропао и тражи још последњи излаз, и ако му не пође за

руком, он ће одмах у воду! Све то за трен ока свакако разумеде стари Самсонов, премда у лицу остаде неизмењен и хладан као кип.

- Веома уважени Кузма Кузмич је вероватно чуо не једанпут за мој сукоб са мојим оцем Фјодором Павловичем Карамазовом, који ми је отео наследство што ми остаде од матере... јер о томе прича цели град... јер овде сви брбљају о ономе што их се не тиче... А осим тога, могли сте чути и од Грушењке... пардон, од Аграфене Александровне... од многоуважаване и многопоштоване Аграфене Александровне... - тако Митја поче и прекиде се код прве речи. Али ми нећемо од речи до речи наводити цео његов разговор, него ћемо га изнети само у главним цртама.

Ствар је, рече, у томе што се он, Митја, још пре три месеца навластито саветовао (он баш рече „навластито“, а не нарочито) са адвокатом у губернијском граду, „са чувеним адвокатом, Кузмо Кузмичу - са Павлом Павловичем Корњеплодовом, сигурно сте изволели чути за њега? Велико чело, скоро државнички ум... и вас познаје... изражавао се о вама најлепше...“ прекиде по други пут Митја. Али та његова пресецања у говору нису га задржавала. Он је преко њих прескакао и летео даље и даље. Дакле, тај исти Корњеплодов, испитавши потанко и разгледавши документе које му је Митја могао показати (о документима се Митја изразио некако нејасно и са нарочитом журбом на томе месту), рече да би се у погледу села Чермашње, које је, по матери, требало да припадне њему, Митји, збиља могла повести парница и тиме збунити стари развратник... , јер“ - вели - „нису сва врата затворена, а правна наука већ зна куд да се провуче“. Једном речи, могло би се надати можда и на шест хиљада накнадног примања од Фјодора Павловича, па чак и на седам, јер Чермашња вреди не мање од двадесет пет хиљада, то јест и свих двадесет осам, „па и тридесет, па и тридесет, Кузмо Кузмичу! а ја, помислите само, ни седамнаест од тог страшног човека нисам ишчупао!“ Те тако сам, ето, ја, Митја, тада дигао руке од те ствари јер не умем са судовима; а кад сам дошао овамо, запрепастили се кад видех да још он мене тужи (ту се Митја опет сплете и опет нагло прескочи): дакле, ето, рече, не бисте ли ви хтели, веома племенити Кузмо Кузмичу, да узмете сва моја права на сва моја потраживања од тог изрода, а ви мени да дате само три хиљаде... Ви ни у ком случају изгубити не можете, на то вам се својом чашћу заклинјем: напротив, можете само зарадити око шест хиљада, или седам, место те три... А главно је: да се тај посао сврши „још данас“. „Ја ћу вам, код јавног бележника, шта ли, или већ где треба... Једном речју, готов сам на све, даћу све документе какве год заиштете, све ћу потписати... те да тај акт тако сад одмах начинимо, то јест, ако би икако било могућно, још данас, јутрос... да ви мени дате те три хиљаде... Јер ко се у погледу капитала може с вама мерити у овој паланци... А тиме бисте мене спасли од... Једном речи, спасли бисте моју јадну главу за племенитију ствар, узвишену ствар, може се рећи... јер гајим најблагороднија осећања према извесној особи коју ви врло добро познајете и о којој се очински старате. Иначе, да није вашег очинског старања, ја не бих ни дошао. Ако хоћете, ту су се њих тројица челом сударала, јер судба вам је, Кузмо Кузмичу, страшна ствар! Реализам, Кузмо Кузмичу, реализам! А пошто се ви ту већ одавно искључујете, то остају само два чела, као што сам се и изразио, можда мало и незгодно; али ја нисам књижевник. То јест, једно чело је моје, а друго - тога изрода. Дакле, бирајте, или ја или изрод. Све је сада у вашим рукама - три

судбине и две коцке... Извините, ја сам се мало сплео, али ви разумете... ја видим по вашим поштеним очима да сте ме разумели... Ако ме нисте разумели, ја ћу још данас у воду, ето!"

Митја прекиде свој сметени говор тим „ето!“ и скочивши с места, очекивао је одговор на свој глупи предлог. С последњом реченицом он наједном и безнадно осети да је све пропало, а што је главно, да је напричао којекаквих бесмислица, „чудно: док сам ишао овамо, све је изгледало добро, а сад, ето, испаде бесмислица!“ пролете му наједном кроз очајничку главу. За све време док је Митја говорио, старац је седео непомично и пратио га је са леденим изразом у очима. Задржавши га један часак да чека на одговор, Кузма Кузмич рече најзад потпуно одлучним тоном без икакве наде.

- Извините, ми се таквим пословима не бавимо. Митја наједаред осети да му клецнуше колена.

- Па шта ћу ја сад, Кузмо Кузмичу? - промрмрља он са бледим осмехом. - Та ја сам сад пропао, шта мислите?

- Извините...

Митја је једнако стојао и непрестано гледао укочено преда се; наједаред примети као да се нешто покрену на старчевом лицу. Он уздрхта.

- Видите, господине, нама су такви послови незгодни - полако проговори старац. - Почела би суђења, адвокати, права несрећа! Него, ако хоћете, има други један човек, па да се њему обратите...

- Боже мој, а ко је то?... Ви ме из мртвих дижете, Кузмо Кузмичу - промуца Митја.

- Он није овдашњи, тај човек, нити се сад овде налази. Он је сељачког сталежа, дрвима тргује, зову га Љагави. Од Фјодора Павловича он већ годину дана купује у тој вашој Чермашњи шумицу, али никако да се погоде за цену: можда сте и чули? Баш сад је опет дошао, борави у овај мах код попа Аљинског, од Воловје станице једно дванаест врста, у селу Иљинском. Писао је овамо и мени због те ствари, то јест у погледу те шумице, молио за савет. Фјодор Павлович се такође спрема да оде до њега. Ако бисте ви пожурили тамо пре Фјодора Павловича, па Љагавом понудили то што сте мени говорили, он би, можда...

- Генијална мисао! - усхићено га прекиде Митја. - Баш он! то је таман за њега! Он купује, овај од њега много тражи, а ту ће имати готову тапију у рукама, ха-ха-ха! - И Митја се засмеја својим кратким дрвенастим смехом, сасвим неочекивано, тако да је и Самсонов затресао главом.

- Како да вам захвалим, Кузмо Кузмичу? - ватрено рече Митја.

- Ништа - саже главу Самсонов.

- Али не знате, ви сте мене спасли! О, мене је вукло к вама предосећање... Дакле, том попу!

- Немате на чему да захваљујете.

- Журим, летим. Злоупотребио сам ваше слабо здравље. Док сам жив, нећу вам заборавити! То вам Рус говори, Кузмо Кузмичу. Р-рус!

- Лепо.

Митја већ ухвати старца за руку да је стисне, али нешто злобно севну у старчевим очима. Митја трже руку натраг, но одмах пребаци себи да он то само уображава. „Само се уморио“... прође му кроз главу.

- За њу! За њу, Кузмо Кузмичу! Ви разумете да је све то само за њу! - продра се он да се сва сала заори, нагло се окрете и оним истим брзим, метарским корацима, не осврћући се, нагло пође ка излазу.

Митја сав дрхташе од усхићења. „Јер све је већ хтело да пропадне, а гле, анђео хранитељ ме спасао“, јурило му кроз главу. „А већ кад је такав послован човек као тај старац (најплеменитији старац, и какво му је држање!) показао овај пут, онда... онда, наравно, пут ће и успети. Сад одмах да јурим. До мрака ћу се вратити, ноћас ћу се вратити, али ствар је добијена. Ваљда се није старац шегачио са мном?“

Тако је викао Митја корачајући у свој стан; а већ, наравна ствар, он, какав је, друкчије није могао мислити, него: или је то користан савет (од таквог човека!) са разумевањем ствари, са познавањем Љагавога (чудно презиме!) или - или старац збија шалу с њим! На жалост, последња мисао била је једино тачна. Доцније, већ после дужег времена, кад се већ одиграла катастрофа, старац Самсонов признаваше, смешећи се, да је тада терао шегу са „капетаном“. То је био злобан, хладан и заједљив човек, а осим тога још и са болесним антипатијама. Да ли усхићени изглед капетанов, да ли глупо убеђење тога „лоле и расипника“ да се он, Самсонов, може упецати на такву бесмислицу као што је његов план, да ли љубомора због Грушењке, ради које је „та битанга“ дошла к њему са некаквом бесмислицом по новац - не знам шта је тада управо побудило старца, али у тренутку када је Митја стојао пред њим осећајући да му ноге клецају и кад је несмислено викао да је пропао, у том тренутку старац погледа у њега са бесконачном мржњом и смисли да га намагарчи. Кад Митја изиђе, Кузма Кузмич се, сав зелен од злобе, окрену сину и рече да се изда наредба да му одсад тог адраповца на очи не пуштају, да више ни у двориште не завири, иначе... Не изговори оно чиме је претио, али чак и син његов, који га је често виђао љутог, задрхта од страха. Цео сат после тога старац се сав тресао од злобе, а предвече се разболе и посла по лекара.

II

ЉАГАВИ

Дакле, сад је требало „јурити“; а пара за коње није било ни копјејке: то јест, имао је четрдесет копјејака, и то је било све што му је остало од толиких година ранијег благостања. Али имао је код куће стари сребрн сат, који већ одавно није

радио. Он га зграби и однесе га Јеврејину часовничару, који је имао радњицу на тргу. Овај му даде шест рубаља.

- Нисам се ни толико надао! - викну усхићени Митја (он је непрестано био у усхићењу), зграби својих шест рубаља и потрча кући. Код куће попуни ту суму, узевши на зајам три рубље од својих домаћина, који му драге воље дадоше иако су му дали последњи свој новац - толико су га волели. Митја им у усхићеном стању одмах повери: да се сад одлучује његова судбина и исприча им, страшно се журећи, сав свој „план“, који тек што је изложио Самсонову, затим и одлуку Самсоновљевицу, будуће наде своје, и друго, и друго. Домаћини су и дотле били посвећивани у многе његове тајне; стога су и гледали на њега као на свога човека, а никако као на гордог господина. Скуцавши тако девет рубаља, Митја посла по поштанска кола до Воловје станице. Али на тај начин се била уочила и запамтила чињеница: да „уочи извесног догађаја, у подне, Митја није имао ни копјејке, и он је, да би дошао до новца, продао сат и узајмио три рубље од својих домаћина - и то све пред сведоцима“.

Упозоравам на ту чињеницу унапред, а после ће се већ разјаснити зашто то чиним.

Појуривши на Воловју станицу, Митја, иако озарен радосном слутњом да ће најзад завршити и расплести „све те ствари“, ипак је дрхтао и од страха: шта ли ће бити са Грушењком у његовом одсуству? - Можда ће се она баш данас одлучити да пође најзад Фјодору Павловичу? Ето зашто је отишао не јавивши јој се и наредивши својим домаћинима да никако не откривају куд се део ако неко дође да га тражи. „Неизоставно, неизоставно се предвече треба вратити“, понављао је, труцкајући се у простим колима, „а тог Љагавог, најпосле, макар и овамо довући... да се закључи тај уговор“... тако је маштао Митја са зебњом у срцу. Али авај! његовим маштањима никако није било суђено да се остваре по његовом плану.

Пре свега, он задоцни, упутивши се са Воловје станице сеоским путем. Показало се да је тај пут дуг не дванаест, него осамнаест врста. Друго, иљинског попа не затече код куће: отишао је у суседно село. Док га је Митја тамо пронашао, отишавши и у то суседно село, све с истим и премореним коњима, дође готово и ноћ. Свештеник, неки бојажљив и на изглед љубазан чичица, објасни му одмах да се тај Љагави, мада је најпре свратио код њега, сад налази у Сувом Селу, тамо ће код шумара ноћас преноћити, јер и тамо шуму купује. На упорне молбе Митјине да га одведе Љагавом сад одмах, „и тиме да га, тако рећи, спасе“, попа, премда се с почетка скањивао, пристаде да га одведе у Суво Село, очевидно обузет љубопитством, али, на несрећу, предложи да „отпешаче“, јер донде свега има једна врста, или „можда нешто више“. Митја, дабогме, пристаде, и стаде корачати својим метарским корацима тако да је јадни свештеник готово трчао за њим. То је био средовечан и врло опрезан човек. Митја и с њим одмах поче да говори о својим плановима: ватрено и нервозно тражио је савета у погледу Љагавог и говорио целим путем. Попа је слушао пажљиво, али саветовао га је мало. На питања Митјина избегавао је да одговара: „Не знам, ох, не знам! Откуд ја то да знам?“ и тако даље... Кад Митја поче да прича о својим сукобима са оцем због наследства, свештеник се скоро уплаши, јер је донекле од Митјиног оца, Фјодора Павловича, зависио. Али се са чуђењем распитивао: зашто он тог трговца-сељака Горсткина назива Љагавим, и предусретљиво је објаснио Митји да, премда је сељак збиља Љагави, он ипак - није Љагави, јер се страшно налази увређен кад га

ко зове тим именом, него га треба звати неизоставно Горсткин, „иначе са њим ништа нећете урадити: неће вас хтети ни саслушати“, заврши свештеник. Митја се унеколико зачуди и објасни да га је тако називао сам Самсонов. Чувши за ту околност, свештеник брзо тај разговор забашури, премда би боље учинио да је одмах рекао Дмитрију Фјодоровичу своју претпоставку: ако га је Самсонов послао томе сељаку као Љагавом, није ли то учинио ради подсмеха и да ту, можда, нешто није у реду. Али Митја није имао кад да се задржава на таквим ситницама. Он је журио, корачао је, и тек кад је дошао у Суво Село, примети да су прешли не врсту, нити једну и по врсту, него и читаве три; то га наљути, али отрпе. Уђоше у кућу. Шумар, свештеников познаник, становао је у једној половини куће, а у другој, бољој, с друге стране ходника, сместио се Горсткин.

Уђоше у ту чисту половину и припалише лојану свећу. Соба је била веома загрејана. На чамовом столу стајао је угашен самовар, ту одмах и послужавник са шољама, испијена флаша рума, не сасвим испијена ока ракије и остаци белог хлеба. Сам Горсткин лежао је испружен на клупи, са згужваним горњим капутом под главом место јастука, и гласно је хркао. Митја застаде неодлучно: „Наравно, треба га пробудити: моја је ствар сувише важна, ја сам тако журио, и журићу да се још данас вратим“, узнемири се Митја; али свештеник и шумар стојаху ћутећи, не исказујући своје мишљење. Митја приђе и поче да га буди, и то енергично, али заспали никако да се пробуди. „Пијан је ко земља“ - закључи Митја - „шта да радим, Господе, шта да радим?!“ И наједаред, у страшној нестрпљивости поче заспалог да трза за руке, за ноге, да му дрма главу, да га диже и намешта на клупу да седи; ипак, после врло дугог напора, постиже само то да је овај почео некако дивље да мумла и страшно да псује, али нејасно изговарајући речи.

- Боље ће бити да причекате - рече најзад свештеник - јер он... види се, није у стању.

- Цели дан је пио - одазва се шумар.

- Боже! - узвикиваше Митја - кад бисте само знали како је мени то потребно и у каквом сам ја сад очајању!

- Да, боље би било да причекате до сутра - понови свештеник.

- До сутра? Ако бога знате! То је немогућно!

И у очајању Митја умало што опет не кидиса да буди пијаног; али одмах одустаде, схвативши сву некорисност таквог напора. Свештеник је ћутао, сањиви шумар био је мргодан.

- Какве страшне трагедије приређује људима стварност! - проговори Митја у потпуном очајању. Зној му је цурио с лица.

Користећи се тренутком, свештеник веома разложно објасни: кад би им баш и пошло за руком да заспалог пробуде, он, пошто је пијан, не би био способан ни за какав разговор. - А ваша ствар је важна, па би сигурније било да је оставите за сутра.

Митја рашири руке и пристаде.

- Ја ћу, оче, остати овде са свећом и вребаћу тренутак. Ако се пробуди, одмах ћу почети... за свећу ћу ти платити - обрати се он шумару - а и за преноћиште : запамтићеш Дмитрија Карамазова. Него с вама, оче, не знам како ћу: где ћете ви лећи?

- Ја, ја ћу кући. Ја ћу на његовој кобилици одјахати -показа он на шумара. -
А сад збогом! желим вам да постигнете све што желите.

Тако и би.

Свештеник оде на кобилици, сав срећан што се најзад отресао Митје, али ипак некако збуњено машући главом и размишљајући: не би ли требало сутра за времена известити о овом занимљивом случају добротвора Фјодора Павловича, „јер у зло доба сазнаће, наљутиће се и одрећи своју милост“, шумар се почеша и ћутке оде у своје одељење, а Митја седе на клупу да „вреба“ - као што он рече - „тренутак“. Дубока туга, као нека тешка магла, обави његову душу. Дубока, страшна туга! Седео је, мислио, али ништа није могао да смисли. Свећа је сагоревала, цврчак поче да зриче, у прегрејаној соби постајало је неиздржљиво загушљиво. Њему наједаред изађе пред очи врт, пролаз иза врта, у очевој кући се тајанствено отварају врата, на врата утрчава Грушењка... Митја скочи с клупе.

- Трагедија! - проговори он шкргућући зубима, механички приђе заспалом и стаде му гледати у лице. То је био сувоњав, још не много стар сељак, врло дугуљаста лица, са смеђом кудравом косом и са дугом ретком риђастом брадицом, у цицаној кошуљи и црном прснику, из чијег џепа је вирио ланчић од сребрног сата. Митја је посматрао то лице са страшном мржњом, и некако му је нарочито мрско било што има коврџе. А што је главно, њега је страшно вређало што он, Митја, стоји над њим са својом неодложном ствари, пошто је толико жртвовао, толико оставио, сав измучен, а овај дембел, „од кога зависи сад сва моја судбина, хрче као да ништа није ни било, као да је с друге планете пао“.

- О, иронија судбине! - узвикну Митја и наједном, сасвим изгубивши разум, полете да опет буди пијаног сељака. Будио га је некако разјарено, трзао га, гурао га, чак га је био: али пошто се мучио с њим једно пет минута и опет ништа није постигао, он се, клонуо и очајан, врати на клупу и седе.

- Глупо, глупо! - јадиковаше Митја: - и... како је све то нечасно! - додаде он наједаред однекуд. Поче страшно да га боли глава.

„Или да све оставим? Да отпутујем?“ сину му кроз главу. „Не, боље чекати до ујутру. Баш ћу намерно да останем, намерно! Јер, иначе, зашто сам и долазио? А немам на чему да одем! Како сад одавде отићи? О, каква бесмислица!“

А глава гаје све јаче и јаче болела. Непомично је седео, и није ни знао како је задремао и наједаред, седећи, заспао. По свој прилици, спавао је два сата или више. А пробудио се од страшне главобоље, тако неиздржљиве да је хтео да виче. У слепоочницама је лупало, теме га је болело. Кад се пробудио, још дуго није могао доћи к себи, и разабрати шта је с њим. Најзад се досети да је загрејана соба страшно пуна угљен-моноксида и да се могао и угушити. А пијани сељак непрестано је лежао и хркао, свећа се истопила и само што се није угасила. Митја викну и полете, посрћући, кроз ходник у шумареву собу. Овај се брзо пробуди, и кад чу да је тамо пуно угљен-моноксида, он, додуше, пође да изветри собу, али чињеницу прими чудно равнодушно, што је Митју и изненадило и увредило.

- Ама, он је умро, он је умро... и онда... шта онда? -кукаше Митја пред шумаром сав ван себе.

Отворише врата и прозор, отворише преграду у димњаку, Митја довуче из ходника ведро с водом, прво накваси себи главу, а затим, нашавши некакву крпу, загњури је у воду и метну је на главу Љагавом. Шумар се и даље према свему

држао некако презриво и, отворивши прозор, рече мргодно: „Добро је и овако“, па пође опет да спава, оставивши Митји упаљен фењер. Митја се мучио са онесвешћеном пијаницом једно пола сата, непрестано му квасећи главу, и већ је озбиљно мислио да не спава сву ноћ; али, измучивши се, седе на часак да одахне, у тренутку затвори очи, несвесно се извали на клупу и заспа као заклан.

Пробудио се страшно касно. Могло је бити већ девет сати. Сунце је јако сијало кроз два прозорчета. Синоћни коврџави сељак седео је на клупи већ обучен у доламу. Пред њим је стојао загрејан самовар и друга боца ракије. Стара, синоћна, била је већ попијена, а нова преко половине испражњена. Митја скочи и у часу се увери да је несрећни сељак опет пијан, пијан страшно и непоправљиво. Он се загледа у њега на часак, избечивши очи. И сељак погледаше у њега ћутећи и подмукло, са неким увредљивим спокојством, чак, као што се учинило Митји, са неком презривом охолошћу. Митја полете према њему.

- Дозволите, видите ли... ја... ви сте вероватно чули од овдашњег шумара, у оној соби: ја сам поручник Дмитриј Карамазов, син старог Карамазова, од кога хоћете да купите шуму.

- Ти то трућаш! - кресну му наједаред сељак одлучно и спокојно.

- Како трућам? Фјодора Павловича да ли изволевате познавати?

- Никаквог твог Фјодора Павловича ја не изволевам познавати - проговори сељак с тешком муком преврћући језиком.

- Шуму, шуму од њега купујете... Ама пробудите се, дођите к себи. Отац Павле Иљински ме је овамо довео... Ви сте Самсонову писали, и он ме је вама послао... - говорио је Митја једва дишући.

- Ти трућаш! - дрекну опет Љагави. Митји се охладише ноге.

- Ако бога знате, ово није шала! Ви сте можда пијани. Али ви сте ипак у стању да говорите и разумете... иначе... иначе ја ништа не разумем.

- Ти си бојација.

- Ама молим вас, ја сам Карамазов, Дмитриј Карамазов, дошао сам вам са једном понудом... са повољним за вас предлогом... врло повољним... и то баш због шуме.

Сељак је достојанствено гладио браду.

- Не, ти си се погађао за посао, и показао си се као подлац. Ти си подлац.

- Ама уверавам вас да се варате! - кршио је прсте Митја у очајању.

Сељак је непрестано гладио браду и наједаред подмукло зажмирио очима.

- Е, ево шта ти мени да кажеш: покажи ти мени такав закон по ком је слободно чинити пакости, чујеш ли! Ти си подлац, разумеш ли то?

Митја мргодно устукну, и наједном „као да га нешто чукну по челу“, као што се после сам изразио. У тренутку му се разбистри у глави, „запали се буктиња, и ја све схватих“. Митја је стојао запањен, не знајући како је могао он, паметан човек, насести таквој глупости, уплести се у такву пустоловину, и настављати све то ето већ читав дан и ноћ, мувати се с овим Љагавим, квасити му главу... „Ето! - пијан човек, натрескао се као земља, и пиће још читаву недељу дана - шта имам ту да чекам?... А ако ме је Самсонов намерно послао овамо? А шта ако је она... О, боже, шта ја то учиних!...“

Сељак је седео, гледао га и смешкао се. У другој прилици, Митја би можда убио од беса ову будалу, али сад је малаксао као какво дете. Полако приђе клупи, узне капут, ћутке га обуче и изађе из собе. У другој соби не нађе шумара, тамо није било никога. Извади педесет копјејака ситнине и метну их на сто, за преноћиште, свећу и за узнемиравање. Изашавши из собе, виде да је свуд наоколо само шума и ништа више. Пође насумце, не сећајући се чак ни куда да савије иза куће - десно или лево; како је синоћ са свештеником журио, није запамтио пут. Никакве освете није било у његовој души ни према коме, чак ни према Самсонову. Он је корачао узаном шумском путањом, без мисли, збуњено, са „пропалом идејом“ и нимало не марећи куда иде. Прво дете које би га срело могло би га савладати, толико је био и духом и телом клонуо. Него ипак се некако искобеља из шуме: пред њега наједаред изиђоше пожњевена гола поља на непрегледном простору. „Какво очајање, каква смрт на све стране!“ - понављао је непрестано корачајући напред.

Спасоше га неки пролазници: један кочијаш је возио сеоским путем неког чичицу трговца. Кад га сустигоше, Митја их запита за пут и испале да и они иду на Воловју. Погодише се и примише Митју као сапутника. Стигоше за једно три сата. На Воловјој станици Митја одмах наручи поштанска кола за град и сети се да је страшно гладан. Док су упрезали коње, направише му кајгану. Он у тренутку покуса све, поједе велики комад хлеба и неку кобасицу што се нађе, и попи три чашице ракије. Кад се тако поткрепи, он се охрабри и у души му се опет разведри. Летео је друмом, журио је кочијаша, и наједаред скова нов и сад већ непроменљив план: како да добави још до вечери „тај проклети новац“. „И кад само помисли човек, кад помисли да због тричаве три хиљаде пропада човекова судбина!“ - узвикну он презриво. - И само да није било непрекидне мисли о Грушењки и о томе да јој се није што десило, он би се можда опет развеселио. Али мисао о њој продираше му је сваког часа у душу као оштар нож. Напослетку стигоше, и Митја одмах потрча Грушењки.

III

ЗЛАТНИ РУДНИЦИ

То је била она посета Митјина о којој је Грушењка са таквим страхом причала Ракитину. Она је тада очекивала своју „вест“, и врло јој је било мило што Митја ни јуче ни данас није долазио; надала се да ће дати бог те да јој до њеног одласка неће ни долазити - а он тек наједаред бану. Остало вам је познато: да би га се отресла, она га у часу приволе да је отпрати до Кузме Самсонова, камо јој је, тобоже, врло потребно било да иде „паре да пребројава“. А кад ју је Митја отпратио, она, опраштајући се с њим пред Кузмином капијом, узне од њега обећање да дође по њу око дванаест сати да је отпрати натраг кући. Митја је

такво наређење баш и волео: „Преседеће време код Кузме, дакле, неће поћи Фјодору Павловичу, ако само не лаже“, додаде одмах. Али, како се њему чинило, није, изгледа, лагала. Митја је био од оне врсте љубоморних који, кад се растану са вољеном женом, одмах измишљају ко зна какве страхоте: шта сад она ради, како их „изневерава“; али, дотрчавши после к њој, потресен, утучен, коначно уверен да га је изневерила, он се при првом погледу на њено лице, насмејано, весело и умиљато лице те жене, одмах сав препороди духом, оног часа изгуби свако подозрење и са радосним стидом грди себе због љубоморе. Отправивши Грушењуку, он полете кући. О, мора стићи да још много штошта данас уради! Али бар му је лакнуло на срцу. „Е сад треба само што пре дознати од Смердјакова да ли је било чега тамо синоћ, да није можда долазила Фјодору Павловичу!“ пролете му кроз главу. Тако, још док није стигао ни да дотрчи у свој стан, љубомора је већ оживела у његовом немирном срцу.

Љубомора! „Отело није љубоморан, он је поверљив“, приметио је Пушкин; већ сама та примедба сведочи о необичној дубини ума нашег великог песника. Отелу је смрвљена душа и помутио му се сав поглед на свет, јер је *пропао идеал његов*. Али Отело се неће крити, нити шпијунирати и вребати: он је поверљив. Напротив, њега су морали други наводити, подстицати, распаљивати са необичним напором, да би му неверство пало на памет. Није такав прави љубоморни. Немогућно је и замислити сву срамоту и морални пад с којим је кадар да се помири прави љубоморни, без икакве гриже савести. Нису то саме простачке и прљаве душе. Напротив, људи узвишене душе, чисте љубави, пуне самопожртвовања, кадри су такође крити се под столове, поткупљивати најподлије људе, пристајати на најодвратније блато шпијунирања и прислушкивања. Отело се ни за шта на свету не би могао помирити са неверством - не да га не би могао опростити, него се не би могао помирити - премда је његова душа кротка и невина, као у детета. Друкчије је то код правог љубоморног: тешко је и замислити на шта све може пристати, и са чим ће се све помирити, и шта је све кадар опростити по неки љубоморни! Љубоморни баш најпре и праштају, и то све жене знају. Љубоморни необично брзо (наравно, после страшне сцене на почетку) може и кадар је опростити већ скоро доказано неверство, загрљаје и пољупце, које је сам видео, кад би се, на пример, у исто време могао некако уверити: да је то „последњи пут“ и да ће његов супарник после тога часа коначно ишчезнути, отпутовати на крај света, или да ће он сам њу одвести некуд, на такво место куда неће моћи да дође тај страшни супарник. Наравна ствар, то измирење дође само за један час; јер кад би збиља и ишчезао супарник, он ће сутра пронаћи другог, новог, па ће тад бити љубоморан на тог новог. Рекао би човек: каква му је и чему та љубав коју треба толико уводити! И шта вреди љубав кад се мора толико над њом стражарити? Али то вам никад неће разумети прави љубоморни; међутим, међу њима збиља има људи са узвишеним срцем. Пажње је вредно још и то: ти људи са узвишеним срцем, стојећи у неком собичку, прислушкујући и шпијунирајући, премда јасно схватају „узвишеним срцем својим“ сву срамоту у коју су сами упали, ипак, бар у онај мах док стоје у собичку, никад не осећају грижу савести. Код Митје би, чим угледа Грушењуку, ишчезавала љубомора; он би очас постајао поверљив и племенит, чак би себе презирао због ружних осећања. Али то је значило само да се у његовој љубави према овој жени крило нешто далеко више него што је он сам претпостављао, а не само страст, не само „вијуга тела“, о чему

је причао Аљоши. Али зато, чим би се Грушењка макла, Митја би је одмах почео сумњичити за ниско и лукаво неверство. И при том није осећао баш никакве гриже савести!

И тако и сад, љубомора узавре у њему поново. Свакако је требало журити, и пре свега набавити макар мало новаца за први мах. Скоро свих девет рубаља, што их је јуче набавио, одоше на пут, а сасвим без пара, наравно, човек се никуда не може маћи. Али са новим планом својим, недавно је у колима смислио и то где да нађе мало пара за неко време. Имао је два добра пиштоља, за двобој, са мецима; а што их већ досад није заложиио, то је стога што је ту ствар волео више од свега што је имао. У гостионици „Престоница“ већ се одавно упознао са једним младим чиновником, и ту је дознао да тај нежењени и врло имућни чиновник страшно воли оружје; да купује пиштоље, револвере, каме, веша их код куће по зидовима, показује познаницима, хвали се, уме вешто да објашњава системе револвера: како се који пуни, како се испаљује итд. Не премишљајући дуго, Митја се одмах упути к њему и понуди му да узме у залог пиштоље за десет рубаља. Чиновник га, сав срећан, поче наговарати да му их прода, али Митја не пристаде, и овај му даде десет рубаља рекавши да никакав интерес неће тражити. Растадоше се пријатељски. Митја је журио. Појури кући Фјодора Павловича, удно баште, у свој хладњак, да што пре дозове Смердјакова. А на тај начин опет је испадала чињеница да свега три-четири сата пре догађаја о коме ће се доцније много говорити Митја није имао ни копјејке, и да је за десет рубаља заложиио најмилију ствар, док се наједаред, после три сата, у његовим рукама нашле хиљаде... Али ја много истрчавам напред!...

Код Марје Кондратјевне (сусетке Фјодора Павловича) чекала га је вест о болести Смердјакова, која га страшно порази и збуни. Он саслуша причу о Смердјаковљевом паду у подрум, затим о падавици, о доласку лекаревом и о бригама Фјодора Павловича; са интересовањем дознаде да је брат његов Иван Фјодорович још јутрос отишао у Москву. „Мора да је пре мене прошао кроз Воловју“, помисли Дмитриј Фјодорович; али Смердјаков га је бацио страшно у бригу: „Како ћу сад? Ко ће чувати стражу, ко ли ће ми јавити?“ Он нестрпљиво поче испитивати жене да нису синоћ што приметиле. Ове су врло добро знале о чему се он распитује и разуверише га потпуно: нико није долазио, ноћио је у кући Иван Фјодорович, „све је било у потпуном реду“. Митја се замисли. Рез сумње, треба и данас чувати стражу, али где: овде или на Самсоновљевој капији. Он закључи да треба и овде и тамо, према приликама, а дотле, дотле... Ствар је била у томе што је сад стојао пред њим онај „план“, нов и сад већ тачан план, који је измислио у колима и чије је извршење било немогућно одлагати. Митја одлучи да на то жртвује један сат: „За један сат ћу све свршити, све дознати, а после, после, прво и прво: у кућу к Самсонову, видећу да ли је тамо Грушењка, па у тренутку натраг, овамо, и до једанаест сам сати овде, а после опет по њу, к Самсонову, да је отпратим натраг кући.“ Ето шта је одлучио.

Полете кући, уми се, очешља се, очисти одело, обуче се и упути се до госпође Хохлакове. Да, на жалост, „план“ његов био је ту. Одлучио је да узајми три хиљаде од те даме. И што је главно, код њега се наједаред, некако сасвим изненада, појави необична убеђеност да га она неће одбити. Можда ће се неко зачудити: па кад је толико био убеђен, што раније није пошао к њој, тако рећи у своје друштво, него се упутио Самсонову, човеку сасвим другог кова, с којим чак није знао ни

како да разговара. Али ствар је у томе што је он са Хохлаковом последњих месец дана скоро прекинуо познанство; а и пре се мало познавао; и надасве, знао је да она никако не може да га трпи. Та га је дама омрзла још од самог почетка; просто зато што је он постао вереник Катарине Ивановне, а Хохлакова је, међутим, однекуд имала вољу да Катарина Ивановна њега остави, па да се уда за „милог, витешки образованог Ивана Фјодоровича, који има тако дивне манире“. Митјино понашање онаје мрзела. Митја јој се чак смејао и једанпут се некако изразио о њој да је та дама „толико жива и слободна колико и необразована“. И сад, недавно, јутрос, на колима, њега одједном озари најсјајнија мисао: „Па кад она баш тако не воли да се ја оженим Катарином Ивановном, у толикој мери не воли (он је знао да она то не воли већ скоро до хистерије!), зашто ми онда не би дала три хиљаде баш зато да могу с тим парама оставити Катју и отићи одавде заувек? Те размажене високе даме кад уврте себи нешто у главу, онда ни од чега не презају, само да испадне како желе. „А уз то је и тако богата“, размишљао је Митја. Што се тиче „плана“, то је било оно исто што и пре, то јест понуда својих права на Чермашњу; али не више са трговачким циљем, као јуче Самсонову, не заслепљујући ту даму, као јуче Самсонова, могућношћу да приграби уместо три хиљаде двапут већу суму - једно шест, или свих седам хиљада - него просто као поштену гаранцију. Развијајући нову своју мисао, Митја је долазио до усхићења. Али тако је то с њим увек бивало при свим његовим потхватима, при свим његовим изненадним одлукама. Он се свакој новој мисли одавао страсно. Ипак, кад је ступио на доклат куће госпође Хохлакове, он наједном осети како га по леђима подиђоше жмарци од страха: тек у том секунду увиде потпуно, и математички јасно, да му је овде последња нада, и ако и ту пропадне, да му више ништа на свету не остаје „сем да неког закоље и похара због те три хиљаде, више ништа“... Било је једно седам и по кад је зазвонио.

У почетку као да му се насмешила срећа: тек што се појавио, одмах је био примљен, необично брзо. „Као да ме је очекивала“, прође му кроз главу; и затим тек што га уведоше у салон, домаћица скоро утрча и одмах му рече да му се надала.

- Надала сам вам се, надала сам вам се! А ја нисам могла мислити да ћете ви к мени доћи, реците и сами, па ипак сам вас очекивала, чудите се мом инстинкту, Дмитрију Фјодоровичу, цело поподне сам била уверена да ћете данас доћи.

- То је, госпођо, збиља чудновато - рече Митја незграпно седајући - али... ја сам дошао због једног необично важног посла... најважнијег међу најважнијим, то јест за мене, госпођо, само за мене - журим...

- Знам да сте због најважнијег посла овде, Дмитрију Фјодоровичу. То нису нека предосећања, нити назадњачке наклоности према чудесима (ваљда сте чули за старца Зосиму?), то вам је, то вам је математика: ви нисте могли не доћи после онога што се десило са Катарином Ивановном. Нисте могли, нисте могли! То је математика.

- Реализам стварног живота, госпођо, ето шта је! Него допустите ми, ипак, да изложим...

- Заиста, реализам, Дмитрију Фјодоровичу. Ја сам сад сва за реализам, јер сам добила и сувише добру лекцију у погледу чудеса. Јесте ли чули да је умро отац Зосима?

- Не, госпођо, први пут сад чујем - зачуди се мало Митја.

За часак му се створи Аљошин лик.

- Ноћас, и замислите само...

- Госпођо - прекиде је Митја - ја замишљам само то да сам ја у најочајнијем положају и да ће, ако ми ви не помогнете, пропасти све, а ја први. Извините због баналног израза, ја сам у ватри, ја сам у грозници...

- Знам, знам да сте у ватри; све знам. Ви и не можете бити у другом душевном стању; и ма шта да кажете, ја све унапред знам. Одавно пратим вашу судбину, Дмитрију Фјодоровичу; ја је пратим и изучавам... О, верујте ми, ја сам искусан душевни лекар, Дмитрију Фјодоровичу.

- Госпођо, ако сте ви искусан лекар, ја сам онда искусан болесник - направи се Митја силом љубазан - и предосећам, ако већ тако пратите моју судбину, да ћете јој и помоћи, у њеној погибелји. Но баш тога ради дозволите ми, најзад, да изложим пред вама план са којим сам се усудио доћи до вас... и оно што од вас очекујем... Ја сам дошао, госпођо...

- Немојте излагати, то је споредно. А што се тиче помоћи, нисте ви први коме ја помажем. Ви сте јамачно слушали о мојој кузини Белмесовој? Њен муж био је на ивици пропасти, пропао је, као што сте се ви изразили, Дмитрију Фјодоровичу. Па шта мислите? Ја сам га саветовала да гаји коње, и сад напредује. Имате ли ви појма о одгајивању коња, Дмитрију Фјодоровичу?

- Ни најмањег, госпођо - ох, госпођо ни најмањег! - викну Митја у нервозном нестрпљењу, па се чак и диже с места. - Ја вас молим, госпођо, да ме саслушате; дајте ми само два минута слободног разговора, да бих вам могао изложити све, сав план с којим сам вам дошао. Осим тога, мени је време скупо, страшно журим!... - викну Митја хистерично, осетивши да ће она опет почети говорити, и надајући се да ће је надвикати: - Ја сам дошао у очајању... на последњем ступњу очајања: да молим од вас на зајам три хиљаде; на зајам, али са поузданом, с најпоузданијом залогом, госпођо, са најсигурнијом гаранцијом. Допустите само да вам изложим...

- То ћете све рећи после, после! - стаде махати на њега руком госпођа Хохлакова - а сем тога, макар шта да кажете, ја знам све унапред, ја сам то већ казала. Ви иштете неку суму, вама су потребне три хиљаде, а ја ћу вам дати више, неизмерно више; ја ћу вас спасти, Дмитрију Фјодоровичу, само је потребно да ме саслушате.

Митја просто скочи са места.

- Госпођо, зар сте ви тако добри? - узвикну он са необичним узбуђењем. - Господе, ви сте мене спасли! Ви спасавате човека, госпођо, од насилне смрти, од пиштоља... Вечна благодарност моја...

- Ја ћу вам дати бесконачно, бесконачно више него три хиљаде! - викну госпођа Хохлакова, гледајући на усхићење Митјино са ведрим осмехом.

- Бесконачно? Ама, толико ми не треба! Мени су потребне само те за мене судбоносне три хиљаде, и ја сам са своје стране дошао да вам загарантујем ту суму са бесконачном захвалношћу и износим пред вас план, који...

- Доста, Дмитрију Фјодоровичу - речено и учињено!

- одсече госпођа Хохлакова са чедним тријумфом добротворке. - Ја сам вам обећала да ћу вас спасти, и спашћу вас. Спашћу вас као и Белмесова. Шта ви мислите о златним рудницима, Дмитрију Фјодоровичу?

- О златним рудницима, госпођо? Ја никада ништа о њима нисам мислио.

- Али зато сам ја место вас мислила! Мислила и размишљала! Ја вас већ цео месец дана тражим ради тога. Сто пута сам вас посматрала кад сте пролазили, и понављала сам себи: ето енергичног човека који треба да пође да копа злато! Ја сам чак проучила ваш ход и закључила сам: овај ће човек наћи много злата!

- По ходу, госпођо? - осмехну се Митја.

- А што? И по ходу! Што, зар ви не признајете да се и по ходу може познати човеков карактер, Дмитрију Фјодоровичу? Природне науке потврђују то. О, ја сам сад реалист, Дмитрију Фјодоровичу. Ја сам од данашњег дана, после тог догађаја у манастиру, који ме је тако потресао

- потпуни реалист, и хоћу да се бацим на практичан рад. Излечена сам. Доста! што рекао Тургењев.

- Али, госпођо, три хиљаде, које сте ми тако великодушно обећали позајмити...

- Оне вас неће мимоићи, Дмитрију Фјодоровичу -одмах га пресече госпођа Хохлакова - те три хиљаде баш као да су вам у цепу, и то не три хиљаде, него три милиона, Дмитрију Фјодоровичу, у најкраћем времену! Казаћу вам своју идеју: ви ћете пронаћи златне руднике, стећи ћете милионе, вратићете се, постаћете јавни радник, па ћете и нас покретати и упућивати на добро. Зар све то да се остави Јеврејима? Ви ћете подизати зграде и разна предузећа. Помагаћете сиротињу, а она ће вас благосиљати. Сад је век железница, Дмитрију Фјодоровичу. Ви ћете постати познат и потребан министарству финансија, које сад тако оскудева. Пад наше валуте не даје ми спавати, Дмитрију Фјодоровичу - с те стране мене још мало познају...

- Госпођо, госпођо! - прекиде је опет Дмитриј Фјодорович у некаквом немирном предосећању - ја ћу, можда, и те како послушати ваш савет, ваш паметни савет, госпођо, и можда ћу отићи тамо... на те мајдане... и још ћу једаред доћи к вама да се о том разговарамо... чак и више пута... али сад су ми те три хиљаде што сте ми тако великодушно... О, оне би ме ослободиле! И ако је могућно, још данас... То јест, видите ли, ја немам ни часа, ни часа времена...

- Доста, Дмитрију Фјодоровичу, доста! - прекиде га госпођа Хохлакова енергично. - Питање је: хоћете ли да пођете да копате злато или нећете? Јесте ли се одлучили сасвим? Одговарајте математички.

- Ма поћи ћу, госпођо, доцније... Поћи ћу куд год хоћете, госпођо... но у овај мах...

- Та причекајте! - викну госпођа Хохлакова, скочи и полете ка свом прекрасном писаћем столу са безброј фиока, па поче извлачити једну фиоку за другом, нешто тражећи и страшно журећи.

„Три хиљаде!“ помисли Митја, сав стрепећи, „и то сад одмах, без икаквог писмена, без признанице... О, то је центлменски! Сјајна жена, само да није тако... разговорна...“

- Ево! - узвикну од радости госпођа Хохлакова враћајући се Митји - ево шта сам тражила!

То је била мала сребрна иконица на гајтану од оних које се понекад носе заједно са крстићем на телу, испод кошуље.

- То је из Кијева, Дмитрију Фјодоровичу - настави она побожним тоном - од моштију великомученице Варваре. Допустите ми да вам је сама метнем око врата, те да вас тиме благословим за нов живот и за нове подвиге.

И она му заиста пребаци иконицу око врата и поче је већ намештати. Митја се онако збуњен саже и стаде јој помагати, и напослетку намести себи на груди иконицу кроз кравагу и оковратник.

- Но, ето, сад можете поћи! - рече госпођа Хохлакова, свечано, опет седајући на своје место.

- Госпођо, ја сам тако тронут... и не знам како да вам захвалим... за таква осећања, али... кад бисте ви знали како је мени сад скупо време!... Та сума, коју ја толико очекујем од ваше великодушности... О, госпођо, кад сте већ тако добри, тако дирљиво великодушни према мени - узвикну наједном Митја у надахнућу - онда ми допустите да вам поверим... Што ви, уосталом, већ одавно знате... да ја волим овде једно биће... Ја сам изневерио Катју... хоћу да кажем: Катарину Ивановну... О, ја сам био нечовечан и нечастан према њој, али сам овде заволео другу... једну жену, госпођо, коју ви можда и презирете, јер ви све знате, али коју ја никако не могу оставити, никако, те стога ми сад те три хиљаде...

- Оставите сад све, Дмитрију Фјодоровичу! - прекиде га госпођа Хохлакова најодлучнијим тоном. - Оставите, а нарочито жене. Ваш циљ је - злато, а жене нема смисла тамо водити. После, кад се вратите у богатству и слави, наћи ћете другарицу свог срца у највишем друштву. То ће бити девојка савремена, образована и без предрасуда. Дотле ће таман сазрети сад покренуто женско питање, и појавиће се нова жена...

- Госпођо, није то оно... није то... - склопи Дмитриј Фјодорович руке, молећи је.

- То је, Дмитрију Фјодоровичу, то је баш оно за чим ви жудите, премда ви то ни сами не знате. Ја ни најмање нисам против данашњег женског питања, Дмитрију Фјодоровичу. Напредак жене, чак и њена политичка улога у најближој будућности - то је мој идеал. И ја имам кћер, Дмитрију Фјодоровичу, и с те стране мене слабо познају.

Ја сам писала тим поводом писцу Шчедрину. Тај писац ми је толико указао, толико указао у погледу задатака жене да сам му лане послала анонимно писмо од два реда: „Грлим вас и љубим, мој пишче, у име савремене жене - продужите.“ И потписах се: „Мати.“ Хтела сам да се потпишем „Савремена мати“, и колебала сам се, али се задржах просто на „Мати“: више је моралне лепоте, Дмитрију Фјодоровичу; а после, реч „савремена“ подсетила би их на *Савременик*, успомену за њих горку, с обзиром на данашњу цензуру... Ах, боже мој, та шта је вама?

- Госпођо - скочи најзад Митја склопивши пред њом руке немоћно и молећиво - ви ћете ме натерати да плачем ако будете одагали оно што тако великодушно...

- Па и отплачите, Дмитрију Фјодоровичу, отплачите! - То су дивна осећања... Вама предстоји такав пут! Кад се исплачете, биће вам лакше; а после ћете се

вратити, па ћете се и радовати. Само ћете ради тога дојурити к мени из Сибира да се са мном радујете...

- Али допустите и мени! - завапи наједаред Митја - последњи пут вас молим, реците ми: могу ли добити од вас, данас, обећану суму? Ако не, онда кад могу доћи по њу?

- Какву суму, Дмитрију Фјодоровичу?

- Па обећане три хиљаде... које сте тако великодушно...

- Три хиљаде? Зар рубаља? Ох, не, немам ја три хиљаде - изговори госпођа Хохлакова са некаквим спокојним чуђењем.

Митја се унезвери...

- Па како сте ми... малочас... рекли... ви се изразисте чак за тај новац као да ми је у цепу...

- Ох, не, нисте ме добро разумели, Дмитрију Фјодоровичу! Ако је тако, онда ме нисте разумели. Ја сам то рекла о копању злата... Истина, ја сам вам обећавала више, бескрајно више него три хиљаде, сад се сећам, али ја сам имала на уму златне руднике.

- А новац? А три хиљаде? - избезумљено викну Дмитриј Фјодорович.

- О, ако сте мислили на новац - ја га немам. Ја сад уопште немам новаца, Дмитрију Фјодоровичу; баш сад муку мучим са својим управником имања, и сама сам ономад узајмила пет стотина рубаља од Миусова. Не, не, пара ја немам. И знате ли, Дмитрију Фјодоровичу, баш кад бих и имала, ја вам не бих дала. Пре свега, ја ником не дајем на зајам. Позајмити, значи посвађати се. А вама, вама нарочито не бих дала - ради вашег спаса вам не бих дала, јер вама сад треба само једно: злато, злато и злато...

- О, нек вас ђаво!... - заурла наједаред Митја и из све снаге удари песницом по столу.

- Ајаој, ајаој! - цикну Хохлакова престрављено и одлете у други крај салона.

Митја отпљуну и брзим корацима изађе из собе, из куће, на улицу, у мрак! Ишао је као суманут, ударао се у груди, баш у оно место груди по коме се прекјуче ударао пред Аљошом, кад се нашао с њим последњи пут, у мраку, на путу шта је могло значити то ударање себе по грудима, *по ономе месту*, и на шта је он тиме хтео да укаже, то је засад још тајна, коју није знао нико на свету, коју он тада ни Аљоши није открио; али у тој тајни се за њ крило нешто више него срамота: крила се пропад и самоубиство. Он је тако и одлучио - ако не набави три хиљаде да плати Катарини Ивановној те да тиме скине са својих груди, „са онога места на грудима“, срамоту коју је носио на њима и која је тако морила његову савест. Све ће се то читаоцу потпуно објаснити доцније; а сад, пошто нестаде и последње његове наде, тај физички тако снажан човек, тек што одмаче неколико корака од куће Хохлакове, наједном бризну у плач као мало дете. Ишао је сав изгубљен и брисао песницом сузе. Тако он изби на трг и одједном осети да је налетео на нешто целим својим телом. Разлеже се врисак некакве старице коју замало није оборио.

- Господе, замало ме не уби! Шта идеш ко слеп, мангупе?

- Ах, зар сте ви то? - викну Митја познавши у мраку старицу. То је била стара слушавка Кузме Самсонова, коју је Митја јуче добро запамтио.

- А ко сте ви, пријатељу? - проговори баба сасвим другим гласом - не могу да вас познам у овом мраку.

- Ви живите код Кузме Кузмича, радите код њега?

- Тако је, роде, баш сад сам тркнула до Прохорича... Некако не могу да вас познам!

- Кажите ми, тетко, је ли код вас сад Аграфена Александровна? - рече Митја ван себе од очекивања. - Малочас сам је ја тамо отпратио.

- Била је, роде, долазила је; поседела мало, па отишла.

- Шта? Отишла? - узвикну Митја. - Кад је отишла?

- Па одмах је отишла; свега један часак је била код нас, Кузми Кузмичу је испричала једну причу, насмејала га па побегла.

- Лажеш, несрећнице! - завапи Митја.

- Куку! - викну старица, али Митја се изгуби. Он потрча што су га ноге носиле према кући Морозове. То је било баш у оно време кад је Грушењка отишла у Мокро - једва четврт сата по њеном одласку. Фења је седела са својом старемајком, куварицом Матрјоном, у кухињи, кад наједном улете „капетан“, чим га угледа, Фења врисну престрављено.

- Вичеш? - завапи Митја - а где је она?

И не давши од страха претрнулој Фењи ни речи да одговори, он јој наједном паде пред ноге. - Фења, тако ти Христа, Господа нашега, кажи ми: где је?

- Господине, ништа не знам, драги Дмитрију Фјодоровичу, ништа не знам казати, па да ме сад на месту убијете! - стаде се клети и пренемагати Фења - ви сте мало пре с њом пошли...

- Она је натраг дошла!...

- Није долазила, господине, кунем вам се богом, није долазила!

- Лажеш - викну Митја - већ по твом страху знам где је!...

Он полете напоље. Уплашена Фења била је сва срећна што је тако јевтино прошла, али је врло добро разумела да Митја сад само није имао времена, а иначе би се она, можда, зло провела.

Али кад потрча, он задиви и Фењу и баба Матрјону једним најнеочекиванијим испадом: на столу је стајао бакрени аван, а у њему тучак, омањи тучак од бакра, дуг свега четврт аршина. Митја, кад је истрчавао напоље и кад је већ једном руком отворио врата, другом наједном дохвати тучак из авана, тури га у џеп од капута па с њиме нестаде.

- Ах, Господе, неког ћу убити! - пљесну рукама Фења.

IV

У МРАКУ

Куда је потрчао? Наравно, „где ли би и могла бити она ако не код Фјодора Павловича! Од Самсонова је право пожурила к њему, сад је то већ јасно. Цела сплетка, сва превара сад је очигледна“... Све се то ковитлало као вихор у његовој глави. У двориште код Марје Кондратјевне није свраћао: „Тамо нећу, никако нећу... да не буде ни најмање узбуне... јер би одмах јавили и издали... Марја Кондратјевна је очевидно у завери. А и Смердјаков, и Смердјаков - све је то поткупљено!“ Код њега се појави друга намера: он оптрча врло заобилазно, кроз једну улицицу, око куће Фјодора Павловича, претрча Дмитровску улицу, претрча затим и мостић, и стиже у једно усамљено сокаче иза куће, празно и ненастањено, ограђено с једне стране плотом суседног повртњака, а с друге високом оградом која је са свих страна опкољавала врт Фјодора Павловича. Ту изабра место и то, изгледа, баш оно где се по познатом му предању Лизавета Смрадна некад пребацила преко тарабе. „Кад је она била кадра прећи“ - бог зна откуд му сину то кроз главу - „како да ја не пређем?“ - И збиља, он поскочи, и у тренутку му пође за руком да се ухвати за врх ограде, затим се снажно издиже, попе се и узјаха на тарабу. Ту у близини, у врту, било је мало купатило; али са тарабе су се могли видети и осветљени кућни прозори. „Дабогме, код старца је у спаваћој соби осветљено, она је тамо!“ И он скочи са тарабе у башту. Премда је знао да је Григориј болестан, а можда је и Смердјаков доиста болестан, дакле, нема ко да га чује, он се ипак инстинктивно притаји, замре на месту, па поче послушквати. Али на све стране била је гробна тишина, и као наручено, потпун тајац - ни најмањег ветрића.

„Само тишина шапће“, пролете му однекуд стих кроз главу. „Само да ме није ко чуо кад сам прескочио - изгледа није.“ Престојавши тако један тренутак, он полако пође по врту, по трави. Обилазећи дрвеће и џбуње, ишао је дуго нечујним кораком послушкујући сваки свој покрет. Једно пет минута се тако прикрадао осветљеном прозору. Сећао се да је тамо под прозорима било неколико великих високих и густих жбунова зове и калине. Излазна врата из куће у башту, на левој страни фасаде, била су затворена; он је то у пролазу, нарочито и сигурно приметио. Напослетку стиже и до џбуња, и притаји се иза њега. Скоро да није ни дисао. „Сад треба сачекати“ - помисли он - „ако су чули моје кораке па сад послушкују, онда да би се разуверили... Само да се не закашљем, да не кинем...“

Причека једно два минута; срце му је лупало страшно и с времена на време се готово гушио. „Не, неће ме проћи лупање срца“ - помисли он - „не могу дуже чекати.“ Стајао је иза џбуна у сенци; предња половина џбуна била је осветљена из прозора. „Бобице калине - како су црвене!“ прошапута он, не знајући ни сам зашто. Полако, одмереним нечујним корацима приђе прозору и издиже се на прстима. Сва спаваћа соба Фјодора Павловича појави се пред њим као на длану. То је била омања соба, сва попречно подељена црвеним параваном, „кинеским“,

као што га је називао Фјодор Павлович. „Кинески“ - пролете Митји кроз главу - „а иза паравана је Грушењка.“ Он поче да посматра Фјодора Павловича. Овај је био у свом новом пругастом свиленом огртачу, који му Митја још никад није видео, и који је био опасан такође свиленим гајтаном са кићанкама. Испод оковратника огртача вирило је чисто фино рубље, танка холандска кошуља са златном дугмади. На глави је Фјодор Павлович имао ону исту црвену мараму коју је на њему видео Аљоша. „Дотерао се!“ - помисли Митја. Фјодор Павлович стајао је близу прозора, очигледно замишљен: наједном забаци главу, послуша мало, па кад ништа не чу, приђе столу, насу из боце пола чашице коњака и попи. Затим уздахну пуним грудима, опет застаде, расејано приђе огледалу, између два прозора, десном руком подиже мало црвену мараму с чела и стаде разматрати модрице и ранице, које га још нису прошле. „Он је сам“ - помисли Митја - „по свој прилици је сам.“ Фјодор Павлович се одмаче од огледала, наједном се окрену и погледа кроз прозор. Митја у тренутку одскочи у сенку.

„Она је можда иза паравана, можда већ спава“ - дарну га нешто у срце. Фјодор Павлович се одмаче од прозора. „То он њу кроз прозор ишчекује, значи, нема је; јер зашто би иначе гледао у мрак?... Он сад сав гори од нестрпљења...“ Митја прискочи опет и стаде да гледа кроз прозор. Старац је већ седео за столом, очигледно потиштен. Напослетку се налакти и прислони десну шаку уз образ. Митја га је нестрпљиво посматрао.

„Сам је, сам је!“ - понављао је опет. „Да је она ту, друкчије би му било лице.“ Чудна ствар: у његовом срцу наједаред ускипе некакав бесмислени чудан бес што она није ту. „Не стога што је ту нема“ - схвати и сам себи одговори Митја одмах - „него стога што никако не могу поуздано да дознам да ли је ту или није.“ Митја се после сећао да му је у глави у тај мах било необично и да је схватао све до последње ситнице, запажао сваку цртицу. Али туга, туга због неизвесности и неодлучности расла му је у срцу неизмерно брзо. „Је ли ту, најзад, или није?“ - гневно му узавре у срцу. И он се наједном одлучи, пружи руку и полако закуца на прозорски оквир. Откуца уговорени знак између старца и Смердјакова: прво двапут лакше, а после трипут брже: туктуктук, знак који је казивао да је Грушењка дошла. Старац уздрхта, забаци главу, брзо скочи и појури прозору. Митја одскочи у сенку. Фјодор Павлович отвори прозор и промоли целу главу.

- Грушењка, јеси ли ти? Јеси ли ти то? - проговори он некаквим дрхтавим полушапатом. - Где си, злато моје, анђелчићу, где си?

Био је у страшном узбуђењу, једва је дисао. „Сам је!“ закључи Митја.

- Та где си? - викну опет старац и промоли још већма главу, промоли је са раменима, осврћући се на све стране, десно и лево. - Ходи овамо да видиш шта сам ти спремио, ходи да ти покажем!...

„То је онај пакет са три хиљаде“, пролете Митји кроз главу.

- Та где си?... Јеси ли код врата? Одмах ћу ти отворити...

И старац се готово сав наже кроз прозор, извирујући десно на страну где су била врата за башту, и напрежући се да види у мраку. Још један тренутак, и он би неизоставно потрчао да отвори врата и не сачекавши Грушењкин одговор. Митја је гледао са стране и није се мицао. Њему толико одвратан старчев профил, сав опуштен подваљак његов, кукаст нос, који се смешио у похотном очекивању, усне његове - све је то било јако осветљено косом светлошћу лампе с леве стране

из себе. Страшна, необузdana срџба узавре наједаред у Митјином срџу: „Ето га, његов супарник, његов мучитељ - мучитељ његовог живота!“ То је била бујица изненадне, осветничке и дивље срџбе о којој је, баш као да ју је предосећао, причао Аљоши у разговору с њим у хладњаку пре четири дана, када је одговорио на питање Аљошино: „Како можеш рећи да ћеш убити оца?“ „Па ја не знам, не знам“ - рекао је он тада. „Можда га нећу убити, а можда ћу га и убити. Бојим се да ће ми мрзак постати својим лицем баш у оном тренутку. Ја мрзим његову јабучицу, његов нос, његове очи, његов бестидни осмех. Личну мржњу осећам. Ето тога се бојим, и можда се нећу моћи уздржати.“

Лична мржња расла је неиздржљиво. Митја већ није знао за себе и наједаред истрже бакрени тучак из џепа...

„Бог“ - као што је сам Митја после говорио - „чувао ме је тада.“ Таман у то време пробуди се на постељи болесни Григориј Васиљевич. - Предвече тога дана он је обавио познато лечење, о коме је Смердјаков причао Ивану Фјодоровичу, то јест истрљао се сав, уз помоћ жене, ракијом са некаквим тајним, врло јаким лековитим травама; а остатак попи с „неком молитвом“, коју над њим чита супруга. Затим леже да спава. И Марфа Игнатјевна испи; а како иначе није пила, заспала је као мртва крај мужа... Али Григориј се сасвим неочекивано пробуди усред ноћи, замисли се нешто за један тренутак, па премда опет осети јак бол у слабинама, ипак се диже са постеље. Затим опет о нечем размисли, устаде и брзо се обуче. Можда га је савест почела грести што спава, а кућа остала без чувара „у овако опасно време“! Изнемогао од падавице, Смердјаков је лежао у другој собици непомично. Марфа Игнатјевна се такође није мицала. „Онемоћала баба“, помисли Григориј Васиљевич погледавши на њу, па стењући изађе на трем. Наравно, он је хтео само да погледа за часак са трема, јер није био кадар да иде: бол у слабинама и у десној нози био је неиздржљив. Али се наједаред присети да капијицу на башти синоћ није закључао. То је био човек врло уредан и врло тачан, човек једном утврђеног реда и дугогодишњих навика. Храмљући и савијајући се од бола, сиђе он с трема и упути се у врт. Дабогме, капијица широм отворена! Механички ступи у врт: можда му се нешто причинило, можда је чуо какав звук; тек погледавши лево, опази отворен прозор код господара, већ празан прозор - никог више на њему није било.

„Што да је отворен - сад није лето!“ - помисли Григориј.

И наједном, у том тренутку, пред њим промаче у башти нешто необично. На једно четрдесет корака испред њега као да је трчао у мраку неки човек; врло брзо се кретала нека сенка.

- Господе! - проговори Григориј, као ван себе, заборавивши на бол у слабинама, потрча да пресече пут оном што бежи. Он потрча пречицом: врт му је очигледно био познатији него оном што је бежао; онај се упути купатилу, потрча иза њега, и полете ка зиду... Григориј га је пратио не пуштајући га из вида, и трчао сав ван себе. Дотрча до ограде управо у оном тренутку кад је бегунац већ прелазео преко ње. Изван себе, продра се Григориј, јурну на њега, и ухвати га обема рукама за ногу.

Заиста, слутња га није преварила; он га познаде, био је он, „изрод-оцеубица“!

- Оцеубицо! - викну старац да се чуло около.

Али само је то могао да викне; наједном паде као громом погођен. Митја опет скочи у врт и наже се над обореним. У Митјиним рукама био је тучак и он га механички баци у траву. Тучак паде на два корака од Григорија, али не у траву, него на стазу, на сасвим видно место. Неколико секунди посматрао је Митја Григорија, који је лежао пред њим. Глава старчева била је сва крвава; Митја пружи руку и поче је пипати. Он се сећао после да је страшно желео у том тренутку да се „потпуно увери“: да ли је разбио лобању старцу или га је само „ошамутио“ тучком по темену. Крв је цурила, страшно цурила, и у тренутку умрља врелим млазом дрхтаве Митјине прсте. Он се сећао да је извадио из џепа белу чисту марамицу коју је понео идући Хохлаковој, и метнуо је на старчеву главу, бесмислено се трудећи да отаре крв са чела и лица. Али марама се сва зачас натопи крвљу.

„Господе, шта је то сад“ - трже се наједном Митја -“ако сам му разбио лобању, како ћу сад дознати... Па зар није сад свеједно!“ - додаде он одједном безнадно - „убио, убио“... - Набасало си, старче, сада лези! - гласно рече он, и наједном полете према огради, прескочи на улицу и потрча што је брже могао.

Крвљу натопљена марамица била му је згужвана у десној шасти; он је трчећи стрпа у задњи џеп од капута. Трчао је као без главе; неколико ретких пролазника које сретете у помрчини на улицама сећали су се после да су срели те ноћи човека који је трчао као луд. Јурио је опет кући Морозове. Пре тога, Фења, одмах по његовом одласку, полете кућном чувару Назару Ивановичу, и Христом богом га поче преклињати да „не пушта више капетана, ни данас, ни сутра“. Назар Иванович, саслушавши је, пристаде, али, на несрећу, оде на часак горе господарици, камо су га изненада позвали и уз пут сретете свог синовца, двадесетогодишњег момка, који је недавно дошао из села, заповеди му да буде у дворишту, али заборави да каже за капетана. Дотрчавши до капије, Митја закуца. Момак га одмах познаде: Митја му је чешће давао напојницу. Одмах му отвори капијицу, пусти га унутра и весело се смешећи пожури да га предусретљиво извести да „Аграфена Александровна сад није код куће“.

- А где је, Прохоре?

- Малочас оде, пре једно два сата, с Тимофејем, у Мокро.

- Зашто? - узвикну Митја.

- То вам не умем казати - неком официру, неко их је позвао, оданде су им и кола послали...

Митја га остави па као суманут утрча Фењи.

V

ИЗНЕНАДНА ОДЛУКА

Ова је седела у кухињи са бабом, обе су се спремале да легну. Уздајући се у Назара Ивановича, оне се нису закључале. Митја утрча, јурну на Фењу и зграби је за гушу.

- Говори одмах где је, с ким је сад у Мокром? - продера се он као суманут.

Обе жене вриснуше.

- Ајао, казаћу, ајаој, драги Дмитрију Фјодоровичу, одмах ћу вам све казати, ништа нећу затајити! - викну у једном даху смртно престрављена Фења - отишла је у Мокро официру.

- Каквом официру? - викао је Митја.

- Пређашњем официру, оном истом свом ранијем, што је пре пет година био, оставио је и отишао - исторока Фења као и малочас.

Дмитриј Фјодорович уклони руке, којима јој је стезао гушу. Стајао је пред њом блед као мртац и немо, али му се по очима видело да је све наједном разумео, све, све је наједном у по речи разумео, до последње цртице, и све му би јасно. Наравно, није јадна Фења била у тај мах у стању да посматра да ли је разумео или није. Она, како се затекла седећи на кревету кад је он утрчао, тако је и остала сад, сва уздрхтала, руку испружених преда се, као да хоће да се брани; просто је обамрла у том положају. Преплашеним, од страха раширеним зеницама упи се она у њега непомично. А њему баш у тај мах обе руке биле су умрљане крвљу! Уз пут, док је трчао, мора бити да је њима додиривао чело бришући с лица зној, тако да су му и на челу и на десном образу остале црвене мрље од размазане крви. Фења само што није добила хистерични напад, а стара куварица је скочила и гледала као луда, скоро изгубивши свест. Дмитриј Фјодорович остаде један часак тако па се наједном механички спусти крај Фење на столицу.

Седео је, и не би се могло рећи да је нешто премишљао, него је био као у неком страху, као укочен. А све је било јасно као дан: тај официр - он је знао за њега, знао врло добро све, знао је баш од саме Грушењке, знао је да јој је пре месец дана писмо послао. Та се ствар, дакле, цео месец дана спремала у дубокој тајности, до данашњег доласка тог новог човека, а Митја ни мислио није о њему! Али како је могао, како је само могао не мислити о њему? Зашто је просто заборавио на тога официра, заборавио онога часа чим је чуо за њега? То питање, ето, стајало је пред њим као неко чудо! И он је сад посматрао то чудо, заиста у страху, сав се охладивши од страха.

Па наједном, тихо и кротко, као тихо и умиљато дете, проговори са Фењом као да је сасвим заборавио да ју је малочас онако уплашио, увредио и измучио. Наједном, са необичном, и за његов положај чудном одређеношћу, поче испитивати Фењу. А Фења, премда је унезверено гледала у његове кржаве руке, ипак му са чудном спремношћу поче одговарати на свако питање, чак као журећи се да му открије сву „праву правцату истину“. Мало-помало, поче му она скоро већ весело излагати све појединости, ни најмање не желећи да га мучи, већ као да жури из све снаге да му од срца угоди. До најмањих ситница му исприча цео данашњи дан, посету Ракитина и Аљоше, како је она, Фења, стојала на стражи, како је госпођа отпутовала и кроз прозор довикнула Аљоши поздрав за њега, Митјењуку, и да се „вечно сећа како га је за један часак волела“. Саслушав то о

поздраву, Митја се наједном осмехну, и на бледим образима његовим изби румен. Фења му тад рече, нимало се више не плашећи због своје радозналости:

- Какве су вам руке, Дмитрију Фјодоровичу, све у крви!

- Да - одговори механички Митја, расејано погледа руке, и одмах заборави на њих и на Фењино питање.

И опет утону у ћутање. Откако је утрчао, прошло је већ неких двадесет минута. Недавни страх га прође; изгледа да је њим већ потпуно владала некаква нова несаломљива одлучност. Он наједном устаде и замишљено се насмеши.

- Господине, шта се то с вама десило? - рече Фења, опет му указујући на руке; рече то са сажаљењем, баш као неко у његовом јаду њему најближе биће.

Митја опет погледа своје руке.

- То је крв, Фења - проговори он, са чудним изразом гледајући у њу - то је крв људска, и, боже, зашто је проливена! Али... Фења... има ту једна ограда (он је гледао у њу као да јој задаје загонетку), једна висока ограда, и страшна на изглед, али... сутра у свануће, кад „узлети сунце“, Митјењка ће преко те ограде прескочити... Не разумеш, Фења, каква ограда - свеједно... не мари, сутра ћеш чути и све ћеш разумети... а сад збогом! Нећу да будем на сметњи и уклонићу се, знаћу да се уклоним, живи, радости моја... волела си ме један часак, па сад памти док си жива Митјењу Карамазова... Она ме је увек звала Митјењком, сећаш ли се?

То рекавши, наједаред изађе из кухиње. А Фења се од тог изласка уплаши готово више него кад је малочас утрчао и јурнуо на њу.

Тачно после десет минута Дмитриј Фјодорович уђе к оном младом чиновнику, Пјотру Иљичу Перхотину, код кога је недавно zaloжио пиштоље. Било је већ осам и по и Пјотр Иљич, напивши се код куће чаја, тек што је опет обукао капут да оде у кафану „Престоница“ да игра билијара. Митја га затече на излазу. Кад га виде са лицем умрљаним крвљу, повика:

- Господе! Шта је с вама!

- Па ето - брзо одговори Митја - по своје пиштоље сам дошао, и вама сам новац донео. Са захвалношћу, журим, Пјотре Иљичу, молим вас, брже.

Пјотр Иљич се све више и више чудило; у рукама Митјиним он угледа читаву хрпу новаца: а што је главно, он је држао ту хрпу и ушао с њом као што нико новац не држи и како нико с њим не улази: све банкноте носио је у десној руци, држећи испружену руку пред собом, као да их излаже. Дечко, слушање чиновниково, који се срео с Митјом у предсобљу, причао је после да је он тако и у предсобље ушао, с парама у рукама, дакле, и на улици их је непрестано тако носио, пред собом, у десној руци. Новчанице су биле све од сто рубаља, шарене, а држао их је крвавим прстима. Пјотр Иљич је после, на доцнија питања заинтересованих лица: колико је могло бити пара? - изјављивао да је тешко било израчунати одока: можда је било две хиљаде, а можда и три; хрпа је била доста велика - „позамашна“. Сам, пак, Дмитриј Фјодорович, као што је после изјављивао, „скоро да није био при чистој памети, али није био пијан, него као у неком заносу, веома расејан, а у исто време као и прибран, као да је о нечем размишљао и нешто хтео да докучи, али није могао да реши. Веома је журио, одговарао је некако оштро, врло чудновато, неки пут као да и није био жалостан, него чак весео“.

- Ма шта је то с вама, шта је с вама сад? - викну опет Пјотр Иљич, унезверено посматрајући госта. - Где сте се тако искрвавили? Да нисте пали? Погледајте само!

Он га узе за лакат и стави пред огледало. Митја, угледавши своје крвљу умрљано лице, уздрхта и љутито се намршти.

- Их, до ђавола! Још ми је то требало! - промрмља он љутито, брзо премести новчанице из десне руке у леву и грчевито истрже из џепа марамицу. Али и марамица је била сва крвава (том марамицом је брисао главу и лице Григорију); скоро ниједно местанце није било бело; и не само да се почела сушити него се онако згужвана беше окорела и није се могла раширити.

Митја је љутито тресну о под.

- Их, до ђавола! Имате ли ви какву крпицу... да се обришем?...

- Дакле, ви сте се само умрљали, а нисте рањени? Па онда боље да се умијете - одговори му Пјотр Иљич. - Ево вам умиваоника, ја ћу вам помоћи.

- Умиваоник? То ће добро бити... само шта ћу с овим? - указа он у некаквој чудној недоумици на свој свежањ стотинарки, упитно посматрајући Пјотра Иљича, као да је овај имао да одлучи куда да он стави свој новац.

- У џеп их турите или ту на сто метните; неће их нико узети.

- У џеп? Да, у џеп. Право кажете... Не, знате, све је то којешта! - викну он, као да се наједном прену из расејаности. - Знате, прво ову ствар да свршимо, те пиштоље; дајте ми их натраг, а вама ево ваших пара... јер ја се врло журим... а времена, времена ни трена...

Па узевши са оне гомиле горњу стотинарку, он је пружи чиновнику.

- Али ја немам да вам вратим кусур - примети овај - зар немате што ситније?

- Не - рече Митја, погледавши опет на свежањ, па као да није био уверен у своје речи, провери прстима две-три новчанице одозго - не, све су исте - додаде он и опет упитно погледа Пјотра Иљича.

- Ма откуд се ви тако обогатисте? - запита овај. - Чекајте, послаћу ја свог дечка да отрчи до Плотњикових. Они затварају касно, можда ће нам они разменити. Еј, Мишо! - викну он у предсобље.

- У бакалницу код Плотњикових! Прекрасно! - викну и Митја, као да га некаква мисао озари. - Мишо! - окрену се он дечку што уђе - пази: трчи до Плотњикових па реци да их је Дмитриј Фјодорович поздравио, и сад ће и сам доћи... И слушај, слушај, да до мога доласка спреме шампањца, тако једно три туцета, да их спакују као оно пре, кад сам у Мокро ишао... Ја сам тада четири туцета код њих узео - (обрати се наједаред Пјотру Иљичу) - они већ знају: не брине, Мишо - окрену се он опет дечаку. - И чуј: нек спреме и сира, стразбуршких паштета, сушене моруне, па шунке, ајвара... свега, свега чега имају, тако за једно сто или за сто двадесет рубаља, као и пре... И чуј: слаткише да не забораве, бомбона, крушака, лубенице, две или три, или четири - не, чекај, лубеница је доста и једна, него чоколаде, киселих и свилених бомбона, млечних карамела - једном речју све што су ми и тада наспремали кад сам ишао у Мокро, тако да са шампањцем заједно буде око триста рубаља... Да, нека и сад буде онако исто. Али добро све запамти, Мишо, ако си ти Миша... Он се, канда, Миша зове? - обрати се он опет Пјотру Иљичу.

- Ма чекајте - прекиде га Пјотр Иљич, узнемирено га слушајући и посматрајући - боље да одете сами, па им сами реците, јер овај ће све то побркати.

- Побркаће, дабогме да ће побркати! Ех, Мишо, а ја већ хтео да те пољубим за услугу... Ако не побркаш, десет рубаља ћеш добити, трчи брже... шампањац, то је најглавније - шампањца да спреме, а и коњачић, и црно и бело, и све као и онда... Они већ знају како је тада било.

- Та слушајте - прекиде га с нестрпљењем Пјотр Иљич. - Ја кажем: нек он тркне да размени стотинарку и нека каже да не затварају радњу, а ви ћете после отићи па ћете им сами рећи... Дајте новчаницу. Севај, Мишо; кад помислим да си тамо, а ти да си већ овде!

Пјотр Иљич, изгледа, намерно отера Мишу, јер овај како стаде пред госта избегивши очи на његово крваво лице и кржаве руке са свежњем новчаница у дрхтавим прстима, тако и остаде; зинуо од чуда и страха, и, по свој прилици, мало шта разумеде од свега што му је Митја наређивао.

- Е, а сад хајдете да се оперете - строго рече Пјотр Иљич; - ставите новац на сто или га турите у џеп... Ето тако, хајдемо... Та скините капут!

И он му поче помагати да скине капут, и наједном опет повика:

- Гле, па вама је и капут крвав!

- То... то није капут. Само мало, ту, код рукава... То је само ту где је марамица била... процурило кроз џеп. Ја сам баш на марамицу сео, код Фење, па је крв процурила - одмах објасни Митја са некаквом чудноватом поверљивошћу. А Пјотр Иљич га је слушао намргођен.

- Који вас је ђаво надарио, ваљда сте се с неким побили? - промрмља он.

Поче прање. Пјотр Иљич држао је крчаг и сипао воду. Митја је журио, па некако рђаво насапунио руке. (Руке му дрхтаху, као што се после Пјотр Иљич сећао.) Пјотр Иљич му рече да више насапуни и да дуже трља. Он поче у том тренутку да бива надмоћнији, и што даље, све више. Узгред ћемо напоменути: овај млад човек није био бојажљива карактера.

- Пазите, нисте испрали испод ноктију; е, а сад истрљајте лице, ето ту: код слепоочница, код увета... Зар у тој кошуљи да пођете? Куда идете? Пазите, цела вам је ивица десног рукава крвава.

- Да, крвава - примети Митја разгледајући ивицу рукава.

- Па промените рубље.

- Немам кад. Него ја ћу, ево, видите... - настави Митја са оном истом поверљивошћу, већ бришући убрусом лице и руке и облачећи капут - ја ћу, ево, крај од рукава посувратити, па се неће видети испод капута... Ето видите!

- А сад реците где сте се то тако удесили? Да се нисте с ким побили? Да нисте опет имали што у кафани, као оно пре? Да нисте опет с капетаном, као онда, кад сте га тукли и за браду вукли? - напомену му Пјотр Иљич као са неким прекореванјем. - Кога ли сте сад претукли... или можда и убили?

- Којешта! - проговори Митја.

- Како којешта?

- Маните ме сад - рече Митја и наједном се осмехну. - Једну бабу на тргу сам згазио.

- Згазили? Бабу?

- Старца! - викну Митја, гледајући Пјотру Иљичу право у лице, смејући се и вичући му као да је глув.

- Ех, ђаво да вас носи! старца, бабу... Да нисте кога убили?

- Не, помирили смо се. Дохватили се, па се и помирили. На једном месту. Разишли се као пријатељи. Једна будала!... он мије опростио... сад мије већ сигурно опростио... А да је устао, свакако ми не би опростио - намигну наједном Митја. - Само, знате ли, нек иде до ђавола! чујете ли, Пјотре Иљичу, нек иде до ђавола, мани те ме! У овом тренутку нећу! - одлучно одсече Митја.

- Па ја велим, како вас не мрзи да се са сваким закачињете... као оно пре, због тричарија, са оним капетаном... потукли сте се, па онда, на пијанку - то је сав ваш карактер! Тридесет шест флаша шампањца - куда ћете с толиким пићем?

- Браво! Сад дајте пиштоље! Богами, немам времена. А хтео бих да мало разговарам с тобом, драги мој, али немам времена. А и не треба - доцкан је сада говорити. Ах! а где су паре, куд ли сам их део? - викну он и стаде турати руке у џепове.

- На сто сте их метнули... сами... ено где леже. Зар сте заборавили? Вама је збиља новац као ђубре или вода. Ево вам и ваши пиштољи, чудна ствар: малочас, у шест сати сте их заложили за десет рубаља, а где сад, хиљаде имате! Две, а можда и све три?

- Три, богами - засмеја се Митја, трпајући новац у бочни џеп панталона.

- Па изгубићете тако. Или имате какве златне руднике?

- Рудници? Златни рудници! - продера се Митја из све снаге и прсну у смех. - Хоћете ли, Перхотине, у руднике? Одмах ће вам једна овдашња дама три хиљаде утрапати, само да пођете. И мени је, ето, утрапила, толико се заљубила у руднике! Познајете Хохлакову?

- Не познајем, а слушао сам о њој и виђао сам је. Па зар вам је она те три хиљаде дала? Просто утрапила? -неповерљиво га је посматрао Пјотр Иљич.

- А ви сутра, кад сунце огреје, кад се вечно млади Феб к небу вине, хвалећи и славећи бога, ви сутра пођите к њој, Хохлаковој, па запитајте и сами је ли ми она утрапила три хиљаде или није. Баш је запитајте.

- Ја не знам ваше односе... али кад ви тако позитивно тврдите, значи дала вам је... А ви, паре у шаке, па место у Сибир, ви сад све у шеснаест... Та куда ћете сад, збиља, а?

- У Мокро.

- У Мокро? Па ноћ је!

- Имао је мајстор свега, ал' остаде без ичега! - рече наједном Митја.

- Како без ичега? Зар поред толиких хиљада, па - без ичега?

- А... ја не говорим о хиљадама. До ђавола са хиљадама! Ја за женску нарав велим:

Лаковерна је женска нарав,
и неверна и порочна.

Ја се са Одисејем слажем; то он каже.

- Ја вас не разумем.

- Пијан сам, ваљда?

- Нисте пијани, него још горе.

- Ја сам духом пијан. Пјотре Иљичу, духом сам пијан и доста, доста...

- Шта радите то? Пиштољ пуните?

- Пиштољ пуним.

Митја, збиља, отворивши футролу са пиштољима, отвори и кесу с барутом, па брижљиво усуну и напуни цев. Затим узео куршум и, пре него што ће га метнути, подиже га с два прста пред собом спрам свеће.

- Што разгледате куршум? - посматраше га Пјотр Иљич са немирном радозналешћу.

- Тако. Уображење. Ако би ти намеравао да тај куршум сјужиш себи у мозак, да ли би онда пунећи пиштољ погледао у њега?

- А што да га гледам?

- У мој ће мозак ући, па ми је занимљиво да погледам какав је... Уосталом, глупост, тренутна глупост. Готова ствар - додаде он, угуравши куршум и запушивши га кучином. - Пјотре Иљичу, мили мој, глупост, све је глупост! и само да знаш у коликој је мери све глупост! Дајте ми сад парченце хартијице.

- Ево вам хартијица.

- Не, глатку, чисту, што се пише по њој. Ето тако.

- Куда да идемо? Не, чекајте... Ви тај куршум, канда, хоћете себи у мозак да сатерате... - узнемирено рече Пјотр Иљич.

- Куршум је глупост! Ја хоћу да живим, и ја живот волим! То да знаш. Ја златокосог Феба и његову жарку светлост волим... Мили, Пјотре Иљичу, умеш ли ти да се уклониш?

- Како то: да се уклоним?

- Да направиш пута. Милом бићу, а и мрском: дати слободан пут. И да ти мрско постане мило - ето како да даш пут. И да им кажеш: Бог нека је са вама, идите, прођите поред мене, а ја ћу...

- Ави?

- Доста, хајдемо.

- Богами ћу неком казати (гледао је у њега Пјотр Иљич) да вас не пусте онамо, шта ћете сад у Мокром?

- Жена је тамо, жена, и то ти је доста, Пјотре Иљичу, и... Крај!

- Чујте ви, премда сте необуздани, али сте ми се увек некако допадали... и стога се бринем.

- Хвала ти, брате. Ја сам, велиш, необуздан! Па и ја то непрестано говорим: необуздан! А, ево нам Мише! а ја на њега и заборавио.

Уђе узбуђени Миша са хрпом размењеног новца, па јави: да су се код Плотњикових сви дали на посао: флаше вуку, рибу, чај - одмах ће све бити готово. Митја зграби једну десетицу и даде је Пјотру Иљичу, а другу банку од десет рубаља баци Миши.

- То да нисте чинили! - повика Пјотр Иљич. - То у мојој кући не сме бити, и уопште то је кварење млађих. Оставите новац, ето, ту га метните; нашто га арчити? Та већ сутра ће вам требати! Опет ћете к мени доћи и десет рубаља тражити на зајам. Ма што их све у тај џеп са стране трпате? Изгубићете их!

- Чуј, мили човече! Хајд', пођи са мном у Мокро.

- А шта ћу ја тамо?

И Митја, зграбивши са стола перо, брзо написа на хартији два реда, преви је начетворо и тури у џеп од прсника. Пиштоље метну у футролу, закључа и узе је у руке. Затим погледа Пјотра Иљича, па се развучено, замишљено осмехну.

- А сад хајдемо - рече он.

- Чуј! Хоћеш једну флашу да одмах отворимо, да пијемо за живот! Баш ми се пије! а нарочито с тобом! Никад с тобом нисам пио, а?

- Па не браним, у кафани можемо: хајдемо, ја и тако сад тамо идем.

- Немам кад у кафани, него код Плотњикових у дућану, у соби позади. Хоћеш да ти задам једну загонетку?

- Задај!

Митја извуче из џепа ону хартијицу, одмота је и показа, читким и крупним рукописом на њој је написано:

„Кажњавам себе за сав живот, сав живот свој кажњавам.“

- Богами, казаћу неком! Идем одмах да кажем - рече Пјотр Иљич прочитавши цедуљицу.

- Нећеш стићи, драги! хајдемо да пијемо! напред! Радња Плотњикових била је одмах друга кућа од Пјотра Иљича, на углу улице. То је била највећа бакалница у нашем граду, радња богатих трговаца, и није била лоша. Било је у њој свега чега има ма у којој радњи престоничкој; сва бакалска роба: вино „из подрума браће Јелисејевих“, воће, цигаре, чај, шећер, кафа и друго. У радњи увек три помоћника и два шегрта: да трче кад затреба. Премда је наш крај осиромашео, спахије се разишле, трговина застала, али бакалска роба је напредовала као и пре, па чак сваке године све боље: за ту робу се увек налази купаца. Митју су у дућану чекали с нестрпљењем. Добро су запамтили како је пре једно три-четири недеље био закуповао, баш овако исто, наједном, сваковрсне робе и вина за неколико стотина рубаља, за готов новац (на вересију му, дабогме, не би ништа дали); сећаху се да је овако исто као и сад имао пуну шаку шарених банкнота, и бацио их лако, не погађајући се, не размишљајући и не желећи да размишља шта ће му толико робе, вина и другог. У целом граду се после причало да је тада, одјуривши са Грушењком у Мокро, „списао за једну ноћ и сутрадан три хиљаде, и вратио се са пијанке без гроша, како га је мајка родила“. Кренуо је читав логор Цигана (који баш тада однекуд наиђоше у наш град), који су му, пијаном, за два дана извукли небројене паре и попили ко зна колико скупог вина. Причали су, смејући се Митји, како је у Мокром опијао шампањцем неотесане геаке, а сеоске девојке и снаше хранио слаткишима и стразбуршким паштетима. И још су се смејали, нарочито у кафани, тадашњем искреном и јавном Митјином признању (у очи му се, наравно, нису смејали - јер је било мало и опасно): да је од Грушењке за сву ту трку добио само то што му је „дозволила да јој ножицу пољуби; више му ништа није дозволила“.

Кад Митја и Пјотр Иљич приђоше дућану, на улазу већ затекоше спремну тројку, упрегнуту у проста кола покривена ћилимом, са звонцима и прапорцима, и са кочијашем Андрејем, који је чекао Митју. У радњи су већ напунили један сандук са порученом робом, и само су чекали да дође Митја, па да закују сандук и да га наместе у кола. Пјотр Иљич се зачуди.

- А где набави ту тројку? - запита он Митју.

- Кад сам теби журио, сретох ето њега, Андреја, и наредих му да одмах дође, овамо пред бакалницу. Што да губим време? Прошли пут ме је возио Тимофеј, али Тимофеј је сад хој-хој - пре мене са једном чаробницом одјурио. Андреју, хоћемо ли много закаснити?

- Само један сат ако стигну пре нас; али неће ни толико... Само један сат ће пре нас стићи! - брзо се одазва Андреј. - Ја сам Тимофеја отпремио: знам како ће возити. Друго је њихова вожња, а друго наша, Дмитрију Фјодоровичу, зар они да се мере с нама! Ни за један сат пре нас неће стићи - ватрено га прекиде Андреј, још не много стар кочијаш, риђаста коштуњава момчина у капуту на струк и са гуњем преко леве руке.

- Педесет рубаља ћеш добити напојнице ако не закасниш више од једног сата.

- За један сат гарантујем, Дмитрију Фјодоровичу! Неће ни пола часа пре нас доћи, а не сат.

Премда се Митја много ужурбао наређујући шта да се ради, говорио је и заповедао некако чудновато, испрекидано, без реда. Једно почне, па заборави да заврши. Пјотр Иљич нађе за потребно да се умеша и да помогне.

- За четири стотине, не мање него за четири стотине, тачно као и пре! - командоваше Митја. - Четири туцета шампањца, ни једне флаше мање.

- А нашто ти толико, чему то? Чекај! - повика Пјотр Иљич. - Какав је то сандук? Шта има у њему? Зар ту има робе за четири стотине рубаља?

Ужурбани помоћници му својим слатким говором објаснише да је у том првом сандуку спаковано само пола туцета шампањца, и „разних за први мах потребних ствари“ - закуска, слаткиша, бомбона итд. А главне „потребе“ да ће се одмах спаковати и отпремити засебно, као и пре, у посебним колима, са три коња, и да ће доћи на време, „или ће највише један час касније од Дмитрија Фјодоровича стићи на лице места“.

- Не више од једног сата, нипошто више од сата! И метните што можете више бомбона и млечних карамела; девојке тамо то воле - ватрено је наваљивао Митја.

- Нека и млечних карамела. Али нашто ти четири туцета шампањца? И једно ти је туце доста! - скоро се наљути Пјотр Иљич. Он се поче ценкати, затражи рачун, не хтеде се умирити. Али спасе само сто рубаља. Остали су при том да се пошаље не више него за три стотине рубаља робе.

- Па ђаво да вас носи! - викну Пјотр Иљич као да се уразумио. - Шта се то мене и тиче? Бацај, брате, своје паре, кад си без по муке дошао до њих.

- Овамо, штедишо, овамо, не љути се! - повуче га Митја у собу иза радње. - Ево, ту ће нам се одмах донети једна флаша, да мало поквасимо грло. Ех, Пјотре Иљичу, хајде са мном, ти си златан човек, ја такве волим.

Митја седе на плетену столицу пред неким мајушним сточићем, покривеним прљавим застирачем. Пјотр Иљич се намести спрам њега, зачас се појави шампањац. Момци понудише: би ли им било по вољи острига, „најбољих острига, из последње партије“.

- До ђавола са остригама! Ја их не једем, и ништа нам не треба! - љутито се обрецну Пјотр Иљич.

- Немамо времена за остриге - примети Митја - а ни апетита немамо. Знаш ли, пријатељу - рече он наједном осећајно - никад ти нисам волео сав овај неред.

- Па ко га воли! Три туцета, забога, за сељаке! Ко се на то не би згрануо!

- Не, не мислим ја то. Ја о вишем реду говорим. Реда у мени нема, вишег реда... Него... све је сад завршено, немам шта да жалим. Касно, и нек иде све до ђавола! Сав живот мој био је неред, и треба успоставити ред. Каламбур, а?

- То је бунцање, а не каламбур.

Слава Највишем у свету,
слава Највишем у мени!

Тај ми се стих некад од срца откиде; управо то није стих, него суза... сам сам га сачинио... али не тада кад сам капетана за брадицу вукао...

- Откуд сад опет о њему?

- Откуд о њему? Којешта! Све се свршава, све се изравнава, подвлачиш црту, сабереш све - и квит!

- Веруј ми, све ми твоји пиштољи излазе пред очи.

- И пиштољи су будалаштина! Пиј, и не фантазирај, живот волим, и сувише сам живот заволео, тако сувише да ми је већ мрско. Доста! За живот, побратиме, за живот да пијемо, предлажем здравицу за живот! Зашто сам задовољан самим собом? Ја сам подлац, али сам задовољан самим собом. Па ипак се мучим због тога што сам подлац, али сам задовољан самим собом. Благосиљам творевину, увек сам спреман да бога благословим и његову творевину, али... треба уништити ниског инсекта да не гмиже, другима живот да не квари... Пијмо за живот, побратиме! Јер шта може бити драже од живота? Ништа, ништа! За живот и за једну краљицу међу краљицама!

- Пијмо за живот, може и за твоју краљицу!

Попише по чашу. Митја, премда одушевљен и несрећен, био је ипак некако тужан. Као да је нека неодољива и тешка брига стојала пред њим.

- Мишо... је ли то твој Миша уђе? Мишо, синовче, Мишо, оди овамо, испиј, дела, ову чашу, за Феба златокосог, сутрашњег...

- Али што га нудиш! - викну Пјотр Иљич љутито.

- Дозволи ми, тако ето хоћу, хоћу тако. - Ех!

Миша попи чашу, поклони се и побеже.

- Боље ће ме запамтити - примети Митја. - жену волим, жену! Шта је жена? Краљица Земље! Тешко ми је, тешко, Пјотре Иљичу. Сећаш ли се Хамлета: „Тако ми је тешко, тако тешко, Хорацио... Ах, јадни Јориче!“ А можда сам баш ја тај Јорик. Управо - сад сам Јорик, а лобања доцније.

Пјотр Иљич је слушао и ћутао, поћута и Митја.

- А какво вам је то куче? - запита одједном расејано помоћника, приметивши у углу једну малу лепу пудлицу црних очица.

- То је Варваре Алексејевне, газдарице наше, пудлица - одговори му помоћник; - малочас ју је донела па и заборавила код нас. Мораћемо јој је однети натраг.

- Ја сам једну такву видео... у пуку... - замишљено рече Митја. - Само, оној је задња ножица била сломљена... Пјотре Иљичу, узгред, хтедох да те питам: јеси ли ти крао некад у свом животу?

- Какво је то питање?

- Тек онако. Знаш, из џепа некеме, туђе? Ја не говорим о држави - државу сви краду, па, наравно, и ти.

- Иди до ђавола!

- Мислим на туђе: право из џепа, из новчаника, а?

- Украо сам једном од матере, кад ми је било девет година, двадесет копјејака са стола. Узео кришом и стиснуо у руку.

- Но, па шта?

- Па ништа. Три сам дана новац чувао, било ме срамота, признадох и вратих натраг.

- Па, па шта је било?

- Наравно, избише ме. А што ти то? Да ниси сам украо?

- Украо сам - лукаво намигну Митја.

- Шта си украо? - радознало га упита Пјотр Иљич.

- Од матере двадесет копјејака кад ми је било девет година, па јој после три дана вратио.

Рекавши то, Митја наједном устаде с места.

- Дмитрију Фјодоровичу, како би било да пожуримо? - викну наједном са врата радње Андреј.

- Је ли готово? Хајдемо! - трже се Митја. - Још једна последња прича¹ и... Андреју чашу ракије за пут, одмах! И коњака му дајте, осим ракије, једну чашицу. Кутију с пиштољима мени под седиште. Збогом, Пјотре Иљичу, немој ме по злу помињати!

- Па ти ћеш се сутра вратити?

- Неизоставно.

- Изволевате ли рачун сад намирити? - прискочи му помоћник.

- А, да, рачун! Дакако!

И опет дохвати из џепа свежањ новчаница, скиде три шарене, баци их на тезгу - и журно изађе из радње. Сви пођоше за њим и, клањајући му се, испратише га са поздравима и најлепшим жељама. Андреј се накашља после испијеног коњака па скочи на седиште. Но тек што Митја поче да се пење, кад се

¹ Почетак познатог монолога старог монаха, летописца Пимена, из Пушкиновог *Бориса Годунова*.

наједном, сасвим изненада, створи пред њим Фења. Она је дотрчала сва задувана, са вриском склопи пред њим руке и паде на земљу пред његове ноге.

- Господару, Дмитрију Фјодоровичу, драги мој, немојте да што учините госпођи! Куку мени, што сам вам све испричала!... И њега немојте убијати, јер он је њихов пређашњи! Он ће сад Аграфену Александровну за жену узети, зато се из Сибира вратио... Господару, Дмитрију Фјодоровичу, не упропашћујте туђи живот!

- А, а, а! То ли је, дакле! Но, овај ће сад тамо русвај начинити - промрмља за себе Пјотр Иљич. - Сад је све јасно, како да није јасно, Дмитрију Фјодоровичу, дај ми одмах пиштоље, ако хоћеш да си човек - викну он гласно Митји - чујеш ли, Дмитрију?

- Пиштоље? Чекај, мили, путем ћу их у бару бацити

- одговори Митја. - Фења, устани, немој да лежиш ту преда мног. Неће Митја никога упропастити, убудуће неће никога упропастити тај глупи човек. Него знаш шта, Фења - викну јој он пошто се намести на седишту -увредио сам те раније, па те молим да ми опростиш и да се смилујеш на мене, опроста мени несрећнику... А ако нећеш да опростиш - свеједно! Јер је сад свеједно! Терај, Андреју, јури што брже можеш!

Андреј крену; прапорци зазвечаше.

- Збогом, Пјотре Иљичу! Теби последња суза!... „Није пијан, а какве глупости говори!“ - помисли

гледајући за њим Пјотр Иљич. Он је био наумио да остане и да припази како ће момци спремити за она друга кола (опет са три коња) остале закуске, слаткише и пиће; јер је добро знао да ће бакали подвалити Митји и преварити на рачуну; али наједном, разљутивши се сам на себе, пљуну и пође у своју кафану да игра билијара.

- Будала, премда је добар човек... - мрмљао је он за себе, путем. - А за тог некаквог „пређашњег“ официра Грушењкиног сам слушао. Е, ако је дошао, онда... Само, ти пиштољи! А до ђавола, јесам ли му ја дадиља, шта ли? Нека их! А неће ништа ни бити! Лармације, ништа друго. Напиће се па ће се потући - потући ће се и помирити. Зар су то неки људи од реда? Шта му је то „уклонићу се, казнићу себе“? Ништа неће бити! Хиљаду пута се драо овако, пијан у кафани. Али сад није пијан. „Пијан духом“ - лепу реч воле подлаци. Јесам ли му ја дадиља? А морао се с неким побити: сва му је њушка крвава. С ким ли то? У кафани ћу чути... И марамница му крвава... Ах, до ђавола, код мене на поду је остала! Не мари!

Он дође у кафану у врло рђавом расположењу и одмах поче партију билијара. Партија га развесели. Оигра другу, и поче разговарати са једним од партнера како се у Дмитрија Карамазова опет некакав новац појавио, једно три хиљаде, лично је видео, и да је опет отишао да теревенчи у Мокром са Грушењком. Слушаоци то примише скоро са неочекиваним љубопитством. И сви почеше говорити, не смејући се, него некако чудновато озбиљно. Чак и игру прекидоше.

- Зар три хиљаде? А откуда му три хиљаде? Почеше да распитују даље. Причу о Хохлаковој примили су са сумњом.

- А да није похарао старца?

- Три хиљаде! То нису чиста посла.

- Хвалио се да ће оца убити - сви смо овде чули. И баш три хиљаде је помињао...

Пјотр Иљич је слушао, и наједном поче одговарати на питања суво и шкрто. О крви што је била на лицу и на Митјиним рукама не помену ни речи; међутим, кад је ишао овамо, мислио је да исприча. Почеше трећу партију; мало-помало разговор о Митји се прекиде; али довршивши трећу партију, Пјотр Иљич више не хтеде да игра, остави так, и не вечеравши, као што је раније имао намеру, изађе из кафане. Изашавши на трг, он застаде неодлучно и некако чудећи се самом себи. Наједном му би јасно да је хтео сад да иде у кућу Фјодора Павловича да види да се није шта десило. „Због тричарија пробудићу туђу кућу, и направиху галаму? Ма, до ђавола, зар сам им ја дадиља?“

У најгорем расположењу упути се он право својој кући и наједном се сети Фење: „До ђавола, што малочас нисам њу запитао“, помисли љутито, „па бих све знао.“ И толико наједном плану у њему страшно нестрпљива и упорна жеља да говори с њом и да дозна све, да с пола пута нагло скрену у правцу куће Морозове, у којој је становала Грушењка. Пришавши капији, он закуца; лупа, која у ноћној тишини одјекну, као да га опет растрезни и наљути. Уз то му се нико не одазва, сви су у кући спавали. „И овде ћу ларму направити!“ - помисли он скоро са болом у души; али уместо да коначно оде, наједном стаде лупати наново, и то из све снаге. Подиже се граја у целој улици. „Е баш нећеш - морам их дозвати, морам!“ - мрмљаше он при сваком ударцу љутећи се на себе све жешће, али у исти мах и двоструко појачавајући лупање у капију.

VI

ЈА ДОЛАЗИМ!

Дмитриј Фјодорович је јурио друмом. До Мокрога било је око двадесет врста и нешто више, али Андрејева тројка је летела тако да је могла стићи за сат и четврт. Брза вожња као да наједном освежи Митју. Ваздух је био свеж и прохладан, на ведром небу сијаху крупне звезде. То је била она ноћ, а можда и исти час, кад се Аљоша, павши на земљу, „клео као ван себе да ће земљу во вјеки вјеков волети“. Али је мутно, врло мутно било у Митјиној души; но премда је много шта мучило његову душу, ипак се у овај мах све биће његово неодољиво устремило само к њој, к његовој краљици, којој је хитао да је види - још последњи пут. Рећи ћу само једно: његово срце није се ни за један тренутак бунило. Мени се, можда, неће веровати ако кажем да тај љубоморни човек није осећао према том новом човеку, новом супарнику, који искрсну из земље, према том „официру“ ни најмање љубоморе. Према сваком другом, да се тако појавио, он би онога часа осетио љубомору, па би можда још једном умрљао своје страшне руке крвљу; али

према овоме, према том њеном „првом“, он сад, јурећи на тројци, није осећао не само љубоморну мржњу него чак ни непријатељство. Истина, он га још није ни видео. „То је нешто неоспорно, то је њено и његово право; то је њена прва љубав, коју она за пет година није заборавила; значи, њега је само и волела тих пет година, а и ја, шта се ја ту петљам? Шта сам ја сад ту, и нашто? Уклони се, Митја, склањај се с пута! А и шта сам ја сад? Сад је и без официра већ све свршено; а и да се он уопште није појавио, ипак би све било свршено...“

Ето каквим би речима отприлике могао изразити своја осећања Митја да је био кадар тада размишљати. Али он тада више није могао размишљати. Сва одлучност његова појавила се малопре без размишљања, у једном тренутку; наједном ју је осетио, и примио је у целини са свим последицама, још недавно код Фење, после првих њених речи. Па ипак, крај све одлучности, било му је мутно у души, мутно до бола: ни та одлучност не даде му мира. И сувише је много штошта било иза њега и мучило га. И чудно му је било то понекад: сам је написао своју осуду пером на хартији: „Уништавам себе и кажњавам“; и хартија је била ту, у његовом џепу, спремна, и већ напуњен пиштољ. Он је већ одлучио како ће сутра дочекати прву пламену зраку „златокосог Феба“, међутим, са прошлошћу, са свим оним што је стојало иза њега и што га је мучило ипак није могао да раскрсти; он је то с болом осећао и мисао о томе бола му је душу очајањем. Путем, у један мах, дође му да заустави Андреја, да искочи из кола, да извади напуњени пиштољ и да сврши све не сачекавши свануће. Али тај тренутак пролете као варница. А и тројка је летела, „гутајући простор“, и према томе како се приближавао циљу, и мисао на њу све му је јаче и јаче обузимала душу и одгонила све остале страшне утваре од његовог срца. О, тако би волео да је види, макар за трен, макар издалека! „Она је сад с њим, са својим пређашњим милим, е па баш да видим како је то она сад с њим; ништа ми друго и не треба.“ И никад још није избијало из његових груди толико љубави према тој кобној за његову судбину жени, толико новог, још никад доживљеног осећања, неочекиваног чак и за њега самог, осећања нежног као молитва у ком је пред њом нестајао. „И нестаћу!“ - проговори он наједном у наступу некаквог хистеричног усхићења.

Јурили су већ скоро цео сат. Митја је ћутао, а ни Андреј, премда је био човек разговоран, сад не прозбори ни речи, баш као да се бојао да говори; само је живо терао своје „раге“, своју кулашасту, мршаву, али живахну тројку. Док наједном Митја, страшно узнемирен, викну:

- Андреју! А шта ако они већ спавају?

То му наједном паде на памет; досад ни мислио није на то.

- Сигурно су већ легли, Дмитрију Фјодоровичу. Митја се болно намршти: збиља, он, ето, долеће... с таквим осећањима... кад тамо, а они спавају... спава можда и она, тамо... Осећање гнева ускипе у његовом срцу.

- Потерај, Андреју, јури, Андреју, што брже! - викну као ван себе.

- А можда и нису још полегали - закључи Андреј, поћутавши. - Тимофеј ми рече да их се тамо много скупило...

- На станици?

- Не на станици, него код Пластунових, у кафани - то вам је онако, приватна станица.

- Знам; па како то велиш: да их је много? Откуда много? Ко су ти? - плану Митја и страшно се узнемири при тој неочекиваној вести.

- Па, причао је Тимофеј: све сама господа; из града двојица, ко су - не знам, само каже Тимофеј: двојица су од овдашње господе, и она двојица што су као допутовала, а можда има и још кога - нисам га баш много испитивао. Засели, каже, па се картају.

- Картају се?

- Зато можда и не спавају ако су сели да се картају. Биће сад једанаест сати, више неће бити.

- Терај, Андреју, терај! - опет викну Митја немирно.

- Хтео бих да вас питам, господине - поче опет Андреј, поћутавши мало - само се бојим да вас не наљутим, господару.

- А шта?

- Па, ето, малочас вам Федосја Марковна пала пред ноге, молила вас да јој госпођу не убијете, и још неког... а ја вас, господару, сад возим тамо... Опростите ми, господару, ја то онако због савести, можда сам и што глупо рекао.

Митја га наједном зграби за рамена.

- Јеси ли ти кочијаш? Кочијаш? - поче он као помаман.

- Кочијаш...

- А знаш ли ти да другима треба правити пут. Зар ако си кочијаш да пут препречаваш, да газиш? Не, кочијашу, немој да газиш! Не сме се газити човек, не сме се људима живот кварити; а ако си га покварио, ти казни самог себе... ако си га покварио, ако си упропастио нечији живот, казни себе и путуј.

Све се то оте из Митје као у правој хистерији. Премда се Андреј много чудило господину, али разговор ипак подржа.

- Право кажете, поштовани Дмитрију Фјодоровичу, ту сте у праву да не треба човека газити, а ни мучити као ни сваког другог створа, јер сваки створ је створен. Ето, на пример, коњ, а други га сатире, ето и ми кочијаши!... И нико их не може задржати - терају, терају као без главе!

- У пакао? - прекиде га наједном Митја и засмеја се својим неочекиваним кратким смехом. - Андреју, проста душо - зграби га он опет снажно за рамена - говори: хоће ли Дмитриј Карамазов dospети у пакао? Шта мислиш?

- Не знам, роде мој, то од вас зависи, јер ви сте... Видиш, господару, кад је син божји на крсту био распет и умро, он је сишао с крста право у пакао и ослободио све грешнике који су се мучили. И пакао се растужи, јер је мислио да му више нико неће доћи од грешника, а рећи ће тада паклу Господ: „Не тугуј, пакле, јер ће ти одсад долазити разне велможе, управитељи, главне судије и богаташи, и бићеш пун онако исто као што си био од искона до онога дана кад опет дођем.“ То вам је тачно, било је тако речено.

- Народна прича, дивота! Ошине тог левака, Андреју!

- Ето вам, дакле, господару, за кога је пакао одређен! - ошину Андреј левака; - а ви сте нам, господару, свеједно као неко мало дете... тако ми вас почитујемо... Па премда сте пргави, господару, то је истина, али због ваше доброте ће вам Господ опростити.

- А ти, хоћеш ли ми ти опростити, Андреју?

- А шта ја да вам праштам? Ви мени ништа нисте учинили?

- Али за све, за све - ти сам. Ето, сад, одмах, овде на путу, хоћеш ли ми опростити у име свих? Говори, народна душо!

- Ох, господару! Страх ме и да вас возим, чудан је некако ваш разговор...

А Митја не чу добро. Он се као ван себе молио богу и унезверено шапутао у себи:

„Господе, прими ме са свим мојим безакоњем, али ми не суди. Пусти ме без суда свога... Не суди ми, јер сам ја себе осудио; не суди јер те волим, Господе! Мрзак сам, али те волим: посијеш ли ме у пакао, и тако ћу те воleti, и отуд ћу викати да ћу те воleti во вјеки вјеков... Али дај и мени да до краја волим... овде, сад да волим свега још пет сати, до пламеног зрака твојег... Јер волим краљицу душе своје. Волим је и не могу је не воleti. Тиме свега видиш. Долетећу, пашћу пред њом: право имаш што си ме мимоишао... Збогом, и заборави своју жртву, не узнемируј се због мене никад!“

- Мокро! - викну Андреј показујући испред себе бичем.

Кроз бледи ноћни мрак наједном се зацрне чврста маса зграда разбацаних на огромном простору. Село Мокро могло је имати до две хиљаде становника, али у овом тренутку оно је све већ спавало, и тек овде-онде из мрака светлукла су још по нека светла.

- Терај, терај, Андреју, долазим! - узвикну Митја као у некој врућици.

- Не спавају! - рече опет Андреј, показујући бичем на гостионицу Пластунових, која је била на самом улазу у село, и на којој су свих шест прозора са улице били јако осветљени.

- Не спавају! - радосно прихвати Митја - граби, Андреју! терај у галопу, звони, дојури са тутњавом. Нек се зна ко је дошао! Ја долазим! Ја, главом! - викаше Митја као махнит.

Андреј потера измучену тројку галопом, и збиља са тутњавом дојури пред високе улазне степенице, и заустави знојаве и задихане коње. Митја скочи с кола, а власник гостионице, који је већ полазио да спава, изађе да види са степеница ко је то тако дојурио.

- Трифоне Борисичу, јеси ли ти то?

Домаћин се наже, загледа се, као без душе потрча са трема, и у понизном усхићењу полете ка госту. - Господару, Дмитрију Фјодоровичу! Та јесте ли ви то?

Тај Трифон Борисич био је једар и здрав сељак средњег стаса, са мало гојазним лицем, израза строгог и непомирљивог, према мокринским сељацима нарочито, али који је имао дара да брзо да свом лицу најпокорнији израз кад би омирисао да ће ћарити. Облачио се руски; носио је кошуљу са оковратником која се закопчава укосом, и капут на струк. Имао је доста пара, али је непрестано сањао о некаквој вишој улози. Више од пола сељака било је у његовим канцама, сви су му до грла били дужни. Узимао је од спахија земљу под закуп, а и сам ју је куповао, а земљу су му обрађивали сељаци за дуг, из кога се никад нису могли искобељати. Био је удовац и имао четири одрасле кћери; једна је била већ удовица, живела је код њега са два женска мала детета, његовом унучади, и радила му као надничарка. Друга кћи - сељанка, била је удата за чиновника, неког бившег ћату, и у једној од гостионичких соба на зиду могла се видети међу

породичним фотографијама најситнијих размера и фотографија чиновничкиња у униформи и са чиновничким еполетама. Две млађе кћери, кад би славила црква, или кад би некуд пошле у госте, облачиле су плаве или зелене хаљине, сашивене по моди, стегнуте позади и са предугачким шлепом, али би се већ сутрадан ујутру, као и сваког дана, дизале чим сване, па би са брезовим метлама у рукама чистиле собе, износиле помије и ђубре иза путника. Крај свих спечаљених хиљадица, Трифон Борисич је врло волео да ушићари од госта који се код њега весели, па сетивши се сад да није ни месец дана прошло како је за један дан зарадио од Дмитрија Фјодоровича, за време његове теревенке са Грушењком, преко двеста рубаља, ако не и свих триста, дочека га сад радосно и услужно - већ само по томе како је дојурио пред његову кућу, Трифон намириса да ће опет бити цара.

- Господару, Дмитрију Фјодоровичу, да ли то вас опет видимо?

- Стани, Трифоне Борисичу! - поче Митја; - пре свега, најглавније: где је она?

- Је л' Аграфена Александровна? - одмах разумеде гостионичар проициљиво се загледајући у Митјино лице. - Па и она ту... борави...

- С киме, с киме?

- Гости на пропутовању... Један је чиновник, биће да је Пољак, судећи по разговору; он је по њу и послао кола одавде; а други му је пријатељ или сапутник, ко га зна: цивилно су обучени...

- Па шта, веселе се? Јесу ли богати?

- Какво весеље! Ситна риба, Дмитрију Фјодоровичу.

- Ситна? А они други?

- Ти су из града, два господина... Из Черње се враћали, па овде остали. Један, онај млађи, чини ми се да је род господину Миусову, само сам, ето, заборавио како се зове... а другог, мислим, да и ви познајете: спахија Максимов; свратио, каже, да се помоли, тамо у наш манастир, и сад путује с тим младим рођаком господина Миусова...

- И никог више нема?

- Никог.

- Чекај, ћути, Трифоне Борисичу, говори сада најглавније: шта она ради? Како је она?

- Па ено малочас је дошла и седи с њима.

- Је ли весела? Смеје ли се?

- Не, чини ми се, не смеје се баш много... Чак јој је, канда, и досадно, оном младићу је косу гладила.

- Је ли Пољаку, официру?

- Откуд је он младић. А није ни официр! Не, господару, не њему, него оном Миусовљевом нећаку, оном младом... ето сам му заборавио име!

- Калганов?

- Да, да - Калганов.

- Добро, видећу шта је. А картају ли се?

- Картали се па престали, чај попили, сад је чиновник искао слатке ракије.

- Чекај, Трифоне Борисичу, чекај, мили, то ћу ја сам видети. Сад одговарај најглавније: има ли Цигана?

- Цигани се сад никако не чују, Дмитрију Фјодоровичу; отерала их власт; него има овде чивуга, у цимбале свирају и у виолине, у Рождественском, па би се могло по њих послати макар и сад. Доћи ће.

- Да пошаљеш, неизоставно да пошаљеш! - узвикну Митја. - А и девојке можеш пробудити, као онда, нарочито Марју, па и Степаниду, Арину. Двеста рубаља за хор!

- Та за те паре све ћу ти село подићи иако су полегали да чмавају. Него, вреде ли, господару Дмитрију Фјодоровичу, вреде ли овдашњи сељаци такве пажње, или, рецимо, девојке? Зар таквим грубим геацима толике паре да дајете? Зар он, наш сељак цигаре да пуши! а ти си им давао. Та он, несрећник, сав смрди. А девојке су све, колико год их има, вашљиве. Него ћу ти ја кћери своје забадава пробудити! Без толике суме! Само, полегале су да спавају; али ја ћу њих ногом у леђа, па ћу их нагнати да ти певају... Геаке сте ономад шампањцем појили - е-ех!

Трифон Борисич је узалуд жалио Митју: он му је сам, оно пре, пола туцета флаша са шампањцем сакрио, и под столом је нашао и одмах крадом стиснуо у шаку новчаницу од сто рубаља. И тако му и остаде у шаци.

- Трифоне Борисичу, ја сам тада спискао овде више од једне хиљадарке. Сећаш ли се?

- Спискали сте, драги, како се не бих сећао! Три хиљадице сте ваљда код нас оставили!

- Е па и сад сам за то дошао, видиш!

И он извади и поднесе под нос гостионичару свој свежањ новчаница.

- А сад чуј и разуми: за један сат стићи ће вино, закуске, паштете и бомбоне - све одмах носи горе. Ово сандуче што је код Андреја, и њега одмах горе, да се отвори и одмах да се служи шампањац... А главно - девојака, девојака! И Марја нипошто да не изостане...

Он се окрену колима и извуче испод седишта кутију са пиштољима.

- Да ти платим, Андреју! Ево ти петнаест рубаља за кола, а ево ти педесет за ракију... за добру вољу, за љубав твоју... Упамти господина Карамазова!

- Бојим се, господине!... - поколеба се Андреј - дајте пет рубаља за ракију, али више нећу примити. Трифон Борисич је сведок. И опростите ми моју глупу реч...

- А што се бојиш? - одмери га погледом Митја. - Најпосле, бестрага ти глава ако је тако! - викну он бацајући му пет рубаља. - А сад, Трифоне Борисичу, да ме кришом одведеш, и дај ми да их све прво негде из прикрајка погледам, али тако да они мене не примете. Где су они? У плавој соби?

Трифон Борисич обазриво погледа Митју, али одмах послушно изврши што је захтевао: опрезно га одведе у ходник, сам уђе у прву велику собу, одмах до оне у којој су гости, и изнесе из ње свећу. Затим полако уведе Митју и намести га у углу, у мраку, одакле је слободно могао гледати друштво а да они њега не виде. Али Митја није дуго гледао, а није ни могао; он виде њу, и срце му стаде јако куцати, пред очима му се смрче. Она је седела за столом са стране, у наслоњачи, а одмах до ње, на канабету леп и још врло млад, Калганов; она га је држала за руку и изгледа да се смејаше, а он, не гледајући у њу, нешто је гласно говорио, чисто љутито, Максимуму, који је седео с друге стране стола према Грушењки. А

Максимов се нечему јако смејао. На канабету је седео он, а крај канабета на столици, до зида, некакав други непознати. Онај што је седео заваљен на канабету пушио је лулу и Митји се учини да је то некакав подебео, широког лица човечуљак, изгледа онижег стаса и као због нечег љут. А његов пријатељ, онај други непознати, учини се Митји необично високог стаса. И више ништа није могао видети. Заста му дах. Ни тренутка није могао више издржати, остави кутију с пиштољима на орман и право, са стрепњом у срцу, упути се у главну собу ономе друштву.

- Ах! - цикну престрављена Грушењка приметивши га прва.

VII

БИВШИ И НЕОСПОРНИ

Митја својим брзим и дугим корацима приђе сасвим столу.

- Господо - поче он гласно, скоро вичући, али застајући при свакој речи - ја... ја ништа нећу! Не бојте се! - узвикну он - ја нећу ништа, ништа - окрену се он наједном Грушењки, која се одмакла у наслоњачи према Калганову и снажно се ухватила за његову руку. - Ја... ја такође идем. Ја ћу само до сутра. Господо, путник намерник... може ли с вама до сутра? Само до сутра, последњи пут у овој истој соби?

То говорећи, обрати се оном подебелом човечуљку што је седео на канабету са лулом. Овај достојанствено склони са усана лулу и строго рече:

- Пане, ми смо овде приватно. Има и других соба.

- Па то сте ви, Дмитрију Фјодоровичу! А што ви то тако? - одазва се Калганов - та седите, с нама, добро нам дошли!

- Здраво, мили човече... и неоцењиви! Ја сам вас увек поштовао... - радосно се и бурно одазва. Митја пруживши му одмах руку преко стола.

- Ах, како јако стежете! Поломићете ми прсте - засмеја се Калганов.

- Да, тако он увек стеже, увек тако - весело се одазва Грушењка, још се бојажљиво смешећи, али као уверена, по Митјином изгледу, да неће правити скандала, и загледајући се у њега са страшним љубопитством и још увек узнемирено. Било је нечег у њему што ју је страшно изненадило; и никако се од њега није надала да ће у оваквом тренутку тако ући и тако проговорити.

- Здраво! - слатко се одазва с леве стране и спахија Максимов.

Митја полете и к њему.

- Здраво! Зар сте и ви ту? Како ми је мило што сте и ви ту! Господо, господо, ја... - Он се наново обрати пану с лулом, очевидно налазећи да је он овде прва

личност. - Ја сам летео... Ја сам хтео да последњи дан и последњи час свој проведем у овој истој соби... где сам обожавао... своју краљицу! Опрости, пане - викну он плаховито - ја сам летео и заклео сам се... О, не бојте се, последња ноћ моја! Да попијемо, пане, чашу помирења! Одмах ће вам се донети вино... Донео сам, ево, ово (он нагло извади свој свежањ новчаница). - Дозволи, пане! Ја хоћу музику, буку, грају, све као и пре... Али црв, непотребни црв ће пузити мало још по земљи, и више га неће бити! Хоћу да се у последњој својој ноћи сетим дана своје радости!...

Скоро је изгубио дах; он много, много шта хтеде рећи, а испадеше само чудни узвици. Пан је непомично посматрао, час њега, час свежањ новчаница! Гледао је у Грушењуку и био очевидно у недоумици.

- Ако допусти моја крулова²... - поче он.

- Ма шта је то крулова? Је ли то краљица, шта ли? - прекиде га наједном Грушењка. - Баш ми је смешно како то сви говорите. Седи, Митја, и шта то причаш? Не плаши ме, молим те. Је ли да ме нећеш плашити? Је ли да нећеш? Ако нећеш, онда волим што си дошао.

- Зар ја, ја да те плашим? - викну наједном Митја подигавши увис руке. - О, прођите слободно, пролазите, нећу вам сметати!... - И он се наједном, сасвим неочекивано за све, а и за себе самог, скљока на столицу и бризну у плач, окренувши главу на супротну страну, а рукама снажно обухвати наслон од столице као да га грли.

- Ето, ето, какав си! - прекорно узвикну Грушењка. - Ето исто је такав и к мени долазио? Тек наједаред почне нешто причати, а ја ништа не разумем. И једанпут се баш овако расплакао; а сад ево по други пут - срамота! што плачеш? *Бар да имаш зашто!* - додаде она наједном загонетно, и некако раздражено наглашавајући сваку своју реч.

- Ја... ја не плачем... Здравом да сте ми! - окрену се он на столици, и наједном се засмеја, али не својим дрвенастим и испрекиданим смехом, него некаквим нечујним, дугим, нервозним, дрхтавим.

- Ето сад опет... Та разведри се, разведри се! - наговарала га је Грушењка. - Врло ми је мило, Митја, чујеш ли, врло ми је мило. Ја хоћу да он седи с нама! - обрати се она заповеднички као свима, премда су њене рећи очевидно биле намењене само ономе што је седео на канабету. - Хоћу, хоћу! А ако он оде, отићи ћу и ја - то да знате! - додаде, и очи јој наједном успламтеше.

- Што изволи моја царица, то је закон! - рече пан галантно пољубивши руку Грушењкину. - Молим пана у нашу компању! - обрати се он љубазно Митји. Митја већ устаде као са очигледном намером да поново избаци какву тираду, али испадде друго.

- Да пијемо, пане! - пресече он наједаред место беседе.

Сви се засмејаше.

- Господе! А ја већ мислила да хоће опет да говори - нервозно узвикну Грушењка. - Чујеш, Митја - одлучно додаде она - више немој да скачеш; а што си шампањац донео, то је лепо. И ја ћу пити; ове слатке ракије у уста узети не могу. А

² Крулова (пољски) - краљица.

најбоље је што си се сам довезао, јер овде је врло досадно... Само, јеси ли опет дошао да банчиш? Та стави те паре у џеп! Откуд ти толики новац?

Митја, у чијој руци су још непрестано биле згужване новчанице, које јако упадоше свима у очи, а нарочито пановима, брзо их и збуњено стрпа у џеп. Он поцрвене. У истом тренутку гостионичар донесе отчепљену флашу шампањца на послужавнику и чаше. Митја је већ зграбио флашу, али се тако саплете да заборави шта с њом треба да чини. Њу узе од њега Калганов и уместо њега насу вино.

- Још једну флашу! - викну Митја гостионичару и заборавивши да се куцне са паном кога је онако свечано позивао да попије с њим чашу измирења, наједном искапи своју чашу сам не чекајући никога. Лице му се одједном измени. Место свечаног и трагичног израза, са којим је ушао, појави се нешто скоро детињасто. Он као да се наједном примирио и спласнуо. Гледао је на све бојажљиво и радосно, често и нервозно смејући се, са захвалним изразом кученцета које је нешто скривило, али које су ипак пустили у собу и милују га. Као да је све заборавио, разгледао их је са усхићењем, са детињским осмехом. Грушењу је гледао непрестано се смејући, и примакао је своју столицу до саме њене наслоњаче. Мало-помало, разгледао је оба пана, премда још није стекао јасну слику о њима. Пан на канабету поражавао га је својим држањем, пољским нагласком, а што је најглавније - лулом. „И шта онда, баш је лепо што пуши на лулу“ - размишљао је Митја. Мало опуштено, скоро већ четрдесетогодишње лице паново, са врло малим носићем, испод кога су се видела два танана брчића, нафарбана и дрска, не подстицаху Митју засад баш ни на какво размишљање, чак ни бедна власуља панова, направљена у Сибиру, с врло глупо напред зачешљаним зулуфима не изненади Митју нарочито; „значи, тако и треба кад носи власуљу“ - настави он да размишља раздрагано. Други пан, који је седео до зида, млађи од пана на канабету, који је гледао на читаво друштво дрско и изазивачки и са ћутљивим презиром слушао општи разговор, изненади Митју само својим врло високим стасом, врло несразмерним према стасу пана који је седео на дивану. „Да устане, био би висок до таванице“ - сину Митји кроз главу. Паде му на памет такође да је тај високи пан, вероватно, пријатељ и трабант пана на канабету, као неки његов „телохранитељ“, и да мали пан са лулом, наравно, командује високом пану. Али и то све чинило се Митји врло добро и у реду. У кученцету утрну свако супарништво. По Грушењки и по загонетном тону неких њених реченица још ништа не могаде да види; само је разумео, дрхтећи свим својим срцем, да је она према њему нежна, да му је „опростила“, и крај себе га посадила. Био је ван себе од усхићења видевши како је сркнула вина из чаше. Али ћутање целог друштва као да га наједном утуче, и он поче да их све мери са изразом ишчекивања: „Што ми ту седимо? Што ништа не почињете, господо?“ - као да су говориле његове избуљене очи.

- Овај овде непрестано трућа, и ми смо се сви смејали - поче наједном Калганов, као погодивши Митјину мисао и указујући на Максимова.

Митја се нагло загледа у Калганова, а затим одмах у Максимова.

- Трућа? - засмеја се он својим кратким дрвенастим смехом, као нечим обрадован - ха-ха-ха!

- Да. Замислите, он тврди да се, наводно, сва наша коњица двадесетих година поженила Пољкињама; то је страшна бесмислица, је л' те?

- Пољкињама? - прихвати Митја, али сад сасвим усхићен.

Калганов врло добро разумеде Митјине односе према Грушењки; досећао се како стоји и са паном, али све то њега није много занимало, чак га можда никако није занимало; њега је највише интересовао Максимов. Он је доспео овамо са Максимовом случајно; а панове је први пут у животу видео сад, ту у гостионици; Грушењку је познавао и раније, и једном је чак био код ње с неким: тада јој се није допао. Али ту је она на њега врло љубазно гледала: до доласка Митјиног била је умиљата, но он је остајао некако неосетљив. Био је то младић тек од двадесет година, кицошки обучен, са врло милим белим лицем и дивном густом смеђом косом. На том белом лицу беху лепе отвореноплаве очи, са паметним, а неки пут и дубоким изразом, који није одговарао његовим годинама; овај је младић неки пут говорио и гледао сасвим као дете, и тога се ни најмање није стидео, чак је и сам то увиђао. Уопште, био је врло оригиналан, чак ћутљив, премда увек љубазан. Неки пут би се у цртама његовог лица указало на часак нешто укочено и тврдоглаво: он гледа у вас, слуша шта говорите, а овамо као да упорно сањари о нечем свом. Час би постајао млитав и лен, час би се наједном почео узбуђивати, очигледно због ништавног узрока.

- Замислите, ја га већ четири дана водим са собом -настави он, некако лено отежући речи, али без икаквог разметања, сасвим природно - сећате ли се, откад га је ваш брат из кочија избадио, те је онако треснуо. Тада ме је тиме врло заинтересовао и ја сам га узео к себи у село, и ето непрестано лаже, тако да га се стидим. Сад га водим натраг...

- Пан није видео пољску рањи i муви sto bit ne moglo³ - примети Максимову пан са лулом.

Пан са лулом говорио је руски доста добро, далеко боље него што се правио. Руске речи, ако их је употребљавао, квариио је намерно, на пољски начин.

- Па и моја је жена била пољска пана - насмеја се, у одговор, Максимов.

- А зар сте служили у коњици? Јер ви сте о коњици говорили? Па зар сте коњаник? - одмах се умеша Калганов.

- Заиста, зар је он коњаник! Ха-ха! - узвикну Митја, који је жудно слушао и свој упитни поглед обраћао сваком који би почео говорити као да богзна шта очекује да чује.

- Не, видите ли... - окрену му се Максимов - ја о томе да су тамо те, те пањенке... лепе... па кад одиграју са каквим нашим уланом мазурку... чим одигра с њим мазурку, одмах му скочи у крило - као маче бело... а пан-тата и пана-мамица виде то, и дозвољавају... и дозвољавају... а улан сутра већ иде и руку проси... да... руку проси, хи-хи! - смејао се Максимов.

- Пан је битанга! - промрмља високи пан на столици и пребаци ногу преко ноге. Митји само паде у очи његова огромна груба чизма са дебелим и каљавим ђоном. Уопште оба пана била су обучена доста алкаво.

- А зашто битанга? Што он то грди? - разљути се наједном Грушењка.

³ ... говори оно што није могло бити.

- Panji Agripina, pan vidzjel v poljskom kraju samo seljanke, a ne sljahetne panje
- примети пан са лулом Грушењки.

- Можеш у то бити уверен! - презриво одсече високи пан на столици.

- Ето сад! Та пустите човека да говори! Људи говоре, што им сметате? С њима је весело - заједљиво примети Грушењка.

- Ја не сметам, пањи - значајно примети пан са власуљом, погледавши дугим погледом Грушењку, и достојанствено ућутавши наново поче пушити лулу.

- Ма да, пан је сад истину рекао - опет плану Калганов, као да је реч о богзна чему. - Он у Пољској није ни био; шта има да прича о Пољској? Ви се нисте у Пољској оженили, је л' те да нисте?

- Нисам, него у смоленској губернији. Само је њу улан пре тога довео из Пољске, ту моју будућу жену, са паном-мамицом, и са татом, и још са једном рођаком са одраслим сином, баш из Пољске, из праве... а мени ју је уступио. То је био један поручник, врло добар младић. Најпре је хтео сам да је узме, па је онда није узео; показало се да је хрома...

- Дакле, хрому сте узели! - узвикну Калганов.

- Хрому, да. Мени су обоје они тада мало подвалили и сакрили. Ја сам мислио да она поскакује... непрестано је поскакивала, мислио сам да је то од доброг расположења...

- Од радости што се за вас удаје? - повика Калганов неким детињим звонким гласом.

- Да, од радости. А показало се да је сасвим из другог узрока. После, кад смо се венчали, она ми по венчању то исто веће признаде, и врло ме је дирљиво за извињење молила; преко баре је, каже, у младим годинама једном прескочила, и ножицу тако повредила, хи-хи!

Калганов се просто гушио од смеха, као какво дете; скоро паде на канабе. И Грушењка се насмеја. А Митја се сав топио од среће.

- Знате ли, знате ли, он сад истину говори, сад више не лаже - узвикнуо је Калганов обраћајући се Митји. - И знате ли, он се двапут женио; то је сад о првој жени говорио, а друга му је жена, знате, побегла, и жива је и данас, знате ли ви то?

- Та ваљда није? - брзо се окрену Максимуму Митја, изразивши необично изненађење на лицу.

- Да, побегла је, десила ми се та непријатност - скромно потврди Максимов. - Са једним мусју. А што је главно, пре тога је све моје имање на себе преписала. Ти си, вели, човек образован, ти ћеш наћи себи парче хлеба. Тако ме је удесила. Мени је једанпут један уважени архијереј приметио: „Једна ти је супруга била хрома, а друга и сувише лаконога“ - хи-хи!

- Чујте, чујте! - просто ускипе Калганов; - ако и лаже, а често лаже, он лаже једино да учини свима задовољство; а то није подло, није подло! Знате ли, ја га волим неки пут. Он је врло подао, али је природно подао. А? Како ви мислите? Други има разлога што је подао: хоће да извуче неку корист, а овај - просто, по својој природи... Замислите, на пример, он претендује (јуче се целим путем препирао) да је Гогољ у *Мртвим душама* њега описао. Сећате ли се; тамо има неки поседник Максимов, кога је Ноздрјов ишибао, па после био зато предат суду:

„што је у пијаном стању нанео поседнику Максимову увреду шибама“ - сећате ли се? И помислите само: овај сад претендује да је то баш он, и да је он био шибан! А може ли то бити? Чичиков је путовао најкасније двадесетих година, у почетку, тако да се године никако не подударају. Овај, дакле, није тада могао бити ишибан. Није могао бити, је л' те да није могао?

Тешко је било схватити због чега се Калганов тако жестио - али он се жестио искрено. Митја је и срцем и душом улазио у његове побуде.

- Па шта можете кад су га ишибали! - викну он смејући се.

- Није баш да су ме ишибали, него онако - убази наједном Максимов.

- Како онако? Или су вас ишибали или нису?

- Ktura godzina, пане?⁴ - обрати се високом пану на столици онај пан са лулом, са изразом досаде.

Тај слеже раменима место одговора: часовника ниједан није имао.

- Зашто да се не говори? Дајте и другима да причају. Зар ако је вама досадно, сви да ћуте? - умеша се опет Грушењка, очигледно намерно задиркујући.

Митји као да први пут нешто сину кроз главу. А пан овога пута одговори већ са очигледном љутњом:

- Панји, ја ніс не мувјен против, ніс не повједзјалем.⁵

- Е па лепо! а ти даље причај - викну Грушењка Максимову. - што сте сви заћутали?

- Ма и нема шта да се прича; све су то саме глупости - прихвати одмах Максимов са очигледним задовољством и мало се пренемажући; - па и код Гогоља је све то само у алегоријском облику, јер су код њега и сва презимена алегоријска. Ноздрјов није био Ноздрјов, него Носов, а Кувшињиков - то већ сасвим није ни налик, јер је он био Шкворњев. А Фенарди је збиља био Фенарди, само не Италијан, него Рус, Петров, а мамзел Фенарди била је лепа, и ножице у трикоу, лепе, сукњица кратка са шљокицама, и окретала се, али не четири сата, него свега четири минута... и све је освојила...

- Али зашто тебе ишибаше? Што ли те ишибаше? - викаше Калганов.

- Због Пирона - одговори Максимов.

- Због каквог Пирона? - викну Митја.

- Због француског познатог писца Пирона. Пили смо тада у великом друштву, у гостионици, на вашару. Они ме позваше, а ја почех најпре епиграме говорити: „Јеси ли ти то, Боало? Какво смешно одело!“ - А Боало одговара да се он спрема на маскенбал, то јест у купатило; хи-хи! а они разумели као да ја на њих циљам. Ја тад брже други изрекох, врло познат свим образованим људима, једак:

Ти си Сафо, ја сам Фаон, о томе се не препирем, али на велику жалост пута к мору ти још не знаш.

Они се још жешће нађоше увређени, и почеше да непристојно зато псују; ја, пак, на своју несрећу, да бих загладио грешку, испричах интелегентну анегдоту о Пирону, како га нису примили у Француску академију, а он, да би се осветио, написао епитаф за свој надгробни споменик:

⁴ Колико је сати?

⁵ Ја не противречим, ја ништа нисам рекао.

*Ci-gît Piron qui ne fut rien,
pas même acad émicien.⁶*

А они узеше па ме ишибаше.

- Ама зашто, зашто?

- Због мог образовања. Мало ли због чега могу људи човека ишибати! - кратко и поучно заврши Максимов.

- Оставите све то! све је то ружно, нећу више да слушам! Ја сам мислила да ће бити нешто весело - прекиде их наједном Грушењка.

Митја се трже и одмах престаде да се смеје. Високи пан диже се с места и са охолом изгледом човека коме је досадно у туђем друштву, поче шетати по соби из угла у угао, забацивши руке на леђа.

- Гле га, како шпарт! - презриво га погледа Грушењка.

Митја се узнемири, а уз то још примети да га пан на канабету љутито гледа.

- Пане! - викну Митја - пијмо, пане! И други пан да пије! Пијмо, пановје!

Он примаче три чаше и насу у њих шампањца.

- Живела Пољска, пановје! Пијем за вашу Пољску, за пољску земљу! - узвикну Митја.

- *Vardzo mi to miło, pane, wipiјem!*⁷ - проговори пан на канабету достојанствено и благонаклоно, и узе чашу.

- И други пан! како му оно беше име? Еј, јасновелможни! узми ту чашу! - пожури Митја.

- Пан Врублевски - рече пан на канабету. Пан Врублевски приђе столу гегајући се и стојећи прими своју чашу.

- За Пољску, пановје, живели! - викну Митја подигавши чашу.

- Сва тројица испише. Митја дохвати флашу и опет насу три чаше.

- А сад за Русију, пановје, и да се побратимо!

- Наспи и нама - рече Грушењка - за Русију ћу и ја да пијем.

- И ја - рече Калганов.

- Па и ја бих... за Русијушку, стару бабушку - засмеја се Максимов.

- Сви, сви! - викаше Митја. - Домаћине, дед још флашу!

Донесоше три преостале флаше од оних што је донео Митја. Он наточи свима.

- За Русију, живели! - рече он поново.

Сви, осим панова, испише, а Грушењка попи наискап своју чашу. Панови и не окусише.

- А ви, панови! - викну Митја. - Зар ви тако?

Пан Врублевски узе чашу, подиже је, и општрим гласом изговори:

- За Русију у границама до седам стотина седамдесет друге године!

⁶ Овде лежи Пирон, који ништа био није, чак ни члан Академије.

⁷ То ми је врло мило, господине, пијмо.

- Oto bardzo pjenknje!⁸ - викну други пан, и обојица наједном искапише своје чаше.

- Мазгови сте ви, панови! - оте се Митји.

- Па-не! - викнуше оба пана са претњом, накострешивши се на Митју као петлови.

Нарочито плану пан Врублевски.

- Ale ne možno ne mjes slobosci do svojego kraju?⁹ - викну он.

- Да ћутите! Не свађајте се! Нећу да чујем за свађу! - викну Грушењка заповеднички и дупи ножицом о под. Лице јој плану, очи севнуше: малочас испијена чаша шампањца учини своје. Митја се страшно уплаши.

- Пановје, опростите! Ја сам крив, нећу више. Врублевски, пане Врублевски, нећу више!...

- Та ћути бар ти, седи! Ох, ала је глуп! - јетко и љутито обрегну се на њега Грушењка.

Сви седоше и ућуташе, сви гледаху једно у друго.

- Господо, свему сам ја узрок! - поче опет Митја, ништа не разумевши у Грушењкиној примедби - али што сад седимо? Шта да радим сад... па да буде весело, опет весело?

- Ах, збиља, ово је страшно невесело - лењо процеди Калганов.

- Да играмо наше-ваше, као и малочас... - засмеја се наједном Максимов.

- Наше-ваше? Дивота! - прихвати Митја - ако само панови...

- Puzno,¹⁰ pane! - некако се нерадо одазва пан на канабету.

- То pravda¹¹ - одобри и пан Врублевски.

- Puzno? Шта је то „пuzно“? - запита Грушењка.

- То значи касно, пањи, касно, касно време - разјасни пан на канабету.

- Увек је њима доцкан, и све они не могу! - скоро цикну од љутине Грушењка.

- Седи ту, досадно им, па хоће да је и другима досадно. До твог доласка, Митја, све су ето тако ћутали и разметали се преда мном...

- Богињо моја! - викну пан на дивану - со muvis, to sjen stane. Vidzen nelasken, i jest smutni. Jestem gotuv,¹² пане - доврши он обраћајући се Митји.

- Почиињи, пане - прихвати Митја, вадећи из џепа новчанице и издвајајући две стотинарке на сто.

- Хоћу, пане, да ми много однесеш. Ево ти карата, држи банку!

- Карте да буду гостионичареве, пане! - упорно и озбиљно рече мали пан.

- То najljepši sposub¹³ - одобри му пан Врублевски.

- Гостионичареве? Лепо, разумем, нек буду гостионичареве, то вам је паметно, пановје! Карте! - нареди Митја гостионичару.

⁸ Е, то ти ваља!

⁹ Зар је могућно не волети своју отаџбину?

¹⁰ Касно је.

¹¹ Истина је.

¹² Што рекнеш, то ће бити. Видим нерасположење, па сам и ја тужан. Готов сам.

¹³ То је најбољи начин.

Гостионичар донесе нераспечаћен пакетић карата и рече Митји да се већ купе девојке, чивути са цимбалима ће јамачно такође доћи, а тројка са намирницама још није стигла.

Митја скочи од стола и потрча у другу собу да одмах нареди што треба. Али дођоше само три девојке; Марја још није била ту. Па ни сам није знао шта да нареди и зашто је истрчао: рече само да се из сандука изваде слаткиши, киселе бомбоне и карамеле и да се подели девојкама.

- И Андреју ракије, ракије Андреју! - заповеди на брзу руку - увредио сам Андреја!

Ту му додирну раме Максимов, који дотрча за њим.

- Дајте ми пет рубаља - шапну он Митји - и ја бих да рескирам на наше-ваше, хи-хи!

- Дивота, прекрасно! Ево вам десет!

Он извуче опет све новчанице из џепа и нађе десет рубаља.

- А ако изгубиш, дођи опет, дођи опет...

- Добро - радосно прошапута Максимов и потрча у салу.

Врати се одмах и Митја и извини се што их је пустио да га чекају. Панови су већ сели и распечитали карте. Гледали су много љубазније, скоро умиљато. Пан на канабету припали нову лулу и спреми се да баца; на лицу му се исписа чак нешто свечано.

- На мјесца, раповје!¹⁴ - објави пан Врублевски.

- Не, ја нећу више играти - одазва се Калганов - ја сам малочас изгубио педесет рубаља.

- Pan bil nešćenstlivi, pan može bit opet šćenstlivim¹⁵ -примети му пан на канабету.

- Колико има у банци? Колико да ставим у банку? - ватрено упита Митја.

- Sluham, panem može sto, može dvjescje,¹⁶ колико будеш хтео.

- Милион! - засмеја се Митја.

- Пан капитан је, можда, слушао за пана Подвисоцкего?

- Каквог Подвисоцког?

- У Варшави банку држи на кога је ред. Долази Подвисоцки, види tisíc zlotih;¹⁷ игра ва-банк. Banker muvi:¹⁸

„Пане Подвисоцки, играш у злато или у част?“ - „У част, пане“ - муви Подвисоцки. „Тем лјереј,¹⁹ пане.“ Банкер меће талију, Подвисоцки узима хиљаду дуката. „Почекај, пане“ - muvi banker, извуче фиоку и даје му милион - „berі, pane, eto jest tvoj rahunek.“²⁰ Јер банка је износила - милион. - „Па ја то нисам знао“ -

¹⁴ Свак на своје место.

¹⁵ Пан није имао среће, пан може бити опет срећан.

¹⁶ Двеста.

¹⁷ Хиљаду златника.

¹⁸ Каже.

¹⁹ Тим боље.

²⁰ То је твој рачун.

muvi Podvisocki!. - „Pанe Podvisocki“ - muvi banker - „ти си се кладио у част, па и ми у част.“ И Подвисоцки узe милион.

- То није истина - рече Калганов.

- Pанe Kалганов, v шљaхeтнoј кoмпaнији тaк мувиc нe рђистoји.²¹

- Баш ће ти Пољак који се коцка дати милион! - узвикну Митја, али се одмах трже: - Опрости, пане, крив сам, опет сам крив, даће, даће милион на хонор, на пољску част! Чујеш ли како ја говорим пољски, ха-ха! Ево мећем десет рубаља на пуба.

- А ја рубљицу на даму, на херц, на лепотицу, на пањеночку, хи-хи - ситно се засмеја Максимов, извукавши своју даму, и као желећи да сакрије од свију, примаче се сасвим близу столу и брзо се прекрсти испод стола. Митја доби. Доби и рубаља.

- Још четвртину! - викну Митја.

- А ја опет рубаљу, ја ћу просто, помало и просто -блажено мрмљаше Максимов, сав срећан што је добио рубаљу.

- Пропала! - узвикну Митја. - Седмицу на *не*. Изгуби и на *не*.

- Престаните! - рече наједном Калганов.

- На *не*, на *не* - удвостручавао је Митја улоге; али ма шта да је стављено на *не*, све му је пропадало. Међутим, рубаље су добијале, једна по једна.

- На *не!* - рикну Митја разјарен.

- Dвјесцје си изгубио, пане! Хоћеш ли још *dvјescје secovati?* - упита пан на канабету.

- Како, двеста сам већ изгубио. Онда још двеста! И свих двеста на *не!*

И извукавши новац из џепа, Митја баци тих двеста рубаља на даму, коју Калганов изненада покри руком:

- Доста! - узвикну он својим звонким гласом.

- Ма шта ви то? - избуљи се Митја на њега.

- Доста, нећу! Немојте више играти.

- Зашто?

- Зато. Пљуните, па се губите, ето зашто. Не дам вам више да се коцкате.

Митја га је гледао чисто унезверено.

- Остави се Митја - он можда право каже: ионако си већ много изгубио - рече Грушењка са необичним призвуком у гласу.

Оба пана се наједном дигоше с места са страшно увређеним изразом.

- *Žartuješ*²², пане? - рече мали пан строго погледајући у Калганова.

- *Jak sjen rovažlaš to govis, pane!*²³ - раздера се на Калганова пан Врублевски.

- Не вичите, не вичите! - узвикну Грушењка. - Ех, ћурани!

Митја их је све редом гледао; наједном га изненади нешто на Грушењкином лицу, и у истом тренутку му нешто сасвим ново сину кроз главу, чудна нова мисао!

²¹ У пристојном друштву се тако не разговара.

²² Шалиш се.

²³ Како се усуђујете тако нешто радити!

- Пани Агрипина! - поче мали пан сав поцрвенео од жестине, кад му наједном приђе Митја и лако га удари по рамену.

- Јасновелможни, на две речи!

- Šego hсеš, pane?²⁴

- У ону собу, у ону одају - две речи да ти кажем, лепе, најлепше - бићеш задовољан.

Мали пан се зачуди и неверљиво погледа у Митју. Ипак одмах пристаде, али под неизоставним условом да с њим пође и пан Врублевски.

- Је ли телохранитељ? Па добро - нек пође и он, и он ми треба, чак неизоставно! - викну Митја. - Напред, панови!

- А куда ћете? - узнемирено их упита Грушењка.

- Очас ћемо се вратити - одговори јој Митја. Некаква смелост, некаква неочекивана бодрост сину на његовом лицу; пре једног сата ушао је у собу са сасвим другим изразом. Одведе панове у собу десно, не у ону велику где се купио девојачки хор и где се постављао сто, него у спаваћу, у којој су се налазили ковчези, бошче и две велике постеље са нагомиланим цицаним јастуцима који се издизаху до таванице. Ту на малом глатком сточићу, у самом углу, горела је свећа. Пан и Митја седоше крај тог сточића један према другом, а крупни пан Врублевски са стране, метнувши руке на леђа. Панови гледаху строго, али са очигледном радозналошћу.

- Še mogen služić panu?²⁵ - протепала мали пан.

- Па ево чим, пане: ја много нећу говорити: ево ти паре - он извади своје новчанице - ако хоћеш, три хиљаде - узми их, па иди куд знаш.

Пан је гледао испитујући, са исколаченим очима - просто се упио очима у Митјино лице.

- Tši tisjonci, pane?²⁶

Он се згледа са Врублевским.

- Tši, panove, tši! Чуј, пане: ја видим да си ти човек паметан. Узми ове три хиљаде, па иди до сто ђавола и Врублевског поведи - чујеш ли? Али да одмах, овога часа, и то занавек - разумеш, пане, занавек - ето баш на ова врата изађеш, шта имаш тамо: капут, бунду? Ја ћу ти изнети. Овог часа ће ти се упрегнути тројка и - do vidzenja, pane! А!

Митја је са поуздањем очекивао повољан одговор. Није сумњао. Нешто необично одлучно прелете преко пановог лица.

- А паре, пане?

- С парама, пане, ево како ћемо: пет стотина рубаља ћу ти овог часа дати за кочијаша и као капару, а две хиљаде пет стотина сутра у граду; - кунем ти се чашћу, добићеш их, створићу ти их, испод земље ћу ти створити! - викну Митја.

Пољаци се опет згледаше. Лице паново поче се мењати нагоре.

- Седам, седам стотина, а не пет стотина, сад, овога часа у руке! - повиси Митја, осетивши нешто неповољно. - Шта је, пане? Не верујеш! Па ваљда ти тек

²⁴ Шта желиш.

²⁵ Чиме могу служити пану?

²⁶ Три хиљаде.

нећу дати све три наједном! Ја да ти их дам, а ти да се сутра опет к њој вратиш... А сад и немам при себи све три хиљаде; у граду су ми, код куће - мрмљао је Митја, губећи храброст и падајући духом код сваке даље речи - богами, имам, сакривене су.

За тренутак осећање достојанства засја на лицу малог пана:

- *Či ne potšebuješ ješče čego?*²⁷ - запита он иронично.

- Пфи! А пфи! - И он пљуну.

Отпљуну и пан Врублевски.

- То ти пљујеш, пане - проговори Митја као очајник, видећи да је ствар пропала; - што од Грушењке мислиш више да дигнеш. Ви сте прави ћурани, обојица!

- *Jestem do živego dotknentim!*²⁸ - поцрвене наједном мали пан као рак, и живо изађе из собе, страшно љут, као да неће ништа више да чује. За њим одбауља и Врублевски, а за њима и Митја, сметен и збуњен. Он се бојао Грушењке; предосећао је да ће то пан одмах разгласити. Тако је и било. Пан уђе у салу и театрално стаде пред Грушењуку.

- Пани Агрипина, *jeste do živego dotknetnim!* - узвикну он, али Грушењка као да наједном изгуби свако стрпљење, баш као да је неко дарну у најосетљивије место.

- Руски! руски говори! нећу ниједну пољску реч да чујем! - повика она на њега. - И пре си руски говорио, ниси ваљда заборавио за пет година!

Она сва поцрвене од љутње.

- *Pani Agripina...*

- Ја сам - Аграфена, ја сам Грушењка! Говори руски, или нећу ништа да чујем.

Пан зашишта од увређеног честољубља, поквареним руским језиком брзо и надувено изговори:

- *Pani agrafena, ja pšijelah*²⁹ да заборавим старо и да га опростим; да заборавим што је досад било...

- Шта да опростиш?! Зар ти мени да опростиш? - прекиде га Грушењка и скочи с места.

- Так *jest*³⁰ пани, ја нисам малодушни, ја великодушни. *No ja bilem zdzivjoni*³¹ кад сам видео твоје љубавнике. Пан Митја ми је у оној соби давао *tši tisjonci* да одем. *Ja sam pļjunuo rānu u fiziju.*³²

- Шта? Он теби давао новац за мене? - хистерично цикну Грушењка. - Је ли истина, Митја? Како си смео? Па зар сам ја на продају?

- Пане, пане - завапи Митја - она је чиста, и сија као злато, а ја никад нисам био њен љубавник! Ту си лаж казао...

²⁷ А да нећеш још што захтевати?

²⁸ Погођен сам „у живац“.

²⁹ Дошао.

³⁰ Тако је.

³¹ Зачудио сам се.

³² Лице.

- Како смеш ти мене пред њим бранити - викала је Грушењка. - Ја нисам остала чиста због врлине, нити стога што сам се Кузме бојала, него да могу пред њим бити горда, и да га могу подлацем назвати кад га видим. Збиља није узео од тебе новац?

- Хтео је, хтео је да прими! - викну Митја. - Само је хтео све три хиљаде одједном, а ја сам му давао свега седам стотина капаре.

- Па дабогме; чуо је да имам пара, па је зато и дошао да се венча!

- Пани Агрипина - викну пан - ја сам витез, ја сам - sljahić,³³ нисам lajdak.³³ Ја рšibil³⁴ да те узем за супругу; али видим неку нову пани, не ону каква је била пре, него - upartu i bez vstidu.³⁵

- А ти се торњај откуд си и дошао! Наредићу одмах да те отерају и отераће те! - викну Грушењка као ван себе. - Будала, будала сам била што сам се пет година мучила! А и нисам се због њега мучила, него сам из беса саму себе мучила! А и он није нимало онај! Зар је он био овакав? То је ваљда његов отац! Где ли наручи ту власуљу? Оно је био соко, а ово некакав патак. Онај се смејао и песме ми певао... А ја, ја се пет година гушила у сузама, проклета будала, ниска, бестидна!

Она паде у наслоњачу и покри лице рукама. У том тренутку се из суседне собе зачу хор најзад скупљених мокринских девојака - весела песма уз игру.

- То је Содома! - продера се наједном пан Врублевски. - Домаћине, отерај те бестиднице!

Домаћин, који је већ одавно радознано провиривао кроз врата, чувши вику и слутећи да су се гости завадили, одмах уђе у собу.

- А што се ти дереш? - обрати се он Врублевском с неком скоро неразумљивом грубошћу.

- Стоко! - продера се пан Врублевски.

- Стока? А с каквим си ти картама малочас играо? Ја сам ти дао шпил, а ти си га сакрио! Ти си са лажним картама играо! Ја тебе за лажне карте у Сибир могу отерати; знаш ли ти то? - јер то је исто што и лажни новац...

И пришавши дивану, он тури прсте између наслона и јастука и извуче оданде неотворен шпил.

- Ево мојих карата - нераспечаћене су! - Он их подиже и показа их свима. - Ја сам видео отуд како је мој шпил завукао, а своје потурио; џепарош један, а не господин!

- А ја сам видео како је онај пан двапут сакрио горњу карту! - викну Калганов.

- Ах, каква срамота, каква срамота! - узвикну Грушењка плеснувши рукама, и збиља поцрвене од стида. - Господе боже, шта се учини од човека!

- И ја сам то мислио! - викну Митја.

Али још он то не изговори, кад се пан Врублевски, збуњен и бесан, окрену Грушењки и претећи јој песницом,викну:

³³ Фукара.

³⁴ Ја сам дошао.

³⁵ Тврдоглаву и бестидну.

- Девојчуро!

Али још он то и не стиже да викне кад Митја скочи на њега, зграби га обема рукама, издиже га у ваздух, и у часу га изнесе из сале у собу десно, у коју их је малочас обојицу водио.

- Бацио сам га на под! - рече он гласно, одмах се вративши и једва дишући од узбуђења. - Хоће још он да се бије, хуља; али неће оданде изаћи. - И Митја затвори једно крило врата, а држећи друго широм отворено, викну маломе пану:

- Јасновелможни, је ли по вољи и вама онамо? Pseprašam!³⁶

- Господару, Митрију Фјодоровичу - викну Трифон Борисич - та узми им новац што су ти дигли на картама! Јер то је као да су те покрали.

- Ја својих педесет рубаља нећу да узимам - одазва се наједном Калганов.

- Ни ја својих двеста! Ни ја нећу! - викну Митја. - Нипошто их нећу узети, нек му остану за утеху.

- То је лепо од тебе, Митја! браво, Митја! - викну Грушењка, и нека страшно јетка нота одјекну у њеном узвику.

Мали пан, сав поцрвенео од беса, али не изгубивши ништа од своје господствености, већ се упутио вратима, али застаде и наједном рече окренувши се Грушењки:

- Panji, ježel hceš isc za mnoju, idzmi, jesli ne - bivaj zdrava!³⁷ - И достојанствено, дувајући од љутине и честољубља, изиђе из собе. То је био човек са карактером: и после свега што се десило он није губио наду да ће „пањи“ поћи за њим - толико је себе ценио! Митја залупи за њим врата.

- Закључајте их - рече Калганов. Али брава шкљоцну с оне друге стране: они се сами закључаше.

- Дивота! - викну Грушењка љутито и немилосрдно. - Дивота! Тако им и треба!

VIII

БУНИЛО

Поче готово оргија - теревенка у сва звона. Грушењка викну прва да јој даду вина: „Хоћу да пијем, хоћу сасвим да се опијем, па да као и пре... Сећаш ли се, Митја, сећаш ли се како смо се овде зближавали!“ А Митја као да је био у бунилу и предосећаше „своју срећу“. Грушењка га је непрестано терала: „Хајде, весели се,

³⁶ Молим лепо.

³⁷ Госпођо, ако хоћеш да пођеш са мном - хајдемо, ако нећеш - онда збогом.

реци им да играју, сви нек буду весели, нека се све ори! - као онда, онда!“ - настави она да узвикује. Била је страшно узбуђена.

А Митја је журио да наређује. Хор се скупио у суседној соби. Соба у којој су дотле седели била је тескобна, преграђена надвоје цицаном завесом, иза које је била огромна постеља са великом дебелом перином и са таквим истим цицаним, високо наслаганим јастуцима. И у све четири „боље“ собе те куће, свуда беху постеље. Грушењка се смести код врата. Митја јој ту донесе наслоњачу: исто је тако седела и „онда“, на дан прве њихове теревенке, овде, гледала одатле певаче и игру. Девојке су се скупиле исте које су и пре биле. Дођоше и Јевреји са виолинама и. цитрама, а стигоше једва једном и толико очекивана кола са пићем и осталим потребама. Митја се много ужурба У собу улажаху да гледају и страна лица - сељаци и жене, који већ беху легли да спавају, али се пробудише јер су осетили да ће бити велика част, као оно пре месец дана. Митја се здравио и грлио са познатима, сећао се појединих лица, отварао флаше и сипао свима кога би год видео. На шампањац су много бацале очи само девојке; сељацима се више допадао рум и коњак, а нарочито врео пунч. Митја нареди да се скува чоколада за све девојке и да целе ноћи буду при руци и да вру три самовара за чај и за пунч - за свакога ко год наиђе: нек се части ко год хоће! Једном речју, поче нешто хаотично и бесмислено; али Митја као да беше у свом елементу, и што је раскалашније бивало све око њих, тим је он бивао веселији. Да је у тај мах какав сељак заискао од њега новаца, он би онога часа извадио сав свој свежањ и делио би и десно и лево и не бројећи. И стога, вероватно да би сачувао Митју, непрестано се врзмао око њега Трифон Борисич; он као да се одлучио да те ноћи више никако не леже да спава; мало је пио (свега је попио једну чашицу пунша) те је на свој начин будно чувао Митјине интересе. Кад би му се чинило да је потребно, он би га благо и понизно задржавао, не дајући му да, „као пре“, части сељаке „цигарама и рајнским вином“, или, сачувај боже, новцем, и врло се љутио што девојке пију ликер и једу бомбоне: „Све саме вашљивице, Митрију Фјодоровичу“ - говорио је – „ја ћу њих све коленом у леђа, и још ћу им заповедити да то сматрају за част - ето какве су оне!“ - Митја се још једном сети Андреја и нареди да му пошаљу пунча: „Ја сам га малочас увредио“ - понављао је клонулим и разнеженим гласом. Калганов не хтеде да пије, и девојачки хор му се с почетка никако не допаде; али пошто је попио још две чаше шампањца, веома се расположио, ходао је по собама, смејао се, и све и свакога хвалио - и песме и музику. Максимов, сав срећан и пијан, не одмицаше се од њега. Грушењка, коју такође вино поче да савлађује, показивала је Митји на Калганова: „Види га како је мио, како је то златан дечко!“ А Митја би тада одушевљено потрчао да се пољуби са Калгановом и Максимовом. О, он је много предосећао! Она му још ништа нарочито није рекла и чак се, очевидно, уздржавала да му нешто каже; тек овда онда погледала би га нежним и ватреним оком. Напослетку га наједном снажно зграби за руку, и јако га привуче к себи. У тај мах је седела у наслоњачи код врата.

- Како ти то малочас уђе, а? Како ли уђе! ... Ала сам се била уплашила! Како то да си хтео да ме даш њему, а? Је ли могућно да си то хтео?

- Срећу твоју нисам хтео да упропасти! - тепао јој је Митја, сав се топећи од среће. Али њој није био ни потребан његов одговор:

- Иди, иди... весели се! - терала га је она од себе - али не бој се: опет ћу те звати.

И он би отрчао, а она би опет почела да слуша песме и гледа како играју, пратећи Митју погледом где год би био, па би га после четврт сата опет звала, а он би јој одмах дотрчао.

- Седи сад ту код мене, причај ми како си јуче чуо да сам овамо дошла; од кога си најпре сазнао?

И Митја је почињао све да прича, без везе, без реда, ватрено, али је ипак некако чудновато причао; често би тек наједном намрштио обрве и прекидао причање.

- Али што се тако мргодиш? - питаше га она.

- Ништа... једног сам болесника тамо оставио. Да оздрави, да знам да ће оздравити, десет бих година свог живота дао сад!

- Па нека га кад је болестан. А зар си збиља хтео сутра да се убијеш? Боже, ала си глуп! И зашто! А ја, видиш, баш такве, непромишљене, као што си ти, волим - тепаше она мало отежалим језиком. - Ти би, дакле, мени за љубав на све пошао, а? Па зар си ти збиља, будалице моја, хтео сутра да се убијеш? Не, причекај засад; сутра ћу ти можда једну речцу рећи... не данас, него сутра ћу ти рећи. А ти би хтео данас? Не, данас нећу... иди, иди, весели се...

Једанпут га позва као у недоумици и брижно.

- Што си тако тужан? Ја видим: ти си тужан... Не, не, ја видим - додаде она проницљиво се загледајући у његове очи. - Иако се тамо љубиш са сељацима и дижеш грају, ја нешто видим. Весели се! Ја сам весела, па буди и ти! Ја овде некога волим: погоди кога... Јао, погледај: мој дечко заспао! Опио се веселник!

Она је говорила о Калганову: он се збиља напио и заспао за часак седећи на дивану. И није само од пића заспао, него му се наједном нешто стужило или, као што је говорио, „било му досадно". Много га напослетку уморише и девојачке песме, које почеше прелазити, постепено, са пијанком, у нешто и сувише масно и разуздано. А исто тако и игре: две се девојке беху прерушиле у медведе, а Степанида, жива девојка са штапом у руци, која је представљала мечкара, поче их „представљати". „Веселије, Марја" - викаше она - „ил' ће бити батина!" Медведи најзад падоше на под некако сасвим непристојно, уз громогласан смех разноврсне публике, жена и сељака, којих је било тако много да се није могло проћи.

- Нека их, нека их - говорила је Грушењка поучно и са изразом среће на лицу - ово је за њих ретка прилика, па што да се људи не провеселе?

А Калганов је тако гледао као да се о нешто укаљао. „Само свињарија су ти њихови народни обичаји" - примети он одлазећи - „то су им, дакле, пролећне игре, кад чувају сунце сву летњу ноћ." А нарочито му се не допаде једна „нова" песмица, са живахним припевом, у којој је опевано како је неки господин ишао и питао девојке:

Бољар цуре питао,
да л' га воле или не.

А цурама се учинило да је немогућно волети господина:

Бољар ће ме много бити,
баш га нећу ја љубити.

Затим наиђе Циганин, те је и

Циганин цуре питао
да л' га воле или не.

Али ни Циганина није могућно волети,

Циганин ће харати,
ја ћу горко плакати.

И много прође људи који су девојке питали - па и војник:

Војник цуре питао
да л' га воле или не.

Али војника с презиром одбише:

Та војник ће ранац носит,
а ја за њим...

Ту дође страшно непристојан слик, испеван сасвим отворено, и који начини урнебес код слушаца. Ствар се заврши, најзад, са трговцем:

Ћифта цуре питао
воле ли га или не.

И показа се да њега много воле, јер, веле –

Ћифта ће трговати,
а ја господовати...

Калганов се страшно наљути:

- Та то је песма из прошлости! - примети он гласно. - И ко им то саставља? Требало је још само да какав концесионар или Јеврејин прође и девојке да пита: они би све победили. - И скоро увређен, он стави на знање да му је досадно, седе на канабе и заспа. Лепо лице његово мало побледе и завали се на јастук.

- Види га само како је леп! - рече Грушењка приводећи Митју до њега - ја сам му малочас главицу чешљала; коса му је као лан, па густа...

И нагнувши се над њим разнежена, она га пољуби у чело. Калганов одмах отвори очи, погледа у њу, подиже се, и са веома забринутим изразом на лицу запита:

- А где је Максимов?

- Ето ко њему треба! - засмеја се Грушењка; - ма седи са мном један часак! Митја, тркни по тог његовог Максимова.

Показа се да Максимов није никако одмицао од девојака; само би неки пут скокнуо да гуцне који ликерчић; а чоколаде попи две шоље. Његово мајушно лице се зајапурило, нос му сав поцрвенео, очи се овлажиле и добиле неки сладуњав израз. Он притрча и рече да ће сад „уз један мотивчић" да одигра саботјеру.

- Јер мене су, кад сам био мали, учили свим тим отменим светским играма...

- Ти иди, иди с њим, Митја, а ја ћу одавде да гледам како ће играти.

- Не, и ја, и ја идем да гледам! - узвикну Калганов, одбацујући на најнаивнији начин Грушењкину понуду да поседи са њом.

И тако сви пођоше да гледају. Максимов заиста одигра, али, осим код Митје, ни код кога не изазва богзна какво одушевљење. Сва се игра састојала из неког поскакивања, са извртањем ногу у страну, табанима навише, при чему би Максимов, код сваког скока, ударио дланом о табан. Калганову се нимало не допаде, а Митја чак изљуби играча.

- Е, хвала ти; уморио си се, можда; што гледаш овамо? Можда хоћеш бомбону, а? Или можда цигарету?

- Цигарету.

- А хоћеш ли што да пијеш?

- Па могао бих ликерчић... А бомбона од чоколаде немате?

- Ма ето ти на столу читава хрпа; бирај какву хоћеш, слатка душо!

- Ја бих хтео бомбону што има ваниле... за старце... Хи-хи!

- Е, брате, таквих нарочитих нема.

- Чујте! - наже се наједном чичица сасвим уз Митјино уво; - та девојчица, Марјушка, хи-хи! како би се ја, ако је могућно, упознао с њом?... кад бисте били тако добри...

- Где ти њега, шта му се прохтело! Нема, брате - остави се тога!

- Па ја ником зла не чиним! - сетно прошапута Максимов.

- Добро, добро, али овде се, брате, само пева и игра; најпосле, до ђавола! Причекај... А сад једи, пиј, весели се. Треба ли ти новаца?

- Па, можда, после - насмехну се Максимов.

- Добро, добро...

Митји је горела глава. Он изађе у ходник на горњи доклат, који је изнутра, из дворишта, опасивао један део целе зграде. Хладан ваздух га освежи. Стојао је сам, у мраку, у углу, и наједном се обема рукама ухвати за главу. Несрећене му се мисли сабраше, осећаји се слише уједно, и из свега изби светлост. Страшна, ужасна светлост!

„Ето, ако уопште треба да се убијем, онда кад ћу, ако не сад?" - сину му кроз главу. - „Да одем по пиштољ, да га донесем овамо, и ето баш у овом прљавом и мрачном ћумезу да свршим."

Скоро читав минут престоја у неодлучности. Малочас, кад је хитао овамо, иза њега је остала срамота: крађа коју је извео, учинио, и она крв, крв!... Али тада му је било лакше! О, лакше! Јер тада је све било свршено: њу је био изгубио, уступио, она је пропала за њега, ишчезла; - о, пресуда му је тада била лакша, бар је изгледала неминовна и неопходна, јер ради чега је имало смисла да остаје на овом свету? А сад? Зар је сад оно што је било тада? Сада је бар са једним привиђењем, са једном страховом свршено: њен „пређашњи“, њен неоспорни, кобни човек је ишчезао, не оставивши за собом трага. То страшно привиђење претвори се наједном у нешто тако мајушно, тако комично : однесоше га у спаваћу собу и закључаше га. И никад се неће повратити. Она га се стиди, и он јој сад већ по очима види кога воли. Сад би, дакле, вредело живети и... немогућно је живети, немогућно! о, проклетство! „Боже, оживи оборенога код плота! Пронеси ту страшну чашу мимо мене! Та ти си чуда чинио, Господе, оваквих истих грешника ради, као што сам ја! А шта ако је старац жив? О, тада ћу срамоту осталог уништити; вратићу украдене паре, даћу их натраг, испод земље ћу их створити... Трагова од срамоте неће остати, осим у мом срцу, завек! Али не, не! о, немогућне, малодушне сањарије! О, проклетство!"

Па ипак као да му зрачак некакве сјајне наде заблиста у мраку. Он скочи и појури у собе - к њој, опет к њој, краљици својој одсад па заувек! „Та зар не вреди један час, један минут њене љубави, колико и цео остали живот, па макар и у мукама срамоте?" То чудно питање обузе његово срце. „К њој, само к њој, њу да видим, њу да чујем, и ни о чему да не мислим, на све да заборавим, макар само за ову ноћ, за часак, за тренутак!" Пред самим улазом у ходник, још на доксату, он се судари са домаћином Трифоном Борисичем. Овај му се учинио нешто туробан и брижан, и баш као да је пошао да њега тражи.

- Шта је, Борисичу, да ниси мене тражио?

- Не, нисам вас - као да се наједном збуни домаћин - шта бих имао вас да тражим? А ви... где сте били?

- А што си ти тако нерасположен? Да се што не љутиш? Почекај још мало, па можеш ићи да спаваш... Које је то већ доба?

- Има већ три сата. Мора да је већ и прошло.

- Сад ћемо довршити, сад.

- Забога, свеједно. Изволте, колико год вам је воља. „Шта то може бити с њим?" помисли Митја у часу па утрча у собу где су играле девојке. Али ње није било тамо. Ни у плавој соби је није било; само је Калганов дремао на канабету. Митја погледа иза завеса - тамо је била. Седела је у углу, на ковчегу, и спустивши и руке и главу на кревет крај себе, горко је плакала, из све снаге се уздржавајући и угушујући глас да је ко не чује. Спазивши Митју, она га зовну к себи; кад он дотрча, снажно га узне за руку.

- Митја, Митја, та ја сам њега волела! - поче она шапатом - тако сам га волела, свих пет година - све, све ово време! Али да ли сам то њега волела, или свој јед? Не, њега! Ох, њега, њега! Ја то само тако говорим: да сам свој јед волела, а не њега. Јер мени је, Митја, било тек седамнаест година; а он је према мени био тако љубазан! тако је био весео, песме ми је певао... Или ми се, ваљда, будали, девојчици, тако само учинило да је такав... А сада, Господе! Та то није он! То никако није он! Па ни по лику није он нимало. Ја га ни по лику нисам познала.

Кад сам ишла овамо са Тимофејем, непрестано сам мислила, целим путем сам мислила: „Какав ли ће нам бити сусрет, шта ли ћу му рећи, како ли ћемо гледати једно друго?“... Сва ми је душа премирала... А он као да ме ту из кабла помијама полио. Говори као какав учитељ: све некако учено, важно. Дочекао ме суво и ја сам се забезекнула. Не знам шта да му кажем. С почетка сам мислила да се он од оног дугајлије Пољака стиди. Седим, гледам у њих и мислим: „Зашто ли ја то сада ништа не умем да говорим с њим?“ Знаш, њега је жена покварила - она којом се оженио кад је мене оставио... Она је њега изменила. Каква срамота, Митја! Их, стид ме је, Митја, стид - стид ме је за цео мој живот! Нека је сто пута проклето ових пет година - нека је проклето! - И она опет стаде да плаче, али Митјину руку није пуштала, него се чврсто за њу држала.

- Митја, драги мој, чекај, не иди, хоћу само једну речцу да ти кажем - прошапута она и наједном подиже лице према њему. - Чуј, кажи ти мени: кога ја волим? Ја волим овде једног човека. Који је то човек? Ето шта да ми кажеш. - Њено лице, подбуло од суза, озари осмех, и очи јој се блистаху у полумраку. - Малочас уђе, дође овамо један соко, а срце ми се охлади. „Ето ти" - рекох - „будало, кога ти волиш!" тако ми одмах пришапну срце. Ти уђе и све обасја. Ма ништа се он не боји? - мислим. А ти си се уплашио, сасвим си се уплашио, просто ниси умео да говориш! Не бој се, рекох, од њих; јер зар би се ти од некога могао уплашити? То се он, рекох, мене боји - само мене. Па ваљда ти је, лудо моја, испричала Фења како сам Аљоши кроз прозор довикнула да сам волела један часак Митјењуку, а сад идем да волим... другога. Митја, Митја, како сам, будала, могла и помислити да волим другог, после тебе. Прашташ ли ми, Митја? Прашташ ли ми? Волиш ли ме?

Она скочи и дохвати га обема рукама за рамена. Митја, занемео од усхићења, гледао јој је у очи, у лице, у осмех, и наједном, снажно је загрливши, нагло је пољуби.

- А хоћеш ли ми опростити што сам те мучила? Ја сам вас све од беса измучила. И оног сам старкељу намерно, од беса, залудила... Сећаш ли се како си једном код мене пио и чашу разбио? Ја сам запамтила то, па сам данас и ја разбила чангу, пила сам за „своје подло срце"... Митја, соколе мој, та што ме не љубиш? Једном пољубио, па се откинуо, гледа, слуша... Шта имаш да ме слушаш? Љуби ме, љуби ме јаче, ето тако! Кад волиш, онда воли! Робиња ћу твоја сад бити, робиња целог века! Слатко је бити робињом!... Пољуби ме! Туци ме, мучи ме, уради нешто са мном... Ох, мене збиља и треба мучити... Стој! Причекај, после ћемо, нећу тако... - гурну га она наједном. - Иди даље, Митја! сад одох вина да се напијем; хоћу да се опијем, па ћу пијана да играм - хоћу, хоћу!

Она се оте од њега иза завесе и изађе. Митја пође за њом као пијан. „Ма нека, нека, нек буде ма шта - за један тренутак ћу сав свет дати" пролете му кроз главу. Грушењка збиља испи наискап још једну чашу шампањца, и наједном се опи. Она седе у наслоњачу, на раније место, са блаженим осмехом. Образи јој плануше, усне се зацрвенеше, зажарене очи се замутише, њен страсни поглед је мамио, чак и Калганова као да нешто уједе за срце, и он јој приђе.

- А јеси ли осетио како сам те малопре пољубила кад си спавао? - протепала она. - Опила сам се сад, ето ти... А ти ниси пијан? А што Митја не пије? што ти не пијеш, Митја? Ја сам пила, а ти нећеш...

- Пијан сам. Ионако сам пијан... од тебе сам пијан, а сад ћу се опити и од вина.

Он попи још једну чашу, и - то му се и самом чудновато учини - тек се од те последње чаше опио, и то наједном опио; а дотле је непрестано био трезан, добро се тога сећао. Од тог тренутка му се све поче вртети, као да је у бунилу. Ишао је, смејао се, ступао у разговор са свима, а све то као да не зна за себе. Само једно непромењено осећање које га је пекло испољавало се у њему сваког часа - „као врела жеравица у души“, сећао се после. Прилазио јој је, седео до ње, гледао и слушао... А она постаде страшно разговорна, све дозиваше к себи. Дозове тек наједном какву девојку из хора; ова јој приђе, а она, или је пољуби, или отпусти, или је прекрсти руком. Још један тренутак, и она би бризнула у плач. Много ју је забављао „чичица“, како је звала Максимова. Он сваки час притрчаваше да јој љуби руке, „и сваки прстић“; а на крају одигра нешто уз неку стару песмицу, коју је сам отпевао. Нарочито је ватрено играо код припева:

Прасе мало гро-гро, гро-гро, а теленце му-му, му-му, а паткица ква-ква, ква-ква, а гушчица га-га, га-га, кокица по трему шета, кво-кво, кво-кво изговара, ој, ој, ој, ој, изговара!

- Подај му штогод, Митја - рече Грушењка - поклони му јер је сиромах. Ах, јадници, увређени!... Знаш ли, Митја, ја ћу у манастир. Да, заиста, једном ћу у манастир отићи. Мени је данас Аљоша нешто за цео живот рекао... Да... А данас да играмо. Сутра ћемо у манастир, а данас да играмо. Хоћу да се забављам, добри људи! па шта онда! Бог ће ми опростити. Ја да сам бог, ја бих свима људима опростила: „Мили моји грешници, од данас вам свима праштам!“ А и ја ћу поћи да молим за опроштај: „Опростите ми, добри људи, глупој жени! опростите!“ Звер сам ја, ето шта је. Али хоћу да се богу молим. Ја сам главицу лука дала. Таква злочинка као што сам ја - па хоће да се богу моли! Митја, нека их, нек играју, не дирај их. Сви су људи на свету добри, сви до једног. Лепо је на свету. Премда смо ми сви рђави, али на свету је лепо. Рђави смо и добри, и рђави и добри... Чујте, реците, да вас питам, сви дођите па да вас питам: реците ми ево ово: зашто сам ја тако добра! Јер ја сам добра, врло добра... Дакле, ето: зашто сам ја тако добра? - Тако је тепала Грушењка опијајући се све више и више, и напослетку отворено рече да и она хоће да игра. Устаде из наслоњаче и посрну... - Митја, не дај ми више да пијем; ја ћу искати - а ти не дај. Вино мира не даје. Све се окреће око мене, и пећ и све. Хоћу да играм. Нека сви гледају како ја играм... како лепо и дивно играм...

Намера је била озбиљна: она извади из џепа белу батистану марамицу, и узе је за крајичак, у десну руку, да маше њоме при игри. Митја стаде тапшати, девојке ућуташе спремајући се да наједном упадну у хору са припевком, на први знак. Максимов, кад чу да Грушењка хоће да игра, поче цикати од усхићења, и стаде пред њом да поскакује, припевајући:

Ноге танке, бедра мека, репић се уврно.

Али Грушењка махну на њега марамицом и отера га.

- Пс-с! Митја! а што их нема? Нека сви дођу да виде. Зови и оне, закључане... Што си их закључао? Кажи им да ја играм, нек и они виде како играм...

Пијан Митја нагло приђе закључаним вратима и поче лупати пановима песницом.

- Еј, ви... Подвисоцки! Излазите, она хоће да игра, зове вас.
- Битанго! - довикну му у одговор један од панова.
- А ти си под-битанга! Ти си један ситан подлачић, ето ко си.
- Престаните да исмевате Пољску! - примети сентенциозно Калганов, који је такође попио више но што је за њега.

- Ћути, дечко! Ако сам њему казао да је подлац, то не значи да сам за сву Пољску казао да је подла. Једна битанга није Пољска, ћути, лепо дечко, и бомбону сисај.

- Ах, какви су! Као да нису људи, што никако неће да се помире? - рече Грушењка и изађе да игра.

Одједном се силно заори песма хорска: „Ој ви, двори моји, двори!" Грушењка забаци главу, отвори мало уснице, осмехну се, махну марамicom, и наједном, јако се заљуљавши у месту, застаде наред себе неодлучно.

- Слаба сам... - проговори она некаквим измученим гласом - опростите ми, слаба сам, не могу... Извините... - Она се поклони хору, затим се поче клањати на све четири стране, редом...

-Извините... Опростите...

- Напила се госпођица, напила се лепа госпођица! -зачуше се гласови.

- Они су се напили - објасни девојкама Максимов смејући се.

- Митја, одведи ме... узми ме, Митја - рече Грушењка, сва изнемогла.

Митја полете к њој, узме је на руке и потрча са својим драгоценим пленом иза завесе. „Е, ја сад треба да се уклоним" - помисли Калганов, и изишавши из плаве собе, притвори за собом оба крила врата. А весеље у соби и даље је трајало; сад заграјаше још јаче. Митја спусти Грушењку на кревет и упи се у њене усне пољупцем.

- Немој ме дирати... - протеча му она молећивим гласом. - Не дирај ме док нисам твоја... Казала сам ти да сам твоја, али ме не дирај... поштеди ме... Крај ових, поред њих, није лепо - не треба. Он је ту. Гнусно би било овде.

- Послушаћу!... Не мислим... обожавам!... - мрмљаше Митја. - Да, гнусно би било овде, и зазорно.

И не пуштајући је из загрљаја, он се спусти поред кревета на под, на колена.

- Ја знам, ти, иако си звер, али ти си и племенит - тешко изговараше Грушењка. - То треба да буде поштено... одсад ће све бити поштено... те да и ми будемо поштени, да и ми будемо добри, не зверови, него добри... Одведи ме, одведи ме далеко, чујеш ли... Овде нећу, него негде далеко, далеко...

- О, да, да, неизоставно! - стезаше је у загрљај Митја. - Одвешћу те, одлетећемо... О, цео бих живот свој за једну годину дао сада, само да знам за ону крв!

- Какву крв? - рече Грушењка у недоумици.

- Ништа! - прошкрута Митја. - Груша, ти хоћеш поштено, а ја сам лопов. Ја сам Каћки паре украо... Срамота, срамота!

- Каћки? Је л' оној госпођици? Не, ниси украо. Врати јој, од мене узми... Што вичеш? Сад је све моје - твоје, што ће нам паре? Ми ћемо их ионако страћити... Знаш какви смо; па зар ми да их не страћимо? Боље да ја и ти пођемо земљу да

оремо. Ја земљу хоћу ево овим рукама да парам. Радити треба, чујеш ли! Аљоша је заповедио. Нећу да ти будем љубавница; ја ћу теби верна бити, робиња ћу твоја бити, радићу за тебе. Ми ћемо до госпођице отићи и поклонимо јој се обоје, да ти опрости, па ћемо затим отићи. А ако ти не опрости, опет ћемо отпутовати. Њој новац однеси, а мене воли... Њу немој да волиш. Више је не воли. Јер ако је заволиш, ја ћу је удавити... Ја ћу јој оба ока иглом ископати...

- Тебе волим, само тебе, и у Сибиру ћу те волети...

- Зашто у Сибиру? Најпосле, макар и у Сибир, ако хоћеш, свеједно... радићемо... у Сибиру је снег... Ја по снегу волим да се возим... да има и звонце... Чујеш ли, звони звонце... Где ли то звони звонце? Иду некакви... сад не звони више.

Она сва изнемогла зажмури, и наједном као да заспа, за часак. Звонце је доиста звонило негде у даљини и наједном престаде да звони. Митја наслони главу на њене груди. И не примети како престаде да звони звонце; али не примети ни како наједном престадоше и песме; и наместо песама и пијане буке, у целој кући као да наједном завлада мртва тишина. Грушењка отвори очи.

- Шта је то, ја сам, канда, спавала? Да... звонце... Ја сам спавала, па сам сањала: као возим се, по снегу... звонце звони, ја дремам. Са милим човеком, као с тобом путујем. И некуд далеко, далеко. Грлила сам те и љубила, привијала се уз тебе, као зима ми је, а снег блиста... Знаш, кад ноћу снег блиста, а месец гледа, као да и нисам на земљи... Кад се пробудих, а мој мили крај мене, како је лепо...

- Крај тебе је - шапуташе Митја, љубећи јој хаљину, груди, руке.

И наједном му се учини нешто чудновато: учини му се да она гледа право пред себе, али не у њега, не њему у лице, него поврх његове главе, пажљиво и необично укочено, чуђење се наједном показа на њеном лицу, скоро страх.

- Митја, ко то отуд гледа овамо у нас? - прошапутала она наједном.

Митја се осврну и виде да је збиља неко размакао завесу, и као да вири. И као да није само један. Он скочи и брзо приђе ономе који је гледао.

- Овамо, изволите овамо к нама - рече му нечији глас, не јак, али одлучан и енергичан.

Митја изађе иза завесе и стаде непомично. Соба је била пуна људи, али не оних од пре, него неких сасвим других. Тренутна језа прође Митји преко леђа, и он уздрхта. Све те људе познаде он у часу. Ето, тај високи и дебели старац, у горњем капуту и у капи са кокардом - то је шеф среске полиције Михаило Макарич. А „јектичави“ уредни кицош, „увек у сјајним чизмама“ - то је помоћник државног тужиоца. „Он има хронометар од четири стотине рубаља, показивао ми га је.“ А овај млади, мали, у наочарима... Митја му је презиме заборавио, али познаје и њега, видео га је: то је истражни судија, недавно је дошао из високе правне школе. А члана среске полиције Маврикија Маврикича, тога већ сасвим добро познаје, то је његов познаник. А ти са металним значкама, шта ће ти ту? И још нека двојица, сељаци... А тамо, у вратима, Калганов и Трифон Борисич...

- Господо... шта желите, господо? - проговори најзад Митја, али наједном, као ван себе, сасвим као други човек, узвикну гласно, колико га је грло носило:

- Ра-зу-мем!

Младић у наочарима тад ступи напред, и пришавши к Митји, поче, додуше достојанствено, али некако журећи се:

- Ми имамо с вама... једном речи, ја ћу вас молити ево овамо, ка канабету... Постоји неодложна потреба да се објаснимо с вама.

- Старац! - викну Митја избезумљено. - Старац и његова крв!... Ра-зу-мем!

И као косом посечен, седе; као да паде на столицу што беше до њега.

- Разумеш? Разумео си? Оцеубицо и изроде, крв твог старог оца вапије за тобом! - зарика наједном, прилазећи к Митји, старац, шеф среске полиције.

Био је ван себе, сав поцрвенео и помодрео, и целим се телом тресао.

- Али то је недопустиво! - викну мали млади човек. - Михаило Макаричу, Михаило Макаричу! То не иде тако, то не иде тако!... Молим да ми дозволите да само ја говорим. Ја никако не бих могао очекивати од вас такав испад

- Ма то је као у бунилу, господо, као у бунилу! - узвикивао је шеф полиције. - Погледајте га само: ноћу, пијан, са неваљалом девојком, и у крви оца свога... Бунило, бунило!

- А ја вас најусрдније молим, драги Михаило Макаричу, да засад задржите своја осећања - брзо шапташе старцу помоћник државног тужиоца - јер ћу иначе бити приморан предузети...

Али мали истражни судија му не даде да доврши; он се окрену Митји и рече му одлучно, гласно, и озбиљно:

- Господине резервни поручнике Карамазове, морам вам саопштити да сте оптужени због убиства свога оца, Фјодора Павловича Карамазова, које се десило ноћас...

Он још нешто рече, а и државни тужилац као да нешто убаци; али Митја, премда је слушао, више их није разумео. Он их је све гледао унезвереним погледом.

КЊИГА ДЕВЕТА

ИСТРАГА

I

ПОЧЕТАК КАРИЈЕРЕ ЧИНОВНИКА ПЕРХОТИНА

Пјотр Иљич Перхотин, кога смо оставили кад је лупао из све снаге у јаку, закључану капију куће трговкиње Морозове, постигао је, наравно, да га чују. Чувши тако страшну лупу у капију, Фења, која се толико уплашила пре једно два сата, и која се још непрестано због узбуђења и „мисли“ није усуђивала да легне, сад се наново уплаши, скоро до хистерије: уобразиља је да то опет лупа Дмитриј Фјодорович (премда је сама видела да је отишао), јер тако „дрско“ нико не би могао лупати осим њега. Она појури домару, који се већ пробудио и који је на ту лупу пошао капији - и стаде га молити да не пушта никога. Домар запита оног што је лупао ко је, па кад дознаде ко је и да хоће да види Федосју Марковну због врло важне ствари, он се напослетку одлучи да му отвори. Ушавши к Федосји Марковној, у ону исту кухињу, при чему „због сумње“ она замоли Пјотра Иљича да дозволи да уђе и домар - Пјотр Иљич је почео питати, и одмах наиђе на најглавније: то јест, да је Дмитриј Фјодорович, јурећи да тражи Грушењуку, зграбио из авана тучак, а вратио се без тучка, али са крвавим рукама: „И да је крв још капала, све капље с њих, све капље!“ - узвикивала је Фења, која је очевидно сама створила ту ужасну слику у својој растројеној машти. Али кржаве руке је видео и Пјотр Иљич, премда с њих није капала крв; и сам је помогао Митји да их опере. Али питање сад није било у томе да ли су се руке брзо осушиле, него у томе: куд је управо отрчао Дмитриј Фјодорович с тучком, то јест: да ли баш зацело Фјодору Павловичу, из чега би се то могло тако поуздано закључити. На томе је Пјотр Иљич инсистирао; па премда, на крају крајева, ништа не дознаде, али скоро стече убеђење да Дмитриј Фјодорович није могао трчати никуда на другу страну, него баш у очеву кућу, и да се, дакле, тамо неизоставно морало *нешто* десити. „А кад се он вратио“ - додаде Фења са узбуђењем - „и кад му признадох све, стадох га испитивати: што су вам, драги Дмитрију Фјодоровичу, кржаве обе руке?“ - он је као одговорио да је та крв људска и да је малочас човека убио - „тако је ето признао, тако се ту преда мном за све покајао, па је наједном истрчао као луд. Ја сам села и почела мислити: куд ли је то сад као луд потрчао? Поћи ће у Мокро,

мислим, и убиће тамо госпођу. Тада и потрчач у његов стан да га молим да госпођу не убије, али кад дођох спрам бакалнице Плотњикових, видех да он одлази и да му руке више нису кржаве (Фења је то приметила и запамтила)." Фењина старемајка, колико је могла, потврди све исказе своје унуке.

Испитавши још нешто, Пјотр Иљич изађе из куће у већем узбуђењу и немиру него кад је ушао у њу.

Рекао би човек да би му најпростије и најближе било да се сад упути кући Фјодора Павловича, да дозна да се тамо није шта десило, а ако се десило, онда шта. Па тек кад се неоспорно убеди, тек тада да иде шефу полиције, као што је Пјотр Иљич коначно и био одлучио. Али ноћ је била мрачна, капија у Фјодора Павловича јака, треба опет лупати, а Фјодора Павловича је знао само из виђења - и, кад га најзад чују, и отворе, показаше се можда да се уопште није ништа ни десило; а подсмешљиви Фјодор Павлович заћи ће сутра и подругљиво причати по граду анегдоту: како му је у поноћ хтео да упадне непознати чиновник Перхотин, да дозна да га није когод убио. Скандал! А скандала се Пјотр Иљич бојао највише на свету. Али ипак осећање које га је обузело било је тако јако да он, љутито лупнувши ногом о земљу и опет самог себе изгрдивши, јурну на другу страну, не Фјодору Павловичу, него госпођи Хохлаковој. Ако ова, мислио је он, на питање да ли је она дала малочас, у тај и тај сат, Дмитрију Фјодоровичу три хиљаде - одговори да му није дала, он ће поћи шефу среске полиције, и не свраћајући Фјодору Павловичу; у противном случају, одложиће све до сутра и вратиће се кући. Наравно, на први поглед је јасно да се у одлуци овога младића да иде ноћу, скоро у једанаест сати, у кућу потпуно непознатој дами, дигне је можда из постеље зато да јој постави једно сасвим чудно питање - јасно је да је у таквој намери младићевој било још више услова да се начини скандал него у намери да оде Фјодору Павловичу. Али тако се дешава неки пут, нарочито у случајевима као што је овај, с одлукама најтачнијих и најфлегматичнијих људи. Пјотр Иљич, пак, у том тренутку није био нимало флегматичан! Он се после целог живота сећао како је неки несавладљив немир, који га је постепено обузимао, избио најзад код њега до мучења, те га, и против његове воље, нагнао да нешто предузме. Наравно, он је целог пута ипак грдио себе за то што иде тој дами, али „довешћу, довешћу до краја", понављао је десети пут шкргућући зубима, и своју намеру је испунио, довео ју је до краја.

Било је тачно једанаест сати кад је ушао у кућу госпође Хохлакове. Пустише га у двориште доста брзо, али на питање: спава ли госпођа, или још није легла, домар није могао одговорити тачно, осим толико да у то доба госпођа обично већ лежи. „Тамо се, горе, пријавите; ако усхтедну да вас приме, примиће вас, а ако не усхтедну, неће примити." Пјотр Иљич се попе горе; ту је ишло теже. Лакеј га не хтеде пријавити, али дозвола, напослетку, девојку. Пјотр Иљич је учтиво али енергично замоли да јави госпођи да је дошао један овдашњи чиновник, Перхотин, због неке нарочите ствари; и да није те важне ствари, он се не би ни усудио доћи. „Баш таквим, баш таквим речима ме пријавите" - замоли он девојку. Ова оде; он остаде да чека у предсобљу. Госпођа Хохлакова, премда још није легла да спава, била је већ у спаваћој соби. Она је била растројена још од недавне Митјине посете и предосећала је да јој ова ноћ неће проћи без мигрене, уобичајене у таквим приликама. Саслушавши пријаву собаричину и зачудивши се, она љутито заповеди да га одбију, премда је неочекивана посета непознатог

„овдашњег чиновника“, па још у ово доба ноћи, ванредно заинтересовала њену женску радозналост. Пјотр Иљич је овога пута био упоран као мазга. Чувши да је одбијен, он врло одлучно замоли да га пријаве још једном и да се госпођи саопшти баш „оним речима“, да је он дошао „због необично важне ствари, и да би они, можда, сами жалили после што га нису примили“. - „Ја тада као да сам с брда полетео“ - причао је после он сам.

Собарица га погледа зачуђено и пође да га пријави други пут. Госпођа Хохлакова била је изненађена, промисли мало, распита какав је на изглед, и дознаде да „су врло лепо одевени, млади, и тако учтиви“. Приметићемо у загради, узгред, да је Пјотр Иљич био прилично леп младић, и сам је то знао. Госпођа Хохлакова одлучи да изађе. Она је већ била у дугачкој собној хаљини и папучама, те преко рамена пребаци црн шал. „Чиновника“ замолише да уђе у салон, у онај исти у ком је малочас био примљен Митја. Домаћица изађе пред госта са строгим а упитним изразом на лицу, и не понудивши га да седне, поче без околишења:

- Шта желите?

- Ја сам се усудио да вас узнемирим, госпођо, због заједничког познаника нашег, Дмитрија Фјодоровича Карамазова - отпоче Перхотин. Али тек што изговори то име, на лицу домаћице наједном се указа страшна љутња. Она умало што не цикну, и бесно га прекиде.

- Ма докле, докле ли ће мене мучити с тим ужасним човеком! - викну она као ван себе. - Како сте се, поштовани господине, могли усудити да узнемиравате непознату даму у њеној кући у ово доба ноћи... и дођете до ње да јој говорите о човеку који је овде, у истом овом салону, свега пре три сата, долазио да ме убије, лупао ногама и изишао као што нико не излази из честите куће. Знајте, поштовани господине, да ћу вас тужити, да нећу то оста-вити тек тако, изволите ме овога часа оставити. Ја сам мати, ја ћу одмах... ја... ја...

- Убити! Он је, дакле, и вас хтео да убије?

- А зар је неког већ убио? - нагло запита госпођа Хохлакова.

- Имајте доброту саслушати ме, госпођо, само пола минута, и ја ћу вам у две речи објаснити све - одговори Перхотин одлучно. - Данас, у пет сати после подне, господин Карамазов је узајмио од мене, другарски, десет рубаља; и ја тачно знам да он новаца није имао; а данас у девет часова дође он к мени са свежњем новчаница од по сто рубаља у рукама, отприлике једно две, или три хиљаде. Руке му и лице беху кржави, а изгледао је као суманут. На питање моје откуда му толики новац, он ми јасно одговори да је малопре добио од вас, да сте му ви дали на зајам те три хиљаде да би наводно пошао да тражи злато.

На лицу госпође Хохлакове се наједном изрази необично и болно узбуђење.

- Боже! Он је свог старог оца убио! - повика она пљеснувши рукама. - Никакав новац ја њему нисам дала, никакав! О, трчите, трчите!... Не говорите више ни речи! Спасевајте старца, трчите оцу његовом, трчите!

- Дозволите, госпођо, ви му, дакле, нисте давали новаца? Ви се добро сећате да му нисте дали никакву суму?

- Нисам дала, нисам дала! Ја сам га одбила зато што није умео да цени. Изашао је као помаман и лупао ногама. Кидисао је на мене, ја сам одскочила. И још ћу вам казати, као човеку од кога већ не мислим ништа крити, да је чак и пљунуо на мене, можете ли то замислити? Али што стојимо? Ах, седите...

Извините, ја... Или, боље, трчите, трчите, ви треба да трчите и да спасете несрећног старца од ужасне смрти!

- Али ако га је већ убио?

- Ах, боже мој, збиља! Па шта сад да радимо? Како ви мислите, шта сад треба учинити?

Међутим, она посади Пјотра Иљича, и седе и сама поред њега. Пјотр Иљич јој укратко, али доста јасно изложи ток догађаја, бар онај део коме је он сам данас био сведок. Исприча јој и о малочашњој својој посети Фењи, и све што је чуо о тучку од авана. Све те појединости страшно потресосе узбуђену даму, која је узвикивала и покривала очи рукама...

- Помислите само: ја сам већ то предосећала! Ја сам обдарена том особином: ма шта да помислим, то се после и деси. Колико, колико сам пута гледала тог страшног човека, и увек мислила: ето, тај ће човек свршити тиме што ће ме убити. И сад, тако се и десило... То јест, ако он, ето, није убио мене, него свога оца, онда је то само стога што је ту очевидно прст божји који ме је чувао; осим тога, он се застидео да ме убије, јер сам му ја овде, на овоме месту, обесила о врат иконицу са моштима великомученице Варваре... А како сам била близу смрти у том тренутку! Јер била сам дошла сасвим до њега, и он је према мени цео врат испружио! Знате ли, Пјотре Иљичу... (извините, ви, чини ми се, рекосте да се зовете Пјотр Иљич?) знате ли, ја не верујем у чуда, али та иконица и то очигледно чудо са мном, сад - то ме потреса, и ја опет почињем веровати у све што год хоћете. Јесте ли чули о старцу Зосими?... Него, уосталом, ја не знам шта говорим. И помислите само, он је и са иконицом о врату на мене пљунуо... Наравно, само је пљунуо, није ме убио, и... ето га куд је одлетео! Но куд ћемо ми сад? Ми сад куд ћемо, како мислите?

Пјотр Иљич устаде и рече да ће отићи право шефу среске полиције и све ће му испричати, а он после нека ради како зна.

- Ах, то је диван, диван човек, ја се познајем са Михаилом Макаровичем. Неизоставно, баш к њему! Како сте ви сналажљиви, Пјотре Иљичу, и како сте лепо све смислили; знате, ја се на вашем месту никако тога не бих сетила!

- Тим пре што се и ја добро познајем са шефом полиције - примети Пјотр Иљич, непрестано још стојећи и очигледно желећи да се како било што пре отме од насртљиве даме, која му никако није давала да се опрости од ње и да оде.

- И знате ли, знате ли - брбљала је - дођите да ми кажете све што тамо видите и дознате... и што се обелодани... и што ће се у погледу њега одлучити, и на шта ће га осудити... Је л' те, молим вас, код нас, изгледа, нема смртне казне? Али неизоставно дођите, макар у три сата после поноћи, макар у четири, макар у четири и по... Реците да ме пробуде, да ме продрмају, ако не будем устајала... О, боже, нећу ја ни заспати! Знате ли, како би било да и ја пођем с вама?

- Не-не, него кад бисте написали, својом руком, три реда, за сваки случај, да Дмитрију Фјодоровичу никакав новац нисте давали - то можда не би било сувишно... за сваки случај...

- Свакако! - усхићено похита госпођа Хохлакова до свог писаћег стола. - Знате, ви ме изненађујете, просто потресате својом сналажљивошћу у тим стварима... Јесте ли овде са службом? Како је пријатно чути да сте са службом овде...

И још док је то говорила, она брзо написа на пола табака за писма следећа три реда:

„Никад нисам у свом животу давала на зајам несрећном Дмитрију Фјодоровичу Карамазову (јер је он сад ипак несрећан), три хиљаде рубаља данас, а никакав други новац, никад, никад! У то се кунем свим светим на нашем свету. Хохлакова.“

- Ево вам цедуљице - брзо се она окрену Пјотру Иљичу. - Идите, спасавајте. То је велики подвиг са ваше стране.

И она га трипут прекрсти и истрча да га испрати чак до предсобља.

- Како сам вам благодарна! Нећете веровати како сам вам сад благодарна што сте свратили најпре к мени. Како то да се нисмо раније виђали? Мени би врло пријатно било да вас од сада виђам у својој кући. И како је пријатно чути да овде служите... и са таквом тачношћу, с таквом сналажљивошћу... Треба да вас цене, и морају вас, напослетку, разумети, а све што бих ја могла за вас учинити, верујте ми... О, ја тако волим омладину! Ја сам заљубљена у омладину! Млади људи - то је темељ све данашње патничке наше Русије, сва наша нада... О, идите, идите...

Али Пјотр Иљич већ је истрчао, иначе га она не би тако лако пустила. Уосталом, госпођа Хохлакова је учинила на њега доста пријатан утисак, који чак мало ублажи његову забринутост што се и он уплео у тако гадну ствар.

Укуса има врло различитих, то се зна. „Она баш није ни тако стара“ - помисли он са задовољством - „напротив, ја бих пре помислио да је то њена ћерка.“

Што се тиче госпође Хохлакове, младић ју је просто очарао. „Толика умешност, толика тачност, и то код тако младог човека, у наше време, и уза све то такво понашање и таква спољашност. Ето, кажу за савремене младиће да ништа не знају, ево вам примера“ - итд. итд. Тако да је она тај „страшни догађај“ просто заборавила, и тек кад је пошла да спава, наједном се опет сетила „како је била близу смрти“; она изговори: „ах, то је ужасно, ужасно!“ али одмах заспа најјачим и најслађим сном.

Ја, уосталом, и не бих опширно причао о тако ситним и споредним појединостима да тај ексцентрични састанак младог чиновника са још не тако старом удовицом није послужио доцније као темељ целе животне каријере овог тачног и акуратног младог човека, о чему се, са чуђењем, још и сад говори у нашем граду, и о чему ћемо, можда, и ми казати посебну реч, кад довршимо своју дугачку причу о браћи Карамазовима.

II

УЗБУНА

Наш шеф среске полиције Михаил Макаровски, бивши потпуковник који је у грађанској служби добио седму класу, био је удовац и добар човек. Дошао је к нама тек пре три године, али је већ стекао опште симпатије, углавном тиме што је „умео да окупи друштво“. Његова кућа никад није била без гостију; чинило се да без њих он не би могао ни живети. Неизоставно је сваког дана понеко код њега ручао, макар два, макар само један гост, али без гостију се код њега за сто није седало. Било је и свечаних ручкова, из разних, неки пут чак и неочекиваних повода. Јела су изношена, истина, не одвећ бирана, али обилна; пите су биле изванредне, а вина, премда се не одликоваху каквоћом, побеђиваху количином. У првој соби стојао је билијар и врло пристојан намештај, то јест, чак са сликама енглеских тркачких коња у црним оквирима на зидовима, што је, како је познато, неопходан украс сваке билијарске собе неочекиваног човека. Свако вече се код њега картало, па макар само за једним столом. А врло често се скупљало и све најбоље друштво града, са мамицама и девојкама, да играју. Михаил Макарович, иако удовац, живео је породичним животом, јер је код њега становала кћи која је давно остала удовица и имала две кћери, унукe Михаила Макаровича. Те две девојке биле су већ одрасле и довршиле образовање. Спољашности пријатне, нарави веселе, мада су сви знали да неће добити никакав мираз, оне су ипак привлачиле отмену младеж у кућу свога деде. У званичној дужности Михаил Макарович није био богзна какав стручњак, али је дужност своју вршио нимало горе од многих других. Ако ћемо право да говоримо, он је био човек доста необразован и чак нехатан у погледу јасног схватања граница своје административне власти. По неке реформе савремене власти не да није могао потпуно да схвати, него их је схватао са неким, понекад веома приметним погрешкама, и то не због какве нарочите своје неспособности, него просто због нехатности своје нарави, јер никад није имао времена да се удуби. „Ја сам, господо, више војничке душе него грађанске“ - говорио је он о себи. Чак о основним начелима сељачке реформе он још увек као да није стекао коначан и утврђен појам, и дознавао је за њих, тако рећи, из године у годину, умножавајући своја знања практички и узгред, иако је и сам био поседник. Пјотр Иљич је тачно знао да ће ове вечери свакако затећи неког од гостију код Михаила Макаровича, само није знао кога управо. А седели су у тај мах код њега за јералашем³⁸ државни тужилац и лекар наше обласне самоуправе, Варвински, млад човек који тек што нам је дошао из Петрограда, један од оних што су сјајно свршили петроградску медицинску академију. Државни тужилац, пак, то јест помоћник државног тужиоца, кога су код нас сви звали државним тужиоцем, Иполит Кирилович, био је човек своје врсте, не много стар, тек око тридесет пет година, али веома наклоњен туберкулози, ожењен врло дебелом дамом, нероткињом,

³⁸ Стара карташка игра.

самољубив и плах, али са врло солидним умом и чак добром душом. Рекао би човек: сав се недостатак његовог карактера састојао у томе што је он о себи мислио мало боље но што дозвољава његова права вредност. Ето зашто је стално изгледао немиран. Поред тога, имао је и неке више и чак уметничке тежње, на пример да познаје психологију људи, да добро познаје душу људску, да има нарочит дар да познаје злочинца и његов злочин. У том смислу сматрао је да је унеколико увређен и запостављен у служби, и увек је био уверен да њега тамо, у вишим сферама, нису умели оценити и да има непријатеља. У тешким часовима претио би да ће побећи у адвокату за криминалне парнице. Неочекиван процес Карамазова о оцеубиству као да га целог ободри: „То је ствар таква да би целој Русији могла постати позната.“ Него, ја и сувише истрчавам напред.

У суседној соби, с госпођицама, седео је и наш млади истражни судија Николај Парфенович Њељудов, који је тек пре два месеца дошао к нама из Петрограда. После се код нас говорило, и чак се људи чудили, како се сва та лица као намерно беху скупила у кући извршне власти баш у вече „злочина“. Међутим, ствар је била много простија и десила се сасвим природно; супругу Иполита Кириловича већ други дан како су болели зуби, и он је морао некуд побећи од њеног јаукања; а лекар, по својој нарави, није могао бити увече другде него за картама. Николај, пак, Парфенович Њељудов још је пре три дана рачунао да дође те вечери до Михаила Макаровича, тако рећи изненада, да наједном и лукаво изненади његову старију унуку, Олгу Михајловну, тиме што зна за њену тајну, да је данас њен рођендан и да је она то хтела да сакрије од нашег друштва, да не би морала звати цели град на игранку. Предстојало је, дакле, много смеха и примедба у погледу њених година, да се она, тобоже, боји да их каже; али како је он господар њене тајне, то ће он сутра свима испричати... и друго, и друго. Тај љубазни млади човек био је у том погледу велики шаљивџија; тако га и прозваше наше даме - шаљивџија, а њему се, изгледа, то врло допадало. Уосталом, он је био из врло доброг друштва, из добре породице, доброг васпитања и добрих осећања, и премда бонвиван, био је врло невин и увек пристојан. Био је малог раста, слабе и нежне грађе. На танким и бледим прстићима његовим увек се блистало неколико необично крупних прстенова. А кад би вршио дужност, постајао би важан, схватајући скоро побожно своју улогу и своју дужност. Нарочито је знао да при саслушавању збуњује убице и друге злочинце, просте људе, и збиља је изазивао код њих, ако не поштовање према себи, оно бар неко дивљење.

Пјотр Иљич, ушавши к шефу полиције, био је просто пренеражен: наједном виде да се тамо већ све зна. И збиља - карте су оставили, сви су стајали и расправљали, чак је и Николај Парфенович дотрчао од госпођице и имао веома ратоборан изглед. Пјотра Иљича дочека глас, који га пренерази, да је старац Фјодор Павлович збиља убијен те вечери у својој кући - убијен и похаран. А то се дознало тек малочас, на овај начин:

Марфа Игнатјевна, супруга оборенога код оградe Григорија, премда је чврсто спавала у својој постељи и могла тако преспавати до зоре, наједном се пробудила. Томе је допринео страшан епилептичарски крик Смердјаковљев, који је лежао у суседној соби, без свести: онај крик којим су увек отпочињали његови наступи падавице и који су увек, целог живота, страшно плашили Марфу Игнатјевну и утицали на њу болно. Она никако није могла да се на њих навикне. Онако буновна, скочи и скоро ван себе полете у собицу к Смердјакову. Али тамо је било

мрачно; чуло се само да је болесник почео страшно крчати и трзати се. Тад Марфа Игнатјевна поче да виче и да зове мужа; али се наједном сети: кад је устајала, њеног Григорија као да није било у постељи. Она притрча постељи и опипа је још једном: постеља је била збиља празна. Он је, дакле, отишао, али куда? Она истрча на трем и бојажљиво га позва са степеница. Одговора, наравно, не доби, али зато зачу, усред ноћне тишине, однекуд, као далеко из баште, некакво јечање. Она послушну: јечање се понови, и би јасно да долази из баште. „Господе, баш као некад Лизавета Смрадна!" - пролете јој кроз збуњену главу. Она тад бојажљиво сиђе са степеница и опази да су вратанца која воде у башту отворена: „Мора да је он, јадник, тамо" - помисли она, приђе вратанцима, и наједном, сасвим јасно зачу даје зове њен Григориј - дозива је „Марфа, Марфа!" slabим, јечећим, страшним гласом. „Господе, сачувај нас од несреће" - прошапута Марфа Игнатјевна и полете на позив, те ето тако нађе Григорија. Али га нађе не код ограде, не на оном месту где је био оборен, него већ на једно двадесет корака од ограде. После се показало да је он, кад је дошао к себи, почео да се вуче по земљи, и вероватно се вукао дуго, губећи по неколико пута свест и наново се освешћујући. Жена примети да је Григориј сав у крви, и поче запомагати. Григориј муцаше тихо и без везе: „Убио је... оца убио... Што вичеш, лудо... трчи, зови..." Но Марфа Игнатјевна никако није престајала, једнако је викала, и наједном, опазивши да је код господина отворен прозор и у соби светлост, потрча онамо и поче звати Фјодора Павловича. Али, погледавши кроз прозор, угледа страشان приказ: господин је лежао наузнак на поду непомичан. Отворене боје огртач и бела кошуља на грудима беху крвави. Свећа на столу јасно је осветљавала крв и укочено, мртво лице Фјодора Павловича. Тада Марфа Игнатјевна, у највећем страху, полете од прозора, истрча из баште, повуче резу на капији и потрча као без душе у задњи део дворишта, сусетки Марји Кондратјевној.

Обе сусетке, мати и кћи, већ су биле заспале, али, на јаку и силовиту лупу у прозорске капке и на вику Марфе Игнатјевне, пробудише се и скочише к прозору. Марфа Игнатјевна, неповезано, цичећи и вичући, исприча оно главно и позва их у помоћ. Баш те ноћи заноћио је код њих бескућник Фома. У часу га пробудише и све троје потрчаше на место злочина. Уз пут се Марја Кондратјевна сети да је недавно, око девет сати, чула страشان и продоран јавк који је одјекнуо у свој околини из њихове баште - то је био, наравно, узвик Григоријев кад је он, ухвативши се рукама за ногу Дмитрија Фјодоровича, који је већ седео на плоту, викнуо: „Оцеубицо!" - „Закукао је неко, па је наједном стао" - причала је Марја Кондратјевна трчећи. Дотрчавши на место где је лежао Григориј, обе жене, уз помоћ Фоме, пренесоше га у кућу. Припалише свећу и видеше да Смердјаков још никако не може да се смири, још се трза у својој собици - преврнуо очи, а на усне му избија пена. Главу Григоријеву опраше водом и сирћетом. Од воде он сасвим дође к себи и одмах запита: „Је ли убијен господин?" Обе жене и Фома пођоше тада господину и, ушавши у башту, опазеше овога пута да не само прозор него и врата која воде из куће у башту стајаху широм отворена, а господин се сваког вечера добро закључавао већ читаву недељу дана; чак ни Григорију није нипошто дозвољавао да лупа код њега. Опазивши отворена врата, сви се они, обе жене и Фома, побојаше да уђу код господина, „да после што не буде". Григориј, кад се оне вратише, заповеди да одмах трче шефу полиције. Марја Кондратјевна онда потрча и узбуди све код начелника. Она је стигла свега пет минута пре Пјотра

Иљича, тако да је овај дошао не само са својим слутњама и закључцима него као сведок-очевидац, који је својим причањем још више потврдио општу слутњу ко је злочинац (чему он, уосталом, у дубини душе, до самог тог последњег тренутка није хтео да верује).

Одлучише да раде енергично. Помоћнику члана кварта одмах рекоше да нађе четири сведока, и по свим правилима, која сад овде не описујем, уђоше у кућу Фјодора Павловича и учинише увиђај на лицу места. Срески лекар, човек плах и код нас нов, скоро се сам наметну да прати шефа полиције, државног тужиоца и истражног судију. Напоменућу само укратко: Фјодора Павловича нађоше убијеног и са пробијеном главом: али чиме? Највероватније ће бити оним истим оруђем којим је после оборен и Григориј. И као наручено, нађоше и то оруђе; а пре тога им је Григориј, коме је указана неопходна лекарска помоћ, испричао доста логично, иако slabим и испрекиданим гласом, како је био оборен. Почеше тражити са фењером код баштенске ограде и нађоше бакрени тучак, бачен право на баштенску путањицу, на врло видноме месту. У соби у којој је лежао Фјодор Павлович не приметише никакав нарочит неред; али иза шпанског зида, код постеље његове, подигоше с пода један велики, од дебеле хартије канцеларијски коверат с натписом: „Дар од три хиљаде рубаља анђелу моме Грушењки, кад хтедне доћи“, а доле је дописао, вероватно већ после, сам Фјодор Павлович: „и пиленцету“. На коверту беху три велика печата од црвеног воска, али коверат је био поцепан и празан, новац однет. Нађоше на поду и танку ружичасту пантљичицу, којом је био везан коверат. У исказима Пјотра Иљича једна околност учини необичан утисак на државног тужиоца и истражног судију, наиме слутња да ће се Дмитриј Фјодорович пред зору неизоставно убити; да је он то одлучио, сам о томе говорио Пјотру Иљичу, пред њим је напунио пиштољ, писамце написао, у цеп метнуо, итд., итд. А кад је Пјотр Иљич, који још непрестано не хтеде Митји веровати, припретио да ће отићи и неке то испричати, да би предупредио самоубиство, онда му је Митја, осмехнувши се, одговорио: „Нећеш имати кад.“ Значи, дакле, требало је журити на лице места, у Мокро, да изненаде злочинца пре него што би можда збиља наумио да се убије. „То је јасно, то је јасно“ - понављао је тужилац необично узбуђен - „то код тих несрећника увек и бива: сутра ћу се убити, а пре смрти теревенка.“ Прича како је Митја накуповао у бакалници вина и јела само распали још већма државног тужиоца. „Сећате ли се оног момка што је убио трговца Олсуфјева, опљачкао му хиљаду пет стотина рубаља и одмах пошао да се накудрави код берберина, и после, не сакривши новац, тако исто скоро у рукама носећи га, отишао девојчурама.“ Све их је задржавало: истрага, претрес у кући Фјодора Павловича, формалности и остало. Све је то захтевало времена. Стога отправише једно два сата раније у Мокро полицијског писара Маврикија Маврикијевича Шмерцова, који је јуче изјутра дошао у град по плату. Маврикију Маврикијевичу дадоше упутство: кад стигне у Мокро, не дижући никакву узбуну, да прати „злочинца“ неуморно, док не стигну надлежне власти, као и то да спреми сведоке, сеоске кметове, и друго, и друго. Маврикиј Маврикијевич тако и уради; сачува *incognito*; само Трифона Борисича, старог свог познаника, тек унеколико посвети у тајну ствари. То је било баш онда кад је Митја срео у мраку на трему гостионичара који га је тражио, при чему је одмах приметио да се код Трифона Борисича у лицу и речима десила некаква промена. На тај начин ни Митја, нити ико други, није знао да се на њих мотри.

Кутију са пиштољима одавно је узео Трифон Борисич и склонио на скровито место. И тек око пет сати изјутра, скоро у свануће, стиже сва власт: шеф среске полиције, државни тужилац и истражни судија, на двоја кола и на двома тројкама. Доктор, пак, остаде у кући Фјодора Павловича, намеравајући да ујутру пара леш убијенога; но што је најглавније, он се заинтересовао нарочито стањем болесног слуге Смердјакова: „Тако жестоки и тако дугачки наступи падавице, који се понављају без прекида у току два дана и две ноћи, ретко се могу видети, и то припада науци - рече он својим партнерима који одлажаху узбуђени. Они му честитаху на открићу, смејући се. Овом приликом тужилац и иследник врло добро запамтише да је доктор додао најодлучнијим тоном да Смердјаков неће доживети јутро.

А сад, после дугог, али изгледа неопходног објашњења, вратили смо се баш на онај моменат наше приче на ком смо прекинули у претходној књизи.

III

ХОД ДУШЕ ПО МУКАМА. МУКА ПРВА

Митја је, дакле, седео и унезвереним погледом осматрао присутне, не разумевајући шта му се говори. Он наједном устаде, подиже руке увис, и гласно викну:

- Нисам крив! За ту крв нисам крив! За крв оца свога нисам крив!... Хтео сам да га убијем, али нисам крив! Нисам ја!

Тек што он то викну, иза завесе скочи Грушењка, па се баци шефу полиције право пред ногу.

-То сам ја, ја, проклета, ја сам крива - викну она гласом који душу раздире, сва у сузама, пружајући према свима руке; - због мене је убио! Ја сам га намучила и до тога довела. Ја сам и тог старог покојног јадника измучила, због беса свога, и дотле сам га довела! Ја сам крива, ја прва, ја сам главни кривац!

- Да, ти си крива! Ти си главна преступница! Ти си разуздана, ти си развратна, ти си главни кривац! - завапи полицајац претећи јој руком.

Али га брзо и одлучно умирише. Државни тужилац га чак обухвати рукама.

- То већ сасвим личи на неред, Михаило Макаровичу! - викну он; - ви заиста ометате истрагу... Кварите посао... - говорио је једва дишући.

- Коракe предузети против тога, коракe, предузети, коракe предузети! - страшно плану и Николај Парфенович; - иначе је сасвим немогућно!...

- Заједно нам судите! - викала је и даље Грушењка као ван себе, још непрестано клечећи - заједно нас казните, поћи ћу с њим макар и на губилиште!

- Груша, животе мој, крви моја, светињо моја! - паде Митја крај ње на колена и снажно је стиште у загрљај. - Не верујте јој! - викао је - није крива она ни за шта, ни за какву крв и ни за шта!

Он се сећао после да су га одвукли од ње силом, неколико људи, а њу да су одједном одвели, и да је он дошао к себи већ седећи за столом. Поред и иза њега стојали су стражари са металним значкама. Према њему, с друге стране стола, седео је на канабету Николај Парфенович, истражни судија, и непрестано га је наговарао да попије мало воде из чаше на столу.

- То ће вас освежити, то ће вас умирити, не бојте се, немојте се узнемиравати - додао је он необично учтиво.

Митји наједном, он се сећао тога после, би врло занимљиво његово велико прстење: један с аметистом, а други некакав јаркожут, прозрачан, и са дивним сјајем. И дуго се још са чуђењем сећао како је то прстење неодољиво привлачило његов поглед чак и за све време тих страшних часова саслушавања, тако да он никако није могао да са њега скине поглед и да га заборави, као ствар која никако није била у складу са његовим положајем.

С леве стране Митјине, на месту где је седео на почетку вечера Максимов, седе сад државни тужилац; а с десне стране, на месту где је била Грушењка, сад се наместио један румен млад човек у некаквом ловачком кратком капуту, врло похабаном, пред којим се створи мастионица и хартија. Показало се да је то био писар иследников, кога је овај повео са собом, шеф полиције је сад стојао код прозора, у другом крају собе, поред Калганова, који је сео на столицу код тога истог прозора.

- Попијте мало воде! - благо понови већ десети пут иследник.

- Пио сам, господо, пио сам... но... шта је, господо, здробите ме, убијте ме, решавајте моју судбину! - узвикну Митја гледајући нетремице у иследника страшним, укоченим и разрогаченим очима.

- Дакле, ви као поуздано тврдите да нисте криви за смрт свога оца, Фјодора Павловича? - благо, али упорно запита истражни судија.

- Нисам крив! Крив сам за другу крв, за крв другог старца, али не свога оца! И кајем се! Убио сам, убио сам старца, убио и оборио... Али ми је тешко да за ту крв одговарам другом крвљу, страшном крвљу за коју нисам крив... Страшна оптужба, господо! Као да сте ме секиром по челу ударили! Али ко је убио мога оца, ко га је убио? Ко га је могао убити кад нисам ја? Чудо, бесмислица, немогућност...

- Да, али ко га је могао убити... - поче истражни судија, но државни тужилац Иполит Кирилович (помоћник државног тужиоца, но ми ћемо га називати, ради краткоће, државним тужиоцем), згледавши се са истражним судијом, рече окрећући се Митји:

- Ви се узалуд бринете за старца, за слугу Григорија Васиљева. Знајте да је он жив, дошао је к себи, и крај свих тешких повреда које сте му нанели, по његовом и сад вашем исказу, ваљда ће остати жив, бар по мишљењу лекаревом.

- Жив? Дакле, он је жив! - завапи наједном Митја, плеснувши рукама. Све му се лице засја. - Господе, благодарим ти за највеће чудо које си ти учинио мени, грешнику и злочинцу, по молитви мојој!... Да, да, то је по молитви мојој, ја сам се молио сву ноћ!...

И он се трипут прекрсти. Скоро се гушио.

- Дакле, ето, од Григорија смо и добили важна саопштења у погледу вас, да...
- настави државни тужилац.

Али Митја наједном скочи са столице.

- Један тренутак, господо, тако вам бога, само један тренутак! да отрчим до ње...

- Дозволите! У овом тренутку никако није могућно!

- умало што не цикну Николај Парфенович, те и он скочи на ноге. Митју зграбише стражари са металним значкама на грудима. Уосталом, он и сам седе на столицу...

- Господо, веома ми је жао! Ја сам хтео к њој само на један тренутак... Хтео сам да је известим да је спрана, да је нестала она крв која ми је целу ноћ сисала срце, и да ја нисам убица! Господо, та она је моја вереница! - усхићено и са страхопоштовањем проговори он наједном, прелећући очима преко свих. - Хвала вам, господо! - О, како сте ме препородили, како сте ме васкрсли у једном тренутку!... Тај старац - та он је мене на рукама носио, господо! купао ме у кориту кад су ме као трогодишње дете сви оставили - био ми је отац рођени!...

- Дакле, ви... - отпоче опет истражни.

- Дозволите, господо, дозволите још један тренутак! - прекиде га Митја, метнувши оба лакта на сто и покривши лице рукама - дајте ми да се само мало приберем, дајте ми да дахнем душом, господо! Јер све то ужасно потреса човека, ужасно! та човек није од камена, господо!

- Попијте опет мало водиче... - протепе Николај Парфенович.

Митја уклони руке са лица и засмеја се. Поглед му је био ведар, он као да се сав изменио у једном тренутку. Изменио се и сав тон његов: јер ту је сад већ седео човек опет раван свим тим људима, свим тим пређашњим познаницима својим; сасвим тако као да су се састали јуче, кад се још ништа није десило - негде, у каквом друштву.

Успут ћемо приметити да је Митја био срдачно приман и дочекиван код шефа полиције с почетка, кад је овај дошао к нама; али после, нарочито последњег месеца, Митја га скоро није ни посећивао, а шеф кад би се, на пример, срео с њим на улици, веома би се мргодио и тек му је из учтивости одговарао на поздрав, што је Митја врло добро уочио. Са државним тужиоцем се знао још мање, али код супруге његове, нервозне и ћудљиве даме, ишао је неки пут и правио јој врло пристојне посете, ни сам не разумевајући, уосталом, зашто к њој одлази, интересујући се однекуд њоме све до последњег времена. Са истражним судијом још није стигао да се упозна, али се и с њим сретао, па је чак и говорио с њим једаред-дваред - оба пута о женском полу.

- Ви сте, Николају Парфеновичу, највештији, као што видим, истражни судија - весело се наједном насмеја Митја - али ја ћу вам сад и сам помоћи. О, господо, ја сам васкрсао, и немојте ми замерити што вам се тако просто и тако присно обраћам. Уз то сам мало и пијан, то вам кажем искрено. Ја сам, изгледа, имао част... част и задовољство видети се с вама, Николају Парфеновичу, код рођака мог Миусова... Господо, господо, ја не тражим једнакост између вас и мене, јер разумем ко сам сад кад пред вама седим. На мене пада... ако је сведочио против мене Григориј... на мене пада - о, наравно, пада - страшно подозрење! Страхота - та ја разумем то! Али на ствар, господо, ја сам спреман, и ми ћемо то

сад за трен ока свршити, јер, чујте, господо: кад ја знам да нисам крив, онда ћемо, наравно, зачас свршити! Је л' тако? Је л' тако?

Митја је говорио брзо и много, нервозно и експанзивно, као да је држао своје слушаоце за најбоље своје пријатеље.

- Дакле, ми ћемо за сада записати да ви из темеља поричете оптужбу која се против вас диже - рече Николај Парфенович убедљиво, па окренувши се к писару, издиктира му полугласно шта да запише.

- Хоћете да записујете? Хоћете да записујете? Па не браним, записујте, пристајем, дајем потпун свој пристанак, господо... Само, видите ли... Чекајте, чекајте, запишите овако: „Због необузданости је крив, због тешке повреде коју је нанео једном старцу, крив је. И још у себи, унутра, у дубини срца свога крив је" - али то не треба писати (окренуо се наједном писару), то је већ мој приватан живот, господо, то се већ вас не тиче, јер то су дубине срца, то јест... Али због убиства старца оца - није крив! То је чудовишна мисао! То је потпуно чудовишна мисао... Ја ћу вам доказати, и ви ћете се смејати свом подозрењу!

- Умирите се, Дмитрију Фјодоровичу - опомену га истражни судија, очевидно желећи да победи помахниталога својом мирноћом. - Пре но што наставимо саслушање, ја бих желео, ако само пристанете да одговорите, да чујем од вас потврду чињенице: да ви, изгледа, нисте волели покојног Фјодора Павловича, да сте стално били са њим у некаквој завади... Бар сте пре четврт сата, овде, изволели изговорити да сте га чак хтели и убити. „Нисам га убио" - узвикнули сте - „али сам га хтео убити!"

- Зар ја то узвикнуо? Ох, може бити, господо! Да, на жалост, ја сам хтео да га убијем, много пута сам хтео... на жалост, на жалост!

- Хтели сте. А да ли бисте пристаили да нам објасните какве су вас управо побуде руководиле у таквој мржњи према личности вашег родитеља?

- А шта имам ту да вам објашњавам, господо! - мргодно слеже раменима Митја, оборивши поглед. - Ја нисам крио своја осећања, цели град за то зна - знају сви у кафани. Колико ономад, у манастиру, рекао сам то у ћелији старца Зосиме... Тога дана увече тукао сам и умало што нисам убио оца, а заклео сам се пред сведоцима да ћу опет доћи и да ћу га убити... О, има хиљаду сведока! читав месец дана сам викао, сви су сведоци!... чињеница је ту, чињеница говори, виче, али осећања, господо, осећања, то је већ друга ствар. Видите, господо (намргоди се Митја), мени се чини да ви немате права питати ме за осећања. Ви имате власт, ја разумем, али то је моја ствар, моја унутрашња ствар, интимна, али... како ја нисам крио своја осећања пре... у кафани, на пример, и говорио сам свима и свакоме, то... то нећу ни сад правити од тога тајну... - Видите, господо, ја разумем да у овом случају против мене постоје страшни докази: свима сам говорио да ћу га убити, и сад, наједном - он је убијен: како онда да нисам ја? Ха-ха! Извињавам вас, господо, потпуно вас извињавам. Ја сам и сам пренеражен до сржи; ко га је, доиста, убио у таквом случају ако не ја! Зар није тако? Ако нисам ја, ко је, ко је, господо! - наједном викну он - хоћу да знам, ја чак захтевам од вас, господо, да знам; где је он убијен? како је убијен, чиме и како? Реците ми - нагло упита он, мерећи погледом државног тужиоца и истражног судију.

- Ми смо га нашли како лежи на поду, наузнак у свом кабинету, са пробијеном главом - рече државни тужилац.

- Страшно, gospодо! - уздрхта наједном Митја, и налактивши се на сто, покри лице десном руком.

- Да наставимо - прекиде га Николај Парфенович. - Дакле, шта вас је тада руководило у вашим осећањима мржње? Ви сте, чини ми се, јавно казивали да је то било осећање љубоморе?

- Па да, љубомора; и не само љубомора.

- Свађе због новца?

- Да и због новца.

- У питању су биле, изгледа, три хиљаде, које вам, тобоже, нису још исплаћене од наследства.

- Какве три! Више, више! - плану Митја; - више од шест, можда више и од десет. Ја сам свима говорио, свима разгласио! али сам се већ одлучио - на крају крајева - да се помирим и са три хиљаде. Мени су као живот потребне биле те три хиљаде... тако да сам онај коверат са три хиљаде, за који сам знао да је код њега под јастуком и да је спреман за Грушењуку - сматрао просто као од мене украден... Ето вам, gospодо, сматрао сам га за свој, баш као личну својину.

Државни тужилац се значајно згледа са истражним судијом и стиже да му неприметно намигне.

- Ми ћемо се на тај предмет још вратити - рече истражни - а ви нам сад дозволите да уочимо и забележимо ту тачкицу: да сте ви сматрали новац у оном коверту као своју личну својину.

- Бележите, gospодо! а ја разумем да је и то доказ против мене, али се не бојим тих доказа, те и сам говорим против себе. Чујте то: сам! Видите, gospодо, ви, изгледа, држите мене за сасвим другог човека него што сам у ствари - додаде он наједном туробно и сетно. - С вама говори племенит човек, најплеменитије лице, и што је главно - то не губите из вида - човек који је починио безброј подлости, али који је увек био и остао најплеменитије биће као биће, унутра, у дубини - једном речи, не умам да се изразим... Баш то ме је и мучило целог живота: што сам жудео за племенитошћу, био, тако рећи, мученик племенитости и тражио је са фењером, са Диогеновим фењером; међутим, целог сам живота правио чуда и покорне, као и сви ми, gospодо, то јест као само ја, gospодо, не сви, само ја, преварио сам се, само ја, само ја!... Господо, мене боли глава! - намршти се он болно - видите, gospодо, мени се није допадала његова спољашност: то је било нешто нечасно, разметање и гажење сваке светиње, исмевање и неверовање - гадно, гадно! Али сад, кад је већ умро, сад мислим друкчије.

- Како друкчије?

- Не друкчије, него жалим што сам га тако мрзео.

- Осећате кајање?

- Не, није то кајање, то немојте записивати. Него, ни ја нисам на своме месту, gospодо, и ја сам баш нисам најбољи, па стога нисам имао права да њега сматрам за одвратног, ето шта је! То можете и записати.

Рекавши то, Митја се наједном необично сневесели. Већ одавно, поступно, према одговорима на питања истражног судије, постајао је све мрачнији и туробнији. Одједном, баш у том тренутку, искрсну опет неочекивани призор. Иако су малочас Грушењуку удаљили, нису је одвели одвећ далеко; свега у трећу собу од

оне плаве собе у којој се сад вршило саслушање. То је била мала собица са једним прозором, одмах иза собе у којој се ноћас играло и веселило у сва звона. Тамо је седела она, и с њом, засад, само Максимов, страшно пренеражен, страшно престрављен, сав уз њу прибијен, као да од ње тражи спасења. Код њихових врата стојао је сељак стражар са металном значком на грудима. Грушењка је плакала; али наједном, кад јој туга већ и сувише дође до срца, она скочи, плесну рукама, и викнувши громким гласом: „Туго моја, туго!“ јурну из собе к њему, своме Митји, и то тако неочекивано да нико не стиже да је задржи. Митја, пак, чувши њен вапај, сав уздрхта, скочи, јаукну и стрмоглавце јој појури у сусрет као изван себе. Али им не дадоше да се састану, премда су већ спасили једно друго. Њега снажно зграбише за руке: он се трзао, отимао, требало их је тројица или четворица да га задрже. Зграбише и њу, и он виде како она са јауком пружа према њему руке док су је вукли. Кад се заврши приказ, он дође к себи; опет на пређашњем месту, за столом, према истражном судији, узвикивао је, обраћајући се њима:

- Шта ће вам она? Зашто је мучите? Она је невина, невина!...

Утишаваху га државни тужилац и истражни. Тако прође неко време, једно десетак минута; напослетку у собу журно уђе Михаил Макарович, који је неко време био одсутан, па гласно, узбуђено рече државном тужиоцу:

- Она је удаљена, она је доле; бисте ли ми хтели дозволити да кажем, господо, само једну реч овом несрећном човеку? Пред вама, господо, пред вама!

- Изволите, Михаил Макаровичу - одговори истражни - у овом случају немамо ништа против.

- Дмитрију Фјодоровичу, чуј, брате - поче Михаил Макарович обраћајући се Митји, и узбуђено лице његово изражавало је ватрено, скоро очинско сажалење према несрећнику - ја сам твоју Аграфену Александровну лично одвео доле и предао сам је домаћинским кћерима, а с њом је непрестано и чичица Максимов, и ја сам је уразумио, чујеш ли, уразумио и умирио, убедио сам је да ти сад мораш да се браниш, па да ти не смета, да те не жалости, иначе се можеш збунити и против самог себе нетачно сведочити, разумеш ли? Једном речју, говорио сам јој, а она ме је разумела... Она је, брате, паметна, она је добра; пође да мени, старом, руке љуби, за тебе је молила. Сама ме је послала овамо да ти кажем да се за њу не бринеш; и сад треба, треба, драги, да пођем и да јој кажем да си миран и у погледу ње утешен. Умири се, дакле, и разумеј то. Ја сам пред њом крив, она је хришћанска душа, да, господо, то је кротка душа и ни за шта није крива. Дакле, како да јој кажем, Дмитрију Фјодоровичу, хоћеш ли се умирити?

Добричина наприча много непотребног; али туга Грушењкина, људска туга, продрла је у његову добру душу, па му чак сузе навреше на очи. Митја скочи и полете к њему.

- Опростите, господо, дозволите, о, дозволите! - повика он - о, ви анђеоска душо, Михаил Макаровичу, хвала вам за њу! Бићу, бићу миран, весео ћу бити; кажите јој, по неизмерној доброты душе ваше, да сам весео, весео, ево ћу одмах почети да се смејем, знајући да је с њом такав анђеоски чувар као што сте ви. Одмах ћу све свршити, и чим се ослободим, одмах ћу к њој, она ће тад видети, нек чека!... Господо! - окрену се он државном тужиоцу и истражном судији - сад ћу вам сву своју душу открити, сву ћу је излити, ми ћемо све зачас свршити, весело ћемо свршити - на крају ћемо се још и смејати - јел' те? Господо, та је жена

царица душе моје! О, дозволите ми да то кажем... то ћу вам открити... Ја видим да сам овде са најплеменитијим људима: она је светлост, то је светиња моја, и кад бисте ви само знали! Јесте ли чули њене узвике: „Ја ћу с тобом макар и на губилиште!" А шта сам ја њој дао, ја, сиротан и гоља? Откуд таква љубав према мени? Заслужујем ли ја, непотребни и срамни створ, такву љубав да са мном на робију иде? Због мене је пред вашим ногама малочас пузила, она, поносита, и у свему невина! Па како онда да је не обожавам, да не вапијем, да не хрлим к њој, као малочас? О, господо, опростите! Ето, сад, сад сам утешен!

Он паде на столицу и, покривши обема рукама лице, горко зајеца. Али то су већ биле сузе среће. Зачас дође к себи. Старац, шеф полиције, био је веома задовољан, а изгледа и правници: они осетише да ће ислеђење ступити сад у нову фазу. Испратише шефа, Митја се просто развесели.

- Е, господо, сад сам ваш, ваш потпуно. И... да само није свих тих ситница, ми бисмо се одмах споразумели. Ја, ето, опет о ситницама... Ја сам ваш, господо, али, кунем вам се, потребно је узајамно поверење - ваше према мени и моје према вама - иначе никад нећемо свршити. Ја то због вас говорим. На ствар, и, што је главно, немојте тако чепркати по мојој души, не мучите је тричаријама, него питајте једино о ствари и о чињеницама, а ја ћу вас одмах задовољити. А ситнице, до ђавола!

Тако је узвикивао Митја. Испитивање отпоче наново.

IV

МУКА ДРУГА

- Нећете веровати како нас храбрите, Дмитрију Фјодоровичу, том својом спремношћу... - поче Николај Парфенович, са живахним изразом и са очигледним задовољством које сину у великим, јасносивим, избуљеним, али врло кратковидим његовим очима, са којих је он, тренутак пре тога, скинуо наочари. - И ви сте добро малочас приметили у погледу узајамног нашег поверења, без кога је понекад чак и немогућно у пословима од оваквог значаја, а нарочито у случају ако осумњичено лице жели, нада се, и може да се оправда. Са своје стране, ми ћемо употребити све што од нас зависи, и ви сте и сами могли видети како ми водимо тај посао. Ви, Иполите Кириловичу, одобравате? - обрати се он наједном државном тужиоцу.

- О, без сумње - одобри тужилац, премда мало суво кад се упореди са полетом Николаја Парфеновича.

Примећујем једном засвагда: Николај Парфенович, чим је дошао к нама, и од самог почетка свог службовања, осетио је према Иполиту Кириловичу, државном

тужиоцу, необично поштовање и скоро се од срца зближио са њим. То је био ваљда једини човек који је безусловно поверовао у необичан психолошки и говорнички дар нашег „у служби запостављеног“ Иполита Кириловича, и потпуно је веровао да је он запостављен. О њему је чуо још у Петрограду. Зато је, опет, с друге стране, млади Николај Парфенович био такође једини човек у целом свету кога је искрено заволео наш „увређени“ државни тужилац. Идући овамо, они су стигли да се о неким стварима договоре и да се споразумеју у погледу предстојећег суђења. И сад, за столом, проницљива памет Николаја Парфеновича схватила је у лету и разумела свако упутство, сваки покрет на лицу свог старијег колеге, по једној речи само, по погледу, по једном мигу.

- Господо, оставите мени самом да испричам, и не прекидајте ме ситницама, а ја ћу вам зачас све изложити - жестио се Митја.

- Одлично. Хвала вам. Али пре него што чујемо ваше казивање, дозволите ми да констатујем још једну чињеницу, за нас врло занимљиву, наиме: о оних десет рубаља што сте синоћ, око пет сати, узели на зајам од пријатеља нашег Пјотра Иљича Перхотина, коме сте дали у залог пиштоље.

- Заложих сам их, господо, заложих, за десет рубаља, па шта онда? То вам је све. Чим сам се вратио с пута, заложих сам их.

- А ви сте се вратили с пута? Ви сте путовали изван града?

- Путовао сам, господо, четрдесет врста сам путовао; зар то нисте знали?

Државни тужилац и Николај Парфенович се згледаше.

- Уопште, како би било да почнете своју повест од систематског описа целог нашег јучерашњег јутра? Дозволите, на пример, да чујемо: зашто сте се удаљавали из града, и кад сте управо отпутовали и вратили се... и све те чињенице...

- Па тако је требало да питате од почетка - гласно се насмеја Митја - и, ако хоћете, ствар треба почети не од јуче, него од прекјучерашњег јутра; тада ћете тек разумети куда сам, како и зашто пошао и путовао. Ја сам, господо, отишао прекјуче изјутра овдашњем трговцу Самсонову да иштем на зајам од њега три хиљаде, на најпоузданију залогу; та ме је мисао најједном савладала, господо, најједном савладала, и никако ми није давала мира.

- Дозволите да вас прекинем - учтиво га прекиде државни тужилац - зашто вам је тако наједаред затребала баш та сума, то јест баш три хиљаде рубаља?

- Ех, господо, не би требало те ситнице: како, када и зашто, и зашто баш толико новаца, а не оволико, и све то околишење... јер тако ни у три свеске неће стати, него ће још и поговор требати!

Све то изговори Митја са добродушном, али нестрпљивом фамилијарношћу човека који жели да каже целу истину и који је пун најбољих намера.

- Господо - чисто се трже он наједаред - немојте замерити што се ја ритам. Ја вас опет лепо молим: верујте ми још једном да осећам потпуну одговорност и потпуно схватам стање ствари. Немојте мислити да сам пијан; ја сам се сад већ растрезнио, а и да сам пијан, не би ми ништа сметало. Јер ево како је код мене:

Отрезнио се, опаметио се - постао глуп. Напио се, оглупавио - постао паметан.

Ха-ха! Уосталом, ја видим, господо, да се мени још не пристоји да правим вицеве пред вама, док се, то јест, не објаснимо. А дозволите опет да припазим и

на своје лично достојанство. Ја разумем садашњу разлику: ја сад пред вама седим као злочинац, значи, ни издалека вам нисам раван; а вама је поверено да на мене мотрите. И, тек ме ваља нећете по глави помиловати због Григорија; јер, ако ћемо по правди, не могу се тек онако разбијати главе старцима; ви ћете мене сигурно због тога забравити на једно пола године, а можда и на целу, не знам на колико ћу бити осуђен, премда ме нећете лишити грађанских права, господине државни тужиоче. Дакле, ето вам, господо, разумем ја разлику... Али, признајте и то да бисте ви и самога бога могли збунити питањима: где си стао, како си стао, кад си стао и у шта си стао? Ја ћу се збунити при том, а ви ћете одмах све до ситница записати, и онда шта ће изаћи?... Ништа неће изаћи! Него, напослетку, кад сам већ почео да говорим свашта, ја ћу и довршити, а ви, господо, као људи вишег образовања, и врло племенити, мени опростите. Ја ћу, дакле, завршити са молбом: одучите се ви, господо, од тог шаблонског начина испитивања, то јест, најпре дођеш па почнеш нечим бедним, ништавним: како си, бајаги, устао, те шта си јео, те како си пљунуо, па кад си пљунуо, па пошто „успавате пажњу злочинчеву“, наједном га бомбардујете питањем које га сасвим збуни: „кога си убио, кога си похарао?“ Ха-ха! Ето вам вашег бирократизма, то је код вас правило, ето на чему се све ваше лукавство заснива! Али тако, тим десеткама, сељак можете успавати, а не мене. Јер ја разумем ствар, и ја сам био у државној служби, ха-ха-ха! Не љутите се, ваља, господо, опраштате ми дрскост? - викну он гледајући у њих са необичном добродушношћу. - Та то је Митја Карамазов казао! значи: може се и опростити; паметном се не би могло опростити, а Митји се може! Ха-ха-ха!

Николај Парфенович је слушао па се и сам смејао. Државни тужилац, премда се није смејао, али пажљиво је загледао Митју, не скидајући очи, као не хотећи да пропусти ни најмању речцу, ни најситнији покрет, ни најмањи дрхтај најмање цртице на његовом лицу.

- Па ми смо с вама тако баш и почели - одазва се Николај Парфенович, непрестано смејући се - тако да вас нисмо збуњивали питањима: како сте изјутра устали и шта сте доручковали, него смо почели са и сувише битним.

- Разумео, разумео сам и оценио сам; а још више ценим вашу доброту према мени, беспримерну, достојну најплеменитијих душа. Ми смо се овде састали три племенита човека, па нека нам све тако и почива: на узајамном поверењу образованих и отмених људи, који су везани племством и чашћу. У сваком случају, допустите ми да вас сматрам за најбоље пријатеље своје у овом тренутку живота свога, у овом тренутку понижења части своје! Вас то ваља не вређа, господо? Ваља вас не вређа?

- Напротив, ви сте то тако прекрасно казали, Дмитрију Фјодоровичу - сложи се с њим Николај Парфенович достојанствено и одобравајући.

- А ситнице, господо! све те бирократске ситнице одбаците! - одушевљено узвикну Митја; - иначе, иначе, ђаво ће га знати шта ће изаћи. Зар није тако?

- Потпуно ћу следовати вашим паметним саветима - уплете се наједном државни тужилац, обраћајући се Митји; - али се ипак не могу одрећи свог питања. Нама је и сувише неопходно да знамо: зашто је вама била потребна управо толика сума, то јест, баш три хиљаде?

- Зашто ми је била потребна? Па, за ово, за оно... па, дуг да вратим.

- А коме?

- То одлучно одбијам да вам кажем, господо! Видите ли, не стога што не бих могао казати, или не бих смео, или што бих се бојао, јер све су то ништавне ствари и праве ситнице, него вам стога нећу казати што је ту начело: то је мој приватан живот, и ја ником нећу дати да се плете у мој приватан живот. То је моје начело. Ваше се питање на ствар не односи, а све што се на ствар не односи јесте мој приватан живот! Дуг сам хтео да вратим, дуг части сам хтео да платим, а коме - то нећу да кажем!

- Допустите нам да то запишемо - рече државни тужилац.

- Драге воље. Тако записујте: да нећу да кажем, па нећу ни казати. Пишите, господо: да ја чак сматрам за нечасно да то кажем. Баш сте докони кад тако много записујете!

- Дозволите, поштовани господине, да вам још једном напоменем, ако то нисте знали - рече државни тужилац са нарочитим и веома строгим тоном - да имате потпуно право да не одговарате на питања која вам се постављају; а ми, опет, никаква права немамо изнуђивати од вас одговоре ако ви сами из овог или оног узрока избегавате да одговарате. То је ствар личног нахођења вашег. Али наша се дужност састоји ипак и у томе да вам у случају као што је овај сад предочимо и објаснимо сву величину штете коју ви сами себи причињавате тиме што нећете да нам дате овај или онај исказ. А сад молим да наставимо.

- Господо, па ја се не љутим!... ја... - поче Митја мрмљати, збуњен том опоменом; - ето видите, господо, онај Самсонов, коме сам ја тада отишао...

Ми сад, наравно, нећемо потанко износити његово причање о оном што је читаоцу већ познато. Митја је нестрпљиво хтео да прича све до најситније цртице, и у исти мах хтео је да сврши што пре. Док је давао исказе, њих су записивали, те су га, наравно, прекидали. Дмитриј Фјодорович је то осуђивао, али се потчињавао - љутио се, али засад добродушно. Истина, неки пут би им тек викнуо: „Господо, та то би самога Господа бога озлоједило“, или „Господо, знате ли ви да ви мене само узалуд раздражујете“, али узвикујући то, он није мењао своје пријатељски експанзивно расположење. На тај начин исприча он како му је прекјуче „подвалио“ Самсонов. (Он је сад већ потпуно прозрео да му је тада подваљено.) А продаја сата за шест рубаља, да добије за пут новаца, још непозната истражном судији и државном тужиоцу, изазва одмах необичну пажњу код њих, и, на неизмерно негодовање Митјино, нађоше за потребно да и ту чињеницу подробно забележе, као поновну потврду да он уочи онога дана није имао ни паре у џепу. Мало-помало, Митја постаде мргодан. Затим, описавши свој пут до Љагавог и у загушљивој кући проведenu ноћ и друго, он доведе своју причу и до повратка у град, и ту поче, без нарочите молбе, потанко описивати своје љубоморне муке са Грушењком. Слушали су га ћутећи и пажљиво; нарочито су се задржали на околности да је Митја већ одавно имао своју осматрачницу због Грушењке - испод дворишта Фјодора Павловича, у кући Марје Кондратјевне, и на томе да му је податке доносио Смердјаков: то нарочито уочише и записаше. О љубомори својој говорио је ватрено и опширно; па премда се у себи стидео што износи своја најинтимнија осећања, тако рећи „на свеопшту срамоту“, ипак је очевидно савлађивао стидљивост, само да би био истинит. Равнодушна строгост иследникових, а нарочито тужиочевих погледа, устремљених на њега за време

његовог причања, збуни га, најзад, доста јако: „Тај дечко, Николај Парфенович, с којим сам још само пре неколико дана говорио глупости о женама, и тај болесни тужилац не заслужују да им ја ово причам" - тужно му пролете кроз главу. „Срамота!" „Трпи, смири се и ћути" -заврши он своју мисао стихом, па се прибра и охрабри да продужи. Прешавши на причање о Хохлаковој, он се поново наљути, и чак хтеде да исприча о тој госпи нарочиту анегдоту, која није спадала у целу ствар; али га иследник задржа и учтиво му предложи да пређе на оно што је „битно". Напослетку, описавши своје очајање и испричавши о тренутку када је, изишавши од Хохлакове, мислио „да некога макар и закоље, али да дође до три хиљаде", би опет задржан; и „да је заклати хтео", записаше. Митја их без поговора пусти да запишу.

Ствар дође најзад до оног тренутка у причању кад је дознао да га је Грушењка преварила и отишла од Самсонова чим ју је он тамо одвео; била је, међутим, рекла да ће преседети код старца до поноћи: „што тада нисам убио, господо, ону Фењу, то је само стога што нисам имао кад" - омаче му се наједном на томе месту причања. И то брижљиво записаше. Митја их намргођено причека, и поче им причати како је потрчао оцу у башту, кад га наједном прекиде иследни судија; отворивши своју велику ташну, која је лежала поред њега на канабету, извади из ње тучак.

- Је ли вам познат овај предмет? - показа га он Митји.

- Ах, да! - мрачно се осмехну он - како да не! Дајте да га видим... До ђавола, не треба!

- Ви сте заборавили да га поменете - примети иследни судија.

- До врага! Не бих ја то од вас сакрио, не бојте се! Без тога се не би ствар свршила, дакако! Само ми је излетело из главе.

- Имајте доброту испричати опширно како сте га и где добавили.

- Драге воље, имаћу доброту, господо.

И Митја им исприча како је узео тучак и потрчао.

- А какав циљ сте имали пред собом кад сте се наоружали таквим оруђем?

- Какав циљ? Никакав циљ! Зграбио па потрчао.

- А шта ће вам ако је без циља?

У Митји узавре бес. Он пажљиво погледа у „дечка" и мргодно и јетко се осмехну. Ствар је у томе што се он све већма стидео што сад тако искрено и тако отворено прича „таквим људима" историју своје љубоморе.

- Пљујем ја на тај тучак! - оте му се наједном.

- Али ипак.

- Но, зграбио сам га због паса. Мрак... За сваки случај.

- А јесте ли и пре узимали кад сте излазили ноћу од куће какво оружје, ако сте се тако бојали мрака?

- Их, до ђавола! Господо, с вама се просто не може говорити! - викну Митја до крајности разјарен, и окренувши се писару, сав поцрвенео од љутње, са неким призвуком избезумљености, рече брзо: - Запиши одмах... одмах... „да сам зграбио тај тучак да убијем оца свога... Фјодора Павловича... ударцем по глави!" Но, јесте ли задовољни сада, господо? Је ли вам сад лакше на срцу? - изговори он, изазивачки се загледавши у истражног судију и тужиоца.

- Ми врло добро разумемо да сте ви тај исказ сада дали љути на нас, и бесни због питања која вам ми постављамо, која ви сматрате ситнима, а која су у суштини врло битна - суво му одговори државни тужилац.

- Ама молим вас, господо! Па, узео сам тучак... А зашто се у таквим приликама узима нешто у руку? Ја не знам зашто. Зграбио сам и потрчао. То је све. Срамота, господо, *passons, l* иначе, кунем вам се, ја ћу престати да причам!

Он се налакти на сто и подними се руком. Седео је постранце према њима и гледао у зид савлађујући у себи непријатно осећање. У ствари, он је врло желео да устане па да изјави да им неће више казати ни речи, „па макар ме сад одмах повели на губилиште“!

- Видите, господо - проговори он наједном, тешко се савлађујући - видите. Ја вас сад слушам и мени се причињава... ја, знате ли, неки пут сањам... тако, један сан... ја га често сањам, он се понавља, као да ме неко вија, неко кога се ја страшно бојим, вија ме у мраку, ноћу, тражи ме, а ја се кријем некуда од њега, иза врата, или иза ормана, кријем се тако да ме то понижава, а што је главно, њему је добро познато куд сам се од њега сакрио, али он се намерно претвара да не зна где сам, само да ме што више намучи, да се наслади мојим страхом... Ето, то и ви сад чините! На то личи!

- Зар ви такве снове сањате? - упита државни тужилац.

- Да, такве снове сањам... А да нећете и то да запишете? - горко се осмехну Митја.

- Не, нећемо записивати, али ипак, занимљиви су ваши снови.

- Сад више није сан! Реализам, господо, реализам стварног живота! Ја сам вук, а ви сте ловци, и ви сад гоните вука.

- Узалуд сте узели такво упоређење... - поче необично благо Николај Парфенович.

- Нисам узалуд, господо, нисам узалуд! - плану опет Митја, премда поче поново да се одобривољава са сваком речју, очигледно олакшавши себи изливом изненадне љутње. - Ви можете да не верујете злочинцу или оптуженоме, мученом вашим питањима, али најплеменитијем човеку, господо, најплеменитијим тежњама душе (то вам ја смело кажем!) - не! томе не можете да не верујете... ви на то чак ни права немате... али -

... ћути, срце,
трпи, смири се и ћути!

Но, да ли да наставим? - мрачно пресече он.

- Молим вас, будите љубазни - одговори Николај Парфенович.

МУКА ТРЕЋА

Иако је Митја почео говорити оштро, ипак се очигледно све већма трудио да не заборави и не упусти ниједну појединост од онога што је говорио. Он исприча како је прескочио преко оgrade у башту очеву, како је ишао до прозора и, напослетку, све што је било под прозором. Јасно и верно, као да клеше, исприча он о осећањима која су га узбуђивала у оним тренуцима у башти када је онако страшно хтео да дозна да ли је Грушењка код оца или није. Али чудновато: и државни тужилац и истражни судија слушаху сад некако врло уздржано, гледаху укочено, стављаху далеко мање питања.

Митја ништа није могао закључити по њиховим лицима. „Разљутили се, и нашли се увређени“ - помисли он - „па нек иду до ђавола!“ А кад им исприча како се, најзад, одлучио да да оцу знак да је дошла Грушењка, те да овај отвори прозор, државни тужилац и истражни никако не обратише пажњу на реч *знак*, као да ни најмање нису схватили какво значење има ту та реч, тако да је Митја то приметио. Дошавши, напослетку, до оног тренутка, када је, опазивши оца како се промолио кроз прозор, плануо мржњом и дохватио из џепа тучак, он наједном, као намерно, застаде. Седео је и гледао у зид - знао је да су се они просто упили у њега очима.

- Но? - рече истражни судија - извукли сте оруђе, и... шта је било затим?

- Затим? А затим сам га убио... ударио га по темену и размрскао му лобању... По вашем мишљењу је тако - је л' те? - севну наједном очима.

Цео гнев, који се смирио у Митји, подиже се наједном у његовој души необично јако.

- По нашем - рече Николај Парфенович; - но а по вашем?

Митја обори очи и дуго ћуташе.

- По мом, господо, по мом, ево како је било - тихо проговори он - да ли нечије сузе, да ли је моја мајка умолила бога, да ли ме је свети дух озарио у том тренутку - не знам, али ђаво је био побеђен. Ја појурих од прозора и потрчах према огради... Отац се уплаши, јер тек ме ту први пут опази, повика, и одскочи од прозора - ја се тога веома добро сећам. А ја преко баште ка огради... и ту ме тад достиже Григориј, кад сам већ седео на огради.

Митја подиже најзад очи на слушаоце. Они као да са потпуно спокојном пажњом гледаху у њега. Некаква дрхтавица негодовања пролете кроз Митјину душу.

- А ви ми се, господо, у овом тренутку ругате! - прекиде он наједном.

- По чему ви то закључујете? - примети Николај Парфенович.

- Ниједној мојој речи не верујете, ето по чему! Ма ја разумем да сам до главног места дошао: старац сад тамо лежи са пробијеном главом, а ја - трагично описавши како сам га хтео убити, и како сам већ тучак извадио, наједном бежим

од прозора... Поема! у стиховима! Још мало па да поверујете што вам причам! Ха-ха! Подругљивци сте ви, господо!

И он се свим телом окрену на столици тако да столица зашкрипа.

- А нисте ли опазили - поче наједном државни тужилац, као и не осврћући се на Митјино узбуђење - нисте ли приметили, кад сте трчали од прозора: јесу ли врата што воде у башту на другом крају куће у дворишту - јесу ли та врата била отворена?

- Не, нису била отворена.

- Нису?

- Била су, напротив, затворена; и ко би их могао отворити? Охо... врата... чекајте! - он као да наједном дође к себи и умало што не уздрхта - а зар сте врата ви затекли отворена?

- Отворена.

- Па ко их је могао отворити ако их нисте ви сами отворили? - страшно се наједном зачуди Митја.

- Врата су била отворена, и убица вашег оца сигурно је ушао на та врата и, извршивши убиство, на та иста врата је и изашао - изговори тужилац полако и разговетно. - То нам је потпуно јасно. Убиство се десило, очевидно, у соби, *а не кроз прозор*, што је потпуно јасно на основу извршеног увиђаја, положаја тела, и по свему. У том погледу не може бити никакве сумње.

Митја је био страшно изненађен.

- Ама то није могућно, господо! - повика он, сасвим се збунивши - ја... нисам улазио... ја вам одлучно, ја вам тачно говорим да су врата била затворена за све време док сам ја био у башти, и кад сам бежао из баште. Ја сам само под прозором стајао и кроз прозор сам га видео, и ништа више, и ништа више... До последњег тренутка се сећам. Али и кад се не бих сећао, ја то ипак знам, јер смо *знаке* знали само ја и Смердјаков и он, покојник, а он без тих знакова ником на свету не би отворио!

- Знаци? Какви то знаци? - са грамжљивом, скоро хистеричном радозналешћу проговори тужилац, и наједном изгуби све своје уздржљиво држање.

Он запита као прикрадајући се бојажљиво. Осетио је важну чињеницу, њему још непознату, и одмах се страшно уплашио да Митја можда неће штети да му је открије у потпуности.

- А ви то нисте знали! - намигну му Митја, насмехнувши се заједљиво и злобно. - А шта ако не кажем? Од кога ћете тада дознати? Јер те *знаке* знали смо покојник, ја и Смердјаков, то смо сви! И још је небо знало, али вам оно неће казати. А чињеница је занимљива, на њој можете саградити богзна шта, ха-ха! Утешите се, господо, казаћу вам ја, немојте којешта о мени мислити. Не знате ви с ким имате посла! Ви имате посла са оптужеником који сам противу себе сведочи, на своју штету сведочи! Да, јер ја сам витез части, а ви - нисте!

Тужилац прогута све пилуле, и само дрхташе од нестрпљења да дозна нову чињеницу. Митја им тачно и опширно изложи све што се тицало знакова, које је измислио Фјодор Павлович за Смердјакова; исприча шта је значио сваки куцањ у прозор, откуца чак те *знаке* на столу, и на питање Николаја Парфеновича: да ли

је, дакле, и он, Митја, кад је куцао старцу на прозор, да ли је откуцао баш онај знак који је значио: „Грушењка је дошла“, одговори да је баш тако откуцао: да је Грушењка дошла.

- Ето вам сад па зидајте кулу! - прекиде Митја и презриво се окрену од њих.

- И за те знаке су знали само покојни родитељ ваш, ви и слуга Смердјаков? И нико више? - још једном упита Николај Парфенович.

- Да, слуга Смердјаков, и још небо. Запишите и за небо; неће бити сувишно да и то запишете. Јер и вама ће бог затребати.

И, наравно, записао, али док су записивали, тужилац наједном рече, као да је изненада наишао на нову мисао:

- Ако је за те знаке знао и Смердјаков, а ви коначно одбијате од себе сваку оптужбу поводом смрти вашег родитеља, онда, да није он, откуцавши уговорене знаке, навео вашег оца да му отвори, па затим и... злочин извршио?

Митја дубоко подсмешљиво, али у исто време и са страшном мржњом погледа у њега. Гледао га је дуго и ћутећи, тако да тужилац стаде жмиркати очима.

- Опет сте ухватили лисицу! - рече напослетку Митја. - Прикљештили сте јој, несрећници, реп, хе-хе! Ја вас кроз видим, тужиоче! Ви сте зацело мислили да ћу ја одмах скочити, да ћу се закачити за то што ми дошаптавате, па ћу викнути колико ме грло носи: „Јесте, јесте, Смердјаков је! Он је убица!“ Признајте да сте то мислили, признајте, па ћу онда наставити.

Али тужилац не признаде. Он је ћутао и чекао.

- Преварили сте се, нећу оптужити Смердјакова! - рече Митја.

- Чак и не сумњате на њега?

- А ви сумњате?

- Сумњали смо и на њега. Митја се укочено загледа у под.

- Шалу на страну - проговори он мрачно - чујте: од самог почетка, још тада кад сам недавно истрчао пред вас иза оне завесе, мени сину кроз главу мисао: „Смердјаков је!“ Ту сам седео за столом и викао да сам невин због те крви, а непрестано мислим: „Смердјаков је!“ И никако да ми се Смердјаков скине са душе. И сад наједном помислих: „Смердјаков је!“ али само за тренутак; одмах затим помислих: „Не, није Смердјаков!“ Није то посао за њега, господо!

- А да не сумњате ви, кад је тако, у неко друго лице? - опрезно га запита Николај Парфенович.

- Не знам ко је, или какво је лице, да ли рука небеска или сотона, али... није Смердјаков! - одлучно одсече Митја.

- Ма откуд ви тако чврсто и тако упорно тврдите да није он?

- По убеђењу. По утиску. Зато што је Смердјаков ниска природа и кукавица. То није кукавица, него је то скуп свих кукавичлука на свету, заједно узетих, који иде на две ноге. Њега је кокош родила. Говорећи са мношвом, он је стрепео сваки пут да га не убијем, док ја, ни руке нисам на њега дизао. Он ми је падао пред ноге и плакао је, он ми је љубио ево баш ове чизме, буквално, молећи ме да га не плашим. Чујете ли: „да га не плашим“ - каква је то реч? А ја сам га чак и даривао. То је болешљива кокош, са падавицом, слабе памети, коју може истући осмогодишњи дечак. Зар је то нека природа? Није Смердјаков, господо! Па ни

паре не воли, поклоне од мене никако није примао... И што да он убије старца? Јер он је, можда, син његов, ванбрачни син, знате ли ви то?

- Слушали смо ту причу. Али ето и ви сте син оца свога, па сте ипак свима говорили да сте оца хтели убити.

- Је ли ви то на мене циљате? Ружна и ниска сумња! Не бојим се! О, господо, можда је и сувише подло кад мени у очи то говорите! Стога подло што сам ја сам то вама казао, и то не само да сам хтео него да сам га и могао убити; па сам још добровољно натоварио на себе: да умало што га нисам убио! Али га, ето, нисам убио, спасао ме мој анђео чувар! - А то ви нисте узели у обзир... И стога је то подло, подло! Јер ја нисам убио, нисам убио, нисам убио. Чујте, државни тужиоче: нисам га убио!

Митја умало што се не угуши од јаког узбуђења. За све време саслушања ниједанпут није био у таквом стању.

- А шта вам је он казао, господо, Смердјаков? - доврши он, поћутавши неко време. - Могу ли вас то запитати?

- Ви нас о свему можете питати - одговори му државни тужилац са хладним и строгим изразом - о свему што се тиче стварне стране процеса; и ми смо, ја то понављам, дужни задовољити вас поводом сваког питања. Нашли смо слугу Смердјакова, о ком питате, где лежи у постељи, у необично јаком наступу падавице, која му се, можда, и по десети пут једно за другим понављала. Лекар који је био с нама, прегледавши болесника, рече нам да можда ни до јутра неће живети.

- Е, у таквом случају је мог оца ђаво убио! - омаче се наједном Митји, као да је све до овог тренутка непрестано сам себе питао: „Је ли Смердјаков или није?”

- Ми ћемо се још на ту чињеницу вратити - рече Николај Парфенович; - а засад, бисте ли хтели продужити даље свој исказ.

Митја замоли да одахне. То му учтиво дозволише. Одморивши се, он продужи. Али му је очигледно било тешко. Био је измучен, увређен и морално потресен. Уз то га тужилац, сад већ као намерно, поче сваког часа љутити тиме што се хватао за „којекакве ситнице". Тек што је Митја описао како је, јашући на огради, ударио тучком по глави Григорија, који га је ухватио за леву ногу, после чега је Митја скочио до обореног Григорија, кад га тужилац задржа и замоли да опише подробније како је седео на огради. Митја се зачуди.

- Па ето како сам седео, јахао, једна нога тамо а друга овде...

- А тучак?

- Тучак у рукама.

- Зар није био у цепу? Ви се тога тачно сећате? Па јесте ли јако узмахнули руком?

- Мора да сам јако; а шта ће вам то?

- Кад бисте хтели да седнете на столицу сасвим онако као тада на огради, па да нам покажете очигледно, ради разјашњења, како сте и куда узмахнули, на коју страну?

- Ама да се ви не подсмевате мени? - запита га Митја охоло и са висине га погледавши; али овај ни оком не трепну.

Митја уздрхта и окрену се, узјаха на столицу, па узмахну руком.

- Ето како сам га ударио! Ето како сам га убио! Хоћете ли још што?
- Хвала. А бисте ли нам хтели објаснити: зашто сте скочили доле, у каквој намери, шта сте управо имали на уму?
- Па до ђавола... ка обореноме сам скочио... Не знам зашто!
- У онаквом узбуђењу? И бежећи?
- Да, у узбуђењу и бежећи.
- Хтели сте да му помогнете.
- Како да помогнем... А можда баш и да му помогнем, не сећам се.
- Нисте били присебни. То јест, били сте чак некако ван себе?
- О, не, никако не ван себе, свега се сећам. Свега до најмање ситнице. Скочио сам да видим шта је с њим, па сам му марамицом брисао крв.
- Ми смо видели вашу марамицу. Надали сте се да ћете повратити у живот онога кога сте оборили?
- Не знам да ли сам се надао. Просто сам хтео да се уверим да ли је жив.
- А, дакле, хтели сте да се уверите? Но, па шта?
- Ја нисам лекар, нисам могао утврдити. Побегло сам, мислећи да сам га убио; а он се, ето, повратио.
- Сјајно - доврши државни тужилац - хвала вам. Мени је само то било потребно. Изволите продужити даље.

На жалост, Митји ни на крај памети не дође да исприча, премда се тога добро сећао, да је скочио са ограде до старца из сажаљења, и, пошто је стао над убијеним, да је чак изговорио неколико речи сажаљења: „Налетео си, старче, шта ти могу - лези ту." А тужилац изведе само један закључак: да је он скакао „у таквом тренутку и у таквом узбуђењу" једино ради тога да се тачно увери је ли жив или није *једини* сведок његовог злочина. И према томе, каква мора да је била снага, одлучност, хладнокрвност и присебност човека у таквом тренутку, и... остало, и остало. Државни тужилац био је задовољан: „Раздражио сам болесно узбуђеног човека ситницама", па му се одрешо језик."

Митја с муком настави даље. Сад га опет Николај Парфенович прекиде:

- А како сте могли утрчати к служавки Федосји Марковној кад су вам биле тако кржаве руке и, као што се после показало, и лице?
- Па ја тада нисам запазио да сам крвав! - одговори Митја.
- То они истину кажу, то тако и бива - загледа се државни тужилац са Николајем Парфеновичем.
- Збиља, нисам ни приметио, то сте врло добро запазили, државни тужиоче - потврди Митја. А после тога поче историја изненадне Митјине одлуке „да се уклони" и „да пропусти срећне испред себе". Али више није могао као малочас да поново открива своје срце и да прича о „царици душе своје". Њему је било одвратно пред тим хладним људима који се „упијају у њега као стенице". И стога, на поновљена питања, изјави кратко и опорно:
 - Да, одлучио сам био да се убијем. Зашто сам још имао да живим? То је питање само по себи искрсавало преда ме. Јавио се њен пређашњи, неоспорни, њен злотвор, али који је дошао са љубављу после пет година да законитим браком заглади зло. И тада сам схватио да је за мене све пропало... А иза мене срамота и

та крв, крв Григоријева... Нашто, рекох, да живим? Те тако пођох да подигнем заложене пиштоље, да их напуним, и да пред зору просвирам себи куршум кроз чело...

- А ноћу теревенка у сва звона?

- Ноћу теревенка у сва звона. Ех, до врага, господо, свршавајте брже. Да се убијем, хтео сам зацело, ето ту у близини, одмах иза села; и обрачунао бих се са самим собом у пет сати изјутра; у џепу сам цедуљицу спремио, код Перхотина сам је написао кад сам пиштоље напунио. Ево цедуљице, читајте је. Не причам то због вас! - додаде он наједном презриво. Он им на сто избаци цедуљицу из џепа од прслука; иследници је прочиташе са задовољством, па је, као што следује, „придружише" актима.

- А руке још никако не помишљасте да оперете, чак ни кад сте улазили код господина Перхотина? Значи, нисте се бојали сумњичења?

- Каквих сумњичења? Сумњао на мене ко или не, ја бих дојурио овамо, и у пет сати бих се убио и ви ништа не бисте могли учинити. Јер да није било случаја са оцем, ништа не бисте сазнали, не бисте овамо дошли... О, то је ђаво учинио, ђаво је оца убио, преко ђавола сте и ви тако брзо дознали! Како сте то тако брзо овамо стигли? чудо, фантастично!

- Господин Перхотин нам је казао да сте ви, дошавши к њему, држали у рукама... у окрвављеним рукама... своје новце, велике новце... свежањ банкнота по сто рубаља, и да је то видео и дечко који га послужује.

- Тако је, господо, сећам се да је тако.

- Е, ту сад долази једно мало питање. Бисте ли нам могли рећи: - необично благо поче Николај Парфенович где сте наједном нашли онолики новац, кад се из свега види, чак и кад се време израчуна, да нисте свраћали кући?

Државни тужилац се мало намршти због питања тако отворено постављеног, али не прекиде Николаја Парфеновича.

- Не, нисам свраћао кући - одговори Митја на изглед врло спокојно, али гледајући у земљу.

- Онда дозволите да поновимо питање, у таквом случају - настави Николај Парфенович, чисто прикрадајући се Митји. - Откуд сте наједном могли добавити такву суму кад, по вашем сопственом признању, још у пет сати тога дана...

Нисам имао ни десет рубаља, те сам морао да заложим пиштоље код Перхотина, затим сам ишао Хохлаковој по три хиљаде, а она ми их није дала; и тако даље, све те тричарије - оштро га прекиде Митја - да, јесте, господо, био сам у оскудици, а наједном се појавиле читаве хиљаде, је ли? Знате шта, господо? Ви сте се сад обојица уплашили: „А шта ћемо ако не каже одакле је узео?" Тако ће и бити: нећу вам казати, господо, погодили сте, нећете дознати - откреса Митја необично одлучно. Иследници мало поћуташе.

- Схватите, господине Карамазове, да је нама битно потребно да то знамо - тихо и смирено рече Николај Парфенович.

- Разумем, али ипак нећу да вам кажем.

Ту се умеша у разговор и државни тужилац, те опет напомену да оптужени, наравно, може и да не одговара на питања ако то сматра повољнијим за себе,

итд., али с обзиром на то какву штету осумњичени може самом себи нанети својим прећуткивањем, нарочито с обзиром на питања од такве важности као...

- И тако даље, господо, и тако даље. Доста! чуо сам већ ту вашу орацију - опет прекиде Митја. - Ја и сам видим од какве је важности ствар, и да је баш ту она суштинска тачка, али вам ипак нећу казати.

- Најпосле, шта се то нас тиче; то није наша ствар, него ваша, сами ћете себи нашкодити - нервозно примети Николај Парфенович.

- Видите ли, господо, шала на страну! - подиже Митја очи и смело погледа њих обојицу. - Још од почетка сам слутио да ћемо се ја и ви на тој тачки сударити. Али на почетку, кад сам вам малочас почео говорити, све је код мене било у далекој магли, све је лебдело, и ја сам чак био тако наиван да сам почео са предлогом „узајамног међусобног поверења". Сад видим да тог поверења није могло бити јер бисмо, ипак, дошли до проклете баштенске ограде! - Па ево, дошли смо! Не могу, и свршено! Уосталом, ја вас не кривим, не можете ви мени тек онако, на голу реч, поверовати; ја то разумем!

Он се натупи и ућута.

- А не бисте ли могли, не нарушавајући ни најмање своју одлуку да прећутите најглавније, не бисте ли нам у исто време могли дати макар најмање да наслутимо које су то тако јаке побуде могле да вас наведу да ћутите у тако опасном по вас тренутку?

Митја се тужно и некако замишљено осмехну.

- Ја сам много бољи но што ви мислите, господо. Казаћу вам зашто, и даћу вам да то наслутите, иако ви то не заслужујете. Стога, господо, ћутим што је то за мене срамота. У одговору на питање: одакле сам узео тај новац, лежи за мене таква срамота са којом се не би могло упоредити ни убиство, ни харање оца, да сам га, то јест, ја убио и похарао. Ето зашто не могу да говорим? Од срамоте не могу. Но, господо, хоћете ли и то записати?

- Да, записаћемо - промрмља Николај Парфенович.

- Не би требало да то записујете, то о „срамоти". Јер то сам вам само по доброту душе казао, а могао сам и да вам не кажем, ја сам вам то, тако рећи, поклатио, а ви брже - боље на хартију! Најпосле, пишите, пишите шта хоћете - презриво и са гађењем заврши он - не бојим се ја вас и... поносим се пред вама.

- А бисте ли нам хтели рећи какве је врсте та срамота? - промрмља Николај Парфенович. Државни тужилац се страшно намршти.

- Не, не, *c'est fini*³⁹, немојте се трудити. А и не вреди да се човек каља. Већ сам се и тако о вас сав укаљао. Не заслужујете ви, ни ви, нити ико... Доста, господо - прекидам!

То је било изговорено и сувише одлучно. Николај Парфенович престаде наваљивати; али из погледа Иполита Кириловича разумеде у тренутку да овај не губи наду.

- А бисте ли бар могли објаснити колика је била сума у вашим рукама кад сте ушли с њом господину Перхотину, то јест, колико управо рубаља?

- То вам не могу рећи.

³⁹ Готово.

- Ви сте, чини ми се, господину Перхотину помињали неке три хиљаде, које сте, наводно, добили од госпође Хохлакове.

- Можда сам и помињао. Доста, господо, нећу вам казати колико.

- А ви се онда потрудите да опишете како сте овамо пошли и све што сте учинили дошавши овамо.

- Ох, о томе запитајте све овдашње. Најпосле, могу вам баш и ја испричати.

Он исприча, али то причање нећемо овде наводити. Причао је сувопарно, на брзину. О својим љубавним усхићењима није говорио никако. Али је испричао како га је прошла решеност да се убије „услед нових чињеница које се указаше“. Причао је не мотивишући, не упуштајући се у појединости. А ни иследници га овога пута не изнемираваху богзна колико; било је јасно да ни за њих главна тачка није сад у томе.

- Ми ћемо то све проверити, на све то ћемо се вратити при испитивању сведока, које ће се, наравно, вршити у вашем присуству - заврши саслушавање Николај Парфенович. - А сада дозволите да вам се обратим са молбом да изнесете овамо на сто све ствари које се налазе код вас и, што је главно, сав новац који још имате.

- Новац, господо? Изволите, разумем да треба. Ја се чак чудим како то да још раније нисте били радознали. Додуше, ја никуда не бих отишао, на очима сам вам. Но ево га, ево мог новца. Ево вам га па га бројте, узмите, све је ту, изгледа.

Он извади све из џепова, чак и ситнину; два комада по двадесет копјејака извади из џепа на прслуку. Избројаше новац, било је осам стотина тридесет шест рубаља и четрдесет копјејака.

- И то је све? - запита иследник. - Све.

- Ви сте изволели казати малочас, дајући своје исказе, да сте у радњи Плотњикових оставили триста рубаља. Перхотину сте дали десет, кочијашу двадесет, па сте изгубили на картама двеста, затим...

Николај Парфенович наброја све. Митја му драге воље поможе. Сетише се и урачунаше сваку копјејку. Николај Парфенович на брзу руку изведе рачун.

- Са тих осам стотина имали сте, дакле, свега, првобитно, око хиљаду пет стотина.

- Ваљда - одсече Митја.

- Па како онда сви тврде да је било много више?

- Нека тврде.

- А и ви сте тврдили.

- И ја сам сам тврдио.

- Ми ћемо све то још проверити сведочењем несаслушаних других лица. А што се тиче новца, за то се не брините, он ће бити сачуван где треба, и стојаће вам на располагању по свршетку свега... овога што је почело... ако се покаже или, тако рећи, докаже да имате на њега неоспорно право. Но, а сад...

Николај Парфенович наједном устаде и одлучно саопшти Митји да је „приморан и обавезан“ извршити најподробнији и најтачнији преглед „како одела вашег тако и свега“...

- Изволите, господо, могу вам и све џепове изврнути, ако желите.

И он збиља поче извртати џепове.

- Потребно је чак и да се свучете.

- Шта? Да се свучем? Их, до ђавола! Па претресите ме тако! Зар се то не може тако?

- Никако се не може, Дмитрију Фјодоровичу. Треба скинути одело.

- Како хоћете - потчини им се Митја мргодно. - Само, молим вас, не овде, него иза завесе. Ко ће ме претресати?

- Наравно, иза завесе - климну главом Николај Парфенович у знак одобравања. И његово лице изрази чак неко нарочито достојанство.

VI

ТУЖИЛАЦ ЈЕ УХВАТИО МИТЈУ

Отпоче нешто за Митју сасвим неочекивано и чудно. Он нипошто не би могао раније, чак ни један минут пре овога, претпоставити да би се ко могао тако понашати према њему, према Митји Карамазову. Што је главно, настаде нешто понижавајуће, а са њихове стране „надувено и према њему презриво“. Најпоследње, не би било ништа да скине капут; али га замолише да се скида и даље. Па не само да га замолише него му управо заповедише. Он то врло добро разумедо. Из гордости и презрења он се потчини потпуно, без речи. Иза завесе уђе, осим Николаја Парфеновича, и државни тужилац. Присуствовало је и неколико сељака, „наравно ради сигурности“, помисли Митја, „а можда и још због нечег другог“.

- Шта, зар и кошуљу да скидам? - оштро запита он, али му Николај Парфенович не одговори; он се заједно са државним тужиоцем био задубио у разгледање капута, панталона, прслука и капе, и видело се да се обојица веома заинтересоваше прегледом. „Нимало се не устежу“ сину Митји кроз главу - „не пазе чак ни на најнеопходнију учтивост.“

- Ја вас питам по други пут: треба ли или не треба скидати кошуљу? - проговори он још оштрије и раздраженије.

- Не брините, ми ћемо вам казати - некако старешински одговори Николај Парфенович. Бар тако се Митји учинило.

Међутим, истражни судија и државни тужилац, забринуте, саветоваху се полугласно. На капуту нађоше, нарочито на левом скуту, позади, велике мрље од крви, сасушене, укорепљене и још доста круте. На панталонама, тако исто. Николај Парфенович, осим тога, својеручно, пред присутним сељацима, пређе прстом по оковратнику и маншетама, по свим шавовима капута и панталона, очевидно нешто тражећи - наравно, новац. А што је главно, нису крили од Митје сумњу да је он могао, и да би био способан ушити новац у одело. „Дакле, сасвим

као са лоповом, а не као са официром" - промрмља он за себе. А саопштавали су један другом своје мисли пред њим зачудо отворено. На пример, писар, који се такође нађе иза завесе и који се врзмао око њих и био им на услузи, обрати пажњу Николају Парфеновичу на капу, коју такође опипаше: „Сећате ли се Гриденка писара" примети писар - „летос ишао да прими плату за сву канцеларију, а кад се вратио, казао да је изгубио новац у напитом стању; - па где се нашао новац? баш у тим порубима, у капи; стотинарке биле савијене у трубице, а у порубу зашивене." Те чињенице са Гриденком добро се сећаху и истражни судија и државни тужилац, те стога и Митјину капу метнуше на страну и решише да ће се и то морати прегледати пажљиво, као и све одело.

- Дозволите - викну наједном Николај Парфенович, опазивши да је маншета на десном рукаву Митјине кошуље сва крвава и подвијена унутра; - дозволите, шта је ово? Ово је, канда, крв?

- Крв - одсече Митја.

- То јест, каква крв... и зашто је подвијена унутра? Митја им исприча како је упрљао маншету послују

ћи око Григорија, и како ју је подавио још код Перхотина, кад је прао руке.

- Кошуљу ћемо вашу такође узети, то је веома важно... као материјални доказ.

Митја поцрвене и разбесне се.

- Дакле, зар го да останем? - викну он.

- Не брините... ми ћемо то некако удесити; а засад се потрудите да скинете и чарапе.

- Ви се не шалите? Је ли то збиља потребно? - севну очима Митја.

- Нама није до шале! - строго га одби Николај Парфенович.

- Најпосле, ако треба... ја... - поче да мрмља Митја, и пошто седе на постељу, поче скидати чарапе. Било му је страшно незгодно: сви обучени, а он го, и чудно - онако го, он као да осети да је пред њима крив, и што је главно, био је готово сагласан да је збиља наједном постао нижи од свих, и да они сад већ имају потпуно право да га презру. „Кад су сви голи, човека није срамота, а кад си само ти, па те сви гледају - срамота!" - пролеташе му непрестано кроз главу. „Као у сну; ја сам неки пут у сну такву срамоту трпео." А да скине чарапе, то му је било чак тешко; биле су врло прљаве; па и доње рубље; и сад су то сви видели. А што је главно, он сам није волео своје ноге, он је однекуд целог живота налазио да су му палци на обема но

гама наказни, нарочито један груб, пљоснат, некако наниже савијен нокат на десној ноzi. И ето, сад ће сви они то видети. Од неиздржљиве срамоте Митја постаде наједном још већма - и намерно груб. Сам смаче са себе кошуљу.

- Не бисте ли хтели, можда, још негде да потражите, ако вас није срамота?

- Не, засад није потребно.

- Па зар овако го да останем? - бесно додате он.

- Да, то је засад неопходно... Потрудите се засад да овде седнете; можете узети са постеље јорган па се замотати, а ја... ја ћу то све удесити.

Све ствари показаше присутним сељацима, саставише акт о прегледу и, напослетку, Николај Парфенович изађе, а одело изнесоше за њим. Иполит

Кирилович такође изађе. Осташе с Митјом само сељаци, који стојаху ћутећи, не скидајући с њега очи. Митја се умога у јорган, поче да зебе. Голе ноге његове штрчаху напоље, и он никако није могао да навуче преко њих јорган, да их покрије. Николај Парфенович се нешто дуго није враћао, „мучно дуго“, „држи ме за штене“, шкргуташе зубима Митја. „Тај гад, државни тужилац, такође оде; вероватно из презрења; згадило му се да гледа гола човека.“ Митја је ипак држао да ће његово одело тамо негде прегледати и донети га натраг. Но какво је било његово негодовање кад се Николај Парфенович наједном вратио са сасвим другим оделом које је носио за њим један сељак.

- Е, ево вам одела - рече он одрешито, врло задовољан успехом свога одласка.
- То вам господин Калганов поклања у овој необичној прилици, исто тако и чисту кошуљу. Срећом, све се као наручено нашло код њега у коферу. Доње рубље и чарапе можете задржати своје.

Митја страшно плану:

- Нећу туђе одело! - повика он претећи - дајте ми моје!

- Није могућно.

- Дајте моје! До ђавола са Калгановом, са његовим оделом, а и са њим самим!

Дуго су га убеђивали. Некако су га ипак умирили. Уверише га да се његово одело, пошто је криво, мора „придружити збирци материјалних доказа“, и да му га оставе на њему, они сад, „чак немају ни права... с обзиром на то чиме се може свршити ствар“. Митја некако најзад то разумеде. Он мрачно ућута па се ипак поче облачити. Само примети, облачећи одело, да је боље од његовог старог и да он не би хтео да се „користи“. Осим тога: „понижавајуће тесно. Ваљда треба да изигравам глупог августа у њему... да вас забављам?“

Опет га уверише да и у томе претерује; додуше, господин Калганов је виши од њега стасом, но само мало, а само ће му панталоне можда бити нешто подуже. А капут је био збиља узан у раменима.

- Ђаво да га носи, тешко је и закопчати - прогунђа Митја - будите љубазни, изволите са моје стране овога часа саопштити господину Калганову да ја нисам искао од њега његово одело и да су ме преобукли у будалу.

- Он то врло добро разуме и сажалева... то јест, не жали своје одело, него цео случај - рече Николај Парфенович оклевајући.

- Пљујем ја на његово сажалење! Али куд сад? Или ћу стално овде седети?

Замолише га да опет оде у „ону собу“. Митја оде намрштен од љутње и трудећи се да ни у кога не гледа. У туђем оделу он се осећао сасвим осрамоћен, чак и пред сељацима и Трифоном Борисичем, чије се лице однекуд наједном за тренутак указа на вратима и ишчезе. „Дошао да види машкару“ - помисли Митја. Он седе на своју пређашњу столицу. Њему се привиђало нешто кошмарно и бесмислено, изгледало му је да је померио памећу.

- А шта ћете сада? Хоћете ли почети да ме шибате, шта ли? јер друго ништа не остаје - зашкргута он зубима, окрећући се државном тужиоцу.

Николају Парфеновичу се више не хтеде окренути, као да није хтео да га удостоји да с њим говори. „И сувише је пажљиво разматрао моје чарапе, па још заповедио, подлац, да их изврнем на наличје. То је чинио намерно, да свима покаже како ми је прљаво рубље.“

- Сад ћемо морати прећи на испитивање сведока рече Николај Парфенович у одговор на питање Дмитрија Фјодоровича.

- Да - проговори замишљено државни тужилац, који као да такође нешто смишљаше.

- Ми смо, Дмитрију Фјодоровичу, учинили што смо могли у вашем интересу - настави Николај Парфенович

- али како ви одлучно одбијате да нам дате објашњења у погледу порекла новца који се код вас налазио, ми у овом тренутку...

- А какав вам је то прстен? - прекиде га наједном Митја, чисто излазећи из неке замишљености и указујући прстом наједан од три велика прстена који украшаваху десну руку Николаја Парфеновича.

- Прстен? - упита са своје стране зачуђено Николај Парфенович.

- Да, тај... ето, на средњем прсту, тај са жилицама, какав је то камен? - наваљиваше Митја некако раздражљиво, као тврдоглаво дете.

- То је сиви топаз - осмехну се Николај Парфенович

- хоћете ли да видите, да га скинем?

- Не, не, не скидајте! - опором викну Митја, наједном се тргнувши и наљутивши се на самога себе - не скидајте, не треба... До ђавола... Господо, ви сте опоганили моју душу! Па зар ви мислите да бих ја крио од вас да сам збиља убио оца, зар бих ја врдао, лагао и скривао се? Не, није такав Дмитриј Карамазов, он то не би издржао; кад бих ја био крив, кунем вам се, не бих чекао ваш долазак овамо, нити излазак сунца, као што сам намеравао с почетка, него бих уништио себе, не сачекавши сванућа! Ја осећам то сад по себи. Ја за двадесет година свог живота не бих научио толико колико сам дознао за ову једну проклету ноћ!... И зар бих такав, зар бих такав био ове ноћи и овог тренутка, седећи с вама; зар бих тако говорио, зар бих се тако кретао, зар бих тако гледао на вас и на свет кад бих збиља био оцеубица, кад ми чак и нехотично убиство Григорија није давало мира целе ноћи! - Не због страха, о! не само услед страха од ваше казне! Него због срамоте! А ви хоћете да ја таквим подругљивцима као што сте ви, који ништа не виде и ни у шта не верују, слепим кртицама и подругљивцима, да откривам и причам још једну нову подлост своју, још нову срамоту, па макар ме то и спасло од ваше оптужбе? Боље на робију! Онај који је отворио очеве врата и ушао на та врата, тај га је и убио, тај га је и похарао. Ко је он - ја не могу да смислим, али то није Дмитриј Карамазов, то знајте! И ето, то вам је све што вам могу рећи, и доста! Не досађујте ми... Протерајте ме, вешајте ме, али ме не раздражујте више. Ја сам ућутао. Зовите своје сведоке.

Митја изговори свој изненадни монолог, као да се коначно одлучио да од сада ћути. Државни тужилац га је све време посматрао, и тек што Митја ућута, он са најхладнокрвнијим и најспокојнијим изгледом изговори као неку најобичнију ствар:

- Ето баш поводом тих отворених врата, која сте ви овог часа поменули, ми вам баш у овој прилици можемо саопштити један необично занимљив, и у великој мери и за вас и за све важан исказ старца Григорија Васиљева, кога сте ви ранили. Он нам, дошавши к себи, јасно и упорно саопштава да у онај мах кад се он, изишавши на улазне степенице и чувши у башти некакав шум, био одлучио да уђе у башту кроз вратанца која су била отворена и, ушавши у башту, још пре него

што вас је приметио у мраку где бежите од отвореног прозора у ком сте видели свог родитеља - он, Григориј, бацивши поглед лево, и приметивши збиља тај отворен прозор, спазио је у исти мах, много ближе себи и широм отворена врата, за која сте ви изјавили да су за све време док сте били у башти била затворена. Нећу сакрити од вас да Васиљев поуздано закључује и тврди: да сте ви морали истрчати на врата, премда, наравно, својим очима није видео како сте истрчали, јер вас је први пут опазио већ на неком одстојању од себе, усред баште, кад сте бежали према огради...

Митја још у половини тога говора скочи са столице.

- Којешта! - завапи он, наједном ван себе - дрска лаж! Он није могао видети отворена врата, зато што су она тада била затворена... Он лаже!

- За дужност сматрам да вам поновим да је његов исказ одлучан. Он се не колеба. Он остаје при свом. Ми смо га неколико пута поново питали.

- Ја сам га збиља неколико пута питао! - ватрено потврди и Николај Парфенович.

- Није истина, није истина. То је или клевета против мене или халуцинација полуделог - викао је Митја даље. - Простонапросто, њему се у бунилу, у крви, од ране, причинило то кад је дошао к себи... Он просто бунца.

- Да, али он није приметио отворена врата кад је дошао к себи после ударца, него још пре тога, кад је тек улазио у башту из куће у дворишту.

- Ама није истина, није истина, то не може бити! Он из пакости клевета... Он није могао видети... Ја нисам истрчао на врата! - грцао је Митја.

Државни тужилац се окрену Николају Парфеновичу и значајно му рече:

- Покажите му.

- Је ли вам позната ова ствар? - стави наједном Николај Парфенович на сто велики канцеларијски коверат од дебеле хартије, на коме су се још видела три читава печата.

Коверат је био празан, и с једне стране поцепан. Митја избечи на њега очи.

- То... то је очев коверат - промрмља он - онај у коме су лежале три хиљаде... и ако има натпис, дозволите: „Пиленцету"... ето: три хиљаде - викну он три хиљаде, видите ли?

- Наравно, видимо; само новац у њему нисмо нашли, био је празан и лежао је на поду, код постеље, иза паравана.

Неколико секунда Митја је стојао као ошамућен. Господо, то је Смердјаков! - повика он наједном из све снаге; - он га је убио, он га је похарао! Јер је он једини знао где је старац сакрио коверат... Он је, сад је јасно.

- Али и ви сте знали за коверат и да лежи под јастуком.

- Никад ја то нисам знао, никад га нисам видео! први пут га сад видим, а пре сам само од Смердјакова чуо... Он је једини знао где старац држи тај новац, а ја нисам знао... - сасвим се угушио Митја.

- Међутим, ви сте нам сами посведочили малочас да је покојник тај коверат држао под јастуком. Ви сте рекли да је под јастуком, знали сте, дакле, где је лежао.

- Ми смо тако и записали! - потврди Николај Парфенович.

- Којешта, бесмислица! Ја нисам знао да је под јастуком! А можда баш и није лежао под јастуком... Ја сам напамет казао да је под јастуком... А шта Смердјаков каже? Јесте ли њега питали где је коверат био? Шта Смердјаков вели? То је главно... Ја сам намерно налагао на себе... Ја сам вас слагао не мислећи да га је држао под јастуком, а ви сад... али знате, отме се човеку с језика и слаже. А знао је само Смердјаков, једини Смердјаков, и нико више!... Он ни мени није поверио где је коверат! То је он, то је он; он га је несумњиво убио; то ми је сад јасно као дан - узвикивао је све више и више у заносу Митја, без везе понављајући своје речи, распаљујући се и беснећи. - Разумите што вам говорим, ухапсите га што пре, што пре... Он га је убио кад сам ја побегао, и кад је Григориј лежао у несвести, то је сад јасно... Он је дао знак, и отац му је отворио... Зато што је он једини знао те знаке, а без знакова отац никоме не би отворио...

- Ви опет заборављате ону околност - примети државни тужилац, још уздржан, али чисто већ победоносно - да није било ни потребно давати знак кад су врата била отворена још док сте ви тамо били, још док сте се ви налазили у башти...

- Врата, врата - мрмљаше Митја и немо се загледа у државног тужиоца; он се немоћно спусти на столицу.

Сви заћуташе.

Да, врата!... То је фантом! Бог је против мене! - узвикну он, сад већ сасвим без мисли гледајући преда се.

- Ето видите! - рече државни тужилац са важним изгледом - размислите и сами, Дмитрију Фјодоровичу: с једне стране, тај исказ о отвореним вратима, из којих сте ви истрчали, који притискује и вас и нас; с друге стране, непојмљиво, упорно и скоро тврдоглаво ћутање ваше у погледу порекла новца који се наједном појавио у вашим рукама, док сте ви свега три сата раније, по вашем сопственом признању, дали у залог пиштоље да бисте добили само десет рубаља! С обзиром на то, рећи ћете и сами, чему да верујемо, и на чему да се задржимо? И немојте нам замерити да смо „хладни циници и подругљивци“, који нису кадри веровати племенитим тежњама ваше душе... Пренесите се, напротив, у наш положај.

Митја је био у узбуђењу које се не да замислити. Он побледе.

- Добро! - узвикну он наједном; - ја ћу вам открити своју тајну, открићу вам откуд ми новац! Поверићу вам своју срамоту, па да не кривим после ни вас ни себе.

- И верујте, Дмитрију Фјодоровичу - прихвати Николај Парфенович некаквим блаженим, радосним гласом - да свако искрено и потпуно признање ваше, учињено нарочито у садашњем тренутку, може доцније много утицати да се олакша судбина ваша и осим тога...

Али државни тужилац га лако гурну испод стола, и овај стиже да на време прекине. Додуше, Митја га није ни слушао.

VII

МИТЈИНА ВЕЛИКА ТАЈНА. ИЗВИЖДАШЕ ГА

- Господо - поче он стално у истом узбуђењу - тај новац... хоћу да вам признам потпуно... тај новац био је *мој*.

Државном тужиоцу и истражном судији се лице истеже; они се нечем таквом никако нису надали.

- Како то ваш? - промрмља Николај Парфенович кад још у пет сати после подне, по сопственом признању вашем...

- Ех, до ђавола и са пет сати тога дана, и са сопственим признањем! Није сада у томе ствар! Тај новац био је мој, мој, то јест краден мој... није мој, то јест - него украден. Ја сам га украо, и било је хиљаду пет стотина, и он је био код мене, све време код мене...

- Ама откуд сте га узели?

- С врата сам га, господо, узео, с врата, ето са овог мог врата... овде је био, о мом врату, зашивен у крпу висио је о врату, већ одавно - месец дана сам га на врату са стидом и срамом носио!

- Но од кога сте га... присвојили?

- Ви сте хтели рећи „украли“? Говорите сада речи сасвим отворено. Да, ја сматрам да је то тако као и да сам га украо; а ако хоћете, ја сам га „присвојио“. Но по мом схватању, украо сам га. А синоћ сам га већ сасвим украо.

- Синоћ? Па ви баш сад рекосте да има већ месец дана како сте га... добавили!

- Да, али не од оца, не од оца, не брините се, нисам га од оца украо, него од ње. Пустите ме да вам испричам и не прекидајте ме. Јер то је тешко. Видите: пре месец дана зове ме Катарина Ивановна Верховцева, бивша моја вереница... Познајете ли је?

- Како да не, молим вас.

- Знам да је познајете. Најблагороднија душа, најблагороднија међу благороднима, али која ме је већ одавно омрзла, о, одавно, одавно... али сам и заслужио - заслужио сам да ме омрзне!

- Катарина Ивановна? - изненађено га запита истражни судија.

Државни тужилац се такође нетремице загледа у њега.

- О, не изговарајте њено име узалуд! Ја сам подлац што је овде помињем. Да, ја сам видео да ме је омрзла... одавно, од самог почетка, још од оне посете тамо у мом стану... Али доста, доста, ви сте чак недостојни да знате то, то никако није ни потребно... Него је потребно ово: да ме је она дозвала пре једно месец дана, дала ми три хиљаде да се пошаљу њеној сестри и још једној рођаци у Москву (као да сама није могла послати), а ја... то је било баш у судбоносном часу мог живота, кад... но, једном речи, кад тек што сам био заволео другу, њу, садашњу, ено је где

седи тамо доле, Грушењуку... ја сам њу довео тада овамо, у Мокро, и страћио за два дана половину од проклете три хиљаде, то јест хиљаду пет стотина, а другу сам половину задржао код себе. Е, ето вам, тих хиљаду и пет стотина што сам задржао носио сам са собом о врату, место амајлије, а јуче сам их извадио и пропио. Остатак од осам стотина рубаља у вашим је сад рукама, Николају Парфеновичу; то је кусур од јучерашњих хиљаду пет стотина.

- Дозволите, како то? Ви сте проћердали овде пре месец дана три хиљаде, а не хиљаду пет стотина, сви то знају.

- А ко то зна? Ко је бројао? Ко ме сам ја давао да броји?

- Ама, молим вас, сами сте говорили свима да сте тада потрошили равно три хиљаде.

- Истина, говорио сам, целом сам граду говорио, и цео град је говорио, и сви су тако рачунали, и овде, у Мокром, такође су сви рачунали да је било три хиљаде. Али ја тада ипак нисам пропио три хиљаде, него хиљаду пет стотина, а других сам хиљаду пет стотина зашио у кесицу; ето како је било, господо, ето откудјучерашњи новац...

- То је скоро фантастично - промрмља Николај Парфенович.

- Дозволите да вас запитамо - рече напослетку државни тужилац - јесте ли ви говорили бар некоме о тој ствари раније?... То јест, да сте тих хиљаду пет стотина задржали још тада, пре месец дана, уза се?

- Нико ме нисам говорио.

- То је чудновато. Зар збиља баш ником?

- Ником на свету. Ником, и просто ником.

- Али зашто такво ћутање? Шта вас је побудило да направите од тога такву тајну? Или, да се изјасним тачније: ви сте нам саопштили, напослетку, своју тајну, по речима вашим, толико „срамну“, премда, у ствари, то јест, наравно, само релативно говорећи, тај поступак, то јест присвајање туђих три хиљаде рубаља и без сумње само привремено - поступак је тај, по мом схватању, само у великој мери лакомислен поступак, али не тако сраман, узимајући, осим тога, у обзир и ваш карактер... Рецимо, добро, у мало већој мери зазоран поступак, то признајем, али зазоран - то још није сраман... То јест, ја говорим у том смислу да су многи овог месеца и без вашег признања слутили о тим трима хиљадама госпођице Верховцеве, које сте ви потрошили - ја сам и сам чуо ту причу... и Михаило Макарович је, на пример, чуо. Тако да, напослетку, то више није ни легенда, него сплетка целог града. Осим тога, има трагова да сте и ви сами, ако се не варам, некоме признавали то, то јест, да је тај новац од госпођице Верховцеве... И стога се сад и сувише чудим што сте све досад, до самог последњег тренутка, обавијали у тако необичну тајну тих, као што велите, остављених хиљаду пет стотина, надовезујући на ту вашу тајну чак некакав ужас... Невероватно је да вас стаје таквих мука да признате ту тајну... Још малочас сте викали да би боље било и на робију поћи него то признати.

Државни тужилац ућута. Он се ражестио и није скривао своју љутњу, скоро бес; изложи све што му се на срцу накупило, чак не марећи за лепоту стила, то јест, без довољне повезаности и скоро збркано.

- Није срамота била у хиљаду пет стотина, него у томе што сам ја хиљаду пет стотина одвојио од оне три хиљаде - чврсто рече Митја.

- Но па шта је - јетко се осмехну државни тужилац - шта је управо у том срамно што сте по свом нахођењу одвојили половину од три хиљаде, које сте зазорно, или баш ако хоћете, и срамно били узели? Важније је што сте три хиљаде присвојили, а не како сте с њима поступили. А збиља, што сте баш тако поступили, то јест, одвојили половину? Зашто, ради каквог циља сте тако учинили? Можете ли нам то објаснити?

- О, господо, у том циљу баш и јесте све! - узвикну Митја. - Одвојио сам то због своје подлости, то јест из рачуна, јер рачун у том случају и јесте подлост... И читав месец дана трајала је та подлост!

- Несхватљиво.

- Чудим вам се. Најпосле да још објасним, јер можда збиља и јесте несхватљиво. Видите, пратите ме сад ја присвајам три хиљаде поверене мојој части, пијанчим са њима, пропио сам све, сутрадан долазим к њој и кажем: „Катја, крив сам, упропастио сам твоје три хиљаде” - но, је ли то лепо? Не, није лепо - нечасно је и малодушно; звер, и човек који као звер не уме да се обузда, је ли тако, је ли тако? А ипак нисам лопов! Нисам прави лопов, нисам прави, признајте! Пропио сам, али нисам украо! А сад ево други, још повољнији случај - пратите ме, господо, иначе се могу опет збунити - нешто ми се у глави врти - дакле, други случај: трошим само једну хиљаду пет стотина од три хиљаде, то јест половину; сутрадан долазим к њој и доносим јој ту половину: „Катја, узми од мене ниткова и лакомисленог подлаца ову половину, јер сам половину пропио, па ћу пропити и ову, узми, дакле, да будем што даље од греха.” Но, шта би било у том случају? Све што год хоћете, и звер и подлац, али нисам лопов; нисам потпуно лопов, јер да сам лопов, сигурно не бих донео натраг половину као кусур, него бих присвојио и њу. Онда би она видела: кад је донео једну половину, он ће донети и остало, то јест оно што је пропио; целог ће живота тражити, радиће, али ће наћи и вратити. На тај начин сам подлац, а нисам лопов, нисам лопов, говорите шта хоћете, али нисам лопов!

- Рецимо да постоји нека разлика - хладно се осмехну тужилац. - Но чудновато је ипак да ви у том видите тако кобну разлику.

- Да, ја видим тако кобну разлику! Подлац може бити свако, и најпосле и јесте свако, али лопов не може бити свако, него само архиподлац. Да, ја се, дакако, у тим нијансама баш много не разумем... Само, лопов је подлији од подлаца, то је моје убеђење. Чујте, ја носим новац цео месец дана на себи, но сутра се могу одлучити да га вратим, и тада већ нисам подлац. Али не могу да се одлучим, то је оно, премда се сваки дан одлучујем, премда сваки дан подстичем себе: „Одлучи се, одлучи се, подлаче!” И ето цео месец дана не могах да се одлучим, ето вам! Шта је, је ли то добро, по вашем је ли добро?

- Па, да кажемо, и није баш најбоље; то одлично могу да разумем, и о томе се с вама не препирем - уздржано одговори тужилац. - Него, уопште, да одложимо свако даље препирање о тим финесама и разликама; и, ако би вам било по вољи, да пређемо на ствар. А ствар је управо у томе да нам ви још нисте изволели објаснити, премда смо вас питали, због чега сте првобитно поделили те три хиљаде, то јест - једну половину страћили, а другу сачували? Зашто сте је управо сакрили, на шта сте управо хтели тих одвојених хиљаду пет стотина да употребите? Ја на том питању нарочито инсистирам, Дмитрију Фјодоровичу.

- Ах, збиља! - викну Митја, ударивши се по челу опростите, ја вас мучим, а оно главно не објашњавам вам, иначе бисте у тренутку разумели; јер у циљу, у том циљу баш и јесте срамота! Видите ли, свему је томе узрок покојни старац: он је непрестано збуњивао Аграфену Александровну, а ја сам био љубоморан, сматрао сам да се она ломи између мене и њега; па мислим сваки дан: шта ако се наједном одлучи, ако јој досади да ме мучи, па ми рекне: „Тебе волим, а не њега, води ме на крај света" - а ја имам свега четрдесет копјејака у џепу. Како ћеш је одвести, шта ћеш радити? - пропао си! Јер тада ја њу нисам знао, нити сам је схватао; мислио сам да њој новац треба и да она мени моје сиромаштво неће опростити. И тако, ето, подмукло одбројаш половину од три хиљаде и хладнокрвно заших иглом, заших са рачуном, још пре теревенке заших, а после, кад сам већ зашио, са осталом половином оддох пијанчити. Е, то је подлост! Јесте ли разумели сад?

Државни тужилац се гласно насмеја, истражни судија такође.

- По мом схватању, чак је паметно и морално што сте се уздржали и нисте све проћердали! - засмеја се Николај Парфенович; - чега ту има нарочитог?

- Ама то што сам украо, ето шта. О, боже, ви мене ужасавате несхватањем! За све време док сам носио тих хиљаду пет стотина зашивених на грудима, ја сам сваки дан и сваки час говорио себи: „Ти си лопов, ти си лопов!" Зато сам и беснео онако тога месеца, зато сам се и тукао у крчми, зато сам и оца истукао, јер сам се осећао као лопов! чак Аљоши, брату свом, нисам се усудио, нити сам се смео поверити о тој хиљади пет стотина: толико сам осећао да сам подлац и хуља! Али знајте, док сам то носио, ја сам сваког дана и часа свога говорио себи: „Не, Дмитрију Фјодоровичу, ти можда и ниси лопов! Зашто? Па ето зато што можеш сутра отићи и вратити хиљаду пет стотина Катји. И тек јуче сам се одлучио да откинем амајлију са врата, идући од Фење к Перхотину; а до тог тренутка нисам могао да се одлучим; и тек што сам је откинуо, у том сам тренутку постао прави и несумњиви лопов, лопов и непоштен човек, за цео век свој! Зашто? Зато што сам заједно са амајлијом прекинуо и свој сан да ћу поћи Катји и казати јој - „Ја сам подлац, а нисам лопов." Разумете ли сада, разумете ли?

- А што сте се баш синоћ на то одлучили? - прекиде га Николај Парфенович.

- Зашто? Смешно питање. Зато што сам осудио себе на смрт, у пет сати изјутра, овде, у зору: „Ионако је свеједно" - помислио сам - „умрети као подлац или као поштен човек!" Али показа се да није свеједно! Верујете ли, господо: није, није мене мучило ноћас изнад свега то што сам старца слугу убио, и што ми је претио Сибир, и то још кад? - кад се љубав моја крунисала, и кад ми се небо отворило поново! - о, и то ме је мучило, али не тако, ипак не тако као проклета мисао да сам најзад откинуо с груди проклети новац па га потрошио, те сам, дакле, сад већ прави лопов. О, господо, понављам вам крвава срца: много сам сазнао ове ноћи! Сазнао сам не само да је немогућно живети као подлац него је немогућно и умрети као подлац... Да, господо, умрети треба часно!...

Митја је био блед. Лице му је имало изможден и измучен израз, иако је био крајње ражешћен.

- Ја почињем да вас схватам, Дмитрију Фјодоровичу - отеже државни тужилац благо и као саосећајно; - но ипак, ма шта ви говорили, све су то, по мом схватању, ипак живци... болесни живци ваши, ето то. Јер зашто не бисте, на пример, да избавите себе од толиких мука скоро месец дана, пошли и вратили тих

хиљаду пет стотина особи која вам их је поверила, па пошто се већ објасните с њом, зашто не бисте, с обзиром на ваш тадашњи положај, толико ужасан, како га приказујете, покушали комбинацију која у таквој прилици човеку природно долази на памет, то јест, после благородног признања својих погрешака, што не бисте од ње замолили суму потребну за ваше издатке, коју вам она, са великодушним својим срцем, и видећи вашу збуњеност, наравно, не би одрекла, нарочито још кад бисте јој дали какав докуменат, или, напослетку, макар онакво обезбеђење какво сте нудили трговцу Самсонову и госпођи Хохлаковој? Ви и сада то обезбеђење сматрате за важеће?

Митја наједном поцрвене:

- А зар ви мене сматрате за тако великог подлаца? Не може бити да то озбиљно мислите! - рече он са негодовањем, гледајући у очи државном тужиоцу и чисто не верујући да је то од њега чуо.

- Уверавам вас да је то озбиљно... Зашто мислите да није озбиљно? - зачуди се сад и државни тужилац.

- О, како би тек то било подло! Господо, знате ли ви да ви мене мучите? Изволите, ја ћу вам све казати; нека, ја ћу вам сад већ сву своју инферналност признати, и то да бих и ја вас постидео: ви ћете се зачудити до какве подлости може доћи комбинација човекових осећања. Знајте, дакле, да сам ја имао и ту комбинацију, баш ту о којој сте ви сад говорили, државни тужиоче! Да, господо, и ја сам имао ту мисао, овог проклетог месеца, и скоро сам се већ одлучио да одем до Катје, толико сам био подао! Али ићи к њој, саопштити јој своје неверство, и ради тог неверства, ради извршења тог неверства, ради предстојећих трошкова тог неверства - од ње, од Катје, молити новац (молити, чујте, молити!) и онда од ње побећи са другом, са њеном супарницом, са оном која јој је мрска и која ју је увредила - ако бога знате, та ви сте с ума сишли, државни тужиоче!

- Било с ума или не било, наравно, ја се у жестини нисам сетио... у погледу те женске љубоморе... ако је збиља могло бити љубоморе, како ви тврдите... уосталом, изгледа има нешто налик на то - осмехну се државни тужилац.

- То би била већ таква гадост - бесно лупи Митја песницом по столу - то би тако смрдело да ја већ не знам... Јер, знате ли ви да би ми она могла дати тај новац, и дала би га, сигурно би га дала, дала би га да ми се освети, дала би да ужива у освети, дала би јер ме презире, јер и то је инфернална душа и жена великог гнева! А ја бих новац узео, о, узео бих га, узео, и тада целог живота... о боже! Опростите, господо, ја стога тако вичем што сам и сам имао ту мисао још тако недавно, још до прекјуче, баш кад сам се оно сву ноћ мучио са Љагавим, и после јуче, да, јуче, цео дан јуче, сећам се тога, до самог овог случаја...

- До кога случаја? - убаци Николај Парфенович радознало, али га Митја не чу.

- Ја сам вам учинио страшно признање - мрачно заврши он. - Оцените га, господо. Али то није ништа; мало је оценити, немојте га оценити, него га цените; ако, пак, не, ако то мине мимо ваше душе, онда ме просто не поштујте, господо, то вам ја велим; и ја ћу умрети од стида што сам се исповедио пред таквима као што сте ви! О, ја ћу се убити! Да, ја већ видим, видим да ми не верујете! Шта? Зар и то хоћете да записујете? - повика он у страху.

- Па то што сте сад рекли - зачуђено је гледао у њега Николај Парфенович - то јест, да сте све до последњег тренутка непрестано намеравали ићи госпођици

Верховцевој, да замолите од ње ту суму... уверавам вас, то је врло важан за нас исказ, Дмитрију Фјодоровичу, то јест за сав овај случај... а и нарочито за вас, особито је за вас важан.

- Ако бога знате, господо - пљесну рукама Митја бар то не записујте, имајте стида! Та ја сам, тако рећи, душу своју на две поле пред вама расцепио, а ви се користите, па сад чепркате прстима по расцепљеном месту у обе половине... О, боже!

Он покри лице рукама.

- Немојте се тако узнемиравати, Дмитрију Фјодоровичу - заврши државни тужилац - све што се сад запише ви ћете после сами још једном чути, и с чим се не сложите, то ћемо ми по вашим речима изменити; а сад ћу вам још једно питање, по трећи пут, поновити: зар збиља нико, просто нико на свету није ништа од вас чуо о новцу који сте зашили у кесицу? То је, да вам кажем, просто немогуће замислити.

- Нико, нико, рекао сам вам; иначе ништа нисте разумели! Оканите ме се.

- Драге воље, али та се ствар мора разјаснити; имамо, уосталом, још доста времена за то, а засад размислите: имамо можда десетак доказа о томе да сте баш ви сами на све стране причали, и чак свуда разгласили о три хиљаде које сте потрошили, о три, а не о хиљаду пет стотина; па и сад, кад се појавио јучерашњи новац; опет сте многим дали на знање да сте опет донели са собом три хиљаде...

- Не десетину, него стотине доказа имате у рукама, две стотине доказа - двеста је људи чуло, хиљада је то чула! - ускликну Митја.

- Но ето видите! Сви, сви сведоче. Па ваљда тек значи нешто реч *сви*.

- Ништа не значи; ја сам слагао, а за мном су сви други лагали.

- А зашто вам је било потребно да „лажете“, као што се ви изражавате?

- А враг би знао! Можда да се похвалим... онако... да се покажем колико сам много новца проћердао... Можда зато да заборавим на овај зашивени новац... да, баш зато... до врага!... по који ми већ пут постављате то питање? Ето, слагао сам, па готово. Једном сам слагао, па више нисам хтео да исправљам; зашто човек понеки пут лаже?

- То је врло тешко објаснити, Дмитрију Фјодоровичу, због чега човек лаже - убедљиво проговори државни тужилац. - Него, реците нам, је ли велика била та, како је ви зовете, амајлија на вашем врату?

- Не, није велика.

- А какве, отприлике, величине?

- Банку од сто рубаља кад напола савијете - то вам је величина.

- Боље да нам покажете њене остатке. Сигурно су негде код вас.

- Ех, до ђавола... какве глупости... не знам где су.

- Ипак, дозволите: где сте је, и када, скинули с врата? Јер ви, како сами велите, кући нисте свраћали.

- Па кад сам од Фење изашао и пошао Перхотину, путем сам је откинуо са врата и извадио новац.

- Зар у мраку?

- Шта ће ту свећа? Прстом сам то у једном тренутку учинио.

- Без маказа, на улици?

- На пијаци, што ће маказе? Стара крпа, одмах се поцепала.

- А куд сте је после дели?

- Па онде сам је бацио.

- А где управо?

- Па на пијаци, уопште на пијаци. Ђаво ће знати, где на пијаци. И шта ће вам то?

- То је необично важно, Дмитрију Фјодоровичу: материјални докази баш у вашу корист, и како ви то нећете да појмите? Ко вам је помогао да ушијете новац, пре месец дана?

- Нико ми није помогао, сам сам ушио.

- А зар ви знате шити?

- Војник мора знати да шије, а за то баш није требало некаквог знања.

- А где сте нашли материјал, то јест ту крпу, у коју сте зашили новац?

- Је ли се ви то подсмевате?

- Ни најмање, нама уопште није до смејања, Дмитрију Фјодоровичу.

- Не сећам се где сам нашао крпу; негде сам је нашао...

- Како да се тако нешто не запамти?

- Ма, богами, не сећам се; можда сам нешто од рубља поцепао.

- То је врло занимљиво: у вашем би се стану могла сутра наћи та ствар, кошуља може бити, од које сте отцепили парче. Од чега је та крпа била, од грубљег или финијег платна?

- Ђаво ће знати од чега. Чекајте... чини ми се ни од чега нисам кидео. Она је била од цица... У газдаричину ноћну капу сам, ваљда, новац зашио.

- У газдаричину капу?

- Да, од ње сам узео капу.

- Како то, узео?

- Видите ли, ја сам, збиља, сећам се, некако узео од ње једну капу, да ми се нађе за крпе; можда да бришем перо. Узео сам је кришом, јер није била употребљива ни за шта, а парчићи су лежали код мене, а у цепу ми хиљаду пет стотина, те их тако узех и заших... чини ми се да сам баш у те крпе зашио. Стара цицана крпа, хиљаду пута прана.

- И тога се добро сећате?

- Не знам да ли баш добро. Изгледа да је била капа; него, до ђавола с тим.

- Ако је тако, онда би се, ваљда, ваша газдарица могла сетити да јој је нестала та ствар?

- Боже сачувај, она није приметила. Стара крпа, кажем вам, обична крпа - ни пребијене паре не вреди.

- А иглу одакле сте узели, и конац?

- Ја прекидам, више нећу! Доста! Доста! - наљути се напослетку Митја.

- Па ипак је чудновато да сте баш сасвим заборавили на којем сте управо месту на тргу бацили ту... амајлију.

- Па наредите сутра нек почисте трг, можда ћете је наћи - осмехну се Митја.
- Доста, господо, доста! - одлучи он измученим гласом. - Видим јасно, ви ми не верујете! Ништа, ни мрве. Крив сам ја, а не ви; није требало да се плетем. Што сам, што сам упрљао себе признавши своју тајну? А вама је то на подсмех, ја вам по очима видим. То сте ме ви, државни тужиоче, натоциљали! Певајте себи химну, ако можете... Проклети да сте, мучитељи!

Митја саже главу и покри лице рукама. Државни тужилац и истражни судија ћутаху. После једног тренутка он подиже главу и некако одсутно погледа у њих. Лице његово изражавало је доживљено и неповратно очајање, и он некако ућута; седео је и као да није знао за себе. Међутим, требало је довршити ствар: требало је неодложно прећи на испитивање сведока. Било је већ осам сати изјутра. Свеће су већ одавно погасили. Михаил Макарович и Калганов, који су за све време испитивања улазили и излазили из собе, опет обојица изиђоше. Државни тужилац и истражни судија такође су необично уморно изгледали. Настало јутро било је суморно, све се небо превукло облацима, а киша је лила као из кабла. Митја је тупо гледао у прозоре.

- А могу ли кроз прозор гледати? - запита он наједном Николаја Парфеновича.

- О, колико хоћете - одговори му овај.

Митја устаде и приђе прозору. Киша је шибала по малим зеленкастим прозорским окнима. Видео се одмах под прозорима раскаљан пут, а тамо даље, у кишној магли, црни, бедни, неугледни редови сеоских кућа, које као да су још јаче поцрнеле и осиромашиле од кише. Митја се сети златокосог Феба, и како се хтео убити са првим његовим зраком: „Готово да би у овакво јутро било још боље?" - насмеши се он, и наједном, махнувши озго надоле руком, окрену се „мучитељима".

- Господо! - узвикну он - ја јасно видим да сам пропао. А она? Реците ми за њу, молим вас, зар ће и она да настрада са мном? Та она је невина; она јуче није била при себи кад је викала да је она „за све крива". Она ни за шта, ама баш ни за шта није крива! Мени је сву ноћ било тешко због ње док сам овде с вама седео... Би ли било могућно, бисте ли ми могли казати: шта ћете с њом учинити?

- Будите потпуно мирни у том погледу, Дмитрију Фјодоровичу - одговори му државни тужилац одмах са очевитом журбом — ми засад немамо никаквих значајних повода да ма чиме узнемиримо особу за коју се ви тако интересујете. У даљем току истраге надам се да ће тако исто бити... Напротив, учинићемо у том смислу све што је само могућно са наше стране. Будите потпуно мирни.

- Господо, хвала вам; ја сам знао да сте ви часни и правични људи, без обзира на све. Скинули сте ми терет с душе... А шта ћемо сад радити? Ја сам спреман.

- Па ето, требало би пожурити. Треба без одлагања прећи на испитивање сведока. Све то да буде неизоставно у вашем присуству, и стога...

- А како би било да најпре попијемо чај? - прекиде га Николај Парфенович - ваљда смо заслужили?

Одлучише, ако доле има чаја (јер је Михаил Макарович сигурно отишао да се части чајем), да се попије по једна шоља, па после да се „наставља и наставља". Прави, пак, чај и „закуску" да оставе кад ухвате више слободног времена.

Чаја збиља нађоше доле и брзо га донесоше горе. Митја с почетка одби шољу коју му љубазно понуди Николај Парфенович, али после сам заиска и халапљиво испи чај. Изгледао је некако чудновато измучен. Рекао би човек, код онакве јуначке снаге каквом је он располагао, шта је могла значити једна ноћ теревенчења, па баш и најјачих осећања уз то. Али он је сам осећао да једва седи на столицу, а овда-онда би се просто сви предмети почели кретати и вртети пред његовим очима. „Још мало, па ћу почети и да бунцам“ - помисли он у себи.

VIII

ИСКАЗИ СВЕДОКА. ДЕТЕНЦЕ

Испитивање сведока отпоче. Ми нећемо наставити наше причање тако подробно као што смо чинили досад. И стога ћемо изоставити како је Николај Парфенович убеђивао сваког позваног сведока да треба да сведочи по правди и савести: да ће после морати поновити свој исказ под заклетвом; како се од сваког сведока захтева да потпише записник својих исказа, итд., итд. Забележићемо само једно: најглавнија тачка на коју се обраћала пажња иследника била је, у првом реду, једно исто питање о три хиљаде, то јест да ли је било три хиљаде или хиљада и пет стотина први пут - то јест, кад је Митја први пут теревенчио овде у Мокром, пре месец дана; и да ли је било три хиљаде или хиљада и пет стотина синоћ, приликом друге теревенке Дмитрија Фјодоровича. На жалост, сви искази, сви до једног, испадоше против Митје, и ниједан у његову корист; а некоји искази унесоше чак нове чињенице, готово запрепашћујуће, које су биле супротне његовим исказима. Првога испиташе Трифона Борисича. Он стаде пред иследнике без и најмањег страха, напротив, са изгледом строгог и оштрог негодовања против оптуженога, и тиме даде себи изглед необичне истинитости и достојанства. Говорио је мало, уздржано; очекивао је питања, одговарао тачно и смишљено. Одлучно и без околишења изјави да пре месец дана није могло бити потрошено мање од три хиљаде; да ће овде сељаци потврдити да су слушали о три хиљаде од самог „Митрија Фјодоровича“: „Самим Циганкама колико су новца побацали! Само њима је, ваљда, преко хиљаду овог пута пало.“

- Нисам им можда ни пет стотина дао - мргодно примети на то Митја - само што нисам тада бројао, пијан сам био, баш ми је жао...

Митја је седео са стране, леђима окренут ка завеси, слушао је мрзовољно, на лицу му је био израз тужан и уморан, који као да је говорио: „Марим ја! Изјављујте што хоћете, сад је свеједно!“

- Више је од хиљаде отишло на њих, Митрију Фјодоровичу - одлучно га побијаше Трифон Борисич - просто сте их бацали, а оне купиле. Јер та вам је сорта - сам лопов и хуља; они су коњокрадице, протерали су их одавде, иначе би

они сад можда сами посведочили колико су од вас добили. Ја сам лично тада видео у вашим рукама ту суму - бројао је нисам, истина, нисте ми дали, али онако одока, сећам се, много је више било него хиљаду пет стотина... Каквих хиљаду пет стотина! Знамо и ми шта је новац, умемо и ми оценити... - што се тиче јучерашње суме, Трифон Борисич отворено посведочи да му је сам Дмитриј Фјодорович, тек што је сишао с кола, саопштио да је донео три хиљаде.

- Немој, неће бити тако, Трифоне Борисичу! - примети му Митја. - Зар сам збиља баш тачно казао да сам донео три хиљаде?

- Казали сте, Митрију Фјодоровичу. Пред Андрејем сте говорили. Ето га ту је и Андреј, још није отишао, зовите га. А тамо у сали, кад сте певаче частили, просто сте викнули да шесту хиљаду овде остављате - то јест са пређашњима - то тако треба разумети. Степан и Семјон су чули, и Петар Фомич Калганов је тада поред вас стајао, можда ће се и он сетити...

Исказ о шестој хиљади учини необичан утисак на иследнике. Допала им се нова редакција: три и три, дакле шест, значи, три хиљаде пре, три хиљаде сад, ето их свих шест - јасна ствар.

Испиташе све сељаке на које је указао Трифон Борисич - Степана и Семјона, кочијаша Андреја, као и Петра Фомича Калганова. Сељаци и кочијаш без околишења потврдише исказ Трифона Борисича. Сем тога, иследници нарочито забележише, по речима Андрејевим, о разговору његовом са Митјом, путем, оно што је рекао: „Куда ћу" - вели - „ја, Дмитриј Фјодорович, доспети: да ли на небо или у пакао, и да ли ће ми бити опроштено на оном свету или неће." „Психолог" Иполит Кирилович саслуша све то са мудрим осмехом, и најзад предложи да и тај исказ, куд ће Дмитрије Фјодорович доспети, „придруже актима".

Позван на саслушање, Калганов уђе против воље, намрштен, пркосан, и разговарао је са државним тужиоцем и са Николајем Парфеновичем тако као да их је сад први пут видео у животу, а био им је давнашњи и свакидашњи познаник. Он поче тиме да ништа не зна, нити хоће да зна. Али се показа да је чуо за шесту хиљаду и признаде да је у тај мах крај Митје стојао. По његовом мишљењу, Митја је имао у рукама новаца - „не знам колико". Што се тиче тога да су Пољаци подваљивали при картању, потврди да је истина. На поновљена питања објасни: кад су Пољаци били отерани, Митјина се ствар код Аграфене Александровне поправила, и она је сама казала да га воли. О Аграфени Александровној је говорио уздржљиво и са поштовањем, као да је госпођа из најбољег друштва, и чак ниједном не дозволи себи да је назове „Грушењком". Крај све очигледне одвратности младог човека да сведочи, Иполит Кирилович га је питао дуго, и тек од њега је дознао све појединости онога што је сачињавало, тако рећи, Митјин „роман" те ноћи. Митја ниједном не прекиде Калганова. Напослетку младића отпустише, и он се удаљи са негодовањем које не хтеде да крије.

Испиташе и Пољаке. Они, премда су легли у својој соби да спавају, сву ноћ нису заспали: а кад је дошла власт, они су се брже обукли и спремили, знајући и сами да ће их неизоставно тражити. Појавили су се достојанствено, премда не без извесног страха. Показа се да је главни, то јест мали пан, био чиновник дванаесте класе у пензији, служио у Сибиру као марвени лекар, презиме му беше Мусјалович. Пан Врублевски био је приватни дентист, по руски зубни лекар. Обојица, како уђоше у собу, иако их је питао Николај Парфенович, почеше да

упућују одговоре Михаилу Макаровичу, који је стајао по страни, сматрајући га, из незнања, за најстарије по чину лице и називајући га при свакој речи „пан пулковник“. И тек после неког времена и упутства самога Михаила Макаровича, сетише се да се одговорима треба обраћати само Николају Парфеновичу. Показа се да су они знали још те како правилно руски да говоре, осим можда што су по неке речи нетачно изговарали. О својим пређашњим и садашњим односима према Грушењки, пан Мусјалович поче причати ватрено и гордо, тако да Митја одмах плану и стаде викати како он неће дозволити „подлацу“ да пред њим тако говори. Пан Мусјалович сместа обрати пажњу на реч „подлац“ и замоли да се унесе у записник; Митја плану од гнева:

- И јесте подлац, јесте подлац! Унесите то, и унесите још: да и поред тог записника ипак вичем да је подлац! - викну он.

Николај Парфенович, иако је унео то у записник, показао је при овом непријатном случају веома похвално познавање посла и умешност: после строге опомене Митји, одмах прекиде сва даља испитивања у погледу романтичне стране ствари, па брже пређе на оно што је стварно. У том стварном искрсну једно сведочење панова које изазва необичну радозналост истражних чиновника: оно се састојало у томе да је Митја у оној соби хтео да поткупи пана Мусјаловича, па му нудио три хиљаде ако одступи, с тим да му седам стотина да у руке, а остатак, две хиљаде триста „одмах сутра у граду“, при чему је давао часну реч, изјављујући да овде, у Мокром, засад нема толико новаца, него да му је новац у граду. Митја примети онако у жестини да није рекао да ће поуздано дати сутра, у граду; но пан Врублевски потврди исказ; а и сам Митја, размисливши тренутак, мрачно се сложи да мора да је тако било како панови говоре; рече да је тада био љутит, те да је могао тако рећи. Државни тужилац се одмах ухвати за исказ: постајало му је јасно (као што су збиља после и извели) да је половина или један део од три хиљаде које су доспеле у Митјине руке збиља могао остати негде склоњен у граду, можда чак негде и овде, у Мокром, тако да се на тај начин разјасни и тугаљива околност што се код Митје нашло у рукама свега осам стотина рубаља - околност која је досад била једини и доста безначајан, али ипак какавтакав доказ у Митјину корист. Сад је и тај једини доказ у његову корист пропадао! На питање државног тужиоца где би добио остале две хиљаде триста, да их да сутра пану, кад већ сам тврди да је имао само хиљаду пет стотина, а, међутим, уверавао је пана својом часном речју - Митја одлучно одговори да је хтео „Пољачићу“ да понуди сутра не новац, него формални докуменат о свом праву на имање у Чермашњи, оно право које је нудио Самсонову и Хохлаковој. Државни тужилац се осмехну на такав „наивни изговор“.

- И ви мислите да би он пристао да узме то „право“ место две хиљаде триста рубаља у готову?

- Неизоставно би пристао - ватрено одсече Митја. Молим вас, он би ту могао ћарити не само две него и четири, па чак и шест хиљада! Он би одмах покупио своје адвокате, Пољаке и Чивуте, па би они не само три хиљаде него просто читаву Чермашњу од старца одвукли.

Разуме се, сведочење пана Мусјаловича унесоше у записник најподробније. С тим отпустише панове. Подваљивање при картању није се скоро ни помињало. Николај Парфенович им је и без тога био и сувише захвалан, те не хтеде да им досађује ситницама, тим пре што је све било безначајна свађа у пијаном стању, и

више ништа. Зар је мало било бекријања и лудорија те ноћи... На тај начин новац, двеста рубаља, остаде код панова у цепу.

Затим дозваше чичицу Максимова. Он уђе бојажљиво, приђе ситним корацима; био је разбарушен и врло тужан. Он се за све време склањао доле, поред Грушењке. Седео је с њом ћутећи и „маломало па тек почне да слини, а очи брише плавом карираном марамицом“, као што је причао после Михаил Макарович. Тако да га је већ она сама умиривала и тешила. Старчић одмах са сузама признаде да је крив што је узео од Дмитрија Фјодоровича на зајам „десет рубаља због моје сиротиње“ и да је спреман да врати... На директно питање Николаја Парфеновича: да ли је приметио колико је новаца имао у рукама Дмитриј Фјодорович, јер је он боље од свих могао видети новац у његовим рукама кад је добијао од њега на зајам, Максимов најодлучније одговори да је новаца било: „двадесет хиљада“.

- А јесте ли ви видели кадгод негде двадесет хиљада? - запита га Николај Парфенович осмежнувши се.

- Дабогме да сам видео, само не двадесет, него седам, кад је супруга моја заложила моје сеоце. Дала ми издалека да их видим, похвалила се преда мном. То је био веома дебео свежањ - све банкноте дугиних боја. И Дмитриј Фјодорович је имао све саме дугиних боја.

Старог брзо отпустише. Напослетку дође на ред и Грушењка. Истражни чиновници се очигледно бојаху утиска који је могла учинити њена појава на Дмитрија Фјодоровича, и Николај Парфенович промрмља неколико речи да га посаветује, али Митја, уместо одговора, ћутке саже главу, стављајући тиме на знање да „нереда неће бити“. Грушењку уведе Михаил Макарович. Она уђе са строгим и мрачним лицем, на изглед скоро мирним, па полако седе на показану јој столицу према Николају Парфеновичу. Била је веома бледа, изгледало је да јој је хладно, увијала је око себе свој дивни црни шал. Збиља, код ње је почињала тада лака грозничава језа - почетак дуге болести коју је затим, после те ноћи, одболовала. Строг изглед њен, отворен и озбиљан поглед и спокојно држање учинише веома пријатан утисак на све. Николај Парфенович се чак одмах мало и „занесе“. Он је признавао сам, причајући овдеонде, доцније, да је тек од тога тренутка схватио како је та жена „лепа“, а пре, премда ју је виђао, увек ју је сматрао као неку „среску хетеру“. „Има манире као да је из највишег друштва“, омаче му се некако у једном друштву, у тренутку кад је био одушевљен. Саслушаше га са потпуним негодовањем, и одмах га за то назваше „шаљивцијом“, чиме он остаде врло задовољан. Улазећи у собу, Грушењка само као узгред погледа Митју, који је узбуђено на њу погледао; али њен изглед одмах и њега умири. После првих неопходних питања и упутстава, Николај Парфенович, премда мало запињући, али ипак са врло учтивим изразом запита је „у каквим је односима била према поручнику у оставци Дмитрију Фјодоровичу Карамазову“. На шта Грушењка тихо и сигурно изговори:

- Био је мој познаник, као познаника сам га последњег месеца примала.

На даља радознала питања она право и потпуно искрено изјави: премда јој се он „овдаонда“ допадао, она га није волела, него га је заваравала из „гнусне злоће своје“, исто као и оног „старкељу“. Видела је да је Митја због ње био врло љубоморан на Фјодора Павловича и на све, али се тиме само забављала. Фјодору

Павловичу никако није намеравала да иде, него му се само смејала. „Тога целога месеца није ми било до њих обојице; ја сам чекала другог човека, који је био крив преда мном... Само, мислим" - заврши она - „да ви немате потребе да то испитујете, нити ја треба да вам одговарам, јер је то моја лична ствар."

Тако одмах и поступи Николај Парфенович: он престаде обраћати пажњу на „романтичне" тачке, него право пређе на озбиљно, то јест још увек на исто и најглавније питање о три хиљаде. Грушењка потврди да је у Мокром, пре месец дана, збиља било потрошено три хиљаде рубаља; и премда новац сама није бројала, али је чула од самог Дмитрија Фјодоровича да је било три хиљаде рубаља.

- Је ли вам насамо он то говорио, или пред неким другим, или сте ви само чули како је он с другима пред вама говорио? - упитао је одмах државни тужилац.

На то Грушењка изјави да је чула то пред светом, и како је он о том са другима говорио, а чула је и насамо од њега.

- Да ли сте то чули од њега насамо једном, или више пута? - распитиваше опет државни тужилац и дознаде да је Грушењка чула једанпут.

Иполит Кирилович остаде врло задовољан тим исказом. Из даљих питања разјасни се да је Грушењки било познато откуд тај новац, и да га је Дмитриј Фјодорович узео од Катарине Ивановне.

- А нисте ли чули, макар једном, да пре месец дана није било потрошено три хиљаде, него мање, и да је Дмитриј Фјодорович сачувао читаву половину за себе?

- Не, никад то нисам чула - изјави Грушењка. Даље се разјасни да јој је Митја, напротив, често гово

рио целог тог месеца да нема ни пребијене паре. „Све се надао да ће од свог родитеља добити" - заврши Грушењка.

- А није ли кад говорио пред вама... или како било узгред, или у љутњи - упаде наједном Николај Парфенович - да намерава дићи руку на свога оца?

- Ох, говорио је! - уздахну Грушењка.

- Једном или неколико пута?

- Неколико пута је то помињао, увек у љутњи.

- И ви сте веровали да ће он то учинити?

- Не, никад нисам веровала! - одлучно одговори она. - У племенитост сам се његову уздала.

- Господо, дозволите - повика наједном Митја - дозволите да кажем пред вама Аграфени Александровној само једну реч.

- Кажите - одобри Николај Парфенович.

- Аграфена Александровна — подиже се мало са столице Митја - веруј богу и мени: за крв јуче убијеног оца могаја нисам крив!

Изговоривши то, Митја опет седе на столицу. Грушењка устаде и побожно се прекрсти према икони.

- Хвала ти, Господе! - изговори она ватреним, дубоким гласом, па, још не седајући на место и обраћајући се Николају Парфеновичу, додаде: - Како је сад рекао, тако му и верујте! Јер ја га знам: он хоће неки пут макар шта да рекне, или из шале или из тврдоглавости, али кад је на савест, никада неће преварити. Праву ће истину казати, слободно му верујте!

- Хвала ти, Аграфена Александровна, мелем си ми на душу привила! - одазва се Митја уздрхталим гласом.

На питање о јучерашњем новцу она изјави да не зна колико га је било, али је чула како је он људима више пута говорио да је донео са собом три хиљаде. А у погледу тога одакле је новац узео, он је рекао њој да га је од Катарине Ивановне „украо“, а она му је одговорила да он није украо, него да новац треба одмах сутра да врати. На упорно питање државног тужиоца: о каквом је новцу говорио да га је украо од Катарине Ивановне: да ли о јучерашњем, или о оне три хиљаде што су овде биле потрошене пре месец дана, она изјави да је говорио о оном пре месец дана, и да га је она тако разумела.

Грушењу напослетку отпустише, при чему јој Николај Парфенович одмах изјави да се она може, ако хоће, сад одмах вратити у град, и ако јој он, са своје стране, чиме било може помоћи, на пример, у погледу кола или ако, на пример, зажели пратиоца, он... са своје стране...

- Покорно вам захваљујем - поклони му се Грушењка - ја ћу са старим отићи, са поседником, повешћу њега; али ћу, ипак, причекати доле, ако дозволите, да видим шта ћете учинити са Дмитријем Фјодоровичем.

Она изађе. Митја је био миран, и чак је имао сасвим охрабрен изглед, али само за тренутак. Непрестано га је савлађивала некаква чудна физичка немоћ, што даље, све већма. Очи су му се склапале од умора. Саслушање сведока се напослетку заврши. Приступише коначној редакцији записника. Митја устаде и пређе са своје столице у угао, код завесе, леже на велики домаћи сандук, покривен ћилимом, па зачас заспа. Сањао је чудан сан који се никако није слагао ни са овим местом, ни са временом. Као гутује некуд у степу, тамо где је одавно служио, и вози га сељак по лапавици, на колима са два коња. Митји као да је хладно: почетак је новембра, снег веје крупним мокрим пахуљицама, па како падне на земљу, одмах се топи. И добро га вози мужик: подстиче коње бичем, има смеђу дугу браду, и није још старац, него тако око педесет година, а на њему сив сељачки гуњ. И у близини је неко село, виде се куће, црне прецрне, а половина кућа изгорела, стрче само чађаве греде. На улазу у село, стале у ред сељанке, много сељанки, читав ред, у свих су лица мршава, испијена, некако мрка. И где, нарочито једна с краја, некаква коштуњава, висока раста, изгледа да јој је једно четрдесет година, а можда нема ни више од двадесет, лица дуга, мршава, на рукама јој плаче детенце, а груди су јој вероватно тако исушене да ни капи млека у њима нема. И плаче, плаче дете, и ручице пружа, голе с песничницама, од зиме некако сасвим помодреле.

- А зашто плачу? Зашто плачу? - пита Митја, нагло јурећи поред њих.

- Детенце - одговори му кочијаш - детенце плаче. И Митју изненађује то што је он казао на свој начин

сељачки, „детенце“, а не дете. И њему се допада што је сељак казао детенце, као да је у томе више сажаљења.

- Ма зашто плаче? - мучи се Митја, као глупак, да добије одговор. - А што су му ручице голе, што га не умотају?

- Па прозобло детенце, промрзла му хаљиница, па га не греје.

- А зашто је тако? Зашто? - никако не престаје глупи Митја.

- Па сиротиња, погорелци, хлеба немају - просе, зато што су погорели.

- Не, не - као да још не разуме Митја - ти мени реци: зашто стоје погореле матере, зашто су људи сиромашни, зашто је јадно дете, што је степа гола, зашто се они не грле, не љубе, зашто не певају радосне песме, зашто су те жене тако поцрнеле од црне невоље, зашто не нахране детенце? - И осећа у себи, премда лудо пита и без смисла, да му се ипак неизоставно хоће баш тако да пита, и да баш тако и треба питати. И још осећа да му се буди у срцу некаква милина, коју још никад није осетио; да би хтео да плаче, да би хтео свима да учини нешто да детенце више не плаче, да не плаче ни поцрнела, исушена мати, да не буде никако више суза од тог тренутка ни у кога, и да се сад одмах, сад одмах то учини, не одлажући и не обазирјући се ни на шта, са свом силином и необузданошћу карамазовском.

- А и ја ћу с тобом, ја те сад нећу оставити, за цео живот с тобом идем! - разлежу се поред њега миле Грушењкине рећи прожете осећањем.

И гле, плану све срце његово и устреми се ка некаквој светлости, хтео би да живи и живи, да иде и иде на некакав пут, новој светлости која га мами, и то што пре, што пре, још сад, одмах!

- Шта? Куда? - извикнује он отварајући очи и седајући на свој сандук, сасвим као да се прену из несвести, озарено се смешећи.

Више њега стоји Николај Парфенович и позива га да саслуша и потпише записник. Досетио се Митја да је спавао један сат или више, али Николаја Парфеновича није слушао. Њега изненади што му се под главом нашао јастук, чега није било кад је немоћно клонуо на сандук.

- Ко је то мени под главу јастук донео? Ко је био тако добар човек? - извикну он са осећањем усхићења и захвалности, некаквим плачним гласом, и баш као да су му богзна какво добротинство учинили.

Тај добри човек остаде непознат; неко од присутних сведока, можда и писар Николаја Парфеновича, сети се да му подметне јастук, из сажаљења; сва душа његова као да се стресла од суза. Он приђе столу и рече да ће потписати све што год им је воља.

- Ја сам леп сан сањао, господо - рече он некако чудновато, са некаквим новим, као неком радошћу обасјаним лицем.

IX

ОДВЕЗОШЕ МИТЈУ

Кад је био потписан записник, Николај Парфенович се свечано обрати оптуженом и прочита му „Одлуку“, која је гласила да је те године, тог и тог дана, у том и том месту, судски иследник тог и тог окружног суда - испитавши тог и тог

(то јест Митју) као оптуженог за то и за то (све кривице бежу брижљиво унете), и узимајући у обзир да оптужени, не признајући да је крив за преступе због којих се оптужује, ништа није изнео у своје оправдање, а међутим, сведоци (ти и ти) и околности (такве и такве) потпуно доказују његову кривицу - с обзиром на те и те параграфе Кривичног законика итд., одлучио: да би спречио тога и тога (Митју) да избегне истрагу и суд, затворити га у тај и тај затвор, о чему да се оптужени извести, а препис ове одлуке да се саопшти заменику државног тужиоца итд., итд. Једном речју, Митји саопштите да је он од овог тренутка ухапшеник и да ће га одмах повести у град, где ће га затворити у једно врло непријатно место. Митја пажљиво саслуша и само слеже раменима.

- Па сад шта ћемо, господо, ја вас не кривим, ја сам спреман. Разумем да вам ништа друго не остаје.

Николај Парфенович му благо разјасни да ће га одмах одвести полицијски пристав Маврикиј Маврикијевич, који се баш ту десио...

- Чекајте! - прекида га наједном Митја, и са неким несавладљивим осећањем изговори, обраћајући се свима у соби: - Господо, сви смо ми немилосрдни, сви смо ми изроди, сви ми доводимо до плача људе, мајке и одојчад, али од свих - ето нек се то сад утврди - од свих сам ја најподлији гад! Па нека! Свакога дана свога живота сам ја, бусајући се у груди, обећавао да ћу се поправити, и сваког сам дана чинио стално исте гадости. Разумем сад да је таквима као што сам ја потребан ударац, ударац судбине, да га улови као у омчу, да га сломи спољашњом силом. Никада, никада се ја не бих подигао сам! Али гром загрме. Примам муку оптужбе и јавне срамоте своје, хоћу да пострадам, и страдањем ћу се очистити! Јер можда ћу се очистити, господо, а? Али ипак, чујте последњи пут: за крв оца свога ја нисам крив! Примам казну не зато што сам га убио, него што сам га хтео убити, и што бих га, можда, збиља убио... Али сам ипак намеран да се борим с вама, и то вам отворено кажем. Борићу се с вама до последњег часа, а после ће бог одлучити! Збогом, господо, немојте се љутити што сам за време саслушања викао на вас; о, ја сам био тада још тако глуп... За један тренутак бићу хапшеник, а сад, последњи пут, Дмитриј Карамазов, као још слободан човек, пружа вам руку. Праштајући се с вама, са људима ћу се опростити!...

Глас његов задрхта, и он заиста пружи руку, али Николај Парфенович, који је стајао најближе њему, некако грчевитим покретом сакри руку за леђа. Митја у тренутку опази то и уздрхта. Пружену своју руку одмах спусти.

- Ислеђење још није завршено - промрмља Николај Парфенович, мало се збунивши - наставићемо га у граду, и ја, наравно, са своје стране, спреман сам да вам пожелим највећи успех... да се оправдате... Што се вас тиче, Дмитрију Фјодоровичу, ја сам увек наклоњен сматрати вас за човека, тако рећи, више несрећног него кривога... Ми сви овде, ако бих се смео изразити у име свих, сви смо спремни да вас признамо за младог човека племенитог у својој основи, али, на жалост, мало и сувише занетог извесним страстима...

Мала појава Николаја Парфеновича доби пред крај говора потпуну достојанственост. Митји наједном прође кроз главу да ће га тај „дечко“ овога часа узети под руку, одвести га у други угао, па тамо с њим обновити још недавни њихов разговор о „цурицама“. Али зар мало сасвим споредних мисли, које се не

односе на ствар, пролази неки пут кроз главу чак и злочинцу кога воде на губилиште?

- Господо, ви сте добри, ви сте хумани! Могу ли видети њу - опростити се последњи пут? - запита Митја.

- Без сумње, али с обзиром... једном речју, сад је већ немогућно без присуства...

- Изволите, присуствујте.

Доведоше Грушењуку, али опроштај испаде кратак, са мало речи, и такав да Николаја Парфеновича не задовољи. Грушењка се дубоко поклони Митји.

- Казала сам ти да сам твоја, и бићу твоја, поћи ћу с тобом занавек, макар куд да те осуде. Збогом, човече, који си себе невиног упропастио!

Уснице јој задрхташе, сузе јој потекоше из очију.

- Опрости ми, Груша, за моју љубав, за то што сам својом љубављу и тебе упропастио.

Митја хтеде још нешто да рекне, али наједном сам прекиде и изиђе. Око њега се одмах нађоше људи који га не пуштаху из очију. Доле, код улазних степеница, до којих је он јуче са онаквом тутњавом долетео на Андрејевој тројци, стојаху већ готове двоје кочије. Маврикиј Маврикијевич, омален пун човек са задриглим лицем, био је нешто раздражен због некаквог изненадног нереда, љутио се и викао је. Некако и сувише оштро позва Митју да се попне у кочије. „Раније, кад сам га у крчми чашћавао, сасвим је друго лице било у овог човека" — помисли Митја пењући се. Са степеница сиђе и Трифон Борисич; код капије се беху скупили људи, сељаци, сељанке, кочијаши, и сви уперише погледе у Митју.

- Збогом, опростите, божји људи! - викну им из кочија.

- А и ти нама опрости - чуше се дватри гласа.

- Збогом и ти, Трифоне Борисичу!

Али Трифон Борисич се и не окрену - мора да је сувише био нечим другим заузет. Он је такође нешто викао и трчкарао. Показа се да на другим кочијама, на којима је требало да прате Маврикија Маврикијевича два кмета, још није било све спремно. Сељачић, коме су наредили да иде на другој тројци, облачио је гуњ и упорно се свађао да не треба он да иде, него Аким... Али Аким није био ту; потрчаше по њега! сељак је наваљивао и молио да се причека.

- Ма овај наш народ, Маврикију Маврикијевичу, нема ни стида ни срама! - викао је Трифон Борисич. - Теби је Аким прекјуче дао четврт рубље, ти си то попио, а сад вичеш. Само се чудим вашој доброты с овим неваљалим светом, Маврикију Маврикијевичу, то вам велим!

- Ама нашто нам друга тројка? - умеша се Митја хајдемо на једној, Маврикију Маврикијевичу; ваљда се нећу побунити, нећу побећи од тебе, нашто пратња?

- Изволите, господине, припазити како ћете са мном говорити, ако још нисте научили; ја вам нисам ти, немојте се тикати, а и савете за други пут причувајте...

- одсече грубо наједном Митји Маврикиј Маврикијевич, као да се обрадовао што ће срце искалити.

Митја ућута. Он сав поцрвене. После једног тренутка наједном осети да му је врло хладно. Киша престаде, али мутно небо све је било превучено облацима, оштар ветар је дувао право у лице. „Ово мора да је језа" - помисли Митја

слегнувши раменима. Напоследку се попе у кочије и Маврикиј Маврикијевич, добро угњечи седиште, заузео подоста места, и као не приметивши, јако притисну Митју. Истина, он је био рђаво расположен, и њему се никако није допадао посао који му је поверен.

- Збогом, Трифоне Борисичу! - викну опет Митја и осети да то сад није викнуо добродушно, него бесно, и да је и против своје воље викнуо.

Али Трифон Борисич је стајао гордо, с обема рукама иза леђа. Право се загледао у Митју, посматрао га строго и љутито и ништа му није одговорио.

- Збогом, Дмитрију Фјодоровичу, збогом! - разлегну се наједном глас Калганова, који одједном однекуд искрсну

Притрчавши кочијама, он пружи Митји руку. Био је гологлав. Митја стиже још да прихвати и стегне његову руку.

- Збогом, мили човече, нећу ти заборавити великодушност! - ватрено узвикну он.

Али кола кренуше, руке се њихове раставише. Зазвони звонце - одвезоше Митју.

А Калганов отрча у трем, седе у угао, саже главу, покри лице рукама и заплака. Дуго је тако седео и плакао плакао је као да је још мали дечак, а не већ двадесетогодишњи младић. О, он је веровао у Митјину кривицу скоро потпуно! „Ма какви су то људи, какви, после тога, могу бити људи!" - грцао је он без везе, горко ожалосћен, скоро у очајању. У том тренутку није имао воље чак ни да живи на свету. „Вреди ли, вреди ли!" - узвикну огорчени младић.

ЧЕТВРТИ ДЕО

КЊИГА ДЕСЕТА

ДЕЧАЦИ

I

КОЉА КРАСОТКИН

Новембар је на почетку. Код нас настала студен од једанаест степени, а са њом голомразица. На смрзнуту земљу пало преконоћ мало сувог снега, а ветар, сув и оштар, подиже га и разбацује по досадним улицама наше варошице, а нарочито по пијачном тргу. Јутро је мутно, али је снег престао. Недалеко од пијаце, у близини дућана Плотњикових, стоји омањи и споља и изнутра врло чист кућерак удовице чиновника Красоткина. Губернијски секретар Красоткин умро је већ одавно, пре скоро четрнаест година, но удовица његова, тридесетдвогодишња и још и данас лепушкаста госпа, жива је и живи у својој чистој кућици „од свог капитала“. Живи часно и повучено, нарави је нежне, али доста веселе. Остала је удовица са осамнаест година, пошто је с мужем проживела свега око годину дана и тек што му је родила сина. Отада, од саме његове смрти, она се сва посветила васпитању тог свог златног мезимчета Коље, и премда га је свих четрнаест година безумно волела, поднела је, наравно, због њега несравњено више мука но што је доживела радости, стрепећи и умирући од страха скоро сваког дана да ће се дете разболети, озепсти, начинити какав несташлук, попети се на столицу па пасти, и друго томе слично. А кад је Коља почео да иде у школу и после у нашу гимназију, мајка се бацила на изучавање целокупне науке заједно с њим, да би му помагала и прелазила с њим задатке, тражила је прилике да се упозна са наставницима и њиховим женама, била љубазна чак и са Кољиним друговима, ђацима, и улагивала им се, само да Кољу не дирају, да му се не подсмевају, да га не бију. Дотерала је на тај начин дотле да су му се дечаци збиља почели због ње подсмевати и задиркивати га да је матерна маза. Али мали се умео бранити. Био је то смео дечко, „страшно јак“, као што се ускоро пронео глас у разреду, био је вешт, упоран, смео и предузимљив. Учио је добро, и чак се причало да ће из рачунице и опште историје тући и самог наставника Дарданелова. Но иако је дечко на све гледао са висине, подигавши носић, ипак је био добар друг и није се правио важан. Поштовање својих другова примао је као нешто што му припада, али се према њима опходио пријатељски, што је главно, знао је меру, умео у прилици да

се уздржи, а према школским властима никад није прекорачивао извесну последњу и освештану границу, иза које се погрешка више не може трпети, јер прелази у неред, побуну и безакоње. Па ипак, он је и те како волео да протера своје у свакој згодној прилици, да буде несташан као најгори деран, и не толико да буде несташан колико да нешто измудрује, да начини неку лудорију, да неком „запржи чорбу“, да испадне делија, да се шепури, што је главно, био је веома самољубив. Чак је и своју маму умео да доведе у потчињен положај, поступајући с њом готово деспотски. Она му се и потчинила, о, одавно се већ потчинила, и само није нипошто могла да поднесе једну мисао: да је дечко „недовољно воли“. Њој се непрестано чинило да је Коља према њој „без осећања“, и дешавало се да је, гушећи се у хистеричним сузама, почињала да му пребацује да је хладан према њој. Дечко то није волео, и што се више тражило од њега да излива срца, он је као намерно постајао све непопустљивији. Но то се код њега није дешавало намерно, него нехотице - такав му је био карактер. Мајка се варала: он је своју маму веома волео, само није волео „сентименталности“, како се изражавао на свом ђачком језику. Од оца је остао један орман у коме се чувало нешто књига; Коља је волео да чита и већ је прочитао неколике од тих књига. Мајку то није бунило и само се неки пут чудила, како то да дечко, уместо да иде да се игра, по читаве сате остаје код ормана над каквом књигом. На тај начин Коља је прочитао понешто што му још није требало давати да чита у његовим годинама. У последње време, уосталом, мада малишан у својини несташлуцима није волео да прекорачује извесне границе, почели су се јављати неки несташлуци који су мајку озбиљно уплашили - додуше, не неки неморални, али зато претерано смели, вратоломни. Некако баш тога лета, у јулу месецу, у време распуста, деси се да је мама са сином отишла у госте на недељу дана у други округ, седамдесет врста далеко, код једне далеке рођаке, чији је муж служио на железничкој станици (на истој оној, нашој вароши најближој станици, са које је пре месец дана Иван Фјодорович Карамазов отишао у Москву). Коља ту, пре свега, разгледа железницу потанко, проучи распоред, схвативши да ће се својим новим знањима моћи показати међу школским друговима кад се врати кући. Али тамо се нашло у то време још неколико дечака, са којима се он састајао; једни су од њих живели на станици, други у близини - тако се здружило шест-седам дечака, све од дванаест до петнаест година, а од њих су двојица била из наше варошице. Дечаци су се заједно играли и били несташни, кад наједаред, четвртог или петог дана како је Коља дошао у госте на станицу, дође међу глумом дечурлијом до једне сасвим немогуће опкладе у две рубље, наиме: Коља, који је био готово најмлађи, те су га старији помало презирали, из самољубља или вратоломне смелости предложи да ће он, ноћу, кад наиђе воз у једанаест сати, лећи између шина потрбушке и остаће тако непомичан док воз са највећом брзином не пројури изнад њега. Истина, било је предузето претходно проучавање околности, које је показало да се човек збиља може испружити и приљубити уз земљу уздуж међу шинама тако да воз пројури а не дохвати лежећега, али ипак, како мора да је ономе који тамо лежи! Коља је чврсто остајао при свом: да ће лежати док воз не пројури. У почетку су му се смејали, називали га лажљивцем и разметљивцем, али тиме су га само још више подстакли. А што је најглавније, ти петнаестогодишњаци и сувише су дизали пред њим нос, испрва га чак нису хтели сматрати ни за друга, пошто је „мали“; то је већ било неподношљиво увредљиво. И ето, одлучише да увече оду на једну врсту

од станице, да би воз, кад крене са станице, имао времена да се добро захукће. Дечаци се окупише. Ноћ је била без месеца, не само мрачна него скоро црна. У одређено време Коља леже између шина. Остала петорица што се беху опкладила чекању испод насипа крај пруге у жбуњу, са зебњом у срцу, а најпосле и са страхом и кајањем. Напослетку затутња у даљини воз, који је кренуо са станице. Заблисташе из мрака два црвена фењера, загромиња чудовиште које се приближавало. „Бежи, бежи са шина!“ повикаше Кољи из жбуња дечаци, ни живи ни мртви од страха; али је било прекасно: воз налете и пројури поред њих. Дечаци полетеше Кољи: он је лежао непомично. Стадоше га вући, дизати. Он се наједном подиже, и ћутећи сиђе са насипа. Спустивши се доле, рече им да је намерно лежао као онесвешћен да би их уплашио, али истина је била у томе да се збиља онесвестио, као што је после и сам признао, много доцније, својој мами. На тај начин мишљење о њему као о „неустрашивом“ учврстило се занавек. Вратио се кући са станице блед као крпа. Сутрадан се разболео од лаке живчане грознице, али је био страшно весео, радостан и задовољан. За догађај се није дознало одмах, него тек у нашем граду; глас о томе продро је и у гимназију до школских власти, али тад Кољина мамица пожуре да моли за свога дечка, и сврши се тиме што се за њега заузео и одбранио га уважени и утицајни наставник Дарданелов и на ствар се заборавило, као да је није ни било. Тај Дарданелов, човек нежењен и средовечан, био је страшно и већ много година заљубљен у госпођу Красоткину, и већ једаред, пре годину дана, са највећим поштовањем и умирући од страха и силних обзира, усудио се да јој понуди своју руку; али она га је одлучно одбила,

сматрајући пристанак на удају као издајство према своме синчићу, премда је Дарданелов, по извесним тајанственим знацима, можда чак имао неко право да се предаје маштању како није непријатан дивној, али и сувише чедној и нежној удовици. Безумна шала Кољина канда је пробила лед, те је Дарданелову, због његовог заузимања, наговештено да може гајити неку, истина још слабу наду, но како је и сам Дарданелов био узор чистоте и тананих осећања, њему је засад и то било довољно да буде потпуно срећан. Дечка је он волео, премда би сматрао за понижење да му се улагује и понашао се према њему у школи строго и непопустљиво. Али Коља га је и сам држао на пристojном одстојању; задатке је одлично спремао, био је у разреду други; обраћао се Дарданелову суво, и цео је разред чврсто веровао да је Коља у општој историји тако јак да ће „тући“ и самог Дарданелова. И збиља, Коља му једаред постави питање: ко је основао Троју? на шта Дарданелов одговори само уопште о народима, њиховим кретањима и сеобама, о дубини времена, о прастарим предањима, али ко је управо основао Троју, то јест која управо лица, није могао одговорити и чак је налазио да је питање некако залудно и беспредметно. Али су дечаци остали у уверењу да Дарданелов не зна ко је основао Троју. Коља је о оснивачима Троје читао код Смарагдова⁴⁰, који је чуван у орману с књигама што му остадоше после очеве смрти. Свршило се тиме што напослетку све, чак и малишане, поче занимати: ко је управо основао Троју, но Красоткин своју тајну није открио, и слава знања остала је непоколебљиво везана за њега.

После случаја на железничкој прузи, у Кољином понашању према мајци појавила се нека промена. Кад је Ана Фјодоровна (удова Красоткина) сазнала за

⁴⁰ Уџбеник историје у старим руским гимназијама.

подвиг свога сина, умало што није померила памећу од страха. Спопали су је тако страшни хистерични напади, који су с прекидима трајали неколико дана, да јој је већ озбиљно уплашени Коља дао часну и поштену реч да се слични несташлуци више никад неће поновити. Заклео се на коленима пред иконом, заклео се очевом успоменом, као што је захтевала сама госпођа Красоткина, при чему се „храбри“ Коља и сам расплакао као шестогодишњи малишан од силног „осећања“, те су мати и син целог тог дана падали једно другом у наручје и јецали. Сутрадан се Коља пробудио „неосетљив“ као и пре, али је постао ћутљивији, скромнији, строжи, замишљенији. Истина, шест недеља доцније опет га ухватише у несташлуку и име му постаде познато чак и нашем мировном судији, али овај несташлук био је већ сасвим друге врсте, чак смешан и приглуп, и није га, како се испоставило, сам Коља учинио, него је само био умешан у њега. Но о томе негде доцније. Мати је и даље стрепела и мучила се, а што се она више бринула, Дарданелов се све више надао. Морамо напоменути да је Коља у том погледу разумео и прозreo Дарданелова и, наравно, дубоко га презирао због његових „осећања“; раније је чак био толико безобзиран да је то презирање испољавао пред мајком, наговештавајући јој да он разуме куд циља Дарданелов. Но после случаја на железничкој прузи, он је и у томе променио своје држање: сад више није допуштао себи наговештавања, чак ни сасвим издалека; а о Дарданелову се пред мајком почео изражавати са већим поштовањем, што је осетљива Ана Фјодоровна, са безграничном захвалношћу у срцу, одмах и схватила, али би зато при најмањој, сасвим случајној напомени о Дарданелову, чак и од каквог страног госта, ако би се ту десио и Коља, наједаред сва планула од стида, као ружа. Коља би, пак, у таквим тренуцима или намргођено гледао кроз прозор или разгледао да ли му чизме нису „прогледале“, или бесно звао Перезвона, чупаво, повелико и шугаво псето, које је пре месец дана наједном однекуд стекао, увукао у кућу и држао га због нечег у тајности, у собама, не показујући га никоме од других. А тиранисао га је страшно, обучавајући га свакојаким шалама и вештинама, те је јадно псето довео дотле да је завијало у његовом одсуству, кад би одлазио у школу, а кад би наишао, оно би цикало од радости, скакало као лудо, шенило, бацало се на земљу и претварало да је мртво, и томе слично, укратко, показивало све вештине којима је било научено, и то не на захтев, него једино услед ватрености својих усхићених осећања и благородности срца. Збиља, заборавио сам поменути да је Коља Красоткин онај дечко кога је читаоцу већ познати мали Иљуша, син бившег капетана Сњегирјова, убо перорезом у бутину, бранећи свог оца, кога су ђаци задиркивали називајући га „чешљаном ликом“.

II

ДЕЧУРЛИЈА

Дакле, оног студеног оштрог новембарског јутра, дечак Коља Красоткин седео је код куће. Била је недеља, те школе није било. Избило је већ једанаест сати, а неизоставно је потребно било да иде од куће „једним врло важним послом“, међутим, у целој кући је остао само он једини и заправо као њен чувар, јер се тако десило да су сви старији станари, услед неких изванредних и необичних околности, били отишли од куће. У кући удовице Красоткине, у ходнику преко пута стана у коме је она живела, издавао се још један стан од две мале собе, а у њему је становала једна докторка са двоје малолетне деце. Та докторка била је истих година као Ана Фјодоровна и велика њена пријатељица, сам лекар, пак, био је још пре годину дана отпутовао најпре у Оренбург, а после у Ташкент, и већ пола године од њега није било ни трага ни гласа, тако да би докторка, да не беше пријатељства са госпођом Красоткином, које је донекле ублажавало тугу напуштене жене, просто очи исплакала од жалости. И, ето, као врхунац свих досадашњих удараца судбине морало се још десити да те ноћи, између суботе и недеље, Катарина, једина служавка докторкина, наједаред и за госпођу сасвим неочекивано, саопшти да ће до зоре родити дете. Како се збило да то нико није приметио раније, било је свима право чудо. Пренеражена докторка одлучи, док још има времена, да одведе Катарину у једно прихватилиште које је за такве случајеве у нашој варошици било уређено код бабице. Пошто је врло ценила ту служавку, она одмах изведе своју намеру, одвезе је, и још и остаде тамо крај ње. Затим, пред зору, било је због нечега потребно још и све пријатељско учешће и помоћ саме госпође Красоткине, која је ту могла некога због нечега замолити и указати некакву заштиту. На тај начин обе даме биле су одсутне, а служавка госпође Красоткине, баба Агафја, отишла је на пијацу, и Коља се на тај начин нашао за неко време као чувар и стражар „клинаца“, то јест докторкиног дечка и девојчице, који осташе сами самцати. Да чува кућу, Коља се није бојао, осим тога с њим је био пас Перезвон, коме је заповеђено да лежи потрбушке у предсобљу под клупом „не мичући се“, те је баш зато, чим би у предсобље ушао Коља, који се усходао по собама, трзао главом и умилувајући се изводио два јака ударца репом по поду, али никако да чује оно позивно звиждање. Коља би претећи погледао несрећног пса, а овај би, опет, обамирао у послушној укочености. Но ако је ишта збуњивало Кољу, то су били једино „клинци“. На неочекивани догађај са Катарином он је, разуме се, гледао са најдубљим презрењем, али осиротеле малишане је веома волео и већ им је однео некакву дечју књижицу. Настја, старија, девојчица која је већ напунила осам година, знала је да чита, а млађи малишан, седмогодишњи дечко Костја, веома је волео да слуша кад му Настја чита. Разуме се, Красоткин би их могао и лепше забављати, то јест поставити обоје једно до другог и играти се с њима војника или жмурке по читавој кући. То је он не једанпут већ чинио раније и није се стидео да чини, тако да се чак и у разреду прочуло како се Красоткин код куће са својим малим кирајџијама игра коња, скаче као логов и савија главу, али Красоткин је поносито одбио ту оптужбу, изневши им да би са вршњацима, тринаестогодишњацима, збиља било срамота играти се „у нашим годинама“ коња, али да он то чини за љубав „клинаца“, јер их воли, а у његова осећања нико не сме улазити. Зато су га оба „клинца“ обожавала. Но овога пута Кољи није било до играња. Очекивала га је једна врло важна лична ствар, на изглед чак тајанствена; међутим, време је пролазило, а Агафја, којој би

се могла поверити деца, још се никако није враћала с пијаце. Он је већ неколико пута прелазео преко ходника, отварао врата докторкиног стана и забринуто погледао „клинце“, који су по његовој наредби седели са књижицом у руци и сваки пут кад би он отварао врата, ћутећи се смешили на њега широко развукавши уста, очекујући да ће ући и учинити нешто дивно и занимљиво. Но Коља је био узнемирен у души и није улазио. Напослетку изби једанаест, и он чврсто и коначно одлучи да ће, ако се та „проклета“ Агафја за десет минута не врати, отићи од куће и не сачекавши је, наравно, пошто добије од малишана обећање да се неће бојати да остану сами, да неће бити несташни, нити ће плакати од страха. У тим мислима он обуче свој памуком постављени зимски капутић са оковратником од некаквог маџег крзна, пребаци преко рамена торбицу и, не осврћући се на раније не једанпут изречене молбе мајчине, да кад по „таквој зими“ полази од куће, увек навуче каљаче, само с презрењем погледа на њих пролазећи кроз предсобље, и изађе у чизмама. Перезвон, опазивши га обучена, поче снажно ударати репом по поду, подрхтавајући узбуђено целим телом, и чак тужно заскочи, али Коља, видевши тако страсну тежњу свог пса, закључи да то шкоди дисциплини и остави га још под клупом, макар само један минут, и тек кад је већ отворио врата у ходник, он му најредаред звизну. Пас скочи као луд, и поче скакати пред њим од силног одушевљења. Прешавши ходник, Коља отвори врата собе код „клинаца“. Обоје су, као и пре, седели за столом, али више нису читали, него се вероватно о нечем препирали. Та дечица су се често препирала о разним узбудљивим предметима свакидашњице, при чему би Настја, као старија, увек побеђивала; Костја, пак, ако се не би сложио с њом, готово увек би ишао да уложи жалбу код Коље Красоткина, и како би овај решио, тако би и остало као коначна пресуда за обе стране. Овога пута препирка „клинаца“ заинтересова Красоткина, и он застаде у вратима да чује. Малишани видеше да он слуша, па још са већом жестином наставише препирку.

- Никад, никад нећу поверовати - ватрено је брбљала Настја - да малу децу бабице налазе у башти међу лејама купуса. Сад је већ зима, и никаквих леја нема, и бабица није могла донети Катарини кћер.

- Фју! - звизну за себе Коља.

- Или, ево како: оне доносе децу однекуд, али само онима које се удају.

Костја је нетремице гледао Настју, дубоко замишљен слушао и покушавао да схвати.

- Настја, ти си баш будала! - рече он напослетку одлучно и без љутње - па откуд Катарина може имати детенце кад није удата?

Настја се страшно ражести.

- Ти ништа не разумеш! - љутито га прекиде она можда је имала мужа, али јој муж лежи у хапсу, а она ето родила.

- Па зар њен муж лежи у хапсу? - важно се запрепасти трезвени Костја.

- Или ево шта - нагло га прекиде Настја, сасвим одбацивши своју прву претпоставку - она нема мужа, то право кажеш, али она хоће да се уда, па је почела мислити како да се уда, и једнако је мислила, мислила, и све је мислила док га ето није и добила, не мужа него детенце.

- Но, можда је тако - сложи се потпуно побеђени Костја - а пре ниси то казала, па како сам онда могао знати.

- Е, дечурлијо - рече Коља коракнувши у собу - видим да сте опасан народ!
- Је ли и Перезвон с вама? - осмехну се Костја и поче пуцкати прстима и звати Перезвона.

- Клинци, ја сам у неприлици - поче Красоткин озбиљно - и ви ми морате помоћи: Агафја је сигурно сломила ногу кадје досад нема, то је решено и потписано, а ја морам од куће. Хоћете ли ви мене пустити?

Деца се забринуто згледаше, њихова насмејана лица сад су изражавала бојазан. Она, уосталом, још нису потпуно схватила шта се од њих тражи.

- Нећете бити неваљали кад ја одем? Нећете се пети на орман, нећете ломити ноге? Нећете плакати од страха, сами?

На дечјим лицима изрази се страшна туга.

- А ја бих вам за то показао једну стварчицу, мали топ од месинга, из којег се може пуцати правим барутом.

Дечја лица одмах засјаше.

- Покажите топић! - сав озарен рече Костја. Красоткин тури руку у своју торбицу и, извадивши

из ње мали бронзани топ, стави га на сто.

- Дакле, да вам покажем. Види само, на точкићима отисну он играчку преко стола - и пуцати се може. Сачмом напунити и пуцати.

- А може ли и да убије?

- Све ће поубијати, само треба нанишанити.

И Красоткин им растумачи где да се метне барут, где да се убади сачма, показа мали отвор у цеви и исприча да топ хоће и да трза. Деца су слушала са огромним љубопитством. Нарочито их изненади помисао да трза.

- А имате ли ви барута? - распита се Настја.

- Имам.

- Покажите и барут - отеже она са молећивим осмехом. Красоткин опет потражи у торбици и извади из ње стакленце у које збиља беше насуто нешто правог барута, а у замотуљку хартије нађе се неколико зрнаца сачме. Он чак отчепи стакленце и изручи мало барута на длан.

- Ево, само да нема негде ватре, иначе може експлодирати и све нас побити - упозори их Красоткин да би начинио утисак.

Деца посматраху барут са страхопоштовањем, које још појача уживање. Али Костји се већма допаде сачма.

- А сачма не гори? - распита се он.

- Сачма не гори.

- Дајте ми мало сачме - изусти гласићем пуним молбе.

- Сачме ћу ти дати мало, ево на, само мами својој не показуј док се ја не вратим, јер ће помислити да је то барут, па ће умрети од страха, а вас ће избити.

- Мама нас никад не шибала пругом - одмах примети Настја.

- Знам, ја сам то само због лепоте стила рекао. А и ви маму никад немојте варати, само ово сад - док ја не дођем. Дакле, клинци, могу ли поћи или не могу? Нећете плакати од страха кад одем?

- Пла-ка-ће-мо - отеже Костја, спремајући се већ да заплаче.

- Плакаћемо, зацело ћемо плакати! - прихвати бојажљиво, брзајући у говору, и Настја.

- Ох, децо, децо, како су опасне ваше године! Шта ћу да радим, птичићи моји, мораћу с вама седети ко зна колико. А време, време лети, ух!

- Де, заповедите Перезвону да се направи мртав - замоли Костја.

- Шта да радим, мораћу прибећи и Перезвону. *Иси*, Перезвоне! - И Коља поче заповедати псу, а овај изигравати све што је знао. Било је то чупаво псето, велико као обичан чувар куће, некакве сивољубичасте длаке. На десно око беше ћораво, а лево уво му однекуд ровашено. Потцикивало је и скакутало, служило, ишло на стражњим ногама, падало на леђа дижући све четири шапе увис, и лежало непомично као мртво. За време те последње мајсторије отворише се врата, и Агафја, дебела служавка госпође Красоткине, рохава жена од четрдесетак година, показа се на прагу враћајући се с пијаце са торбом пуном накупованих намирница у руци. Она стаде и, држећи у левој руци обешену торбу, загледа се у пса. Коља, ма колико да је досад чекао Агафју, не прекиде представу, и тек пошто је Перезвона одређено време држао као мртва, напослетку му звизну: пас скочи и поче поигравати од радости што је извршио своју дужност.

- Где ти пса! - проговори поучно Агафја.

- А што си ти, женска главо, закаснила? - запита је Красоткин оштро.

- Женска главо, где балавац!

- Балавац?

- А да шта си него балавац? Шта те се тиче што сам закаснила, значи тако и треба кад сам закаснила - гунђала је Агафја послујући нешто крај пећи, али нимало незадовољним ни љутим гласом, него, напротив, врло задовољним, чисто као радујући се прилици да мало проћерета са веселим господичићем.

- Чуј, Лакомислена бабо - поче Красоткин, устајући са канабета - можеш ли се ти мени заклети свим што је свето на овом свету, и осим тога још нечим, да ћеш неуморно пазити на ове клинце док будем одсутан? Ја одлазим од куће.

- А што да ти се кунем? - засмеја се Агафја - ја ћу ионако припазити.

- Не, никако друкчије него да се закунеш вечним спасењем душе своје. Иначе нећу отићи.

- Не мораш ни ићи. Шта ме се тиче, напољу је мраз, седи код куће.

- Чујте, клинци - обрати се Коља деци - ова жена ће остати с вама док се ја не вратим, или док вам не дође мама, јер је већ одавно требало да се и она врати. Осим тога, даће вам и да доручкујете. Даћеш им нешто, Агафја?

- То могу.

- До виђења, птичићи моји, сад одлазим спокојна срца. А ти, бако - рече он полугласно и достојанствено, пролазећи поред Агафје - надам се да им нећеш брбљати обичне ваше женске глупости о Катарини, поштедећеш дечје године. Овамо, Перезвоне.

- Ма иди с милим богом! - обрецну се већ љутито на њега Агафја. - Баш је чудан! Требало би га излемати за такве речи.

III

ЂАК

Но Коља више није слушао. Једва једном могао је да оде. Изишавши из капије, он се осврну, слегну раменима па рекавши: „Мраз!" упути се право улицом, а затим десном уличицом према пијаци. Стигавши до последње куће пре пијаци, стаде пред капијом, извади из џепа звиждаљку и звизну из све снаге као дајући уговорени знак. Није морао да чека више од једног минута, из капије одједном испале и упути се к њему један румен - дечко, од једанаест година, такође обучен у топао, чист и чак кицошки зимски капутић. То је био мали Смуров, из припремног разреда (док је Коља Красоткин био за два разреда старији), син једног имућног чиновника, коме родитељи, изгледа, нису дозвољавали да другује са Красоткином, као са веома познатим дрским обешањак, тако да је Смуров сад очевидно истрчао крадом. Тај Смуров, ако читалац није заборавио, био је један из оне групе дечака што су се, пре два месеца, бацали камењем преко јендека на Иљушу, и који је тада Аљоши Карамазову причао о Иљуши.

- Ја вас већ цео сат чекам, Красоткине - са одлучним изразом проговори Смуров, и оба дечака кренуше према пијаци.

- Задоцнио сам - одговори Красоткин. - Биле су такве околности. А да тебе после не истуку што си са мном?

- Ма шта то говорите, зар мене неко бије? Гле, и Перезвон је с вама?

- И Перезвон!

- Хоћете ли и њега онамо?

- И њега.

- Ах, да је ту Жуја!

- Не може Жуја. Жуја не постоји, Жуја је ишчезла у мраку неизвесности.

- Ах, зар не би могло овако - застаде наједаред у ходу Смуров - јер Иљуша каже да је Жуја била исто тако рундава, исто тако седа, пепељаста, као и Перезвон - зар не бисмо могли рећи да је то баш Жуја, он ће можда поверовати?

- Ћачићу, гнушај се лажи, то ти је прво, чак и ради доброг дела, то ти је друго. А што је главно, ја се надам да ти тамо ниси ништа казао о мом доласку.

- Боже сачувај, па ја разумем. Но Перезвоном га нећеш утешити - уздахну Смуров. - Знаш шта: отац његов, капетан, „чешљана лика", говорио нам је да ће му данас донети кученце, право миланско, са црном њушкицом: он мисли да ће тиме утешити Иљушу, само хоће ли?

- А како је њему, Иљуши?

- Ах, слабо, слабо! Ја мислим да он има јектику. При свести је, али само дише, дише, рђаво дише. Ономад је замолио да га мало проведу, обули му чизмице, пошао јадник па све пада. „Ах" - вели - „ја сам ти говорио, тата, да ми ове чизмице не ваљају, то су оне пређашње, у њима ми је и пре било незгодно

ходати." То он мисли да због чизмица пада, а оно просто од слабости. Ни недељу дана неће саставити. Херценштубе му долази. Сад су опет богати, имају много новаца.

- Хуље.

- Ко су хуље?

- Лекари, и сав тај медицински шљам, уопште говорећи, а већ, разуме се, и посебно. Ја поричем медицину. Некорисна установа. Ја то, уосталом, све проучавам. Него, какве су се то сентименталности појавиле код вас? Ви, канда, скупно, цео разред, одлазите тамо?

- Не цео разред, него тако једно десеторица наших одлазе, увек, сваки дан. Па то није рђаво.

- Изненађује ме у свему томе улога Алексеја Карамазова: брату му сутра или прекосутра суде због онаквог злочина, а он налази толико времена за сентименталисање са дечурлијом!

- Нема ту никаквог сентименталисања. Ето и ти сам идеш сад да се мириш са Иљушом.

- Да се мирим! Смешан израз. Ја, уосталом, ником нећу допустити да анализира моје поступке.

- А како ће ти се Иљуша обрадовати! Он и не сања да ћеш ти доћи. Зашто, зашто тако дуго ниси хтео да одеш? - ватрено узвикну Смуров.

- Мили мој деране, то је моја ствар, а не твоја. Ја идем сам од себе, зато што ми је тако по вољи, а вас је све одвукао онамо Алексеј Карамазов, значи, има разлике. А откуд ти знаш, можда ја уопште и не идем да се мирим? Глуп израз.

- Уопште није Карамазов, баш није он. Наши су просто сами почели ићи онамо, наравно, најпре са Карамазовом. И ништа ту није било, никаквих глупости. Најпре један, затим други, његов отац нам се врло радовао. Знаш, он ће просто полудети ако Иљуша умре. Он види да ће Иљуша умрети. А како се радује што смо се са Иљушом помирили! Иљуша је питао за тебе, ништа више није додао. Запита, па заћута. А отац ће полудети, или ће се обесити. Јер он се и раније понашао као луд. Знаш, он је племенит човек, и тада се десила грешка. За све је тај оцеубица крив што га је тада избио.

- А ипак је Карамазов за мене загонетка. Ја сам се већ одавно могао с њим упознати, али у неким приликама волим бити горд. Поред тога, имам о њему мишљење које треба још проверити и разјаснити.

Коља значајно ућута; Смуров такође. Смуров је, наравно, са страхопоштовањем гледао Кољу Красоткина, и није се усудио ни помислити да се с њим равна, а сад је био страшно заинтересован зато што је Коља објаснио да иде „сам од себе", па ту се, дакле, сигурно крије нека загонетка у томе што је Кољи наједном пало на памет да сад, и баш данас дође.

Ишли су пијацом на којој је овог пута било много кола из околних села и много довезене живине. Варошке пиљарице продавале су под шатрама ђевреке, конце и друго. Такви недељни састанци наивно се код нас у варошици називају вашарима, и таквих вашара бива много преко године. Перезвон је трчкао у највеселијем расположењу, повлачећи се непрестано десно и лево, да негде нешто

процуња. Сретајући се са другим кучићима, он се са нарочитом слашћу њушкао с њима по свима псећим правилима.

- Волим да посматрам реализам, Смурове - рече наједаред Коља. - Јеси ли приметио како се пси срећу и њушкају? Постоји ту код њих некакав општи закон природе.

- Да, неки чудан закон.

- То јест, није чудан, ти грешиш. У природи нема ничег смешног, па ма како то изгледало човеку с његовим предрасудама. Кад би пси могли расуђивати и критиковати, они би сигурно, са свог становишта, нашли исто толико, ако не и много више чудног у међусобним социјалним односима људи, њихових господара - ако не још много више; то понављам стога што сам чврсто убеђен да код нас људи има много више глупости. То је мисао Ракитинова, значајна мисао. Ја сам социјалист, Смурове.

- А шта је то социјалист? - запита Смуров.

- То је кад су сви једнаки, сви имају једно заједничко мишљење, нема бракова, а религија и сви закони како ко хоће, и све друго тамо. Ти још ниси дорастао до тога, за тебе је рано... Него, хладно је данас.

- Да. Дванаест степени. Малочас је мој отац гледао термометар.

- И јеси ли опазио ти, Смурове, како средином зиме, кад има једно петнаест или чак и осамнаест степени, као да није тако хладно као, на пример, сад, у почетку зиме, кад изненада удари мраз од дванаест степени, а снега има мало. То значи да се људи још нису навикли. Код људи је све навика у свему, чак и у државном и политичком погледу. Навика је главни покретач. Него, где како је смешан онај сељак.

Коља показа на једног крупног сељака у кожуху са доброћудним лицем, који је поред својих кола пљескао рукама у рукавицама да их загреје. Дугачка светлосмеђа брада била му је сва у ињу од мраза.

- Сељаку се брада смрзла! - гласно и изазивачки викну Коља, пролазећи поред њега.

- Многима се смрзла - спокојно и поучно одговори сељак.

- Не задиркуј га - примети Смуров.

- Ништа, неће се разљутити, он је добар. Збогом, Матвеју.

- Збогом.

- А зар си ти Матвеј?

- Матвеј. А ти ниси знао?

- Нисам знао; насумце сам казао.

- Где молим те. Мора да си ђак.

- Ђак.

- Па, лемају ли те у школи?

- Не баш много, него онако.

- Бриди ли?

- Па, наравно!

- Ех, и то ми је неки живот! - уздахну сељак од свег срца.

- Збогом, Матвеју.

- Збогом. Добро си момче, заиста. Дечасти пођоше даље.

- То је добар сељак - поче Коља говорити Смурову. - Ја волим да поразговарам са народом и увек сам спреман да му одам признање.

- А што си га слагао да нас шибају? - запита Смуров.

- Па треба га задовољити.

- Чиме то?

- Видиш, Смурове, ја не волим кад неко други пут пита ако не разуме одмах отпрве. Понеком никако не можеш објаснити ствари. По мишљењу сељака, ђака шибају и морају га шибати: какав је то ђак, вели он, кад га не шибају? И сад наједаред да му кажем да код нас не шибају, то би њега наљутило. Него, ти то не разумеш. Треба знати како се с народом разговара.

- Само немој да задиркујеш, молим те, јер ће опет испасти наопако, као ономад с оном гуском.

- А зар се ти бојиш?

- Не смеј се, Коља, богами се бојим. Отац ће ми се страшно наљутити. Мени је строго забрањено да идем с тобом.

- Не бој се, овога пута се ништа неће догодити. Здраво, Наташа - викну он једној пиљарици под шатром.

- Откуд сам ти ја Наташа кад сам Марја - одговори крештавим гласом пиљарица, још доста млада жена.

- Баш ми је мило што си Марја, збогом.

- Ах ти, обешечаће, нема те шта видети, а и ти већ нешто знаш!

- Немам, немам времена да с тобом разговарам, идуће недеље ћеш ми испричати - стаде одмахивати рукама Коља, као да је она њему досађивала, а не он њој.

- А шта да ти причам у недељу? Ти си се закачио за мене, а не ја за тебе, безобразниче - развика се Марја избити тебе треба, ако хоћеш да знаш, ти си познат насртљивац!

Међу другим пиљарицама, које су трговале за тезгама поред Марје, заори се смех, кад тек наједном, испод аркаде варошких дућана, испале, ко ће га занати зашто, неки љутит човек, налик на трговачког помоћника, а није наш трговац, него из неког другог места, у плавом капућу са дугим скутовима, у качкету, још млад, кестењасте коврцаве косе и дугачка, бледа, рохава лица. Био је у неком гупом узбуђењу и одмах поче претити Кољи песницом.

- Ја тебе знам - викао је љутит - ја тебе знам! Коља га пажљиво погледа. Није се нешто могао се

тити кад ли је са овим човеком могао доћи у неки сукоб. Али зар је мало он имао сукоба по улицама, све их не би био кадар ни запамтити.

- Зар мене знаш? - запита га иронично.

- Ја тебе знам! Ја тебе знам! - заинтачи варошанин као будала.

- Утолико боље за тебе. Него, ја немам времена, збогом!

- А што си безобразан? - повика варошанин. - Опет си безобразан. Ја тебе знам! Опет си безобразан!

- То, брате, сад није твоја брига што сам ја безобразан - рече Коља заставши и посматрајући онога и даље.

- Како није моја брига?

- Тако, није твоја брига.

- А чија је? Чија? Но, чија је?

- То је, брате, сад брига Трифона Никитича, а не твоја.

- Каквог сад опет Трифона Никитича? - загледа се човек у Кољу са глупим чуђењем, премда још непрестано жестећи се. Коља га достојанствено одмери погледом.

- Јеси ли ишао код Вазнесења? - запита га он наједаред строго и одлучно.

- Код каквог Вазнесења? Зашто? Не, нисам ишао збуну се мало човек.

- А Сабањејева познајеш ли? - настави Коља још енергичније и још строже.

- Кога Сабањејева? Не, не знам.

- Е, па онда иди до ђавола! - одсече одједном Коља и, нагло скренувши надесно, брзо стаде корачати својим путем, као тобоже не жели ни да говори с таквим клипаном који чак ни Сабањејева не познаје.

- Чекај, хеј! Какав ти је то Сабањејев? - освести се човек, опет се сав узбудивши. - Шта он то рече? - окрену се наједаред пиљарицама, гледајући их тупо. жене прснуше у смех.

- Врашки дечак - проговори једна.

- Ама какав му је то Сабањејев? - непрестано је помамно понављао човек, машући десном руком.

- Мора да је онај Сабањејев што је код Кузмичових служио, јамачно ће то бити - досети се наједаред једна пиљарица.

Човек избечи на њу очи.

- Код Куз-ми-чових? - рече друга пиљарица - па откуд је он Трифон? Оно је Кузма, а не Трифон, а момче га је Трифоном Никитичем назвало, значи, није он.

- Па то онда нит' је Трифон, нит' Сабањејев, него је Чижов - прихвати наједаред трећа пиљарица, која је дотад ћутала и озбиљно слушала - он се зове Алексеј Иванович! Чижов, Алексеј Иванович.

- Па тако и јесте, Чижов је - одлучно потврди четврта пиљарица.

Збуњени човек гледао је час у једну час у другу.

- Ама зашто је питао, зашто ме је питао, добри људи? - викао је сад већ скоро очајно: - „Знаш ли Сабањејева?" Ђаво ће знати какав му је то Сабањејев.

- Глуп си ти човек, лепо ти се каже да није Сабањејев, него Чижов, Алексеј Иванович Чижов - ето ти ко је! - убедљиво му викну једна пиљарица.

- Какав Чижов? Де, какав? Говори ако знаш.

- Па дугачак, космат, летос је овде на пијаци трговао.

- А ког ће ми врага тај Чижов, добри људи, а?

- А откуд ја знам ког ће ти врага Чижов.

- А ко би то знао шта ће ти - прихвати друга - сам треба да знаш шта ће ти кад тако лармаш. Јер дечко је теби говорио, а не нама, глупаче. Зар га збиља не знаш?

- Кога?

- Чижова.

- Ђаво нек носи Чижова с тобом заједно! Излемаћу га, ето му! Подсмева ми се!

- Ти Чижова да излемаш? Или он тебе! Баш си права будала!

- Не Чижова, не Чижова, ти пакосна, зла жено, дериште оно ћу избити! Дајте ми га овамо, он ми се подсмевао!

Пињарице су се кикотале. А Коља је корачао већ далеко, са победоносним изразом на лицу. Смуров је ишао поред њега, осврћући се на гомилу која је викала далеко иза њих. Он се такође осећао веома пријатно, премда је још непрестано страховао да не доспе с Кољом у какву неприлику.

- За којег си га ти Сабањејева питао? - запита он Кољу, предосећајући какав ће бити одговор.

- А откуд знам за којег? Сад ће они тако до мрака викати. Ја волим да узнемирим будале у свима друштвеним слојевима. Ено, опет један клипан где стоји, ено онај сељак. Запамти, кажу: „Ништа није глупље од глупог

Француза" - али и руска физиономија себе одаје. Зар ономе не пише на лицу да је будала, ено, оном сељаку, а?

- Остави га, Коља, хајдемо даље.

- Нипошто га нећу оставити, сад сам се захуктао. Хеј! Здраво, сељаче!

Покрупан сељак, који је полагаано пролазио мимо њих и, канда, био напиг, округла припроста лица и проседе браде, подиже главу и погледа дечка.

- Е, па здраво, ако се не шегачиш - узврати он пола ко.

- А ако се шегачим? - засмеја се Коља.

- А ако се шегачиш, а ти се шегачи, нека ти је просто. Не мари, то се може. Нашалити се увек може.

- Опрости, брате, нашалио сам се.

- Но, бог нек ти опрости.

- А да ли ти прашташ?

- Још како ти праштам. Само иди.

- Гле, молим те, па ти си, канда, паметан човек.

- Паметнији од тебе - одговори сељак неочекивано и исто онако достојанствено.

- Не верујем - збуну се мало Коља.

- Истину ти кажем.

- Па скоро да је тако.

- Тако је, тако, брате.

- Збогом, сељаче.

- Збогом.

- Сељака има разних - примети Коља Смурову, поћутавши мало. - Откуд сам могао знати да ћу наићи на разборитог. Ја сам увек спреман да признам ум народу.

У даљини на црквеном сату изби једанаест и по. Дечаци се пожурише, те остали, још доста дугачак пут до обитавалишта капетана Сњегирјова прођоше брзо и скоро и не разговарајући више. На двадесет корака од куће, Коља стаде и заповеди Смурову да пође напред и да му доведе Карамазова.

- Треба претходно да оњушимо један другог - примети он Смурову.

- А што да га изазивамо напоље - одврати Смуров уђи овако, теби ће се они страшно обрадовати. Зашто се упознати на мразу?

- То ја знам зашто ми је он потребан овде на мразу деспотски одсече Коља (што је много волео да чини са овим „малима“), а Смуров потрча да изврши заповест.

IV

ЖУЈА

Коља се са важним изразом на лицу наслони на тарабу и стаде очекивати да се Аљоша појави. Да, он је већ одавно желео да се с њим упозна. Много се наслушао о њему од дечака, али досад је увек презриво равнодушно слушао кад би му говорили о њему, чак је „критиковао“ Аљошу, пратећи оно што му се о њему причало. Но у себи је и те како желео да се упозна: у свим причама које је о Аљоши чуо било је нечег симпатичног и привлачног. Према томе, садашњи тренутак беше важан; пре свега, требало је очувати своје достојанство, показати независност: „Иначе може помислити да ми је тринаест година, па ће ме сматрати за исто таквог дечака као и ови други што су. И шта ће му ти дечаци? Запитаћу га кад се будемо боље упознали. Него, не ваља што сам тако малог раста. Тузиков је млађи од мене, а за пола главе је виши. Уосталом, лице ми је паметно; нисам леп, знам да изгледам гадно, али ми је лице паметно. А не треба много ни отварати своје срце, јер ако се одмах почнем грлити, он ће помислити... Пих, ала ће бити гадно ако помисли!...”

Тако се узбуђивао Коља, трудећи се из петних жила да изгледа што самосталније, што је најглавније, њега је мучило што је тако мален, не толико што му је лице „гадно“ колико што је растом низак. Он је код куће, у углу на зиду, још прошле године повукао оловком цртицу којом је забележио своју висину, и отад је свака два месеца са узбуђењем прилазио да се опет мери: за колико је порастао? Али, авај! Растао је страшно споро, и то би га неки пут доводило просто у очајање, што се тиче лица, оно ни најмање није било „гадно“, напротив, доста мило,

беличасто, бледуњава, са пегама. Сиве, не много велике, али живе очице гледале су смело и често би плануле од осећања. Јагодице на лицу пошироке, усне мале, не много дебеле, али врло црвене; нос омален и одлучно нагоре упереног врха: „Сасвим прћаст, сасвим прћаст!“ - мрмљао би за себе Коља кад би се гледао у огледалу, и увек би од огледала одлазио са негодовањем. „А тешко да ми је лице и паметно“ - помишљао би неки пут, сумњајући чак и у то. Уосталом, не треба мислити да је брига о лицу и о расту заокупљала сву његову душу. Напротив, ма колико да су тренуци пред огледалом били мучни, он би то брзо заборављао и чак задуго „сав се предавао идејама и истинском животу“, као што је сам обележавао своју активност.

Аљоша се убрзо појави и журно приђе Кољи; овај већ са неколико корака раздаљине опази да је у Аљоше некако сасвим радосно лице. „Зар му је збиља тако мило што ме види?“ - помисли Коља са задовољством. Овде узгред примећујемо да се Аљоша врло изменио од онога доба када смо га оставили: збацио је мантију и носио сад дивно сашивен капут на струк, мекан округао шешир и кратко ошишану косу. Све га је то знатно улепшавало, и он је изгледао као прави лепотан. Његово љупко лице имало је одувек весео израз, но та веселост била је некако тиха и спокојна. На Кољино чуђење, Аљоша је изашао пред њега онако како је седео у соби, без зимског капута, очевидно му се журило. Одмах пружи Кољи руку.

- Дођосте, најзад, и ви - како смо вас сви чекали.

- Било је узрока, за које ћете одмах дознати. У сваком случају, мило ми је да се упознамо. Одавно сам чекао прилику и много сам слушао о вама - промрмља Коља, мало задухан.

- Па ја и ви бисмо се ионако упознали, ја сам такође о вама много слушао, али овде, овамо сте закаснили.

- Реците, како је ту?

- Иљуши је врло рђаво, он ће сигурно умрети.

- Шта то говорите! Признајте да је медицина ништавило, Карамазове! - узвикну Коља ватрено.

- Иљуша вас је често, врло често помињао, чак, знате, и у сну, у бунилу. Види се да сте му били врло, врло драги, раније... пре оног случаја... са перорезом. Осим тога, има још један узрок... Реците, је ли то ваше псето?

- Моје. Перезвон.

- А зар није Жуја? - тужно погледа Аљоша у очи Кољи. - Зар је она збиља нестала?

- Знам да бисте сви хтели Жују, чуо сам све - загонетно се осмехну Коља. - чујте, Карамазове, ја ћу вам објаснити читаву ствар, ја сам углавном зато и дошао, зато сам вас и позвао напоље да вам претходно објасним читав случај, пре но што уђемо - живахно поче он. - Видите, Карамазове, пролетос Иљуша ступи у припремни разред. Па, зна се какав је наш припремни разред: дечурлија, балавурдија, Иљушу одмах почеше задиркивати. Ја сам за два разреда старији и, разуме се, гледам издалека, са стране. Видим, дечак мали, слабачак, али се не потчињава, чак се бије с њима, горд је, очице му пламте. Ја волим такве. А они њега још већма задиркују. А што је главно, он је тада имао неки бедан капутић, панталонице изнад чланака, а ципеле „прогледале“. Они га дирају и за то.

Понижавају га. Не, то ја више не могу да трпим, одмах се умешам и добро им натрљам нос. Јер ја њих бијем, а они мене обожавају, знате ли то, Карамазове? - неумерено се похвали Коља. - И уопште, волим дечурлију. Мени и сад код куће два птичета на врату седе, па су ме и данас задржали. Те тако Иљушу престадоше тући, и ја га узех под своју заштиту. Видим, дечко горд, кажем вам горд, али је свршио тиме што ми се предао ропски, извршава и најмање моје заповести, слуша ме као бога, и у свему ми подражава. За време одмора између школских часова одмах прилази мени, па заједно шетамо. Недељом такође. Код нас се у гимназији смеју кад се старији тако блиско спријатељи са малишаном, али то је предрасуда. Таква ми је ћуд, и доста, зар није тако? Ја га учим, развијам га - што ја њега, реците, не бих развијао кад ми се он допада? Па ето, и ви сте се, Карамазове, спријатељили са свим тим малишанима; значи, хоћете да утичете на младо поколење, да га развијате, да будете корисни? И признајем, та црта вашег карактера, за коју сам дознао по причању, понајвише ме је заинтересовала. Уосталом, на ствар: опадам да се код дечка развија некаква осетљивост, сентименталност, а ја сам, знате, одлучан непријатељ свих могућих „сентименталности“, од самог свог рођења. И уз то противречности: горд је, а мени одан ропски - да, ропски одан, али му тек наједаред почну да севају очице па неће чак ни да се слаже са мном, препире се, скаче ми у очи као осица. Ја сам неки пут спроводио разне идеје: а он није да се са идејама не слаже, него просто видим да се лично против мене буну зато што на његове нежности одговарам хладнокрвношћу. Те тако, да бих га начинио чвршћим - што је он нежнији, ја све хладнокрвнији, намерно тако поступама, такво је моје убеђење. Имао сам на уму да му изградим карактер, да га исправим, да створим човека од њега... и тако... ви ме, наравно, са пола речи разумете. Наједаред, видим ја, он је једног дана збуњен, па други дан, па трећи, тугује, али више не због каквих нежности, него због нечег другог, јачег, вишег. Мислим, каква ли је ово сад трагедија? Навалим на њега и дознам занимљиву ствар: он се некако упознао са слугом вашег покојног оца (који је тада још био жив), Смердјаковом, а овај га, будалу, научи једној глупој шали, то јест зверској шали, гадној шали - да узме парче хлеба, средине, да забоду у њу чиоду и баци неком псу чувару у дворишту, једном од оних што, прегладнели, не жваћући, гутају залогај, па да види шта ће из тога произаћи. Спремише, дакле, такво парче и бацише га баш тој рундавој Жуји због које се сад направила читава прича, једном псу из неког дворишта где га просто нико није хранио, те оно повоздан лаје у ветар. (Волите ли ви, Карамазове, то глупо лајање? Ја га не подносим). Пас одмах навали, прогута и заскича, стаде се вртети па наже бежати. Трчи а све цичи и ишчезе - тако ми је описивао сам Иљуша. Признаде ми, и плаче плаче, грли ме, сав се тресе. „Трчи и цичи, трчи и цичи“ само то понавља, запрепастила га та слика. Видим како га гризе савест. Ја сам то примио озбиљно, што је главно, хтео сам и за оно раније да га научим памети, тако да сам, признајем, смислио лукавство: изигравао сам такво негодовање какво можда уопште нисам био кадар осећати: „Ти си“ - рекох му - „учинио нитковско дело, ти си подлац, ја то, наравно, нећу разгласити, али засад прекидам с тобом. О овој ствари ћу размислити, и обавестићу те преко Смурова (овог дечка што је сад са мном дошао и који ми је увек био одан): да ли ћу убудуће наставити општење с тобом или ћу те одбацити завек као подлаца.“ То га је сасвим поразило. Признајем, ја сам већ тада осетио да сам можда и сувише строго поступио, али

шта да радим, таква је била моја тадашња замисао. Сутрадан шаљем му Смурова и преко њега му поручујем да с њим више „не говорим“, то јест то се тако код нас каже кад два друга прекидају међу собом односе. Тајна је у томе што сам хтео да га мало намучим, свега неколико дана, а после, пошто видим да се каје, да му опет пружим руку. То беше моја чврста одлука. Али шта мислите: он саслуша шта му рече Смуров, и наједаред му севнуше очи: „Реци“ - викну он „Драсоткину да ћу сад свима кучићима бацати комаде са чиодама, свима, свима!“ „Гле“ - помислим ја - „то као да се некакав слободњачки дух појавио код њега, треба то што пре истерати“ - и почех показивати потпун презир, кад год се стренемо окрећем главу или се иронично смешим. И наједаред дешава се тај случај са његовим оцем, сећате ли се - „чешљана лика“? Имајте на уму да је он већ и отпре био склон страшној раздражености. Дечаци кад видеше да сам га ја оставио, насрнуше на њега, па га задиркују: „чешљана лика“, „чешљана лика“. Тако, ето, почеше међу њима битке, због којих страшно жалим, јер га, канда, једном јако избише. Једном вам он, ето, јуриша на све њих у дворишту кад су излазили из разреда, ја баш стојим на десетак корака од њега и посматрам га. И, кунем вам се, не сећам се да сам се тада смејао, напротив, мени га је тада било врло, врло жао, и још само један тренутак, и ја бих полетео да га браним. Али се наједаред његов поглед сусрете с мојим: шта се њему учинило - ја не знам, но он потезе перорез, јурну на мене и сјури ми га у бедро, ето ту, више десне ноге. Ја се не помакох, ја сам, признајем, понекад храбар, Карамазове, само га погледах са презрењем, као да му хтедох рећи погледом: „Да нећеш још за све моје пријатељство? Ако хоћеш, стојим ти на услузи.“ Али он други пут не навали, не издржа, сам се уплаши, баца перорез, гласно заплака и наже бежати. Ја се, наравно, нисам никоме жалио и заповедим свима да ћуте, да не би допрло до школских власти, чак и матери рекох о томе тек кад је све зарасло, а и раница је била ништавна, огреботина. Затим, чујем, истог се дана бацао камењем и вас је за прст ујео - разумете, дакле, у каквом је стању био! Него, шта да се ради, поступио сам глупо: кад се разболео, не поћох да му опростим, то јест да се помиримо, и сад се кајем. Имао сам тада већ неке нарочите намере. И ето, то вам је читава прича... само, канда, учинио сам глупост...

- Ах, каква штета - узвикну узбуђено Аљоша - што ја нисам раније знао за те ваше односе, иначе бих већ одавно дошао до вас да вас замолим да пођете заједно са мном к њему. Верујете ли, у грозници, у болести, бунцао је о вама. Нисам ни знао колико сте му драги! А зар збиља не нађосте ту Жују? Његов отац и сви дечаци тражили су је по целој вароши. Верујете ли, он је, онако болестан, сав у сузама, већ трипут преда мном понављао оцу: „Зато сам болестан, тата, што сам Жују тада убио, па ме бог казнио“ - никако му ту мисао не можеш истерати из главе! И кад би се само сад могла наћи та Жуја, па да му покажемо да није скапала, него да је жива, чини ми се, он би васкрсао од радости. Сви смо се у вас уздали.

- А откуд сте се могли надати да ћу ја пронаћи Жују, баш ја? - запита Коља са необичним љубопитством - откуд сте баш на мене рачунали, а не на кога другог?

- Нешто се као чуло да је ви тражите и да ћете је довести кад је пронађете. Смуров је тако нешто говорио. А што је главно, ми се сви трудимо да га уверимо да је Жуја жива, да смо је негде и видели. Дечаци су однекуд добили жива зеца, али он га је само погледао, једва се мало насмешио и замолио да га пусте у поље.

Тако и учинисмо. Баш сад му се отац вратио и донео му миланско штене, однекуд га добавио, мислио да га њиме развесели, али испаде, изгледа, само још горе...

- Још ми кажите, Карамазове: какав је човек тај његов отац? Ја га не знам, али шта је он по вашем мишљењу: будала, пајац?

- О, не, има људи који дубоко осећају, али као да их све нешто притискује. Њихове су будалаштине као нека злобна иронија уперена против оних којима не смеју у очи да кажу истину услед дуготрајног понижавајућег страха од њих. Верујте, Красоткине, такво будалење је неки пут страшно трагично. За њега се сад све, све на свету усредредило на Иљушу, и ако Иљуша умре, он ће или полудети од жалости или себи одузети живот. Ја сам скоро убеђен у то док га сад гледам!

- Разумем вас, Карамазове, видим да познајете човека — додаде Коља ганут.

- А ја, кад сам вас угледао са псом, помислио сам. да сте довели баш Жују.

- Причекајте, Карамазове, можда ћемо је и наћи, а ово - ово је Перезвон. Ја ћу га сад пустити у собу, па ће се Иљуша можда њему више обрадовати него штенету миланског соја. Причекајте, Карамазове, сад ћете штошта сазнати. Ах, боже мој, како вас задржавам! — викну наједаред Коља плаховито. — Ви сте само у лаком капуту на оваквој зими, а ја вас задржавам; видите ли, видите, какав сам себичњак! О, сви смо ми себичњаци, Карамазове!

- Не брините се, оно, истина, хладно је, али ја нисам зимогрожљив. Ипак, хајдемо. Збиља: како се ви зовете, ја знам да сте Коља, а даље?

- Николај, Николај Иванов Красоткин, или као што се каже званично: син Красоткин - насмеја се нечем Коља, па наједаред додаде:

- Ја, наравно, мрзим своје име: Николај.

- А што?

- Тривијално, службено...

- Вама је тринаеста година? - запита Аљоша.

- То јест четрнаеста, за две недеље пуним четрнаест, значи, сасвим ускоро. Признајем вам већ унапред једну слабост, Карамазове, то ради почетка нашег познанства, да бисте одмах видели сву моју природу: мрзим кад ме ко пита за године, више него мрзим... и најзад... о мени, на пример, шире клевету да сам се прошле недеље играо разбојника са малишанима из припремног разреда. Да сам се играо - то је истина, али да сам се себе ради играо, да бих самом себи причинио задовољство, то је најобичнија клевета. Ја имам разлога да мислим да је то и до вас дошло, али ја се нисам себе ради играо, него сам се за љубав оне дечурлије играо, јер они без мене ништа нису умели да смисле. Код нас, ето, увек неке глупе гласове шире. Ово је варош сплетака, уверавам вас.

Па и да сте се за своје задовољство играли, шта онда?

- Ех, себе ради... Ваљда се тек нећете играти коњића?

- Али узмите ствар овако - насмеши се Аљоша - у позориште, на пример, иду одрасли, а у позоришту се такође представљају доживљаји разних јунака, неки пут и са разбојницима и с ратом - па зар то није исто, наравно, на свој начин? И кад се младеж за време одмора игра рата, или, рецимо, разбојника, то је такође уметност у зачетку, потреба за уметношћу која се рађа у младој души, и те се игре понекад смишљају чак и складније него представе у позоришту; сва је разлика у

томе што у позориште иду људи да гледају глумце, а овде су глумци млади људи сами. Али то је природно.

- Ви тако мислите? То је ваше убеђење? - пажљиво га погледа Коља. - Знате ли, ви сте доста занимљиву мисао изrekli; кад одем кући, мозгаћу мало о тој ствари.

Признајем, ја сам се и надао да се од вас човек може понечем научити. Дошао сам да од вас учим, Карамазове убедљивим и претерано узбуђеним гласом заврши Коља.

- А ја од вас - насмеши се Аљоша стегавши му руку. Коља је био необично задовољан Аљошом. Њега је

изненадило што се овај понаша с њим потпуно као са себи равним и што говори са њим као са „сасвим одраслим“.

- Ја ћу вам сад одмах показати једну мајсторију, Карамазове, такође једну позоришну представу - нервозно се насмеја - због тога сам и дошао.

- Да свратимо најпре лево, код домаћина, тамо сви ваши остављају своје капуте, јер је у соби тескоба и врућина.

- Ма ја сам само на тренутак дошао, ја ћу ући и поседети у капуту. Перезвон ће остати овде, у ходнику, и умреће: „Овамо, Перезвоне, лези и умри!“ - видите, умро је. А ја ћу прво да уђем, да видим како је тамо, а после кад затреба, само ћу звизнути: „Овамо, Перезвоне!“ и ви ћете видети, он ће одмах улетети, као суманут. Само је потребно да Смуров не заборави да у тај мах отвори врата. Ја ћу већ све удесити, и ви ћете видети мајсторију...

V

КРАЈ ИЉУШИНЕ ПОСТЕЉИЦЕ

У познатој нам већ соби, у којој је становала породица познатог нам бившег капетана Сњегирјова, било је у том тренутку и загушљиво и тескобно од многог окупљеног света. Неколико дечака седело је код Иљуше, и премда су сви били спремни, као и Смуров, да поричу да их је са Иљушом зближио и помирио Аљоша, ипак је, у ствари, било тако. Сва се Аљошина вештина у овој прилици састојала у томе што их је помирио са Иљушом, једног за другим, без икаквих „сентименталности“, него као сасвим случајно и неочекивано. А Иљуши је то донело велико олакшање у његовој патњи. Опазивши готово нежно пријатељство и саучешће које су сви ти дечаки, његови бивши непријатељи, испољавали према њему, био је веома тронут. Само му је Красоткин недостајао, и то је као камен притискивало његово срце. Ако је у Иљушиним горким успоменама постојало штогод најгорче, то је био управо онај случај са Красоткином, његовим

некадашњим јединим пријатељем и заштитником, на кога је он тада потегао перорез. Тако је мислио и паметни дечко Смуров (који је први дошао да се помири са Иљушом). Но сам Красоткин, кад му је Смуров издалека наговестио да Аљоша хоће да дође к њему „због једне ствари“, одмах га је прекинуо и пресекао прилаз к себи, наредивши Смурову да сместа саопшти „Карамазову“ да он и сам зна како треба поступити, да савета ни од кога не тражи, и, ако буде ишао болеснику, он сам зна кад ће ићи, јер има некакву „своју рачуницу“. То је било четрнаест дана пре ове недеље. Ето зашто Аљоша није отишао Красоткину, као што је намеравао. Уосталом, премда је чекао, ипак је слао Смурова Красоткину још двапут. Но оба пута Красоткин је одговорио најодлучнијим и најосорнијим одбијањем, поручивши Аљоши: ако овај сам дође по њега, он баш зато неће отићи Иљуши, и нека му више не досађују, чак до самог тог последњег дана ни сам Смуров није знао да се Коља одлучио да оде Иљуши тога јутра, и тек уочи тог дана, увече, опраштајући се са Смуровом, Коља му је наједаред опором саопштио нека га чека сутра ујутро код куће, јер ће заједно с њим поћи Сњегирјовима, али да се нипошто не усуди икоме јављати за његов долазак, јер хоће да дође изненада. Смуров га је послушао. Маштање, пак, о томе да ће Коља довести изгубљену Жују, појавило се код Смурова на основу узгред казаних речи Красоткинових да су „они сви магарци кад не могу да нађу пса, ако је само жив“. А кад је Смуров бојажљиво, сачекавши згодно време, наговестио да он отприлике нагађа то о псу, Красоткин се намах страшно наљутио: „Какав бих ја био магарац да тражим туђе псе по целом граду кад имам свог Перезвона? И зар је могућно и сањати да ће пас који је прогутао чиоду остати жив! Глупе сентименталности, ништа више!“

Међутим, Иљуша већ две недеље како готово и не напушта своју постељицу у углу код икона. А у школу није ишао још од оног случаја кад се срео са Аљошом и ујео га за прст. Уосталом, он се оног дана и разболео, премда је још месец дана могао неки пут какотако да хода по собици и по ходнику, устајући понекад са своје постељице. Напослетку је сасвим онемоћао, тако да се без очеве помоћи није могао кретати. Отац је стрепео над њим, чак је сасвим престао да пије, скоро је полудео од страха да ће му умрети и, често, нарочито пошто би га провео преко собе држећи га испод руке, па га опет наместио у постељу - наједаред би истрчао у ходник, у мрачни угао, па би, наслонивши се челом на зид, стао горко плакати некаквим плачем од кога је грцао и тресао се, гушећи глас да му се јецање не би чуло код Иљуше.

Вративши се у собу, почео би обично чиме било забављати и тешити свога милог дечка, причао би му бајке, смешне приче, или би представљао смешне људе, које је негде виђао, чак је подражавао животиње како смешно урличу и деру се. Но Иљуша никако није волео да му се отац кревели и изиграва будалу. Премда се дечак трудио да не покаже како му је то непријатно, он је са болом у срцу увиђао да му је отац у друштву понижен, и увек му се неодољиво наметало сећање на „чешљану лику“, и „онај страшни дан“. Ниночка, хрома, тиха и кротка сестра Иљушина, такође није волела кад се отац кревели (што се, пак, тиче Варваре Николајевне, она је већ одавно отишла у Петроград, да слуша предавања на универзитету), но зато се малоумна мамица врло забављала и од свег срца се смејала кад би њен супруг почео што представљати или правити какве смешне покрете. Тиме су је једино и могли разонодити, а све остало време је непрестано гунђала и кукала како су је сад сви заборавили, како је нико не поштује, како је

вређају, и друго томе слично. Али последњих дана као да се и она одједном сасвим изменила. Често би погледала у угао на Иљушу и замислила се. Постала је далеко ћутљивија, умирила се, те ако би и почела плакати, чинила је то тихо да је нико не чује. Капетан је са тугом и збуњеношћу опазио код ње ту промену. Дечје посете јој се у почетку нису допадале и само се љутила на њих, но доцније су весели узвици и приче дечака почели забављати и њу, и тако јој се напослетку допадали да би се страшно растужила ако би ти дечаки престали долазити. Кад би деца што причала, или се стала играти, она се смејала и пљескала рукама. Неке је дозивала к себи и љубила. Малог Смурова је нарочито заволела. Што се, пак, тиче капетана, појава ових дечака у његовом стану, који су долазили да развеселе његовог Иљушу, испунила је његову душу од самог почетка радосним одушевљењем и чак надом да ће Иљуша престати да тугује и, можда, од тога пре оздравити. Он ниједног тренутка, све до последњег дана, и поред свег свог страха за Иљушу, није сумњао да ће његов синчић наједаред оздравити. Дочекивао је мале госте са смерним усхићењем, вртео се око њих, био им на услузи, пристајао би и да их упрти на леђа, чак је почео и да их носи, но Иљуши се те игре нису допадале, те их оставише. Капетан стаде за њих куповати послastiце, медене колаче, орахе, спремао им је чај, мазао хлеб маслом. Треба напоменути да му за све то време новаца није нестајало. Оних двеста рубаља од Катарине Ивановне примио је тачно онако како је предсказао Аљоша. А доцније је Катарина Ивановна, известивши се подробно о њиховим приликама и о Иљушиној болести, сама дошла у посету у њихов стан, упознала се са читавом породицом, и чак је успела да очара полулуду капетаницу. Од то доба капетаница није трпела оскудицу, а капетан, као убијен од помисли да ће му синчић умрети, заборавио је свој пређашњи понос, те је смерно примао милостињу. За све то време доктор Херценштубе, на позив Катарине Ивановне, одлазио је стално и тачно сваког другог дана болеснику, али је од његових посета било мало користи, само је страшно кљукао дете лековима. Тога дана, међутим, то јест у недељу изјутра, код капетана очекиваху једног новог доктора, који је стигао из Москве, где је важио као чувен лекар. Њега је нарочито позвала из Москве Катарина Ивановна, за велики новац — не због Иљуше, него у једном другом циљу, о коме ће бити речи касније и на одговарајућем месту, али кад је већ дошао, она га замоли да обиђе и Иљушу, о чему је капетан унапред био обавештен. А долазак Коље Красоткина он није раније наслутио, премда је већ одавно желео да већ једаред дође тај дечак због кога се тако мучи његов Иљуша. Управо у тренутку кад је Красоткин отворио врата и појавио се у соби, сви, капетан и дечаки, били су окупљени око болесникове постеље загледајући малопре донесено мало миланско куче, које се тек јуче оштенило, но које је капетан још пре недељу дана био наручио да би развеселио и забавио Иљушу, који је непрестано туговао за несталом и, наравно, сад већ пропалом Жујом. Али мада је Иљуша, који је још пре три дана чуо и знао да ће добити на поклон мало кученце, и то не просто, него право миланско (што је, наравно, било страшно важно), из тананог и деликатног осећања показивао да се радује поклону, сви, и отац и дечаки, јасно су видели да је ново псетанце можда самојош јаче оживело у његовом срцу успомену на јадну Жују, коју је он упропастио. Кученце је лежало и батргало се поред њега, и он га је, са болним осмехом, миловао својом танушном, бледом, измршавелом руком; видело се чак да

му се кученце допада, али... Жује ипак нема, то ипак није Жуја, а да су Жуја и кученце заједно ту, то би била потпуна срећа!

- Красоткин! - викну наједаред један од дечака, који је први угледао Кољу како улази. Настаде очигледно узбуђење, дечаки се размакоше и стадоше са обе стране постеље, тако да се Иљуша могао сав видети. Капетан нагло полете у сусрет Кољи.

- Изволите, изволите... мили госте! - промуца он. Иљущечка, господин Красоткин ти је изволео доћи...

А Красоткин, пруживши му набрзину руку, сместа испољи своје изванредно познавање отменог понашања. Он се одмах и пре свега обрати супрузи капетановој, која је седела у својој наслоњачи (она је баш у тај мах била страшно незадовољна, негодујући што су дечаки заклонили Иљушину постељу, па јој не дају да погледа ново кученце), и необично учтиво јој се поклони, повукавши ногом по поду, а затим, окренувши се Ниночки, исто се тако поклони и њој, као дами. Та учтивост учини на болесну госпођу необично пријатан утисак.

- Ето, одмах се види лепо васпитан младић - гласно изговори она, ширећи руке - а ови други наши гости: као да један на другом долазе.

- Како то, мамице, један на другом, како то говориш - промуца капетан, истина љубазно, али прибојавајући се мало због „мамице“.

- Па тако улазе. Узјаше у ходнику један другом на рамена, па тек уђу у отмену породицу, јашући. Какав је то гост?

- Ма ко је, ко је, мамице, тако ујахао, ко?

- Па ето, онај мали је на том дечку данас ујахао, а ено онај на оном...

Али Коља је већ стајао поред Иљущине постеље. Болесник очигледно побледе. Он се подиже на постељи и пажљиво, пажљиво се загледа у Кољу. Овај већ два месеца није видео свога пређашњег малог пријатеља, и сад одједном застаде пред њим пренеражен: није могао ни замислити да ће угледати тако измршавело и пожутело лице, очи које тако грозничаво пламте и које као да су се невероватно повећале, тако мршаве ручице. Са тужним чуђењем гледао је како Иљуша дубоко и убрзано дише, и како су му се уснице запекле. Он коракну према њему, пружи му руку и, скоро сасвим збуњен, рече:

- Па како је, стари... како ми живиш?

Али глас му се пресече, нестаде му присебности, лице му се некако наједном искриви и нешто задрхта око његових усана. Иљуша му се болно смешио, још никако не налазећи снаге да и реч изусте. Коља подиже руку и превуче дланом по Иљушиној коси.

- Ништа, ништа! - протепе му он тихо, ваљда храбрећи га, а ваљда ни сам не знајући зашто му то рече. Један тренутак опет поћуташе.

- Је ли ти ово ново кученце? - наједаред га најнеосетљивијим гласом запита Коља.

- Да-а-а! - одговори Иљуша дугим шапатом, тешко дишући.

- Црна му њушка, значи, љуто је, од оних што се држе на ланцу - важно и поуздано примети Коља, као да је сва ствар у штенету и његовој црној њушци. Али главно је било то што се он још непрестано из све снаге трудио да савлада у себи

осећање да се не заплаче као „малишан“, и још никако није могао да га победи. - Кад поодрасте, мораће се ставити на ланац, знам поуздано.

- Биће огроман! - узвикну један дечак из гомиле.

- Наравно, милански је, огроман, ево оволики, као теле - разлегну се наједном неколико гласића.

- Као теле, као право теле - прискочи и капетан - ја сам нарочито тражио таквог, најљућег, и родитељи су му такође грдно велики и страшно љути, ево оволико високи од земље... Седите, овде на кревет, код Иљуше, или ево овде на клупу. Изволите, госте мили, госте давно очекивани... Јесте ли са Алексејем Фјодоровичем изволели доћи?

Красоткин седе на постељу код Иљушиних ногу. Иако се можда спремао путем чиме да одрешито и весело отпочне разговор, сад је потпуно изгубио поуздање.

- Не... ја сам дошао са Перезвоном... Имам сад такво псето, Перезвона. Словенско име. Ено га тамо где чека... само да звизнем, па ће улетети. Да, и ја имам псето обрати се он наједаред Иљуши - сећаш ли се, стари, Жује? - опече га наједаред питањем.

Иљушино лице се искриви. Он паћенички погледа Кољу. Аљоша, који је стајао код врата, намршти се и кришом даде Кољи знак да не започиње разговор о Жуји, али овај не примети, или не хтеде приметити.

- А где је... Жуја? - запита Иљуша искиданим гласом.

- Е, брате, са твојом је Жујом - било па није! Нема твоје Жује.

Иљуша заћута, али пажљиво, пажљиво погледа још једаред Кољу. Аљоша, ухвативши Кољин поглед, из све снаге му опет поче давати главом знак, али овај опет погледа у страну, правећи се да ни сад није ништа приметио.

- Отумарала некуд и нестала. А како и не би нестала после онаквог залогја - немилосрдно је секао Која, међутим, због нечега као да је и он сам тешко дисао. - Зато ја имам Перезвона... Словенско име... Довео сам ти га...

- Не треба ми! - проговори наједном Иљуша.

- Не, не, треба! Неизоставно га погледај... Ти ћеш се развеселити. Ја сам га нарочито довео... него, онако је чупав као и она... Хоћете ли дозволити, госпођо, да дозовемо моје псето? - обрати се он наједаред госпођи Сњегирјовој, са некаквим већ непојмљивим узбуђењем.

- Не треба, не треба! - са болним напором у гласу викну Иљуша. Прекор изби у његовим очима.

- Боље да сте... - отрже се наједном капетан са сандука код зида, на који је био сео - боље да сте то... други пут... - промуца он; но Коља, несавладиво наваљујући и журећи, наједаред викну Смурову: „Смурове, отвори врата!“ и тек што овај отвори, звизну у своју звиждаљку. Перезвон као стрела улете у собу.

- Скочи, Перезвоне, шени, шени! - дрекну Коља скочивши с места, а псето, подигавши се на стражње шапе, истеже се баш пред Иљушином постељом. Деси се нешто што нико није очекивао: Иљуша уздрхта и наједаред се свом силом покрену напред, наже над Перезвоном, и готово губећи дах, загледа се у њега:

- То је... Жуја! - викну он наједаред гласићем изнемоглим од бола и среће.

- А да ко си ти мислио да је? - узвикну из све снаге Красоткин звучним, срећним гласом и сагнувши се, обухвати пса и диже га до Иљуше.

- Гледај, стари, видиш: ћорава на једно око и лево уво ровашено, на длаку оне белеге за које си ми причао. Ја сам је по тим белегамма и пронашао, за врућа трага. Јер није била ничија, ничија није била! - објашњавао је он, брзо се окрећући капетану, супрузи његовој, Аљоши, па после опет Иљуши - била је код Федотових у стражњем дворишту, тамо се одомаћила, али је они нису хранили, а она је бегуница - бегуница из села... Те тако је пронађох... Видиш, стари, она, дакле, тада твој залогај није прогутала. Да га је прогутала, наравно да би умрла, дабоме! Значи, успела је да га испљуне, кад је сад жива. А ти ниси ни приметио да је она испљунула. Испљунула, али се ипак у језик убола, ето због чега је тада цикала. Трчала је и цикала, а ти си мислио да је сасвим прогутала. Мора да је јако цикала, јер у паса је врло нежна кожа у устима... Нежнија него у човека, много нежнија! - ватрено је викао Коља, са лицем које се зажарило и сијало од усхићења.

Иљуша, пак, ни говорити није могао. Гледао је Кољу својим великим и некако страшно избуљеним очима, отворених уста, блед као крпа. И да је само знао Красоткин, који ништа није ни слутио, како је такав тренутак мучно и убиствено могао утицати на здравље болесног дечака, он се ни за шта на свету не би одлучио да приреди овако нешто. Али у соби је то схватао можда једино Аљоша. Што се тиче капетана, он као да се сав претворио у сасвим малог дечака.

- Жуја! Дакле, то је Жуја? - узвикивао је блаженим гласом. - Иљушечка, то ти је Жуја, твоја Жуја! Мамице, ово је Жуја! - Само што није плакао.

- А ја се нисам досетио! - тужно ускликну Смуров. - Живео, Красоткине! Увек сам говорио да ће он наћи Жују, и ето нашао је!

- Нашао је! - радосно се одазва још неко.

- Сила је Красоткин! - одјекну трећи гласић.

- Сила је, сила! - повикаше сви дечаци и почеше пљескати.

- Та чекајте, чекајте - упињао се да све надвиче Красоткин - да вам испричам како је то било, јер је сва ствар у томе како се то десило и ни у чему другом! Ја сам претходно пронашао, довукао га својој кући и одмах га сакрио, а кућу под кључ, и никоме га нисам показивао до последњег дана. Само је Смуров дознао за њега пре две недеље, но ја сам га уверио да је то Перезвон, и он се није досетио, а ја сам, међутим, научио Жују разним вештинама, погледајте, та погледајте само какве она све мајсторије зна! Зато сам је учио да је теби, стари, доведем научену, углађену, па да ти рекнем: „Ево ти, стари, види каква ти је сад твоја Жуја!" Него има ли у вас парче говедине? Она ће вам одмах такву вештину показати да ћете попадати од смеха - говедине парченце, зар немате?

Капетан нагло полете преко ходника у кућу станодавцима, где се кувало и његово јело. Коља, пак, да не би губио драгоцену време, силно се журећи, викну Перезвону: „Умри!" Овај се наједном стаде вртети, леже на леђа, и чисто обамре дигавши све четири шапице увис. Дечаци су се смејали, Иљуша је гледао са пређашњим својим паћеничким осмехом; али да је Перезвон умро, највише се допало „мамици". Она се стаде смејати, пуцкати прстима и дозивати га:

- Перезвоне, Перезвоне!

- Ни за шта на свету неће устати, ни за шта! - макар цео свет да му виче, а ако ја викнем, одмах ће скочити: Овамо, Перезвоне! - Пас брзо устаде и поче скакати, цичећи од радости. Капетан утрча са парчетом куване говедине.

- Није врело? - журно и пословно се распитивао Коља, примајући парче - не, није врело; јер пси не воле врело. А сад гледајте сви, Иљушечка, гледај, та гледај, гледај, стари, што не гледаш? Ја му га довео, а он не гледа!

Нова се вештина састојала у томе да се примамљиво парче метне на њушку псу који стоји непомично испружене њушке. Јадни пас мора са залогом на њушци непомично стајати колико му нареди господар, не кретати се, не маћи се, макар и пола сата. Али Перезвона су сада тако држали само кратко време.

- Узми! - викну Коља, и парче мяса у тренутку прелете с њушке у губицу Перезвонову. Публика, наравно, изрази усхићено чуђење.

- Па зар збиља, зар ви збиља само због тога да бисте научили пса нисте долазили све ово време! - узвикну са нехотичним прекором Аљоша.

- Само због тога - викну на најпростодушнији начин Коља. - Хтео сам да га покажем у свом његовом сјају!

- Перезвоне! Перезвоне! - заупцка наједном тананим прстићима Иљуша, вабећи псето.

- Ама шта радиш? Нек ти он сам на постељу скочи. Овамо, Перезвоне! - лупну Коља шаком по постељи, и Перезвон се као стрела створи код Иљуше. Овај му плаховито обргли главу обема рукама, а Перезвон му за то сместа олиза образ. Иљуша се приљуби уз њега, испружи по постељи и сакри од свих своје лице у његову чупаву длаку.

- Господе, Господе! - клицао је капетан. Коља опет седе на постељу код Иљуше.

- Иљуша, могу ти још нешто показати. Донео сам ти топић. Сећаш се, ја сам ти још тада говорио о том топићу, а ти си казао: „Ах, да ми је да га и ја видим!" Па ето, сад сам ти га донео.

И Коља журно извади из своје торбице топић од месинга. Он се журио стога што је и сам био веома срећан: други пут би сачекао да прође утисак који је оставио Перезвон, но сад је пожурио презирући сваку уздржљивост: „Ионако сте срећни, али ево вам још среће!" А и сам је био сав опијен.

- Ја сам ту стварчицу већ одавно намеркао код чиновника Морозова - за тебе, стари, за тебе. Она је код њега узалуд стајала, од брата ју је добио; промених се с њим, дадох му за њу књижицу, из татиног ормана: *Рођак Мухамедов, или лековита будалаштина*. Сто година има тој књижици, разуздана књижица, у Москви је изашла кадјош цензуре није било, а Морозов је велики љубитељ таквих ствари. Још ми се и захвалио...

Топић је Коља држао у руци свима пред очима, тако да су га сви могли видети и уживати у њему. Иљуша се издигао и, грлећи и даље десном руком Перезвона, са усхићењем разгледао играчку. Дејство је достигло висок ступањ кад Коља саопшти да он има и барута, и да се сад одмах може испалити, „ако то само не узнемири даме". „Мамица" одмах замоли да јој даду да изближе погледа играчку, што сместа би учињено. Месингани топић на точковима веома јој се допаде, и она га узе вући на крилу. На молбу за дозволу да пуцају из топа, она одговори са најпунијим одобравањем, не разумевајући, уосталом, за шта је моле.

Коља показа барут и сачму. Капетан, као бивши војник, сам узме да напуни топић, насу сасвим малу порцију барута, а сачму замоли да оставе за други пут. Топић поставише на под, цев му уперише на неко празно место, утиснуше у цевчицу три мрвице барута, и запалише шибицом. Пуцањ испаде сјајан. „Мамица“ мало уздрхта, али се одмах засмеја од радости. Дечаци су гледали са неким ликованем, али најсрећнији био је капетан, посматрајући Иљушу. Коља подиже топић и поклони га Иљуши заједно са сачмом и барутом.

- То је за тебе, за тебе! Давно сам ти то спремио - понови он још једаред, на врхунцу среће.

- Ах, поклоните га мени! Боље да поклоните топић мени! - поче наједаред молити „мамица“, као мало дете. Њено лице изражавало је тужан немир услед бојазни да јој га неће поклонити. Коља се збуни. Капетан се брижно узнемири.

- Мамице, мамиче! - прискочи он к њој - топић је твој, али нек буде код Иљуше, јер је њему поклоњен, али он као и да је твој, Иљушечка ће ти га увек дати да се поиграш, нек вам буде заједнички, заједнички...

- Не, нећу да буде заједнички, не, него да буде сасвим мој, а не Иљушин - настави „мамица“, спремајући се да се сасвим расплаче.

- Мама, узми га себи, ево ти, узми! - викну наједаред Иљуша. - Красоткине, могу ли га мами поклонити? - обрати се он наједном са молећивим изразом Красотнику, као бојећи се да се овај не увреди што он његов поклон другом поклања.

- Дабогме да можеш! - одмах пристаде Красоткин и узевши топић из Иљушиних руку, сам га предаде „мамици“, поклонивши јој се врло учтиво.

Ова се расплака од милине.

- Иљушечка, мили мој, ето ко воли своју мамичу! ускликну она сва срећна, и одмах поче возити топић на свом крилу.

- Мамиче, дај да ти пољубим ручицу - притрча к њој супруг и одмах изврши своју намеру.

- А најмилији млади човек, то је овај добри дечко! проговори захвална госпа, показујући на Красоткину.

- А барута ћу ја одсад теби, Иљуша, доносити колико хоћеш. Ми сад сами правимо барут. Боровиков је дознао како се прави: двадесет четири дела шалитре, десет сумпора и шест делова брезовог уља, све то заједно истуцати, усуги воде, измешати да дође као тесто, протрти кроз кожу од бубња - и ето ти барута.

- Мени је Смуров о вашем баруту већ говорио, али тата вели да то није прави барут - одазва се Иљуша.

- Како да није прави? - поцрвене Коља. — Нама он пали. Најпосле, не знам...

- Не, ја нисам ништа... - прискочи наједном капетан са изразом лица као у кривца. - Ја сам, истина, говорио да се прави барут не прави тако, али то не мари ништа, може се и тако.

- Не знам, ви боље знате. Ми смо га запалили у тегли од помаде, сјајно је горео, сав је изгорео, остало је сасвим мало чађи. Али то је само тесто, а кад би се протрло кроз кожу... Уосталом, ви боље знате, ја не знам... А Булкина је отац истукао због нашег барута, јеси ли чуо? - обрати се он наједаред Иљуши.

- Чуо сам - одговори Иљуша. Он је са бескрајним интересовањем и уживањем слушао Кољу.

Читаву смо боцу барута били спремили, а он то држао испод кревета. Отац опази. Може, вели, експлодирати. И на лицу места га изби. Хтео да ме тужи у гимназију. Сад Булкина са мнош не пуштају сад никога са мнош не пуштају. Ни Смурова не пуштају, на све стране сам се прославио - кажу да сам вратоломно смео - презриво се осмехну Коља. - Све је то почело од оног случаја на железничкој прузи.

- Ах, чули смо и за тај ваш подвиг! - узвикну капетан - како сте ви то тамо издржали? Па зар се збиља ни најмање нисте уплашили кад сте лежали под возом? Је ли вам било страшно?

Капетан се силно улагивао Кољи.

- Не баш нарочито! - немарно се одазва Коља. Мој углед је овде највише она проклета гуска упропастила - окрете се он опет Иљуши. Премда се Коља причајући правио равнодушан, стварно се није могао савладати, и настављао је некако збуњено.

- Ах, и за ту сам гуску чуо! - засмеја се Иљуша и сав засија. - Причали су ми, али ја нисам разумео, зар су теби збиља код судије судили?

- Најглупља ствар, најништавнија, из које су, као и обично код нас, читавог слона начинили - поче одрешито Коља. - Ишао ја једаред пијацом, а баш беху дотерали неке гуске. Стадох и почех гледати гуске. Наједном један овдашњи момак, Вишњаков, он сад служи код Плотњикових као спољни момак, упро очи у мене и вели: „А што ти те гуске гледаш?" Ја га погледам: глупа округла њушка, има му једно двадесет година - ја се, знате, никад не туђим простог народа. Волим с народом... Ми смо заостали за народом - то је аксиом - ви сте се, како изгледа, изволели насмејати, Карамазове?

- Не, боже сачувај, ја вас још како слушам - одазва се Аљоша са најпростодушнијим изразом на лицу, и сумњичави Коља се одмах охрабри.

- Моја је теорија, Карамазове, јасна и проста - одмах опет поче да брза. - Ја верујем у народ и увек му радо одајем признање, али ни најмање не мазећи га, то је *sine qua*⁴¹...Него ја почех о гуски. Дакле, обратим се ја оној будали, па му одговорим: „Па ето, мислим о чему гуска мисли." Гледа ме он сасвим глупо: „А о чему" - вели - „гуска мисли?" - „Па ето, видиш" - велим ја њему - „стоје кола са овсом. Из вреће се овас просипа, а гуска испружила врат под сам точак, па кљуцка зрна - видиш ли?" - „Видим, дабоме да видим" - вели он. „Е па видиш" - велим му ја - „кад би се та кола само малчице гурнула напред, да ли би точак пресекао гуски врат или не би?" - „Зацело би" - вели - „пресекао" - а исклибио се, сав се истопио од милине. „Е па сад" - рекох - „момче, дед да кренемо кола!" - „Дед" - вели он. И нисмо морали дуго удешавати: он некако неприметно стаде пред коње, а ја са стране, да упутимо гуску куд треба. А сељак се некуд забленуо, разговарао с неким, тако да уопште нисам морао да удешавам: гуска, сама од себе, испружи шију за овсом, под кола, под сам точак. Ја намигнух на момка, он трже, и-к-крк, точак пресече гуски врат на две поле! И онда, као за пакост, баш у том тренутку нас сви сељаци угледаше, те завикаше сви наједаред: „То си ти

⁴¹ Неопходан услов.

намерно!" - „Не, нисам намерно." - „Не, намерно си!" Загаламили: „У суд!" Зграбише и мене. „И ти си" - веле - „ту био, ти си помогао, тебе сва пијаца зна!" А мене, збиља, однекуд сва пијаца зна - додаде Коља самољубиво. - Пођосмо сви мировном судији, понесоше и гуску. Гледам, а мој се момак уплашио, расплакао, плаче као жена. А гушчар виче: „Овако можеш задавити гусака колико год хоћеш!" Разуме се, ту су и сведоци. Мировни судија одсече: за гуску да се гушчару да рубља, а гуску нек момак узме себи. И да одсад такве шале више не допушта себи. А момак непрестано плаче, као жена: „Нисам ја" - вели - „он ме навео" - па на мене показује. Ја одговарам потпуно хладнокрвно да га нисам учио, него сам једино изразио основну мисао, говорио сам као о једној могућности. Судија Нефедов се осмехну али се у истом тренутку расрди на себе што се осмехнуо: „Ја ћу вас" - вели он мени - „одмах пријавити школској власти, да се одсад не упуштате у такве подухвате, већ да седите за књигом и да своје лекције учите." Школској власти ме, додуше, није тужио, само се шалио, али се ствар заиста раструбила по вароши, те дошла и до ушију школске власти јер у нас су уши подугачке! Нарочито се узбуни класичар Колбасњиков, али ме Дарданелов опет одбрани. Колбасњиков је сад љут на све нас, као рис. Ти си, Иљуша, чуо: он се оженио, узео од Михайлових мираз од хиљаду рубаља, а млада му наказа прве врсте и последњег степена. Они из трећег разреда одмах саставише епиграм:

Трећи разред чудна вест порази: Колбасњиков жени се смољави.

И тако даље, врло смешно, после ћу ти стихове донети. За Дарданелова ништа не говорим: човек са знањем, са несумњивим знањем. Такве поштујем, и никако зато што ме је одбранио...

- Али ти си га ипак збунио питањем ко је основао Троју! - убаци Смуров, очевидно поносећи се у том тренутку Красоткином. Веома му се допала прича о гуски.

- Па зар сте га збиља збунили - удворички прихвати капетан - питањем: ко је основао Троју? То смо већ слушали да сте га збунили. Иљушечка ми је тада причао...

- Он, тата, све зна, он код нас у школи зна боље од свију! - прихвати Иљушечка; - он се само прави даје такав, а код нас је први ученик у свима предметима...

Иљуша је са бескрајним блаженством гледао Кољу.

- Ех, то о Троји је глупост, ситница. Ја сам то питање сматрам бесмисленим - одазва се Коља са охолом скромношћу.

Он је већ потпуно погодио тон, премда је осећао и неки немир: осећао је да се налази у великом узбуђењу, и да је, на пример, о гуски причао и сувише искрено, а, међутим, Аљоша је ћутао за све време његовог причања и био озбиљан, и стога самољубиви дечко поче већ малопомало да зебе, „он можда ћути зато што ме презире, мислећи да ја тражим његову похвалу У том случају, ако се он усуђује то да мисли, ја ћу..."

- То питање ја сматрам потпуно бесмисленим - одсече он још једном охоло.

- А ја знам ко је основао Троју - проговори сасвим неочекивано један дечак који досад скоро ништа није рекао, ћутљив и очигледно бојажљив, врло леп, од једно једанаест година, по презимену Карташов. Седео је код самих врата. Коља са чуђењем и важно погледа у њега. Ствар је била у томе што се питање: „Ко је

управо основао Троју?" у свим разредима коначно претворило у тајну, а да би се у њу продрло, требало је читати Смараглова. Но Смараглова нико није имао осим Коља. Али једном мали Карташов, кад се Коља био окренуо, кришом отвори Смараглова, који је лежао међу Кољиним књигама, и наиђе управо на место где се говорило о оснивачима Троје. То се десило већ прилично одавно, али дечко се све некако бојао, и није се могао одлучити да јавно открије како и он зна ко је основао Троју, бојећи се да се што непријатно не деси и да га због тога Коља некако не осрамоти. А сад наједаред, ко зна зашто, не издржа и рече. Одавно је желео да каже.

- Но, па ко је основао? - надувено и са висине окрену се Коља, већ по лицу погодивши да овај збиља зна, и, наравно, одмах се спремивши на све последице. У општем расположењу настаде, што се каже, дисонанца.

- Троју су основали Теукар, Дардан, Илис и Трос одсече дечко, и у тренутку сав поцрвене, тако поцрвене да га је жалост било погледати. А дечаци сви гледаху у њега укоченим погледом, гледаху читав минут, а затим се сви ти укочени погледи наједаред пренесоше на Кољу. Овај је још непрестано са презривом хладнокрвношћу мерио погледом дрског дечака.

- То јест, како основали? - удостоји се он најзад да проговори - и шта уопште значи основати град или државу? Шта су они радили: дошли па положили сваки по једну циглу?

Заори се смех. Мали кривац од руменог постаде црвен као рак. Ћутао је и био спреман да се заплаче. Коља га подржа тако још један тренутак.

- Кад ко хоће да говори о таквим историјским догађајима као што је оснивање народности, треба пре свега да разуме шта то значи - строго откреса он своју поуку. - Ја, уосталом, свима тим бапским причама не приписујем никакав значај, и уопште светску историју много не ценим додаде он немарно, обраћајући се сад већ свима уопште.

- Зар светску историју? - запита капетан наједаред са неким страхом.

- Да, светску историју. Изучавање низа људских глупости, и то је све. Ја ценим само математику и природне науке - избаци Коља и летимице погледа Аљошу: он се овде само његовог мишљења бојао. Но Аљоша је једнако ћутао и био као и пре озбиљан. Да је Аљоша сад ма шта рекао, на томе би се свршило, но Аљоша оћута, а „ћутање је његово могло бити презриво", и Коља се већ сасвим разбесне.

- Па после и класични језици код нас: само лудост и ништа више... Ви се, канда, опет не слажете са мном, Карамазове?

- Не слажем се - уздржано се осмехну Аљоша.

- Класични језици су, ако хоћете цело моје мишљење о њима - полицијска мера; ето зашто су једино и уведени - поче Коља опет мало-помало да губи дах - и уведени су стога што су досадни и стога што отупљују способност. Било је досадно, па како да се удеси да буде још досадније. Било је бесмислено, па како да се удеси да буде још бесмисленије. И тада измислише класичне језике. То вам је цело моје мишљење о њима, и надам се да га никада нећу изменити - оштро доврши Коља.

На његовим образима изби по једна мрља руменила.

- То је истина - звучним и убедљивим гласићем се одједном сагласи Смуров, који је пажљиво слушао.

- А овамо је први у латинском језику! - наједном викну из гомиле неки дечак.

- Да, тата, он ето тако говори, а први је у нашем разреду из латинског језика - одазва се и Иљуша.

- Па шта онда? - сматрао је за потребно да се брани Коља, премда му је похвала била пријатна. - Латински бубам зато што морам, зато што сам обећао мајци да ћу завршити школу, и по мом схватању, чега си се латио, то треба добро да урадиш; али ја из дна душе презирем класицизам и сву ту подлост... Не слажете се, Карамазове?

- А зашто „подлост“? - опет се осмехну Аљоша.

- Ама, молим вас, па класици су сви преведени на све језике, значи, латински језик им уопште није био потребан због изучавања класика, него једино као полицијска мера и ради отупљивања способности. Па како онда да није подлост?

- А ко вас је свему томе научио? - узвикну најзад зачуђени Аљоша.

- Пре свега, ја и сам могу то да разумем и није потребно да ме ко учи, а друго, знајте, баш то што сам вам ја овог часа говорио о преведеним класицима, јавно је говорио пред целим трећим разредом сам наставник латинског језика, Колбасњиков...

- Доктор је дошао! - узвикну наједном Ниночка, која је за све ово време ћутала.

Доиста, пред кућну капију стадоше кочије госпође Хохлакове. Капетан, који је Цело јутро очекивао доктора, као без главе полете на капију да га дочека. „Мамица“ се прибра и даде себи достојанствен израз. Аљоша приђе Иљуши и стаде му намештати узглавље. Ниночка је из своје наслоњаче немирно пратила како он намешта постељу. Дечаци се брзо стадоше праштати, неки од њих обећаше да ће свратити навече. Коља викну Перезвона а овај скочи с постеље.

- Ја нећу отићи, ја нећу отићи! - рече ужурбано Коља Иљуши - ја ћу сачекати у ходнику, и доћи ћу опет кад оде доктор, доћи ћу са Перезвоном.

Али доктор је већ улазио - достојанствена појава, у медвеђој бунди, са дугим тамним залисцима и сјајно избријаном брадом. Коракнувши преко прага, он наједаред стаде, као збунивши се: њему се јамачно учинило да није погодио куд треба: „Шта је то? Где сам?“ промрмља он не свлачећи бунду и не скидајући капу од крзна мачке, са штитом од истог крзна. Гомила света, сиромаштво собе, опрано рубље обешено у углу на конопцу - збунише га. Капетан се поклони пред њим готово до земље.

- Ви сте овамо пошли, овамо - мрмљаше он ропски покорно - овамо, к мени, ви треба к мени да дођете...

- Сње-гир-јов? - изговори доктор гласно и достојанствено. - Господин Сњегирјов - јесте ли то ви?

- То сам ја.

- А!

Доктор још једном гадљиво осмотри собу и збаци са себе бунду. Свима заблиста пред очима некакав крупан орден о врату докторовом. Капетан прихвати бунду у лету, а доктор скиде капу.

- А где је пацијент? - запита он гласно и строго.

VI

РАНИ РАЗВИТАК

- Како ви мислите, шта ће рећи овај доктор? - брзо проговори Коља. - Него, каква одвратна њушка, зар не? Не трпим медицину!

- Иљуша ће умрети. То је, чини ми се, већ сигурно тужно одговори Аљоша.

- Варалице! Медицина је варалица! Али волим што сам се упознао с вама, Карамазове. Одавно сам желео да вас упознам. Само ми је жао што се наш састанак десио у тако тужној прилици...

Коља је веома желео да каже нешто још ватреније, још претераније, али нешто као да га је тиштало. Аљоша то примети, осмехну се и стиште му руку.

- Ја сам одавно научио да у вама ценим ретко биће промрмља опет Коља, збуњујући се и сплећући се. - Слушао сам да сте мистик, и да сте били у манастиру. Ја знам да сте ви мистик, али... то ми није сметало. Додир са стварношћу излечиће вас... Са природама као што сте ви не бива друкчије.

- Кога ви називате мистиком? Од чега да ме излечи?

- зачуди се мало Аљоша.

- Па, тамо неки бог и такве ствари.

- Шта? А зар ви у бога не верујете?

- Напротив, ја немам ништа против бога. Наравно, бог је само претпоставка... но... признајем да је он потребан, ради реда... ради светског реда и тако даље... и кад га не би било, требало би га измислити - додаде Коља, почињући да црвени. Њему се наједном учини да ће Аљоша помислити како он хоће да истакне своја знања и покаже како је већ „велики“. „А ја никако нећу да истичем пред њим своја знања“ - помисли Коља с негодовањем. И би му страшно непријатно.

- Признајем, ја не трпим да улазим у све те препирке - одсече он - човек може и не верујући у бога да воли човечанство, како ви мислите? Волтер, ето, није веровао у бога, а волео је човечанство! (Опет, опет помисли он у себи.)

- Волтер је у бога веровао али, канда, мало, а канда је и човечанство волео мало - тихо, уздржано и сасвим природно рече Аљоша, као да разговара са својим вршњаком, па чак и са човеком старијим од себе.

Кољу изненади управо та, рекло би се, неувереност Аљошина у своје мишљење о Волтеру и што он као да управо њему, малом Кољи, оставља то питање да реши.

- А зар сте ви читали Волтера? - заврши Аљоша.

- Не, није да сам га читао... Ја сам, усталом, *Кандида* читао у руском преводу... у старом, наказном преводу, смешном... (Опет, опет!)

- И разумели га?

- О, дабогме, све... то јест... а што ви мислите да ја не бих разумео? Тамо, наравно, има много масног... Ја сам, наравно, кадар да разумем да је то роман филозофски, и да је написан да представи идеју... - спleo се Коља већ сасвим. - Ја сам социјалист, Карамазове, ја сам непоправљиви социјалист - избаци он наједаред сасвим неочекивано.

- Социјалист? - засмеја се Аљоша. - Ама кад брже стигосте? Вама је, чини ми се, тек тринаест година.

Кољу ухвати грч.

- Пре свега, није тринаест него четрнаест, за две недеље четрнаест - плану он - а друго, никако не разумем какве везе то има са мојим годинама? Ствар је у томе каква су моја убеђења, а не колико ми је година, зар није тако?

- Кад вам буде више година, и сами ћете увидети од каквог су значаја године за убеђења. Мени се такође учинило да ви не говорите своје речи - скромно и спокојно одговори Аљоша, но Коља га ватрено прекиде.

- Али, молим вас, ви бисте хтели манастирске послушности и мистицизам. Признајте да је, на пример, хришћанска вера послужила само богатима и моћнима да нижу класу одрже у ропству, зар није тако?

- Ах, ја знам где сте то прочитали, несумњиво вас је неко томе научио! - узвикну Аљоша.

- Молим вас, зашто бих јато морао прочитати? И нико ме није научио. Ја могу и сам... И баш ако хоћете, нисам ја против Христа. То је била потпуно хумана личност, и да је живео у наше време, он би се неизоставно придружио револуционарима, и играо би, можда истакнуту улогу... То је чак сигурно.

- А где сте, где сте све то покупили? С каквом сте се то будалом спријатељили? - ускликну Аљоша.

- Молим вас, истина се не може сакрити. Ја, наравно, због једне ствари, често говорим са господином Ракитином, али... То је већ и старац Бјелински, кажу, говорио.

- Бјелински? Не сећам се. Он то нигде није написао.

- Ако није написао, али, кажу, говорио је. Ја сам то слушао од једног... усталом, ђаво да га...

- А јесте ли ви читали Бјелинског?

- Видите ли... нисам... нисам га баш целог читао, али... оно место о Татјани, зашто није пошла са Оњегином, читао сам.

- Како није пошла са Оњегином? Па зар ви такве ствари већ... разумете?

- Ма молим вас, ви мене, чини ми се, држите за малог Смурова - љутито се насмехну Коља. - Усталом, молим вас, немојте мислити да сам ја баш такав револуционар. Ја се врло често не слажем са господином Ракитином. Ако о

Татјани говорим, зато још никако нисам за еманципацију жена. Ја сматрам да је жена потчињено биће и мора слушати. *les femmes tricotent*⁴², као што је казао Наполеон - насмехну се Коља - и ја у томе бар потпуно делим убеђење тог псеудовеликог човека. Такође, на пример, сматрам да је бежање из отаџбине у Америку - нискост, горе од нискости - глупост. Зашто у Америку, кад се и код нас може много штошта корисно учинити за човечанство? Нарочито сад. Тма божја плодне делатности. Тако сам и одговорио.

- Како одговорили? Ко ме? Зар вас је неко већ звао у Америку?

- Признајем, мамили су ме, али сам ја одбио. То, наравно, међу нама, Карамазове. Чујете ли, никоме ни речи! То само вама. Никако не желим да доспем у шаке Трећег одељења⁴³ и да узимам часове код Ланчаног моста.

Запамтићеш здање код Ланчаног моста!

Сећате ли се? Дивно! Чему се смејете? Не мислите, ваљда, да сам вам све ово налагао? (А шта ћемо ако он сазна да ја у очевом орману имам само ту једну свеску „Звона“⁴⁴, да осим те свеске ништа нисам читао? - помисли Коља тренутно, али са стрепњом у срцу.)

- Ох, не, ја се не смејем и ни најмање не мислим да сте ми што налагали. То баш и јесте оно: ја тако не мислим стога што је све то, на жалост, сушта истина! А, реците ми, јесте ли Пушкина читали. *Оњегина*... Ето, малочас сте говорили о Татјани?

- Не, још га нисам читао, али хоћу да га прочитам. Ја сам без предрасуда, Карамазове. Ја хоћу да слушам и једну и другу страну. А што питате?

- Тако.

- Кажите ми, Карамазове, ви мене страшно презирете? - одсече наједном Коља и сав се истече пред Аљошом, као да је узео став „мирно“. - Учините доброту, реците без околишења.

- Вас да презирем? - зачуђено га погледа Аљоша. Ма зашто? Мени је само жао што је тако дивна природа као што је ваша, која још није ни почела живети, већ изопачена свим тим грубим будалаштинама.

- За моју се природу не брините - прекиде га Коља очигледно задовољан самим собом - а да сам сумњичав, претерано осетљив, то стоји. Глупо сумњичав, грубо сумњичав. Ви сте се малочас насмешили, а мени се учинило као да...

- Ах, ја сам се насмешио због нечег сасвим другог. Ево због чега сам се насмешио: недавно сам прочитао мишљење једног Немца, који је живео у Русији, о данашњој школској омладини: „Покажите“ - вели он - „руском ђаку карту звезданог неба, о којој он дотле ни појма није имао, и он ће вам већ сутра вратити ту карту поправљену.“ Никакво знање, а неограничено прецењивање самог себе - ето шта је хтео да каже Немац за руског ђака.

- Ех, па то је потпуно истинито! - засмеја се наједаред Коља - истинитисимо, за длаку! Браво, Нем-че! Али Шваба није уочио добру страну, а како ви мислите? Прецењивање самог себе - нека га, то је због младости, то ће се поправити, ако је

⁴² Неопходан услов.

⁴³ Тајна политичка полиција у старој Русији чија је зграда била у Петрограду код Ланчаног моста.

⁴⁴ Часопис који је издавао у иностранству А. Херцен.

потребно да се то поправи, али зато је ту и независан дух, можда већ од најранијег детињства, зато је ту смелост мисли и убеђења, а не дух њиховог кобасичарског пузања пред ауторитетима... Но ипак је Немац добро казао! Браво, Немче! Премда Немце ипак треба давити. Нека су и толико јаки у наукама, али их ипак треба давити...

- А зашто их треба давити? - осмехну се Аљоша.

- Ја сам ту можда глупост рекао, признајем. Понеки пут умам да будем страшно дериште, и кад ми је што мило, не могу да се уздржим, и спреман сам да свашта натрабуњам. Чујте, ја и ви овде ћеретамо о бесмислицама, а тај доктор се тамо нешто дуго заседео. Уосталом, он ће можда и „мамицу“ прегледати, и ону хромју Ниночку. Знате, та ми се Ниночка допада. Она ми наједаред дошапну, кад сам излазио: „Зашто нисте раније долазили?“ И са таквим гласом, са таквим прекором! Изгледа ми да је страшно добра и јадна.

- Да, да! Е сад кад будете долазили, видећете какво је то створење. За вас је врло корисно да упознате таква створења, да бисте умели ценити и много штошта друго што ћете дознати захваљујући познанству са тим створењима - ватрено примети Аљоша. - То ће вас боље но ишта изменити.

- О, како жалим и корим себе што нисам долазио раније! - са горчином узвикну Коља.

- Да, штета. Видели сте какав сте радостан утисак учинили на једног малишана! И како се он мучио очекујући вас!

- Немојте ми то говорити! Позлеђујете ми рану. Него, уосталом, и заслужио сам: нисам долазио из самољубља, из себичњачког самољубља и подлог самовлашћа, од чега целог живота не могу да се избавим, премда целог живота ломим самог себе. Сад то видим, умногоме сам ја подлац, Карамазове!

- Не, ви сте дивна природа, премда изопачена, и ја и сувише добро разумем зашто сте могли имати толиког утицаја на тог племенитог и болесно упечатљивог дечака! - ватрено одговори Аљоша.

- И то ми говорите! - повика Коља - а ја, замислите само, ја сам мислио, већ неколико пута, ето, откако сам овде, помислио сам да ви мене презирете. Кад бисте само знали како ја високо ценим ваше мишљење!

- А зар сте збиља тако претерано осетљиви? У тим годинама! Замислите само, ја сам баш помислио тамо у соби, гледајући вас док сте причали, да мора бити да сте врло осетљиви.

- Збиља сте већ и помислили? Гле, гле, какво вам је око! Кладим се да је то било онда кад сам о гуски причао. Мени се управо тада учинило да ме дубоко презирете зато што жури да се представим као јуначина, и ја сам вас чак наједаред омрзнуо због тога, и почео говорити глупости. Затим ми се учинило (то већ сад, овде) кад сам говорио: „Кад не би било бога, требало би га измислити“ - да и сувише жури да истакнем своје образовање, тим пре што сам ту фразу у књизи прочитао. Али кунем вам се, ја сам журио да се истакнем не из сујете, него онако, не знам ни сам зашто, из радости, тако ми бога, баш као од радости... премда је то врло срамотна црта кад се човек од радости пење другима на врат. Ја то знам. Но зато сам сад убеђен да ме ви не презирете, да сам то ја просто уобразио. О, Карамазове, ја сам дубоко несрећан. Неки пут уображавам богзна

шта све, да ми се сви смеју, цео свет, и тада сам, тада сам просто спреман да уништим читав поредак ствари.

- И мучите своју околину - насмехну се Аљоша.

- И мучим своју околину, нарочито мајку. Карамазове, реците ми, јесам ли ја сад врло смешан?

- Ама не мислите на то, не мислите уопште на то! узвикну Аљоша. - А и шта значи смешан? Зар мало пута бива или изгледа човек смешан? При том се данас сви даровити људи страшно плаше да не буду смешни, и због тога су несрећни. Мене само чуди што сте ви то тако рано почели осећати, мада ја то, додуше, већ одавно примећујем, и не само код вас. Сад су већ готово чак и деца почела да пате од тога. То је малтене лудило! У то се самољубље оваплотио ђаво и увукао у цело данашње поколење, баш ђаво - додаде Аљоша, ни најмање се не осмехнувши, као што би помислио Коља, гледајући га нетремице. Ви сте, као и сви - заврши Аљоша - то јест као врло многи, али не треба бити такав као сви, ето у чему је ствар.

- Зар и без обзира на то што су сви такви?

- Да, без обзира на то што су сви такви. Ви макар и једини не будите такви. А ви збиља и нисте такви као сви: ви се, ето, сад нисте стидели да признате свој рђав, па чак и смешан поступак. А ко данас тако нешто признаје? Нико. Људи су чак сасвим престали осећати потребу да сами себе осуђују. Не будите, дакле, као сви други; макар само ви једини остали не такви, ипак не будите такви!

- Дивота! Нисам се у вама преварио. Ви сте кадри утешити човека. О, како сам тежио вама, Карамазове, како одавно већ тражим прилику да се састанем с вама! А зар сте збиља и ви о мени мислили? Малочас рекосте да сте и ви о мени мислили?

- Да, слушао сам о вама, па сам о вама и мислио... иако вас је унеколико и самољубље нагнало да ме то сад запитате, ништа не мари.

- Знате ли, Карамазове, ово наше објашњење личи на изјаву љубави - рече Коља неким раздраганим и стидљивим гласом. - Зар то није смешно, зар није смешно?

- Ни најмање није смешно, а најпосле и да је смешно, опет ништа, зато што је добро - разведри се и насмеши Аљоша.

- А знате ли шта, Карамазове, признајте да је и вас самог сад помало стид преда мном... По очима вам познајем - осмехну се Коља некако лукаво, али и готово срећно.

- А чега би ту било стидног?

- Па зашто сте поцрвенели?

- Ви сте, ето, учинили те сам поцрвенео! - насмеја се Аљоша, и збиља сав поцрвене. - Па, добро, мало ме је стид, бог би знао зашто, не знам ни сам зашто... - мрмљао је он, скоро збуњен.

- О, како вас ја волим и ценим у овом тренутку, баш зато што је и вас због нечег стид преда мном! Зато што сте и ви баш као и ја! - у правом усхићењу узвикну Коља.

Образи су му пламтели, очи блистале.

- Чујте, Коља, ви ћете, поред осталог, бити и врло несрећан човек у животу - рече наједном Аљоша.

- Знам, знам. Како ви то све унапред знате! - одмах потврди Коља.

- Али ћете, у целини, ипак благословити живот.

- Управо тако! Живео! Ви сте пророк! О, ми ћемо се сложити, Карамазове. Знате, мене изнад свега усхићује то што се ви према мени држите сасвим као према себи равном. А ми нисмо једнаки, не, нисмо једнаки, ви сте виши! Али ми ћемо се сложити. Знате, ја сам целог последњег месеца говорио сам себи: „Или ћемо се одмах спријатељити занавек, или ћемо се већ од првог пута разићи као непријатељи до гроба!"

- И говорећи тако, ви сте ме, наравно, волели! - весело се смејао Аљоша.

- Волео сам вас, страшно сам вас волео, волео и маштао о вама! И како ви то све знате унапред! Ах, ево и доктора. Господе, шта ли ће рећи, погледајте само какво му је лице!

VII

ИЉУША

Доктор је излазио из собе опет умотан у бунду и са капом на глави. Лице му је било готово срдито и гадљиво, као да се непрестано бојао да ће се о нешто укаљати. Летимично одмери погледом ходник и при том строго погледа у Аљошу и Кољу. Аљоша махну са врата кочијашу, и кочије које су довезле доктора приђоше излазним вратима. Капетан нагло излете за доктором и, погнут, готово извијајући се пред њим, задржа га да још последњу реч чује од њега. Јадниково лице било је као убијено, поглед заплашен:

- Ваше превасходство, ваше превасходство... зар збиља?... - поче он, али не доврши, само пљесну рукама у очајању, премда још непрестано са последњом молбом гледајући у доктора, као да би се збиља од те садашње речи докторове могла изменити пресуда над јадним дечаком.

- Шта да се ради! Ја нисам бог - одговори доктор немарним, премда по навици убедљивим гласом.

- Докторе... Ваше превасходство... Па хоће ли то ускоро, ускоро?

- Будите приправни на све - одсече доктор наглашавајући сваки слог и, спустивши поглед, спреми се да коракне преко прага ка кочијама.

- Ваше превасходство, тако вам Христа! - уплашено га још једаред задржа капетан. - Ваше превасходство!... па зар ништа, заиста ништа, зар га баш ништа не може спасти?...

- Не зависи више од мене - нестрпљиво проговори доктор - међутим, хм - застаде он наједаред - кад бисте, на пример, могли... упутити... вашег пацијента... одмах и без и најмањег оклевања (речи „одмах и без и најмањег оклевања" доктор изговори не толико строго колико скоро љутито, тако да капетан чак уздрхта) у Сиракузу, онда би се... услед нових повољних климатских услова... можда могло десити.

- У Сиракузу! - узвикну капетан, као да још ништа не схваташе.

- Сиракуза - то је на Сицилији - одсече гласно Коља, ради објашњења.

Доктор га погледа.

- На Сицилију! Побогу, ваше превасходство - збуну се капетан - па ви сте видели! - рашири он обе руке око себе, указујући на своје прилике - а мамица, а породица?

- Не - не, породицу не на Сицилију, него породицу вашу на Кавказ, у рано пролеће... кћер вашу на Кавказ, а супругу... пошто издржи бањско лечење, такође на Кавказ, због њеног реуматизма... одмах после тога упутити у Париз, у болницу доктора пси-хи-јатра Ле-пе-летјеа, могао бих вам дати писамце за њега, и тада... могло би се, можда, десити...

- Докторе, докторе! Па ви видите! - махну опет рукама капетан, с очајањем показујући гола брвна ходничких зидова.

- Е, то већ није моја ствар - осмехну се доктор - ја сам вам само казао оно што је могла одговорити наука на ваше питање о последњим средствима, а остало... на жалост...

- Не бојте се, лекару, моје псето вас неће ујести - гласно одсече Коља, приметивши мало неспокојан поглед докторов управљен на Перезвона, који је стајао на прагу.

Љутит призиву одјекну у Кољином гласу. А реч „лекар", место доктор, он рече *намерно* и, као што је сам после признао, „да би га увредио".

- Шта је то? - забаци главу доктор, зачуђено се загледавши у Кољу. - Ка-кав је овај овде? - обрати се наједном Аљоши као да га зове на одговорност.

- То је Перезвонов власник, лекару, не водите бригу о мојој личности - кресну опет Коља.

- Звон?... - понови доктор, не разумевши шта је то Перезвон.

- ...али не зна где је он... Збогом, лекару, видећемо се у Сиракузи.

- Ко је то? Ко је, ко? - плану наједаред доктор. - То је овдашњи гимназист, докторе, стовраг, не обраћајте пажњу на њега - брзо рече Аљоша намргодивши се. - Коља, ћутите! - викну он Красоткину. - Не треба обраћати пажњу, докторе - понови он већ нестрпљивије.

- Иши-бати, ишибати га треба, иши-бати! - стаде трупкати ногама доктор, сад већ однекуд и сувише разјарен.

- А знате ли, лекару, овај мој Перезвон хоће богме и да уједа! - проговори Коља уздрхталим гласом, побледевши и севајући очима. - Овамо, Перезвоне!

- Коља, ако кажете само још једну реч, ја ћу с вама прекинути занавек - заповеднички викну Аљоша.

- Лекару, постоји само једно биће на целом свету које може наређивати Николају Красоткину, то је ево овај човек (Коља показа на Аљошу); њему се покуравам, збогом остајте!

Он се отрже с места и, отворивши врата, брзо уђе у собу. Перезвон јурну за њим. Доктор постоја још једно пет секунди, као укочен, гледајући у Аљошу, затим наједаред плуну и брзо пође кочијама, гласно понављајући: „То, то, то, ја просто не знам шта је то!" Капетан појури да га смести у кочије. Аљоша оде у собу за Кољом. Овај је већ стајао код Иљушине постеље. Иљуша га је држао за руку и звао тату. Ускоро се врати и капетан.

- Тата, тата, ходи овамо... ми... - муцао је Иљуша у највећем узбуђењу, али очевидно неспособан да настави, наједаред испружи обе своје мршаве ручице напред и снажно, колико је игда могао, загрли их обојицу уједаред, и Кољу и тату, сјединивши их у један загрљај, и сам се приљуби уз њих. Капетан се одједном сав затресе од немог јецања, а Кољи задрхташе усне и брада.

- Тата, тата! Како ми те је жао, тата! - горко застења Иљуша.

- Иљушечка... чедо моје... доктор је казао... да ћеш оздравити... бићемо срећни... доктор... - поче капетан.

- Ах, тата! Та ја знам шта ти је тај нови доктор о мени казао... Таја сам видео! - узвикну Иљуша и опетјако, из све снаге, притиште обојицу уза се, сакривши на татином рамену своје лице.

- Не плачи, тата... а кад ја умрем, узми неког доброг дечака, другог... одабери између свих њих, неког доброг, нађени му име Иљуша, и воли га уместо мене...

- Ћути, стари, оздравићеш ти! - викну Красоткин као да се разљутио.

- А мене, тата, мене немој никад заборавити — настави Иљуша - долази ми на гроб... и знаш шта, тата, сахрани ме код нашег великог камена, до кога смо ја и ти ишли у шетњу, и дођи ми тамо неки пут са Красоткином, увече... И Перезвон... А ја ћу вас чекати... Тата, тата!

Његов глас се пресече, сва тројица су стајали загрљени и ћутали. Плакала је тихо у својој наслоњачи и Ниночка; наједаред, опазивши да сви плачу, бризну у плач и мамица.

- Иљушечка! Иљушечка! јецала је она. Красоткин се тад ослободи из Иљушиног загрљаја:

- Збогом, стари, чека ме мати на ручак - рече он брзо. - жалим што јој нисам поручио! Много ће се бринути... Но после ручка ћу одмах к теби, на цео дан, на цело вече, па ћу ти толико причати, толико причати! И Перезвона ћу довести, а сад ћу га одвести, јер ако остане без мене, почеће завијати, па ће ти досађивати; до виђења!

И он истрча у ходник. Не хтеде да се расплаче, али у ходнику ипак бризну у плач. У том га стању затече Аљоша.

- Коља, ви неизоставно морате одржати реч и доћи, јер ће он иначе страшно туговати - наваљујући, проговори Аљоша.

- Неизоставно! О, како проклињем себе што нисам раније долазио - промрмља Коља плачући и више се и не стидећи што плаче.

У том тренутку, наједаред, као да искочи из собе капетан и одмах затвори за собом врата. Лице му је било као изван себе, усне дрхтале. Он стаде пред оба младића и диже увис обе руке.

- Нећу доброг дечка! Нећу другог дечка! - шаптао је помамним шапатам, шкргућући зубима - ако те заборавим, Јерусалиме, нек прионе...

Он не доврши, као да се загрцну, и опусти се изнемогло пред дрвеном клупом на колена. Стиснувши обема песницама главу, поче горко плакати, некако ружно цвилећи, но из све снаге се савлађујући да се његово цвиљење не чује у соби. Коља излете на улицу.

- Збогом, Карамазове! Хоћете ли и ви доћи? - викну он оштро и љутито Аљоши.

- Увече ћу зацело доћи.

- А шта он то рече о Јерусалиму... шта му је то?

- То је из Библије: „Ако те заборавим, Јерусалиме“, то јест, ако заборавим све што имам најдрагоценије, ако то променим за нешто друго, онда нека ме порази...

- Разумем, доста! Дођите и ви! Овамо, Перезвоне! већ сасвим жестоко викну он псу и крупним, брзим корацима пође кући.

КЊИГА ЈЕДАНАЕСТА

БРАТ ИВАН ФЈОДОРОВИЧ

I

КОД ГРУШЕЊКЕ

Аљоша се упути Саборном тргу, у кућу трговкиње Морозове, Грушењки. Она му је још јутрос рано слала Фењу, усрдно га молећи да сврати до ње. Испитавши Фењу, Аљоша дознаде да је госпођа у некој великој и нарочитој бризи од јучерашњег дана. Читава два месеца, откако је Митја ухапшен, Аљоша је често свраћао у кућу Морозове, и из сопствене побуде, и по Митјиним налозима. Три дана после Митјиног хапшења, Грушењка се тешко разболела и боловала је готово пет недеља. Једну од тих пет недеља прележала је без свести. Веома се изменила у лицу, измршавела је и пожутела, премда је сад већ две недеље како може да излази из куће. Али по Аљошином нахођењу, лице као да јој је дошло још привлачније, и он је волео, одлазећи к њој, да сретне њен поглед. Као да се у том погледу учврстило нешто поуздано и испуњено дубоким смислом. Испољавао се код ње некакав духовни преокрет, јављала нека непроменљива, смирена, блага и одсудна решеност. Између обрва, на челу, појавила се омања вертикална бора, која је њеном милом лицу давала изглед у себе усредсређене замишљености, скоро сурове на први поглед. Од пређашње лакомислености, на пример, није остало ни трага. Аљоши беше чудновато што и поред све несреће која је задесила јадницу, невесту младожење ухапшеног због страшног злочина скоро у самом оном тренутку кад је постала његова невеста, и поред тога што је после била болесна и што је претила скоро неминовна судска одлука, Грушењка ипак није изгубила своју пређашњу младалачку веселост. У њеним, некад гордим очима сијала је сад некаква мирноћа, премда... премда, уосталом, те очи су, понекад, опет гореле неким злослутним пламичком, кад би Грушењку обузела нека ранија брига, која не само што није била угушена него се још и повећала у њеном срцу. Предмет те бригае био је увек исти: Катарина Ивановна, коју је Грушењка, док је лежала болесна, чак и у бунилу помињала. Аљоша је схватио да је она страшно љубоморна на њу због Митје, затвореника Митје, мада Катарина Ивановна ниједном није посетила Митју у затвору иако је то могла учинити кад год је хтела. Све се то претворило за Аљошу у неки тежак задатак, јер Грушењка је само њему једином

поверавала своја осећања и непрестано тражила од њега савета; а он често баш ништа није био у стању да јој каже.

Забринута уђе у њен стан. Она је већ била код куће; пре једно пола сата вратила се од Митје и, већ по оном брзом покрету којим је скочила са наслоњаче поред стола, њему у сусрет, он закључи да га је очекивала са великим нестрпљењем. На столу су лежале карте раздељене за игру „дурака“. На кожном канабету, са друге стране стола, била је намештена постеља, и на њој је у домаћем огртачу и са калпаком од хартије, упола лежао Максимов, очевидно болестан и ослабео, премда се слатко смешио. Овај старацбескућник, како се оно још пре два месеца вратио са Грушењком из Мокрог, тако и остаде код ње, и уз њу, непрестано. Дошавши тада с њом по киши и лапавици, он, до коже покисао и престрављен, седе на диван и загледа се у њу ћутке, са бојажљивим молећивим осмехом. Грушењка, која је тада била тешко ожалостена и већ у грозници, те је за прво пола сата по доласку, заокупљена разним пословима, на њега готово и заборавила - наједаред га некако пажљиво погледа, он јој се јадно и збуњено закикота у очи. Она зовну Фењу и нареди јој да му да штогод за јело. Целог тог дана он преседе на своме месту, скоро не макнувши се; а кад се смркло, те затворише капке, Фења запита госпођу:

- Како, госпођо, зар ће они остати да ноће?

- Да, намести му да спава на канабету - одговори Грушењка.

Испитавши га поближе, Грушењка дознаде од њега да он сад збиља сасвим нема куд да крене, и да су му „господин Калганов, добротвор мој, отворено изјавили да ме неће више примити, и пет ми рубаља поклонили“. - „Па, нека, остани најпосле“ - одлучи Грушењка онако тужна, осмехнувши се на њега сажаливо. Старца потресе њен осмех и усне му задрхташе од благодарног плача. Те тако од тог доба и остаде код ње јадник, који се дотад потуцао и живео од туђе милости. Не оде из куће чак ни за време болести. Фења и њена мати, Грушењкина куварица, нису га терале, него су га и даље храниле и намештале му постељу на канабету. Доцније се Грушењка чак и навикла на њега и, долазећи од Митје (коме је одлазила, чим се мало била придигла, још пре него што је потпуно оздравила), да би растерала тугу, седела би и започињала разговор са „Максимушком“ о свакојаким ситницама, тек колико да не мисли о своме јаду. Показало се да старчић уме неки пут понешто и да исприча, тако да јој је, напослетку, постао чак и потребан. Осим Аљоше, који није свраћао сваки дан, па и кад сврати, увек само на часак, Грушењка скоро никога није примала. Старац њен, трговац, лежао је у то време већ тешко болестан, „губио се“, како се говорило у вароши, и доиста и умре свега недељу дана после Митјине осуде. На три недеље пред смрт, осетивши да му се ближи крај, он најзад дозвола к себи своје синове, са њиховим женама и децом, и заповеди им да се више не одмичу од њега. А за Грушењку, од тог тренутка, нареди слугама да је никако не примају, а ако дође, да јој кажу: „жели вам да дуго у весељу поживите, а њих сасвим да заборавите“. Грушењка, међутим, слала је готово сваки дан некога да се распита за његово здравље.

- Најзад си дошао! - викну Грушењка бацивши карте и радосно се поздрављајући са Аљошом - а Максимушка ме плашио да можда више нећеш доћи. Ах, како си ми потребан! Седи овамо за сто; шта хоћеш, кафе?

- Па могао бих - рече Аљоша седајући за сто; - веома сам огладнео.

- Па дабогме. Фења, Фења, кафе! - викну Грушењка - кафе већ одавно ври, тебе чека, и паштете донеси, али да буду вруће. Чекај, Аљоша, с тим паштетима ми се данас чудо десило. Ја му их однела у затвор, а он ми их, хоћеш ли веровати, натраг бацио, није појео. А једну је паштету просто на под бацио па је сву изгазио. Ја му рекох: „Оставићу чувару; ако не поједеш до довече, значи да те паклени бес храни!" те тако и одох. Опет смо се посвађали, верујеш ли. Чим дођем, одмах се посвађамо.

Грушењка изговори све то одједном, у узбуђењу. Максимов се одмах уплаши и стаде се смешити оборивши очи.

- А зашто сте се овог пута посвађали? - запита Аљоша.

- Никад се не бих надала! Помисли само, љубоморан је на „пређашњег": „што га" - вели - „издржаваш? Ти си га, дакле, почела издржавати?" Непрестано је на мене љубоморан! И кад спава и кад једе - љубоморан је. Чак је и на старог Кузму прошле недеље био љубоморан.

- Па он је знао за „пређашњег"?

- Дабогме да је знао! Од самог почетка па све до данас је знао, а данас наједаред поче грдити. Срамота ме да кажем шта је све говорио. Будала! Ракитка му дошао кад сам ја изашла. Можда га Ракитка подбада, а? Шта ти мислиш? - додаде она некако расејано.

- Воли те, ето шта је, врло те воли. А сад је још и раздражен.

- Како не би био раздражен, сутра му је суђење. Зато сам му и ишла да бих му о сутрашњици казала своје, јер ми је, Аљоша, страшно и помислити шта ће сутра бити! Ти, ето, велиш да је он раздражен, а како сам тек ја љута. И он још о том Пољаку говори! Баш је будала! Него, ето, на Максимушку, ваљда, није љубоморан.

- И моја супруга била је силно љубоморна - умеша се Максимов у разговор.

- Де, зар због тебе? - насмеја се и нехотице Грушењка - на кога да буде љубоморна?

- На собарице.

- Ех, ћути, Максимушка, није ми сад до смеха, љута сам. На колаче немој да бацаш око, нећу ти их дати, они ти шкоде, ни ликера ти нећу дати. Ето, и са њим имам муке; као да је код мене склониште за убоге и немоћне, богами! - насмеја се она.

- Ја ваша добротина не заслужујем, ја сам ништаван - проговори сузним слабим гласом Максимов. - Боље би било да расипате своја добротина онима који су потребнији од мене.

- Ех, сваки је потребан, Максимушка, и како да дознаш ко је од кога потребнији? Камо среће да никако и нема тог Пољака, Аљоша, сад се и он разболео. Била сам и код њега. Па ћу из пркоса и њему да пошаљем паштета, досад му их нисам слала, а Митја ме је оптужио да сам му слала, и сад ћу намерно да му пошаљем, намерно! Ах, ево Фење са писмом! Ето, наравно, опетје од Пољака, опет новаца траже!

Пан Мусјалович је доиста послао необично дугачко и, по свом обичају, китњасто састављено писмо, у коме је молио три рубље у зајам. Писму је приложио и признаницу, са обавезом да ће исплатити у року од три месеца; на признаници

се потписао и пан Врублевски. Таквих писама и увек са таквим истим признаницама Грушењка је већ много добила од свог „пређашњег“. Почело је то од дана Грушењкиног оздрављења, пре две недеље. Но она је знала да су оба пана и за време њене болести долазила да се распитују како јој је. Прво писмо које је добила Грушењка било је дугачко, на хартији великог формата, са великим породичним печатом и страшно неразговорно и китњасто, тако да је Грушењка прочитала само половину, па бацила, не разумевши ниједне речи. А тада јој није ни било до писма. За тим првим писмом дошло је сутрадан друго, у коме је пан Мусјалович молио да му позајми две хиљаде рубаља, за најкраће време. Грушењка и то писмо остави без одговора. Затим потече већ читав низ писама, сваки дан по једно, сва исто тако важна и китњаста, но у којима је износ тражен у зајам, спуштајући се поступно, дошао до сто рубаља, до двадесет пет, до десет рубаља, и, напослетку, Грушењка доби писмо у коме оба пана моле од ње само једну рубљу, приложивши и признаницу на којој су се обојица потписала. Тада Грушењки би одједном жао, и она, пред мрак, тркну сама до пана. Нађе оба Пољака у страшној невољи, готово у беди, без јела, без дрва, без дувана, задужене код газдарице. Двеста рубаља, добијених на картама у Мокром од Митје, некако брзо ишчезоше. Но Грушењку зачуди што је оба пана дочекаше са неком уображеном важношћу и независношћу, са највећом етикетом, са високопарним говором. Грушењка се само насмеја и даде свом „пређашњем“ десет рубаља. И још тада је, смејући се, испричала све Митји, и он ни најмање није био љубоморан. Но од тога дана су се панови ухватили за Грушењку, и сваки дан је бомбардовали писмима у којима су молили новаца, а она је сваки пут слала помало. И где данас Митји наједаред паде на памет да је жестоко намучи својом љубомором.

- Ја, будала, тркнух и до њега, само на тренутак, кад сам ишла Митји, јер се разболео и он, мој пређашњи пан - поче опет Грушењка, узнемирено и ужурбано - смејем се и причам Митји: замисли, велим, мом Пољаку пало на памет да ми уз гитару пева некадашње песме, мисли разнежићу се па ћу поћи за њега. А Митја тек скочи и стаде ме грдити... Е, за инат ћу послати пановима паштета! Фења, што су слали ту девојку! Ево, на, подај јој три рубље, и умотај им једно десетак паштета у хартију па им пошаљи, а ти, Аљоша, да зацело испричаш Митји како сам им послала паштете.

- Нипошто му нећу испричати - рече Аљоша осмехнувши се.

- Ех, ти мислиш да се он мучи; он се намерно прави да је љубоморан, а сасвим му је свеједно - горко проговори Грушењка.

- Како то намерно? - запита Аљоша.

- Глуп си, Аљоша, ето, ништа се ти у том не разумеш крај све своје памети, ето то ти је. Мени није криво што је он на мене, овакву, љубоморан, него би ми било криво да уопште није љубоморан. Таква сам. За љубомору се нећу наћи увређена, и моје је срце жестоко, и ја знам бити љубоморна. Мени је криво само то што ме он уопште не воли, и сада је *намерно* љубоморан, ето то ти је. Ваљда сам слепа, па не видим? Он ми о оној Катји прича, и таква је, вели, и таква, доктора је из Москве на суд због мене позвала, да ме спасе, зато га је позвала, и адвоката је позвала, првог међу првима, најчувенијега. Значи, воли је, кад је мени у очи хвали; срам га било! Крив је преда мном, па се сад околио на мене, хоће да докаже како сам ја пре њега скривила, па да на мене све свали: „Ти си“ - вели -

„пре мене с Пољаком била, па сад смем и ја с Катјом!" Ето шта је! На мене хоће сву кривицу да свали. Намерно се окомио на мене, намерно, кажем ти, али ја ћу...

Грушењка не изговори до краја шта ће учинити, покри очи марамом и горко заплака.

- Он Катарину Ивановну не воли - одлучно рече Аљоша.

- Да ли је воли или је не воли, то ћу ја ускоро и сама дознати - проговори Грушењка са призвуком претње у гласу, скидајући мараму са очију. Лице јој се унакази, Аљоша са тугом у срцу опази како то лице наједном од кротког и тихо веселог постаде мргодно и зло.

- Доста о тим глупостима! - пресече она - нисам те због тога звала, Аљоша, драги мој, сутра, шта ли ће сутра бити? Ето шта ме мучи! Само мене једину и мучи! Гледам их све, нико о томе и не мисли, никога се не тиче. Мислиш ли бар ти о томе? Сутра је суђење! Причај ми како ће му судити? А слуга је, слуга је старог убио, слуга! Господе! Па зар ће Митју због тога слуге да осуде, а нико да га одбрани? Јер тог слугу нису ни узнемиравали, а?

- Строго су га испитивали - примети Аљоша замишљено - но сви су закључили да није он. Сад лежи врло болестан. Од онога је доба болестан, од падавице болује. Збиља је болестан - додаде Аљоша.

- Господе, а да одеш ти сам том адвокату, па да му насамо испричаш? Кажу да су га из Петрограда за три хиљаде позвали.

- Нас троје смо дали три хиљаде, ја, брат Иван и Катарина Ивановна, а доктора је из Москве позвала за две хиљаде она сама. Адвокат Фетјукович тражио би и више, али се та ствар разгласила по читавој Русији, у свим новинама и часописима се о њој говори, те је тако Фетјукович пристао да дође више због славе, пошто је то сада постала и сувише значајна ствар. Ја сам га јуче видео.

- Но, па шта? Јеси ли му говорио? - узвикну нестрпљиво Грушењка.

- Он ме је саслушао и ништа није рекао. Рече да има већ одређено мишљење. Али је обећао да ће моје речи узети у обзир.

- Како то у обзир! Ох, та то су варалице, упропастиће га! А доктора, зашто је доктора позвала?

- Као стручњака. Хоће да изведу закључак да је брат полудео и убиство извршио у лудилу, не знајући за себе тихо се насмеши Аљоша - али брат неће пристати на то.

- О, да га је он убио, тако би уистину и било! - узвикну Грушењка. - Луд је био тада, сасвим луд, а ја сам, ја, неваљалица, за то крива! Али он није убио, није убио. Али су навалили на њега да јесте убио, цео град. Чак и Фења, и онаје тако сведочила да излази као даје он убио. А у бакалници, а онај чиновник, а они што су раније у крчми чули! Сви, сви су против њега, па само галаме.

- Да, сведока се страшно много накупило - мргодно примети Аљоша.

- А стари Григориј, Григориј Василевич, остаје при свом да су врата била отворена; упорно се држи свог да је видео, и не да се збунити; трчала сам к њему, сама говорила с њим. Још ме и грди.

- Да, то је можда најјаче сведочење против брата одговори Аљоша.

- А што се тиче тога да је Митја луд, он је и сад сасвим као луд - поче наједаред Грушењка са некаквим нарочито забринутим и тајанственим изразом

на лицу. Знаш, Аљоша, давно сам хтела да ти то кажем: ја одлазим к њему сваки дан и просто не могу да се начудим. Кажи ми, молим те, како ти мислиш: о чему то он сад непрестано говори? Говори, говори — ништа не могу да разумем; помислим, мора да је он то о нечем паметном, а ја сам глупа, откуд ја то да разумем; али наједаред ми поче говорити о неком детету, то јест о неком детенцету, „зашто је" - вели - „тако јадно оно детенце? За детенце ћу ја сад у Сибир отићи, нисам убио, али треба да одем у Сибир!" шта је то, какво је то детенце - али још ништа нисам разумела. Само сам се расплакала док је говорио, јер је много лепо говорио, плаче он, заплакала и ја, наједаред ме он пољуби и прекрсти, шта је то, Аљоша, кажи ми какво је то „детенце".

- Ракитин се нешто навадио те му долази - насмеши се Аљоша - уосталом... та мисао није од Ракитина. Ја јуче нисам био код Митје, данас ћу отићи.

- Не, није Ракитка, њега брат Иван Фјодорович збуњује, то он к њему одлази, ето шта је... - проговори Грушењка и одједном као да јој се пресече говор.

Аљоша се загледа у њу, пренеражен.

- Како, одлази? Па зар је он одлазио к њему? Митја ми је сам говорио да Иван ниједном није био.

- Ето,... ето, каква сам! Избрљала сам се! - крикну Грушењка збуњено, сва се наједном заруменевши. - Стани, Аљоша, ћути, нека буде, кад сам се већ избрљала, целу истину ћу ти рећи: Иван је к њему двапут одлазио, први пут тек што беше дошао овамо - кад је оно одмах из Москве дојурио, ја се још нисам била ни разболела, а други пут је долазио пре недељу дана. Митји је казао да ти о томе не говори, и никоме да не говори, кришом је долазио.

Аљоша је седео дубоко замишљен; нешто је смишљао. Та вест га је очигледно поразила.

- Брат Иван не говори са мном ништа о Митјиној ствари - проговори он полагаано - и иначе је са мном за ова два месеца врло мало говорио, а кад сам одлазио к њему, увек је био незадовољан што сам дошао, тако да већ три недеље и не идем к њему...

Хм... Ако је био пре недељу дана, онда... за ову недељу дана се код Митје збиља десила некаква промена...

- Промена, промена! - брзо прихвати Грушењка. Они имају некакву тајну, они су имали некакву тајну! Митја ми је сам казао да је тајна, и знаш, таква тајна да Митја никако не може да се умири. А пре је био весео, само, знаш, кад почне овако главом одмахивати, и по соби корачати, и, ево, овим десним прстом себи овде, на слепоочници, косу чупкати, онда већ знам да му је немир у души... ја то већ знам!... А био је весео; и данас је весео!

- А ти рече: љут је.

- Да, и љутје, али и весео. Он је непрестано љут, али само на тренутак, а после је весео, па после наједном опет љут. И знаш ли, Аљоша, ја му се непрестано чудим: пред њим таква страхота, а он се неки пут таквим будалаштинама смеје као да је дете.

- Је ли истина да ти је казао да не говориш мени за Ивана? Баш тако рекао: не говори?

- Баш тако рекао: не говори. Тебе се он, Митја, највише боји. Јер ту има некаква тајна, сам рече да је тајна... Аљоша, драги мој, иди тамо, па дознај: каква им је то тајна, и дођи да ми кажеш - поскочи Грушењка и стаде га молити - изведи ме, јадну, на чистину, па да већ сазнам своју судбину проклету. Зато сам те и звала.

- Ти мислиш да је то нешто у вези с тобом? Па Митја онда не би пред тобом помињао тајну.

- Не знам. Можда би он и хтео да ми каже, а не сме. Припрема ме. Тајна, вели, постоји, а каква је тајна - не рече.

- А шта ти мислиш?

- Шта мислим? Ту ми је крај, ето шта мислим. Њих троје су ми крај спремили, јер је ту и Катја. Све је то од Катје, од ње све долази. „Таква је и таква”, значи, ја нисам добра. Он то унапред говори, унапред ме припрема. Хоће да ме остави, то ти је сва тајна! И то су њих троје смислили - Митја, Катја и Иван Фјодорович. Аљоша, хтела сам одавно да те питам: пре недељу дана ми он наједаред поверава да је Иван заљубљен у Катју, јер често к њој одлази. Је ли он то мени истину казао или није? Говори по савести, убиј ме.

- Ја те нећу слагати. Иван у Катарину Ивановну није заљубљен, тако ја мислим.

- Ето, и ја сам одмах тако мислила! Лаже ме, бестидник!... И прави се љубоморан, да после све на мене свали. Јер он је будала, он не уме да крије трагове, он је отворен... Само, ја ћу њему, ја ћу њему! „Ти” - вели - „верујеш да сам ја убио” - то он мени говори, мени, он мени то пребацује! Бог с њим! А - а, причекај само, тешко тој Катји од мене, на суду! Ја ћу тамо тако нешто казати... Ја ћу тамо већ све казати!

И она опет горко заплака.

- Ево шта ти могу поуздано казати, Грушењка - рече Аљоша устајући; - прво, да те он воли, воли већма него све на свету, и само тебе, то ми веруј. Ја знам. Ја то знам. Друго што ћу да ти кажем, то је да ја њега нећу испитивати о тајни, а ако ми је он сам данас каже, одмах ћу му рећи да сам обећао да ћу ти је казати. Тада ћу доћи још данас, па ћу ти казати. Само... нема ту ни помена о Катарини Ивановној, него је та тајна о нечем другом. И то је сигурно тако. И уопште не изгледа да је нешто о Катарини Ивановној, тако ми се чини. А сад збогом!

Аљоша се рукова с њом. Грушењка је још непрестано плакала. Он виде да је она слабо поверовала његовим утехама, но њој је већ и то добродошло што је бар излила свој јад, олакшала срцу. жао му је било да је остави у таквом стању, али је журио, чекало га је још много послова.

II

БОЛЕСНА НОЖИЦА

Први од тих послова беше у кући госпође Хохлакове, и он је журио да тамо што пре посвршава што треба да не би закаснио код Митје. Госпођа Хохлакова је већ три недеље била нешто слаба: отекала јој нога, и она, премда није лежала у постељи, ипак је преко дана, у привлачној, али пристојној јутарњој хаљини лешкарила на канабету у свом будоару. Аљоша једном примети у себи са невиним осмехом како је госпођа Хохлакова, крај све своје болести, почела да се кинђури: појавише се некакве капице, пантљике, отворене блузице, и он је схватио зашто је то тако, премда је гонио од себе такве мисли као неозбиљне. За последња два месеца госпођу Хохлакову поче посећивати, међу осталим њеним гостима, и младић Перхотин. Аљоша није долазио већ једно четири дана и, ушавши у кућу, пожури да право оде Лизи, јер је код ње имао посла, пошто му је Лиза још јуче била послала девојку с усрдном молбом да одмах дође к њој „због једне врло важне ствари“, што је из извесних разлога врло заинтересовало Аљошу. Но док је девојка ишла к Лизи да јави, госпођа Хохлакова је већ дознала од некога за његов долазак и одмах послала да Аљошу замоле да дође к њој „само на један тренутак“. Аљоша реши да је боље најпре задовољити молбу мамину, јер ће ова сваког часа слати к Лизи док он буде тамо седео. Госпођа Хохлакова је лежала на канабету некако нарочито свечано обучена и очигледно у необичном живчаном узбуђењу. Дочекала је Аљошу усхићеним узвицима.

- Векове, векове, читаве векове вас нисам видеала! Читаву недељу, ако бога знате, ах, ви сте, усталом, били код нас пре четири дана, у среду. Дошли сте Лизи, уверена сам да сте хтели отићи право к њој на врховима прстију да ја не бих чула. Мили, мили Алексеју Фјодоровичу, кад бисте ви знали како се ја бринем због ње! Али о томе после. Мада је то најглавније, но о томе после. Мили Алексеју Фјодоровичу, ја вам потпуно поверавам своју *Lise* После смрти старца Зосиме - бог да му душу прости! (она се прекрсти), после њега, ја гледам на вас као на испосника, премда ви изванредно љупко носите своје ново одело. Где сте овде нашли таквог кројача? Али не, не, то није главно, то после. Опростите што вас ја неки пут зовем Аљошом, ја сам старица, мени је све допуштено осмехну се она кокетно - али и о томе после. Главно је да не заборавим оно што је главно! - Молим вас, подсетите ме и сами, чим се распричам, а ви само реците: „а главно?“ Ах, а откуд ја знам шта је сад главно? Од оног доба како је *Lise* узела натраг од вас своје обећање - своје детињско обећање, Алексеју Фјодоровичу - да ће се удати за вас, ви сте, наравно, разумели да је све то било само разиграна дечја фантазија болесне девојчице, која је дуго морала да седи у наслоњачи - хвала богу, она сад већ хода. Тај нови доктор, кога је Катја позвала из Москве, због несрећног вашег брата, коме ће сутра... Да, а како ће бити сутра? Ја умирем од саме помисли на сутрашњи дан! А што је главно, од љубопитства... Једном речју, тај доктор је јуче био код нас, па је видео *Lise*... Педесет сам му рубаља за визиту платила. Али то

све није оно, опет није оно право. Видите, сад сам се већ сасвим збунила. Журим. А зашто журим? Ни сама не знам. Ја сад страшно престајем знати. За мене се сад све смрсило у некакво клупче. Само се бојим да ћете потегнути и побећи од мене због досаде и никад вас више нећу видети. Ах, боже мој! Седимо ту, а пре свега - кафе, Јулија, Глафира, кафе!

Аљоша журно захвали и објасни да је баш малочас пио кафу.

- Код кога?

- Код Аграфене Александровне.

- То је... то је код оне жене! Ах, она је све њих упропастила, уосталом, не знам, кажу да је сад постала светица, премда касно. Боље да је била то пре, кад је требало, сад шта ће јој, каква корист од тога? Ћутите, ћутите,

Алексеју Фјодоровичу, јер ја толико хоћу да кажем да, канда, најпосле нећу ништа ни казати. То ужасно суђење... неизоставно ћу доћи, спремам се, мене ће унети у наслоњачи, а после, могу седети, са мношћом ће бити моје слуге, ви знате, ја сам међу сведоцима. Како ли ћу говорити, како ли ћу само говорити! Не знам шта ћу говорити. Треба се заклети, је л' те?

- Да, али ја не верујем да бисте ви могли доћи.

- Па ја могу седети; ах, ви ме збуњујете! То суђење, тај грозни поступак, па после сви у Сибир, па се неки и ожене, и све то брзо, брзо, и све се мења, и, напослетку, ништа, сви су старци и у гроб гледају. Најпосле нека их, ја сам се уморила. Та Катја - *cette charmante personne*⁴⁵, она је уништила све моје наде; сад ће она за једним вашим братом поћи у Сибир, а други ваш брат ће опет за њом, и живеће у суседној вароши, и сви ће мучити једно друго. То ме доводи до лудила, а што је главно, то разглашавање: у свима новинама у Петрограду и у Москви милион су пута писали о томе. Ах, да, замислите само, и о мени су писали, да сам била „драга пријатељица“ вашег брата, нећу да изговорим ону гадну реч, замислите само, замислите само!

- То не може бити! Где су и како написали?

- Одмах ћу вам показати. Јуче сам добила - јуче сам и прочитала. Ево, овде, у новинама „Гласови“, у петербуршким. Ти су се „Гласови“ почели издавати од ове године, ја страшно волим гласове, те се претплатим - на своје зло: ево какви су то гласови. Ево овде, ево на овом месту, читајте.

И она пружи Аљоши један број новина, који јој је лежао под јастуком.

Она није била нерасположена, него је била некако сва разбијена и, збиља, код ње се, канда, све у глави сплело у клупче. Новински допис био је врло карактеристичан, и, наравно, морао је на њу тугаљиво деловати, али она, на своју срећу, можда није ни била кадра да се у овом тренутку усредсреди на једној тачки, и стога је већ идућег тренутка могла да заборави и на новине и да прескочи на нешто сасвим друго. О томе, пак, да се на све стране по читавој Русији распростро глас о ужасном суђењу, Аљоша је знао одавно и, боже, какве је страховите вести и дописе имао прилике да прочита за ова два месеца, поред тачних извештаја, о своме брату, о Карамазовима уопште, па чак и о себи. У једним новинама било је чак казано да се он из страха после братовог злочина покалуђерио и повукао од света; у другима се то побијало и писало, напротив, да

⁴⁵ Та дивна особа

је он заједно са својим старцем Зосимом обио манастирску касу и „утекао из манастира“. Садашњи, пак, допис у новинама „Гласови“ носио је наслов: „Из Скотопригоњевска (на жалост, тако се зове наша варошица, ја сам дуго крио њено име), поводом суђења Карамазову.“ Допис је био доста кратак, и о госпођи Хохлаковој се отворено ништа није помињало и, уопште, сва су имена била прикривена. Само се јављало да је злочинац, коме се сад са таквом грајом спрема суђење, капетан у оставци, дрске природе, ленштина и феудалац, који ништа друго није радио но се бавио љубавним авантурама и нарочито имао утицаја на неке „даме којима је самовање досадно“. Па се, као, једна таква дама, „удовица која се досађује“ и прави млада, премда већ има одраслу кћер, толико очарала њим да му је свега два сата пре злочина предлагала три хиљаде рубаља, с тим да одмах бежи с њом у златне руднике. Али злочинац је више волео да убије оца и да га похара баш због три хиљаде, рачунајући да ће то моћи извести некажњено, него да се вуче у Сибир са четрдесетогодишњим чарима своје даме, која се досађује. Тај шаљиви допис, како је то већ ред, свршавао се племенитим негодовањем на рачун неморалности оцеубиства и бившег феудалног поретка. Прочитавши са љубопитством, Аљоша сави новине и врати их госпођи Хохлаковој.

- Но, зар нисам то ја? - поче она опет брбљати - то сам ја, ја сам му један сат пре тога предлагала златне руднике и сад наједаред „четрдесетогодишње чари“! Па зар је мени до тога? То је намерно тако написано! Нека му опрости Вечни Судија за четрдесетогодишње чари, као што му и ја праштам, али то је... али, знате ли ко је то писао? Ваш пријатељ Ракитин.

- Може бити - рече Аљоша - премда ништа нисам чуо.

- Он је, он, а не „може бити“! Јер ја сам њега истерала... Ви ваљда знате сву ту причу?

- Знам да сте га замолили да вас више не посеђује, али зашто управо - то ја... бар од вас - нисам чуо.

- Ви сте, дакле, од њега чули! Па шта, грди ли ме много?

- Да, он вас грди, али он сваког грди. Но зашто сте га одбили - то од њега нисам чуо. Уопште, ја се сад врло ретко виђам с њим. Ми нисмо пријатељи.

- Е, онда ћу вам ја све казати и, шта знам друго, покајаћу се, јер има ту црта за коју сам, може бити, ја крива. Само мала, мала цртица, најмања, тако да је можда никако и нема. Видите ли, драги мој (госпођа Хохлакова направи некакав несташан израз лица, и на њеним устима се за часак указа мио, премда загонетан осмех), видите ли, ја претпостављам... ви ћете ми опростити. Аљоша, ја вама говорим као мати... о, не, не, напротив, ја вам сад говорим као своме оцу... јер мати овде никако не приличи... Но свеједно, као старцу Зосими, на исповести, и то је најтачније, то сасвим одговара: јер малочас сам вас назвала испосником - и, ето, тај јадни младић, ваш пријатељ Ракитин (о, боже, ја просто не могу на њега да се љутим! Ја се љутим, ја бесним, али не много), једном речју, том лакомисленом младићу, наједаред, замислите само, канда паде на памет да се у мене заљуби. Ја сам то касније, тек касније приметила, а он у почетку, то јест пре месец дана, он је почео долазити к мени чешће, скоро сваки дан, премда смо се и пре знали. Ја ништа не опајам... кад наједаред, као да ме нешто озари, и ја, на своје велико чудо, почех да примећујем. Ви знате, ја сам још пре два месеца почела примати скромног, милог и честитог младића, Пјотра Иљича Перхотина,

који овде служи. Ви сте га толико пута и сами овде виђали. Зар није истина: он је честит, озбиљан. Он долази сваки трећи дан, а не сваки дан (премда - што не би баш и сваки дан?), и увек је тако лепо одевен, и уопште ја волим младеж, Аљоша, даровиту, скромну, ето такву као ви што сте, а он има безмало државничку памет, он тако мило говори, и ја ћу се неизоставно заузети за њега. То је будући дипломата. Он је мене оног страшног дана тако рећи од смрти спасао, дошавши к мени ноћу. А ваш друг Ракитин долази увек у неким чизмама, па их тек испружи по ћилиму... укратко, он ми поче чак нешто наговештавати, а једанпут кад је полазио, тек ми необично снажно стиште руку. Тек што ми стиште руку, кад ми се одједном разболе нога. Он је и раније виђао код мене Пјотра Иљича и, верујете ли, непрестано га је заједао, непрестано заједао, све нешто врчи на њега. Ја их само гледам обојицу, кад се састану, а у себи се смејем. Кад једаред, седим ја тако сама, то јест, не, тада сам већ лежала, једаред лежим ја сама, а ето ти Михаила Ивановича и, помислите, доноси своје песме, сасвим кратке, о мојој болесној нози, то јест описао у стиховима моју болесну ногу. Чекајте, како оно беше:

Та ножица, та ножица болесна је малко... како ли - ја вам никако не могу да памтим стихове - ту су код мене - после ћу вам их показати, дивота, дивота, и, знате, песма није само о ножици, него морално поучна, са дивном идејом, само сам је заборавила, једном речју, просто у албум да је метнете. Ја му, наравно, захвалим, и он се очигледно осети поласкан. Тек што му захвалих, кад наједаред улази и Пјотр Иљич, а Михаил Иванович се смрачи као ноћ. Ја већ видим да му Пјотр Иљич у нечем смета, јер је Михаил Иванович сигурно хтео нешто да каже одмах после оних стихова, ја сам то предосећала, али Пјотр Иљич уђе. Ја тад покажем Пјотру Иљичу песму, али не говорим ко ју је саставио. Али сам уверена, уверена сам да се он одмах сетио, премда ни данас не признаје, него тврди да се није сетио; али то он намерно. Пјотр Иљич одмах прсну у смех и поче критиковати: „то“ - вели - „није никаква песма, мора да ју је какав богословац саставио“ - и знате ли, рече то са таквом смелашћу, са таквом сигурношћу! А ваш пријатељ, место да се насмеје, наједаред се сасвим разјари... Господе, мислила сам да ће се потући: „То сам“ - вели, ја написао. Ја сам“ - вели „написао, шале ради, јер сматрам за нискост писати песме... Само, стихови су моји добри. Вашем Пушкину за женске ножице споменик хоће да подигну, а ово код мене је са извесном идејом, а ви сте“ - вели - „феудалац, ви“ вели - „никакву хуманост не осећате, ви садашња просвећена осећања уопште не осећате, вас се није дотакао развитак, ви сте“ - вели - „чиновник и мито примате!“ Ту већ и ја стадох викати и молити их. А Пјотр Иљич, ви то знате, није бојажљив, он наједаред поче најотменијим тоном: гледа га подругљиво, слуша, и извињава се: „Ја“ вели - „нисам знао. Да сам знао, не бих казао, ја бих тада“ - вели - „похвалио... Песници су“ - вели - „сви претерано осетљиви"... Једном речи, исмевање под најблагороднијим тоном. После ми је сам објаснио да је све то било исмевање, а ја сам мислила да је озбиљно говорио. Тек наједаред, лежим ја као ето сад пред вама, и мислим: хоће ли бити отмено ако Михаила Ивановича отерам зато што непристојно виче у мојој кући на мога госта? И ето, верујете ли: лежим, заклопила сам очи па мислим, хоће ли бити отмено или неће, и не могу да решим, и мучим се, мучим, а срце ми лупа; да викнем, или да не викнем? Један ми глас вели: вичи! а други вели: не, не вичи! Тек што тај други глас рече своје, ја наједном викнух, и наједном падох у несвест. Наравно, настаде комешање. А ја наједном

устајем и велим Михаилу Ивановичу: „Мени је непријатно да вам то саопштим, али ја не желим више да вас примам у својој кући." Тек тако га истерах. Ах, Алексеју Фјодоровичу! И сама знам да сам рђаво поступила, уопште се нисам на њега љутила, али ми се наједном учинило да ће то бити тако лепо, та сцена... Само, верујете ли, та је сцена ипак испала природна, јер сам се чак и расплакала, и неколико сам дана затим плакала, а после наједном, после ручка, све сам заборавила. Те тако он већ две недеље како не долази к мени, а ја размишљам: па зар збиља неће никако више доћи? То је јуче било, а наједном, увече, долазе ти „Гласови". Прочитах и викнух од чуда, ко је то написао, то је он написао, дошао тада кући, сео - написао: послао - а они тамо штампали. Јер то је било пре две недеље. Само, Аљоша, страшно је шта ја све говорим, а уопште не говорим о оном што би требало. Ах, само говорим и говорим!

- Веома ми је потребно да данас на време стигнем брату - несигурним гласом промрмља Аљоша.

- Да, да! Ви сте ме на све подсетили! Чујте, штаје то афекат?

- Какав афекат? - зачуди се Аљоша.

- Судски афекат. Афекат због кога се све прашта. Ма шта ви учинили - одмах вам опросте.

- Али о чему ви то говорите?

- Па ево о чему: та Катја... Ах, то мило, мило створење, само никако не знам у кога је заљубљена. Ту скоро седеа је код мене, и ја ништа нисам могла дознати од ње. Тим пре што она почиње са мном сад онако површно да разговара, једном речју, само ме пита како моје здравље, и ништа више, и још тако неким тоном, а ја рекох у себи: па нека, бог с вама. Ах, да, дакле, тај афекат: доктор је дошао. Знате ли да је дошао доктор? Наравно, како не бисте знали, тај што може да позна ко је полудео, ви сте га и позвали, то јест не ви, него Катја! Све Катја! Е, видите: седи вам човек који ни најмање није луд, па тек наједаред падне у афекат. И зна за себе, и зна шта ради, а, међутим, у афекту је. Е па то је онда и код Дмитрија Фјодоровича јамачно био афекат. Откако су ове нове судове увели, одмах су дознали и за афекат. То вам је благодет од нових судова. А тај доктор ми је долазио, па ме пита за оно вече, пита о златним рудницима: какав је, вели, он тада био? Дабогме да је био у афекту: дошао па виче: новаца, новаца, три хиљаде, дајте три хиљаде, а после отишао, па тек наједном старца убио. Нећу, вели, да убијем, а наједном убио. Ето, зато ће му опростити, што се противио, а убио.

- Па он није оца убио - мало оштро је прекиде Аљоша. Немир и нестрпљење га обузимаху све већма и већма.

- Знаш, убио га је онај старац Григориј...

- Како Григориј? - повика Аљоша.

- Он, он, Григориј. Како га је Дмитриј Фјодорович ударио, тако је остао лежећи, а после је устао, видео врата отворена, отишао и убио Фјодора Павловича...

- Ама зашто, зашто?

- Па добио афекат. Када га је Дмитриј Фјодорович ударио по глави, он се пренуо и добио афекат, и онда отишао и убио човека. А што вели да није убио, он се можда и не сећа. Само видите ли: боље, далеко ће бити боље ако га је Дмитриј Фјодорович убио. А тако је и било, иако сам рекла даје Григориј, но јамачно је

Дмитриј Фјодорович, и тако је далеко, далеко боље! Ах, није стога боље што је син убио оца, то не одобравам, деца, напротив, треба да поштују родитеље, него је ипак боље ако је он, стога што ви тада немате зашто да плачете, јер је он убио оца не знајући за себе, или, боље рећи, знајући све, али не знајући како се то са њим десило. Нека му опросте; то је тако хумано, и нека се види благодет нових судова, ја то нисам знала, а кажу да је то већ одавно тако, а кад сам јуче дознала, то ме је тако запрепастило да сам одмах хтела по вас послати, а после, ако му опросте, одмах ћемо га из суда довести к мени на ручак, ја ћу позвати познанике, па ћемо пити у здравље нових судова. Ја не мислим да је он опасан, а осим тога, позваћу врло много гостију, тако да бисмо га увек могли извести напоље ако би што хтео учинити, а после, он може негде у другом граду бити мировни судија, или шта било, јер они који су претрпели несрећу суде боље од свију. А што је главно, ко данас није у афекту, ви, ја, сви смо у афекту, и колико има примера: седи човек, пева романсу, наједном му се нешто није допало, потегло пиштољ и убио кога му драго, а после му се све прашта. Ја сам то недавно читала, и сви доктори то потврђују. Доктори сад потврђују, све потврђују. Молим вас, моја *Lise* је у афекту, ја сам још јуче због ње плакала, и прекјуче сам плакала, а данас се сетих да је то код ње просто афекат. Ох, *Lise* ме тако жалости! Ја мислим да је она сасвим полудела. Што ли вас је позвала? Је ли она вас позвала или сте сами к њој дошли?

- Да, она ме је звала, и ја ћу сад одмах к њој - устаде одлучно Аљоша.

- Ах, мили, мили Алексеју Фјодоровичу, ту баш можда и јесте оно што је најглавније - викну госпођа Хохлакова, заплакавши наједаред. - Види бог да вам ја искрено поверавам *Lise*, и не мари ништа што вас је она кришом од матере позвала. А Ивану Фјодоровичу, вашем брату, извинићете ме, не могу тако мирне душе поверити кћер своју, премда га и даље сматрам за витешког младића. Замислите, наједаред се показало да је он био код Лизе, а ја ништа нисам знала.

- Како? Шта? Кад? - зграну се Аљоша. Не хтеде више да седне, али је слушао стојећи.

- Испричаћу вам, можда сам вас зато и позвала, ја сад већ и не знам зашто сам вас управо звала. Ево шта: Иван Фјодорович био је код мене свега двапут по свом повратку из Москве, први пут је дошао као познаник, да ми направи посету, а други пут, то беше недавно, Катја је била овде па је он свратио сазнавши да је она код мене. Ја, наравно, нисам очекивала од њега честе посете, знајући да он сад ионако има много брига; *vous comprenez, cette affaire et la mort terrible de votre papa*⁴⁶ али наједаред дознајем да је опет долазио, само не мени, него Лизи, и то пре једно шест дана, дошао, поседео пет минута, па отишао. А дознала сам за то читава три дана доцније, од Глафире, тако да ме је то фрапирало. Одмах зовем *Lise*, а она се смеје: „Он је" - вели - „мислио да ви спавате, па је свратио до мене да пита како ваше здравље." Наравно, тако је и било. Само *Lise, Lise*, о, боже, како ме она жалости! Замислите, наједаред једне ноћи - пре четири дана, одмах после ваше последње посете - наједаред, ноћу, она добије напад, вика, цика, хистерија! А што ја никад немам хистеричне нападе? Затим, сутрадан, опет напад, а после и трећи дан, и јуче, и ето јуче тај афекат. Она узме наједаред да ми виче: „Ја мрзим Ивана Фјодоровича, захтевам да га више не примате, да му ускратите долазак у нашу кућу!" Ја се сва избекумим кад чух нешто тако неочекивано, и примећујем

⁴⁶ Ви разумете: тај догађај, и страшна смрт вашег тате.

јој: - Зашто бих ускратила долазак у моју кућу тако честитом младом човеку и при том тако ученом и толико несрећном, јер ипак сви ти догађаји - то је несрећа, а не срећа, је л' те? А она се наједаред закикота на моје речи и тако, знате, увредљиво. Но мени је мило, мислим у себи, што сам је насмејала, и напади ће сад проћи, тим пре што сам и сама хтела да ускратим долазак Ивану Фјодоровичу због његових чудних посета без мог пристанка и да тражим објашњење. Али наједаред, јутрос Лиза се пробуди и разљути на Јулију, и, замислите, ударила ју је руком по лицу. То је монструозно, ја сам са својим служавкама на *ви*. А после једног сата, она грли и љуби Јулији ноге. А мени посла да ми кажу да ми никако неће доћи, нити ће одсад долазити, а кад сам се ја сама дигла к њој, она полете к мени и поче ме љубити и плакати и, љубећи ме, просто ме изгурала напоље, не говорећи ни речи, те тако ништа и не дознадох. А сад, мили Алексеју Фјодоровичу, у вас су положене све моје наде и, наравно, судбина целог мог живота у вашим је рукама. Ја вас молим да одете до Лизе, да дознате од ње све, како то само ви једини умете извести, па да дођете да испричате мени, мајци, јер, ви разумете, ја ћу умрети, просто ћу умрети ако се све то продужи, или ћу побећи из куће. Више не могу, ја имам стрпљења, али ја га могу изгубити, а тада... тада ће наступити страхоте. Ах, боже мој, једваједаред и ви, Пјотре Иљичу! - викну госпођа Хохлакова, сва засијавши кад опази где улази Пјотр Иљич Перхотин. - Закаснили сте, закаснили сте! Дакле, шта је, седите, говорите, решавајте судбину, дакле, шта вели адвокат? А куд ћете ви, Алексеју Фјодоровичу?

- Ја ћу до Лизе.

- Ах, да! И нећете заборавити, нећете заборавити што сам вас молила? Ту се сад одлучује о судбини, о судбини!

- Наравно, нећу заборавити, ако само буде могућно... али сам у толиком закашњењу - промрмља Аљоша, узмичући што брже.

- Не, зацело, зацело дођите, а не „ако буде могућно“, иначе ћу умрети! - викну за њим госпођа Хохлакова, но Аљоша је већ изишао из собе.

III

МАЛИ ЗЛОДУХ

Ушавши к Лизи, он је затече где упола лежи у наслоњачи у којој су је возили док још није могла ходати. Она се не покрену њему у сусрет, али њен пажљиви и оштри поглед чисто се упи у њега. Поглед јој беше мало зажарен, лице бледожуто. Аљоша се запрепасти кад виде како се изменила за три дана, чак је и омршавела. Она му не пружи руку. Он се сам дотаче њених танких, дугих прстића, који су непомично лежали на хаљини, затим ћутке седе према њој.

- Ја знам да ви журите у затвор - оштро проговори Лиза - а мама вас је два сата задржала, причала вам о мени и о Јулији.

- Откуд ви то знате?

- Прислушкивала сам. Што сте се тако загледали у мене? Хоћу да прислушкујем, и прислушкујем, ничега ту нема рђавог. За опроштај не молим.

- Ви сте због нечега нерасположени?

- Напротив, врло сам радосна. Баш сад сам већ по тридесети пут размишљала: како је добро што сам вас одбила, те нећу бити ваша жена. Ви нисте за мужа: јер, рецимо, ја пођем за вас, па вам тек наједаред дам писамце да га однесете ономе кога заволим после вас, ви узмете и неизоставно однесете и још одговор донесете. И четрдесет година ће вам бити, а још једнако ћете таква моја писма носити.

Она се наједаред засмеја.

- У вама има нечег злог, и у исти мах нечег простодушног - насмеши се Аљоша.

- Простодушно је у томе што се од вас не стидим. И не само да се не стидим него и нећу да се стидим баш пред вама, баш од вас. Аљоша, зашто ја вас не поштујем? Ја вас врло волим, али вас не поштујем. Кад бих вас поштовала, не бих говорила овако не стидећи се, зар није тако?

- Тако је.

- А верујете ли да се ја вас не стидим?

- Не, не верујем.

Лиза се опет нервозно засмеја; говорила је ужурбано, брзо.

- Ја сам вашем брату Дмитрију Фјодоровичу послала слаткиша у затвор. Аљоша, знате ли ви како сте лепа! Ја ћу вас страшно волети зато што сте ми тако брзо допустили да вас не волим.

- Зашто сте ме данас звали, *Lise*?

- Хтела сам да вам саопштим једну своју жељу. Ја хоћу да ме неко мучи, да се ожени мноме, а после да ме намучи, да ме обмане, да ме остави и оде. Нећу да будем срећна!

- Заволели сте неред?

- Ах, ја хоћу неред. Све бих хтела да запалим кућу. Замишљам: како ћу је крадом запалити, неизоставно крадом. Они је гасе, а она гори. А ја знам, па ћутим. Ах, глупости! И како је досадно!

Она мрзовољно одмахну руком.

- У богатству живите - тихо проговори Аљоша.

- А шта, је ли боље бити сиромашан?

- Боље.

- То вам је ваш покојни монах напричао. То није истина. Ја пристајем да будем богата, а сви други сироти, ја слаткише да једем, скоруп да пијем, а онима не дајем. Ах, не говорите, не говорите ништа (стаде одмахивати руком, премда Аљоша ни уста није отворио), ви сте мени и пре све то говорили, све ја то напамет знам. Досадно. Ако будем сирота, ја ћу неког убити - а ако будем и богата, опет ћу можда неког убити - зашто тек онако да седим. А знате, ја бих да жњем, раж да

жњем. Ја ћу за вас поћи, а ви постаните сељак, прави сељак; па да имамо ждребе, хоћете ли? Ви познајете Калганова.

- Познајем.

- Он непрестано иде унаоколо и сањари. Вели: што да се живи истинским животом, боље је сањарити. Јер сањарећи може се дочарати све што је највеселије, а живети је досадно. А овамо ће се ускоро оженити, и мени је већ изјављивао љубав. Умете ли ви да терате чигру?

- Умем.

- Е па, ето, он вам је као чигра: треба је само завртети и пустити, па шибати, шибати, шибати бичем: удаћу се за њега, па ћу га целог века тако пуштати. Вас није стид са мном седети?

- Није.

- Ви се страшно љутите што ја не говорим о светом. Ја нећу да будем светица. Шта ће учинити на оном свету за највећи грех? Вама то мора да буде тачно познато.

- Бог ће осудити - пажљиво се загледа у њу Аљоша.

- Е, то ја и хоћу. Ја да дођем, да ме осуде, па да им се свима у очи смејем. Страшно ми се хоће да запалим кућу, Аљоша, нашу кућу, а ви мени, канда, још увек не верујете?

- А што? Има чак деце, деце од дванаест година, која веома желе да нешто запале, и заиста пале. То је као нека болест.

- Није истина, није истина, нека има такве деце, али ја не говорим о том.

- Ви зло узимате за добро: то је тренутна криза, томе је можда ваша пређашња болест крива.

- А ви мене ипак презирете? Ја просто нећу да чиним добро, хоћу да чиним зло, нема ту никакве болести.

- А што да чините зло?

- Да нигде ништа не остане! Ах, како би то било добро кад нигде ништа не би остало! Знате, Аљоша, ја неки пут мислим да починим страшно много зла и свачег рђавог, и дуго да крадом чиним зло, док наједаред сви не дознају. Сви ће се скупити око мене, и показивати прстом на мене, а ја ћу их све гледати. То је врло пријатно. Зашто је то тако пријатно, Аљоша?

- Тако. Потреба да згазите ма шта добро, или, као што сте рекли, да запалите. И то бива.

- Али, ја не само да сам говорила, ја ћу то и учинити.

- Верујем.

- Ах, како вас волим зато што кажете: верујем. И ви никако, никако не лажете. А можда мислите да вам ја све то намерно причам, да бих вас задиркивала?

- Не, не мислим... премда, ви можда мало имате и такву потребу.

- Да, имам је мало. Никада пред вама нећу слагати рече она а у очима јој севну некакав пламичак.

Аљошу понајвише запрепасти њена озбиљност: ни сенке смеха или шале није сад било на њеном лицу, мада је раније веселост и шала нису напуштали ни у „најозбиљнијим“ њеним тренуцима.

- Има тренутака кад људи воле злочинство - замишљено рече Аљоша.

- Да, да! Ви сте моју мисао исказали, воле, сви воле, и увек воле, а не само „у тренуцима“. Знате, што се тога тиче, сви као да су се договорили да лажу, и од тога доба сви лажу. Сви говоре да мрзе оно што је рђаво, а у себи га сви воле.

- А ви још увек, као и пре, читате рђаве књиге?

- Читам. Мама чита и крије под јастук, а ја крадем.

- Како вас није срамота да себе упропашћујете?

- Хоћу да се упропашћујем. Ето, има овде један дечак, он је између шина лежао док су над њим вагони јурили. Благо њему! Чујте, вашем брату сад суде зато што је оца убио, и свима је мило што је оца убио.

- Мило им је што је оца убио?

- Мило, свима је мило! Сви кажу да је то страшно, али у души им је веома мило. Мени првој је мило!

- У вашим речима увек има нешто истине - проговори тихо Аљоша.

- Ах, какве су у вас мисли! - цикну одушевљено Лиза. - Па још у монаха! Нећете поверовати колико вас ја поштујем, Аљоша, зато што никад не лажете. Ах, да вам испричам један свој смешан сан: ја неки пут сањам ђаволе, као ноћ је, ја сам у својој собици, са цвећем, и наједаред свуда ђаволи, по свим угловима, и под столом, и врата отварају, а тамо иза врата их је читава гомила, хоће да уђу да ме зграбе. И већ ми прилазе, већ ме хватају. И ја се наједаред прекрстим, а они сви - устукну, боје се, али не одлазе сасвим, него код врата стоје и по угловима и чекају. Наједаред ме спопадне жеља да почнем наглас бога грдити, и станем да грдим, а они опет у гомили на мене, обрадују се и већ ме опет хватају, тада се ја опет прекрстим - а они сви натраг. Страшно весело, све ми се срце стеже.

- И ја сам сањао такав исти сан - наједаред рече Аљоша.

- Збиља! - викну Лиза зачуђено. - Чујте, Аљоша, немојте се смејати, то је страшно важно: зар је могућно да две разне особе имају један исти сан?

- Ваљда је могућно.

- Аљоша, кажем вам, ово је страшно важно - настави Лиза већ обузета некаквим необичним чуђењем. - Није сан важан, него што сте ви могли сањати исти сан као и ја. Ви ме никад не лажете, па немојте лагати ни сада: је ли то истина? Ви се не шалите?

- Истина је.

Лиза је због нечег била страховито запрепашћена и за тренутак је ућутала.

- Аљоша, дођите ми, дођите ми чешће - проговори она наједаред молећивим гласом.

- Ја ћу вам увек, целог живота долазити - одлучно одговори Аљоша.

- Јер ја само вама то говорим - поче Лиза. - Само себи то говорим, и још вама. Једино вама на целом свету. И вама говорим још радије неголи себи самој. И вас се нимало не стидим. Аљоша, је ли истина да Јевреји о Ускрсу децу краду и кољу?

- Не знам.

- Имам једну књигу, читала сам о некаквом суду, и како је Јеврејин једном четворогодишњем малишану прво све прсте посекао на обема ручицама, а после га распео на зиду, закуцао клиновима и распео, а после је на суду рекао да је малишан умро брзо, после четири сата. Како брзо! Каже: јаукао, једнако јаукао, а онај стајао и уживао, гледајући га. То је лепо!

- Лепо?

- Лепо. Ја неки пут мислим да сам ја сама дечака распела. Он виси и јауче, а ја ћу сести пред њега и јести компот од ананаса. Много волим компот од ананаса. Волите ли га и ви?

Аљоша је ћутао и гледао у њу. Њено бледожуто лице наједном се унакази, очи јој засијаше.

- Знате, кад сам оно о том Јеврејину прочитала, сву сам се ноћ тресла у сузама. Замишљам како дете виче и јауче (јер четворогодишњи малишани већ разумеју), а она мисао о компоту никако ми не иде из главе. Ујутру послах писмо једном човеку, да *неизоставно дође* к мени. Он дође, ја му испричах то о детету и о компоту, *све* му испричах, *све*, и рекох да „је то лепо“. Он се наједном засмеја и рече да је то збиља лепо. Затим устаде и оде. Свега је пет минута седео. Да ли ме је презирао, шта мислите? Говорите, говорите, Аљоша, да ли ме је презирао, или није? - исправи се она на канабету, севајући очима.

- Реците ми - проговори узбуђено Аљоша - јесте ли га ви сами позвали, тога човека?

- Сама.

- Писмо сте му послали.

- Писмо.

- Управо зато да га питате о томе детету?

- Не, никако не зато, никако. Али чим је ушао, ја га одмах за то запитих. Он одговори, насмеја се, устаде и оде.

- Тај је човек поштено с вама поступио - тихо проговори Аљоша.

- А презирао ме је? Смејао се?

- Не, зато што можда и он сам верује у компот од ананаса. И он је сада врло болестан, *Lise*.

- Да, верује! - севну очима Лиза.

- Он никога не презире - настави Аљоша. - Он само никоме не верује. А кад не верује, онда, наравно, и презире.

- Значи, и мене? Мене?

- И вас.

- То је добро - некако прошкргута Лиза. - Кад је изишао и засмејао се, ја осетих да је лепо бити презрен. И малишан са одсеченим прстима је лепо, и бити презрен је лепо...

И она се некако зло и као у ватри засмеја Аљоши у очи.

- Знате, Аљоша, знате, ја бих хтела... Аљоша, спасите ме! - скочи она наједном са канабета, полете к њему и снажно га обухвати рукама. - Спасите ме! - скоро јаукну она. - Зар ћу иком на свету казати ово што сам вама говорила? А ја

сам истину, истину, истину говорила! Ја ћу се убити, јер ми је све гадно! Ја нећу да живим, јер ми је све гадно! Мени је гадно, све гадно! Аљоша, зашто ви мене баш нимало не волите? - заврши као ван себе.

- Ја вас волим! - ватрено одговори он.

- А хоћете ли плакати за мном, хоћете ли? Хоћу.

- Не зато што нисам хтела да вам будем жена, него просто да плачете за мном, просто?

- Хоћу.

- Хвала вам! Мени су само ваше сузе потребне. Сви други нека ме муче, и нека ме згазе ногом, сви, сви, не искључујући *никога!* Јер ја не волим никога. Чујете ли, ни-ко-га! Напротив, мрзим! Идите, Аљоша, време је да идете брату! - откиде се она наједаред од њега.

- А како ћете ви остати? - скоро у страху изговори Аљоша.

- Идите брату док нису тамницу затворили, идите, ево вам шешир! Пољубите Митју, идите, идите!

И она скоро силом изгура Аљошу на врата. Овај је гледао са тужном недоумицом кад наједаред осети у својој десној руци писмо, мало писамце, чврсто савијено и запечаћено. Он погледа и у тренутку прочита адресу: „Ивану Фјодоровичу Карамазову“. Брзо погледа у Лизу. Лице њено дође скоро претеће.

- Предајте, свакако предајте! - заповедила је она као ван себе, сва се тресући - данас, одмах. Иначе ћу се отровати! Зато сам вас и звала!

И брзо залупи врата. Шкљоцну брава. Аљоша метну писмо у цеп и пође право ка степеницама, не свраћајући госпођи Хохлаковој, чак и заборавивши на њу. А Лиза, тек што се Аљоша удаљи, окрену браву, одшкрину мало врата, стави прст у узани отвор и, залупивши врата из све снаге, пригњечи га. После десетак секунди, ослободивши руку, она тихо, полагаано оде до своје наслоњаче, седе, сва се исправи, и стаде укоченим погледом да гледа у свој поцрнели прст и у крв која је пробила испод нокта. Усне су јој дрхтале, и она је брзо, брзо шапутала за себе:

- Подла, подла, подла, подла!

IV

ХИМНА И ТАЈНА

Било је већ сасвим касно (новембарски дан је и иначе кратак) кад Аљоша зазвони на тамничкој капији. Почело је да се смркава. Но Аљоша је знао да ће га пустити Митји без икаквих препрека. Све је то код нас, у нашој варошици, као и свуда. С почетка, наравно, по завршетку целе претходне истраге, приступ до

Митје ради виђења са родбином и с неким другим лицима био је скопчан с неким неопходним формалностима, доцније, међутим, формалности није да су попустиле, али су се, бар за неке личности које су долазиле Митји, некако усталили изузеци сами од себе. И то у толикој мери да су се понеки пут састанци са затвореником у за то одређеној соби одржавали скоро у четири ока. Уосталом, таквих лица било је сасвим мало: само Грушењка, Аљоша и Ракитин. Грушењки је особито био наклоњен сам управник полиције Михаил Макарович. Старца је још непрестано тиштало оно његово издирање на њу у Мокром. А дознавши сву суштину ствари, он сасвим измени своје мишљење о њој. И, чудно; премда је чврсто био убеђен да је Митја извршио злочин, ипак је, откако је Митја доспео у затвор, некако све блаже гледао на њега: „Можда је човек био и добра срца, а ето пропаде, као нико његов, због пијанства и неуредности!" Наместо пређашњег ужаса, појавило се у његовом срцу некакво сажаљење, што се тиче Аљоше, њега је управник веома волео и одавно познавао, а Ракитин, који се после навадио те је веома често долазио затворенику, био је један од најближих познаника „управникових госпођица", како их је он називао, и сваки дан је седео у њиховој кући. А код надзорника тамнице, добродушног старца, премда ревностног чиновника, он је био домаћи учитељ. Аљоша је, пак, био нарочити и давнашњи познаник и надзорников, а надзорник је волео да разговара са њим о „премудрости". Ивана Фјодоровича, на пример, старац не да је поштовао, него га се чак и прибојавао, а понајвише његовог умовања, премда је и сам био велики филозоф, наравно „дошавши до тога својом сопственом памећу". Но према Аљоши је гајио некакву непоколебљиву наклоност. Последњу годину дана старац се беше бацио на апокрифна јеванђеља и сваки час је своје утиске саопштавао свом младом пријатељу. Пре је чак одлазио к њему у манастир и беседио с њим и са јеромонасима по читаве сате. Укратко, кад би Аљоша и закаснио у тамницу, требало је само да оде надзорнику, и ствар би се увек уредила. Осим тога, на Аљошу су у тамници били навикли сви, до последњег чувара. Стража, наравно, није сметала, само ако је ту била дозвола од старије власти. Митја је, кад би га позвали, увек силазио из своје собице на место одређено за састанке. Ушавши у собу, Аљоша се судари са Ракитином, који је већ одлазио од Митје. Обојица су гласно говорили. Митја се, испраћајући га, нечем врло смејао, а Ракитин као да је гунђао. Ракитин, нарочито у последње време, није волео да се састаје са Аљошом, готово није ни говорио с њим, једва му се чак и јављао. Опазивши сад Аљошу где улази, он нарочито намршти обрве и скрену поглед у страну, као да је сав заузет закопчавањем свог широког зимског капута са јаком од крзна. Затим одмах узе тражити свој кишобран.

- Да што своје не заборавим - промрмља он, тек да нешто рекне.

- Пази да што туђе не заборавиш! - нашали се Митја, и одмах се сам насмеја својој досетки. Ракитин у тренутку плану.

- Ти то саветуј својим Карамазовима, спахијским изродима, а не Ракитину! - викну он и сав се затресе од љутње.

- Шта ти је? Ја сам се само нашалио! - рече Митја. - Их, до ђавола! Ето, сви су такви - обрати се он Аљоши, показујући покретом главе на Ракитина, који је брзо одлазио; - све досад је седео, смејао се и био весео, а сад наједаред плануо! Теби чак ни главом климнуо није, мора да сте се нешто много завадили. А што ти

тако доцкан? Не да сам те чекао, него сам чезнуо за тобом цело јутро. Него свеједно. Накнадићемо.

- Што се он навадио па ти тако често долази? Да се ниси спријатељио с њим?
- запита Аљоша показујући главом према вратима на која је изишао Ракитин.

- С Михаилом се спријатељио? Не, нисам баш много. А и нашто, он је свиња! Сматра да сам ја... подлац. А и шалу не разумеју ти људи - то је код њих главна црта. Никад ти они неће разумети шалу. Суви су у души, празни и суви, баш као кад сам оно ја прилазио тамници и гледао тамничке зидове. Али паметан је човек, паметан. Е, Алексеју, оде мени глава!

Он седе на клупу и посади Аљошу до себе.

- Да, сутра је суђење. А зар баш нимало наде немаш, брате? - изговори Аљоша бојажљиво.

- О чему ти то говориш? - некако га неодређено погледа Митја - ах, о суђењу! Ма, ђаво да га носи! Ја и ти смо досад све о будалаштинама говорили, све о том суђењу, а о најглавнијем смо ћутали. Да, сутра је суђење, али ја нисам због суда казао да ми оде глава. Главу нисам изгубио, али оно што је било у глави, то сам изгубио, што ме гледаш са таквим критичким изразом?

- О чему, Митја, говориш?

- Идеје, идеје, ето о чему! Етика. А шта је то етика?

- Етика? - зачуди се Аљоша.

- Да, је ли то нека наука, шта ли је?

- Да, постоји таква наука... само... ја, признајем, ја ти не могу објаснити каква је то наука.

- Ракитин зна. Много зна Ракитин, ђаво да га носи! Тај неће отићи у монахе. Spreма се да иде у Петроград. Тамо ће, вели, писати критике, али са племенитом тенденцијом. Па, можда ће бити од користи и направити каријеру. Ух, мајстори су ти људи за каријеру! Него, до ђавола са етиком. Дакле, ја сам пропао, Алексеју, ја, божји човече! Тебе волим више него све друге. Задрхти ми срце кад те погледам, ето! А какав је то био Карл Бернар?

- Карл Бернар? - зачуди се опет Аљоша.

- Не, није Карл, чекај, погрешно сам: Клод Бернар. Шта је то? Хемија, шта ли?

- То мора да је неки научник - одговори Аљоша - само, признајем ти, ни о њему ти много нећу умети да кажем. Чуо сам да је научник, а какав - то не знам.

- Е, па ђаво нека га носи, не знам ни ја - опсова Митја. - По свој прилици неки подлац, а сви су они подлаци. А Ракитин ће испливати на површину, Ракитин ће се кроз оволишну рупицу провући, јер и он ти је Бернар. Ух, Бернари! Много ли их се накотило!

- Ама шта је теби? - упорно га је питао Аљоша.

- Он хоће о мени, о мом суђењу, чланак да напише, и тиме у литератури своју улогу да отпочне, због тога ми и долази, тако ми је сам објашњавао. Хоће нешто са тенденцијом: „није" - вели - „могао да не убије, упропастила га средина", и тако даље, објашњавао ми је. Тај његов чланак ће, вели, бити са неким присенком социјализма. Уосталом, ђаво да га носи! - ако је с присенком, нек буде с присенком, мени је свеједно. Брата Ивана не воли, мрзи га, а ни тебе не мари. А

ја га, ето, не терам, јер је човек паметан. Међутим, много се размеће. Малочас сам му говорио: „Карамазови нису подлаци, него филозофи, јер су сви прави руски људи филозофи, а ти, макар што си учио школе, ниси филозоф, ти си простак." Смеје се, онако пакосно. А ја њему: *de mislibus non est diputadum*, је ли добра досетка? Тако сам, бар и ја доспео у класицизам - засмеја се наједаред Митја.

- А што си пропао? Шта оно малочас рече? - прекиде га Аљоша.

- Што сам пропао? Хм! У самој ствари... ако се све у целини узме - жао ми је бога, ето зашто!

- Како ти је то бога жао?

- Замисли само: тамо у живцима, у глави, то јест у мозгу су ти живци... (и ђаво нека их носи!) постоје тако некакви репићи, то живци имају репиће, е, па чим они задрхте... то јест, видиш, ја погледам нешто очима, ево овако, а они задрхте, ти репићи... а кад задрхте, јавља се слика, и не јавља се одмах, мора некакав тренутак, секунд некакав да прође и јавља се, бајаги, такав моменат, то јест није моменат - ђаво да га носи, моменат - него слика, то јест предмет, или догађај, сам ће ђаво знати - ето зашто посматрам, а после мислим... зато што су ти репићи, а никако не зато што имам душу и што сам не знам каква слика и прилика, све су то глупости. То ми је, брате, Михаил колико јуче објашњавао, и као да ме нешто опекао. Величанствена ти је, Аљоша, та наука! Нови ће људи настати, то ја разумем... Али ми је ипак жао бога!

- Па и то је лепо - рече Аљоша.

- То што ми је бога жао? Хемија, брате, хемија! Немате куд, ваша преподобности, склоните се мало - хемија иде! А не воли бога тај Ракитин, ух, заиста га не воли! То им је свима најосетљивије место! Али га крију. Лажу. Претварају се. „Па шта, хоћеш ли такве мисли износити у критици?" - питам га ја. „Хја, јавно ми то неће допустити" - вели он. Смеје се. „А, шта онда?" - питам ја „шта је после тога са човеком? Без бога и будућег живота? То значи да је сад све допуштено, све се може радити?" - „Па зар ти то ниси знао?" - вели он. Смеје се. „Паметан" - вели - „човек све може, паметан човек зна како се ракови лове; а ти си, ето, убио и пао у кљусу, и у затвору трунеш!" То он мени вели. Свиња од рођења! Ја сам такве пре - за врат па напоље, а сад их слушам. Јер говори и много паметних ствари. А паметно и пише. Пре недељу дана ми је један чланак почео читати, ја сам три реда нарочито исписао, чекај, ево их овде.

Митја брзо извади из цепа од прслука хартијицу и прочита:

„Да се реши то питање, преко је потребно, пре свега, своју личност супротставити својој стварности."

- Разумеш ли ти то?

- Не, не разумем - рече Аљоша.

Он се радознало загледа у Митју слушајући га.

- Ни ја не разумем. Мутно је и нејасно, али зато је паметно. „Сви" - вели - „сад тако пишу, јер таква ти је сад средина..." Средине се боје. И стихове пише, подлац, опевао ножицу Хохлакове, ха-ха-ха!

- Чуо сам - рече Аљоша.

- Зар си чуо? А јеси ли песму...?

- Нисам.

- Ја је имам, ево, прочитаћу ти је. Ти и не знаш, нисам ти причао, то ти је читава прича. Обешењак. Пре три недеље паде му на памет да ме задиркује: „Ти си” - вели - „ето пао у клопку као будала, због три хиљаде, а ја ћу да макнем сто педесет хиљада, удовицом ћу се једном оженим и зидану ћу кућу у Петрограду купити.” И исприча ми како залуђује Хохлакову, а она ни као млада није била паметна, а сад у четрдесетим годинама сасвим је изгубила памет. „Да, сентиментална је” - вели - „и сувише, и с тим ћу јој и подићи. Оженићу се, у Петроград ћу је одвести, а тамо ћу почети издавати новине.” И нека му одвратна сладострасна пљувачка цури на уста - и не на Хохлакову, него на оних сто педесет хиљада. И уверио ме, уверио ме; непрестано ми долази, сваки дан: попушта, вели. Сав сија од радости. А сад га, ето, наједаред истерала: избио га из седла Пјотр Иљич Перхотин, јуначина! Просто бих изљубио ону будалу што га је отерала! А док је долазио к мени, саставио је ону песмицу. „Први пут” - вели - „руке каљам, песму пишем, да бих је занео, дакле, због корисне ствари. Кад придигнем капитал од те будале, после могу бити од грађанске користи.” Јер ти људи, ето, за сваку гадост нађу неко „грађанско оправдање”! „А ипак сам” - вели - „написао песму боље од твог Пушкина, јер сам и у шаљиву песму умео да уплетем грађанску тугу.” А што вели за Пушкина - то разумем. Јер ако је збиља био даровит човек, а само је ножице описивао! И још како се поносио својим песмицама! Ех, што ти је тај свет заљубљен у себе! „За оздрављење болесне ножице, мога предмета”, такав је наслов измислио - ђаволски човек!

И каква је та ножица,
ножица што малко отече!
Доктори јој долазе, и лече,
завијају је и сакате.

Не тугујем због ножица ја –
ето, Пушкин нек их опева:
него ми је жао главе,
што не схвата идеале.

Схватала већ помало,
ал' ножица све поквари!
Да хоће ножица да оздрави,
да би главица могла да схвати.

Свиња, права свиња, а како му је, ниткову, то вешто пошло за руком! И збиља уплете „грађанску” идеју! А како се разљутио кад га је отерала. Све је шкргутао зубима.

- Он јој се већ осветио - рече Аљоша. - Написао о Хохлаковој допис у новине. И Аљоша му на брзу руку исприча допис у листу „Гласови”.

- То је он, он! - потврди Митја намрштивши се - то је он! Ти дописи... јер ја знам... то јест, колико је подлости већ било написано о Груши, на пример!... Па о оној Катји... Хм!

Он се забринуто усхода по соби.

- Брате, не могу дуго код тебе остати - рече Аљоша, поћутавши. - Сутра је страшан, велики дан за тебе: божји ће се суд над тобом извршити... и ја се чудим што ти ходаш, говориш богзна о чему, уместо о главној ствари...

- Не, немој се чудити - ватрено га прекиде Митја. Ваљда ћу о оном смрадном псу говорити? О убици! Доста смо ја и ти о томе разговарали. Нећу више да говорим о смрадном, сину Смрадне! Њега ће бог убити, ето видећеш, ћути!

Он онако узбуђен приђе Аљоши па га наједаред пољуби. Очи му се зажарише.

- Ракитин то не разуме - поче он, сав као у неком усхићењу - а ти, ти све разумеш. Зато сам и чезнуо да ми дођеш. Видиш, ја сам ти одавно хтео штошта да кажем, овде међу овим изгребаним зидовима, али сам ћутао о најважнијем: све некако као да време још није дошло. А сад сам дочекао последњи дан, да сву душу пред тебе излијем. Брате, ја сам у себи за ова два последња месеца новог човека осетио, васкрсао је у мени нови човек! Био је затворен у мени, али се никада не би јавио да не беше овог фомовитог потреса. Страшно! И шта ме се тиче што ћу у рудницима двадесет година будаком руду копати - ништа се ја тога не бојим - друго је сад мени страшно: да ми не измакне тај васкрсли човек! Ја могу наћи и тамо, у рудницима, под земљом, поред мене, у таквом истом робијашу и убици, људско срце, и спријатељити се с њим, јер и тамо се може живети и волети, и трпети! Могућно је препородити и васкрснути у том робијашучовеку замрло срце, могућно је лебдети над њим годинама и, напослетку, избавити из понора на светлост већ узвишену душу, патничку свест, препородити анђела, васкрснути хероја! А таквих има много, њих има стотинама, и сви смо ми за њих криви! Зашто је мени дошло на сан „детенце" у онаквом тренутку? „Зашто је тако јадно оно детенце?" То ми је било пророштво у оном тренутку! Због тога „детенцета" ја ћу и да пођем на робију. Јер смо сви за све криви. За свако „детенце", јер има мале деце и велике деце. Сви су - „детенце". За све ћу ја да пођем, јер мора неко и за све поћи. Ја нисам убио оца, али морам поћи. Примам! Мени је све то овде пало на памет... ето, међу овим изгребаним зидовима. А њих има много, њих има тамо стотинама подземних, са будацама у рукама. О да, ми ћемо бити у ланцима, и неће бити слободе, али у великој тузи нашој ћемо наново васкрснути у радост, без које човек не може живети, а бог мора постојати, јер бог даје радост, то је његова привилегија, велика... Господе, нека се истопи човек у молитви! Како бих ја био тамо под земљом без бога? Лаже Ракитин: ако бога са земље отерају, ми ћемо га под земљом наћи! Робијаш без бога не може опстати, њему је без бога теже него неробијашу! И тада ћемо ми, подземни људи, запевати из недара земљиних трагичну химну богу, у кога је радост! Да живи бог и његова радост! Волим га.

Митја се, говорећи своју необичну беседу, скоро гушио. Побледео је, усне су му подрхтавале, а из очију му потекоше сузе.

- Не, живот је пун, живот је и под земљом! - поче он опет. - Ти нећеш веровати, Алексеју, како ја сад желим да живим, каква се у мени жудња да постојим и да сазнајем родила баш у овим изгребеним зидовима! Ракитин то не разуме, њему само да је кућу да сазида и кирајције да добије, али ја сам чекао

тебе. А шта је патња? Ја се ње не бојим, па макар била неизмерна. Сад се не бојим, а пре сам се бојао. Знаш, ја можда нећу ни одговарати на суђењу... И, чини ми се, у мени сад има толико те снаге да ћу све савладати, све патње, само да могу себи сваког тренутка рећи: ја јесам! У хиљаду мука - ја јесам, сав се грчим у мукама - али јесам! У клопци сам, али постојим, сунце видим, а ако сунце и не видим, знам да оно постоји. А знати да сунце постоји - то је већ цео живот. Аљоша, херувиме мој, мене убијају разне филозофије, ђаво да их носи! Брат Иван...

- Шта брат Иван? - прекиде га Аљоша, али Митја не чу.

- Видиш, ја раније, пре свих ових, нисам имао никаквих сумња, али све се то крило у мени. Можда баш зато што су у мени превирале непознате идеје, ја сам и пијанчио, и тукао се, и беснео. Тукао сам се да их умирим, да их угушим. Брат Иван је сфинга, ћути, само ћути. А мене бог мучи. То ме само и мучи. А шта ћемо ако њега нема? Шта онда ако је Ракитин право казао да је то идеја вештачки створена у човечанству? Тада, ако њега нема, онда је човек господар земље и васионе. Дивота! Само, како ће човек бити добар без бога? Питање! Ја све о томе. Јер кога ће он тада волети, исти тај човек? Коме ће бити благодаран, коме ће химну певати? Ракитин се смеје. Ракитин вели да се може волети човечанство и без бога. Е, само један слинави смрчак може тврдити тако нешто, а ја не могу да разумем. Лако је Ракитину живети: „Ти” - каже он мени данас - „боље да се заузмеш за проширење грађанских права човекових, или макар за то да се не повиси цена говеђем месу; тиме ћеш простије и ближе показати љубав човечанству него филозофијама.” А ја му на то одвратих: „А ти ћеш” - рекох - „без бога, још и набити цену говедини, само ако ти се да прилика, и зарадићеш рубљу на копјежку.” Разљутио се. Јер шта је врлина? Одговарај ти мени, Алексеју. Ја имам једну врлину, а Кинез другу - значи, то је ствар релативна. Зар није тако? Или можда није релативна? Подмукло питање! Нећеш се ваљда насмејати ако ти кажем да две ноћи нисам спавао због тога. И сад се само чудим како то људи живе, а о томе не мисле. Таштина! Иван нема бога. Он има идеју. Изван мојих размера. Но он ћути. Ја мислим да је он слободни зидар. Питао сам га - ћути. На његовом сам извору хтео водице пити - он ћути. Само је једном једну речцу казао.

- Шта је казао? - журно прихвати Аљоша.

- Ја му рекох: па онда је све допуштено, ако је тако? Он се намргоди: „Фјодор Павлович” - вели - „татица наш, био је прасе, али је мислио правилно.” Ето шта је извалио. Само ми толико рече. То је ипак јасније од Ракитина.

- Да - горко потврди Аљоша. - А кад је он то код тебе био?

- О томе после, а сад друго. Ја ти о Ивану нисам говорио досад скоро ништа. Одлагао сам за крај. Кад се ова моја ствар овде заврши и кад изрекну пресуду, тада ћу ти понешто испричати, све ћу ти испричати. Има ту једна страшна ствар... А ти ћеш ми бити судија у тој ствари. А сад немој ни почињати о томе, сад тајац. Ето, ти говориш о сутрашњици, о суду, а верујеш ли ми, ја ништа не знам.

- Јеси ли говорио с тим адвокатом?

- Ах, адвокат! Све сам му казао. Фина хуља, престоничка, Бернар! Само, мени не верује ни мрве. Замисли, уверен је да сам ја оца убио - видим ја то. „Па што сте” - рекох - „онда дошли да ме браните?” Пљујем ја на њих. И доктора су добавили, хоће да ме прогласе за лудог. Нећу допустити! Катарина Ивановна хоће

своју дужност до краја да изврши. Упиње се! - Митја се горко насмехну. Мачка! Немилосрдно срце! А зна да сам тада у Мокром рекао за њу да је „великог гнева" жена! Казали су јој. Да, сведочења се намножила као песак морски! Григориј остаје при свом. Григориј је поштен, али будала. Много има људи поштених стога што су будале. То је мисао Ракитинова. Григориј ми је непријатељ. Неког ти је згодније имати међу непријатељима него међу пријатељима. Ја то велим за Катарину Ивановну. Бојим се, ох, бојим се да ће она на суду испричати како ми се онда поклонила дубоко, до земље, после оних четири хиљаде пет стотина! До краја! До краја ће све отплатити, последњи кадронт. Нећу њену жртву! Осрамотиће ме на суду! Некако ћу издржати. Иди к њој, Аљоша, замоли је да не говори о томе на суду. Не можеш? Ах, до врага, свеједно, издржаћу. А ње ми није жао. Сама све то хоће. Што је тражила, то ће и наћи. Ја ћу, Алексеју, своју реч казати. - Он се опет горко осмехну. - Само... само Груша, Груша, Господе! Зашто да она такву муку на себе сад прими? - узвикну он наједаред са сузама. - Убија ме Груша, помисао на њу ме убија! Она је малочас била код мене...

- Причала ми је. Данас се много љутила на тебе.

- Знаш. Ђаво да ме носи због моје нарави. Био сам љубоморан. Кад је полазила, покајао сам се, љубио сам је. За опроштај је нисам замолио.

- А што је ниси замолио? - ускликну Аљоша. Митја се наједном скоро весело засмеја.

- Бог нек те сачува, мили мој дечко, да ма кад од вољене жене за своју кривицу молиш опроштај! Нарочито, нарочито од вољене жене, ма колико пред њом био крив! Јер жена - то ти је, брате, ђаво би знао шта је, њих ја бар добро познајем! Покушај само пред њом признати своју кривицу, „крив сам" - реци - „опрости ми, извини": потећи ће читава бујица пребацивања! Нипошто ти она неће опростити одмах и просто, него ће те понизити као крпу, изређаће ти и оно што није било, све ће узети, ништа неће заборавити, још ће своје додати, и тек тада ће ти опростити. И то је још најбоља, најбоља међу њима! Последње што може састругаће ти, па ће ти све на главу натоварити - у њима се крије некакво стрводерство, у свима до последње, у тим анђелима без којих нам је немогућно живети! Видиш ли, драги мој, ја ћу ти отворено и просто рећи: сваки честит човек мора бити под папучом какве било жене. То ти је моје убеђење; не убеђење, него осећање. Мушкарац треба да је великодушан, и мушкараца то неће упрљати! Чак ни хероја неће упрљати, Цезара неће упрљати! Али за опроштај ипак немој молити, никад и ни за шта. Запамти правило: дао ти га је брат Митја, који просто пропаде због жена. Не, ја ћу своју погрешку пред Грушом боље некако друкчије поправити. Ја њу дубоко поштујем, Алексеју, дубоко поштујем! Али она то не види, не, све јој је мало љубави. И мучи ме, љубављу ме мучи. Шта је било оно пре! Пре су ме само оне инферналне обрине мучиле; а сад сам сву њену душу у своју примио и кроз њу и сам човек постао! Да ли ће нас хтети венчати? А без тога ћу умрети од љубоморе. Сваки дан ми се нешто у сну привиђа... шта ти је она говорила о мени?

Аљоша понови све данашње речи Грушењкине. Митја саслуша све пажљиво, много штошта приупита, и остаде задовољан.

- Дакле, не љути се што сам љубоморан? - ускликну он. - Права жена! „Ја и сама имам жестоко срце." Ух, волим такве жестоке, премда не трпим кад су

љубоморне, не трпим! Тући ћемо се. А волети - волећу је бескрајно. Да ли ће нас хтети венчати? Зар се робијаши могу венчати? Питање. А ја без ње живети не могу...

Митја мргодно прође неколико пута по соби. У соби се већ скоро сасвим смркло. Он се наједном страшно забрину.

- Дакле, тајна, вели, тајна? Држи да смо се нас троје против ње заверили, па је, вели, и Катја умешана? Не, Грушењка, није то. Ту си погрешила, онако глупо, женски погрешила! Ех, Аљоша, драги мој, сад свеједно. Поверићу ти нашу тајну.

Он се осврте на све стране, приђе сасвим близу Аљоши, који је стајао пред њим, и поче му шапутати са тајанственим изразом, премда их, у ствари, нико није могао чути: старац чувар дремао је у углу на клупи, а до војника на стражи ниједна реч не би могла допрети.

- Ја ћу ти сву нашу тајну поверити! - поче журно шапутати Митја. - Хтео сам ти је после поверити, зар бих се ја без тебе могао на нешто одлучити? Ти си ми све. Премда сам рекао да је Иван изнад нас, али ти си ми херувим. Само твоја одлука ће одлучити. Можда си ти тај виши човек, а не Иван. Видиш, ту је ствар савести, ствар више савести - тајна толико важна да ја сам не могу изићи с њом крај и све сам одложио док ти не дођеш. Но сад је ипак рано да се решава, треба чекати пресуду: кад пресуда буде изречена, тада ћеш ти решити судбину. Сад немој решавати; ја ћу ти ствар одмах казати, чућеш, али не решавај. Стој и ћути. Ја ти нећу све ни поверити. Ја ћу ти само замисао казати, без појединости, а ти ћути. Ни питања, ни прекора, пристајеш ли? Али, о Господе, твоје очи, шта ћу с њима, Аљоша? Бојим се: очи ће твоје казати одлуку, па макар ти и ћутао. Ух, бојим се! Аљоша, чуј: брат Иван ми предлаже да *бежим*. Појединости не казујем: све је предвиђено, све се може удеси ти. Ћути, не решавај. У Америку, са Грушом. Јер ја без Груше живети не могу! Да, а шта ако њу не пусте мени тамо? Зар се робијаши могу венчати? Брат Иван каже да не могу. А шта ћу ја без Груше тамо под земљом, са будаком? Ја ћу себи главу размрскати тим будаком! А с друге стране: савест? Јер то би значило - побегао од патње! Добио налог - одбацио налог, имао пред собом пут очишћења - окренуо се налевокруг. Иван вели да се у Америци, „са добрим наклоностима“, може више користити него под земљом. Знаш, али где ће се онда отпевати наша подземна химна? Шта ти је Америка, Америка је опет таштина! А мислим да је Америка и пуна подвала. Побегло од распећа! Ја зато теби говорим, Алексеју, што само ти то можеш разумети, и нико више, за друге су то глупости, бунцање, све то што сам ти о химни говорио. Казаће: полудео, или је будала. А ја нити сам полудео нити сам будала. Схвата то о химни и Иван, ух, схвата, али на то ништа не одговара, ћути. Химни не верује. Не говори, не говори; јер видим како гледаш: ти си већ одлучио! Не решавај, поштеди ме, ја без Груше живети не могу, причекај до суђења!

Митја доврши као ван себе. Држао је Аљошу обема рукама за рамена, и сав се упио у његове очи својим жудним зажареним погледом.

- Зар се робијаши могу венчати? - понови он трећи пут, гласом пуним молбе.

Аљоша је слушао са безмерним чуђењем, дубоко потресен.

- Реци ми једно - рече он - да ли Иван јако наваљује, и ко је то први измислио?

- Он, он је измислио, он наваљује! Никако ми није долазио, па тек наједном, пре недељу дана, дође, и одмах с тим поче. Страшно наваљује. Не моли, него заповеда. И не сумња да ћу га послушати, премда сам му ја све своје срце открио, као ово теби, а и о химни сам му говорио. Он ми је објаснио како ће се све удесити, све је податке покупио, но о томе после. Толико он то хоће да већ у хистеричну пада. А што је главно, новац: десет хиљада, вели, теби за бекство, а двадесет за Америку, за десет хиљада ћемо, вели, величанствено бекство да удесимо.

- И рекао ти је да мени никако не говориш о томе? запита га поново Аљоша.

- Ником на свету, а нарочито теби не: теби нипошто! Сигурно се боји да ћеш ти као савест стати преда ме. Не говори му да сам ти казао. Ух, не говори!

- Право велиш - рече Аљоша - то се не може одлучити пре судске пресуде. А после суда ћеш и сам одлучити; тада ћеш сам у себи новог човека наћи, па ће тај и одлучити.

- Новог човека, или Бернара, а тај ће одлучити бернардовски! Јер ја сам, канда, и сам презрени Бернар! горко се насмехну Митја.

- Ма, зар се ти, брате, баш никако, никако не надаш да ћеш се оправдати од оптужбе?

Митја грчевито подиже рамена и одречно махну главом.

- Аљоша, драги, време је да идеш! - наједном га пожуре он. - Надзорник је викао у дворишту, сад ће овамо. Код нас је ово већ доцкан, није ред. Загри ме што пре, пољуби, прекрсти ме, мили мој, прекрсти ме за сутрашњи страдалнички крст...

Они се загрише и пољубише.

- Иван ми - рече наједном Митја - предлаже да бежим, а овамо верује да сам убица!

Тужан осмех изби на његовим уснама.

- Питао си га: верује или не верује? - запита га Аљоша.

- Не, нисам га питао. Хтео сам да га питам, али не могах, нисам имао снаге. Свеједно, ја му и по очима видим. А сад збогом!

Пољубише се још једном на брзу руку, и Аљоша већ беше изишао, кад га Митја наједаред опет викну:

- Стани ту преда мном, ето овако.

И опет снажно ухвати Аљошу обема рукама за рамена. Лице његово наједаред сасвим побледе, тако да се то чак и у мраку могло запазити. Усне му се искривише, поглед му се упи у Аљошу.

- Аљоша, казуј ми потпуну истину, као пред Господом богом: верујеш ли ти да сам ја убица? Баш ти, да ли ти верујеш? Потпуну истину, не лажи! - викну Митја изван себе.

Аљоша се сав стресе, а кроз срце његово, он то осети, као да прође нешто оштро.

- Та шта говориш... - промуца он, као изгубљен.

- Праву истину, праву! Не лажи! - понови Митја.

- Ниједног тренутка нисам веровао да си ти убица! оте се уздрхталим гласом Аљоши из груди, и он подиже десну руку увис, као позивајући бога за сведока својини речима. Блаженство обасја у тренутку све лице Митјино.

- Хвала ти! - рече он отегнуто, као испуштајући ваздух из груди после несвести. - Сад си ме препородио... Хоћеш ли ми веровати: све сам се досад бојао да те запитам, баш тебе! А сад иди, иди! Дао си ми снаге за сутра, бог нека те благослови! Иди, и воли Ивана! - оте се још последња реч Митји.

Аљоша изиђе сав у сузама. Такав ступањ Митјине сумњичавости, такав ступањ његовог неповерења чак и према њему, према Аљоши - све то наједаред откри пред Аљошом такав понор безизлазне туге и очајања у души његовог несрећног брата, какав ни слутио није. Дубоко, бескрајно сажаљење га наједаред обузе и измучи га у трен ока. Прободено срце његово страшно га је болело. „Воли Ивана!" сети се наједном последњих Митјиних речи. Сад је и пошао Ивану. Још јутрос је требало да се види са њим. Иван га је мучио исто као и Митја, а сад, после састанка са Митјом, више него икад.

V

НИСИ ТИ, НИСИ ТИ!

Идући Ивану, морао је проћи поред куће у којој је становала Катарина Ивановна. Прозори беху осветљени. Он наједном стаде и одлучи се да уђе. Катарину Ивановну није видео већ више од недељу дана. Али сад му је пало на памет да је Иван у овом тренутку можда код ње, поготову уочи таквог дана. Зазвонивши и ушавши на степениште, слабо осветљено кинеским фењером, он угледа човека који је силазио одозго. Кад дође до њега, познаде у њему брата. Иван је, дакле, већ одлазио од Катарине Ивановне.

- Ах, то си само ти - рече суво Иван Фјодорович. Но, збогом. К њој идеш?

- Да.

- Не препоручујем ти, она је „у узбуђењу", и ти ћеш је још горе растројити.

- Не, не! - викну наједном један глас одозго са врата која су се у том тренутку отворила: - Алексеју Фјодоровичу, долазите ли од њега?

- Да, код њега сам био.

- Је ли вас послао да ми што кажете? Уђите, Аљоша! А и ви, Иване Фјодоровичу, неизоставно, неизоставно се вратите. Чу-је-те ли?

У Катјином гласу зазвуча тако заповедна нота да се Иван Фјодорович, заставши за тренутак, ипак одлучи да се поново успне горе заједно са Аљошом.

- Прислушкивала је! - прошапутала он раздражено, али Аљоша га не чу.

- Дозволите ми да останем у капуту - рече Иван Фјодорович улазећи у салон. - Нећу ни седати. Више од једног минута нећу остати.

- Седите, Алексеју Фјодоровичу - рече Катарина Ивановна, но сама не седе. Она се мало изменила за ово време, али њене тамне очи севале су злослутним огњем. Аљоша се доцније сећао да му се учинила необично лепа у том тренутку.

- Па шта вам је наложио да ми саопштите?

- Само једно - рече Аљоша, гледајући јој право у лице - да штедите себе, и да не говорите на суду ништа о ономе (он се мало сплете)... што је било међу вама... за време вашег најранијег познанства... у оном граду...

- А, о оном како сам му се до земље поклонила за онај новац! - прихвати она, горко се засмејавши. - Да ли се он то за себе или за мене боји - а? Рекао је: да штедим - али кога? Њега или себе? Говорите, Алексеју Фјодоровичу?

Аљоша се загледа у њу врло пажљиво, трудећи се да је разуме.

- И себе, и њега - изговори он тихо.

- Да, да - некако злурадо одсече она, и наједаред поцрвене.

- Ви ме још не познајете, Алексеју Фјодоровичу рече претећи - а ни ја још не познајем себе. Можда ћете зажелети да ме ногама изгазите после сутрашњег испитивања сведока.

- Ви ћете сведочити часно - рече Аљоша - и само је то и потребно.

- Жена је често нечасна - прошкргута она. - Ја сам још пре једног сата мислила да ми је страшно да се дотакнем тога одљуда... као каквог гада... али ето не, он је још увек за мене човек! Но је ли он убица? Је ли убица он? - викну она наједном хистерично, брзо се окренувши Ивану Фјодоровичу. Аљоша у тренутку разумеде да је она то исто питање већ постављала Ивану Фјодоровичу, можда свега минут пре његовог доласка, и то не први пут, него стоти пут, и да су тај разговор завршили свађом.

- Ја сам била код Смердјакова... То си ме ти, ти убедио да је он оцеубица. Ја сам само теби и поверовала! настави она непрестано се обраћајући Ивану Фјодоровичу. Овај као да се усиљено насмеши. Аљоша задрхта, чувши то *ти*. Он није могао ни слутити о таквим односима међу њима.

- Е сад доста! - одсече Иван. - Ја одох. Доћи ћу сутра. - И окренувши се одмах, изиђе из собе и пође право на степенице. Катарина Ивановна наједаред неким заповедничким покретом зграби Аљошу за обе руке.

- Идите за њим! Стигните га. Не остављајте га ни за тренутак - поче она брзо шапутати. - Он је полудео. Зар ви не знате да је сишао с ума? Он је у врућици, у живчаној врућици! Мени је доктор казао, идите, трчите за њим...

Аљоша скочи и полете за Иваном Фјодоровичем. Овај још није одмакао ни педесет корака.

- Шта ти је? - окрену се он наједаред Аљоши, видевши да овај хоће да га стигне - наредила ти да трчиш за мном, јер сам полудео. Знам напамет - додаде он раздражено.

- Она се, наравно, вара, али је у праву кад каже да си болестан - рече Аљоша. - Ја сам малочас гледао твоје лице; лице ти је веома болесно, веома, Иване!

Иван је ишао и даље не заустављајући се, Аљоша за њим.

- А знаш ли ти, Алексеју Фјодоровичу, како се силази с ума? - запита га Иван наједаред, сасвим тихим, већ нимало раздраженим гласом, у коме се неочекивано осетила најпростодушнија радозналост.

- Не, не знам; претпостављам да има много врста лудила.

- А може ли човек самог себе посматрати како силази с ума?

- Ја мислим да човек не може јасно посматрати себе у таквој прилици - одговори Аљоша са чуђењем. Иван за часак ућута.

- Ако желиш са мном о нечему да говориш, онда те молим да промениш предмет разговора - рече он наједном.

- Него, да не бих заборавио, имам за тебе писмо бојажљиво рече Аљоша и, извадивши из џепа Лизино писмо, пружи му га. Уто дођоше до једног фењера. Иван одмах познаде рукопис.

- А, то је од оног малог злодуха! - засмеја се он злурадо и, не отворивши омот, нагло га исцепа на неколико парчади и баци. Парчад се разлетеше.

- Нема јој, канда, још ни шеснаест година, а већ се нуди! - презриво проговори он, почевши опет корачати улицом.

- Како ти се нуди? - узвикну Аљоша.

- Па зна се како се развратне жене нуде.

- Шта то говориш, Иване, шта ти то говориш? - заузео се Аљоша ожалошћено и ватрено. - То је дете, ти вређаш дете! Она је болесна, она је и сама врло болесна, она можда такође силази с ума... Ја нисам могао дати не предам њено писмо... Ја сам, напротив, од тебе хтео нешто да чујем... да је спасемо.

- Ништа немаш од мене да чујеш. Ако је дете, ја јој нисам дадиља. Ћути, Алексеју. Не настављај. Ја и не мислим о томе.

Поћуташе опет за тренутак.

- Она ће се сад сву ноћ молити мајци божјој да је упути како сутра на суду да поступи - проговори Иван наједаред оштро и злобно.

- Ти... ти то о Катарини Ивановној?

- Да. Да ли да се сутра појави као спаситељка или уништитељка Митјина? За то ће се молити, да јој се озари душа. Јер она, знаш, још није начисто, није имала кад да се спреми. И она ме сматра за дадиљу, хоће да је ја успавам!

- Катарина Ивановна тебе воли, брате - проговори Аљоша тужно.

- Може бити. Али она није по мом укусу.

- Тешко јој је. Зашто јој говориш... неки пут... такве речи, да се нада? - настави Аљоша са бојажљивим прекором. - Јер ја знам да си јој давао наде, опрости што тако говорим - додаде он.

- Не могу ја ту поступити како треба, прекинути и отворено јој рећи! - љутито изговори Иван. - Треба причекати да се изрече пресуда убици. Ако сад прекинем с њом, она ће из освете према мени одмах сутра упропастити оног бедника на суду, јер њега мрзи и зна да га мрзи. Ту је све лаж, лаж на лажи! А овако, док још с њом нисам прекинуо, она се непрестано нада и неће упропаћивати оног изрода, знајући колико је мени стало до тога да га извучем из невоље. И кад ли ће већ изрећи ту проклету пресуду!

Речи „убица" и „изрод" болно дирнуше Аљошу у срце.

- Али чиме она може упропастити брата? - запита он удубљујући се у смисао Иванових речи. - Шта би она могла изнети на суду што би одмах могло упропастити Митју?

- Ти то још не знаш. Она има у рукама један документ, својеручно Митјењкин, који математички доказује да је он убио Фјодора Павловича.

- То не може бити! - узвикну Аљоша.

- Како не може? Ја сам га сам читао.

- Такав документ не може постојати! - ватрено понови Аљоша. - Не може постојати, јер убица није он. Није он убио оца, није он!

Иван Фјодорович наједаред стаде.

- Па ко је убица, по вашем мишљењу? - некако хладно запита он, и неки чак охоли призивук зазвуча у његовом питању.

- Сам знаш ко је - тихо и из дна душе проговори Аљоша.

- Ко? Мислиш на бајку о оном полуделом идиоту епилептичару? О Смердјакову?

Аљоша наједаред осети да сав дрхти.

- Ти сам знаш ко је - немоћно му се оте. Једва је ди сао.

- Ама ко је, ко је? - скоро свирепо повика Иван. Сва његова уздржљивост наједном ишчезну.

- Једно само знам - рече Аљоша, онако исто шапатам - оца *ниси ти* убио.

- „Ниси ти!" шта значи „ниси ти!" - запањи се Иван.

- Ниси ти убио оца, ниси ти! - одлучно потврди Аљоша.

Пола минута трајало је ћутање.

- Па ја и сам знам да нисам ја, ти бунцаш - изговори Иван осмехнувши се бледо и некако усиљено. Он као да се упи очима у Аљошу. Обојица опет стојаху код фењера.

- Не, Иване, ти си сам себи неколико пута говорио: да си убица ти.

- Кад сам ја то говорио?... Ја сам у Москви био... Кад сам то говорио? - збуњено промуца Иван.

- Ти си то сам себи говорио неколико пута кад си остајао сам, за ова страшна два месеца - настави Аљоша, као и пре тихо и разговетно. Али је говорио већ као изван себе, као не својом вољом, покоравајући се некаквој неоодољивој заповести.

- Ти си окривљавао себе и признавао себи да убица није нико други но ти. Али убио ниси ти, вараш се, ниси ти убица, чујеш ли ме! Ниси ти! Мене је бог послао да ти то кажем.

Обојица ућуташе. Читав дуги минут отеже се то ћутање. Обојица стојаху и само гледаху један другом у очи. Обојица беху бледи. Наједном се Иван стресе и снажно зграби Аљошу за раме.

- Ти си био код мене! - шкргућавим шапатам проговори он. - Ти си био код мене ноћу кад је он долазио... Признај... јеси ли га видео, јеси ли га видео?

- О коме то говориш... о Митји? - запита га Аљоша у недоумици.

- Не говорим о њему, до ђавола са тим изродом! помамно завапи Иван. - Зар ти знаш да ми он долази? Како си дознао, говори!

- Ко он? Не знам о коме говориш - промуца Аљоша сад већ у страху.

- Не, ти знаш... иначе, како би... не може бити да не знаш...

Па наједном као да се савладао. Стајао је и као да је нешто смишљао, чудан осмех кривио је његове усне.

- Брате - поче опет Аљоша дрхтавим гласом - ја сам ти казао то стога што ћеш ти мојој речи поверовати, ја то знам. И те речи сам ти казао за цео живот: *нисси ти*. Чујеш, за цео живот! Бог ми је ставио на душу да ти то кажем, па макар ме од овог часа занавек омрзнуо...

Али Иван Фјодорович је очигледно већ успео да се сасвим прибере.

- Алексеју Фјодоровичу - проговори он са хладним осмехом - ја пророке и епилептичаре не трпим; а посланике божје нарочито, ви то и сувише добро знате. Од овог тренутка ја са вама прекидам и, чини ми се, заувек. Молим да ме још овог часа, још на овом раскршћу, оставите. Вама је овуда и пут до вашег стана. Нарочито се причувајте да ми данас долазите! Чујете ли?

Он се окрете и, корачајући чврсто, пође право, не осврћући се.

- Брате - викну за њим Аљоша - ако се ма шта с тобом данас деси, сети се пре свега мене!...

Но Иван му не одговори. Аљоша остаде на малом раскршћу код фењера док се Иван сасвим не изгуби у мраку. Тада се окрену и полагао упути кући. Он и Иван Фјодорович становали су засебно, у разним становима: ни један од њих није хтео да живи у опустелој кући Фјодора Павловича. Аљоша је најмио намештену собу у породици неких грађана; а Иван Фјодорович становао је прилично далеко од њега, у пространом и доста удобном стану, у крилу једне лепе куће, која је припадала једној имућнијој удовици неког чиновника. Али га је у читавом крилу куће послуживала само веома стара и сасвим глува старица, сва реуматична, која је легала у шест сати увече, а устајала у шест изјутра. Иван Фјодорович је за ова два месеца, мимо обичаја, зачудо мало тражио, и врло је волео да остане сам. Чак је собу у којој је живео сам и спремао, а у остале собе свога стана ретко је и свраћао. Дошавши до капије своје куће, већ се маши за дршку од звонцета, али застаде. Осети да сав још дрхти од беса. Нагло остави звонце, пљуну, окрену се и опет брзо пође на сасвим други, супротни крај града заједно две врсте од свога стана, у један малени, нахерен кућерак од брвана, у коме је становала Марја Кондратјевна, бивша сусетка Фјодора Павловича, која је долазила у кухињу да добије супе, и којој је Смердјаков тада певао своје песме и свирао у гитару. Она је продала своју пређашњу кућицу и сад је живела са мајком у некој скоро сељачкој изби, а болесни Смердјаков, који је био готово на смрти, настанио се одмах после смрти Фјодора Павловича код њих. Њему се, ето, сад и упутио Иван Фјодорович, повучен једном изненадном и неодољивом мишљу.

ПРВИ САСТАНАК СА СМЕРДЈАКОВОМ

Сад је већ трећи пут ишао Иван Фјодорович да разговара са Смердјаковом, после свог повратка из Москве. Први пут после катастрофе видео га је и говорио је с њим одмах на дан свога доласка, затим га је посетио опет, две недеље доцније. Али после тог другог пута, он је своје састанке са Смердјаковом прекинуо, тако да га сад већ месец дана, па и више, није видео, и скоро ништа није ни чуо о њему. А вратио се Иван Фјодорович из Москве тек пети дан после смрти родитељеве, тако да га није затекао на мртвачком одру: сахрана је обављена управо уочи његовог доласка. Иван Фјодорович је закаснио стога што је Аљоша, не знајући тачно његову московску адресу, замолио Катарину Ивановну да она пошаље телеграм, а ова, такође не знајући праву адресу, телеграфисала је својој сестри и тетки, рачунајући да ће Иван Фјодорович, чим стигне у Москву, свратити до њих. Но он је свратио до њих тек четврти дан по свом доласку, а прочитавши телеграм, одмах је, наравно, наврат-нанос појурио кући. По доласку се најпре видео с Аљошом, али разговоривши се са њим, веома се изненадио што овај и не помишља да сумња на Митју, него отворено указује на Смердјакова као на убицу, што је било потпуно супротно свим другим мишљењима у нашем граду. Пошто се доцније видео са управником полиције и државним тужиоцем, и дознао појединости оптужбе и хапшења, Иван се још већма зачудио Аљоши и приписао је његово мишљење само прекомерно узбуђеном братском осећању и сажалењу према Митји, кога је Аљоша веома волео, то је Иван добро знао. Узгред да рекнемо само две речи, једаред за свагда, о Ивановим осећањима према брату Дмитрију Фјодоровичу: он га никако није волео, и једва ако је неки пут према њему осећао сажалење, али и то помешано са дубоким презиром, који се већ граничио са гађењем. Митја му је сав, чак и својом појавом, био у највећој мери несимпатичан. На Катаринину љубав према њему Иван је гледао са негодовањем. Са оптуженим Митјом се Иван видео такође на дан свога доласка, и тај састанак не само што није ослабио у њему убеђење у Митјину кривицу него га је још и појачао. Брата је он тада затекао узнемирена, у болесном узбуђењу. Митја је био разговоран, али расејан, скакао је с предмета на предмет, говорио врло оштро, бацао кривицу на Смердјакова, и страшно се сплетао. Понајвише је говорио о оне три хиљаде које му је покојник „украо“. „Новац је мој, био је мој“ - понављао је Митја - „да сам га баш и украо, био бих у праву.“ Све доказе који су постојали против њега скоро није ни порицао, а ако је тумачио чињенице у своју корист, то је опет чинио сасвим збуњено и бесмислено, уопште тако као да никако и не жели да се брани пред Иваном, или пред било ким; напротив, љутио се, гордо потцењивао оптужбе, свађао се и жестио. Сведочењу Григоријевом о отвореним вратима само се презриво смејао и уверавао је да их је „ђаво отворио“. Није могао да изнесе никаквих разложних објашњења за ту чињеницу. Чак му, на том првом састанку, пође за руком да увреди Ивана Фјодоровича, рекавши му оштро да најмање могу подозревати и

сумњати они који и сами тврде да је „све допуштено“. Уопште, тога пута је са Иваном Фјодоровичем био врло нељубазан. Одмах после тога састанка са Митјом, Иван Фјодорович се упутио право Смердјакову.

Још у вагону, јурећи из Москве, он је непрестано мислио о Смердјакову и о последњем свом разговору с њим, увече уочи одласка. Много штошта га је бацало у бригу, много штошта му се чинило сумњиво. Али дајући своје исказе истражном судији, Иван Фјодорович за неко време прећута тај разговор. Све је одложио до састанка са Смердјаковом, који се тада налазио у градској болници. Доктор Херценштубе и лекар Варвински, које је Иван Фјодорович нашао у болници, одлучно су одговарали на упорна питања Ивана Фјодоровича да је Смердјаковљева падавица несумњива, и чак су се чудили његовом питању: „Да се није он, можда, претварао на дан катастрофе?“ Лекари Ивану ставише до знања да је тај наступ био чак необичан, да је трајао и понављао се неколико дана, тако да је болесников живот био у несумњивој опасности, и да се тек сад, после предузетих мера, може поуздано тврдити да ће болесник остати у животу, премда је веома могућно (додаде доктор Херценштубе) да ће му ум остати делимично поремећен, „ако не за цео живот, а оно за доста дуго време“. На нестрпљиво питање Ивана Фјодоровича: „дакле, он је сад луд?“ одговорише му да „тога у потпуном смислу речи још нема, али се примећују извесне ненормалности“. Иван Фјодорович науми да сам дозна какве су то ненормалности. У болници му одмах допустише састанак. Смердјаков се налазио у одвојеној просторији и лежао је на кревету. Одмах до њега била је још једна постеља, коју је заузимао један оронули мештанин, сав подбуо од водене болести, очигледно спреман да сутра или прекосутра умре; разговору није могао да смета. Смердјаков се неповерљиво осмехну угледавши Ивана Фјодоровича, и у првом тренутку чак као да се мало уплаши. Бар тако се учини Ивану Фјодоровичу. Но то је било само тренутно, све остало време, напротив, Смердјаков га је скоро запањено својим спокојством. Већ на први поглед Иван Фјодорович се несумњиво убедио да је Смердјаков у сасвим, и необично болесном стању: био је врло слаб, говорио полагано и као с тешком муком крећући језиком, веома омршавео и пожутео. За свих двадесет минута виђења жалио се на главобољу и жигове у свим зглобовима. Његово ушкопљеничко, суво лице као да се сасвим смањило, залисци му беху уковрчени, уместо ћубе на глави штрчао је само танак прамичак косе. Али полустиснуто лево око, које као да је нешто наговештавало, одавало је пређашњег Смердјакова. „Много вреди разговор са паметним човеком“ - те његове речи одмах падоше на памет Ивану Фјодоровичу. Он седе крај његових ногу на столицу без наслона. Смердјаков се са болом покрену свим телом на постељи, али не проговори први, ћутао је, а и гледао, канда, више не баш нарочито радознало.

- Можеш ли са мном говорити? - запита га Иван Фјодорович - нећу те много уморити.

- Још како могу - промумла Смердјаков slabим гласом. - Јесте ли давно изволели доћи? - додаде он снисходљиво, као храбрећи збуњеног посетиоца.

- Ето тек данас... Да ту вашу чорбу кусам. Смердјаков уздахну.

- Што уздишеш, па ти си знао! - просто се обрецну на њега Иван Фјодорович. Смердјаков мирно оћута.

- Како не бих знао? Унапред се могло знати. Само, ко би се надао да ће ствар потерати овако?

- Шта потерати? Немој сад врдати! Па ти си предсказао да ће наићи на тебе падавица чим поћеш у подрум? Баш си подрум споменуо.

- Јесте ли ви то већ изјавили на саслушању? - спокојно се заинтересова Смердјаков.

Иван Фјодорович се наједанпут разљути.

- Не, још нисам изјавио али ћу казати неизоставно, и мени сад, братац, много штошта мораш разјаснити, и да знаш, соколе, да ти ја нећу допустити да се са мном играш!

- А што ће ми таква игра кад се ја једино у вас уздам, као у Господа бога! - говорио је Смердјаков, непрестано онако исто спокојно и само је за тренутак заклопио очи.

- Пре свега - поче Иван Фјодорович - ја знам да се падавица не може предсказати. Ја сам се распитао, немој да ми врдаш. Дан и сат се не може унапред казати. Како си ми, дакле, тада могао предсказати и дан, и сат, па чак и подрум? Како си могао унапред знати да ћеш у наступу болести пропасти баш у тај подрум, ако се ниси намерно претварао да имаш падавицу?

- У подрум је требало ионако ићи, и по неколико пута прекодан - развуче Смердјаков. - Исто сам се тако и лане стропоштао са тавана. Сасвим је тако да се падавица не може предсказати унапред дан и сат, али се предосећање увек може имати.

- А ти си предсказао дан и сат!

- У погледу моје болести падавице најбоље је, господине, да се осведочите код лекара овдашњих: да ли сам имао праву или неправу болест, а ја о томе немам ништа више да вам говорим.

- А подрум? Како си за подрум унапред знао?

- Ма шта све с тим подрумом? Ја сам тада, кад сам у тај подрум сишао, страховао и сумњао; али још више страховао зато што сам био лишен вас и ни од кога се у целом свету нисам могао надати некој заштити. Силазим ја тада у тај подрум и мислим: „Ето, сад ће наићи, сад ће ме спопасти, да ли ћу се стропоштати?" и од те сумње наједаред ме и стеже за гушу онај неизбежни грч... те се тако сурвам. Све то и сав мој ранији разговор с вама, уочи оног дана, увече код капије, кад сам вам тада своје страховање саопштио и кад вам рекох за подрум - све сам то ја потанко исповедио господину доктору Херценштубеу, и истражном судији Николају Парфеновичу, и све су они унели у записник. А овдашњи доктор, господин Варвински, пред свима њима је нарочито разлагао да се баш од саме помисли тако и догодило, то јест од пусте бојазни „хоћу ли, као, пасти, или нећу?" А она ме тако и дочепа. Тако и записаше: да је неминовно тако морало бити, то јест једино од мога страха.

Изговоривши то, Смердјаков, као измучен умором, дубоко уздахну.

- Ти си то, дакле, већ изјавио на саслушању? - запита мало збуњен Иван Фјодорович. Он га је хтео уплашити управо тиме да ће саопштити њихов тадашњи разговор, кад тамо, а овај већ и сам све саопштио.

- А што да се бојим? Нека праву правцату истину запишу - одлучно рече Смердјаков.

- И мој си разговор с тобом код капије од речи до речи испричао?

- Не, нисам га баш од речи до речи испричао.

- А да умеш да се правиш као да имаш падавицу, како си ми се тада хвалисао, јеси ли и то казао?

- Не, ни то нисам казао.

- Реци ми сад зашто си ме тада слао у Чермашњу?

- Бојао сам се да ћете у Москву отићи, а у Чермашњу, ипак је ближе.

- Лажеш, ти си ме сам наговарао да одем: идите, казао си, да сте даље од зла!

- То сам тада чинио једино из пријатељства према вама, и из моје искрене оданости, предосећајући у кући несрећу, што ми вас је било жао. Али сам себе још више жалио. Зато сам и говорио: уклоните се од зла, да бисте разумели да ће се код куће несрећа десити, па да останете да родитеља браните.

- Па што онда ниси јасније рекао, будало - плану наједаред Иван Фјодорович.

- А како сам тада могао јасније рећи? Из мене је само страх говорио, а и ви бисте се могли разљутити. Ја сам, наравно, могао страховати да Дмитриј Фјодорович не начине какво чудо, и да тај новац не однесу, јер га они сматрају исто као и свој, но ко је могао знати да ће се таквим убиством свршити. Мислио сам да ће они само дићи те три хиљаде рубаља, што су господару под душеком у пакету лежале, а они, ето, убили. Откуд бисте и ви то могли погодити, господине!

- Па кад сам велиш да се није могло погодити, како сам се онда ја могао досетити и остати. Што сад опет заплићеш? - рече Иван Фјодорович замишљено.

- По томе сте се могли досетити што вас ја у Чермашњу упућујем место у Москву.

- Ма, ко би се по томе досетио!

Смердјаков је изгледао врло уморан, па опет поћута тренутак.

- По томе сте се могли досетити што, кад вас ја одвраћам од Москве и упућујем у Чермашњу, значи да ја желим ваше најближе присуство овде, јер је Москва далеко, а Дмитриј Фјодорович, кад зна да сте ту близу, неће бити тако смео. А и до мене бисте, ако би до чега дошло, могли брзо стићи и одбранити ме, па ја сам вама зато и говорио о болести Григорија Васиљевича, и да се бојим падавице. А кад сам вам казао за оно куцкање у прозор, којим се могло покојноме у собу ући, и да је све то преко мене познато Дмитрију Фјодоровичу, мислио сам да ћете се тада већ и сами сетити да ће они јамачно нешто учинити, те не само што нећете поћи у Чермашњу него ћете овде остати.

„Врло повезано говори" - помисли Иван Фјодорович - „премда мумла; што ли, онда, Херценштубе прича о растројству умних способности."

- Нешто ми много увијаш, ђаво да те носи! - плану он разљутивши се.

- А ја сам, признајем, тада помислио да вам је сасвим јасно - са најпростодушнијим изразом на лицу одби Смердјаков његов напад.

- Да сам се досетио, ја бих и остао! - викну Иван Фјодорович, опет планувши.

- Е, а ја сам, видите, мислио да ви, пошто сте се свега досетили, одлазите што брже од греха, тек само да побегнете ма куд, да себе спасете од страха.

- Ти си мислио да су сви такве кукавице као ти?

- Оппростите, ја сам помислио да сте и ви као ја.

- Наравно, требало је да се досетим! - узбуђивао се Иван - и ја сам се и досећао да ћеш ти учинити нешто гадно... Но ти лажеш, опет лажеш! - викну он, сетивши се одједном. - Сећаш ли се како си тада пришао колима па ми рекао: „Много вреди разговор са паметним човеком.“ Значи, било ти је мило што ја одлазим, кад си моју одлуку похвалио?

Смердјаков уздахну једанпут па и други пут. На лицу његовом као да изби руменило.

- Ако ми је било мило - изусти он губећи помало дах - то једино стога што сте пристали да идете не у Москву, него у Чермашњу. Јер ипак је ближе; само ја вама оне речи нисам рекао као похвалу, него као прекор. Нисте ме разумели.

- Какав прекор?

- Па то што, предосећајући такву несрећу, рођеног оца остављате и нас нећете да браните, јер мене су за те три хиљаде увек могли повући на одговорност да сам их ја украо.

- Ђаво да те носи! - опет се обрецну Иван. - Чекај: ти си, дакле, за оне знаке, за оно куцање казао истражном судији и државном тужиоцу?

- Све сам казао као што јесте.

Иван Фјодорович се опет у себи зачуди.

- Ако сам тада ма шта помислио - поче он опет - било је само то да ћеш ти какву било гадост учинити. Дмитриј је могао убити, али да ће он украсти - то тада нисам веровао... А од тебе сам се надао свакој гадости. Ти си ми сам рекао да се умеш претварати као да имаш падавицу. Зашто си то казао?

- Једино из простодушности. А осим тога, ја се никад у животу нисам намерно претварао да имам падавицу, то сам казао само онако да се пред вама похвалим. Просто глупост. Врло сам вас тада заволео, и био према вама сасвим простодушан.

- Брат Дмитриј те отворено оптужује да си ти и старог убио и новац украо.

- А шта њима друго остаје? - горко се насмеши Смердјаков - само, ко ће им поверовати после свих тих доказа? Јер врата је Григориј Васиљевич видео отворена, па шта онда после тога има још да се каже. Најпосле свеједно, нека га! Себе хоће да спасе па се боји...

Он поћута, па наједаред, као да се нечега сетио, додаде:

- Да, опет то исто: они на мене хоће да свале, да је то мојих руку дело - ја сам то већ чуо - а ето, узмимо баш да се ја умем претварати да сам у падавици, па зар бих ја вама унапред говорио да се умем претварати да сам збиља тада некакво зло смишљао против вашег родитеља? Да сам ја такво убиство и наумио, зар се може бити толика будала па да се унапред такав доказ против себе каже, па још рођеном сину, молим вас?! Личи ли то на вероватно? Зар би се икад такво што могло десити? Напротив, никад ни довека. Ето, сад овај наш разговор нико не чује, осим самог Провиђења, а кад бисте ви то саопштили државном тужиоцу и Николају Парфеновичу, ви бисте ме баш тиме могли одбранити: јер какав ми је то злочинац кад је унапред толико простодушан? Све то они могу врло лепо разабрати.

- Чуј - устаде Иван Фјодорович, запањен последњим разлогом Смердјаковљевићем, и прекидајући разговор - ја на тебе ни најмање не сумњам, и сматрам чак смешним да те оптужујем... Напротив, захвалан сам ти што си ме умирио. Сад идем, али ћу опет доћи. Збогом, гледај да оздравиш. Треба ли ти што?

- На свему сам вам захвалан. Марфа Игнатјевна ме не заборавља, и у свему ми помаже кад ми што затреба, по пређашњој својој доброты. Свакодневно ме посећују добри људи.

- До виђења. Ја, уосталом, о томе да се умеш претварати, нећу говорити... а и теби не саветујем да говориш рече наједном Иван.

- Веома разумем. И ако ви то не кажете, онда ни ја нећу саопштити сав наш тадашњи разговор код капије...

Десило се тако да је Иван Фјодорович нагло изишао, и тек пошто је већ прешао десетак корака ходником, одједном осетио да се у последњој реченици Смердјаковљевој крије некакав увредљив смисао. Већ хтеде да се врати, али та се жеља појави само за часак, и рекавши: „којешта!“ - он брже напусти болницу. Што је најглавније, осећао се збиља умирен, и нарочито тиме што кривац није Смердјаков, него брат његов Митја, премда, рекао би човек, требало је да испадне обратно. Зашто је тако било - он тада није хтео да испитује, чак је осећао одвратност да претура по својим осећањима. Као да је желео да што пре нешто заборави. Затим, следећих неколико дана, он се коначно убедио да је Митја крив, пошто се ближе и темељније упознао са свима доказима који су овог теретили. Било је сведочења најништавнијих људи, али готово потресних, на пример, сведочење Фење и њене мајке. А о Перхотину, о механи, о бакалници Плотњикових, о сведоцима у Мокром да се и не говори. Што је најглавније, теретили су га детаљи. Саопштење о тајном „куцању“ поразило је иследника и државног тужиоца готово исто толико колико и исказ Григоријев о отвореним вратима. Жена Григоријева, Марфа Игнатјевна, на питање Ивана Фјодоровича, отворено му је изјавила да је Смердјаков сву ноћ прележао код њих иза преграде, „ни три корака није био од наше постеље“, и премда је она чврсто спавала, али се много пута будила, чувши како он ту стење: „све време је стењао, непрекидно је стењао“. У разговору са доктором Херценштубеом и саопштивши му своје мишљење да Смердјаков ни најмање не изгледа луд, него само слаб, Иванове речи код старца доктора изазваше само фини осмејак. „А знате ли чиме се он сад нарочито бави?“ - запита он Ивана Фјодоровича: - „француске речи напамет учи; под јастуком му лежи књижица, а у њој неко записао француске речи руским словима, хехехе!“ Иван Фјодорович напослетку потпуно престаде да се колеба. На брата Дмитрија више није могао ни да помисли без одвратности. Једно је ипак било чудновато: што је Аљоша упорно и даље остајао при томе да убица није Дмитриј, него „по свој прилици“ Смердјаков. Иван је одувек осећао Аљошино мишљење као необориво, и стога је сад био у великој недоумици у погледу Аљоше. Чудновато је било и то што Аљоша није тражио да разговара с њим о Митји, и сам није никад почињао, него је једино одговарао на Иванова питања. То је Иван Фјодорович такође јасно запазио. Уосталом, њега је у то време заокупљала једна сасвим друга околност: дошавши из Москве, он се већ првих дана сав и неповратно предао својој ватреној и безумној страсти према Катарини Ивановној. Овде није место причању о тој новој страсти Ивана Фјодоровича, која је после

оставила трага на свем његовом животу: то би могло послужити као основица сасвим друге приповетке, другог романа, за који и не знам да ли ћу га икад написати. Али ипак не могу ни сад прећутати: кад је Иван Фјодорович, идући, као што сам већ описао, ноћу са Аљошом од Катарине Ивановне, рекао Аљоши: „она није по мом укусу“ - он је страшно лагао у том тренутку: он је њу безумно волео, премда је истина и то да ју је неки пут тако мрзео да би је могао чак и убити. Ту су се стекли многи разлози: сва потресена догађајем са Митјом, она полете Ивану Фјодоровичу, који се опет вратио њој, као неком свом спасиоцу. Била је увређена, ојађена, понижена у својим осећањима. И гле, опет се јавио човек, који ју је и раније толико волео - о, она је то и сувише добро знала - и чији је ум и срце она свагда стављала високо изнад себе. Но ова строга девојка не принесе целу себе на жртву, крај све карамазовске необузданости жеља свога драгога, и крај свег заносног утицаја који је он на њу имао. У исти мах је њу непрекидно мучило и кајање што је изневерила Митју, и у страшним тренуцима свађа са Иваном (а тих свађа било је много) отворено му је то говорила. То је он у разговору са Аљошом и назвао: „дажју на лажи“. Ту је збиља и било много лажи, и то је већма но све друго љутило Ивана Фјодоровича... али о свему томе после. Једном речју, он је неко време скоро заборавио на Смердјакова. Па, ипак, две недеље после прве посете Смердјакову, Ивана опет почеше мучити оне исте чудновате мисли као и пре. Довољно је рећи да је почео да непрестано самог себе пита: зашто је он тада, последње своје ноћи у кући Фјодора Павловича, пред свој одлазак, силазио полако, као лопов, степеништем и ослушкивао шта ради доле отац? Зашто се са одвратношћу сећао тога после, зашто му је сутрадан изјутра, путем, наједаред било тако тешко, те је улазећи у Москву рекао сам себи: „ја сам подлац!“ И, ето, сад му се понекад чинило да је он због свих тих мучних мисли спреман скоро да заборави чак и Катарину Ивановну, толико су га јако оне наједаред опет обузеле! Само је једном опет то помислио, кад сретне Аљошу на улици. Одмах га заустави и изнебуха му постави питање:

- Сећаш ли се кад је оно после ручка Дмитриј јурнуо у кућу и избио оца, а ја сам ти после, у дворишту, казао да задржавам себи „право да желим“ - кажи ми, јеси ли ти тада помислио да ја желим очеву смрт?

- Помислио сам - тихо одговори Аљоша.

- Тако је, уосталом, и било, није ни имало шта да се погађа. Али да ли си тада помислио и то да ја баш желим да „један гад поједе другог гада“, то јест да баш Дмитриј убије оца, и то што пре... и да ја ни сам не бих био противан да га у томе чак потпомогнем?

Аљоша лако побледе и ћутке се загледа у очи брату.

- Говори! - узвикну Иван. - Ја свим силама хоћу да знам шта си ти тада помислио. Мени треба истина, истина! - Он тешко уздахну, гледајући већ унапред са неком злобом у Аљошу.

- Опрости ми, ја сам и то тада помислио - прошапута Аљоша и ућута, не додавши ниједне „олакшавајуће околности“.

- Хвала ти! - одсече Иван, па, оставивши Аљошу, брзо пође својим путем.

Од тога доба Аљоша је примећивао да се брат Иван некако оштро почео уклањати од њега, и да га је чак као омрзнуо, тако да је постепено и он сам престао да одлази к њему. Али у том тренутку, одмах после оног састанка са

Аљошом, Иван Фјодорович, не свраћајући кући, одједном се опет упуту Смердјакову.

VII

ДРУГА ПОСЕТА СМЕРДЈАКОВУ

Смердјаков је у то доба напустио болницу. Иван Фјодорович је знао његов нови стан: баш у оној нахереној кућици - брвнари од две собе одвојене ходником. У једној соби сместила се Марја Кондратјевна с мајком, а у другој Смердјаков. Сам бог зна како се он код њих настанио: да ли је бесплатно или им је што плаћао? Доцније се мислило да се код њих настанио у својству младожење Марје Кондратјевне, те је засад становао бесплатно. И мати и кћи су га врло поштовале и гледале су на њега као на човека који је по свему изнад њих. Пошто их лупањем дозвола, Иван Фјодорович ступи у ходник, и, по упутству Марје Кондратјевне, прође налево, у „гостинску собу“, у којој је становао Смердјаков. У тој соби стајала је каљева пећ која је била јако загрејана. По зидовима се истицале плаве тапете, истина сасвим огуљене, а испод њих у пукотинама врвеле су бубашвабе у страшној мјножини, тако да се непрестано чуло шуштање. Намештај бедан: клупе дуж зида и две столице крај стола. А сто, премда сасвим прост, био је покривен чаршавом са ружичастим шарама. На сваком од два мала прозорчета по једна саксија са здравцем. У углу ћивот са иконама. На столу омањи, веома олупан, месингани самовар и послужавник са две шоље. Смердјаков беше већ попио чај, а самовар је стојао угашен... А он сам је седео за столом на клупи и, гледајући у неку свеску, нешто је бележио у њу пером. Дивит са мастилом био је такође ту, као и гвоздени ниски свећњак, али са стеаринском свећом. Иван Фјодорович одмах закључи по лицу Смердјаковљевом да се он потпуно опоравио од болести. Лице му беше свежије, пуније, уздигнута ћуба, а коса на слепоочницама намазана. Седео је у шареној и широкој памуклији, али врло изношеној и прилично поцепаној. На носу му беху наочари, које Иван Фјодорович није дотле виђао у њега. Та безначајна околност наједном као да двоструко разјари Ивана: „Такав гад, па и он натакао наочари!“ Смердјаков полагано подиже главу и пажљиво погледа кроз наочари у дошљака; затим их полако скиде, подиже се на клупи, али некако не као раније са пуно поштовања, него чак некако лено, тек да испуни најпотребнију учтивост, без које се готово не може бити. Све то у треггутку прелете Ивану кроз главу, и све он то наједном схвати и уочи, а што је најглавније - Смердјаковљев поглед, заиста зао, нељубазан и чак надувен: „Што ми“ - као вели - „досађујеш, зар се нисмо већ о свему сити наразговарали, што си сад опет дошао?“ Иван Фјодорович једва се савлада.

- Врућина је код тебе! - рече он још стојећи и раскопча капут.

- Па скините га - дозволи Смердјаков.

Иван скиде капут и баци га на клупу, дрхтавим рукама узе столицу, брзо је примаче уза сто и седе. Смердјаков беше сео на своју клупу још пре њега.

- Пре свега, јесмо ли сами? - строго и нагло запита Иван. - Да нас неће ко оданде чути?

- Нико ништа неће чути. Сами сте видели: тамо је ходник.

- Чуј, драги мој: шта си ти оно причао кад сам одлазио од тебе из болнице: то јест, ако ја прећутим како си мајстор да се претвараш као да имаш падавицу, онда ни ти нећеш истражном судији казати све оно што смо ја и ти разговарали код капије? Шта је то све? Шта си ти тада могао да подразумеваш? Да ли си ти то мени претио, шта ли? Да сам у некакав савез с тобом ступио, да те се бојим ваљда, шта ли?

Иван Фјодорович то изговори у јарости, очигледно и нарочито стављајући до знања Смердјакову да презире свако околишење и да игра с отвореним картама. Очи Смердјаковљеве злурадо севнуше, лево му око заигра, и он одмах даде одговор, премда, по свом обичају, уздржано и одмерено: „Кад" - вели - „хоћеш на чистину, лепо, онда ево ти те чистине."

- Па ја сам тада мислио и због тога сам то тада рекао да сте ви, знајући унапред за убиство рођеног оца свога, оставили оца тада на милост и немилост, па да не би људи после закључили нешто ружно о вашим осећањима, а можда још и о чему другом осталом - ето зашто сам вам ја тада обећао да нећу казивати пред влашћу.

Смердјаков то изговори, истина, без журбе и очигледно владајући собом, али се у његовом гласу већ зачу нешто одлучно и упорно, љутито и безочно изазивачко. Он се дрско загледа у Ивана Фјодоровича, а овом, у први мах, чисто заигра пред очима:

- Како? Шта? Ма јеси ли ти при себи?

- Ја сам сасвим при себи.

- Па зар сам ја знао тада за убиство? - повика напослетку Иван и снажно лупи песницом по столу. - Шта значи то: „још и о чему другом осталом?" - говори, ниткове!

Смердјаков је ћутао и непрестано оним истим дрским погледом и даље мерио Ивана Фјодоровича.

- Говори, смрадна протуво, о чему то „другом осталом?" - завапи Иван.

- Па, у том „другом осталом" сам ја овог тренутка разумео да сте ви, можда, и сами тада веома желели смрт родитеља свога.

Иван Фјодорович скочи и из све снаге удари Смердјакова песницом по рамену, тако да овај посрну према зиду. У тренутку Смердјакову све лице огрезну у сузе, и он рече: „Срамота је, господине, тући слаба човека!" па наједаред покри очи памучном, сасвим упрљаном марамицом са плавим четвртастим шарамима и пун суза предаде се тихом плачу. Прође један минут.

- Доста! Престани! - строго му напослетку рече Иван, седајући опет на столицу. - Не изводи ме сасвим из стрпљења!

Смердјаков уклони своју крпицу. Свака цртица његовог збрчканог лица изражавала је тек отрпљену увреду.

- Ти си, дакле, ниткове, тада помислио да ја заједно са Дмитријем хоћу оца да убијем?

- Ваше тадашње мисли ја нисам знао - увређено проговори Смердјаков - па сам вас зато тад и задржао кад сте улазили на капију, да вас баш на тој тачки испитам.

- Шта да ме испиташ? Шта?

- Па ето баш о тој околности: да ли бисте хтели, или не бисте хтели да ваш родитељ буде што пре убијен?

Ивана је највише љутио тај упорни наметљиви и дрски тон, од којег Смердјаков никако не хтеде одступити.

- Ти си њега убио! - викну Иван наједном. Смердјаков се презриво осмехну.

- Да га нисам убио, то ви знате врло добро. И мислио сам да паметном човеку о томе не треба више ни говорити.

- Али откуд, откуд се тада могла код тебе појавити таква сумња на мене?

- Као што вам је већ познато, једино из страха. Јер ја сам тада био у таквом положају да сам, тресући се од страха, на све сумњао. Па сам био наумио да и вас испитам, јер ако и ви, рекох, исто желите што и ваш брат, онда је крај сваком послу, и ја ћу пропасти заједно с вама као мушица.

- А пре две недеље ниси тако говорио.

- Исто то сам имао на уму и у болници кад сам с вама разговарао, али сам мислио да ћете ви и без многог разговора разумети, и да отворен разговор и сами не желите, као веома паметан човек.

- Гле, молим те! Али одговарај, одговарај, ја хоћу да чујем: чиме сам тада могао усадити у твоју подлу душу такву по мене ниску сумњу?

- Да убијете - то ви сами никако нисте могли, а нисте ни хтели, али желети да га ко други убије, то сте желели.

- И како спокојно, како спокојно говори! А што бих ја то желео, ког ђавола бих ја могао то желети?

- Како то: ког ђавола? А наследство? - заједљиво и некако чак осветнички прихвати Смердјаков. - Па вама би тада после родитеља вашег на свакога од три брата безмало по четрдесет хиљада могло припасти, а можда и више, а да се Фјодор Павлович тада оженио са том госпођом, Аграфеном Александровном, та би вам, богме, сав капитал после венчања на себе пренела, јер она није нимало глупа, тако да вама тројици браће ни две рубље не би остале после родитеља. А зар је тада било далеко до венчања? Само за длаку: требало је да та госпођа ево само овако малим прстом пред њим мрдне, и он би одмах исплажена језика потрчао за њом у цркву.

Иван се с муком уздржа.

- Добро - проговори он најзад - видиш, нисам скочио, нисам те избио, нисам те убио. Говори даље: значи, ја сам, по твоје мишљењу, брата Дмитрија за то наменио, на њега рачунао?

- А како не бисте на њих рачунали; јер кад би они убили, онда би се они свих племићких права лишили, и чина и имања, и у прогонство би отишли. И тако би тад њихов део после родитеља остао вама и брату вашем Алексеју Фјодоровичу, на

равне делове, дакле, не више по четрдесет, него по шездесет би вам хиљада припало сваком. Ви сте тада на Дмитрија Фјодоровича посигурно рачунали!

- Е, ја доста трпим од тебе! Чуј, гаде: да сам ја тада уопште на кога рачунао, то би било, наравно, на тебе, а не на Дмитрија, и, кунем ти се, чак сам и слутио да ћеш ти неку гадост учинити... тада... сећам се тога утиска!

- И ја сам тада помислио, за тренутак, да ви и на мене рачунате - подругљиво се искези Смердјаков - тако да сте баш тиме тада још већма разоткрили себе преда мном, јер ако сте слутили да ћу то ја учинити, а у исто време путовали одавде, значи, тиме баш као да сте ми казали: можеш слободно убити родитеља мога, ја ти не сметам.

- Подлаче! Тако си разумео!

- А све због те Чермашње. Ако бога знате! Спремате се у Москву и не одазивате се на све молбе очеве да пођете у Чермашњу! А на једну једину глупу реч одједном сте пристали! Шта вам је било да тада пристанете на ту Чермашњу? Кад нисте пошли у Москву, него сте пошли у Чермашњу, без разлога, на једну моју реч, онда, значи, нешто сте од мене очекивали.

- Не, кунем ти се, нисам! - завапи Иван, шкргућући зубима.

- Како то, не? Напротив, мене је, за онакве моје тадашње речи вама, сину вашег оца, пре свега требало у кварт отпратити и ишибати... у најмању руку одмах на лицу места плуснути по њушци; међутим, ви се, молим вас, ни најмање не љутите, него одмах пријатељски тачно поступате по мојој заиста глупој речи и одлазите, што је било сасвим ружно, јер ви сте били дужни да останете и чувате живот родитеља... Па како да онда не изведем закључак?

Иван је седео натмурен, грчевито се одупревши обема песницама о своја колена.

- Да, жалим што те нисам плуснуо по њушци - горко се осмехну Иван. - У кварт те тада нисам могао водити: ко би ми поверовао, и на шта бих се могао позвати? А што се тиче њушке... ух, штета што се нисам тога сетио; јер, иако је забрањено шамарати, ја бих од твоје њушке ипак направио лепињу.

Смердјаков је скоро са уживањем гледао у њега.

- У обичним случајевима - проговори оним задовољно доктринарским тоном којим се некад препирао са Григоријем Васиљевичем о вери и задиркивао га, стојећи за столом Фјодора Павловича - у обичним случајевима шамари су данас збиља забрањени законом, и сви су престали шамарати, али у изузетним случајевима, и то не само код нас него у целом свету, па ма то била најпотпунија француска република, свеједно и даље шамарају, као за време Адама и Еве, и никад се с тим неће ни престати, а ви се, тада, ни у изузетној прилици нисте усудили.

- А што ти француске речи учиш? - показа Иван главом на свеску која је лежала на столу.

- А што их не бих учио, да тиме образовању своме допринесем, рачунајући да ћу и ја некад имати можда прилике да будем у тим срећним местима Европе.

- Чуј, изроде - севну очима Иван и сав се затресе ја се не бојим твојих оптужби, сведочи против мене што год хоћеш, а што те сад нисам избио на мртво

име, то је једино стога што сумњам на тебе за ово злочинство и потегнућу те на суд. Ја ћу већ обелоданити ко си ти.

- А ја мислим да је боље да ћутите. Јер шта можете ви сведочити против мене у мојој потпуној невиности, и ко ће вам поверовати? А ако почнете, онда ћу и ја све испричати, јер како себе не бих бранио?

- Мислиш да се ја сад тебе бојим?

- Нека у суду и не поверују свим тим мојим речима што сам вам сад говорио, али ће зато публика веровати, и вас ће бити срамота.

- То ли је, дакле, оно твоје: „много вреди разговор са паметним човеком“, а? - шкрипну зубима Иван.

- Баш сте изволели погодити у праву тачку. Треба паметни да будете.

Иван Фјодорович устаде сав дрхтећи од негодовања, обуче капут, па не одговарајући више Смердјакову, чак га и не гледајући, брзо изиђе из куће. Свеж вечерњи ваздух га прибра. На небу је јасно сијао месец. Страшна мора мисли и осећања кључала је у његовој души. „Да пођем и одмах пријавим Смердјакова? Али шта имам да јавим: он је ипак невин. Он ће, напротив, мене оптужити. Збиља, зашто сам ја тада ишао у Чермашњу? Зашто, зашто?“ - питао се Иван Фјодорович. - „Да, наравно, нешто сам очекивао, и он је у праву“... И опет се, по стоти пут, сети како је последње ноћи код оца прислушкивао са степеница поред очеве собе, али сад му је при том сећању било све тако мучно да застане на месту као укопан: „Да, ја сам то тада очекивао, то је истина! Ја сам желео, ја сам баш желео убиство! Да ли сам желео убиство, да ли сам га желео?... Смердјакова треба убити!... И ако ја сад не смем да убијем Смердјакова, онда више не вреди ни живети!...“ Иван Фјодорович, не свраћајући кући, пође тад право Катарини Ивановној, и уплаши је својим изгледом: био је као луд. Саопшти јој сав свој разговор са Смердјаковом, сав до ситница. Није се могао умирити, ма колико да га је она наговарала, непрестано је корачао по соби и говорио испрекидано, чудновато. Напослетку седе, налакти се на сто, наслони главу на обе руке и изговори чудноват афоризам:

- Ако није убио Дмитриј, него Смердјаков, онда сам, наравно, ја с њим солидаран, јер сам га ја подбадао. Да ли сам га подбадао - то још не знам. Али ако је он убица, а не Дмитриј, онда сам, наравно, убица и ја.

Саслушавши то, Катарина ћутке устаде, пође писаћем столу, отвори кутију која је стајала у столу, извади неку хартију и метну је пред Ивана. Та хартијица беше онај докуменат о коме је Иван доцније говорио Аљоши као о „математичком доказу“ да је оца убио брат Дмитриј. То беше писмо које је Митја пијан написао Катарини Ивановној оне исте вечери кад се у пољу срео са Аљошом који је одлазио у манастир, после сцене у кући Катарине Ивановне, кад је Грушењка њу увредила. Раставши се са Аљошом, Митја је тада полетео Грушењки; не зна се да ли се видео с њом, но пред ноћ се обрео у крчми „Престоница“, где се ваљано опио. Онако пијан затражио перо и хартију, и написао један важан докуменат против себе. То беше избезумљено, многоглагољиво и без икаква смисла писмо, „пијано“ писмо. Личило је на оно кад пијан човек, вративши се кући, почиње са необичним жаром да доказује жени, или неком од укућана, како су га малочас увредили, какав је подлац онај што га је увредио, а како је он, напротив, красан човек и како ће он том подлацу већ показати - и све то нашироко и надугачко, без икакве логике и

узбуђено, уз ударање песницом о сто и пијане сузе. Хартија коју Митји дадоше у крчми беше прљаво парче хартије за писма, просте, и на њеној полеђини био је написан некакав рачун. Пијаној многоглагољивости очевидно недостајало је места, и Митја исписа не само сав простор са стране него је последње речи написао унакрст по већ писаним редовима. Писмо беше ове садржине: „Кобна Катја! Сутра ћу додати новац и вратићу ти твоје три хиљаде, и збогом остај - великога гнева жено, али збогом и љубави моја! Да свршимо! Сутра ћу тражити новац од свег света, а не нађем ли га код света, дајем ти часну реч, отићи ћу оцу, разбићу му главу и узећу му новац испод јастука, само ако отпутује Иван. На робију ћу поћи, али три хиљаде ћу ти вратити. А ти - збогом! Клањам ти се до земље, јер сам пред тобом подлац. Опрости ми. Не, боље да ми не прашташ: лакше је и мени и теби! Боље на робију него твоја љубав, јер ја другу волим, а њу си данас и сувише добро упознала, па како ћеш јој моћи опростити? Убићу пљачкаша мога! Од свих вас отићи ћу на Исток, да ни за кога више не знам. Ни за њу јер ниси само ти мучитељка него и она. Збогом!

П. С. Проклетство пишем, а тебе обожавам! Осећам то у грудима својим. Остала је струна, те још звучи. Најбоље је да ми срце препукне. Убићу себе, али ипак најпре оног пса. Истргнућу му три и бацићу ти их. Нек сам подлац пред тобом, а не лопов! Очекуј три хиљаде. Код пса под душеком, ружичаста трачица. Нисам ја крадљивац, него ћу свог крадљивца убити. Катја, не гледај презриво: Дмитриј није лопов, него убица! Оца је убио и себе упропастио, да се одржи и да гордост твоју не мора сносити. Ни тебе воleti.

П. П. С. Љубим ти ноге, збогом!

П. П. С. С. Катја, моли бога да ми људи даду новаца. Тада нећу бити у крви, а не дадну ли ми - бићу у крви! Убиј ме!

Роб ин непријатељ

Д. Карамазов."

Кад је Иван прочитао „документ“, он устаде убеђен. Значи, убица је брат, а не Смердјаков. А кад није Смердјаков, онда није ни он, Иван. То писмо наједном доби у његовим очима математички смисао. За њега сад више није могло бити никаквих сумњи у Митјину кривицу. Узгред напомињемо да се код Ивана никад нису појавиле сумње у то да је Митја могао извршити убиство и заједно са Смердјаковом, а то се није поклапало ни са чињеницама. Иван је био потпуно умирен. Сутрадан ујутру он се само са презрењем сећао Смердјакова и његовог подсмевања. После неколико дана чак се и чудило како се могао осетити тако тешко увређен његовим подозрењима. Одлучио је да га презре и заборави. Тако је прошло месец дана. О Смердјакову се више ни код кога није распитивао, али једаред, дваред, ипак је случајно чуо да је овај тешко болестан и да није при чистој свести. „Свршиће тиме што ће полудети“, рече једном за њега млади лекар Варвински, и Иван је то запамтио. Последње недеље тога месеца Иван се и сам почео осећати врло рђаво. Већ је одлазио да пита за савет лекара кога је Катарина Ивановна била позвала и који је уочи суђења стигао из Москве. Управо у то доба његови односи према Катарини Ивановној били су се у највећој мери заоштрили. Била су то два непријатеља заљубљена једно у друго. Враћања Катарине Ивановне Митји, тренутна али снажна, већ су Ивана доводила до потпуне избезумљености.

Чудновато је да до последње, раније описане сцене код Катарине Ивановне, кад је Аљоша дошао к њој од Митје, он, Иван, није чуо од ње ниједанпут у току читавог тог месеца да ма и најмање сумња у Митјину кривицу, крај свих њених „враћања“ њему, која је Иван толико мрзео. Значајно је још и то што је он, осећајући да Митју сваким даном све више мрзи, у исто време схватио да га не мрзи због тога што му се Катја „враћала“, него управо *зато што је убио оца!* Он је то и сам осећао и потпуно схватио. Крај свега тога, он је десетак дана пред суђење одлазио Митји и предлагао му план за бекство - план који је очевидно био смишљен много раније. Тује, осим главног узрока који га је побудио натакав корак, била крива још и извесна незарасла огреботина у његовом срцу услед једне речце Смердјаковљеве, како би тобоже њему, Ивану, било згодно да му брат буде осуђен за убиство, јер ће се тада износ који ће он и Аљоша наследити од оца повисити од четрдесет на шездесет хиљада. Одлучио је да сам, са своје стране, жртвује тридесет хиљада за Митјино бекство. Враћајући се тада од њега, био је необично тужан и збуњен: наједном је почео осећати да он то бекство жели не само стога што би за њега жртвовао тридесет хиљада да му зарасте та огреботина, него и због нечег другог. „Је ли то зато што сам у души и ја исти такав убица?“ запита он једном самога себе. Нешто удаљено али пламено га је пекло у души. А што је најглавније, његова гордост је целог тог месеца страшно патила, но о томе после... Машивши се за звонце свога стана, после разговора са Аљошом, и одлучивши наједном да оде Смердјакову, Иван Фјодорович се покорио једном нарочитом негодовању које је одједном узаврело у његовим грудима. Он се изненада сетио како му је Катарина Ивановна малочас викнула пред Аљошом: „То си ме ти, ти једини уверио да је он (то јест Митја) убица!“ Сетивши се тога, Иван се чак запањено: никад у животу није он њу уверавао да је убица Митја, напротив, он је на себе самог сумњао пред њом онда кад се био вратио од Смердјакова. Сасвим обратно, она је њему тада изнела „документ“ и доказала братову кривицу. И сад наједном виче: „Ја сам и сама била код Смердјакова!“ Кад је била? Иван појма није имао о томе. Значи, она није баш сасвим уверена у Митјину кривицу! И шта јој је могао казати Смердјаков? Шта је, шта јој је управо казао? Страшан гнев плану у његовом срцу. Није схватао како је могао, пре пола сата, пропустити те речи и не викнути на њу одмах тада. Он остави звонце и полете опет Смердјакову. „Ја ћу га можда убити овога пута“, помисли путем.

VIII

ТРЕЋИ И ПОСЛЕДЊИ САСТАНАК СА СМЕРДЈАКОВОМ

На пола пута подиже се оштар, сув ветар, онакав какав беше тога дана рано изјутра, и поче да веје ситан, густ, сув снег, који, ношен ветром, не приањаше при

паду за земљу, него се под ударцима ветра вртео у ковитлац, те ускоро настаде права вејавица. У оном делу наше вароши где је живео Смердјаков скоро и нема фењера. Иван Фјодорович корачао је по мраку, не опажајући вејавицу, несвесно нагађајући пут. Болела га је глава, и мучно му ударало у слепоочницама. Зглобови руку су му грчевито дрхтали. Недалеко од кућице Марје Кондратјевне, Иван изненада сретe усамљеног, пијаног онижег сељака, у искрпљеном гуњцу, како се тетурa тамоамо, гунђа и псује, па тек наједаред остави псовку и промуклим пијаним гласом поче певати:

Ах, Вањка ми у свет оде,
чекати га нећу!

И стално би прекидао песму код тог другог стиха, па опет почињао неког грдити, да затим опет отегнуто запева исту песму. Иван Фјодорович је већ одавно осећао страшну мржњу према том сељаку, док о њему још није ни мислио, а одједном му је он продро у свест. Сместа га обузе недољива жеља да сељака удари песницом по глави. Управо у том тренутку њих двојица дођоше један према другом, и сељак, јако посрнувши, наједном из све снаге удари о Ивана. Овај га помамно одгурну. Сељак полете и тресну као клада о смрзнуту земљу, и болно јекнувши само једанпут: ја-ој! умукну. Иван коракну према њему. Сељак је лежао наузнак, сасвим непомичан, без свести: „Смрзнуће се!" помисли Иван и поче корачати у правцу Смердјаковљева стана.

Марја Кондратјевна, која са свећом у рукама истрча да отвори врата, шапну му још у ходнику да су Павле Фјодорович (то јест Смердјаков) врло болесни, „не баш да леже, него као да готово нису при чистој свести и чак су рекли да се чај однесе натраг, нису га хтели пити".

- Шта је, бесни ли? - грубо запита Иван Фјодорович.

- Како бесни, напротив, сасвим су се смирили, али ви с њима немојте дуго разговарати... - замоли Марја Кондратјевна.

Иван Фјодорович отвори врата и коракну у собу.

Пећ је била загрејана исто онако као и последњи пут, али у соби су се опажале неке промене: једна од оне две бочне клупе била је изнесена, а место ње се појавио велики кожни диван од лажног махагонија. На њему намештена постеља, са прилично чистим белим јастуцима. На постељи је седео Смердјаков, у оном истом свом собном огртачу. Сто је премештен пред канабе, тако да је у соби било врло тескобно. На столу је лежала дебела књига жутих корица, али Смердјаков је није читао, он је седео и ништа није радио. Дочека Ивана Фјодоровича с дугим, немим погледом, и очигледно се нимало не зачуди његовом доласку. Био се веома изменио у лицу, сасвим измршавео и пожутео. Очи му упале, доњи очни капци помодрели.

- Па ти си збиља болестан? - застаде Иван Фјодорович. - Ја те нећу дуго задржавати, чак ни капут нећу скинути. Где да седнем?

Он зађе с другог краја стола, примаче столицу столу и седе.

- Што ме гледаш и ћутиш? Ја сам са једним питањем дошао и, кунем ти се, нећу отићи од тебе док не добијем одговора: је ли долазила к теби госпођа Катарина Ивановна?

Смердјаков подуже поћута, као и пре, непрестано тихо гледајући у Ивана, па наједаред одмахну руком и окрену од њега лице.

- Шта ти је? - узвикну Иван.

- Ништа.

- Шта ништа?

- Па била је, но, а вама је то свеједно. Оканите ме се.

- Не, нећу те се оканити! Говори, кад је била?

- Ја сам заборавио и да се сећам ње - презриво се насмехну Смердјаков, али се наједаред, окренувши лице Ивану, опет загледа у њега некаквим помамним погледом пуним мржње, оним истим погледом којим га је посматрао приликом састанка пре месец дана.

- Па и ви сте, канда, болесни; где само како сте се усукали, не може вас човек познати - обрати се он Ивану.

- Мани се мога здравља, говори о чему те питам.

- А што су вам очи пожутеле, сасвим вам је беоњача жута. Мора да се много мучите?

Он се презриво осмехну и наједном се гласно засмеја.

- Чуј, казао сам ти да нећу отићи од тебе без одговора! - викну Иван страшно разјарен.

- А што сте навалили на мене? Што ме мучите? патнички проговори Смердјаков.

- Ех, до ђавола! Марим ја за тебе! Одговори на питање, па ћу одмах отићи.

- Немам шта да вам одговорим! - опет се покуњи Смердјаков.

- Уверавам те да ћу те приморати да ми одговараш!

- А што се ви непрестано узнемирујете? - загледа се Смердјаков наједаред у њега, али не толико с презрењем колико скоро већ са некаквом гадљивошћу - је ли зато што ће сутра почети суђење? Па неће вам ништа бити, будите већ једном уверени! Идите кући, лезите мирно па спавајте, и ништа не брините.

- Не разумем те... шта ја имам да се бојим сутра? зачуђено изговори Иван, а наједном доиста некакав страх дуну као мраз на његову душу. Смердјаков га одмери очима.

- Не ра-зу-ме-те? - отеже он прекорно. - И не мрзи паметна човека да такву комедију изводи!

Иван га је ћутке гледао. Већ сам тај неочекивани тон, сав некако досад нечувено надувен, којим се тај бивши његов слуга сад обраћао њему, био је необичан. Таквог тона ипак не беше чак ни прошлог пута.

- Кажем вам, немате чега да се бојите. Ништа против вас нећу сведочити, нема доказа. Где само како вам се руке тресу! Зашто вам прсти тако поигравају? Идите кући, *нисте га ви убили*.

Иван се трже, сетио се Аљоше.

- Ја знам да нисам ја... - промуца он.

- Знате? - опет прихвати Смердјаков. Иван скочи и зграби га за раме.
- Говори све, гаде један! Говори све! Смердјаков се ни најмање не уплаши. Он се само са безумном мржњом упи у њега очима:
- Е па ви сте га и убили, кад је тако - јаросно му прошапута он.
Иван се спусти на столицу, као да се нечега сетио. Злобно се насмеши.
- Ти све о оном што си и тада говорио? Што си и прошли пут говорио?
- Па ви сте и прошли пут стој али преда мном и све сте разумели, па разумете и сад.
- Разумем само то да си ти луд.
- Како вас већ не мрзи да тако говорите! Седимо сами, у четири ока, шта имамо да се лажемо, комедију да изигравамо? Или ваљда још непрестано хоћете на мене једног да свалите све, и то мени у очи? Ви сте га убили, ви сте главни убица, а ја сам само ваш помоћник био, верни слуга Личарда, и по вашој сам речи ту ствар извршио.
- Извршио? Па зар си га ти убио? - охлади се Иван. Нешто као да се потресе у његовом мозгу, и он сав задрхта ситном хладном дрхтавицом. И сам Смердјаков зачуђено погледа у њега: очигледно га је изненадила искреност Иванова страха.
- Па зар ви збиља ништа нисте знали? - промуца он неповерљиво, смешећи се искривљена лица Ивану у очи.
Иван га је непрестано гледао, њему као да се одузео језик.

Ах, Вањка ми у свет оде,
чекати га нећу!

зазвуча му наједном у глави.
- Знаш шта: ја се бојим да си ти сан, да као привиђење преда мном седиш - промуца Иван.
- Никаквог привиђења ту нема, осим нас двојице, и још неког трећег. Без сумње, тај трећи се сад ту налази, међу нама двојицом.
- Ко? Ко се ту још налази? Ко је тај трећи? - уплашено проговори Иван Фјодорович осврћући се око себе и журно тражећи очима неког по свима угловима.
- Па тај трећи је - бог, само провиђење је сад ту поред нас, али га ви немојте тражити, нећете га наћи.
- Слагао си да си га ти убио! - поамно завапи Иван. - Ти, или си луд, или ме љутиш, као и прошли пут!
Смердјаков, као и малочас, нимало се не плашећи, само га је и даље посматрао. Он још никако није могао да победи своју неповерљивост, још му се непрестано чинило да Иван „све зна“, па се само претвара да би ту, „њему у очи, све на њега једног свалио“.
- Причекајте - проговори он, напослетку, слабим гласом, па наједном, извукавши испод стола своју леву ногу, поче посувраћати на њој ногувицу навише. Нога му беше у дугачкој, белој чарапи и обувена у собну плитку ципелу.

Полако, Смердјаков скиде подвезицу и дубоко завуче прсте у чарапу. Иван Фјодорович гледаше у њега и наједном се затресе у грчевитом страху.

- Полудео је! - завапи он, и брзо скочивши са свога места, затетура се тако да удари леђима о зид, па као да се прилепи уза њ, сав се испружи као колац. У безумном страху гледао је Смердјакова. Овај, нимало се не збунивши његовим страхом, још једнако је рио по чарапи, напрежући се да у њој нешто прстима напипа и извуче. Напослетку напипа и поче извлачити. Иван Фјодорович виде да су то некакве хартије, или неки свежањ хартија. Смердјаков извуче и метну свежањ на сто.

- Ето вам! - рече он тихо.

- Шта? - одговори Иван тресући се!

- Извол'те погледати - исто онако тихо рече Смердјаков.

Иван коракну к столу, узео свежањ и поче га одмотавати, па наједаред нагло трже прсте, као да га је додирнуо некакав одвратан, страшан гад.

- Прсти вам непрестано дрхте у грчевима - примети Смердјаков, па сам узео и полако размота хартију. Под омотом се указаше три пакета шарених новчаница од сто рубаља.

- Све су овде, све три хиљаде, не морате их ни бројати. Извол'те - позва он Ивана, показујући главом на новац. Иван се спусти на столицу. Био је блед као крпа.

- Ти си ме уплашио... са том чарапом... - проговори он, нећако чудно се смешкајући.

- Па зар ви, па зар ви досад нисте знали? - запита га још једном Смердјаков.

- Не, нисам знао. Ја сам једнако на Дмитрија мислио. Брате! Брате! Ах! - Он се наједаред ухвати за главу обема рукама. - чуј: јеси ли га ти сам убио? Без мог брата, или са братом?

- Само заједно с вама; с вама заједно сам га убио, а Дмитриј Фјодорович су то просто невини.

- Добро, добро... О мени после. Ама што ја једнако дрхтим... Речи не могу да изговорим.

- Па ви сте тада били смели, „све је допуштено" - говорили сте, а сад где како сте се уплашили! - промуца Смердјаков чудећи се. - Хоћете ли лимунаде? Одмах ћу наредити. Лепо вас може освежити. Само да прво ово овде покријемо.

И опет показа главом на пакете са новчаницама. Већ је кренуо да зовне кроз врата Марју Кондратјевну да би направила и донела лимунаде, али тражећи чиме би покрио новац да га она не спази, извади најпре марамицу, но како ова беше сасвим прљава, узео са стола ону дебелу жуту књигу, која је усамљено ту лежала и коју је Иван приметио улазећи, и притиште њоме новац. Назив књиге био је: *Светог оца нашег Исака Сирина беседа*. Иван Фјодорович стиже да механички прочита наслов.

- Нећу лимунаду - рече он. - О мени после. Седи па ми реци: како си то учинио: Све кажи...

- Скините бар капут, јер ћете се и сувише загрејати. Иван Фјодорович као да се тек сад сетио, трже капут са себе и баци га на клупу, не устајући са столице.

- Говори, молим те, говори!

И као да се утишао, чекао је са уверењем да ће Смердјаков сад *све рећи*.

- О томе како је то учињено? - уздахну Смердјаков. - Па на најприроднији је начин било учињено, после оних истих ваших речи...

- О мојим речима, после - прекиде га опет Иван, али не вичући као пре, него чврсто изговарајући речи и као сасвим овладавши самим собом. - Испричај потанко како си то учинио. Све редом. Ништа немој заборавити. А што је главно, појединости, појединости! Молим те.

- Ви отпутовасте, а ја тада падох у подрум...

- Је ли ти збиља био у наступу падавице или си се претварао?

- Наравно да сам се претварао. У свему сам се претварао. По подрумским степеницама сам полако сишао, сасвим до доле, па сам мирно легао, а кад сам легао, почео сам запомагати. И тресао сам се, док ме нису изнели.

- Чекај! И све време, и доцније, и у болници непрестано си се претварао?

- Не. Сутрадан ујутру, још пре болнице, дочепа ме права падавица, и то тако јака, да већ много година такве није било. Два дана сам био сасвим изван себе.

- Добро, добро. Настави.

- Положише ме на тај кревет, ја сам знао да ће иза преграде, јер ме је Марфа Игнатјевна, сваки пут кад сам болестан, преко ноћ метала иза те преграде у свом стану. Они су нежни били према мени од самог дана мог рођења. Ноћу сам јечао, али тихо. Једнако сам чекао Дмитрија Фјодоровича.

- Како си га чекао? Да дође к теби?

- Што к мени? Чекао сам их да дођу у кућу, јер више нисам имао никакве сумње да ће они баш те ноћи доћи, јер су, лишени мене и немајући никаквих обавештења, неизоставно морали сами ући у кућу преко плота, како су они добро умели, па да учине нешто.

- А да није дошао?

- Тада ништа не би ни било. Да они не дођоше, ја се не бих одлучио.

- Добро, добро... говори разумљивије, не жури, а што је главно, ништа не изостављај!

- Ја сам очекивао да ће они Фјодора Павловича убити... то сигурно. Стога што сам их ја већ тако припремио... последњих дана... а што је главно - они знаци су им постали познати. При њиховој сумњичавости и јарости, која се у њима у оне дане била накупила, они су морали неизоставно помоћу знакова у кућу продрети. То неизоставно. Ја сам их тако и очекивао.

- Чекај! - прекиде га Иван - па да је он оца убио, он би узео новац и однео би га; ти си управо тако морао рачунати? А шта би теби остало после њега? Не видим.

- Новац они не би никад нашли. То сам их ја само тако био научио да је новац под душеком. Само то није била истина. Пре је новац у кутији лежао, да, тако је било. А после сам ја Фјодора Павловича, пошто су они у целом човечанству само у мене једног имали вере, научио да тај завежљај са новцем пренесу у угао иза икона, јер се тамо нико на свету неће сетити да га тражи, нарочито кад у журби дође. Те тако им је он, тај пакет, тамо у углу иза икона и лежао. А под душеком било би уопште и смешно да га држи, бар онако у кутији, под кључем. А овде су сви сад поверовали да је новац, тобоже, под душеком лежао. Глупо

резонovanje. Дакле, ето, да су Дмитриј Фјодорович извршили исто убиство, они би, не нашавши ништа, или журно побегли, бојећи се сваког шушња, као што се то увек са убицама дешава, или би били ухапшени. И тако сам се ја онда могао сутрадан, или још исте ноћи, завући иза икона и новац однети, те би се све свалило на Дмитрија Фјодоровича. С тим сам увек могао рачунати.

- Знам, али да он није убио, него само избио оца?

- Кад га не би убио, онда ја новац, наравно, не бих смео узети и све би било узалуд. Али сам и тако рачунао: они ће га толико избити да ће се стари онесвестити, а ја ћу, међутим, стићи да новац узем, а после ћу Фјодору Павловичу лепортирати да новац није узео нико други него Дмитриј Фјодорович пошто су их избии.

- Стани... мени још није све јасно. Значи, ипак је Дмитриј убица, а ти си само новац узео?

- Не, нису они убили. Него, ја бих вам могао и сад казати да су они убили... али ја нећу да сад пред вама лажем, јер... јер ако ви збиља, као што и сам видим, ништа нисте досад разумели, нити сте се претварали преда мноме, да бисте своју очигледну кривицу на мене свалили, ипак сте ви криви за све, јер за убиство сте знали, и мени сте поручили да га убијем, па сте отпутовали, знајући за све. Зато и хоћу да вам вечерас у очи докажем да сте овде главни убица у свему једино ви, а ја сам само онај најмање важан, премда сам ја убио. А ви баш јесте најзаконитији убица.

- Откуд, откуд сам ја убица? О, боже! - не издржа напослетку Иван, заборавивши да је све напомене о себи одложио за крај разговора. - Ма је ли то све та Чермашња? Чекај, говори, шта је теби требало моје одобравање, ако си већ мој одлазак у Чермашњу примио као некакво одобравање? Како ћеш то сад објаснити?

- Како сам био убеђен у ваше одобравање, знао сам да ви ни због те изгубљене три хиљаде нећете дизати галаму кад се будете вратили, ако би како год власт посумњала на мене место на Дмитрија Фјодоровича, или да сам са Дмитријем Фјодоровичем у дослужу: напротив, ви бисте ме од других бранили... А добивши наследство, могли сте ме некад доцније и наградити, кроз следећи живот, јер сте ипак помоћу мене то наследство изволели добити, јер да се старац оженио Аграфеном Александровном, добили бисте само шипак.

- А! Ти си, дакле, намеравао да ме и после мучиш, целог века! - прошкргута Иван. - А шта би радио да ја тада нисам отпутовао, него да сам те пријавио?

- А шта бисте тада могли пријавити? Да сам вас у Чермашњу наговарао? Глупост! А осим тога, ви бисте, после нашег разговора, или отпутовали, или остали. Да сте остали, онда се ништа не би ни десило, ја бих знао да ви ту ствар не желите, и ништа не бих ни предузимао. А кад сте већ отпутовали, онда сте ме, значи, уверили да ме суду нећете смети пријавити и да ћете ми те три хиљаде оставити. А не бисте ме никако ни могли гонити, јер бих ја тада на суду све испричао, то јест не то да сам ја украо или убио - то не бих рекао - него да сте ме ви подбадали да украдем и убијем, а ја само нисам пристао. Зато ми је тада и требало ваше одобравање да ме ничим не бисте могли довести у теснац, јер где вам је доказ, а ја сам вас свагда могао довести у теснац, износећи пред свет како

сте жудно желели очеву смрт, и ево вам дајем реч - у свету би сви у то поверовали, и ви бисте били осрамоћени докле год сте живи.

- Дакле, жудно сам, велиш, то желео? - шкргутну опет Иван.

- Без сумње сте желели, и својим одобравањем сте тада прећутно допустили да извршим то дело - одлучно погледа Смердјаков Ивана. Био је врло слаб и говорио тихо и уморно, али нешто унутрашње и потајно распаљивало гаје, очевидно је имао некакву намеру. Иван је то предосећао.

- Продужи даље - рече му он - продужи о оној ноћи.

- Шта даље! Ето лежим ја и чујем како господар, канда, викну. А Григориј Васиљевич, пре тога, наједаред се дигли и изишли, и наједаред викнули, а после све тихо, мрак. Лежим, дакле, ја, чекам, срце ми бије, не могу да издржим. Устадох напослетку, и пођох - видим, с леве стране им прозор у башту отворен, ја још мало коракнух улево да послушнем да ли они тамо живи седе, и чујем како се господар нешто грдно узмувао по соби и уздише, значи жив је. Ех! помислих ја. Приђох прозору и викнух господару: „То сам” - рекох - „ја”. А он ће мени: „Био је, био, побегао је!” То јест, Дмитриј Фјодорович су, значи, били. „Убио Григорија!” - „Где?” - шапућем му ја. - „Тамо у углу” - показује ми и такође шапуће. - „Чекајте” - кажем. Пођох у угао да тражим код зида и наиђох на Григорија Васиљевича где лежи сав у крви и без свести. Значи, тачно је да је долазио Дмитриј Фјодорович, севну ми кроз главу, те ту одмах, у трен ока, одлучих да све свршим наједанпут, јер Григориј Васиљевич, ако су још и живи, они онако у несвести засад ништа неће видети. Једно сам само ризиковао, да се изненада може пробудити Марфа Игнатјевна. Осетих то у тренутку, али ме грамзивост већ беше свега обузела, просто сам једва дисао. Дођох опет под прозор господару, па му велим: „Она је овде, дошла је, Аграфена Александровна је дошла, моли да је пустите.” А он тек само сав уздрхта, као дете: „Где овде? Где?” - све јечи, али још не верује. „Ено” - рекох - „тамо стоји, отворите!” Он гледа у мене кроз прозор, па и верује и не верује, а боји се да отвори, дакле, он се, помислих, већ и мене боји. И смешно: мени наједном паде на памет да му откуцам на прозору оне знаке, као тобож Грушењка дошла, и на његове очи их откуцах: мојим речима као да није веровао, а кад знаке откуцах, они одмах потрчаше да врата отворе. Отворише. Ја хтедох ући, а он стоји, телом ме својим неће свег да пропусти. „Где је она? Где је она?” - гледа у мене и дрхти. Е, помислим, кад се мене тако боји - онда је зло! И ту и мени самом почеше ноге клецати од страха да ме неће пустити у собу, или ће викнути, или ће Марфа Игнатјевна дотрчати, или ће нешто испасти, сад се већ не сећам, сигурно сам тада стојао пред њим блед као крпа. Шапућем му: „Та ено је, ено под прозором, како да је” - велим - „нисте видели?” - „Па доведи је, доведи је!” - „Ама боји се” - велим - „од вике се уплашила, у жбун се сакрила, викните је” - велим - „ви сами одонуд из собе.” Потрчао он, пришао прозору, свећу на прозор метнуо: „Грушењка!” виче - „Грушењка, јеси ли ту?” Овамо виче, а никако да се нагне кроз прозор, неће од мене да се одмакне, од силног страха, јер ме се много уплашио, па не сме да се удаљи од мене. „Та ево је” - велим (приђох прозору и потпуно сам се сагнуо) - „ено је у жбуну, смеје вам се, зар је не видите?” Он наједаред поверова, цео се затресе, јер су жестоко били заљубљени у њу, и сав се наже кроз прозор. Ја тад зграбих онај гвоздени притискач на њиховом столу, сећате га се, биће у њему једно три фунте, замахнух, па га одостраг углом од притискача ударих у само теме. Ни гласка није пустио. Само се наједаред скљокао, а ја и други, и трећи пут.

Трећи пут осетих да сам му пробио лобању. Они су се сасвим стропоштали наузнак, лицем навише, у крви. Ја погледах: на мени нема крви, није шикнула, притискач обрисах, ставих га на место, пођох иза икона, из пакета новац извадих, а омот бацих на под, и ону ружичасту пантљику крај омота. Сиђем у башту, сав се тресем. Право идем оној јабуци што је шупља - ви знате њену дупљу, ја сам је већ одавно уочио, у њој су већ лежале крпа и хартија, одавно сам их био спремио; замотах сав новац у хартију, а затим у крпу и завукох дубоко у дупљу. Тамо је тако више од две недеље лежао исти тај новац, а после сам га, кад изиђох из болнице, извадио. Дакле, вратих се у постељу, легах, а мислим у страху: „Ако је Григориј Васиљевич убијен, онда услед тога може испасти сасвим зло, а ако није убијен и дође к себи, врло ће добро испасти, пошто ће они тада бити сведок да су Дмитриј Фјодорович долазили, те су, дакле, они и убили оца и новац однели.“ Тада почех од сумње и нестрпљења јечати да бих Марфу Игнатјевну што пре пробудио. Устаде она напослетку, јурну к мени, но кад опази да нема Григорија Васиљевича истрча и, чујем, закука у башти. Е, тада и отпоче све оно целе ноћи, а ја сам већ био сасвим умирен.

Приповедач стаде. Иван га је све време слушао у гробном ћутању, не мичући се, не скидајући очи са њега. Смердјаков, пак, док је причао, тек би овда-онда у њега погледао, али је више гледао у страну. Довршивши причање, он се очигледно и сам узбудио и једва дисао. На лицу му се указа зној. Али се није могло погодити осећа ли он кајање или што друго.

- Стој! - прихвати Иван смишљајући нешто. - А врата? Ако је он врата отворио само теби, како их је пре тебе могао Григориј видети отворена? Јер је Григориј видео пре тебе да су врата отворена?

Значајно је то да је Иван питао најмирнијим гласом, чак као неким другим тоном, ни најмање огорченим, тако да кад би неко сад отворио врата од њихове собе, па с прага на њих погледао, неизоставно би закључио да они седе и мирно разговарају о неком обичном, премда занимљивом предмету.

- Што се тиче тих врата и да је тобоже Григориј Васиљевич видео да су она отворена, то се њему само тако причинило - осмехну се Смердјаков, кривећи лице. - Јер то, ја да вам кажем, није човек, него свеједно што и ћудљив коњ, и није видео, него му се причинило да је видео - но сад га већ нико не разувери. То је мени и вама таква срећа пала у део те је он то измислио, јер ће се на основу тога зацело доказати да је Дмитриј Фјодорович кривац.

- Слушај - проговори Иван Фјодорович као опет почев да се губи, а трудећи се и да нешто смисли - слушај... Хтео сам још много штошта да те питам, али сам заборавио... Ја све заборављам и бркам... Да! Кажи ми макар још само ово: што си онај омот с новцем распечатио и онда га на поду оставио? Што ниси новац просто у омоту однео... Док си причао, мени се чинило да си, канда, хтео рећи да је тако и требало учинити... а зашто је тако требало - не могу да разумем...

- А то сам тако учинио из извесног разлога. Јер кад би то био човек упућен и вичан, као на прилику ја, који је те паре видео раније, па их можда сам и замотавао у онај омот и рођеним очима гледао како је запечаћен и стављен натпис, онда зашто би такав човек, ако је, на прилику, он старца убио, после убиства распечатио тај пакет, и још у журби, кад већ ионако сасвим тачно зна да новац сигурно лежи у оном пакету? Напротив, кад би то био човек грабљивац као

ја, на пример, он би просто турио тај пакет у џеп, не распечативши га, па би с њим што пре умакао. Сасвим друго су ту Дмитриј Фјодорович: они су о том пакету знали само по чувењу, нису га видели, и кад су га нашли, на прилику, да кажемо испод душека, онда су га брже - боље одмах и распечатали, да се увере да ли је доиста у њему онај новац. А пакет су одмах онде бацили, немајући времена да размисле да ће он после остати као доказно средство против њих, јер су они лопов невичан, и пре никад ништа јавно нису крали, јер су племићи од старине, а што су се сад одлучили да украду, то управо као и да нису дошли да украду, него само да сопствени новац узму натраг, јер су претходно по целој вароши то разгласили, и чак се раније наглас хвалили пред целим светом да ће поћи и своју сопственост од Фјодора Павловича отети. Кад су ме испитивали, ја ту своју мисао државном тужиоцу нисам јасно казао, него, напротив, као онако узгред сам је убацио, тобоже и сам не разумем, те испаде баш као да су државни тужилац то сами измислили, а не ја њима улио у главу - тако да господину тужиоцу од саме те моје напомене чак чорба на уста поцури...

- Па зар си ти још тада, на лицу места, све то смислио? - узвикну Иван изван себе од чуђења. Опет је са страхом гледао Смердјакова.

- Ма молим вас, зар би ико могао то све измислити у онаквој журби? То је још раније све било смишљено.

- Теби... теби је, дакле, сам ђаво помагао! - узвикну Иван. - Не, ти ниси глуп, ти си много паметнији него што сам мислио...

Он устаде са очигледном намером да се прошета по соби. Био је страшно тужан. Но како му је сто заграђивао пут, па би скоро морао да се провлачи између стола и зида, он се само окрену на месту и опет седе. То што му не пође за руком да прошета, може бити, наједном га разљути, тако да скоро са пређашњом разјареношћу завапи:

- Слушај, несрећни и презрени човече! Зар ти не видиш, : што те још досад нисам убио, то је само стога што те чувам за сутрашњи одговор на суду. Бог види (Иван подиже руку увис) - можда сам и ја био крив, можда сам збиља имао потајну жељу да отац... умре, али, кунем ти се, нисам толико био крив као што ти мислиш и можда те уопште нисам подбадао. Не, не, нисам те подбадао! Али свеједно, ја ћу сам против себе сведочити, сутра, на суду, одлучио сам се! Све ћу рећи, све. Али ћу изићи заједно с тобом! И ма шта ти говорио против мене на суду, ма шта сведочио - примам и не бојим те се; сам ћу све потврдити! Али и ти мораш пред судом признати! Мораш, мораш, заједно ћемо поћи! Тако ће и бити!

Иван то изговори свечано и енергично, а да ће тако и бити, то се видело већ по погледу његовом који је севао.

- Болесни сте ви, видим ја, сасвим сте болесни. Сасвим су вам жуте очи - рече Смердјаков, али без подсмевања, чак као осећајући сажаљење.

- Заједно ћемо поћи - понови Иван - а ако ти не поћеш - свеједно, ја ћу сам признати.

Смердјаков поћута као да нешто смишља.

- Ништа од свега тога неће бити, и ви нећете поћи одлучи он напослетку као неопозиво.

- Не разумеш ти мене - прекорно узвикну Иван.

- Биће вас и сувише срамота да све то против себе признате. А што је најгоре, узалуд ће вам бити, сасвим, јер ја ћу отворено казати да вам ја ништа такво никада нисам говорио, него да ви то тврдите или у некој болести (а на то и јесте налик), или вам је просто толико жао брата да сте себе жртвовали, а против мене све измислили, јер сте ме ионако целог века за мушицу сматрали, а не за човека. Е, па ко ће вам поверовати, но, и какав имате макар и један доказ?

- Па новац си ми сад показао, наравно, да ме убедиш.

Смердјаков скиде *Исака Сирина* са свежња и метну га на страну.

- Тај новац узмите и однесите - уздахну Смердјаков.

- Наравно да ћу га однети! Али што ми га дајеш ако си старца због њега убио? - веома зачуђено га погледа Иван.

- Не треба ми никако више - дрхтавим гласом изговори Смердјаков, одмахнувши руком. - Била је ранија таква мисао да ћу с тим новцем живот отпочети у Москви, или још пре у иностранству, такво је маштање постојало, али понајвише стога што је „све допуштено“. Тако сте ме, уистину, ви учили, и много сте ми таквих ствари причали: јер ако бога бесконачног нема, онда нема никакве ни врине, и уопште није ни потребно. То сте ви доиста говорили. А ја сам после закључио да је збиља тако.

- Јеси ли својом памећу до тога дошао? - усиљено се насмеши Иван.

- Под вашим руководством.

- А сад си, дакле, поверовао у бога кад новац враћаш?

- Не, нисам поверовао - прошапта Смердјаков.

- Па што враћаш?

- Ах, маните се... ништа! - махну опет Смердјаков руком. - Пре сте сами увек говорили да је све допуштено, а што сте сад тако узнемирени, и ви? Чак хоћете да идете да себе оптужите... Само ништа од свега тога неће бити! Ви нећете себе оптужити! - реши опет Смердјаков одлучно и убеђено.

- Видећеш! - проговори Иван.

- Не може то бити. Паметни сте ви врло. Новац волите, то ја знам, углед и поштовање такође волите, јер сте врло горди, лепоту женску прекомерно волите, а нада све волите живот у мирном изобиљу, и да се ником не морате клањати - то још понајвише. Нећете ви хтети да себи живот заувек покварите, примивши на суду такву срамоту. Ви сте као и Фјодор Павлович, од све његове деце ви сте највише, највише на њега налик, душа вам је иста као његова.

- Ти ниси глуп - проговори Иван готово као згранут; крв му удари у лице. - Ја сам пре мислио да си глуп. Ти си сад озбиљан! - примети он, наједаред некако новим очима гледајући Смердјакова.

- Ви сте због гордости своје мислили да сам ја глуп. Узмите овај новац.

Иван узе три свежња новчаница и тури их у џеп, не умотавајући их ни у шта.

- Сутра ћу их на суду показати - рече он.

- Нико вам тамо неће поверовати, пошто ви сад имате и свог новца доста, узели сте га просто из кутије и донели.

Иван устаде.

- Понављам ти: што те данас нисам убио, то је само зато што си за сутра потребан, запамти то, не заборави!

- Па шта, убијте ме. Убијте ме сад - наједном некако чудно изговори Смердјаков, необично гледајући у Ивана. - Не смете ни то! - додаде он, горко се осмехнувши; - ни за шта ви сад немате смелости, негдашњи смели човече.

- До сутра! - викну Иван и диже се да иде.

- Чекајте... покажите ми их још једаред.

Иван извади новчанице и показа му их. Смердјаков их је гледао десетак секунди.

- Е сад идите! - рече он махнувши руком. - Иване Фјодоровичу! - одједном опет викну за њим.

- Шта хоћеш? - осврну се Иван већ у ходу.

- Збогом!

- До сутра! - довикну опет Иван и изиђе из собе. Вејавица још није престала. Прве кораке прешао је чило, али наједном као да се поче поводити. „То је нешто физичко“, помисли он насмешивши се. Као некаква радост му сад испуни душу. Осети у себи неку безграничну одлучност: крај колебањима која су га тако страшно мучила за све ово последње време! Одлука је донесена „и сад се више неће изменити“, сав срећан помисли он. У том тренутку се о нешто спотаче и умало што не паде. Зауставивши се, он опази крај својих ногу оног сељака којег баше оборио на земљу и који је још онако лежао на оном истом месту, без свести и без покрета. Вејавица му је већ засула скоро читаво лице. Иван га зграби и понесе на себи. Угледавши десно у некој кућици светлост, он приђе, лупну у прозорске капке, и замоли власника кућице, који му се одазва, да му помогне да одвуку сељака у полицију, обећавши му одмах за то три рубље, човек се спреми и изађе. Ја сад нећу потанко описивати како је Ивану Фјодоровичу тада пошло за руком да постигне свој циљ и смести сељака у кварту с тим да га одмах лекар прегледа, при чем и ту издашном руком даде „на трошак“. Рећи ћу само да му је та ствар одузела скоро цео сат времена. Али је Иван Фјодорович био веома задовољан. Мисли су му скакале и радиле: „Да нисам за сутра тако чврсто одлучио“ - помисли он наједаред са уживањем - „не бих се ту цео сат задржао да склањам овог сељака, него бих прошао мимо њега, и само бих пљунуо на то што ће се он смрзнати... Него, где како сам сад кадар посматрати самог себе!“ - помисли он у истом тренутку са још већим уживањем: „а они тамо закључили да лудим!“ Дошавши до своје куће, он наједном застаде под утицајем изненадног питања: „А би ли требало можда одмах поћи државном тужиоцу и све испричати?“ То питање реши, пошавши кући: „Сутра ћемо све заједно!“ прошапута за себе, и, чудна ствар! - скоро сва радост, све задовољство његово самим собом, прођоше у трен ока. А кад ступи у своју собу, нешто ледено се одједном дотаче његовог срца, као нека успомена или, тачније, сећање на нешто мучно и одвратно, што се налази баш у овој соби сада, у овај мах, и што је и пре ту било. Он се сав изнемогао спусти на канабе. Старица му донесе самовар, он закува чај, али га се и не дотаче; старицу отпусти и рече јој да му не долази до сутра. Седео је на канабету и осећао како му се врти у глави. Осећао је да је болестан и немоћан. Сан поче да га хвата, али он устаде, узнемиран, и усхода се по соби да отера сан. У појединим тренуцима му се чинило као да је у бунилу. Али није њега сад болест заокупљала

више од свега другог: пошто опет седе, он се поче овдаонда освртати унаоколо, као нешто изгледајући. Тако неколико пута. Напоследку му се поглед заустави и учврсти на једној тачки. Иван се насмеши, но румен гнева му обли лице. Дуго је седео на месту снажно подупрвши обема рукама главу, али ипак погледајући искосице у пређашњу тачку, на диван који је стојао уз супротан зид. Нешто га је очигледно љутило тамо, некакав предмет узнемиривао га је и мучио.

IX

ЂАВО. КОШМАР ИВАНА ФЈОДОРОВИЧА

Ја нисам лекар, али осећам да је дошао тренутак кад ми је неизоставно потребно да читаоцу колико-толико објасним природу болести Ивана Фјодоровича. Кренућу напред, казаћу само једно: он се тад, тога вечера налазио управо уочи напада врунице, која је напоследку потпуно савладала његов организам, који је већ одавно био поремећен, али се још упорно одупирао болести. Не знајући ништа о медицини, усудићу се да изнесем претпоставку да је он, можда, страшним напрезањем своје воље постигао да за неко време отклони болест, маштајући, наравно, да је и сасвим савлада. Знао је да није здрав, али је са одвратношћу одбијао да буде болестан у овим наступајућим кобним тренуцима свог живота, када је требало бити ту, слободно и одлучно рећи своју реч и „сам себе пред собом оправдати". Уосталом, он је једном посетио новог лекара, кога је из Москве позвала Катарина Ивановна покоравајући се једној својој ћуди коју сам већ помињао. Пошто га је саслушао и прегледао, доктор закључи да он има неко растројство у мозгу, и нимало се не зачуди признању које му Иван, истина са одвратношћу, учини. „Халуцинације су у вашем стању врло могућне" - изјави лекар - „премда би их требало испитати... и уопште, неопходно је озбиљно почети лечење, не губећи ни тренутка, иначе ће бити зло." Но Иван Фјодорович, отишавши од њега, не послуша његов разборити савет и пропусти да легне да се лечи: „Ја ето ходам, снаге још имам, а кад паднем у кревет - то је друга ствар, тада нек ме лечи ко хоће" - одлучи он одмахнувши руком. Дакле, он је сад седео, скоро и сам осећао да је у бунилу, и, као што сам већ казао, упорно се загледао у некакав предмет на дивану крај супротног зида. Тамо се наједаред показа: седи неко, који је, бог ће знати како, ушао, јер га још не беше ту кад је Иван, враћајући се од Смердјакова, дошао у собу. То је био некакав господин, или, боље рећи, руски центлмен извесне врсте, не више млад, „*qui frisait la cinquantine*"⁴⁷ како кажу Французи, са мало прогрушаном, тамном, доста дугом и још густом косом и клинасто подшишаном брадицом. Био је обучен у некакав мрк кратак капут,

⁴⁷ На прагу педесете.

очевидно од врло доброг кројача, али већ изношен, сашивен отприлике још преклане и већ потпуно изишао из моде, тако да нико од „светских“ имућних људи такав капут већ две године није носио. Рубље, дугачка машна налик на ешарпу, све је било као и у свих центмена - помодара, али кошуља, кад би се изближе погледала, била је прилично прљава, а широка ешарпа сасвим изношена. Панталоне са четвртастим шарама стојале су му дивно, али оне су, опет, биле сувише отворене боје и некако и сувише узане, какве се сад више не носе, баш као и меки бели филцани шешир, који је, већ и одвише у нескладу са годишњим временом, гост донео са собом. Једном речју, изглед пристојности уз врло мршава новчана средства. Рекло би се да тај центмен припада класи негдашњих наредника - спахија, који су цветали у доба кметства; очевидно човек који је видео свет и отмено друштво, који је некада имао везе и сачувао их можда и до данас, али који је, мало-помало, осиромашивши после весела живота у младости и после недавног укидања кметства, постао нешто налик на углађеног чанколиза, који се потуца по кућама добрих старих познаника, где га примају због његове прилагодљиве, питоме нарави, а и стога што је то ипак пристојан човек, кога можеш с ким год хоћеш посадити за сто, премда, наравно, на скромно место. Такви чанколизи центмени питоме нарави, који знају да испричају занимљиву причу, да саставе партију карата, но никако не воле да им поруке какве натурају, обично су самохрани, нежење или удовци, можда имају и деце, али им се деца увек васпитавају негде далеко, код неких тетака, које центмен никада и не помиње у пристојном друштву, као стидећи се мало такве родбине. А од деце се мало-помало сасвим одвикне, и тек ако који пут добије од њих честитке за свој имендан и за Божић, и неки пут чак и одговори на њих. Лице неочекиваног госта било је не баш добродушно, но ипак питомо и спремно, већ према приликама, на сваковрсни љубазан израз. Сата код себе није имао, али му је на црној траци висео лорњет са оквиром од корњаче. На средњем прсту десне руке сијао му је тежак златан прстен са јевтиним опалом. Иван Фјодорович је бесно ћутао и није хтео да почне разговор. Гост је чекао, седео је управо као човек који из милости живи у туђој кући и који тек што је сишао из додељене му собе доле на чај да домаћину прави друштво, и који мирно ћути, јер му је домаћин у послу и о нечем мрачно мисли; али је иначе спреман на сваки љубазан разговор, ако га само домаћин отпочне. Наједном његово лице изрази као неку изненадну забринутост.

- Чуј - рече он Ивану Фјодоровичу - извини, ја бих само да те подсетим: ти си Смердјакову пошао с тим да дознаш о Катарини Ивановој, а отишао си не дознавши о њој ништа, мора да си заборавио...

- Ах, да! - оте се наједаред Ивану, и лице му се смрачи од бриге - да, заборавио сам... Уосталом, сад је свеједно, до сутра - промрмља он за себе. - А ти - љутито се окрену госту ја бих се сад и сам сетио, јер ме је управо то и мучило и растуживало! А зато што си сад испао однекуд, мислиш да ћу ја одмах поверовати како си ми то дошапнуо, а да се нисам ја сам тога сетио?

- А ти не веруј - умиљато се насмехну центмен. Каква је и вера на силу? Осим тога, код вере никакви докази не помажу, а нарочито материјални. Тома је поверовао не зато што је видео васкрслога Христа, него зато што је још раније желео да поверује. Ето, на пример, спиритисти... ја их веома волим... замисли, они држе да су корисни за веру, јер им ђаволи са онога света рожиће показују. „То је“ - веле - „већ тако рећи и материјални доказ да постоји онај свет.“ Онај свет и

материјални докази, мани се! И напослетку, ако је доказан ђаво, још није поуздано да је доказан и бог? Желим да се упишем у идеалистичко друштво, па ћу тамо бити опозиција: „ја сам реалист, а не материјалист, хехе!"

- Слушај! - устаде наједаред од стола Иван Фјодорович. - Ја сам сад као у бунилу... и, заиста у бунилу... можеш причати што хоћеш, мени је свеједно! Али ме нећеш довести до избезумљености, као последњи пут. Мене је само нечега стид... Хоћу да ходам по соби... Ја те неки пут не видим, и гласа ти чак не чујем, као последњи пут, али увек нагађам оно што ми ту мељеш, стога што *то ја, ја сам говорим, а не ти!* Не знам само да ли сам спавао последњи пут, или сам те видео на јави? А сад ћу поквасити убрूस хладном водом и метнути га на главу, па ће дати бог да нестанеш.

Иван Фјодорович пође у угао, узео убрूस, учини као што рече, па са мокрим убрूसом на глави поче ходати горедоле по соби.

- Мени се допада што смо ја и ти прешли на „ти" поче гост.

- Будало - насмеја се Иван - ваљда ћу још и теби *ви* говорити. Сад сам ја весео, само ме овде код слепог ока боли... и на темену... него, молим те, немој да ми филозофираш као последњи пут. Ако већ не можеш да идеш бестрага, а ти причај штогод весело. Сплеткари, јер ти си готован, сплеткари, дакле! Како то наједаред мора наиђе на човека! Али ја те се не бојим. Ја ћу ти одолети. Неће ме одвести у лудницу!

- *C'est charmant* - готован. Да, то је збиља мој прави облик. Да ко сам ја на земљи, ако не готован? Уосталом, ја те слушаам и мало ти се дивим: тако ми бога, ти као да ме малопомало почињеш сматрати као нешто што збиља постоји, а не само као плод своје убразиље, као што си упорно тврдио прошли пут...

- Ниједног тренутка те не примам за реалну истину! - некако бесно викну Иван. - Ти си лаж, ти си болест моја, ти си утвара. Ја само не знам чиме да те уништим, и видим да ћу се неко време морати мучити. Ти си моја халуцинација. Ти си оваплоћење мене самог, уосталом, само једне моје стране... мојих мисли и осећања, и то само најгаднијих и најглупљих. У том погледу ти би за мене могао бити и занимљив, кад бих само имао времена да се с тобом носим...

- Дозволи, дозволи да ти докажем да није тако: малочас, код фењера, кад си насрнуо на Аљошу и повикао му: „Ти си то од *њега* дознао! Откуд си знао да ми *он* долази?" - ти си при том на мене мислио. Значи, један мали тренутак си ипак веровао да ја збиља постојим - благо се засмеја центамен.

- Да, то беше слабост природе... али ја у тебе нисам могао веровати. Не знам да ли сам спавао прошли пут или сам био на ногама. Можда сам те тада у сну видео, а не на јави...

- А што си малопре био тако суров с њим, с Аљошом? Он је мио, ја сам пред њим због старца Зосиме крив.

- Да ћутиш о Аљоши! Како се усуђујеш, ти, слуго! опет се насмеја Иван.

- Љутиш се и грдиш, а овамо се смејеш - добар знак. Ти си, уосталом, данас са мном много љубазнији него прошли пут и ја знам због чега: то је велика одлука...

- Да ћутиш о одлуци! - плаховито викну Иван.

- Разумем, разумем, *c'est noble, c'est charmant*⁴⁸, ти идеш сутра да браниш брата, и приносиш себе на жртву... *c'est chevaleresque*⁴⁹...

- Ћути, јер ћу те изударати!

- Унеколико ће ми то бити и мило, јер је тада мој циљ постигнут: ако ме удариш, значи да верујеш у моју реалност, јер привиђењу се не задају ударци. Него, шала на страну: мени је, знаш, свеједно, грди колико год хоћеш, но ипак је лепше да будеш макар мрвицу учтививији, па макар и са мнош. Него овако: те „будала“, те „слуга“, какве су ти то речи!

- Кад грдим тебе, себе грдим! - опет се насмеја Иван - ти си ја, овај исти ја, само са другим лицем. Ти управо говориш оно што ја већ мислим... и ништа ново ми ниси кадар рећи.

- Ако се с тобом слажем у мислима, то ми само чини част - рече центмен деликатно и достојанствено.

- Узимаш само моје гадне мисли, и што је главно глупе. Ти си глуп и прост. Ти си страшно глуп. Не, нећу те моћи издржати! Шта да радим, шта да радим! - прошкрпуга зубима Иван.

- Пријатељу мој, ја ипак хоћу да будем центмен и да као такав будем и дочекиван - поче гост у наступу некаквог чисто готованског и већ унапред попустљивог и добродушног самољубља. - Ја сам сиромах, али... нећу да кажем да сам и врло частан, али... обично је у друштву прихваћено као аксиом да сам ја посрнули анђео. Богами, не могу да замислим како сам икад могао да будем анђео. Ако сам то и био некада, онда тако давно да не би био грех и заборавити. Сад ми је стало само до тога да ме сматрају пристојним човеком, и живим како се може, трудећи се да будем пријатан. Ја људе волим искрено - о, ја сам умногоме оклеветан! Овде, кад се на неко време међу вас доселим, мој живот протиче као нешто стварно, и то ми се понајвише допада. Јер ја и сам, као и ти, патим од фантастичнога, па стога и волим ваш земаљски реализам. Ту код вас је све оцртано, ту је формула, ту је геометрија, а код нас све некакве неодређене једначине! Овде ја идем и сањарим. Ја волим да сањарим. Уз то, на земљи постајем сујеверан - немој се смејати, молим те: мени се управо то и допада што постајем сујеверан. Ја овде све ваше навике примам: заволео сам одлажење у јавно купатило, можеш ли то да замислиш, ја волим да тамо са трговцима и поповима седим у врелој пари. Мој сан је да се оваплотим, и то коначно, неповратно, у неку дебелу трговкињу од седам пудова, и да у све поверујем у шта и она верује. Мој идеал је - да уђем у цркву па да чиста срца припалим свећу, богами је тако. Тада би дошао крај мојим патњама. А заволео сам и да се лечим код вас: пролетос се појавише велике богиње, и ја пођох те сам се у дому за сирочад цепо против богиња - да знаш како сам тога дана био задовољан! За браћу Словене сам десет рубаља жртвовао!... Ма ти и не слушаш. Знаш, данас си нешто врло рђаво расположен - поћута мало центмен. - Знаш, јуче си ишао оном доктору... но, како здравље? Шта ти је доктор казао?

- Будало! - обрецну се Иван.

⁴⁸ То је племенито, то је дивно.

⁴⁹ То је витешки.

- Зато си ти паметан! Опет ме грдиш? Ја то нисам баш из саучешћа, него онако. Па добро. Не одговарај. Сад су опет завладали реуматизми...

- Будало! - понови Иван.

- Ти све то твоје, а ја сам такав реуматизам лане навукао да га још и сад памтим.

- Зар у ђавола реуматизам?

- А што да не, кад се ја неки пут оваплоћујем. Оваплоћујем се, па примам и последице. Сатана *sum et nihil humanum a me alienum puto*.⁵⁰

- Како, како? Сатана *sum et nihil humanum...* то за ђавола није глупо!

- Мило ми је што сам ти најзад угодио.

- Али то ниси узео од мене - застаде наједаред Иван, као згранут - то мени никад није на ум падало, то је чудновато...

- *C'est du nouveau, n'est-ce pas?*⁵¹ Овај пут ћу поступити часно и објаснићу ти. Слушај: у сновима, а особито кад мора дави, но, рецимо, од поремећена стомака или од чега било, човек неки пут види такве уметничке снове, тако заплетену и реалну збиљу, такве догађаје, или чак читав свет догађаја, повезан таквом интригом, са тако неочекиваним појединостима, почињући од најузвишенијих ваших израза па до последњег дутмета на маншети, да тако нешто, кунем ти се, ни Лав Толстој не би саставио; а, међутим, такве снове понекад виђају људи који ни издалека нису неки писци, него сасвим свакидашњи људи, чиновници, фељтонисти, попови... У том смислу је читава загонетка: један министар ми је чак и сам признао да му све најбоље замисли долазе кад спава. Е, па тако је и сад. Иако сам ја твоја халуцинација, ја ипак, као и у кошмару, говорим ствари оригиналне, какве теби досад нису на ум падале, тако да ја никако не понављам твоје мисли, а, међутим, ја сам само твоја мора и ништа више.

- Лажеш. Твој циљ је био да ме увериш да ти постојиш сам по себи, а ниси моја мора, и ето сад и сам потврђујеш да си сновиђење.

- Драги мој, ја сам данас применио нарочит метод, то ћу ти после протумачити, чекај, где сам оно стао? Да, ја сам оно тада назебао, само не код вас, но још тамо...

- Где тамо? Кажи, хоћеш ли ти дуго код мене остати, зар не би могао отићи? - узвикну Иван скоро у очајању. Он престаде да хода, седе на диван, опет се налакти на сто и обема рукама стиште главу. Па стрже са себе мокар убрус и љутито га баци: очевидно му није помагао.

- Теби су растројени живци - примети центмен одрешито немарно, али потпуно искрено и пријатељски - ти се љутиш на мене чак и зато што сам могао назепсти, а то се, међутим, десило на најприроднији начин. Ја сам тада журио на неко дипломатско вече, једној отменој петроградској дами, која је желела да буде министарка. Фрак, бела машна, рукавице, наравно, а био сам, међутим, још богзна где, и да бих стигао к вама на земљу, требало је још да прелетим читаво васионско пространство... наравно, то је само један тренутак, али и зрак сунчеве светлости путује читавих осам минута, а ту, помисли само, у фраку и отвореном

⁵⁰ Сатана сам, и ништа човечанско не сматрам да ми је туђе

⁵¹ То је нешто ново, је ли?

прслуку. Духови се не смрзавају, али пошто сам се већ оваплотио, то... једном речи, учинио сам глупост и пустио се, а у тим пространима, у етру, у тој води,, јаже бје над тврдију"⁵² такав је мраз... то јест какав мраз то се већ ни мразом не може назвати, замисли само: сто педесет степени испод нуле! Позната је она забава сеоских девојака: на мразу од тридесет степени нуде новајлији да лизне секиру; језик се у тренутку смрзне и прилепи за гвожђе, а онај звекан здере кожу и окрвави језик; то је на свега тридесет степени, а оно је сто педесет, ту ваљда прст само да ставиш на секиру, па би пропао као да га није ни било, кад би се... само тамо могла десити секира...

- А зар се тамо може десити секира? - запита наједаред Иван Фјодорович расејано и гадљиво. Он се отимао из све снаге да не поверује своме бунилу и да коначно не падне у лудило.

- Секира? - запита гост зачуђено.

- Па да, шта би тамо било са секиром? — повика Иван Фјодорович наједаред са некаквом свирепом и тврдоглавом упорношћу.

- Шта ће у пространству бити са секиром? *Quelle idée!*⁵³ Ако доспе некуд подаље, онда ће, мислим, заћи па летети око земље, ни сама не знајући зашто, као сателит. Астрономи ће израчунати рађање и залазак секире, Гатцук ће то унети у календар, и то је све.

- Ти си глуп, ти си страшно глуп! - рече Иван јогунасто - лажи паметније, или те нећу слушати. Хоћеш да ме победиш реализмом, да ме увериш да ти постојиш! Нећу поверовати!

- Али ја не лажем, све је то истина; на жалост, истина је скоро увек неоштроумна. Ти, као што видим, неизоставно чекаш од мене нешто велико, а можда и лепо. То ми је врло жао, јер ја дајем само оно што могу...

- Не филозофирај, магарче!

- Каква филозофија, кад ми се сва десна страна одузела, те јечим и урлам. Био сам код целокупне медицине: болест умеју да распознају врло добро, сву ти болест испричају напрсте, али излечити не знају. Десио се ту један одушевљени студент: „Ако" - вели - „и умрете, бар ћете тачно знати од какве сте болести умрли!" Па после тај њихов обичај да те шаљу специјалистима: ми, веле, само распознајемо каква је болест, а ви сад идите том и том специјалисти, па ће вас он излечити. Кажем ти, сасвим, сасвим је нестало негдашњег лекара који је од свих болести лечио, сад су сами специјалисти и сви се по новинама оглашују. Заболи те нос, шаљу те у Париз: тамо, веле, европски специјалист носеве лечи. Дођеш у Париз, он ти прегледа нос: ја вам, рећи ће, само десну ноздрву могу излечити, јер леве ноздрве не лечим, то није моја специјалност, него идите после мене у Беч, тамо ће вам нарочити специјалист леву ноздрву излечити. Шта да радиш? Ја прибегох народним лековима, један ми Немац лекар препоручи да се у парном купатилу истрем медом и сољу. Ја пођох, колико тек да још једаред одем у купатило: сав се измазах али ништа не поможе. У очајању писао сам грофу Матей у Милано; посла ми књигу и капљице, бог га видео! И замисли: Хофов малцекстракт ми поможе! Случајно га купих, попих једну и по флашицу, и тако

⁵² Која беше над земљом.

⁵³ Каква идеја.

ми олакша да сам лепо могао поиграти, све као руком однесено! Одлучим да му неизоставно штампам јавну захвалност у новинама, осећање захвалности проговори у мени, кад, шта мислиш, ту отпоче већ друга прича: ниједна редакција не прима! „Биће сувише назадно” - кажу - „нико неће веровати, *le daible n'existe point*⁵⁴. Него ви” - саветују они мени - „штампајте без потписа.” Али каква је опет јавна захвалност кад је без потписа. Смејем се ја са службеницима у администрацији новина: „Назадно је у наше време веровати у бога, а ја сам ђаво, у мене слободно можете веровати.” - „Разумемо” - кажу - „ко још у ђавола не верује, али ипак није могућно, може нашкодити правцу нашег листа. Сем у облику шале?” Ех, помислих, у шали неће бити оштроумно. Те тако и не штампаше. А хоћеш ли веровати, то ми и до данас на срцу остаде. Најлепша осећања моја, као, на пример, захвалност, мени су формално забрањена једино услед социјалног положаја.

- Опет си у филозофију залутао? - прошкргута Иван са мржњом.

- Боже ме сачувај, али не можеш опет да се неки пут и не пожалиш. Ја сам човек оклеветан. Ти, ето, мало-мало па тек кажеш да сам глуп. Одмах се види да си млад човек. Драги мој, није све само у памети! Ја по природи имам добро и весело срце, ја и разне водвиљчиће”.⁵⁵ Ти као да мене заиста сматраш за неког остарелог Хљестакова, међутим, моја је судба много озбиљнија. Некаквим тамо праисконским налогом, који ја никако не могу да схватим, одређен сам да све „поричем”, а ја сам, међутим, искрено добар и за порицање сасвим неспособан. Да идеш доле и да поричеш, без порицања нема критике, а какав је то часопис ако нема „рубрику критике”? Без критике, остало би само „осана”. Али за живот је недовољна само „осана”, треба та „осана” да пролази кроз ватру сумње, и тако даље, све у том смислу. Ја се, уосталом, у све то не плетем, нисам ја стварао, па ни за шта и не одговарам. Тад одабраше јарца заветованог на жртву, нагнаше га да пише у рубрици критике и тако се створи живот. Ми ту комедију разумемо: ја, на пример, отворено и просто захтевам своје уништење. Не, ти мораш живети, кажу они, јер без тебе ништа неће бити. Кад би на земљи све било разумно, онда се никад ништа не би догодило. Без тебе не би било никад никаквих догађаја, а треба да буде догађаја. - Те тако ја служим, стегнувши срце, да би било догађаја, и чиним неразумне ствари по заповести. Људи узимају сву ту комедију као нешто озбиљно, крај све своје неоспорне памети. И у томе је њихова трагедија. И пате, наравно, али... али зато живе, живе реално, не фантастично; јер патња и јесте живот. Какво би задовољство у животу било без патње? Све би се претворило у једну бесконачну молитву: свето, али досадно. Но, а ја? Ја патим, а ипак не живим. Ја сам икс у неодређеној једначини. Ја сам некаква утвара која је изгубила све крајеве и почетке, па је напослетку заборавила и како се зове. Ти се смејеш... не, ти се не смејеш, ти се опет љутиш. Ти се вечно љутиш, теби је само до памети, а ја ти опет понављам да бих дао сав овај надзвездани живот, све чинове и почасте, само за то да се оваплотим у душу неке трговкиње од седам пудова, па да богу свећу палим.

- Па ни ти у бога не верујеш? - насмехну се Иван са мржњом.

⁵⁴ Ђаво не постоји.

⁵⁵ Јунак Гогољеве комедије *Ревизор*, Хљестаков, тим речима даје на знање да је он и књижевник.

- То јест, како да ти то кажем, ако ти озбиљно...
- Има ли бога, или га нема? - викну опет Иван са дивљом упорношћу.
- А, па ти то баш озбиљно? Соколе мој, богами, не знам; ето, крупну сам реч изговорио.

- Не знаш, а бога видиш? Не, ти не постојиш сам по себи, ти си - ја, ти јеси ја, и ништа више! Ти си - трице, ти си - плод моје уобразиље!

- То јест, ако хоћеш, ја и ти се држимо једне филозофије, ето то ће бити истина. *Je pense, done suis*⁵⁶ - то знам поуздано, све остало, пак, што је око мене, сви ти светови, бог, па чак и сам сатана - све то за мене није доказано да ли постоји само по себи, или је само једна моја еманација, доследно развиће мога ја које постоји праисконски и једнолично... једном речју, ја брзо прекидам, јер ћеш ти, канда, сад одмах скочити да се бијеш.

- Боље да испричаш какву анегдоту! - немоћно проговори Иван.

- Имам и анегдоту, и баш о нашој теми, управо то није анегдота, него онако, легенда. Ти ме, ето, прекореваш што не верујем: „видиш, а не верујеш“. Али, пријатељу мој, нисам ја једини такав, код нас су сада сви збуњени, а све од тих ваших наука. Док су још били атоми, пет чула, четири елемента, тада је још ишло како-тако. Јер атома је било и у древном свету. Али кад се код нас сазнало да сте пронашли „хемијски молекул“, па „протоплазму“, и ђаво би знао шта све још - код нас просто сви подвиге репове. Настаде права збрка; а што је најглавније - празноверица, сплетке; јер сплетака и код нас има колико и код вас, чак још и мало више, па, најзад, и потказивања, јер и код нас постоји такво једно одељење где се примају извесна „обавештења“. Дакле, она чудновата легенда, још из средњег нашег века - не нашег, него нашег - и нико у њу не верује, чак ни код нас, осим трговкиња од седам пудова, то јест опет не ваших, него наших трговкиња. Све што имате ви - имамо и ми, то ти из пријатељства одајем једну нашу тајну, премда је забрањено. Та легенда је о рају. Био је, кажу, овде код вас на земљи један мислилац и филозоф, који је „све порицао, законе, савест, веру“, а пре свега - будући живот. Он умре, мислећи да ће право у мрак и смрт, кад пред њим - будући живот. Он се пренерази и разљути: „То је у супротности с мојим убеђењима“ - рече. Е, зато га и осудише... то јест, видиш, мораш ме извинити, јер ја говорим само оно што сам чуо, то је само легенда... осудише га, знаш, да у помрчини превади квадрилион километара (и код нас се сад рачуна на километре), и тек кад тај квадрилион пређе, отвориће му се рајска врата и биће му све опроштено...

- А каквих још мука имате на оном свету, сем тог квадрилиона? - прекиде га Иван, одједном чудно живнувши.

- Каквих мука? Ах, боље не питај: раније је било и овако и онако, а сад се све више држе духовних мука, „грижа савести“ и томе сличне бесмислице. А и то сте ви први завели, због „ублажења ваших нарави“. А ко је при том био у добитку? Једино бесавесни, јер какве они могу имати гриже савести кад савести уопште немају. Зато су страдали исправни људи, који су још имали савести и части... То су, дакле, реформе на неприпремљеном тлу, а још и копиране са страних уређења - сушта невоља! Онај древни огањ ипак је бољи. Дакле, онај што га осудише на

⁵⁶ Мислим, дакле и постојим.

квадрилион постоја мало, погледа, па леже преко пута: „Нећу да идем, из начела нећу поћи!" Узми душу руског просвећеног атеисте, па је смешај са душом пророка Јоне, који се у утроби китовој дурио три дана и три ноћи и то ти је карактер оног мислиоца што је легао на пут.

- А на шта је тамо легао?

- Па, по свој прилици, било је на шта да легне. Ти се не смејеш?

- Браво! - викну Иван, непрестано у оној чудној живахности. Сад је слушао некако неочекивано радознало.

- Но, па шта, лежи ли и сад?

- У томе и јесте ствар, што не лежи. Одлежао је скоро хиљаду година, а затим устао и пошао.

- Баш је магарац! узвикну Иван, нервозно се засмејавши, а непрестано као напрегнуто смишљајући нешто.

- Зар није свеједно, вечно лежати или ићи квадрилион врста? Па то је билион година хода?

- И много више, само немам оловчице и хартије, а могло би се израчунати. Него, он је већ давно стигао, и ту тек и почиње анегдота.

- Како стигао! Па откуд му билион година!

- Ма ти непрестано мислиш на нашу садашњу Земљу! Ма данашња Земља можда се сама билион пута понављала; то јест одумирала, ледила се, распрскавала, распадала на саставне елементе, опет вода „јаже бје над тврдију", затим опет комета, опет Сунце, опет из Сунца Земља - јер тај се развитак можда већ бесконачно много гута понавља, и све у једном истом облику, до најмањих ситница. Досада, да гора бити не може...

- Но, па шта је било кад је стигао?

- Па, тек што су му отворили врата, и он ушао у рај, а није провео ту још ни два секунда - и то по сату, по сату (премда се његов сат, по моме мишљењу, одавно морао распасти на саставне елементе, у његовом џепу, уз пут) - дакле, није провео ни два секунда, кад он узвикну да се за та два секунда може превалити не само квадрилион него квадрилион квадрилона, па још подигнут на квадрилионити степен! Укратко, отпевао „осану", чак и претерао, тако да неки тамо, мало племенитијег начина мишљења, у први мах му ни руку нису хтели пружити, јер је и сувише нагло прескочио у конзервативце. Руска природа. Понављам: легенда. По што сам купио, по то и продајем. Ето, дакле, какви тамо код нас владају појмови о свим тим предметима.

- Ухватио сам те! - повика Иван са некаквом скоро детињском радошћу, као да се коначно нечега сетио: - ту анегдоту о квадрилиону година, то сам ја измислио! Мени је тада било седамнаест година, био сам у гимназији... ја сам ту анегдоту измислио и испричао једном другу, по презимену Коровкину, то је било у Москви... Та је анегдота тако карактеристична да је нисам могао ниокакле узети. Ја сам је већ био заборавио... али сад сам се ње несвесно сетио - сам сам се сетио, ниси ми је ти испричао! Као што се човек понекад хиљаду ствари несвесно присећа, чак и кад га на вешала воде... у сну сам се ње сетио. А ти и јеси тај сан! Ти си сан и не постојиш.

- По жестини којом ме одбацујеш - насмеја се центламен - ја долазим до убеђења да ипак у мене верујеш.

- Нимало! Ни стоти део не верујем!

- Али хиљадити верујеш. Јер хомеопатски делови су можда најјачи. Признај да верујеш, но, макар десетхиљадити део...

- Ниједног тренутка! - јаросно викну Иван. - Ја бих, уосталом, желео да поверујем у тебе! - наједаред додаде чудно.

- Оно! Гле, ипак признање! Но ја сам добар, ја ћу ти и ту помоћи. Чуј: ја сам тебе ухватио, а не ти мене! Ја сам ти намерно испричао твоју анегдоту, коју си већ заборавио, да се коначно у погледу мене разувериш.

- Лажеш! Циљ је твоје појаве да ме увериш да ти постојиш.

- Јесте. Али колебања, али неспокојство, али борба вере и неверовања - то је неки пут таква мука за савесна човека, као што си ето ти, да је боље обесити се. Ја сам ти, знајући да малчице верујеш у мене, управо допустио коначно неверовање, испричавши ти ту анегдоту. Ја тебе водим између вере и безверја наизменце, и ту имам свој циљ. Нова метода: јер кад се у погледу мене сасвим разувериш, ти ћеш ме у очи почети уверавати да нисам сан, него да у самој ствари постојим, ја тебе већ познајем; и, ето, тада ћу постићи свој циљ, а циљ је мој племенит. Ја ћу у тебе само сићушно зрнце вере бацити а из њега ће израсти храст - и то такав храст да ћеш ти, седећи на том храсту, пожелети да ступиш у „оце пустињске и у жене непорочне“; јер ти то много, много у себи потајно желиш, скакавце ћеш јести, и у пустињу ћеш поћи да душу спасаваш!

- Дакле, ти се, неваљалче, за спас моје душе стараш?

- Па треба бар једном и добро дело учинити. Ала се љутиш, кад те само погледам!

- Лакрдијашу! А јеси ли кадгод кушао такве, те што скакавце једу, и по седамнаест се година у голој пустињи моле, и маховином су обрасли?

- Соколе мој, само сам то и радио. Сав свет и светове заборавиш, а за једног таквог се закачиш, јер је то и сувише драгоцен брилијант; једна таква душа вреди неки пут читаво сазвежђе - јер ми имамо своју аритметику. Драгоцену победу! А неки од њих, тако ми бога, нису испод тебе по развитуку, премда ти то нећеш поверовати: они су кадри да такве поноре вере и безверја посматрају у исти мах, да ти се, збиља, понекад чини да човек још само за длаку па да полети „с петама нагоре“, што рекао глумац Горбунов.

- Но, па шта, јеси ли се враћао од њих покуњена носа?

- Пријатељу мој - примети гост мудрујући - боље је вратити се и покуњена носа него неки пут сасвим без носа, као што је ту скоро један болесни маркиз (мора да га је специјалист лечио) рекао на исповести своме духовном оцу језуити. Ја сам присуствовао - просто дивота. „Вратите ми“ - вели - „мој нос!“ И буса се у груди. „Сине мој“ - врда патер - „све се збива по неизрецивим судбама провиђења, и видљива невоља неки пут повлачи за собом необичну, премда невидљиву корист. Ако вас је строга судбина лишила носа, ваша је корист у томе што се целог вашег живота нико неће усудити да вам каже да сте покуњили нос.“ - „Оче свети, то није утеха“ - виче очајник - „ја бих, напротив, био најсрећнији да целог живота, сваки дан, остајем покуњена носа - само да ми је он на своме месту!“ - „Сине мој“ - уздише патер - „сва се добра не могу тражити одједном, и ово је већ

роптање против провиђења, које вас чак ни сад није заборавило; јер кад кукате, као што сте сад закукали, како бисте били најсрећнији да целог века остајете покуњена носа, онда је и ту посредно испуњена ваша жеља: јер, тиме што сте изгубили нос, ви као да сте остали покуњена носа..."

- Их, ала је то глупо! - викну Иван.

- Драги мој, ја сам хтео само да те насмејем, него, кунем ти се, то је права језуитска казуистика и, кунем ти се, све се то десило од речи до речи као што сам ти изложио. Тај случај је скорашњи и задао ми је доста муке. Несрећни младић, вративши се кући, те исте ноћи се убио; ја сам био уз њега до последњег тренутка... Што се, пак, тиче језуитских исповедаоница, то је уистину моја најмилија разонода у тужним тренуцима живота. Ево ти још једног случаја, баш ових дана. Долази старцу патеру једна плавуша, Норманђанка, девојка од двадесетак година. Лепотица, тело, природа - да ти вода на уста поцури. Сагла се, па шапће патеру кроз прозорче свој грех. - „Шта то говорите, кћери моја, зар сте опет посрнули?..." узвикну патер. "О, *Sancta Maria*, шта чујем: и сад не са оним. Па докле ће то трајати, и како вас није срамота!" - „*Ah, mon père*"⁵⁷ - одговара грешница сва у покајничким сузама - „*ça lui fait tant de plaisir et à moi si peu de peine!*"⁵⁸ Е, замисли себи такав одговор! Ту већ и ја одступих: то је вапај саме природе, то је, ако хоћеш, боље и од саме невиности! Ја јој одмах опростих грех и окренух се да идем, али морао сам да се вратим: чујем, патер јој кроз прозорче заказује састанак за увече, а старац чврст као кремен, и ето паде у трен ока. Природа, истина природе дошла по своје! Шта је, опет мрштиш нос, опет се љутиш? Е, ја већ не знам чиме да ти угодим...

- Остави ме, удараш ми по мозгу као наметљива мора - болно јаукну Иван, немоћан пред својим привиђењем - досадно ми је с тобом, неиздржљиво и мучно! Дао бих много кад бих те могао отерати!

- Понављам, умери своје захтеве, не тражи од мене „све велико и прекрасно", па ћеш видети како ћемо се ја и ти добро сложити - проговори центамен убедљиво. Уистину, ти се љутиш на мене зато што ти се нисам јавио некако у црвеном сјају, „грмећи и блистајући", опаљених крила, него сам ти се јавио у овако скромном облику. Увређен си, пре свега, због својих естетских осећања, а друго, због гордости: откуд, велиш ти, овако великом човеку да дође тако простачки ђаво? Да, у теби постоји она романтична жица коју је онако исмејао још Бјелински. Шта да се ради, младићу. Ја сам, ето, мислио малопре, кад сам се спремао да ти дођем, да ти се, шале ради, јавим у виду пензионисаног статског саветника, који је служио на Кавказу, са Орденом лава и сунца на фраку, али сам се заиста побојао, јер би ме ти истукао само зато што сам се усудио прикачити на фрак Лава и сунце, а нисам прикачио бар Поларну звезду или Сиријус! И све понављаш како сам глуп. Па, забoga, ја и немам претензија да се памећу равнам с тобом. Мефисто, кад се јавио Фаусту, рекао је о себи да хоће зло, а чини само добро. Него, он нека чини како му драго, а ја ћу сасвим супротно. Ја сам, можда, једини човек у читавој природи који воли истину и искрено жели добро. Био сам присутан кад је на крсту умрла Реч узлетела на небо, носећи на грудима својим душу разбојника распетог с десне стране; слушао сам радосну вриску херувима

⁵⁷ Ах, оче.

⁵⁸ То њему чини толико задовољства, а мени тако мало муке.

који певаху и вапијаху: „осана“, и громогласни усхићени крик серафима, од којег се затресе небо и сва васиона. И ево, кунем ти се свим што је свето, хтео сам да се придружим том хору па да кликнем са свима: „осана!“ Већ ми се отимало из груди... јер ја сам, ти знаш, врло осетљив и пријемчив за уметност. Но здрава памет - о, та најнесрећнија особина моје природе - задржа ме и ту у потребним границама, и ја пропустих тренутак! Јер шта би, помислих у истом тренутку - шта ли би изишло из мога „осана“? Оног часа би све утрнуло на свету и не би се збивали никакви догађаји. Те тако, једино по службеној дужности и по свом социјалном положају, био сам приморан да угушим у себи добар моменат и останем при пакостима. Част добра узима неко сву за себе, а мени су пале у део само пакости. Али ја не завидим на части живљења на туђ рачун, ја нисам честољубив. Што ли сам од свих створења на свету само ја једини осуђен на проклетство свих честитих људи, па чак и на ударце чизмама, јер, оваплоћујући се, ја морам неки пут да примам и такве последице. Знам, додуше, да ту има једна тајна, али ту тајну нипошто неће да ми открију, јер ја бих, можда, досетивши се у чему је ствар, дрекнуо „осана“ и одмах би ишчезао потребни минус, те би у свем свету настала разборитост, а с њом, наравно, и крај свему, чак и новинама и часописима, јер ко би се тада на њих претплаћивао? Знам да ћу се на крају крајева и ја помирити, доћи ћу и ја до свог квадрилиона и дознаћу тајну. Но док се то не деси, ја се дурим, и, стежући срце, вршим своју задаћу: упропашћујем хиљаде да би се спасао један. Колико се душа, на пример, морало упропастити, и колико часних имена осрамотити да би се добио само један праведни Јов, са којим су ме тако љуто насамарили во времја оно! Не, док се не обелодани тајна, за мене постоје две истине: једна тамошња, њихова, мени засад сасвим непозната, а друга моја. И још се не зна која ће бити лепша... Ти си заспао?

- Није него - бесно јекну Иван - свеколике глупости, колико год има у мојој природи, и које сам ја већ одавно преживео и премлео у своме уму и одбацио као цркотину - ти ми сад подносиш као некакву новост!

- Ни ту нисам погодио! А мислио сам да те саблазним књижевним излагањем: то „осана“ на небу мислим да ми је збиља лепо пошло за руком? Па после одмах тај саркастични тон *a la* Хајне, зар не?

- Не, ја никад нисам био такав лакеј! Како је моја душа могла родити таквог лакеја као што си ти?

- Пријатељу, ја знам једног најдивнијег и најмилијег руског господичића: младог мислиоца и великог љубитеља књижевности и лепих ствари, аутора поеме која обећава, под називом *Велики инквизитор*... ја сам само њега имао на уму!

- Забрањујем ти да говориш о *Великом инквизитору* - повика Иван, сав поцрвеневши од стида.

- А *Геолошки преврат*? Сећаш ли се? Ето, то је већ поемица!

- Ћути, или ћу те убити!

- Зар мене да убијеш? Не, извинићеш, ја ћу своје мишљење до краја исказати. Зато сам и дошао да себе почастим тим уживањем. О, ја волим маштања плаховитих, младих, од жудње за животом устрепталих пријатеља мојих! „Тамо су нови људи“ - решио си ти још прошлог пролећа, полазећи овамо - „они намеравају да све разоре и да почну са људождерством. Глупаци, што мене нису

питали! По мом схватању, нема шта да се руши, треба само уништити у човечанству идеју о богу, ето чиме треба почети! Тиме, тиме ваља почети - о, слепци, што ништа не схватате! Чим се цело човечанство одрекне бога (а ја верујем да ће тај период, паралела геолошким периодима, настати), онда ће сами од себе, без људождерства, пасти и сви пређашњи погледи на свет и, што је главно, сав пређашњи морал, и настаће све ново. Људи ће се удружити да узму од живота све што им он може дати, али неизоставно за срећу и радост једино на овдашњем свету. Човек ће се узвисити духом божанске, титанске гордости и појавиће се као човек-бог. Сваког часа, безгранично побеђујући природу својом вољом и науком, човек ће самим тим сваког тренутка осећати уживање толико високо да ће му оно заменити све пређашње наде у небеска уживања. Свак ће дознати да је смртан сав, без васкрсења, и примиће смрт гордо и спокојно, као бог. Он ће из суште гордости појмити да не треба да ропће на то што је живот само тренутак и заволеће брата свога без икакве награде. Љубав ће задовољавати само тренутак живота, али већ та свест о њеној тренутности појачаће њен пламен за онолико колико се пре расплињавала у надама за љубав с ону страну гроба и бесконачну..." и тако даље, и тако даље, све у том смислу. Врло лепо!

Иван је седео запушивши уши рукама и гледајући у земљу, али поче дрхтати целим телом. Глас настави:

- Питање је сад у томе, мислио је мој млади филозоф: да ли је могућно да настане кадгод такав период? Ако настане, онда је све решено, и човечанство ће коначно удесити свој живот. Али пошто се то, због укорењене глупости људске, јамачно још ни за хиљаду година неће удесити, то је сваком који већ сад сазнаје истину допуштено да свој живот удеси потпуно онако како се њему свиђа, на новим начелима. У том смислу њему је „све допуштено". Па не само то: ако онај период никад и не настане, а пошто бога и бесмртности ипак нема, новом је човеку слободно да постане човек-бог, макар само један на целом свету, и тада, наравно, у новом чину, он ће лака срца прескочити сваку ранију моралну преграду пређашњег роба-човека, ако затреба. За бога закон не постоји! Где стане бог - тамо је већ место божје! Где станем ја, ту ће одмах бити прво место... „све је допуштено" и доста! Све је то врло лепо; само, кад си хтео да вараш, шта ти онда треба још и санкција истине? Али такав ти је наш савремени Рус: он се без санкције ни на превару неће решити, у толикој је мери заволео истину...

Гост је говорио очевидно заносећи се својом речитошћу, све већма и већма подижући глас и подругљиво погледајући домаћина; али не доврши: Иван наједаред зграби са стола чашу с чајем, замахну њом и баци је на говорника.

- *Ah, mais c'est bête enfin.*⁵⁹ - викну овај, скачући са канабета и стресајући прстима капљице просутог чаја са себе - сетио се човек Лутерове мастионице? Овамо ме сматра за сан, а баца се чашама на сан! То је сасвим женски! Него, ја сам и сумњао да си се ти само правио да си запушио уши, а ти си слушао...

На прозорском оквиру наједаред се из дворишта разлегну одлучно и упорно куцање. Иван Фјодорович скочи са канабета.

- Чујеш, боље отвори - повика гост - то је брат твој Аљоша, са најнеочекиванијом и најзанимљивијом вешћу, то ти ја јемчим!

⁵⁹ Ма то је већ сасвим гупо!

- Ћути, варалице, ја сам пре тебе знао да је то Аљоша, ја сам га предосећао, и, наравно, он не долази узалуд, него јамачно с „вешћу“! - кликну помамно Иван.

- Та отвори, та отвори му! Напољу је вејавица, а он је брат твој. *Monsieur, sait-il le temps qu'ilfait? C'est à ne pas mettre un chien dehors*⁶⁰...

Куцање се настављало. Иван хтеде да полети к прозору, али нешто као да му наједном свеза и ноге и руке. Он се из све снаге напрезао не би ли покидао те окове, али узалуд. Куцање у прозор постајало је све гласније. Напослетку, окви се одједном прекидоше, и Иван Фјодорович скочи с канабета. Унезверено погледа око себе. Обе свеће биле су скоро догореле, чаша коју тек што је бацио на свога госта стајала је пред њим на столу, а на канабету преко пута њега није било никога. Куцање у прозорски оквир се, истина, још упорно настављало, али ни издалека онако гласно како му се малочас само у сну чинило, него, напротив, врло уздржано.

- То није сан! Не, кунем се, то није био сан, то је све малочас било! - повика Иван Фјодорович, јурну према прозору и отвори мало зимско крило.

- Аљоша, па ја сам ти рекао да ми не долазиш! - опором викну брату. - У две речи? Шта хоћеш? У две речи, чујеш ли?

- Пре једног сата обесио се Смердјаков - одговори из дворишта Аљоша.

- Дођи на доксат, одмах ћу ти отворити - рече Иван и пође да отвори Аљоши.

Х

„ТО ЈЕ ОН ГОВОРИО!“

Аљоша кад уђе саопшти Ивану да је пре једног сата и нешто више дотрчала к њему у стан Марја Кондратјевна, и јавила му да је Смердјаков одузео себи живот. „Упазим ја к њему у собу да склоним самовар кад тамо, а он на зиду о клину виси.“ На Аљошино питање: „је ли јавила коме треба?“ одговорила је да још ником није јављала, него, „право сам полетела вама првом и целим путем сам ко без душе јурила“. Она као да је полудела, саопштавао је Аљоша, и сва је дрхтала као прут. А кад је Аљоша дотрчао заједно с њом у њихову кућицу, затекао је Смердјакова где још виси. На столу је лежало писамце: „Уништавам свој живот по сопственој вољи и жељи, никог не треба кривити за то.“ Аљоша је писамце оставио на столу и пошао право управнику полиције, пријавио му све „а оданде право к теби“, доврши Аљоша, пажљиво се загледајући у Иваново лице. И док је причао, није скидао очи с њега, као сасвим запрепашћен нечим у изразу његовог лица.

⁶⁰ Знате ли, господине, какво је време напољу? Ни пса да не по тераш напоље...

- Брате - викну он наједаред - ти мора да си страшно болестан! Гледаш ме, а као да не разумеш шта говорим.

- Добро је што си дошао - проговори Иван некако замишљено, и као да никако и не чу Аљошине узвике. А ја сам знао да се он обесио.

- А од кога си сазнао?

- Не знам од кога. Али сам знао. Да ли сам знао? Да, он ми је казао. Он ми је још малочас говорио...

Иван је стајао насред собе и говорио исто онако замишљено и гледајући у земљу.

- Ко он? - запита Аљоша, и нехотице осврнувши се унаоколо.

- Стругнуо је.

Иван подиже главу и тихо се насмеши:

- Од тебе се уплашио, од тебе, голубе. Ти си „чисти херувим“. Тебе Дмитриј херувимом назива. Херувим... Громогласни усхићени крик серафима! Шта је серафим? Можда читаво сазвезђе. А можда је читаво сазвезђе свега само какав мали хемијски молекул... Постоји сазвезђе Лав и Сунце, зар не знаш?

- Брате, седи! - проговори Аљоша у страху - седи, тако ти бога, на канабе. Ти си у бунилу, прилегни на јастук, ето тако. Хоћеш ли мокар убрус на главу? Можда ће ти бити боље?

- Дај убрус, ето га на столици, малочас сам га ту бацио.

- Овде га нема. Не брини, ја знам где је: ево га - рече Аљоша, нашавши у другом углу собе, код Ивановог сточића за тоалету, чист, још савијен и неупотребљен убрус. Иван чудно погледа у убрус; памћење као да му се наједаред поврати.

- Стани - подиже се он са канабета - ја сам малочас, пре једног сата, тај исти убрус узео одатле и поквасио га водом. Стављао сам га на главу, и бацио овамо... откуд је сад сув? Другог није било.

- Овај си убрус стављао на главу? - запита Аљоша.

- Да, и ишао сам по соби, пре једног сата... А што су свеће тако догореле? Колико је сати?

- Скоро је дванаест.

- Не, не, не! - повика наједном Иван - то није био сан! Он је био, он је ту седео, ето на том канабету. Кад си ти лупао на прозор, ја сам се бацио на њега чашом... ето том... Чекај, и пре сам ја спавао, али тај сан није сан. И пре је то бивало. Ја сад, Аљоша, имам снове... но то нису снови, него јава, ја се крећем, и говорим и видим... а спавам. Али он је ту седео, он је био ту на том канабету... Он је страшно глуп, Аљоша, страшно глуп - насмеја се наједном Иван и поче корачати по соби.

- Ко је глуп? О коме говориш, брате? - тужно запита опет Аљоша.

- Ћаво! Навадио се па ми долази. Двапут ми је долазио, управо трипут. Изазивао ме тврдећи како се ја љутим што је он просто ѓаво, а не сотона опрљених крила, који грми и блиста. Но он није сотона, то он лаже. Он је самозванац. Он је просто ѓаво, један тричав, сићушан ѓаво. Он у купатило одлази. Скини му хаљине, па ћеш сигурно наћи реп, дугачак, гладак, као у данског пса, аршин дугачак, суре боје... Аљоша, ти си озебао, ти си по снегу ишао,

хоћеш ли чаја? Шта? Хладан је? Ако хоћеш, наредићу да се подложи самовар, с *'est à ne pas mettre un chien dehors*⁶¹...

Аљоша брзо оде до умиваоника, покваси убрус, наговори Ивана да опет седне и обложи му мокрим убрусом главу. И седе поред њега.

- Шта си ти мени ономад говорио о Лизи? - поче опет Иван. (Постајао је врло разговоран.) - Мени се Лиза допада. Ја сам ти за њу рекао нешто ружно. Слагао сам, она се мени допада... Бојим се сутра за Катју, за њу се највише бојим. За будућност. Она ће ме сутра одбацити и изгазити ногама. Она мисли да ја из љубоморе према њој упропашћујем Митју! Е, баш нећеш! Сутра долази крст, а не вешала. Не, ја се нећу обесити. Знаш ли, ја никад не бих могао одузети себи живот, Аљоша! Да ли је то из подлости, чега ли? Ја нисам кукавица. Него из жудње за животом! Откуд сам ја знао да ће се Смердјаков обесити? Да, то ми је он казао...

- И ти си чврсто уверен да је ту неко седео? - запита Аљоша.

- Ето на том канабету, у углу. Ти би га отерао. Па ти га и јеси отерао: ишчезао је чим си се ти појавио. Ја волим твоје лице, Аљоша. Јеси ли знао да ја волим твоје лице? А он - то сам ја, Аљоша, ја сам. Све оно ниско, све оно подло и презрено мога ја! Да, ја сам „романтичар“, он је то запазио... премда је то клевета. Он је страшно глуп, но баш тиме побеђује. Он је лукав, животињски лукав, он је знао чиме ће ме разбеснети. Непрестано ме је изазивао како ја у њега верујем, и тиме ме је нагнао да га слушам. Подвалио ми је као каквом детету. Он ми је, уосталом, рекао о мени много истине. Ја то никад не бих себи рекао. Знаш Аљоша, знаш - додаде Иван страшно озбиљно и као поверљиво - ја бих врло волео кад би он у самој ствари био он, а не ја!

- Он те је намучио - рече Аљоша гледајући брата са жаљењем.

- Изазивао ме је! И, знаш, вешто: „Савест! Шта је савест? Ја је сам правим. Зашто се ја мучим? По навици! По општој човечанској навици током седам хиљада година. Кад је тако, одвикнимо се и будимо као богови!“ - То је он говорио, то је он говорио!

- А ниси ти, ниси ти? - необуздано викну Аљоша, гледајући у брата бистрим погледом. - Па нека га, мани га се, и заборави га! Нек однесе са собом све што ти сад проклињеш, и нека ти никад више не долази.

- Да, али он је знао. Он ми се смејао. Он је био дрзак, Аљоша - рече Иван уздрхтавши од увреде. - Он је мене клеветао, умногоме клеветао. Лагао је о мени мени у очи. „О, ти идеш да извршиш подвиг врлине, изјавићеш на суду да си убио оца, да је слуга по твом упутству убио оца...“

- Брате - прекиде га Аљоша - уздржи се: ниси га ти убио. То није истина!

- То он говори, он, а он то зна. „Ти“ - вели - „идеш да извршиш подвиг врлине, а у врлину не верујеш - ето шта тебе љути и мучи, ето због чега си тако сумњичав.“ То је он мени за мене говорио, а он зна шта говори...

- То ти говориш, а не он! - тужно викну Аљоша - и говориш у бунилу, мучећи себе.

- Не, он зна шта говори. Ти, вели, из гордости идеш; доћи ћеш па рећи: „Ја сам убица, и што се ту грчите од ужасавања, само се претварате! Мишљење ваше

⁶¹ Та не би човек ни псето напоље истерао...

презирем, ужасавање ваше презирем." - То он мени говори, па тек наједаред вели: „Знаш, ти би хтео да те они похвале:, Злочинац, убица, а овамо каква великодушна осећања има, хтео брата да спасе, па признао!" А то му је већ сушта лаж, Аљоша! - повика наједном Иван, севајући очима. - Ја нећу да ме којеко хвали! То је он слагао, Аљоша, слагао, кунем ти се! Ја сам се зато бацио на њега чашом, и она се разбила о његову њушку.

- Брате, умири се, престани! - молио је Аљоша.

- О, он уме да мучи, он је свиреп - настави Иван не слушајући га. - Ја сам увек слутио зашто он долази. „Нека си" - вели ми - „и пошао из гордости, но ипак си имао наду да ће ухватити Смердјакова и послати га на робију, да ће Митју ослободити, а тебе осудити само морално (чуј, он се ту смејао!) - а и други ће те још и похвалити. Али ето, умро је Смердјаков, обесио се - и ко ће ти сад тамо на суду поверовати? А ти идеш, идеш, ти ћеш ипак отићи, ти си одлучио да одеш. А што идеш после овога што се збило?"... То је страшно, Аљоша, ја не могу да поднесем таква питања. Ко сме мени да поставља таква питања?

- Брате - прекиде га Аљоша сав цептећи од страха, но још непрестано као надајући се да ће уразумити Ивана - како ти је могао говорити о смрти Смердјакова пре мога доласка, кад још нико није знао за њу, а није било ни времена да то ико дозна?

- Он ми је говорио - одлучно рече Иван, не дозвољавајући никакву сумњу. - Он је само о томе и говорио, ако хоћеш да знаш. „Па бар да" - вели - „верујеш у врлину, па да можеш рећи: нека ми и не поверују, идем због начела. Али ти си прасе, као и Фјодор Павлович, и што ће ти врлина? Што би ти тамо ишао кад твоја жртва ничему неће послужити? Па стога што ни сам не знаш зашто идеш! О, ти би много дао да сазнаш зашто идеш! И зар си се одлучио? Ти још ниси одлучио! Ти ћеш сву ноћ седети и решавати се: ићи, или не ићи? Но ипак ћеш отићи, и знаш да ћеш отићи, знаш да ма како ти одлучио, одлука не зависи више од тебе. Отићи ћеш зато што не смеш да не одеш. А зашто не смеш - то погоди сам, ето ти загонетке!" Па устаде и оде. Ти дође, а он оде. Кукавицом ме је назвао, Аљоша! *Le mot de l'énigme*,⁶² да сам ја кукавица! „Друкчији су они орлови који лете над земљом!" То је он додао, то је он додао! И Смердјаков је то исто говорио. Њега треба убити! Катја ме презире, има већ месец дана како ја то видим, а и Лиза ће почети да ме презире! „Идеш да те похвале" - то је зверска лаж! И ти ме такође презиреш, Аљоша. Сад ћу те опет омрзнути! И оног изрода мрзим, и оног изрода мрзим! Нећу да спасавам изрода, нек иструне на робији! Химну запевао! О, сутра ћу отићи, стаћу пред њих, и плъунућу им свима у очи.

Он скочи избеумљен, збаци са себе убрус и узе поново корачати по соби. Аљоша се сети малопређашњих речи: „Као да будан сањам... Крећем се, говорим и видим, а спавам." То као да се збивало сад. Аљоша се није одмицао од њега. У један мах му паде на памет да отрчи да доктора доведе, али се побоја да остави брата самог: а није имао никога на коме би га оставио. Напослетку, Иван малопомало сасвим поче губити памет. Говорио је и даље, говорио без престанка, али већ сасвим неповезано, чак је рђаво изговарао речи, и наједном се јако заљуља на месту. Аљоша стиже да га прихвати. Иван пусти да га брат доведе до постеље. Аљоша га некако свуче и положи у постељу. Затим остаде крај његајош

⁶² Решење загонетке.

једно два сата. Болесник је спавао чврсто, без покрета, тихо и равномерно дишући. Аљоша узео јастук и леже на канабе, не свлачећи се. Пре но што ће заспати, он се помоли богу за Митју и за Ивана. Њему постајаше разумљива болест Иванова: „Муке горде одлуке, дубока савест!“ Бог, у кога није веровао, и правда његова побеђивале су срце које још никако није хтело да се потчини. „Да“ - пролете кроз Аљошину главу, која је већ лежала на јастуку - „да, пошто је Смердјаков умро, сада исказу Ивановом нико више неће поверовати; али он ће отићи и посведочити.“ Аљоша се тихо осмехну: „Бог ће победити!“ помисли он. „Или ће ускрснути у светлости истине, или... пропасти у мржњи, светећи се себи и свима што је послужио ономе у шта не верује“ - горко додаде Аљоша па се опет помоли за Ивана.

КЊИГА ДВАНАЕСТА

СУДСКА ПОГРЕШКА

I

СУДБОНОСАН ДАН

Сутрадан после догађаја које сам описао, у десет сати изјутра, поче заседање нашег окружног суда и поче суђење Дмитрију Карамазову.

Казаћу унапред, и нарочито то подвлачим: себе ни издалека не сматрам за способна да испричам све што се десило на суду, и не само с потребном потпуношћу него чак ни у одговарајућем реду. Мени се све чини: кад бих хтео да поменем и све како треба да разјасним, била би потребна цела књига, чак и превелика. И стога нека се читалац не жали на мене што ћу испричати само оно што је лично мене запрепастило и што сам нарочито запамтио. Можда сам нешто споредно схватио као главно, можда сасвим изоставио најупадљивије и битне црте... Него, уосталом, видим да је боље не извињавати се. Учинићу како умем, а читаоци ће и сами разумети да сам урадио само онако како сам умео.

Пре свега, пре него што уђемо у судницу, поменућу шта је мене тога дана нарочито зачуло. Уосталом, то је зачуло не само мене него, као што се показало, и све друге. Наиме: сви су знали да је овај случај заинтересовао многе и многе, да сви горе од нестрпљења кад ће почети суђење, да се код нас у граду много говорило, претпостављало, узвикивало, фантазирало већ читава два месеца. Сви су знали да се та ствар разгласила по целој Русији, али ипак нису слутили да је она тако неодољиво и тако раздражљиво потресла све и свакога, и не само код нас него на све стране, што се и показало на суду тога дана.

Тога дана стигли су нам гости не само из нашег губернијског града него и из неких других градова Русије, па чак и из Москве и Петрограда. Дођоше правници, дође чак и неколико угледних личности, па и даме. Све улазнице биле су разграбљене. За нарочито угледне и значајне посетиоце мушкарце била су одређена сасвим необична седишта, иза стола за којим су седеле судије. Тамо се појавио читав низ наслоњача, које заузеше разна лица, што код нас раније није никад бивало дозвољено. Нарочито је било много дама, наших и са стране, мислим, не мање од половине целокупне публике. Самих правника, који су дошли

са свих страна, било је тако много да се већ није знало где да им нађу места, јер су све улазнице давно биле раздате, узете, извађене и измољене. Сам сам видео како је на крају суднице, иза узвишења, било привремено и на брзу руку ограђено нарочито место куда су пустили све те придошлице правнике; а они су се сматрали за срећне што су могли ту макар и стојати, јер су столице, да би се добило више простора, биле из те ограде изнете; и сав тај скуп одстојао је читаву расправу у густо збијеној гомили, раме уз раме. Неке даме, нарочито оне са стране, појавише се на галеријама необично удешене, али већина је заборавила чак и на тоалете. На њиховим се лицима читала хистерична, пожудна, скоро болесна радозналост. Једна од најкарактеристичнијих особености целог тога у судници окупљеног друштва, а коју је потребно уочити, састојала се у томе што су скоро све даме, као што се после видело, или бар огромна већина дама, биле за то да се Митја ослободи. Можда првенствено стога што се о њему створила представа да је освајач женских срца. Знало се да ће се на суду појавити две жене супарнице. Једна од њих, то јест Катарина Ивановна, нарочито је све занимала; о њој се причало ванредно много необичних ствари; о њеној страсти према Митји, чак и поред његовог злочина, проносиле су се чудне приче. Нарочито се говорило о њеној гордости (она скоро никоме у нашем граду није отишла у посету), о „аристократским везама“. Говорило се како намерава да моли владу да јој се дозволи да прати злочинца на робију и да се венча с њим негде у рудницима, под земљом. Са не мањим узбуђењем очекивала се на суду појава Грушењке, као супарнице Катарине Ивановне. Са мучним љубопитством очекивао се пред судом сусрет двеју супарница - аристократске горде девојке и „хетере“; Грушењка је, уосталом, била више позната нашим дамама него Катарина Ивановна. Њу, „упропаститељку Фјодора Павловича и несрећног сина његовог“, виђале су наше даме и раније, и све, скоро до последње, чудиле су се како су се у такву „најобичнију, ни најмање лепу руску грађанку“ могли у толикој мери заљубити отац и син. Једном речју, разних прича било је много.

Мени је поуздано познато да је у нашем граду избило неколико озбиљних породичних свађа због Митје. Многе су се даме жестоко посвађале са својим супрузима због разлике у погледима на тај ужасан догађај; а природно је, после тога, да су мужеви тих дама дошли у судницу не само нерасположени према оптуженоме него чак и озлојеђени на њега. Уопште, са сигурношћу се могло рећи да је, противно дамама, сав мушки род био расположен против оптуженога. Могла су се видети строга, намрштена лица, нека и сасвим озлојеђена, и то све у великом броју. Истина је да је Митја успео да многе од њих лично увреди за време свог боравка код нас. Наравно, неки од посетилаца били су скоро весели и врло равнодушни према судбини Митјиној, али не према ствари која се расправљала; сви су били заинтересовани свршетком расправе, и већина људи одлучно је желела казну за преступника, осим можда правника којима је драгоцену била не морална страна расправе, него само, тако рећи, савремено-правничка. Све је узбуђивао долазак чувеног Фетјуковича. Његов је таленат био познат свуда, и то није било први пут да он долази у провинцију као бранилац у крупним криминалним процесима. После његове одбране такви процеси су постајали чувени и дуго се памтили у целој Русији. Кружило је неколико прича и о нашем државном тужиоцу и о председнику суда. Причало се да је наш државни тужилац стрепео од састанка са Фетјуковичем, да су то били стари непријатељи још из

Петрограда, још из периода почетка њихове каријере, да је самољубиви наш Иполит Кирилович - који је вечито сматрао да је од некога увређен још у Петрограду, зато што његов таленат није био како треба оцењен - у овом карамазовском процесу душевно васкрсао и да је сањао да тим процесом васкрсне своју учмалу каријеру; само га је плашио Фетјукович. Али у погледу страховања од Фетјуковича, мишљења нису била сасвим оправдана. Наш државни тужилац није био од карактера који клону духом пред опасношћу, него, напротив, од оних чије самољубље расте и добија крила утолико више уколико расте опасност. Уопште, треба приметити да је наш државни тужилац био и сувише ватрен и болесно осетљив. У по неку парницу би улагао своју душу и водио је тако као да од њеног решења зависи сва његова судбина и сва његова вредност. У правничким круговима су се мало томе смејали, јер је наш државни тужилац баш том својом особином стекао неку славу, ако не надалеко, оно много већу но што би се могло претпостављати по његовом скромном месту у нашем суду. Нарочито су се смејали његовој страсти за психологију. По мом схватању, сви су се варали: наш државни тужилац, као човек и карактер, био је, чини ми се, далеко озбиљнији но што су многи о њему мислили. Али тај осетљиви човек, од првих корака још у почетку каријере, просто није умео да се постави, и тако је то после остало целог његовог века.

Што се тиче председника нашег суда, о њему се може рећи само то да је био човек образован, хуман, добар зналац праксе, прожет најновијим идејама. Био је доста сујетан, али се за своју каријеру није сувише бринуо. Главни циљ његовог живота састојао се у томе да буде напредан човек. При том је имао веза и био имућан. Процес Карамазових, као што се после показало, схватио је доста ватрено, али само уопште узевши. Њега је занимала сама појава, њена класификација, поглед на њу као на производ наших социјалних услова, као на карактеристику руског елемента, и друго, и друго. Према самом карактеру процеса, према његовој трагедији, као и према учесницима, почињући од оптуженог, он се поставио доста равнодушно и апстрактно, као што је, уосталом, можда и требало.

Много пре доласка судија, судница је била пуна пунцата света. Код нас је судница најлепша дворана у граду, пространа, висока, звучна. Десно од чланова суда, који су седели на неком узвишењу, био је припремљен сто и два реда наслоњача за поротнике. С леве стране било је место за оптуженог и његовог браниоца. На средини сале, близу постоља на ком су седеле судије, стојао је сто за „доказни материјал“. На њему су лежали: крвав свилени, бели домаћи огртач Фјодора Павловича; кобни тучак којим је, како се претпостављало, било извршено убиство; Митјина кошуља са крвавим рукавом; његов герок, пун крвавих мрља позади, код цепа у који је био метнуо тада крваву марамицу; затим сама марамица, сва скорена од осушене крви, сад већ сасвим пожутела; пиштољ, који је Митја, у намери да се убије, био напунио код Перхотина, и који му је, кришом, у Мокром одузео Трифон Борисович; коверат са натписом, у коме су биле спремљене за Грушењуку три хиљаде, и ружичаста танка трачица, којом је коверат био превезан; и многи други предмети, којих се и не сећам. Мало даље одатле, у дну дворане, почињала су места за публику; такође пред узвишењем, стојало је неколико наслоњача за оне сведоке који су већ дали исказ, а који су били задржани у дворани. У десет сати појавише се судије-председник, један члан суда

и један почасни мировни судија. Разуме се, одмах дође и државни тужилац. Председник је био гун, темељан човек, испод средњег раста; по лицу му се видело да пати од шуљева; могло му је бити око педесет година; имао је загаситу проседу косу, кратко ошишану, и црвену ленту - не сећам се већ каквог ордена. А тужилац ми се учини - и не само мени него свима, некако и сувише блед, скоро зелен у лицу, које је некако најједном измршавело, можда за једну ноћ, јер кад сам га пре три дана видео, изгледао је сасвим обично. Председник поче с питањем судском приставу: „Да ли су дошли сви поротници?“... Него, ја видим да тако даље не могу да наставим већ и стога што много шта нисам добро чуо, у нешто опет нисам стигао да се удубим, треће сам заборавио; а што је најглавније, стога што, као што сам већ рекао, кад бих хтео да поменем све што је било речено и што се десило, онда буквално не бих имао довољно ни времена ни места. Знам само да су обе стране, то јест и бранилац и тужилац, одбиле врло мало поротника. А састав дванаесторице поротника сам запамтио: четири наша чиновника, два трговца и шест сељака и грађанина из нашег места. У нашем друштву, сећам се, још су доста пре суђења људи са чуђењем питали, а нарочито даме: „Па зар ће тако фина, компликована и психолошка ствар да се преда на судбоносно решење некаквим чиновницима и, најзад, сељацима, и шта ту може разумети неки чиновник, а нарочито сељак?“ У ствари, сва четири чиновника који доспеше у број поротника били су људи безначајни, малог чина, седи - само један између њих био је нешто млађи - у друштву нашем мало познати; они су животарили са малом платом, имали сигурно старе жене, које никуд нису изводили, и гомилу деце, можда и босоноге. Ти људи једва ако су своје слободно време могли да скрате уз карте и, разуме се већ, никада нису прочитали ниједне књиге. Два трговца, премда су имала достојанствен изглед, била су необично ћутљива и непомична; један од њих је бријао браду и био обучен на немачки начин; други, седе браде, имао је о врату, на црвеној траци, некакву медаљу. О грађанима и сељацима нема шта да се говори. Наши скотопригоњевски грађани скоро су исто што и сељаци; они чак сами ору. Двојица од њих била су такође у немачком оделу, и отуд можда прљавија и неугледнија но остала четворица. Тако да је збиља могла човеку да се наметне мисао, као што се мени, на пример, и наметнула чим сам их осмотрио: „Шта могу ови разумети у оваквој ствари?“ Ипак, лица њихова су оставила некако чудно упечатљив и скоро претећи утисак, била су строга и намрштена.

Најзад, председник објави почетак расправе о убиству титуларног саветника у оставци Фјодора Павловича Карамазова - не сећам се тачно како се изразио. Судском приставу би наређено да уведе оптуженог, и појави се Митја. Све се утиша у сали, мува би се могла чути. Не знам како на друге, изглед Митјин учинио је на мене најнепријатнији утисак. Што је главно, он је изгледао невероватно кицошки, у сасвим новом героку. Дознао сам после да је за овај дан нарочито наручио герок из Москве, код старог свог кројача, у кога се сачувала његова мера. Био је у новим новцатим црним кожним рукавицама, а и у кицошкој кошуљи. Прође својим дугачким аршинским корацима, као кип укочено гледајући преда се, и седе на своје место не показујући ни најмање страха. Убрзо се појави и бранилац, чувени Фетјуквич; као неки пригушени жагор пролете кроз дворану. То је био висок човек, необично дугих танких ногу, танких прстију, обријаног лица, скромно зачешљане, доста кратке косе, танких усана које су се понекад кривиле ни подругљиво ни смешећи се. На изглед било му је једно четрдесет

година. Лице његово било би пријатно да није његових очију, самих по себи омањих и не тако изразитих, али необично близу смештених, тако да их је делила свега једна танка кошчица дугуљастог танког носа. Једном речју, та физиономија имала је у себи нешто изразито птичје, што је поражавало. Бранилац је био у фраку и са белом машном. Сећам се првих питања која је председник поставио Митји, то јест о имену, занимању и осталом. Митја одговори оштро, и некако неочекивано громко, тако да председник чак затресе главом и скоро изненађено га погледа. Затим би прочитан списак лица која су била позвана на судску расправу, то јест сведока и вештака. Списак је био дугачак; четворица сведока не дођоше: Миусов, који је у то време већ био у

Паризу, но чији су исказ имали у ранијем ислеђењу; госпођа Хохлакова и спахија Максимов, због болести, ни Смердјаков, због изненадне смрти, о чему је било приложено полицијско уверење. Вест о Смердјакову изазва живо кретање и шапат у дворани. Наравно, у публици многи још нису знали за тај изненадни случај самоубиства. Али што је нарочито пренерозило, то је био изненадни испад Митјин: тек што јавише за случај Смердјакова, кад он наједном са свога места викну да се чуло у свој дворани:

- Псето је као псето и цркло!

Сећам се како његов бранилац јурну к њему, и како му се председник обрати са претњом да ће предузети строге мере ако се још једном понови испад сличан овоме. Митја нагло и одмахујући главом, али, канда, без најмањег кајања, неколико пута понови полугласно браниоцу:

- Нећу, нећу! Отело ми се! Нећу више.

Наравно да му та кратка епизода није користила у мишљењу поротника и публике. Показао се карактер, и сам о себи говорио какав је. Под тим утиском секретар суда прочита оптужницу. Оптужница је била доста кратка, али језгровита. У њој су се излагали само најглавнији узроци: зашто је тај и тај изведен пред суд, зашто се морао предати суду, и тако даље. Ипак је оптужница учинила на мене јак утисак. Секретар је прочитао јасно, гласно, разговетно. Сва трагедија као да се наново појави пред свима, изразита, усредсређена, осветљена кобном, неумољивом светлошћу. Сећам се како одмах после читања председник гласно и озбиљно запита Митју:

- Оптужени, осећате ли се кривим? Митја нагло устаде:

- Признајем да сам крив за пијанство и разврат - узвикну он некаквим неочекиваним, скоро помамним гласом - и за леност и бекријање. Хтео сам да постанем заувек поштен човек баш у оном тренутку кад ме покосила судбина! Али за смрт старца, непријатеља мога и оца - нисам крив! А ни за пљачку - не, не, нисам крив, нити могу бити крив: Дмитриј Карамазов је подлац, али није лопов!

Викнувши то, он седе, очигледно сав дрхтећи. Председник му се опет обрати са кратким али поучним саветом: да одговара само на питања, а да се не упушта у споредна и јаросна узвикивања. Затим нареди да се пређе на расправу. Уведоше све сведоке да се закуну. Тада сам их видео све наједном. Браћа оптуженога била су припуштена сведочењу без заклетве. После савета свештеника и председника, сведоке одведоше и разместише по могућству одвојено. Затим их стадоше прозивати једног по једног.

II

ОПАСНИ СВЕДОЦИ

Не знам да ли је председник сведоке оптужбе и одбране поделио некако на групе, и којим су редом решили да их прозивају. Мора да је све то било предвиђено. Знамо само да су најпре почели да прозивају сведоке оптужбе. Понављам, немам намере описивати цело испитивање, и корак по корак. Осим тога, мој би опис испао унеколико и сувишан, јер у говорима државног тужиоца и браниоца, кад се приступило завршној расправи, цео ток и смисао свих учињених и саслушаних исказа били су сведени као у једну тачку, са јасним и карактеристичним осветљењем, а та два значајна говора ја сам бар делимично записао у потпуности и саопштићу их у своје време, исто као и једну изванредну и сасвим неочекивану епизоду процеса, која се изненадно одиграла још пре говора државног тужиоца и одбране и која је несумњиво утицала на страхан и кобан његов завршетак. Приметићу само да се од првих тренутака суђења јасно показала извесна нарочито карактеристична особина тог процеса, коју су сви уочили, наиме: необична снага оптужбе у поређењу са средствима којима је располагала одбрана. То су сви схватили од првог тренутка кад су у тој страхотној судској дворани почеле да се концентришу и групишу чињенице и мало-помало да избијају на површину сав ужас и сва крв. Свима је можда било јасно већ при првим корацима да је ту сасвим неоспорно дело, да ту и нема сумње, да ту, у ствари, никакав претрес није ни потребан, да ће то бити тек само ради форме, а да је злочинац крив, крив очигледно, крив коначно. Ја мислим да су чак и све даме, све до једне, које су са нестрпљењем очекивале ослобођење занимљивог оптуженика, биле у исто време потпуно уверене да је он крив. Па не само то, него ми се чини да би им било чак и криво кад се његова кривица не би у толикој мери доказала, јер тада не би било таквог ефекта у расплету ако преступника ослободе. А да ће он бити ослобођен - у то су, чудна ствар, све даме биле потпуно убеђене, све до последњег, тренутка: „Крив је, али ће бити ослобођен из хуманости, ради нових идеја, нових осећања која су сад у моди“, и тако даље, и тако даље. Због тога су се оне и скупиле овде са таквим нестрпљењем. А људе је највише интересовала борба између тужиоца и знаменитог Фетјукевича. Сви су се чудили и питали се: шта може учинити од тако изгубљене ствари, од тако црвљивог ораха, чак и такав таленат као што је Фетјукевич? И стога су са напрегнутом пажњом пратили корак по корак његове подвиге. Али Фетјукевич до самог краја, до самог говора свог, остаде за све загонетка. Искусни људи су предосећали да он има свој систем, да се код њега већ нешто склопило, да он има пред собом циљ, али какав - било је скоро немогућно погодити. Његова самоувереност и самопоуздање, међутим, падали су у очи. Осим тога, сви са задовољством одмах

приме тише да је он за време кратког борављења код нас, свега ваљда за нека три дана, умео да се зачудо тачно упозна са предметом, и да га је „до танчина проучио“. Са уживањем се, на пример, после причало како је он свим сведоцима оптужбе умео у прави час да подвали и по могућности их збуни, и што је главно, мало окаља њихов углед, те тиме окаља и њихове исказе. Држало се, уосталом, да он то највише чини због игре, тако рећи због неког правничког блеска, тек толико да се ништа не заборави од уобичајене адвокатске праксе: јер су сви били убеђени да он неке велике и коначне користи ни свим тим „каљањем“ не може постићи, и да он сам, вероватно боље од свих, зна то, али да ипак мора да има некакву своју идеју у резерви, некакво засад још скривено средство одбране које ће тек наједном изнети на видик кад дође време. А дотле, осећајући своју снагу, он се просто играо и био несташан. Тако, на пример, кад су испитивали Григорија Васиљевича, бившег собара Фјодора Павловича, који је дао најзначајнији исказ о вратима „отвореним у башту“, бранилац, кад на њега дође ред да и он поставља питања, добро дохвати старог. Мора се приметити да је Григориј Васиљевич дошао у судницу не збунивши се ни величанственошћу суда, ни присуством силног света који га је слушао - са изгледом спокојним, и скоро величанственим. Своје исказе давао је са таквим поуздањем као да разговара насамо са својом Марјом Игнатјевном, само можда с већим поштовањем. Збунити га било је немогуће. С почетка га дуго испитиваше тужилац о свим појединостима из живота породице Карамазових. Породична слика јасно изиђе пред очи. Осећало се, видело се да је сведок био простодушан и непристрасан. При свем најдубљем поштовању успомене свог покојног господина, он ипак, на пример, изјави да је овај био према Митји неправичан, и да „није како треба васпитао децу“. „Да није било мене, њега би као мало дете ваши изјеле“ - додаде он, причајући о детињству Митјином. „А није било у реду ни да отац закида сину његово материнство, породично имање.“ А на питање тужиоцево, на основу каквих разлога он тврди да је Фјодор Павлович при обрачуну оштетио сина, Григориј Васиљевич, на велико чудо свих, не изнесе никаквих поузданих података, али ипак остаде на томе да је обрачун са сином био „неправилан“ и да му је заиста „требало још неколико хиљада доплатити“. Примећујем да је тужилац то питање: да ли збиља Фјодор Павлович нешто није исплатио Митји - са нарочитим наваљивањем постављао после и свима сведоцима којима га је могао поставити, не искључујући ни Аљошу, ни Ивана Фјодоровича; али ни од једног сведока не доби никаквих тачних података; сви су само тврдили чињеницу, а нико није могао навести колико толико јасне доказе. Када је Григориј описао сцену за столом, како је Дмитриј Фјодорович упао и избио оца претећи да ће се још вратити да га убије - мучан утисак захвати судницу, тим пре што је стари слуга причао спокојно, без сувишних речи, својим нарочитим језиком, а испало је врло красноречиво. За увреду коју му је нанео Митја тада, ударивши га по лицу, и оборивши га на земљу, он рече да се не љути, и да му је одавно опростио. О покојном Смердјакову рече, прекрстивши се, да је то био момак способан, али глуп и сломљен болешћу, а нада све безбожник, а безбожништву су га учили Фјодор Павлович и старији син. Но да је Смердјаков поштен, то Григориј потврди скоро ватрено, и одмах додаде како Смердјаков једном није затајио господинов новац који се био изгубио и који је он нашао, него га је однео господину, а овај му за то „златник поклонιο“, и отад му у свему почео веровати. Да су, пак, врата која воде у башту била отворена, то и сад упорно

потврди. Уосталом, њега су тако много испитивали, да се ја свега сетити не могу. Напоследку дође ред да пита и бранилац; овај одмах поче распитивати о коверту у коме је „наводно“ било три хиљаде рубаља за „извесну особу“. - „Да ли сте ви то видели, ви, човек тако одавно близак своме господину?“ - Григориј одговори да није видео, а није ни чуо о том новцу ни од кога „све док не почеше сви о томе говорити“. То питање о коверту Фетјуквич је, са своје стране, постављао свима сведоцима које је могао о томе питати, исто онако упорно као и тужилац своје питање о деоби имања, и од свих је добијао само један одговор: да коверат нико није видео, премда су врло многи за њега чули. Браниочеву упорност у постављању тог питања сви одмах учистише.

- А сад, могу ли вам се обратити са питањем, ако дозволите - наједном и сасвим неочекивано запита Фетјуквич - од чега се састојао онај балсам или оно пиће којим сте оно вече пред спавање, као што се зна из истражног поступка, натрали своје болесне слабине у нади да ћете се тиме излечити?

Григориј тупо погледа у испитивача и, поћутавши неко време, промрмља:

- Било је жалфије у њему.
- Само жалфије? Не бисте ли се могли још чега сетити?
- И дивизме је било.
- И бибера можда? - интересовао се Фетјуквич.
- Било је и бибера.
- И тако даље! И све то у ракијици?
- У шпиритусу.

У дворани се зачу лак смех.

- Дакле у шпиритусу? Пошто сте натрали леђа, ви сте осталу садржину флаше, са неком благочестивом молитвом коју зна само ваша супруга, изволели попити, је ли тако?

- Попио сам.
- А колико сте, отприлике, попили? Отприлике? Чашицу, две?
- Па, биће за једну чашу.
- Дакле, чашу. А можда и једну и по чашу? Григориј ућута. Као да нешто разумедо.

- Једну и по чашицу пречишћеног шпиритуса - то није рђава ствар, како мислите? Човек после тога може да угледа и „рајске двери отворене“, а не само врата која воде у башту.

Григориј једнако ћуташе. Опет се зачу смех у сали. Председник се покрену.

- А знате ли ви сигурно - све већма је наваљивао Фетјуквич - да ли сте спавали у оном тренутку кад сте спазили отворена врата у башту?

- На ногама сам био.

- То још није доказ да нисте спавали (и опет смех у сали). Да ли сте могли, на пример, одговорити у оном тренутку, да вас је неко запитао, но, рецимо, која је сад година?

- То не знам.

- А која је година наше ере од рођења Христовога, да ли знате?

Григориј стајаше збуњен, право гледајући у свог мучитеља, чудновато - изгледало је да он збиља не зна која је сад година.

- А можда ипак знате колико имате прстију на руци?

- Ја сам човек потчињен - рече наједном Григориј гласно и разговетно - ако је власти по вољи да се са мношћом исмева, ја морам отрпети.

Фетјуковича као да нешто сецну; ту се умеша и председник и поучно подсети браниоца да треба постављати умеснија питања. Фетјукович, саслушавши то, достојанствено се поклони и изјави да је своје испитивање довршио. Наравно, и у публици и код поротника могао је остати мален црвић сумње у сведочење човека који је имао могућности да „види и рајска врата“ у извесном стању лечења, и који, осим тога, не зна ни која је година од рођења Христовог; тако да је бранилац Митјин свој циљ ипак постигао. Но пред одлазак Григоријев деси се још једна епизода. Председник, обративши се оптуженоме, запита га нема ли он шта да примети поводом датих исказа.

- Осим врата, у свему је истину рекао - викну Митја громко. - што ме је од вашију требио - хвала му; што ми је опростио ударце - хвала му; старац је био поштен целог века и веран мом оцу као седам стотина паса.

- Оптужени, бирајте речи - строго изговори председник.

- Ја нисам пас - прогунђа и Григориј.

- Па добро, онда сам ја пас - ја! - викну Митја. - Ако је увреда, на себе примам, а њега молим за опроштење: био сам звер, и према њему свиреп! И са Езопом сам био свиреп.

- Са каквим Езопом? - строго прихвати опет председник.

- Па, с комедијашем... са оцем, са Фјодором Павловичем.

Председник опет убедљиво и најстроже препоручи Митји да пажљиво бира своје изразе.

- Ви тиме сами себи шкодите у очима својих судија. Исто тако врло вешто поступи бранилац и при испитивању сведока Ракитина. Примећујем да је Ракитин био један од најважнијих сведока, и тужиоцу несумњиво драгоцен. Показа се да је он све знао, зачудо много знао; код свих је био, све је видео, са свима говорио, најподробније је знао биографију Фјодора Павловича и свих Карамазових. Истина, за коверат са три хиљаде и он је чуо само од Митје. Но зато је подробно описао подвиге Митјине у крчми „Престоница“, све речи и покрете који су га компромитовали, и испричао случај са „чешљаном ликом“ капетана Сњегирјова. А у погледу оне нарочите тачке: да ли је Фјодор Павлович што остао дужан Митји при обрачуну око имања, о томе чак ни Ракитин није могао ништа да саопшти и извукао се само општим презривим изразима: „Ко би“ - вели - „могао међу њима разабрати ко је крив, и израчунати ко је коме остао дужан, у тој лудој карамазовштини, у којој нико није могао ни себе да схвати ни одреди?“ Сву трагедију злочина, који се сад суди, он је представио као производ застарелих обичаја кметства и у нередима огрезле Русије, која пати без одговарајућих установа. Једном речју, њему допустише да понешто исказе. На томе процесу господин Ракитин се први пут показа и паде у очи: тужилац је знао да овај сведок спрема за часопис чланак о овом злочину, и после је у свом говору (што ћемо видети доцније) цитирао неколике мисли из тога чланка - био је, дакле, с њим већ упознат. Слика коју је изнео сведок испале мрачна и кобна, и јако оснажи

„оптужбу“. Уопште, излагање Ракитиново освоји публику независношћу мисли и необичним благородством заноса, чак се изненада омакоше два-три аплауза, и то на оним местима где се говорило о кметству и о Русији која пати због несрећености. Али ипак, Ракитин, као млад човек, учини малу грешку коју је бранилац одмах ванредно умео да искористи. Одговарајући на извесна питања у погледу Грушењке, он, занет успехом који је, наравно, и сам осећао, и оном висином благородства на коју је био узлетео - дозволи себи да се о Аграфени Александровној изрази унеколико презриво, као о „метреси трговца Самсонова“. Много би дао доцније да повуче ту своју реч, јер га на њој одмах улови Фетјукович. И то стога што Ракитин никако није рачунао да се овај за тако кратко време могао до тако интимних ситница упознати са целим случајем.

- Дозволите да сазнам - поче бранилац са најљубазнијим и чак учтивим осмехом кад је на њега дошао ред да поставља питања - ви сте, дабогме, онај господин Ракитин чију сам ја брошуру, издану од епархијалне управе, *Живот у богу преминулог старца, оца Зосиме*, пуну дубоких и религиозних мисли, са ванредно лепом и благочестивом посветом владици, недавно прочитао са таквим задовољством.

- Ја то нисам написао за штампу... то су после штампали - промрмља Ракитин, као наједном запањен нечим и готово са стидом.

- О, то је дивно! Мислилац као што сте ви може, чак и мора, да гледа врло широко на сваку друштвену појаву. Уз покровитељство владичино, ваша врло корисна брошура се прочула и донела извесне користи... Но, ево о чему бих ја углавном желео да се код вас распитам: ви сте баш овог часа изјавили да сте били веома блиско познати са госпођом Свјетловом? (*Nota bene*. Показа се да је презиме Грушењкино „Свјетлова“. То сам ја дознао први пут тога дана током процеса.)

- Ја не могу да одговарам за сва своја познанства... Ја сам млад човек... и ко може да одговара за све оне са којима се виђа - просто плану Ракитин.

- Разумем, и те како вас разумем! - узвикну Фетјукович, као и сам збуњен, и чисто журећи да се извини - ви сте, као и сваки други, могли бити заинтересовани познанством са младом и лепом женом, која је радо примала цвет овдашње омладине, али... хтео сам само да се обавестим: нама је познато даје Свјетлова, пре једно два месеца, необично желела да се упозна са најмлађим Карамазовим, Алексејем Фјодоровичем. И само за то да бисте га довели к њој, и то управо у његовом тадашњем калуђерском оделу, она вам је обећала исплатити двадесет и пет рубаља чим јој га доведете. То је, као што је познато, било баш увече онога дана који се завршио трагичном катастрофом која је послужила као основа овом процесу. Ви сте довели Алексеја Карамазова госпођи Свјетловој па, да ли сте одбили тада двадесет пет рубаља за награду од Свјетлове, ето то бих ја желео да чујем од вас.

- То је била шала... Ја не видим зашто би вас то могло интересовати. Примиио сам их од шале... да их после вратим...

- Узели сте, дакле. Али ви их ни до данас не вратисте... или сте их вратили?

- То није важно... - мрмљао је Ракитин - ја не могу на таква питања да одговарам... Ја ћу новац, наравно, вратити...

Умеша се председник, али бранилац објави да је он са својим питањима господину Ракитину завршио. Господин Ракитин сиђе са позорнице мало упрљан;

утисак од високог благородства његовог говора био је ипак покварен; и Фетјукович, испраћајући га погледом, као да је говорио, показујући на њега публици: „Ето какви су вам ваши племенити тужитељи!" Сећам се, не прође ни тад без испада са Митјине стране: разјарен због тона којим се Ракитин изразио о Грушењки, он наједном викну са свога места: „Бернар!" А кад се председник, по свршетку саслушавања Ракитина, обратио оптуженоме: жели ли да што примети са своје стране, Митја продорно викну:

- Он је од мене, већ као од оптуженог, паре на зајам извлачио! Бернар презрени, и каријериста, и у бога не верује, владици је подвалио!

Митју, наравно, опет опоменуше због необузданости у изразима, но господин Ракитин беше дотучен. Није био боље среће са својим сведочењем ни капетан Сњегирјов, али из сасвим другог узрока. Он је дошао сав поцепан, у прљавом оделу, у каљавим чизмама и, поред свих предострожности и претходне „експертизе", показа се сасвим пијан. На питања о увреди коју му је нанео Митја, не хтеде да одговори.

- Нека му буде! Не да ми Иљушечка. Мени ће бог платити.

- Ко вам не да да сведочите? Кога помињете?

- Иљушечка, мој синчић: „Татице, татице, како те је понизио!" То је код камена рекао. А сад је на самрти...

Капетан наједном горко заплака, и трупну пред ноге председнику. Брже га изведоше напоље, уз смех публике. Те тако не би ништа од утиска који је тужилац припремио.

А бранилац се и даље користио свим средствима, и све је више и више зачуђавао људе својим познавањем ствари до најситнијих појединости. Тако, на пример, сведочење Трифона Борисовича учини врло јак утисак, а, наравно, врло неповољан по Митју. Јер Трифон умало што напрсте не израчуна да Митја, кад је први пут долазио у Мокро, скоро месец дана пре катастрофе, није могао да потроши мање од три хиљаде или можда само нешто мало мање. Само Циганкама колико је било побацано! Па нашим, нашим ушљивим сељацима не само да су „полтинике⁶³ улицом бацали" него су им најмање новчанице од двадесет пет рубаља поклањали - мање нису давали. А колико им је тада још и украдено! Дакако, ко је украо, тај није и руку тамо оставио; где ћеш да ухватиш лопова, кад су они сами немилице разбацивали! Наш је свет разбојник, душу своју не чува. А на девојке, на девојке наше сеоске, шта је тек отишло! Наши се обогатили од то доба, ето вам; пре је све то била пука сиротиња! Једном речју, гостионичар помену сваки издатак, и израчуна све као на рачунаљци. На тај начин, претпоставка да је било потрошено хиљаду пет стотина, а друго да је било зашивено у кесици на грудима - постајала је немогућна. „Сам сам видео, у рукама сам им видео три хиљаде, као једну копјејку, својим рођеним очима сам гледао, зар ми да не знамо израчунати!" узвикиваше Трифон Борисович из петних жила желећи да угоди власти. Али кад испитивање пређе на браниоца, овај скоро и не покушавајући да оповргне тај исказ, наједном заподену разговор о томе како су кочијаш Тимофеј и други један сељак, Аким, приликом прве теревенке, месец дана пре хапшења, нашли у Мокром, у ходнику на поду сто рубаља које је Митја у

⁶³ Пола рубље, педесет копјејака.

пијаном стању изгубио и предали их Трифону Борисовичу, а овај им за то дао по рубљу. „Но, јесте ли вратили ви тада тих сто рубаља господину Карамазову?" Трифон Борисович, ма колико да је покушавао да се извуче, најзад, пошто саслушаше о томе сељаке, признаде да је нађено сто рубаља, додавши само да је он тада Дмитрију Фјодоровичу све као свето вратио, и дао му у руке „на најпоштенији начин; али они сами, пошто су тада били напиту, тешко да ће се сад тога моћи сетити". Но како је Трифон пре позива сељака одрицао да је нађено сто рубаља, то је и његов исказ о повраћају те суме напитом Митји, сасвим природно, примљен са великом сумњом. На тај начин, један од најопаснијих сведока које је истакла оптужба оде такође сумњив и са угледом јако укаљаним. Исто је тако било и са Пољацима. Они се појавише гордо и независно. Бучно посведочише да су, пре свега, обојица „служили круни", и да им је „пан Митја" нудио три хиљаде да купи њихово поштење, и да су они лично видели велик новац у његовим рукама. Пан Мусјалович уметао је страшно много пољских речи у своје реченице, а кад опази да га то само диже у очима председника и тужиоца, узвиси напослетку свој дух сасвим, и поче говорити чисто пољски. Но Фетјукович и њих ухвати у своје замке: ма како да је врдао Трифон Борисович, кога опет позваше да сведочи, он мораде признати да је пан Врублевски његов шпил карата заменио својим картама, и да је пан Мусјалович, делећи карте, облежио карту. То потврди и Калганов, кад је он сведочио, тако да се оба пана удаљише мало осрамоћени, чак уз смех публике.

Исто тако су прошли и сви други најопаснији сведочи. Свакога је од њих умео Фетјукович да морално оцрни и отпусти га донекле насамарена. Љубитељи и правници просто су уживали, али ипак нису могли да виде чему великом и коначном све то може да послужи, јер, понављам, сви су осећали необоривост оптужбе која је постајала све тежа и трагичнија. Али по сигурности „великог чаробњака" видело се да је миран, и чекало се: „такав човек" тек није узалуд из Петрограда дошао; неће се он тек онако, без ичега вратити кући.

III

МЕДИЦИНСКА ЕКСПЕРТИЗА И ФУНТА ЛЕШНИКА

Медицинска експертиза такође не поможе много оптуженом. Само Фетјукович, канда, није много на то ни полагао, као што се доцније и показало. У основи својој она је извршена једино на наваљивање Катарине Ивановне, која је нарочито позвала чувеног лекара из Москве. Одбрана, наравно, ништа није могла тиме да изгуби, а у најбољем случају могла је нешто добити. Уосталом, десило се чак и нешто комично, и то услед лекарске несугласице. Експерти су били: чувени лекар из Москве, затим наш доктор Херценштубе и, напослетку, млади лекар

Варвински. Последња двојица фигурирали су и као сведоци, позвани од државног тужиоца. Први је, као стручно лице, био питан доктор Херценштубе. То је био седамдесетогодишњи старац, сед и ћелав, средњег раста, јака састава. Њега су сви код нас у вароши веома ценили и поштовали. То је био лекар савестан, човек диван и побожан, некакав хернхутер или „моравски брат“⁶⁴ - не знам баш поуздано, живео је међу нама врло одавно и понашао се необично достојанствено. Био је добар и човекољубив, лечио је сиротињу и сељаке бесплатно, сам је одлазио у њихове крoвињаре и кућице и остављао новац за лекове. Уз то је био тврдоглав као мазга. Кад би му каква идеја ушла у главу, било је немогућно поколебати га. Свима је у граду већ било познато да је приспели чувени лекар за дватри дана боравка код нас дозволио себи неколико необично увредљивих речи у погледу способности доктора Херценштубеа. Ствар је у томе: мада је московски лекар узимао за визиту не мање од двадесет пет рубаља, неки се у нашем граду врло обрадоваше његовом доласку, не пожалише новац и појурише к њему за савет. Све је те болеснике лечио дотле, наравно, доктор Херценштубе, а сад чувени лекар необично оштро осуди свуда то лечење. Најзад је, улазећи болеснику, просто питао: „Но, ко је то код вас брљао, Херценштубе? Хехе!“ Доктор Херценштубе је, наравно, све то дознао. А сад се, ето, та три лекара појавише, један за другим, да буду саслушани. Доктор Херценштубе отворено изјави да се „ненормалност умних способности оптуженика показује сама по себи“. Затим, пошто изнесе своје разлоге, које ја овде изостављам, додаде да се та ненормалност види не само из пређашњих многих поступка оптуженог него и сад, чак и у овом тренутку. А кад га замолише да објасни по чему се види у овом тренутку, онда стари доктор са свом искреношћу своје простодушности указа на то како је оптужени, ушавши у судницу, „имао необичан и за ову прилику чудан изглед, корачао као војник, очи оштро упро преда се, док је, међутим, пре требало да гледа на леву страну, где у публици седе даме, јер је он велики љубитељ женског пола и морао је много мислити о томе шта ли ће сад о њему рећи даме“ - заврши старац својим оригиналним језиком. Морам додати да је он говорио руски много и радо, но некако му је свака реченица испадала на немачки начин, што њега, уосталом, никако није збуњивало јер је целог живота имао слабост да свој руски говор сматра за савршен, „за бољи него у Руса“, и много је волео да се служи руским пословицама, уверавајући сваки пут да су руске пословице најбоље и најизразитије од свих пословица на свету. Узгред помињем да је он у разговору, ваљда услед какве расејаности, често заборављао најобичније речи, које је одлично знао, но које су му тек наједном испадале из памети. Уосталом, то се исто дешавало и кад би немачки говорио; он је при том увек махао руком испред лица, као трудећи се да ухвати изгубљену реч, и нико га не би био кадар нагнати да настави започети говор пре но што нађе изгубљену реч. Његова примедба како је требало да оптужени при уласку најпре гледа у даме, изазва несташно шапутање у публици. Старца су врло волеле наше даме, а знало се, опет, да је он, нежењен човек, побожан и чедан, на жене гледао као на виша и идеална бића. И стога се та његова неочекивана примедба свима учини страшно чудна.

⁶⁴ Хернхутери - становници Хернхута у Горњој Лужици, где је основан ред „Моравска браћа“.

Московски доктор, кад њега запиташе, оштро и одлучно потврди да сматра умно стање оптуженог за ненормално, „и то у великој мери". Он је много и паметно говорио о „афекту" и „манији", и закључивао да се оптужени, по свим прикупљеним подацима, налазио у несумњиво болесном афекту, већ неколико дана пре хапшења, па ако је и извршио злочин и био га свестан, ипак га је извршио скоро нехотице, немајући нимало снаге да се бори са болесним моралним поривом који је њиме овладао. Осим афекта, доктор је налазио да код оптуженога постоји и манија, што, по његовим речима, предсказује прави пут ка потпуном лудилу (Н. Б. Ја то све причам својим речима, а доктор се изражавао врло ученим и специјалним језиком.) „Сви су поступци његови противни здравом смислу и логици" - настављао је он. - „Да не говорим о оном што нисам видео, то јест о самом злочину и о свој овој катастрофи; него, ето прекјуче, за време разговора са мном, он је имао необјашњиво укочен поглед и неочекиван смех кад томе уопште није било места. Непојмљива стална раздраженост, чудновате речи: ‚Бернар', ‚етика', и друге, сасвим непотребне." Доктор је нарочито видео манију у томе што оптужени не може ни да говори о оне три хиљаде рубаља, за које држи да је преварен, без необичне раздражљивости, док о свим другим недаћама и увредама говори и помиње их доста лако. Напослетку, као што је он дознао, оптужени је и пре, сваки пут кад се тицало те три хиљаде, падао скоро у неку јарост; међутим, људи сведоче да је он несребичан и да није лаком. „Што се, пак, тиче мишљења мога ученог колеге" - иронично додаде московски доктор довршавајући свој говор - „да је оптужени, улазећи у судницу, требало да гледа на даме, а не право преда се, рећи ћу само то да је такав закључак, сем извесне голицавости, још и из темеља погрешан; јер, премда се ја потпуно слажем с тим да оптужени улазећи у дворану у којој се одлучује о његовој судбини није требало да тако укочено гледа преда се, и да би се то збиља могло сматрати као знак његовог ненормалног душевног стања у датом тренутку ја у исто време тврдим да је требало да гледа не налево, на даме, него, напротив, баш надесно, тражећи погледом свога браниоца, у чијој помоћи леже све његове наде, и од чије одбране зависи сва његова судбина." Мишљење своје доктор изрази одлучно и енергично. Особиту комичност иесугласице учених стручњака подвукао је неочекивани закључак лекара Варвинског, кога су питали као последњег. По његовом схватању, оптужени се, како пре тако и сад, налази у потпуно нормалном стању; а мада се збиља, пре но што су га ухапсили, морао налазити у стању нервозном и необично узбуђеном, то се десило због многих најочевиднијих узрока: због љубоморе, гнева, непрестаног пијанства, и другог. Но то нервозно стање није могло имати у себи никакав нарочит „афекат", о коме се малочас говорило. А што се тиче тога да ли је оптужени, кад је улазио у салу, требало да гледа лево или десно - „по његовом скромном мишљењу", оптужени је улазећи у судницу баш морао да гледа право преда се, као што је збиља и гледао, јер су право пред њим седели председник и чланови суда, од којих зависи сва његова судбина, „и баш гледајући право преда се он је доказивао потпуно нормално стање свога ума у датом тренутку", закључи млади лекар донекле ватрено свој „скромни" изказ.

- Браво, лекару! - викну Митја са свог места - сасвим је тако!

Митју, наравно, опоменуше, али мишљење младог лекар а имало је најодсуднији утицај како на суд тако и на публику, јер, као што се после показало, сви су се с њим сложили. Иначе, доктор Херценштубе, кад су га после испитивали

као сведока, сасвим неочекивано би од користи Митји. Као давнашњи становник нашег града, који одавно зна породицу Карамазових, он даде неколико исказа веома занимљивих за оптужбу, па тек наједном, као да се нечега сети, додаде:

- Но ипак, овај јадни младић могао је постићи кудикамо бољу судбину, јер је био добра срца и у детињству и после детињства, јер ја то знам. Но руска пословица вели: „Кад ко има памет, то је добро; а ако му дође у госте још и паметан човек, онда је то још боље, јер ће тада бити две памети, а не само једна...”

- „Једна је памет добра, а две још боље” - нестрпљиво му поможе тужилац који је већ одавно знао старчев обичај да говори полагано, развучено, не збуњујући се због утиска који ће оставити на слушаоце, нити што га чекају - напротив, веома ценећи своју круту, кромпирасту и увек радосно - самозадовољну немачку духовитост. А старац је волео да буде духовит.

- О, дада, и ја то исто кажем - упорно прихвати он - једна памет је добро, а две много боље. Али њему други с памећу не дође, а он своју пусти... Како то, куд ју је пустио? Ту реч - куд је пустио своју памет, ја сам заборавио - настави он вртећи руком себи пред очима - ах, да, шпацирен.

- У шетњу?

- Па да, у шетњу, и ја то кажем. Те тако, ето, његова памет пође у шетњу, и дође на тако дубоко место на коме се изгуби. Међутим, то је био захвалан и осетљив младић, о, ја га се врло добро сећам кад је био ево овако мали и кад га је отац одгурнуо у двориште, кад је трчао без ципелица и у панталоницама са једним дугметом...

Некаква топла и дирљива нота зачу се наједном у гласу честитог старца. Фетјукович просто уздрхта, као предосећајући нешто, и у тренутку се сав претвори у пажњу.

- О, да, ја сам и сам тада био још млад човек... Мени је... но, да, мени је тада било четрдесет пет година, и тек што сам био дошао овамо. Би ми тада жао детета и запитах себе: а што му ја не бих могао купити једну фунту... е, фунту чега? Заборавио сам како се то зове!... фунту онога што деца врло воле, како се оно зове... е, како се то... - стаде доктор опет махати рукама - на дрвету расте, беру га и свима поклањају?

- Јабукe?

- О, не-не-не! Фунта, фунта, јабуке се продају на комад, а не на фунту... не, њих је много, сви су ситни, метну их у уста и кр-р-ц!...

- Лешници?

- Па да, лешници, и ја то велим - потврди доктор најмирнијим начином, баш као да није ни тражио реч - и ја му донесох фунту лешника, јер детету никад нико још није донео фунту лешника; и подигох прст и рекох му: Дечко! *Gott der Vater*. Он се засмеја па каже: *Gott der Vater*. - *Gott der Sohn*. Он се опет засмеја и тапше: *Gott der Sohn*. - *Gott der heilige Geist*. Тада се он опет засмеја, и изговори како је могао: *Gott der heilige Geist*⁶⁵. Ја затим одох. А после три дана пролазим, а он ми и сам виче: „Чико, *Gott der Vater*, *Gott der Sohn*”, и само је заборавио *Gott der heilige Geist*, али ја га подсетих, и опет ми га би жао. А после га одведоше, и ја га више

⁶⁵ Бог отац, бог син, бог дух свети.

нисам виђао. Кад, гле, прођоше двадесет три године, ја седим једно јутро у свом кабинету, већ седе главе, наједном улази млад човек у пуном цвету, кога никако не могу да познам, али он подиже прст и смејући се говори: „*Gott der Vater, Gott der Sohn und Gott der heilige Geist*. Ја сам овог часа стигао и дошао да вам захвалим за фунту лешника, јер мени тада нико није куповао фунту лешника, ви сте ми једини купили фунту лешника." И ја се тада сетих своје срећне младости и једног дечка у дворишту, без ципелица, и мени радосно закуца срце, те рекох: ти си захвалан млад човек, јер си се целог живота сећао фунте лешника коју сам ти донео у твом детињству. И загрлих га и благослових. И заплаках се. Он се смејао, али и плакао... јер Рус се веома често смеје онде где треба да плаче. Но он је плакао, ја сам видео. А сад, авај...

- И сад плачем, Немче, и сад плачем, божји човече! - викну наједном Митја са свога места.

Било како му драго, ова прича учини на публику извештај позвањем утисак. Али главни је ефекат у корист Митјину учинио исказ Катарине Ивановне, о коме ћу одмах говорити. И уопште, кад почеше сведоци *à décharge*, то јест они које је позвао бранилац, судбина се наједном, и чак озбиљно осмехну Митји и - што је од свега значајније - неочекивано и за самог браниоца. Али још пре Катарине Ивановне испиташе Аљошу, који се сетио једне чињенице, која доби изглед скоро сигурног сведочанства против једне врло важне тачке оптужбе.

IV

СРЕЋА СЕ ОСМЕХУЈЕ МИТЈИ

То се десило неочекивано, чак и за самог Аљошу. Он је био позван без заклетве, и ја се сећам да су се према њему обе стране, од првих речи испитивања, држале необично благо и са симпатијом. Видело се да је пред њим ишао добар глас. Аљоша је сведочио скромно и уздржано, али је из његових исказа очигледно избијала ватрена симпатија према несрећном брату. Одговарајући на једно питање, он оцрта брата као човека можда и претераног и занетог страстима, али у исти мах и благородног, поноситог и великодушног, спремног и на жртву кад би је ко од њега захтевао. Уосталом, Аљоша је признао да му је брат био последњих дана, због страсти према Грушењки, због супарништва са оцем, у неиздржљивом положају. Но Аљоша са негодовањем одбаци помисао о томе да је брат могао убити у намери да похара, премда је признавао да су те три хиљаде постале у глави Митјиној као нека манија, да је он сматрао да му их је отац закинуо од наследства и да, премда није био користољубив, ипак о тим трима хиљадама није могао да говори без помаме и беса. О супарништву двеју „особа", као што се изрази тужилац, то јест Грушењке и

Катје, одговарао је неодређено, и на једно или два питања не хтеде ни да одговори.

- А да ли вам је брат бар говорио да је намеран да убије оца? - запита га тужилац. - Можете и да не одговорите на ово ако нађете за потребно - додаде он.

- Директно није говорио - одговори Аљоша.

- А како? Индиректно?

- Говорио ми је једном о својој личној мржњи према оцу и како се боји да би га... у последњем тренутку... у тренутку мржње... можда могао и убити.

- И ви сте поверовали у то кад сте чули?

- Бојим се да кажем да сам поверовао, али сам увек био убеђен да ће га неко више осећање у судбоносном тренутку спасти, као што га је збиља и спасло, јер *није он* убица оца мога - одлучно заврши Аљоша громким гласом да се сва судница заорила.

Тужилац уздрхта као ратни коњ који је чуо трубу.

- Будите уверени да ја сасвим верујем у најпотпунију искреност вашег убеђења, не доводећи га у зависност и не изједначајући га ни најмање са љубављу према вашем несрећном брату. Оригинални ваш поглед на целу трагичну епизоду која се одиграла у вашој породици већ нам је познат из истраге. Нећу да кријем од вас да се ваш поглед у великој мери издваја и противречи свим осталим исказима које је оптужба добила. Па стога и налазим за потребно да вас запитам, сад већ енергично, какви су управо разлози руководили вашу мисао и упутили је на коначно убеђење да је брат ваш невин, и да је, напротив, криво друго лице, на које сте већ директно указали у истрази?

- У истрази ја сам само одговарао на питања - тихо и спокојно проговори Аљоша - а нисам ишао на то да оптужујем Смердјакова.

- А ипак сте на њега указали?

- Указао сам по речима брата Дмитрија. Мени су још пре саслушања причали о свему што се десило кад је он ухапшен, и како је он тада указао на Смердјакова. Ја потпуно верујем да мој брат није крив. А кад није убио он, онда...

- Онда је Смердјаков?... А што баш Смердјаков? И откуд сте се ви баш тако коначно убедили да је ваш брат невин?

- Ја нисам могао да не верујем брату. Ја знам да он мене неће слагати. Ја сам му по лицу видео да ме не лаже.

- Само по лицу? Јесу ли у томе сви ваши докази?

- Више доказа немам.

- И у погледу тога да је Смердјаков кривац ви се такође не ослањате ни на какав други, макар и најмањи доказ, осим на речи свог брата и на израз његовог лица?

- Да, немам другог доказа.

На томе тужилац прекиде испитивање. Одговори Аљошини учинише на публику утисак који ме веома разочара. О Смердјакову се код нас зуцкало још пре суђења; понеко је нешто чуо, неко је на нешто указао. Говорило се за Аљошу да је он прикупио неке изванредне доказе у корист брата, а за кривицу слуге, кад тамо - ништа, никаквих доказа, осим некаквих моралних убеђења, толико природних кад се узме да је он рођени брат оптужеников. Али сад поче да пита и Фетјукович.

На питање кад је управо оптужени говорио њему, Аљоши, о својој мржњи према оцу и о томе да би он био у стању да га убије, и да ли је он то од њега чуо, на пример, при последњем виђењу пред катастрофу - Аљоша одговарајући, најједном као да уздрхта, као да се нечега тек сад сетио и нешто тек сад схватио.

- Сећам се сад једне околности, на коју сам већ сасвим заборавио; тада ми је она била тако нејасна, а сад...

И Аљоша се са одушевљењем, очевидно тек сад, изненада наишавши на идеју, сети како му је приликом последњег виђења са Митјом, увече, код дрвета, на путу за манастир, ударајући се у груди, „у горњи део груди“, Митја неколико пута поновио да он има једно средство да поврати своју част, да је то средство овде, ето ту, на његовим грудима... „Ја помислих тада да је он, ударајући се у груди, говорио о свом срцу“ - настави Аљоша - „о томе да би у срцу свом могао наћи снаге да изиђе из неке страшне срамоте која га је очекивала, а коју чак ни мени није смео да призна. Признајем, ја сам тада био помислио да говори о оцу и да се трза као од стида при помисли да пође оцу и изврши над њим неко насиље; међутим, он управо тада као да је указивао на нешто на својим грудима; сећам се, севну ми кроз главу мисао да срце уопште није на тој страни груди, и да је ниже, а он се ударио много више, ето ту, одмах испод врата, и непрестано указивао на то место. Моја мисао ми се тада учини глупа, а он је тада указивао баш на ону кесицу у којој су биле зашивене хиљаду пет стотина!...”

- Тако је! - викну Митја с места. - Тако је било, Аљоша, тако - ја сам тада по њој ударао песницом.

Фетјукевич брже полете к њему, молећи га да се умири и у истом тренутку се грчевито ухватио за Аљошу. Аљоша, и сам одушевљен својим сећањем, ватрено изрази своју претпоставку: да ће највероватније бити да се срамота састојала у томе што се, имајући на себи тих хиљаду пет стотина рубаља, које би могао вратити Катарини Ивановној као половину онога што јој је дужан - ипак одлучио да јој не враћа, него да тај новац употреби за нешто друго, то јест за то да одведе Грушењу, ако она пристане...

- Тако је, збиља је тако! - узвикивао је у изненадном узбуђењу Аљоша - брат ми је тада нарочито наглашавао да би он половину, половину срамоте (он неколико пута изговори: *половину!*) могао одмах скинути са себе, али да је у толикој мери несрећан услед слабости свога карактера да то неће учинити... зна унапред да не може и није кадар да учини!

- И ви се сигурно јасно сећате да се он ударао баш у то место на грудима? - жудно испитиваше Фетјукевич.

- Јасно и сигурно, јер сам баш и мислио: што ли се удара тако високо кад је срце ниже, и тада ми се мисао та учини глупа... баш се сећам да ми се учинила глупа... то ми прође кроз главу. Ето зато сам се сад и сетио. А како сам само могао то да заборавим све до сада! Баш је на ту кесицу указивао, као да је хтео тиме да каже: има могућности, али неће дати ту једну и по хиљаду! А кад су га ухапсили у Мокром, нарочито је викао - ја то знам, причали су ми - како сматра за најсрамнији поступак свега свога живота што се, имајући могућности да врати половину (баш половину!) дуга Катарини Ивановној, и да стане пред њу не као лопов - ипак није одлучио да јој врати, и више је волео да остане у њеним очима

лопов него да се растане са новцем! А како га је мучио, како га је мучио тај дуг! - узвикну Аљоша на крају.

Наравно, уплете се и тужилац. Он замоли Аљошу да још једном опише како је све то било, и неколико пута је наваљивао питајући: да ли је оптужени, ударајући се у груди, збиља на нешто као указивао? Можда је просто онако ударао себе песницом у груди?

- Ма и није песницом! - узвикну Аљоша - баш је прстима показивао, и показивао је ту, врло високо... Како сам само могао то тако сасвим да заборавим, до самог овог тренутка!

Председник се обрати Митји са питањем шта он може да каже у вези с овим последњим исказом. Митја потврди да је то тако и било, да је он збиља указивао на своју једну и по хиљаду, која се налазила на његовим грудима, одмах испод врата, и да је, наравно, то била срамота - „срамота коју не поричем, најсрамнији чин у свему мом животу!" - повика Митја. „Могоа сам вратити, а нисам вратио. Више сам волео остати у њеним очима лопов, али нисам вратио, а највећа срамота била је у томе што сам унапред знао да нећу вратити! Право каже Аљоша! Хвала ти, Аљоша!"

Тиме се заврши саслушање Аљоше. Важна је и карактеристична била околност да се нашао ето макар један само, макар најситнији доказ, нешто једва налик на доказ, но који је ипак макар за једну мрвицу сведочио да је заиста постојала та кесица, да је било у њој хиљаду пет стотина и да оптужени није лагао у истрази кад је у Мокром тврдио да је та једна и по хиљада „била моја". Аљоши беше мило; сав поцрвенео, оде на одређено му место. Још дуго понављао је у себи: „Ма како сам ја то заборавио? Како сам могао то заборавити! И како сам се тога тек сад наједном сетио!"

Отпоче саслушање Катарине Ивановне. Тек што се она појави, у дворани се зби нешто необично. Даме се латише лорњета и догледа, мушкарци се покренуше, неки устајаху да боље виде. Сви су доцније тврдили да је Митја наједном побледео „као крпа" кад она уђе. Сва у црном, она се скромно и скоро бојажљиво приближи одређеноме месту. Није јој се могло познати по лицу да је узнемирена; али одлучност је севала у њеном тамном, мрком погледу. Треба још приметити: после су многи тврдили да је била изванредно лепа у том тренутку. Она поче говорити тихо, али јасно, тако да се чуло у целој дворани. Говорила је необично мирно или, бар, трудећи се да буде мирна. Председник отпоче своја питања пажљиво, необично учтиво, чисто бојећи се да се дотакне „неких жица" и поштујући велику несрећу. Но Катарина Ивановна, већ од првих речи, одлучно изјави на једно од постављених питања да је она била вереница оптуженог „све док ме није оставио"... тихо додаде она. Кад је запиташе за три хиљаде, које је поверила Митји да их пошаље поштом њеним рођацима, она одлучно рече: „Ја му то нисам дала баш изрично за пошту; предосећала сам да је њему врло потребан новац... у оном тренутку... Дала сам му те три хиљаде под условом да их пошаље, ако хоће, у року од месец дана. Није требало да се после толико мучи због тог дуга..."

Ја овде не наводим сва питања, ни тачно све њене одговоре, него само износим битан смисао њених исказа.

- Чврсто сам била убеђена да ће он увек моћи да пошаље те три хиљаде чим добије новац од оца - настави она, одговарајући на питања. - Ја сам увек била

уверена у његову некористољубивост и његово поштење... високо поштење... у новчаним стварима. Он је чврсто био убеђен да ће добити од оца три хиљаде рубаља, и неколико пута ми је говорио о томе. Знала сам да има некакав спор са оцем и увек сам била, па и сад сам уверена да га је отац оштетио. Не сећам се никаквих претњи оцу са његове стране. Преда мном бар ништа није говорио, никаквих претњи није било. Да је тада дошао к мени, ја бих одмах умирила његову бригу због те несрећне три хиљаде што ми је дуговао; али он више није долазио к мени... а ја... ја сам била доведена у положај... да га нисам могла звати к себи. А нисам ни имала никаквог права да будем према њему строга због тог дуга - додаде она наједном, и нешто одлучно одјекну у њеном гласу - ја сам једном примила од њега новчану услугу још већу него три хиљаде, и примила сам је иако тада нисам могла ни слутирати да ћу икад бити у стању да му вратим тај дуг...

У тону њеног гласа као да се осети некакво изазивање. Баш у том тренутку дође ред на Фетјукевича да поставља питања.

- То ваљда није било овде, него у почетку вашег познанства? - пажљиво прилазећи прихвати Фетјукевич, који у тренутку предосети нешто повољно. (Примећујем у загради да он, иако га је из Петрограда у неку руку позвала и сама Катарина Ивановна, ипак није знао ништа о случају са пет хиљада које јој је Митја дао још у оном граду, нити о „ниском поклону до земље". Она му то не рече, и затаји! И то је било чудно. Могло се чак поуздано претпоставити да ни она сама до самог последњег тренутка није знала да ли ће испричати на суду ту епизоду, или неће, и очекивала је неко надахнуће.)

Не, ја никад не могу заборавити те тренутке! Она поче причати, она све исприча, целу ту епизоду коју је Митја испричао Аљоши, и „поклон до земље", и узроке, и о оцу свом, и како је дошла до Митје, а ни речју, ни једном напоменом не помену да је Митја преко њене сестре сам предложио да му пошаљу Катарину Ивановну по новац. То је великодушно прећутала, и није се стидела изнети да је она, она сама дотрчала тада младом официру, од своје воље, уздајући се у нешто... да измоли од њега новац. То је било нешто потресно. Ја сам зебао и стрепео слушајући; дворана је замрла хватајући сваку реч. То је било нешто беспримерно; чак и од тако самовољне и презриво горде девојке као што је она, било је скоро немогућно очекивати тако дубоко искрене исказе, такве жртве, таква самоуништења. И зашто, за кога? Да спасе свога неверника и злотвора, да учини макар нешто, макар нешто мало за његов спас, изазвавши повољан утисак у његову корист. И збиља, лик официра који даје својих последњих пет хиљада рубаља - све што му је остало, и који се с поштовањем клања невинној девојци, приказа веома симпатично и привлачно, али... моје се срце болно стеже! Ја осетих да после може изићи (а и изишла је после, изишла!) клевета! Са злостивим подсмехом се говорило после по целој вароши да та прича можда баш и није сасвим истинита, и то баш на оном месту где официр пушта од себе девојку, „наводно само с поклоном пуним поштовања". Наговештавали су да је ту нешто „изостављено". „А и да није било изостављено, да је све то била истина" говориле су чак и најуваженије наше даме - "још је и тада питање: да ли је баш било пристojно за девојку да тако поступи, ма и ради спаса свога оца?" И зар Катарина Ивановна, са својим умом, са својом болесно осетљивом проницљивошћу, није раније предосетила да ће се тако почети говорити? Сигурно је предосећала, али се, ето, ипак одлучила да каже све! Наравно, све те прљаве сумње у истинитост

причања почеле су тек после, а у први мах сви су били потресени, што се тиче чланова суда, они Катарину Ивановну саслушаше, тако рећи, са страхопоштовањем, чак и са неким стидљивим ћутањем. Тужилац не дозволи себи ниједног даљег питања о томе. Фетјукович јој се дубоко поклони. Ох, он је скоро ликовео. Много је добијено: човек који у благородном заносу даје последњих пет хиљада, и после тај исти човек ноћу убија оца у намери да га похара за три хиљаде - то је било нешто што се некако није могло повезати. Ако ништа друго, сад је Фетјукович бар могао искључити похару. „Случај“ се наједном обасја неком новом светлошћу. Нешто симпатично искрсну у корист Митјину. А он... за њега се причало да је једном или двапут за време сведочења Катарине Ивановне скочио, затим опет падао на клупу и покривао обема рукама лице. А кад она доврши, он наједном, са сузама у гласу, узвикну пружајући према њој руке:

- Катја, зашто си ме упропастила!

И заплака горко и тако гласно да се сва дворана заорила. Уосталом, он се у тренутку савлада, и опет викну:

- Сад сам осуђен!

А затим као да се укочи на месту, стисну зубе и чврсто скрсти руке на грудима. Катарина Ивановна остаде у дворани и седе на указану јој столицу. Она је била бледа и седела је оборена погледа. Причали су они што су близу ње седели, да је дуго сва дрхтала као у грозници. Дошао је ред на Грушењуку.

Ја се приближујем оној катастрофи која је, избивши изненадно, можда заиста упропастила Митју. Јер ја сам убеђен, а и сви други, и сви су правници после тако говорили, да би злочинца, ако ништа друго, задесила блажа казна да није било те епизоде. Но о томе ћемо одмах говорити. Прво две речи о Грушењуки.

Она уђе у дворану такође сва у црном, са дивним црним шалом преко рамена. Лако, својим нечујним ходом, мало као љуљајући се, као што неки пут корачају пуне жене, приближи се огради пажљиво гледајући у председника и ниједном не погледавши ни десно, ни лево. Како се мени чини, она је била врло лепа у том тренутку и није била нимало бледа, као што су после даме уверавале. Говорили су неки да је она у тај мах имала некако усредсређен и љутит израз лица. Ја опет мислим да је само била врло узбуђена и да јој је тешко било осећати на себи презриво радознале погледе наше публике, жељне скандала. То је био карактер горд, који није могао да подноси презрење, један од оних који чим само посумњају да их неко презире, одмах плану гневом у жељи за отпором. Осим тога, било је, наравно, и бојажљивости, и унутрашњег стида због те бојажљивости, тако да није никакво чудо што је говор њен био неуједначен - час љутит, час презрив, час нарочито груб, час се чула искрена срдачна нота самоосуђивања, самоокривљавања. Понекад је говорила као да лети у неку провалију - као да вели: „Сад свеједно, нек буде што ће бити, али ја ћу да вам кажем"... У погледу свог познанства са Фјодором Павловичем, она оштро примети: „Све је то којешта. Зар сам ја крива што ми се закачио?" А затим, после једног минута, додаде: „Ја сам за све крива, ја сам се играла и с једним и с другим - и са старцем и са овим, и обојицу сам дотле довела. Због мене се све десило." У један мах се ствар дотаче Самсонова: „Шта се то кога тиче" - одмах се обрецну она са неким дрским изазивањем - „он је био мој добротвор, он ме је босу са улице узео кад ме је родбина из куће избацила." Председник јој, уосталом, врло учтиво напомену да

треба да одговара директно на питања не упуштајући се у сувишне појединости. Грушењка поцрвене, а очи јој само севнуше.

Коверат са новцем она није видела, него је само од „злочинца“ чула да Фјодор Павлович има некакав коверат са три хиљаде. „Но све су то глупости - ја сам му се само смејала, и ни за шта на свету не бих тамо отишла.“

- Кога то сад поменуште као „злочинца“? - запита тужилац.

- Па слугу, Смердјакова, што је господина свога убио, а јуче се обесио.

Наравно, одмах је запиташе: какви су њени разлози за тако одлучну оптужбу, но разлога се не нађе ни код ње никаквих.

- Тако ми је Дмитриј Фјодорович говорио, њему и верујте. *Заводница* га је упропастила, ето вам, свему је само она узрок, ето вам! - додаде Грушењка, сва уздрхтавши од мржње, и нека зла нота зазвуча у њеном гласу.

Запиташе је опет на кога то мисли.

- Па на госпођицу, ето ту, Катарину Ивановну. К себи ме тада домамила, чоколадом частила, хтела да ме придобије. Правог стида она мало има, ето шта је...

Ту је председник строго опомену, молећи је да умери своје изразе. Но срце љубоморне жене већ се било распалило, она је била спремна да полети макар у бездан.

- Приликом хапшења у селу Мокром - запита је тужилац присећајући се - сви су видели и чули како сте ви, истрчавши из друге собе, викнули: „Ја сам за све крива, заједно ћемо на робију ићи!“ Значи, већ сте у том тренутку били уверени да је он оцеубица?

- Ја се својих тадашњих осећања не сећам - одговори Грушењка; - сви су тада повикали да је он оца убио, те ја осетих да сам крива, да га је због мене убио. А кад је он рекао да није крив, ја сам му одмах поверовала, па и сад верујем, и увек ћу веровати: није он човек који ће слагати.

Питања поче да поставља Фетјукович. Између осталих, сећам се да је питао за Ракитина и за двадесет пет рубаља „за то што вам је довео Алексеја Фјодоровича Карамазова“.

- Па шта има ту чудноватог што је новац примио осмехну се Грушењка са презривом злобом - он је иначе увек к мени долазио да мољака за паре, по тридесетак рубаља месечно ми измами, и то већином на лудорије: јер да пије и да једе, за то је и без мене имао.

- Из каквих разлога сте ви били тако дарежљиви према господину Ракитину? - прихвати Фетјукович, иако се председник јако врпољио.

- Па он ми је брат од тетке. Моја мати и његова рођене су сестре. Само ме је увек молио да то никоме не говорим, јер ме се много стидео.

Та нова чињеница била је право изненађење за све, нико за то досад није знао у целом граду, чак ни у манастиру, чак ни Митја није знао. Причало се да је Ракитин на својој столици сав поцрвенео од стида. Грушењка је још пре уласка у дворану некако дознала да је он сведочио против Митје, и стога је била љута. Сав малочашњи говор господина Ракитина, све његово благородство, сви испади против кметства, против грађанске неуређености Русије - све је то сад коначно

било избрисано и уништено код јавног мишљења. Фетјукович је био задовољан: опет вода на његову воденицу!

Грушењуку нису дуго саслушавали, и она им, наравно, није ни могла саопштити нешто нарочито ново. Оставила је на публику веома непријатан утисак. Стотине презривих погледа уперише се у њу кад она, довршивши свој исказ, седе у дворани доста далеко од Катарине Ивановне. За све време док су њу саслушавали, Митја је ћутао као скамењен, оборених очију.

Појави се као сведок Иван Фјодорович.

V

ИЗНЕНАДНА КАТАСТРОФА

Примећујем да су њега позвали још пре Аљоше. Но судски пристав саопшти председнику да сведок, због изненадне слабости или неког напада, не може да дође одмах, али чим се опорави, спреман је у свако доба да даде свој исказ. То, уосталом, некако нико није чуо и дознали су за то тек доцније. Његов долазак у првом тренутку није готово био ни опажен: главни сведоци, нарочито две супарнице, били су већ саслушани; радозналост је засад била задовољена. У публици се осећао чак умор. Још је остало да се саслуша неколико сведока, који, по свој прилици, ништа нарочито нису могли да саопште, с обзиром на све што је већ било саопштено. А време је пролазило. Иван Фјодорович се приближи некако чудно полако, ни у кога не гледајући и оборене главе, као да нешто мрачно смишља. Обучен је био беспрекорно, али лице његово, бар на мене, учини тежак утисак: било је у том лицу нешто као дотакнуто земљом, нешто налик на лице самртника. Очи су му биле мутне, он их подиже, и полако пређе њима по дворани. Аљоша наједном скочи са столице и јекну: ах! Ја се сећам тога. Но и то мало ко запази.

Председник отпоче: како је он (Иван) незаклет сведок, те да може и да сведочи и да прећути, али да, наравно, све што исказе, треба да буде речено по савести итд., итд. Иван Фјодорович је слушао и мутним очима гледао у њега; али му се наједном лице поче полагано развличити у осмех, и тек што председник, који га је гледао са чуђењем, доврши говор, Иван се наједном засмеја.

- Но, и шта још? - гласно запита он.

Све се утиша у судници; нешто као да се предосећало. Председник се узнемири...

- Ви... мождајош нисте сасвим здрави? - проговори он тражећи судског пристава.

- Не брините, ваше превасходство, ја сам довољно здрав и могу вам понешто занимљиво испричати - одговори сасвим спокојно и учтиво Иван Фјодорович.

- Ви имате да дате неко нарочито саопштење? - настави председник још непрестано с неповерењем.

Иван Фјодорович обори поглед, сачека неколико секунда и, подигавши опет главу, одговори као замуцкујући:

- Не... немам. Немам ништа нарочито.

Почеше му постављати питања. Он је одговарао некако нерадо, некако сувише кратко, чак са неком одвратношћу, која је расла све више и више, премда је иначе одговарао разложно. На многа питања одговори да не зна. О рачунима очевим и Дмитрија Фјодоровича ништа није знао. „То ме није занимало“, рече. Чуо је како је оптужени претио да ће убити оца. О новцу у коверту слушао је од Смердјакова...

- Све једно те исто - прекиде он најједном са уморним изразом на лицу; - не могу ништа нарочито да саопштим суду.

- Ја видим да ви нисте здрави, и разумем ваша осећања... - поче председник. И већ се обратио странкама, тужиоцу и браниоцу, позивајући их, ако налазе за потребно, да поставе питања - кад најједном Иван Фјодорович изнемоглим гласом замоли:

- Отпустите ме, превасходство, осећам се врло слаб. И с тим речима, не чекајући одобрење, окрену се и пође из дворане. Али прешавши једно четири корака, он застаде, као смисливши нешто најједном, тихо се насмеши и опет се врати на своје место.

- Ја, ваше превасходство, као она сеоска девојка... знате како оно: „Ако хоћу - ја ускочим, ако нећу - не ускочим“; за њом иду са сарафаном, или са пањовом⁶⁶, са чиме ли, да ускочи, да је завежу и да је поведу на венчање, а она говори: „Ако хоћу - ја ускочим, ако нећу - не ускочим“... то је код неког од наших народа...

- Шта тиме хоћете да кажете? - строго га запита председник.

- Па ево - извади најједном Иван Фјодорович свежањ новчаница; - ево вам новца... онај новац који је био, ето, у том коверту (он махну главом на сто са материјалним доказима) и због кога је отац убијен. Где да га метнем? Господине судски приставе, пренесите тамо.

Судски пристав узне свежањ и предаде га председнику.

- Како се могао тај новац наћи у вас... ако је то баш тај новац? - изговори председник зачуђен.

- Добио сам га од Смердјакова, од убице, јуче... Био сам код њега пре но што ће се обесити. Оца је убио он, а не брат. Он је убио, а ја сам га научио да га убије... Ко не жели смрт очеву?

- Јесте ли ви при чистој свести? - оте се и нехотице председнику.

- Та то баш и јесте што сам при свести... при подлој свести, при таквој као и ви и све ове... њушке! - окрену се он најједном према публици. - Убили оца, а праве се да су се уплашили - прошкрвута он са бесним презрењем. - Измотавају се један пред другим. Лажљивци! Сви желе смрт очеву. Један гад прождире другог

⁶⁶ Пањова (или поњава) - ссљачка сукња од домаћс материје *Прим. ред.*

гада... Да није оцубиства - сви би се разљутили и разишли бесни... Разоноде им треба! „Хлеба и игара!" Уосталом, и ја сам красан! Имате ли ви воде или немате, дајте ми да пијем, тако вам Христа! - ухвати се он наједном за главу.

Судски пристав му се одмах приближи. Аљоша скочи и викну: „Он је болестан, не верујте му, он је у врућици!" Катарина Ивановна нагло устаде са столице и укочена од страха гледаше у Ивана Фјодоровича. Митја се подиже, и са некаквим унезвереним и искривљеним осмехом пожудно гледаше и слушааше брата.

- Умирите се, ја нисам луд, ја сам само убица! - поче опет Иван. - Од убице се не може тражити красноречивост... - додаде он због нечег и кисело се засмеја.

Тужилац се, очевидно збуњен, наже председнику. Чланови суда ужурбано почеше шапутати међу собом. Фетјукович начуљи уши ослушкујући. Сва је дворана просто обамрла у очекивању. Председник као да се наједном освести.

- Ваше речи су, сведоче, неразумљиве и овде немогућне. Умирите се, ако можете, и испричајте... ако збиља имате шта да кажете, чиме можете потврдити такво признање... ако само не бунцате?

- То и јесте што немам сведока! Псето Смердјаков неће вам послати са оног света свој исказ... у коверту. Ви

бисте само коверата, доста вам је и један. Нема сведока!... Осим можда једног - замишљено се осмехну он.

- Ко је тај сведок.

- Има реп, ваше превасходство, неће бити по пропису. *Le diable n'existe point.*⁶⁷ Не обраћајте пажњу, некакав јадни, ситни ђаво - додаде он, наједном преставши да се смеје и чисто поверљиво - сигурно је ту негде, ето под тим столом са материјалним доказима; да где ће да буде ако не тамо? Видите, слушајте ме: ја сам му рекао нећу да ћутим, а он узео причати о геолошком преврату... глупости! Но, ослободите изрода... он је химну запевао, стога што му је лако! То је исто као и кад пијани олош почне да се дере на улици како је „Вањка пошао у Петроград"⁶⁸, а ја бих за две секунде радости дао квадрилон квадрилона. Не знате ви мене! О, како је то све код вас глупо! Но, дакле, хватајте мене место њега! Ваљда сам због нечега дошао... Зашто, зашто је све што год постоји тако глупо?...

И он опет поче полагаано, и некако замишљено гледати по дворани. Но већ се све било узбунило. Аљоша полете са свога места к њему, али је судски пристав већ ухватио Ивана Фјодоровича за руку.

- Шта је то сад? - повика овај, оштро се загледајући у лице пристава и зграбивши га за рамена, бесно га тресну о земљу Уто стиже стража, дохватише га, он завапи бесомучним вапајем. И све време док су га односили, он је вапио и узвикивао нешто неповезано.

Настаде лом. Ја се не сећам свега редом, и сам сам био узбуњен, и нисам могао све да запазим. Знао само да је после, кад су се већ сви умирили и схватили у чему је ствар, судски пристав ипак добио своје, премда је лепо објаснио власти да је сведок све време био здрав, да га је видео лекар кад му је пре једног сата позлило, али да је све до уласка у судницу говорио разумно, тако

⁶⁷ Ђаво не постоји.

⁶⁸ Улична народна песма.

да се ништа није могло предвидети; и да је он сам, напротив, наваљивао и неизоставно хтео да да исказ. Али пре него што се сви колико-толико умирише и дођоше к себи, одмах иза те сцене деси се и друга: Катарина Ивановна доби наступ хистерије. Она, гласно поцикујући, стаде ридати, али не хтеде отићи; отимала се, умољавала да је не одводе, и наједном повика председнику:

- Ја морам дати још једну изјаву, одмах... одмах!... Ево вам документ, писмо... узмите, прочитајте брже, брже! То је писмо овог изрода, ево овога, овога! - она је показивала на Митју. - Он је убио оца, одмах ћете видети, он ми, ето, ту пише како ће убити оца! А онај је болестан, болестан, онај је у врућици! Ја већ три дана видим да је он у врућици!

Тако је она викала изван себе. Судски пристав узео хартију коју је пружала председнику, а она паде на своју столицу, покри лице и поче грчевито и безвучно ридати, сва се стресајући, пригушујући и најмањи јаук, бојећи се да је не удаље из дворане.

Хартија коју је дала, било је оно писмо Митјино из крчме „Престоница“, које је Иван Фјодорович називао документом „математичке“ важности. На жалост, том писму збиља и признаше ту математичност; да није било тог писма, Митја не би пропао, или можда бар не би тако страшно пропао! Понављам, тешко је било пратити све појединости. Ја и сад све то видим у некој збрци. Мора бити да је председник нови документ одмах саопштио суду, државном тужиоцу, поротницима. Сећам се само како су сведокињу почели испитивати. На питање да ли се умирила, које јој председник благо упуту, Катарина Ивановна нагло викну:

- Ја сам спремна, спремна! Ја сам потпуно у стању да вам одговарам - додаде, очевидно још непрестано се страшно бојећи да је због нечега неће саслушати.

Замолише је да објасни подробније: какво је то писмо и којом приликом га је добила.

- Добила сам га уочи самог злочина, а писао га је дан пре из крчме, дакле, два дана пре самог злочина - ево погледајте, писано је на некаквом рачуну - викну она гушећи се. - Он ме је тада мрзео зато што је учинио подао поступак и пошао за овом гадуром... а и стога што ми је био дужан три хиљаде... О, њему је било криво за те три хиљаде, због његове нискости! Те три хиљаде, ето како је било - ја вас молим, ја вас умољавам да ме саслушате: три недеље пре но што је убио оца, он је био дошао к мени једног јутра. Ја сам знала да њему треба новац, а знала сам и зашто - ето, ето баш зато да саблазни ову гадуром и да је одведе са собом. Ја сам тада већ знала да ме је изневерио и хоће да ме остави, и ја, ја му сама тада пружих тај новац, сама му понудих, наводно за то да пошаље мојој сестри у Москву - и када сам му давала, погледах га у лице и рекох да може послати кад хоће, „ма и после месец дана“. А како, како да не разуме да сам му тиме право у очи рекла: „Теби треба новац да ме изневериш с твојом гадуром, па ево ти новца, ја ти га сама дајем, узми, ако си толико непоштен да га узмеш!“ Хтела сам да га ухватим, и шта мислите? Он узео, узео га и однесе, и потроши га с том гадуром, за једну ноћ... Али он је разумео, он је разумео да ја све знам; уверавам вас да је он тада разумео и то да га ја, дајући му новац, само кушам: хоће ли бити тако непоштен да узме од мене. У очи сам му гледала, и он је мени гледао у очи, и све је разумео, све је разумео, и узео, и узео, и однесе мој новац!

- Истина је, Катја! - завапи најједном Митја. - У очи сам ти гледао и разумео сам да ме срамотиш, па сам ипак узео твој новац! Презирите подлаца, презирите сви, заслужио је!

- Оптужени! — викну председник — још једну реч и ја ћу заповедити да вас удаље.

- Тај новац га је мучио - настави Катја, грозничаво се журећи - он је хтео да ми га врати, он је хтео, то је истина, али му је новац потребан био и за ту гадуру. Тако је и оца убио, а новац ми ипак није вратио, него се одвезао с њом у то село где је био ухапшен. Тамо је опет проћердао новац који је украо од оца, кога је убио. А дан пре него што ће убити оца, написао ми је то писмо, написао га је пијан, ја сам то тада одмах видела: написао га је из беса и знајући, поуздано знајући да ја никоме нећу показати то писмо, чак и да убије. Иначе ми га не би написао! Он је знао да ја нећу штети да му се светим и да га упропастим. Али прочитајте, прочитајте пажљиво, молим вас, пажљивије, и ви ћете се уверити да је он у писму све описао, све унапред: како ће убити оца, и где овом новац лежи. Погледајте, молим вас, немојте превидети; тамо има једна реченица: „Убићу га, само ако оде Иван." Он је, дакле, већ раније смислио како ће га убити! - злурадо и подмукло добациваше Катарина Ивановна судијама. О, видело се да је она до танчина проучила то кобно писмо и да је у њему знала сваку цртицу. - Да није био пијан, он ми не би писао, али погледајте, тамо је све описано унапред, све у длаку, како је касније убио, цео програм.

Тако је она узвикивала ван себе и, наравно, ниподаштавајући све последице за себе, премда их је, разуме се, предвидела још можда пре месец дана, јер је можда већ тада, тресући се од љутње, маштала: „Да ли да прочитам ово пред судом?" А сад, као да се стрмоглавила у бездан. Сећам се, писмо је одмах онде прочитао секретар, и оно је учинило потресан утисак. Обратише се Митји са питањем признаје ли то писмо за своје.

- Моје је, моје! - узвикну Митја. - Да нисам био пијан, не бих га написао!... За много шта смо ми једно друго мрзели, Катја, али кунем ти се, кунем, кад сам те мрзео, волео сам те, а ти мене - не!

Он паде на своје место кршећи руке у очајању. Тужилац и бранилац почеше постављати унакрсна питања, а углавном у том смислу: „Шта вас је побудило да малочас затајите тај документ и да малочас сведочите у сасвим другом смислу и тону?"

- Да, да, ја сам малочас лагала, све сам лагала, против части и савести, али сам малочас хтела да га спасем, баш зато што ме је тако мрзео и тако презирао! – викну Катја као безумна. - О, он ме је презирао страшно, презирао ме је одувек, знате ли, знате ли - он ме је презирао од оног тренутка кад сам се тада до земље због оног новца поклонила. Ја сам видела то... Ја сам одмах, још тада, то осетила, али дуго нисам себи веровала. Колико сам пута читала у очима његовим: „Ти си ипак тада сама к мени дошла." О, он није разумео, он уопште није разумео зашто сам му ја тада дотрчала; он је кадар да види само нискост! Он је мерио према себи, мислио да су сви такви као он - бесно прошкргута Катја, већ сасвим ван себе. А хтео је да се са мном ожени само стога што сам добила наследство - стога, стога! Ја сам одувек сумњала да је стога! О, то је звер! Он је увек био уверен да ћу ја вечито пред њим дрхтати од стида зато што сам му тада долазила, и да ме може

вечито због тога презирати и бити изнад мене - ето зашто је хтео да ме узме за жену! То је тако, то је све тако! Покушавала сам да га победим својом љубављу, љубављу без краја, чак сам и неверство његово хтела да отрпим, но он ништа није разумео. А зар и може он шта разумети! Та то је изрод! То писмо сам добила тек сутрадан увече, донели су ми га из крчме, а још ујутру, ујутру тог истог дана, ја сам хтела све да му опростим, све, чак и неверство његово!

Наравно, председник и тужилац је умириваху. Ја сам уверен да су се они можда чак и стидели да се користе њеном избеумљеношћу и да слушају таква признања. Сећам се, чуо сам како су јој говорили: „Ми разумемо како је вама тешко, верујте, ми то осећамо“, и тако даље, и тако даље - но исказе ипак извукоше од избеумљене жене у хистерији. Она најзад описа са необичном јасношћу, која тако често премда тренутно избије чак и у тренуцима тако напрегнутог стања, како је Иван Фјодорович скоро силазио с ума ова два месеца да би спасао „изрода и убицу“, свога брата.

- Он је себе измучио! - узвикивала је она - све је хтео да смањи његову кривицу признајући мени да ни он није волео оца, и да је можда и он желео његову смрт. О, то је дубока, дубока савест. Он је упропастио себе својом савешћу. Он ми је све поверавао, све; он је долазио к мени и говорио са мном сваки дан, као са својим јединим пријатељем. Ја имам част да будем његов једини пријатељ! узвикну она наједном, чисто са неким изазивањем и севајући очима. - Он је ишао Смердјакову двапут. Једанпут дође к мени и рече: ако није убица брат, него Смердјаков (јер ту бајку причају сви овде да је Смердјаков убица), онда сам можда крив и ја, зато што је Смердјаков знао да не волим оца и мислио је, можда, да желим очеву смрт. Тада сам извадила то писмо и показала му га, и он се онда сасвим увери да је убица брат, и то га сасвим покоси. Није могао поднети да је његов рођени брат - оцеубица! Још пре недељу дана сам видеела да је он због тога болестан. Последњих дана, седећи код мене, бунцао је. Видела сам да он силази с ума. Ишао је и бунцао, таквог су га виђали на улицама. Страни доктор га је прекјуче на моју молбу прегледао и казао ми је да је он близу врућице, и све због њега, све због изрода! А јуче је дознао да је Смердјаков умро - то га је тако пренеразило да је полудео... И све због изрода, све због тога да спасе изрода!

О, наравно, тако говорити, тако се исповедати, могућно је само можда једанпут у животу - у предсмртном тренутку, на пример, пењући се на губилиште. Али Катја је сад баш и била „у свом карактеру и у свом тренутку“. То је била она иста нагла Катја која је некад полетела младом развратнику да спасе оца; она иста Катја која је малочас, пред свом овом публиком, поносита и чедна, принела на жртву себе и свој девојачки стид испривавши о „племенитом поступку“ Митјином, да би тиме колिकотoliko ублажила судбину која га очекује. А ево, сада, она је исто тако принела себе на жртву, али сад већ за другога, и можда само сад, само у овом тренутку први пут осетивши и схвативши потпуно како јој је мио тај други човек! Она је жртвовала себе у страху за њега, наједном уобразивши да је он упропастио себе својим исказом како је он убио, а не брат; жртвовала је себе да спасе њега, његову славу, његов углед! А, међутим, искрсну страшна ствар: да ли је она лагала против Митје описујући своје бивше односе према њему - то је питање. Не, не, она није клеветала намерно кад је викала да ју је Митја презирао за то што му се „до земље поклонила“! Она је веровала у то, она је била дубоко убеђена, можда још од оног клањања, да се простодушни Митја, који ју је тада

обожавао, њој смеје и презире је. И само из гордости му се она сама тада наметнула са својом љубављу, хистеричном и измученом, из увређене гордости; и та љубав није личила на љубав, него на освету. О, можда би та мучна љубав прешла и у праву љубав, можда Катја ништа друго није ни желела него то, али Митја ју је неверством увредио до дна душе, и душа му није опростила. А тренутак освете дође јој неочекивано, и све што се тако дуго и болно купило у грудима увређене жене, одједном, и опет неочекивано, изби на видело. Она издаде Митју, али издаде и себе! И, наравно, тек што исказа што је хтела, напрегнутост се прекиде и притиште је стид. Опет поче хистерија, она паде, горко јецајући и вичући. Однесоше је. У тренутку кад су је износили, Грушењка с вапајем полете са свога места Митји тако да је не моглоше задржати.

- Митја - закука она - упропасти те твоја змија! Ето сад вам је показала ко је!
- викну она судијама дрхтећи од љутње.

На знак председников, њу су дохватили и почели изводити из суднице; није се дала, трзала се и отимала натраг, Митји. И Митја завапи и полете к њој. Савладаше га.

Да, мислим да су присутне наше даме биле задовољне: призор је био богат. Затим, сећам се, појавио се московски доктор. Председник је, изгледа, још пре тога слао судског пристава да се учини што треба те да се Ивану Фјодоровичу укаже помоћ. Доктор саопшти суду да је болесник у најопаснијем нападу врућице и да би га требало одмах одвести. На тужиочева и браниочева питања, доктор потврди да је пацијент долазио к њему прекјуче, и да му је он још тада прорекао да ће ускоро добити врућицу, али да болесник није хтео да се лечи. „Он очигледно није био у здравом душевном стању; сам ми је признао да будан види авети, срета на улици разна лица која су већ помрла и да му свако вече долази у госте сотона" - доврши доктор. Давши свој исказ, чувени лекар се удаљи. Писмо које је поднела Катарина Ивановна придружише материјалним доказима. После саветовања, суд одреди да се суђење настави, а оба неочекивана исказа (Катарине Ивановне и Ивана Фјодоровича) да се унесу у записник.

Ја нећу описивати даљи ток претреса. Уосталом, искази осталих сведока били су само понављање и потврда пређашњих, премда сваки са својим карактеристичним особинама. Понављам, све ће се то скупити у једну тачку у тужиочевом говору, на који ћу одмах прећи. Сви су били узбуђени, сви су били наелектрисани последњом катастрофом, и са великим нестрпљењем чекали што пре расплет, говоре обеју страна и пресуду. Фетјукович беше очевидно потресен исказима Катарине Ивановне. Зато је ликовео тужилац. Кад се доврши судско ислеђење, би обављен прекид заседања, који потраја скоро један сат. Напослетку, председник отвори судску расправу, чини ми се да је било тачно осам сати увече кад је наш тужилац, Иполит Кирилович, отпочео своју оптужницу.

ТУЖИОЧЕВ ГОВОР. КАРАКТЕРИСТИКА

Иполит Кирилович отпоче своју оптужбу сав се тресући од нервне дрхтавице, са хладним, болесничким знојем на челу и слепоочницама, осећајући час језу, час врућину у телу. Сам је то после причао. Сматрао је тај говор за ремек-дело, за ремек-дело свег свог живота, за своју лабудову песму. Истина, девет месеци после тога умре од опаке сушице, тако да је збиља, као што се показало, имао права да упореди себе са лабудом који пева своју последњу песму, само да је раније предосећао свој крај. У говор је био унео све своје срце и сав свој ум колико га је имао, и неочекивано доказао да се у њему крило и осећање доброг грађанина и „проклета“ питања, бар у оној мери у којој их је могао имати наш јадни Иполит Кирилович. Његов је говор углавном освојио тиме што је био искрен: он је искрено веровао да је оптужени крив; он га није оптуживао по поруџбини, нити само по дужности; и кад је позивао на „освету“, збиља је сав дрхтао од жеље да „спасе друштво“. Чак наша женска публика, која је у основи била непријатељски расположена према Иполиту Кириловичу, признаде да је тај говор учинио на њу необичан утисак. Тужилац поче рапавим, неуједначеним гласом, али врло брзо глас му ојача, те се разлегао по свој судници, и тако до краја говора. А тек што га доврши, умало што не паде у несвест.

„Господо поротници“ - поче тужилац - „глас о овом процесу разнео се по свој Русији. Али, рекао би човек, чему да се чудимо, од чега се тако нарочито ужасавамо? И то ми, ми нарочито? Та ми смо људи толико навикнути на све то! У томе и јесте наша страхота што су тако мрачна дела скоро већ престала да буду за нас страшна! И зато се треба ужасавати од те наше навикнутости, а не од појединачног злочина овог или оног индивидуума. Па где су узроци наше равнодушности, нашег млаког држања према таквим појавама, према таквим знацима времена, који нам проричу незавидну будућност? Да ли у нашем цинизму, да ли у прераној истрошености ума и уобразиље још тако младог нашег друштва, које је тако прерано старачки оронуло? Да ли у скроз пољуљаним моралним начелима нашим, или најзад у томе што ми тих моралних начела можда никако и немамо. Ја не дајем коначан одговор на та питања, но она су крај свега тога мучна, и сваки грађанин не само да треба него мора да пати због тога. Али наша почетничка и још бојажљива штампа учинила је већ нашем јавном животу неке услуге, јер без ње никад не бисмо дознали, колико-толико потпуније, оне страхоте разуздане воље и моралног пада које штампа непрестано износи на својим ступцима, сада већ свима, а не само онима што посећују дворане јавног суђења - које нам је даровала данашња царска владавина. Па шта читамо скоро сваки дан? О, сваки час такве ствари пред којима и овај данашњи злочин бледи и изгледа као нешто обично. Али најважније је што мноштво наших руских, наших националних криминалних процеса, сведочи о нечем општем, о некаквој општој несрећи која је срасла с нама и са којом се, као са општим злом, већ тешко

борити. Ено тамо, млад, сјајан официр из вишег друштва, који тек што је почео живот и каријеру, подло, потајно, без и најмање гриже савести коље ситног чиновника који му је унеколико био и добротвор, и његову служавку - да би тако могао украсти признаницу о свом дуговању, а с тим и остали новац тог чиновника: 'Добро ће ми доћи за моја великосветска уживања и за каријеру која је преда мном.' Заклавши их, он одлази, наместивши и једном и другом мртвацу јастук под главу. Тамо, опет, млад јунак, пун одликовања за храброст, разбојнички усмрћује на друму мајку свога вођа и добротвора, и подговарајући своје другове на то дело, уверава их да, она њега воли као рођено дете, и стога ће послушати све његове савете и неће предузети никакве мере предострожности'. Нека је то, рецимо, изрод, али данас, у наше дане, ја се више не усуђујем рећи да је то само појединачни изрод. Други можда неће клати, али ће мислити и осећати сасвим исто као и он, у души својој је непоштен исто као и он. У тишини, кад је насамо са својом савешћу, он можда пита себе: 'Па шта је то поштење, и да није крв предрасуда?' Могућно је да ће се повикати на мене и да ће се рећи да сам човек болестан, хистеричан, да страшно клеветам, бунцам и преувеличавам. Нека, нека, и, боже мој, како бих се ја први томе радовао! О, не верујте ми, сматрајте ме за болесног, али запамтите моје речи: јер ако је макар само десети, макар двадесети део мојих речи истинит - и то је страшно! Погледајте, господо, погледајте како се код нас убијају млади људи: о, без и најмањих хамлетовских питања о томе 'шта ће бити *тамо?*' чак и без питања, као да је рубрика о духу нашем и о свему што нас очекује с оне стране гроба одавно избрисана у њиховој природи, сахрањена и песком затрпана. Погледајте, најзад, на наш разврат, на наше развратнике. Фјодор Павлович, несрећна жртва овога процеса, скоро да је невино дете према неким од њих, а сви смо га знали - 'он је међу нама живео'... Да, психологијом руског злочинства забавиће се можда некад први умови, и наши и европски, јер тема то заслужује. Но то проучавање извршиће се некад доцније, већ у доколици, кад се сва трагична распојасаност и безобзирност нашег садашњег тренутка одмакне у мало даљу позадину, тако да се може разгледати паметније и непристрасније него што то могу учинити људи као што сам, на пример, ја. Сад, пак, ми или се ужасавамо или се претварамо да се ужасавамо, а овамо са уживањем посматрамо приказ, као љубитељи осећања јаким, ексцентричним, која голицају нашу цинички трому леност, или, пак, као мала деца машемо рукама на страшна привиђења и кријемо главу под јастуке док не прође страшна авет, с тим да је после брже заборавимо у весељу и забави. Али једног дана мораћемо и ми да почнемо свој живот трезвено и смишљено, мораћемо и ми погледати на себе као на друштво, мораћемо и ми било шта у нашем јавном животу дубље разумети, макар само почети да разумевамо. Велики писац претходне епохе, у финалу највећег свог дела⁶⁹, оличавајући сву Русију у бесној руској тројци која лети незнаном циљу, кличе: 'Ах, тројко, птицо тројко, ко ли те измисли!' - и у поносном усхићењу додаје да се испред вратоломно јуреће руске тројке са поштовањем склањају сви народи. Е, господо, нека их, нек се склањају, с поштовањем или не, али по мом грешном схватању, генијални уметник је своје дело тако завршио или у наступу детињски чедне речитости или просто бојећи се тадашње цензуре. Јер, кад би човек у ту његову тројку упрегао само пишчеве јунаке, Собакевиче,

⁶⁹ Гогољ у „Мртвим душама". - Прим. ред.

Ноздреве и Чичикове - ма кога да им метнеш за кочијаша, ни до чега паметног на таквим коњима нећеш доћи! А то су само тадашњи коњи, који су мали према овим данашњима."

Ту говор Иполита Кириловича би прекинут пљескањем. Либерализам у слици руске тројке допао се. Истина, омакоше се само два-три пљеска, тако да председник не нађе за потребно ни да се обрати публици са претњом да ће „испразнити салу", и само строго погледа у правцу оних што су пљескали. Али то охрабри Иполита Кириловича, јер њему се никада досад није пљескало! Толике године човека нису хтели да слушају, и сад наједном могућност да се чује по целој Русији.

„Збиља" - настави он - „каква је то породица Карамазових, која је наједаред заслужила тако жалосну славу по целој Русији? Можда ја и претерујем, али мени се чини да у слици те породице као да избијају неки општи основни елементи нашег савременог интелегентног друштва - но не сви елементи, а и указали су се само у микроскопском виду, „као сунце у малој капљи воде", али ипак се нешто одразило, ипак се нешто показало. Погледајте само тог несрећног, разузданог и развратног старца, тог „оца породице", који је тако жалосно завршио своје битисање. Племић по рођењу, који је почео своју каријеру као бедан готован, који је неочекиваном и изненадном женидбом добио као мираз нешто новца, с почетка ситна варалица и лакрдијаш, који се улагује, са извесним умним способностима, уосталом и не тако слабим, и, пре свега, лихвар. Са годинама, то јест са повећањем капитала, он постаје све храбрији. Понизност и улагивање нестају, остаје само подсмешљив и зобан циник и развратник. Духовна му страна сва ишчилела, а жудња за животом необична. Све се свело на то: да осим сладострасних уживања он ништа друго у животу и не види, па тако и децу своју учи. Никаквих очинских духовних обавеза није било. Он им се смеје, васпитава своју нејаку децу међу слугама, и мило му је што их односе од њега. Просто сасвим заборавља на њих. Сва су морална правила старчева - *après moi le déluge*⁷⁰; све што је супротно појму о грађанину, чак најпотпуније непријатељско издвајање од друштва:, Нека цео свет пламти у огњу, само нека је мени добро.' И њему је добро, он је потпуно задовољан, он жуди да проживи тако још двадесет-тридесет година. Приликом обрачуна он вара рођеног сина, и његовим властитим новцем, његовим материнством, које неће да му да, отима од њега, свог сина, љубавницу. Не, ја нећу уступити одбрану оптуженога високодаровитом браниоцу, који је дошао из Петрограда. Ја ћу и сам казати истину, и ја разумем све оно негодовање које је он нагомилао у срцу свога сина. Али доста, доста о том несрећном старцу, он је добио што је заслужио. Сетимо се, уосталом, да је то био отац, и један од данашњих очева. Да ли ћу ја обманути јавност рекавши да је то један од многих данашњих очева? На жалост, толики од савремених очева, само се не показују тако цинични као овај, јер су боље васпитани, боље образовани, а, у ствари, држе се скоро исте филозофије као и он. Нека сам песимист, нека! Ми смо се већ погодили да ви мени опраштате. Да се договоримо унапред: ви мени не верујте, не верујте, ја ћу говорити, а ви не верујте. Али дајте ми да се искажем, и ипак понешто од мојих речи немојте заборавити. А сад да погледамо и децу тога старца, тога оца породице: један је пред нама на оптуженичкој клупи, о њему ће тек бити речи; о

⁷⁰ После мене потоп.

другима ћу рећи нешто само узгред. Од те двојице старији је један од савремених младих људи сјајног образовања, ума доста јаког, но који већ ни у шта не верује, који је већ много шта, и сувише много у животу одбацио и избрисао, управо онако као и отац му. Ми смо га сви слушали; он је у нашем друштву био пријатељски примљен. Своје мишљење није крио, чак напротив, сасвим напротив, што ми и даје смелост да говорим сад о њему унеколико отворено, наравно, не као о приватном лицу, но само као о члану породице Карамазових. Овде је умро јуче, услед самоубиства, на крају града, један болестан идиот, веома везан за ову парницу, бивши слуга и можда ванбрачни син Фјодора Павловича, Смердјаков. Он ми је у хистеричном плачу причао приликом претходног ислеђења, како га је тај млади Карамазов, Иван Фјодорович, ужаснуо својом душевном разузданошћу: 'Све је' - вели - ,по њиховом, дозвољено, све на свету, и ништа убудуће не мора бити забрањено - ето чему су ме они учили.' Идиот је, канда, због те поставке, којој су га научили, и полудео коначно; премда је, наравно, на умно растројство његово имала утицаја и падавица и сва страшна катастрофа која се догодила у њиховој кући. Али се том идиоту отела једна врло, врло занимљива примедба, која би могла послужити на част и паметнијем од њега посматрачу, и зато сам и почео да говорим о томе. 'Ако' - рече он мени - ,који од синова Фјодора Павловича највише личи на њега по нарави, онда је то без сумње он, Иван Фјодорович!' На тој примедби ја прекидам почету карактеристику, не сматрајући за деликатно да наставим. Да, ја нећу да изводим даље закључке и да као гавран гракћем тој младој судбини само пропаст. Ми смо видели још данас, овде у овој дворани, да непосредна снага истине још живи у његовом младом срцу, да осећања породичне оданости још нису у њему угушена неверовањем и моралним цинизмом, који је стекао више по наследству него истинским убеђењем. Затим други син; о, то је младић побожан и смирен, противност мрачним и разорним начелима свога брата. Он тражи да се, тако рећи, приљуби 'народним начелима', или оном што се назива тим замршеним изразом у по неким теоријским буцацама наше интелигенције. Он се, видите ли, приљубио уз манастир: умало што се није постригао за монаха. У њему се, чини се, чисто несвесно и тако рано изразило оно плашљиво очајање с којим данас толики из нашег несрећног друштва, уплашивши се његовог цинизма и разврата и погрешно приписујући све то зло европској просвећености, лете, као што они веле, 'рођеном тлу', то јест у матерински загрљај рођене земље, као деца наплашена аветињама - па на пресахнулим грудима болесне мајке чезну да макар само спокојно заспе, да и цео живот преспавају само да не виде оне страхоте што их плаше. Са своје стране, ја том добром и даровитом младићу желим све што је најбоље; желим му да се његова младићка наивност и тежња ка народним начелима не претвори доцније, као што се то често дешава, у моралном погледу у мрачни мистицизам, а у грађанском погледу у тупи шовинизам - две особине које прете још можда и већим злом за нацију него рано распадање од лажно схваћене и бадава добивене европске просвећености, од чега болује старији му брат."

За „шовинизам и мистицизам" опет се зачуше дватри пљескања. Наравно, Иполит Кирилович се залетео и све је то имало мало везе са самом ствари, а да и не говоримо да је све то испало доста нејасно. Али је сушичави и озлојеђени човек и сувише јако желео да се искаже макар једанпут у животу. Код нас се после причало да се он, карактеришући Ивана Фјодоровича, руководио чак и

неделикатним осећањем зато што га је овај једаред или дваред јавно надјачао у препиркама, и Иполит Кирилович, сећајући се тога, хтео је сад да му се освети. Ја не знам да ли се смело тако закључивати. У сваком случају, све је то било само увод, после кога се говор тужиочев упути правим током и ближе ствари.

„Но ево и трећег сина оца савремене породице" - настави Иполит Кирилович - „он је на оптуженичкој клупи, он је пред нама. Пред нама су и његови подвизи, његов живот и дела његова: дошло је време да се све открије, све обелодани. Противно ‚европеизму‘ и ‚народним начелима‘ браће своје, он као да собом представља Русију, непосредну - о, не сву, не сву, и сачувај, боже, кад би било сву! Па ипак, ту је она, наша Русијица, на њу мирише, осећа се она, мајчица! О, ми смо отворени, ми смо и зло и добро у најчудноватијој смеси, ми смо љубитељи просвете и Шилера, а у исти мах беснимо по крчмама и чупамо браде пијандурама, својим другарима по пићу. О, и ми вам знамо бити добри и прекрасни, али само тада ако је нама самима добро и прекрасно. Ми смо чак понесени, управо преплављени најплеменитијим идеалима, али само под условом да се они постигну сами собом, да нам падају на сто с неба и, што је главно, да су забадава, забадава, да се за њих ништа не мора плаћати. Плаћати ми страшно не волимо, али зато много волимо добијати, и то у свему. О, дајте, дајте нам сва могућа животна блага (баш сва могућа, на мање не пристајемо), и нарочито не сметајте нашој нарави ни у чему, и тада ћемо и ми доказати да смо кадри бити добри и прекрасни. Ми нисмо грамзиви, не, али ипак, дајте нам пара повише, повише, што је могућно више новца, па ћете видети како ћемо га великодушно, са каквим презрењем према презреном металу побацати за једну ноћ у необузданој теревенци. А ако нам се не да новац, ми ћемо показати како га знамо добијати, кад нам се то веома прохте. Но о томе после, а сад да се држимо реда. Пре свега, пред нама је једно напуштено дете, ‚међу слугама без ципелица‘, као што се малочас изрази наш поштовани и углађени суграђанин, на жалост, страног порекла! Још једаред понављам, ја ником нећу уступити одбрану оптуженога! Ја сам тужилац, ја сам и бранилац. Да, и ми смо људи, и ми ћемо бити кадри одмерити од каквог утицаја на карактер могу бити први утисци детињства и родног гнезда. Али где, дечко је већ порастао, већ је младић, официр; због необузданих поступака и због позива на двобој, њега прогоне у једну од удаљених пограничних варошица наше благословене Русије. Тамо он служи, тамо и банчи и, наравно: великој лађи велико море. Треба нам пара, пара пре свега, и после дугих погађања он се с оцем споразумео да ће бити изнурен са шест хиљада, и тај новац му шаљу. Имајте на уму, он је издао признаницу, и постоји писмо његово у коме се он осталога готово одриче, и са тих шест хиљада свој спор са оцем око наследства завршава. Уто он среће младу девојку узвишеног карактера и веома образовану. О, ја не смем понављати појединости, ви сте их малочас чули: ту је част, ту је самопожртвовање, и ја ћутим. Лик младог човека лакомисленог и развратног, који се поклатио пред истинским благородством, пред вишом идејом - указао се на часак пред нама врло симпатично. Али наједном после тога, у овој истој дворани, уследило је сасвим неочекивано наличје медаље. Ја, опет, не смем да се упуштам у нагађања и уздржаћу се од анализирања зашто је то уследило. Али, ипак, били су разлози зашто је уследило. Та иста особа, сва у сузама негодовања, које је дуго крила, саопштава нам да ју је баш он, он први презирао због њеног неопрезног, можда необузданог поступка, но који је ипак узвишен, ипак великодушан. Код

њега, код вереника те девојке је искрсноу пре него код иког другог онај иронични осмех који она од њега јединог није могла отрпети. Знајући да ју је он изневерио (изневерио у убеђењу да она одсад све од њега мора трпети, па чак и неверство његово), знајући то, она му намерно нуди три хиљаде рубаља, и јасно, и сувише јасно ставља му при том до знања да му тај новац нуди баш за неверство које ће учинити према њој: Шта је, хоћеш ли примити или нећеш, хоћеш ли бити толико циничан?' - говори му она ћутке, само погледом који суди и испитује. Он гледа у њу, разуме њене мисли потпуно (сам је признао овде пред вама да је све разумео) и безусловно присваја те три хиљаде, и слисти их за два дана са својом новом изабраницом! Чему сада да верујемо? Да ли правој легенди - наступи високе племенитости, кад даје своја последња средства за живот и клања се пред врлином, или наличју медаље, које је толико одвратно? Обично у животу бива тако да при двема супротностима истину треба тражити на средини; у овом случају то није тако буквално. Највероватније је од свега да је он у првом случају био искрено племенит, а у другом случају такође искрено низак. Зашто? Па, ето, зато што смо *ми* природе широке, карамазовске - ја то баш хоћу да покажем - природе способне да у себи садржимо све могуће супротности, и да у исти мах посматрамо оба бездана, бездан над нама, бездан наших идеала, и бездан под нама, бездан најнижег и најсрамнијег пада. Сетите се само оне сјајне мисли, малочас изречене од младог посматрача који је дубоко и изблиза посматрао сву породицу Карамазових, господина Раkitина: 'Осећање нискости свога пада тако исто је потребно тим разузданим, неузддржљивим природама као и осећања највеће племенитости' - и то је истина: њима је потребна та неприродна смеша, стално и непрекидно. Два бездана, два бездана, господо, у једном истом тренутку - без тога смо ми несрећни и незадовољни, наше постојање није потпуно. Ми смо широки као и сва наша мајчица Русија, ми ћемо то све у себе сместити, са свачим ћемо се помирити. Него, господо поротници, дотакосмо се сад те три хиљаде рубаља, и ја ћу дозволити себи да одем мало унапред. Замислите само да је он, та природа, добивши тада тај новац и још на тај начин, по цену таквог стида и такве срамоте, и по цену крајњег понижења - понижења - замислите да је он још тога дана, наводно, био кадар одвојити од тог новца једну половину, заштити је у кесицу, и цео месец дана после имати снаге да је носи о врату, крај свих саблазни и необичне оскудице! Ни у пијанкама по крчмама, ни тада кад је морао да јури на пут да набавља богзна од кога новац, преко потребан да склони своју драгану од саблазни супарника, свога оца - он се не усуђује дотаћи се те кесице. Ако ни за шта друго, оно зато да би сачувао своју драгу од саблазни старца, на кога је био тако љубоморан - он би морао одрешити кесу и остати код куће као недоступни чувар своје драгане, очекујући тренутак кад ће му она најзад казати: 'Ја сам твоја', па да одлети с њом некуд далеко из садашњих кобних прилика. Али не, он не дира своју амајлију, и под каквим изговором! Првобитни му је разлог, као што смо рекли, био тај: кад му се рекне ја сам твоја, води ме куд хоћеш' - да има са чим да је одведе. Али тај први разлог, по сопственим речима оптуженога, избледе пред другим. Докле, вели, ја овај новац носим на себи - 'ја сам подлац, али нисам лопов', јер свагда могу отићи вереници коју сам увредио, и положивши пред њу половину целе суме коју сам обманом од ње присвојио, увек јој могу казати: 'Видиш, ја сам проћердао половину твога новца, и доказао да сам слабић и неморалан човек, и, ако хоћеш, подлац (ја се изражавам језиком самога

оптуженога) - но, иако сам подлац, нисам лопов, јер кад бих био лопов, не бих ти донео половину преосталог новца, него бих је присвојио као и прву половину.' Чудновато објашњење чињенице. Тај исти, махнити али слаби човек који није био кадар да се одрекне искушења да прими те три хиљаде са таквом срамотом - тај исти човек осећа најједном у себи тако стоичку чврстину и носи о врату хиљаде рубаља не усуђујући се да их се дотакне! Да ли се то ма и најмање слаже са карактером који овде разматрамо? Не, и ја ћу дозволити себи да вам испричам како би у таквом случају поступио прави Дмитриј Карамазов да се заиста био одлучио да зашије новац у кесицу. При првом искушењу - рецимо, макар само да опет забави нову своју драгану, са којом је већ страћио прву половину новца при првом искушењу он би рашио кесицу и одвојио би из ње, па, за први мах, рецимо, макар сто рубаља, јер зашто да враћа неизоставио баш половину, то јест хиљаду пет стотина, доста је и хиљаду четири стотине - јер излази на исто: ,подлац је, а не лопов, јер је бар и хиљаду четири стотине донео натраг, а лопов би узео и ништа не би вратио'. Затим би, после неког времена, опет рашио кесицу, и опет би извадио, сада другу, па трећу, па четврту стотину, и не даље него поткрај месеца извадио би напослетку и претпоследњу стотину: вели ,ако и једну стотину однесем натраг, опет ће на исто изићи - подлац, али не лопов. Двадесет девет стотина проћердао, али је једну ипак вратио, а, лопов ни ту једну не би вратио'. И напослетку, пошто би спискао и ту претпоследњу стотину, погледао би на последњу и рекао би себи: ,Па збиља не вреди враћати ни ову једну! - дед да и њу потрошим!' Ето, како би поступио прави Дмитриј Карамазов, каквог га ми знамо! А легенда о кесици - то је противречност стварности таква да се већа ни замислити не може. Могућно је све замислити, али то не. Но ми ћемо се на то још вратити."

Напоменувши редом све што је било познато судском ислеђењу о имовинским споровима и породичним односима оца и сина, и још једаред извукавши закључак да, по извесним подацима, нема ни најмање могућности одредити у питању о деоби наследства ко је кога преварио или ко је коме закинуо - Иполит Кирилович, поводом те три хиљаде рубаља што беху запале у главу Митјину као каква фиксна идеја, пређе на медицинску експертизу.

VII

ИСТОРИЈСКИ ПРЕГЛЕД

„Медицинска експертиза тежила је да нам докаже да оптужени није при чистој свести и да је манијак. Ја тврдим да је он при чистој свести, и да то баш и јесте оно најгоре: да није био при свести, можда би се показао много паметнији. Што се, пак, тиче тога да је он манијак, с тим бих се могао сложити, но само у

једној тачки - у оној на коју је и експертиза указала, наиме у гледању оптуженога на оне три хиљаде које му је, тобоже, отац остао дужан. Но крај свега тога, да се објасни стална поама оптуженога због тога новца, може се наћи кудикамо прихватљивије гледиште него што је његова наклоност ка лудилу, што се мене тиче, ја се потпуно слажем са мишљењем младог лекара, које излази на то да оптужени располаже и да је располагао потпуним и нормалним умним способностима, да је тада био само раздражен и озлојеђен. У томе, ето, и јесте цела ствар: не у три хиљаде, није се у суми новца садржавао предмет сталне и поамне озлојеђености оптуженога, него у томе што је постојао један нарочити узрок који је изазивао његов гнев. Узрок је тај љубомора."

Ту Иполит Кирилович опширно разви сву слику кобне страсти оптуженикове према Грушељки. Он поче од оног тренутка кад је оптужени отишао био тој „младој особи" да је „избије" - изражавајући се његовим речима, објасни Иполит Кирилович - „али место да је избије, остао код њених ногу - то је почетак те љубави.

У то исто време и старац, отац оптуженога, баца око на исту особу - чудан и кобан стицај околности; јер оба срца плануше наједаред, у исто време, премда су пре тога и један и други знали се и виђали са том особом; и плануше оба срца најнезадрживијом, најкарамазовскијом страшћу. Ту имамо њено сопствено признање: ‚Ја сам се' - вели - ‚ругала и једном и другом.' Да, њој се одједном прохтело да се наруга и једном и другом: пре није то хтела, а сад јој наједаред дође у главу та намера - и свршило се тиме да обојица падоше пред њом побеђени. Старац, који се клањао новцу као богу, одмах спреми три хиљаде, зато да би она посетила његово гнездо, али ускоро би доведен дотле да би за срећу сматрао да положи пред њене ноге своје име и све своје имање само да пристане да му буде законита супруга. За то имамо поуздана сведочанства. Што се тиче оптуженога, његова је трагедија очевидна, она је пред нама. Таква је била ‚игра' младе особе. Несрећном младом човеку заводница није давала чак ни наде, јер нада, права нада била му је дата тек у последњем тренутку, кад је он, клечећи пред својом мучитељком, пружао к њој руке већ умрљане крвљу свога оца и супарника: у том је положају и био ухапшен. ‚Мене, мене заједно с њим на робију пошаљите, ја сам га дотле довела, ја сам најкривља!' узвикивала је та жена у искреном кајању, у тренутку кад је он ухапшен. Даровити младић, који је узео на себе да опише читаву ову ствар - онај исти господин Ракитин којег сам већ помињао - неколиким збијеним и карактеристичним реченицама одређује нарав те јунакиње: ‚Прерано разочарање, прерана превара и пад, неверство заводника вереника који ју је напустио, затим сиротиња, проклетство честите породице и, напослетку, покровитељство једног богатог старца, кога она, уосталом, и сад сматра за свог добротвора. У младом срцу, које је можда крило у себи много доброга, притајио се гнев још у сувише младом добу. Створила се рачунска природа, која је гомилала новац. У њој се разви подсмешљивост и осветољубивост према друштву' После те карактеристике, појмљиво је да се она могла подсмевати и једном и другом једино ради игре, ради злобне игре. И, ето, у току тог месеца безнадне љубави, моралног пада, неверства својој вереници, присвајања туђег новца повереног његовој части - оптужени долази скоро до избезумљености, до беснила од непрекидне љубоморе, и то на кога, на свога оца! И што је најглавније, безумни старац мами и саблажњује предмет његове страсти баш са оне три хиљаде које његов син сматра

као своје рођене, као наследство од матере, и због којих криви оца. Да, признајем, то је тешко било поднети! Ту се могла појавити и манија: ствар није у новцу, него у томе што се баш тим новцем са тако одвратним цинизмом упропашћавала његова срећа?"

Затим Иполит Кирилович пређе на то како се код оптуженог поступно рађала мисао о оцеубиству, и размотри је према чињеницама.

„С почетка само вичемо по крчмама шта ћемо урадити - цео месец дана вичемо. О, ми волимо да живимо са људима и да одмах саопштавамо тим људима све, чак најинферналније и најопасније своје идеје; волимо да поделимо мисли с друговима и, не знаш зашто, ту одмах, још оног тренутка захтевамо да нам ти људи одмах одговоре најпотпунијом симпатијом, да уђу у све наше бриге и узнемирења, да нам одобравају и да нашу природу не спутавају. Иначе ћемо се помамити и срушити сву крчму. (Ту исприча случај с капетаном Сњегирјовом.) Они који су виђали и слушали оптуженог овог месеца осетише најзад да то могу бити не само узвици и претња оцу, него да се при таквој јарости од претњи може прећи и на дело." (Државни тужилац описа породични састанак у манастиру, разговоре са Аљошом, и ружну сцену насиља у кући очевој, кад је оптужени јурнуо после ручка унутра.)

„Не мислим да упорно тврдим" - настављао је Иполит Кирилович - „да је пре те сцене оптужени већ смишљао и унапред одлучио да сврши са својим оцем убивши га. Али та идеја јављала му се већ неколико пута и он ју је свесно испитивао - за то имамо чињенице, сведоке и оптужениково признање. Признајем, господо поротници" - додаде Иполит Кирилович - „да сам се до данас колебао да припишем оптуженом потпун и свестан предумишљај у злочину који му се наметао. Био сам чврсто убеђен да је душа његова већ много пута замишљала у будућности кобни тренутак, али га је само замишљала, представљала га је себи само као могућност, а још није одређивала ни рок извршења, ни околности. Али колебао сам се само до данас, до овог кобног документа који је поднела суду госпођица Верховцева. Ви сте сами чули, господо, њен узвик: ‚То је план, то је програм убиства!‘ ето како је она окарактерисала несрећно ‚пијано‘ писмо несрећног оптуженог. И збиља, то писмо има потпун значај програма и предумишљаја. Оно је писано два дана пред злочин - и на тај начин нама је сад потпуно јасно да се оптужени два дана пред извршење своје страшне замисли заклео и изјавио: ако не набави сутра новац, убиће оца да би узео од њега новац испод јастука, у коверту са црвеном трачицом, само да оде Иван', чујете ли: ‚Само да оде Иван'; - дакле, већ је све смишљено, околности одмерене; и, наравно, све је после тако и извршено као по плану! Предумишљај и свесност су несумњиви, злочин је требало извршити ради пљачке, то је отворено изјављено, то је написано и потписано. Оптужени се свог потписа и не одриче. Неко ће можда рећи: то је писао пијан човек. Али то ништа не значи, писмо је тиме само још важније: у напитом стању написао је оно што је трезан мислио. Да није то трезан наумио, не би пијан писао. Рећи ће можда неко: а што је трубио о тој својој намери по крчмама? Ко се на такву ствар одлучи с *предумишљајем*, тај ћути и крије. Тако је, али он је викао онда кад још није било ни планова ни намере, него је постојала само жеља, тек је сазрела тежња. После, он већ мање виче. Оно вече кад је написано то писмо, кад се напио у крчми „Престоница", он је, против свог обичаја, био ћутљив, није играо билијара, седео је по страни, ни с ким није

говорио, само је отерао с места једног овдашњег трговачког помоћника, и то већ скоро несвесно, из навике на свађу, без које он, кад уђе у крчму, није могао. Истина, заједно са коначном одлуком оптуженом се у главу морала усадити и бојазан да је сувише много унапред трубио по вароши и да то може много допринети да га ухвате и окриве кад изврши што је наумио. Али шта је знао да ради - ствар је већ била разглашена, натраг се није могло, па, напослетку, „и пре ме је ћорава срећа извлачила, извући ће ме и сад'. Ми смо се у своју звезду уздали, господо! Уз то морам признати да је он много чинио да мимоиђе кобни тренутак; да је употребио врло много напора да избегне крвав свршетак. „Молићу сутра три хиљаде од свих људи' - као што пише својим оригиналним језиком - „а ако ми не дадну људи, пролиће се крв.' И опет пијан писао, и опет трезан као по плану извршио!"

Ту Иполит Кирилович приступи подробном опису свих Митјиних напора да набави новац, да избегне злочин. Описа његову посету Самсонову, путовање Љагавом - све по документима. „Измучен, исмејан, гладан, продавши сат због тог пута (имајући, међутим, на себи хиљаду пет стотина рубаља - тобоже, о, тобоже), мучен љубомором због у граду остављеног предмета љубави, подозревајући да ће она за време његовог одсуства отићи Фјодору Павловичу - он се враћа, најзад, у град. Хвала богу! Она код Фјодора Павловича није била. Он је сам прати до њеног покровитеља Самсонова. (Чудна ствар, то је врло карактеристична психолошка црта у овој парници!) Затим лети на осматрачницу, у дну баште, и тамо тамо дознаје да је Смердјаков у наступу падавице, да је други слуга болестан - пут је отворен, „знаци' су му у рукама - какво искушење! Но крај свега тога, он се ипак бори; он иде госпођи Хохлаковој, од нас свих високопоштованој привременој нашој суграђанки. Та госпођа, која већ одавно осећа сажалење према његовој судбини, даје му један од најпаментнијих савета: да се окани банчења, и те ружне љубави, тог скитања по крчмама, неплодног трошења младих снага, па да оде у Сибир у руднике злата: Ламо је излаз за вашу плаховиту снагу, вашу романтичну природу, која жуди за пустоловинама."

Описавши свршетак разговора и тренутак кад је оптужени наједаред добио вест да Грушењка никако није ни била код Самсонова, описавши тренутну јарост несрећног, живчано измученог, љубоморног човека при помисли да га је она преварила и да је сад код њега, код Фјодора Павловича - Иполит Кирилович заврши, скрећући пажњу на кобан значај овог случаја, јер, „да је служавка имала кад да му каже да је драга његова у Мокром, са „пређашњим и неоспорним' - ничега не би ни било. Но она, сва претрнула од страха, поче да се куне и преклиње, и оптужени је није одмах онде убио само стога што је као без главе био појурио за својом неверницом. Али обратите пажњу: ма колико да је он у тај мах био изван себе, ипак је понео са собом тучак од авана. А што баш тучак, што не какво друго оружје? Хја, кад смо целог месеца имали пред очима ту слику и за њу се спремали, онда, чим нам нешто слично оружју изиђе пред очи, то одмах и узимамо као оружје. А то да нам неки предмет такве врсте може послужити као оружје - о томе смо већ читав месец дана мислили. И стога смо га тако одмах и неоспорно и признали за оружје! И стога оптужени није несвесно и није нехотице зграбио тај кобни тучак. Ето га сад у очевој башти - пут му је отворен, сведока нема, дубока ноћ, мрак и љубомора. Сумња да је она ту, с њим, са супарником

његовим, у његовом загрљају, и да му се можда смеје у том тренутку - гуши га, не да му дисати.

И то сад није више само сумња - каква сумња, сад, кад је превара очигледна: она је ту, ето у тој соби одакле долази светлост, она је код њега, тамо иза паравана - и несрећник се прикрада прозору, али са респектом вири унутра и доброћудно се смирује и паметно одлази, што даље од несреће, да се што не деси, опасно и неморално. - У то хоће да нас увере, нас који знамо нарав оптуженог, нас који поимамо у каквом је тада душевном стању он био, у стању које нам је познато по чињеницама и, што је главно, располажући знацима којима је одмах могао да отвори кућу и да уђе!" Ту, поводом „знакова", Иполит Кирилович остави на неко време своју оптужбу, и нађе за неопходно да мало опширније говори о Смердјакову, с тим да коначно расветли набачену епизоду, по којој се сумња на Смердјакова да је он убица, да одбаци ту мисао једном засвагда. Он је то учинио веома опширно, и сви су разумели да је ту претпоставку сматрао као врло важну крај свег презрења које је показивао према њој.

VIII

ТРАКТАТ О СМЕРДЈАКОВУ

„Пре свега, откуд се појавила могућност за такву сумњу?" - тим питањем поче Иполит Кирилович. - „Први који је викнуо да је убица Смердјаков био је сам оптужени, у тренутку кад је ухапшен; но он ни до тог првог свог узвика, па ни до овог тренутка суђења, није изнео ниједну чињеницу да потврди своју оптужбу - и не само чињеницу него чак ниједан колико-толико људском разуму схватљив наговештај чињеница. Затим, ту оптужбу потврђују само три лица: оба брата оптуженог и госпођа Свјетлова. Али старији брат оптуженог изјавио је своју сумњу тек данас, у болести, у наступу неоспорног умног растројства и врућице; а пре, читава два месеца, као што нам Је поуздано познато, потпуно је делио мишљење да је брат кривац, никада није покушао ни да примети нешто што би било против те идеје. Но тиме ћемо се нарочито позабавити после. Затим, млађи брат оптуженога малочас изјављује: да он нема никаквих, ни најмањих чињеница којима би могао потврдити своју мисао да је Смердјаков кривац, него закључује тако само на основу речи оптуженога и ,по изразу његовог лица'; - да, тај колосални доказ је малочас двапут изговорио његов брат. А госпођа Свјетлова изразила се можда још колосалније: ,Што вам оптужени рекне, томе верујте; он није човек који лаже.' Ето то су сви стварни докази против Смердјакова, од три лица која су и сувише заинтересована за судбину оптуженога. Међутим, оптужба против Смердјакова ширила се, и држала се, и држи се - може ли се томе поверовати, може ли се то замислити?"

Ту Иполит Кирилович нађе за потребно да овлаш оцрта покојног Смердјакова, „који је прекинуо свој живот у наступу болесне избезумљености и лудила". Он га приказује као човека слабоумна, са клицом неке смушене образованости, збуњеног филозофским идејама које су премашале моћ његовог ума, и као човека који се уплашио од понеких савремених учења о дужности и обавезама, која су му увелико предавана - у пракси неуредним животом покојног његовог господара, а, можда, и оца, Фјодора Павловича, а теоријски разним чудним филозофским разговорима са старијим сином господиновим, Иваном Фјодоровичем, који је себи радо дозвољавао ту забаву, по свој прилици из дуга времена, или из потребе за исмевањем, која није нашла згоднију примену. „Смердјаков ми је сам причао о свом душевном стању последњих дана борављења у кући свога господара" - објасни Иполит Кирилович - „али о томе сведоче и други: сам оптужени, брат његов, па и слуга Григориј, то јест сви они који су га морали знати изближе. Осим тога, изнурен падавицом, Смердјаков је био ,бојажљив као кокош'. ,Он ми је падао пред ноге и љубио ми ноге', саопштио нам је оптужени у тренутку кад још није осећао да су таква његова саопштења унеколико незгодна по њега. - ,То је падавичава кокош', изразио се он о њему својим карактеристичним језиком. И ето тога и таквог Смердјакова бира оптужени (што и сам сведочи) за свога повереника, и толико га плаши да овај напослетку пристаје да му служи као шпијун и обавештач. У том својству домаћег шпијуна он изневерава свога господара, саопштава оптуженом и за коверат са новцем, и за знаке са којима се може доспети до господара - а како би и могао да му не саопшти! ,Убиће ме, лепо сам видео да ће ме убити' - говорио нам је Смердјаков приликом ислеђења, тресући се и дрхтећи чак и пред нама, премда је његов мучитељ, који га је заплашио, тада већ био ухапшен и више није могао доћи да га казни. ,Сумњали су на мене сваког тренутка, а ја сам се, непрестано у страху и трепету, само да ублажим њихов гнев, журио да им саопштим тајну, те да на тај начин увиде да им нисам крив, и да ме оставе живог и на миру.' То су властите речи Смердјакова, ја сам их записао и упамтио: ,Кад се' - вели - продеру на мене, ја само паднем пред њима на колена.' Како је по природи својој био врло поштен млад човек, и тиме задобио поверење свога господара, који је ценио у њему то поштење кад му је овај вратио изгубљени новац, несрећног Смердјакова је страшно морало мучити кајање због неверства према господару, кога је волео као добротвора. Личности које много пате од падавице, по сведочанству најбољих психијатара, увек су наклоњене непрекидном, наравно, болесном самоокривљавању. Оне се муче својом ,кривицом' због нечег и због неког, муче се грижом савести, често без икаква разлога, претерују, чак саме измишљају против себе разне кривице и злочине. И такав један субјект збиља и постаје кривац и преступник од страха и застрашивања. Осим тога, он је предосећао да из околности које су се стицале пред његовим очима може изаћи нешто рђаво. Када је старији син Фјодора Павловича, Иван Фјодорович, пред саму катастрофу одлазио у Москву, Смердјаков га је молио да остане, али није смео, по бојажљивој навици својој, да му искаже своја страховања на јасан и категоричан начин. Задовољио се наговештајима, али наговештаје нису разумели. Треба приметити да је он у Ивану Фјодоровичу гледао као неку своју одбрану, као гаранцију: док је он код куће, несрећа се неће десити. Сетите се само оног израза у ,пијаном' писму Дмитрија Карамазова: ,убићу старца само ако оде Иван'; значи, присуство Ивана

Фјодоровича сви су сматрали као неку гаранцију за мир и ред у кући. Али, ето, баш он одлази, а Смердјаков убрзо, један сат после одласка младог господара, добија напад болести. Али то је сасвим појмљиво. Овде треба напоменути да је Смердјаков, утучен страховањем, и своје врсте очајањем, тих последњих дана нарочито осећао могућност приближења наступа падавице, која је и пре наилазила на њега у тренуцима моралног напрезања и потреса. Погодити дан и сат тих наступа, наравно, није могућно; али симптоме наступа сваки епилептичар може да осети већ унапред. Тако вели медицина. И гле, тек што одлази из куће Иван Фјодорович, Смердјаков, сав под утиском, тако рећи, своје усамљености и незаштићености, иде по домаћој потреби у подрум, спушта се низ степенице и мисли: 'Хоће ли доћи наступ, а шта ћу ако сад наиђе?' - И баш од тог расположења, од те сумње, од тих питања - хвата га грч у грлу који увек претходи падавици, и он се сурва стрмоглавце, онесвешћен, на дно подрума. И сад у тој најприроднијој случајности хоће да виде нешто подозриво, налазе као неки знак, неки наговештај да се Смердјаков *намерно* претварао да је болестан! Али ако је намерно, јавља се одмах питање: ради чега? Из каквог рачуна, у ком циљу? Нећу да говорим о медицини; наука, веле, лаже, наука се вара, доктори нису умели да направе разлику између истине и претварања - добро, нека је и тако, али одговорите ви мени на питање: зашто је њему било потребно да се претвара? Ваљда тек не стога да, пошто је смислио убиство, тим својим наступом унапред и што пре обрати на себе пажњу у кући? Господо поротници, у кући Фјодора Павловича, оне ноћи кад је извршен злочин, било је пет људи: прво, сам Фјодор Павлович - али он тек ваљда није сам себе убио, то је јасно; друго, слуга његов Григориј, но њега самог умало што не убише; треће, жена Григоријева, служавка Марфа Игнатјевна али њу представити као убицу свога господара било би просто срамота. Остају пред нама још два човека: оптужени и Смердјаков. Но како оптужени уверава да убица није он, онда је, дакле, убица Смердјаков, другог излаза нема, јер се нико други не може наћи, никаквог другог убицу не можемо створити. Ето, дакле, одакле је произишла 'лукава' и колосална оптужба против несрећног идиота, који је јуче сам са собом свршио! Просто отуда што се нико други није могао наћи! Да је била макар сенка, макар само сумња на кога другог, на ма какво шесто лице, ја сам убеђен да би се тада оптужени стидео да указује на Смердјакова, него би указао на то шесто лице, јер оптуживати Смердјакова за то убиство сасвим је апсурдно.

Господо, оставимо психологију, оставимо медицину, оставимо чак и логику и обратимо се само чињеницама, једино чињеницама, и погледајмо шта ће нам рећи чињенице. Убио је Смердјаков, али како? Да ли сам, или заједно са оптуженим? Размотримо најпре први случај, то јест да Смердјаков убија сам. Наравно, ако је убио, то је морало бити због нечега, због какве било користи. Али, не имајући ни сенке од онаквих побуда за убиство какве је имао оптужени, то јест мржњу, љубомору, и друго, Смердјаков је, природно, могао убити само ради новца, да присвоји три хиљаде које је видео кад их је господар слагао у коверат. И гле, наумивши да убије, он то саопштава другом лицу - и уз то у највећој мери заинтересованом лицу, самом оптуженом - саопштава му све околности у погледу новца и знакова: где лежи коверат, шта је на коверту написано, у шта је умотан и, што је главно, главно, извештава га о 'знацима' с којима се може ући господару. Дакле, чини то просто зато да себе изда? Или да нађе супарника који

ће и сам зажелети да уђе и да дође до коверта с новцем? Да, рећи ће ми, али он је говорио од страха. Али како то? Зар човек који оком није трепнуо да смисли тако дрско и зверско дело и да га после и изврши - саопштава податке које зна само он у целом свету, и којих се никад нико на целом свету не би сетио да их је он прећутао. Не, ма како да је човек бојажљив, ако је већ такву ствар смислио, ни за шта је не би никоме рекао; бар не би говорио за коверат и за знаке, јер би то значило већ унапред себе издати. Он би ма шта и намерно измислио, налагао би ма шта кад би се од њега неизоставно тражило обавештење, али оно би свакако прећутао! Напротив, ја то понављам, да је он прећутао само о новцу, па убио и присвојио тај новац, онда га никад нико у целом свету не би могао оптужити, бар не за убиство са намером похаре, јер тај новац нико осим њега није видео, нико није знао да он постоји у кући. А да чак буде и оптужен, неизоставно би се држало да је из неке друге побуде убио. Али како те друге побуде нико код њега није претходно приметио, напротив, сви су видели да њега господар воли, да је почашћен господаревим поверењем, онда би, наравно, био последњи на кога би се посумњало, а посумњало би се пре на неког код кога би те побуде постојале, који је сам викао да има те побуде, који их није крио, него их пред свима казивао, једном речју, посумњало би се на сина убијенога, на Дмитрија Фјодоровича. Смердјаков да убије и похара, а сина да огласе за кривца - јер Смердјакову убици, то би, наравно, било корисно! И ето, томе сину, Дмитрију, Смердјаков, наумивши да убије, саопштава унапред о новцу, о коверту и о знацима - како је то логично, како је то јасно!

Долази дан смишљеног убиства, а Смердјаков пада, *претвара се* да има напад - зашто? Па, забога, зато да, пре свега, слуга Григориј, наумивши да приступи свом лечењу, и видевши да нема ко да чува кућу, одгоди лечење и чува стражу! Друго, наравно, зато да господин, видећи да га нико не чува, док се он страшно боји синовог доласка, што није ни крио, удвостручи своју неповерљивост и своју опрезност. Напослетку, што је главно, наравно зато да њега, Смердјакова, сатрвеног наступом болести, одмах пренесу из кухиње, где је одувек од свих одвојено ноћивао, и где је имао свој нарочити улаз и излаз, на други крај куће, у собицу Григоријеву, код двоје старих, иза преграде, три корака од њихове постеље, као што је одувек бивало чим би на њега наишла падавица, по наредби господара и болећиве Марфе Игнатјевне. Тамо, лежећи иза преграде, он ће, највероватније, да би се што боље представио као болестан, почети да јечи, то јест да их буди целе ноћи као што је и било, по сведочанству Григорија и жене му, и све то, све то зато да чим згодније наједаред устане и убије господара!

Али, рећи ће ми се, можда се он направио болестан да се на њега као на болесног не би посумњало, а оптуженом је казао за новац и за знаке зато да би се овај полакомио те дошао и убио - а кад га, видите ли, убије, оде и однесе новац, и при том ваљда начини буку и грају, разбуди сведоке, онда ће, видите ли, устати и Смердјаков, и отићи ће, и шта ће да учини? Е, па поћи ће, забога, да по други пут убије господара, и да по други пут однесе већ однесени новац! Ви се смејете, господо? Мене је и самог срамота да чиним такве претпоставке; међутим, замислите, оптужени баш то тврди: после мене, вели, кад сам ја већ отишао из куће, оборивши Григорија и подигавши грају, Смердјаков устаде, пође, уби и похара. Да и не говорим о томе како би Смердјаков могао све то унапред израчунати и све унапред знати, као да је у боб врачао, то јест да ће озлојеђени и

побеснели син доћи једино зато да учтиво завири кроз прозор и, мада располажући знацима, да се повуче оставивши њему, Смердјакову свој плен! Господо, ја озбиљно постављам питање: где је моменат кад је Смердјаков извршио злочин? Укажите на тај моменат, јер без тога се не може оптуживати.

А можда је наступ падавице био прави. Болесник се наједаред пренуо, зачуо узвик, изишао - но, и шта? Погледао, па рекао сам себи: дед да идем да убијем господара! А како је он могао дознати шта је било, шта се тамо збивало, та он је све дотле лежао без свести. Уосталом, господо, и фантазије ваљда треба да имају граница.

Добро - рећи ће проницљиви људи - а шта ћемо онда ако су њих двојица били у договору, а шта ћемо ако су њих двојица заједнички убили и парнице поделили, но, шта онда?

Да, заиста озбиљна сумња, и одмах колосални докази који ту сумњу поткрепљују: један убија, и узима сав труд на себе, а други ортак се извалио, претворио се да је у наступу падавице - и баш зато да би код свих изазвао подозрење, узнемирење код господара, узнемирење код Григорија. Занимљиво је, на основу каквих побуда би два ортака могла да измисле баш тако будаласт план? Али можда то није био активан ортаклук од стране Смердјакова, него тако рећи пасиван и страдалнички: можда је престрављени Смердјаков пристао само да се не противи убиству и предосећајући да ће њега јамачно кривити да је пустио да убије господара - није викао, није се противио, унапред измоливши од Дмитрија Карамазова дозволу да прележи то време као у наступу падавице - ,ти тамо убијај како ти је воља, а ја ни лук јео, ни лук мирисао'. Али у таквом случају, пошто би падавица морала начинити у кући узбуну, Дмитриј Карамазов, предвиђајући то, сигурно не би могао пристати на такав споразум. Ја, међутим, допуштам да је баш пристао, али би тада ипак испало да је Дмитриј Карамазов убица, прави убица и покретач, а Смердјаков само пасиван саучесник, па чак ни саучесник, него само онај који је пристао од страха, и против воље - суд би то сигурно разабрао. А где, шта видимо? Тек што је оптужени ухапшен, он у тренутку баца све на Смердјакова, *само* њега оптужује. И то га не оптужује за саучесништво, него баш само њега: сам је, вели, он то учинио, он је убио и похарао, то је његових руку дело! Но какви су вам то саучесници који одмах почињу говорити један против другог - та то никад не бива. И, обратите пажњу, какав ризик за Карамазова: он је главни убица, а онај други није главни; онај други је само дозвољавао, а прележао све време иза преграде, али убица све сваљује на лежећег! Али тај се лежећи могао разљутити, и због своје самоодбране је могао што пре објавити сушту истину: обојица смо, могао је рећи, учествовали, али ја нисам убијао, ја сам само дозволио и пристао из страха. Он је, Смердјаков, могао појмити да би суд одмах уочио степен његове кривице, па је, дакле, могао израчунати: ако га и казне, казниће га кудикамо мање него главног убицу који је хтео да све на њега свали. Наравно, тада би и нехотице учинио признање. Но ми то нисмо видели! Смердјаков ни речи није прословио о саучесништву иако га убица упорно оптужује и све време указује на њега као на јединог убицу. Али не само то: Смердјаков је открио на ислеђењу да је за коверат с новцем и за знаке *он сам* казао оптуженом и да без њега онај ништа не би сазнао. Да је он збиља био саучесник и кривац, зар би то тако лако признао на ислеђењу, то јест да је све баш он сам казао оптуженоме? Напротив, он би се непрестано извлачио и сигурно

би извртао чињенице и смањивао њихово значење. Али он није извртао, ни смањивао. Тако може поступити само ко је невин, ко се не боји да ће бити окривљен због саучесништва. И онда, у наступу болесне меланхолије услед своје падавице и од те бурне катастрофе, он се јуче обесио. Оставио је писамце, написано оригиналним стилем: „Уништавам себе својом вољом и жељом; да се нико не окривљује.“ А зашто не би могао додати у писамцету: убицасам ја, а не Карамазов. Но он то није додао; за једно му достаде савести, а за друго не?

Па даље: малочас се овамо у суд доноси новац, три хиљаде рубаља - ,оне исте' - вели - ,што су лежале ето у том коверту што је овде на столу са материјалним доказним средствима; - добио их је' - вели - јуче од Смердјакова'. Ви се, господо поротници, и сами сећате недавне тужне слике. Нећу понављати појединости, дозволићу себи само да учиним дветри напомене, бирајући између најнезначајнијих баш зато што су незначајне, те, дакле, неће свакоме пасти на памет и биће заборављене. Пре свега, и опет: Смердјаков је услед гриже савести дао јуче новац, па се обесио. (Јер без гриже савести он новац не би вратио.) И већ, наравно, тек синоћ је први пут признао Ивану Карамазову свој злочин, као што је и саопштио

Иван, а зашто би он, у противном случају, ћутао све досад? Он је, међутим, признао, а што онда - ја то понављам - што нам у посмртном писамцету није казао истину, знајући да је сутра за невино оптуженог страшни суд? Јер сам новац још није доказ. Мени, на пример, и још двама лицима у овој дворани, сасвим случајно је још пре недељу дана постала позната једна чињеница, наиме да је Иван Фјодорович Карамазов слао у губернијски град да му се размене две петопроцентне обвезнице од по пет хиљада свака, свега, дакле, десет хиљада. Ја говорим само зато што новац, кад затреба, свако може имати, а кад се донесу три хиљаде, тиме се још не доказује да је то баш новац из те фиоке или коверта. Напослетку, Иван Карамазов, добивши јуче тако важно саопштење од правога убице, остаје миран. А што да он не јави о томе одмах, онога часа? Што је одложио све до сутра? Држим да имам право досећати се зашто: већ недељу дана је његово здравље растројено, а сам је признао доктору и својој ближој околини да види привиђења, да виђа умрле људе; и баш уочи врућице, која га је данас и савладала, он дознаје изненада за смрт Смердјаковљево, и наједаред почиње овако умовати: ,Човек је мртав, он се може набедити, а брата ћу спасти. Новац имам, узећу један свежањ и казаћу да ми га је Смердјаков пред смрт дао.' Ви ћете рећи: ,То је нечасно. Онај је, истина, мртав, али је ипак нечасно лагати о том човеку чак и ради спасења братова!' Тако је, али шта ћемо ако је Иван слагао несвесно, ако је уобразио да је баш тако било, сасвим изгубивши разум на глас о изненадној смрти слугиној? Јер, ви сте видели недавни приказ, видели сте у каквом је стању био тај човек. Он се држао на ногама и говорио, али где је био ум његов? Одмах иза сведочанства човека у врућици, дошао је документ, писмо оптуженога госпођици Верховцевој, које је он писао два дана пре злочина, са подробним планом злочина припремљеним унапред. И зашто још тражимо план и његове састављаче? Тачно по том плану све је извршено, и извршилац је нико други до његов састављач. Да, господо поротници, ,извршило се као што је писано'. Нисмо ми са поштовањем и бојажљиво побегли од очева прозора, па још и у чврстом убеђењу да је код њега наша драгана. Не, то је бесмислено и не личи на истину. Него је он ушао, и извршио ствар. По свој прилици, убио је у бесу,

озлоједивши се чим је угледао свог злотвора и супарника, али убивши, што је учинио можда одједанпут, једним замахом руке, наоружан бакарним тучком, и убедивши се после, после подробног прегледа, да она није ту - није заборавио завући руку под јастук и извадити коверат са новцем, чији исцепан омот лежи сад овде на столу са материјалним доказним средствима. Ја то говорим зато да бисте уочили једну околност која је, по моме мишљењу, врло карактеристична. Да је то био искусан убица, а нарочито убица коме је једини циљ похара - зар би тај оставио коверат на поду онако како је нађен поред мртвог тела? Да је то био, на пример, Смердјаков, који убија због похаре - он би просто однео и коверат са собом, не трудећи се ни најмање да га отвара крај леша своје жртве, јер је он врло добро знао да је у коверту новац - та пред њим је тај новац и пакован и печатањен - а да је коверат однео, не би се знало уопште да је било похаре. Питам вас, господо поротници, да ли би тако поступио Смердјаков, да ли би он оставио коверат на поду? Не, тако је морао поступити убица занесењак који већ није у стању да трезвено мисли, убица који није крадљивац и који никад ништа дотле није украо, и који је и сад новац испод јастука извукао не као лопов, него као човек који своју ствар односи од крадљивца који ју је њему украо; - баш такве су биле мисли Дмитрија Карамазова о те три хиљаде, мисли које су прешле у манију. Дакле, зграбивши коверат који пре никад није видео, он цепа омот да се увери има ли у њему новаца; и онда бежи са новцем у цепу, не помишљајући да на поду, у поцепаном омоту, оставља најтежу оптужбу против себе. Све је то стога што Карамазов, а не Смердјаков, није мислио, није се сетио, а откуд би! Он бежи, чује запомагање слуге који га стиже, слуга га хвата, задржава, пада, оборен тучком од авана. Оптужени скаче к њему из сажаљења. Замислите, он нас наједном уверава да је скочио к њему из сажаљења, из саучешћа, да види би ли му могао чиме помоћи. А зар је то тренутак да се исказује сажаљење? Не, он је скочио само зато да се увери да ли је жив једини сведок његовог злочина. Свако друго осећање, сваки други мотив били би неприродни! Обратите пажњу, он се око Григорија труди, брише му марамицом главу, и уверивши се да је стари мртав, он као изгубљен, сав окрвављен трчи опет онамо, у кућу своје драгане! А како не помисли да је сав у крви и да ће се одмах видети да је он кривац! Оптужени нас, међутим, уверава да он није обратио пажњу на то да је сав у крви. И то му се може веровати; то је врло могућно, то се увек дешава злочинцима у таквим тренуцима. За једно, паклени прорачун, а за друго недостатак довитљивости. Али он је мислио у том тренутку само о томе где је *она*. Њему је било потребно да што брже дозна где је она, и зато трчи у њен стан и дознаје неочекивану, за њега најколосалнију вест: она се одвезла у Мокро са својим 'пређашњим', 'неоспорним'!"

ПСИХОЛОГИЈА НА САВ МАХ. ТРОЈКА КОЈА ЈУРИ КАО ПОМАМНА. ЗАВРШЕТАК ТУЖИОЧЕВОГ ГОВОРА

Дошавши до тог момента у свом говору, Иполит Кирилович, који је очевидно био изабрао строго историјски метод излагања, којим се врло радо служе сви нервозни говорници који траже строго одређене оквире да би задржали своје нестрпљиво одушевљење - Иполит Кирилович се нарочито задржао на том „пређашњем“ и „неоспорном“, и исказао о тој теми неколико занимљивих мисли. „Карамазов, који је на све био љубоморан до беснила, одједном пада и ишчезава пред „пређашњим“ и „неоспорним“. А то је тим чудније што он дотле скоро никако није обраћао пажњу на ту нову опасност за себе, која се приближавала у лицу неочекиваног супарника. Али он је све замишљао да је то још тако далеко, а Карамазов увек живи само садашњим тренутком. По свој прилици, он је супарника сматрао за измишљотину. Али кад у једном тренутку схвати болним срцем својим да је ова жена можда зато и крила тог новог супарника, зато њега и обмањивала, што тај новодолетели супарник за њу никако није био фантазија, нити измишљотина, него све, сва њена нада у животу - схвативши то у једном тренутку, он се умири.

И ето, господо поротници, ја не могу прећи ћутке преко изненадне црте у души оптуженог, за коју, рекло би се, он можда никако и није био способан - али, ето, она се одједном показује код њега као неумољива потреба за истином, потреба за поштовањем према жени, потреба за признањем права њеног срца, и то кад? У тренутку кад је баш због ње окрвавио руке крвљу свога оца! Истина је и то да је проливена крв почела у том тренутку већ тражити освету, јер, погубивши душу своју и сву земаљску судбину своју, он је и нехотице морао осетити и запитати себе у том тренутку: „Шта значи он, и шта може значити он сад за њу, за то биће које воли више но своју душу - ако се упореди са „пређашњим“ и „неоспорним“, који се покајао, и вратио се жени коју је некад упропастио, са новом љубављу, са поштеним намерама, обећавајући препорођен и срећан живот. А он, јадник, шта јој он даје сад, шта ли ће јој понудити?“ Карамазов је све то разумео, разумео да му је злочин затворио све путеве и да је само један на смрт осуђени злочинац, а не човек који има да живи! Та мисао га је смрвила и уништила. И где, он се наједаред задржава на једном суманутом плану који му се, при његовој карамазовској нарави, морао учинити као једини, фатални излаз из његовог страшног положаја. Тај је излаз самоубиство. Он трчи по своје пиштоље које је заложиио код чиновника Перхотина и у исто време, уз пут, вади из џепа сав онај новац због кога тек што је попрскао руке очевом крвљу. О, новац му је сад од свега потребнији: умире Карамазов, убија се Карамазов, и то ће се памтити! Нисмо ми тек забадава песник, нисмо забадава горели свој живот као свећу са оба краја! „К њој, к њој - а тамо, о, тамо ћу приредити бучно весеље, такво каквог још није било, да се памти и да се дуго приповеда!“ Посред дивљих узвика,

страсних циганских песама и игара, подићи ћемо пехар и честитаћемо обожаваној жени њену нову срећу, а после - одмах онде, код њених ногу, размрскаћемо себи лобању и уништићемо свој живот. ,Она ће се некад сетити Митје Карамазова, увидеће како ју је волео Митја, пожалиће Митју!' Много сликовитости, романтичке претераности, дивље карамазовске необузданости и сентименталности - али, и нечег другог, господо поротници, нечега што виче у души, лупа у мозгу непрестано и трује његово срце да већ хоће да умре - то *нешто*, то је савест, господо поротници, то је суд савести, њена страшна грижа! Но пиштољ ће све то измирити, пиштољ је једини излаз, и нема другог, а после не знам да ли је мислио у том тренутку Карамазов ,*шта ће бити после*', и може ли Карамазов хамлетски мислити шта ће бити после. Не, господо поротници, они тамо имају Хамлете, а ми засад Карамазове!"

Ту Иполит Кирилович разви најподробнију слику Митјиног припремања, сцену код Перхотина, у бакалници, с кочијашима. Он наведе масу речи, изрека, гестова, и све потврђено од сведока, и та је слика страшно утицала на убеђење слушаоца. А што је главно, утицала је целокупност чињеница. Кривица тог поамнозбуњеног човека, који се сасвим престао чувати, наметала се неодољиво. „Он више нема зашто да се чува" - говорио је Иполит Кирилович - „у дватри маха умало што није све признао, наговештавао је и већ само што није до краја све изговорио (ту тужилац наведе исказе сведока). Чак је кочијашу путем викнуо: „Знаш ли ти да убицу возиш!" Али ипак није смео све до краја да изговори: требало је најпре dospети у село Мокро па тамо довршити поему. Али шта тамо очекује јадника? Он скоро од првог тренутка у Мокром види, и напослетку потпуно схвата да ,неоспорни' супарник његов, канда, није ни баш тако неоспоран, и да она честитања за нову срећу, и пехар са здравицом, од њега не желе и не примају. Али ви већ знате чињенице, господо поротници, према судској истрази. Победа Карамазова над супарником показа се у потпуности, и онда-онда поче сасвим нова фаза у његовој души, и најстрашнија фаза од свих што је преживела, и што ће икад преживети та душа! Заиста се, господо поротници, може рећи - узвикну Иполит Кирилович - да су се посрамљена природа и злочиначко срце осветили јаче од сваког земаљског суда. И не само то: суд и земаљска казна чак олакшавају казну природе, они су души преступника чак неопходни у тим тренуцима, као спас од очајања, јер ја не могу да замислим ужас и моралне патње Карамазовљеве кад је дознао да га она воли, да због њега одбацује свог ,пређашњег' и ,неоспорног' и да њега, њега, ,Митју', зове у нов живот, обећава му срећу, и то када? Кад је све за њега свршено и кад већ ништа није могућно! Учинићу узгред једну врло важну за нас напомену, ради разјашњења праве суштине тадашњег положаја оптуженога: та жена, та љубав његова, до самог тог последњег тренутка, до самог тренутка хапшења, постојала је за њега као биће неприступачно, страсно жељено, али недостижно. Али зашто, зашто се, дакле, он није убио одмах, зашто је одбацио готову намеру, па чак заборавио где му стоји пиштољ? Управо та страсна жеђ за љубави и нада да ће је тада, онда задовољити - то га је задржало. У заносу весеља он се приљубио уз своју драгану, која заједно с њим пирује, дивнија и заноснија него икад - он се не одмиче од ње, са уживањем је посматра, губи се пред њом. Та страсна жудња могла је за тренутак потиснути не само страх од затвора него и саму грижу савести! За тренутак, о, само за тренутак! Ја замишљавам тадашње стање злочинчево у неоспорној ропској потчињености према три елемента који су

му душу сасвим притиснули. Прво, пијано стање, граја и урнебес, тутањ играча, цика песама, и она, она, заЈапурена од вина, која пева и игра, и пијана се смеши на њега! Друго, далека машта која га храбри да је кобни расплет још далеко, бар да није близу - можда тек сутра, тек ујутру ако дођу и ухапсе га. Значи, још неколико сати, а то је много, страшно много! За неколико сати може се много шта смислити. Ја замишљам да се у њему збивало нешто налик на оно када злочинца воде на извршење смртне казне, на вешала: још има да се прође дугачка, дугачка улица, и то полако, поред хиљада људи; затим ће се савити у другу улицу, и тек на крају те друге улице је онај страшни трг! Мени се чини да, на почетку хода, осуђени, седећи на страшним својим колима, мора да осећа да је пред њим још бесконачни живот. Али, ето, куће ипак заостају, губе се, кола непрестано одмичу - о, ништа, до савијутка у другу улицу још је тако далеко, и он непрестано бодро гледа десно и лево на те хиљаде равнодушно радозналих људи који су уперили у њега погледе, и њему се све још чини да је он исти човек као и они. Но где, савија се у другу улицу. О, ништа, ништа, још цела улица. И ма колико кућа промакло, он непрестано мисли: 'Још је остало много кућа.' И тако до самог краја, до самог трга. Тако ја замишљам да је тада било и са Карамазовом. 'Тамо још нису стигли' - мисли он - још ће се моћи нешто наћи, о, још има времена да се направи какав план одбране, да се смисли отпор, а сад, сад - сад је она тако дивна! Мутно је и страшно у души његовој, али он ипак стиже да одвоји на страну половину од оног новца и да то негде сакрије иначе не могу замислити куда је могла нестати половина од три хиљаде које тек што је био узео испод очевог јастука. Он није први пут у Мокром, он се тамо једаред већ проводио два дана и две ноћи. Та стара, велика дрвена кућа њему је позната са свим шупама и доклатима. Ја заправо мислим да је један део новца сакривен тада, и баш у тој кући, кратко време пре хапшења, у какву рупу, у какву пукотину, под какву подницу, негде у неком углу, под кровом - зашто? Како зашто? Катастрофа може да се деси у тренутку, дабогме, ми још нисмо смислили како да је дочекамо, а немамо ни кад, а, осим тога, лупа нам у глави, и њој нас вуче, а новац, новац је у свакој прилици потребан! Човек с новцем је свуда човек... Можда ће се вама таква прорачунатост у таквом тренутку учинити неприродна? Али, ето, он сам уверава да је још месец дана пре тога, у једном опет врло узбудљивом и кобном за њега тренутку, одвојио од три хиљаде половину, и зашио то у кесицу; и премда то, наравно, није истина - што ћемо одмах и доказати - ипак је та идеја Карамазову позната, он ју је имао на уму. И не само то, него, кад је после уверавао иследника да је одвојио хиљаду и по у кесицу (која никад није постојала), он је можда измислио ту кесицу тог тренутка управо зато што је два сата пре тога одвојио половину новца и сакрио негде тамо у Мокром, за сваки случај, до ујутру, само да га не чува код себе - по надахнућу које му је изненада дошло. Два бездана, господо поротници, сетите се да је Карамазов кадар посматрати два бездана, и оба одједном! У оној кући ми смо тражили, али нисмо нашли. Можда је тај новац још и сад тамо, а можда га је сутрадан нестало, и сад је у оптуженога. У сваком случају, он је ухапшен крај ње, кад је клечао пред њом, а она лежала у постељи, и он пружао према њој руке, и толико био све заборавио у том тренутку да није чуо ни долазак оних што ће га ухапсити. Није био још ништа спремио у свом разуму као одговор. И он и разум били су ухваћени изнебуха.

И ево сад, он је пред својим судијама, пред онима који решавају његову судбину. Господо поротници, има тренутака када, вршећи своју дужност, и нама самима бива страшно пред човеком, страшно за човека! То су тренуци посматрања оног нагонског ужаса кад злочинац већ види да је све пропало, али се још непрестано бори, јер хоће да се бори с вама. То су тренуци када се сви инстинкти самоодржања буде у њему наједаред, и он, спасавајући себе, гледа у вас продорним погледом, упитним и патничким, хвата и изучава вас, ваше лице, ваше мисли, чак са које ћете га стране напасти и ствара одмах у свом потресеном уму хиљаду планова, али се ипак боји да говори, боји се да не изговори! Ти понижавајући тренуци људске душе, тај њен ход по мукама, та нагонска жудња за својим спасавањем - ужасни су и изазивају неки пут дрхтање и сажалење према злочинцу чак и код истражног судије. Све то смо ми тада и видели. С почетка је он био пренеражен, и у страху му се отело неколико речи које веома компромитују: „Крв! Заслужио сам!“ Но он се брзо савлада. Шта да каже, како да одговори - све то код њега још није спремно, али је спремно голо одрицање: „За смрт очеву нисам крив!“ То је, ето, била у први мах наша ограда, а после, иза ограде, можда ћемо још нешто удесити, какву барикаду. Прве усклике који су га компромитовали, он пожури да објасни, не чекајући наша питања, тиме да сматра себе кривим само за смрт слуге Григорија. „За ту крв сам крив, али ко је убио оца, господо, ко га је убио? Ко га је могао убити ако *нисам ја?*“ Чујете ли ви то: он пита нас, нас, који смо дошли њему са тим истим питањем! Чујете ли ви те речи које истрчавају напред: „ако нисам ја“ - то је нагонско лукавство, ту наивност и ту карамазовску нестрпљивост? Нисам ја убио, немојте ни помислити да сам ја: „Хтео сам да убијем, господо, хтео сам“ - признаје бржебоље (жури се, о, страшно се жури!); „али ипак нисам крив, нисам га ја убио!“ Он нам чини уступак, хтео је да убије, видите, вели, како сам искрен, па ми утолико пре верујте да га нисам убио. О, у таквим приликама злочинац постаје неки пут невероватно лакоумислен и лаковеран. И тада, сасвим изненада, истрага му наједаред поставља најпростодушније питање: „А да није Смердјаков убио?“ Десило се оно чему смо се и надали: он се страшно разљути што смо га претекли, што смо га изненада ухватили док се још није био припремио, изабрао и ухватио онај тренутак кад би било највероватније да укаже на Смердјакова. По својој природи, он одмах скрену у крајност, и поче нас из све снаге уверавати да Смердјаков није могао бити убица, да он није способан да убије. Али, не верујте му, то је само његово лукавство: он никако не искључује Смердјакова, напротив, он ће га још истаћи, кога и да истакне ако не њега, али он ће то учинити у другом тренутку, јер је засад та ствар промашила. Он ће га истаћи можда тек сутра или после неколико дана, нашавши тренутак у који ће нам сам викнути: „Видите, ја сам искључивао Смердјакова више него ви, ви се тога сећате, но сад сам се убедио: он је убица и како да не буде!“ Но, међутим, он пада у мрачно и јетко одрицање; али нестрпљивост и гнев му дошаптавају врло невешто и неистинито објашњење: како је гледао код оца у прозор, и како је с поштовањем отишао од прозора. Што је главно, он тада још није знао околности, није знао тежину сведочења Григорија, који се освестио. Тада приступисмо прегледу и претресу. Преглед га љути, али и храбри: све три хиљаде нису нађене, нађена је само хиљада пет стотина. И, наравно, у том тренутку љутитог ћутања и одрицања, искрсну му у глави, први пут, идеја о кесици. Без сумње, он и сам осећа сву невероватност те измишљотине

и мучи се, страшно се мучи како да је учини вероватнијом, да измисли тако да испадне читав веродостојан роман. У таквим случајевима је прва ствар, најглавнији задатак ислеђења: не дати кривцу да се припреми, поклопити га изненада, те да искаже своје најскривеније идеје у свој простодушности, неистинитости и противречју, које их одаје. А злочинца можеш навести да говори само тако ако му најједном, изненада, саопштиш какву нову чињеницу, какву било околност дела која је по свом значењу колосална, али коју он досад није претпостављао и никако је није могао уочити. Ту чињеницу смо ми имали готову, о, већ одавно готову: то је исказ слуге Григорија о отвореним вратима, на која је истрчао оптужени. На та врата кривац је сасвим заборавио, а да је та врата Григориј могао видети, на то није ни помишљао. Ефекат испада огроман. Он скочи и наједаред нам повика: 'Смердјаков је убио, Смердјаков!' те тако издаде своју најскривенију, своју основну мисао, у најнеистинитијој форми њеној, јер Смердјаков је могао убити тек пошто је оптужени оборио Григорија и побегао. А кад му ми саопштисмо да је Григориј видео отворена врата пре него што је пао, и како је излазећи из своје собе чуо Смердјакова иза преграде да јауче - Карамазов је био заиста смрвљен. Мој сарадник, наш поштовани и оштроумни Николај Парфенович, причао ми је после да му га је у том тренутку тако било жао да је хтео да заплаче. И ето сад, у том часу - да би поправио ствар - он жури да нам каже за ону фамозну кесицу: кад, вели, није друкчије, а ви чујте и ту причу! Господо поротници, ја сам већ исказао своје мисли о томе зашто ја ту измишљотину о новцу који је пре месец дана ушивен у кесицу сматрам не само бесмисленом него и најневероватнијом измишљотином која се уопште могла наћи у овој прилици. Кад би се питало за опкладу: шта је могло бити казано и замишљено невероватније од тога - не би се могло измислити нешто горе од тога. У таквим случајевима можемо збунити и у прах сатрти тријумфујућег романијера баш оним подробностима којима је увек тако богата стварност, а о којима, као о сасвим безначајним ситницама, не води рачуна тај јадник и нехотични песник, чак му ни на памет не падају. О, њему није до тога, његов ум ствара само грандиозну целину - а неко се усуђује да предлаже такве ситнице! Ето, на то се они хватају! Оптуженоме постављају питање: Но, а где сте изволели узети материјал за своју кесицу, ко вам ју је сашио? Сам сам сашио. А платно где сте изволели узети? Оптужени се сад већ налази увређен, он то сматра за ситницу која га вређа, и, всрујете ли, искрено сматра, искрено! И такви су они сви. Од своје кошуље сам откинуо. Врло лепо. Значи, ми ћемо сутра међу вашим рубљем пронаћи ту кошуљу којој недостаје откинуто парче. И помислите, господо поротници, кад би се сад збиља наша та кошуља (а како да је не нађемо, у његовом коферу или орману, кад би таква кошуља доиста постојала) - онда би то било чињеница, чињеница опипљива у прилог истинитости његових исказа. Но он то не може да схвати. Не сећам се, вели, можда и није од кошуље, у газдаричину сам капицу зашио. У какву то капу? Од ње сам је узео, тамо је негде лежала, стара платнена крпа. И ви се тога добро сећате? Не, добро се баш не сећам... И љути се, љути се, а међутим, помислите: како да се таквог нечег не сећа?... У најстрашнијим тренуцима људским - воде, рецимо, човека на вешала - па се баш такве ситнице и запамте. Све ће заборавити, а тек макар какав зелен кућни кров, који је на тренутак уз пут угледао, или врану на црквеном торњу то ће запамтити. Он се, док је шио своју кесицу, крио од својих укућана, он би се морао сећати

како се, понижавајући себе, мучио у страху, са иглом у руци, да му не уђу у собу и да га не затекну; како је при најмањем шуму скакао и трчао за преграду (у његовом стану има преграда)... - Али, господо поротници, што ја све то вама причам, све те подробности, ситнице!" - узвикну најједном Иполит Кирилович. - „Па, ето, зато што оптужени упорно остаје при тој бесмислици до самог овог тренутка! За ова два месеца, од оне за њега кобне ноћи, он ништа није објаснио, ниједну реалну околност није додао својим пређашњим фантастичним исказима; све су то, вели он, ситнице - а ви мени верујте на реч! О, ми бисмо хтели да верујемо, ми жудимо за тим да верујемо, макар и на часну реч! Јесмо ли ми шакали који су жедни крви људске? Дајте, укажите нам макар не једну чињеницу у корист оптуженога, и ми ћемо се обрадовати - али чињеницу очигледну, реалну, а не закључак који изводи његов брат на основу израза лица оптужениковог; или указивање на то да је он кад се ударао у груди, сигурно указивао на кесицу, и то још у мраку. Ми ћемо се обрадовати новој чињеници, ми ћемо се први одрећи своје оптужбе, ми ћемо пожурити да је се одрекнемо. А овако, вапије правда; и ми упорно остајемо при своме, и ни од чега се одрећи не можемо." Иполит Кирилович пређе сад на свршетак. Био је као у грозници, вапио због пролирене крви, крви оца кога је син убио „у ниској намери да га похара". Одлучно је указивао на трагични и вапијући стицај чињеница. „И ма шта чули од оптужениковог браниоца, који је чувен због свога дара (не уздржа се Иполит Кирилович), ма какве лепе и дирљиве речи да одјекну у овој дворани, које ће ударити на вашу осетљивост, сетите се да сте у овом тренутку у светилишту нашег правосуђа. Сетите се да сте ви заштитници наше правде, заштитници свете наше Русије, њених основа, њене породице, свега њеног светог! Да, ви овде представљате Русију у даном моменту и неће само у овој дворани одјекнути ваша пресуда, него по целој Русији, и сва ће вас Русија саслушати као заштитнике и судије своје и биће охрабрена или потиштена пресудом вашом. Не мучите, дакле, Русију и њене наде, судбоносна тројка наша јури стрмоглавце и можда у пропаст. Давно већ у целој Русији пружају руке и вичу да се заустави поамна, вратоломна трка. И ако се засад други народи још склањају с пута тројци која јури као поамна, можда то баш и није само из поштовања према њој, као што је желео песник, него просто од ужаса - то имајте на уму. Од ужаса, а можда и из мржње према њој. Него, још је срећна што јој се склањају с пута, али ће богме једног дана престати да се склањају, па ће стати као чврст зид пред тим привиђењем што сумануто јури, и зауставити лудачку трку наше разуданости, ради сопственог спаса, ради спаса просвете и цивилизације! Те немирне гласове из Европе ми већ чујемо. Они већ почињу да одјекују. Не доводите их у искушење, не појачавајте њихову све већу мржњу својом пресудом, која оправдава и прашта онда кад син оца убија!..."

Једном речју, Иполит Кирилович, премда се веома одушевио, завршио је патетично. И збиља, утисак који је учинио био је необичан. Сам он, свршивши говор, брзо изиђе и, понављам, скоро паде у несвест у другој соби. Дворана му није пљескала, али озбиљни људи били су задовољни. Нису биле много задовољне само даме, али се и њима допаде говорничка вештина, тим више што се оне за последице ни најмање нису бојале, и надале се свему од Фетјукевича: „Напослетку ће он говорити, и, наравно, све победити!" Сви погледаху у Митју; за време целог говора државног тужиоца он је преседео ћутећи, стегнутих руку, стиснутих зуба, оборивши поглед. Овда-онда је тек дизао главу и слушао пажљиво. Нарочито кад

се говорило о Грушењки. Кад је државни тужилац саопштио мишљење Ракитиново о њој, на лицу Митјином се изрази презрив и злостан осмех, и он доста гласно проговори: „Бернари!" А кад је Иполит Кирилович причао како је њега испитивао и мучио у Мокром, Митја подиже главу и слушао са великом радозналости. На једноме месту говора као да само презриво слеже раменима. О завршетку говора, а нарочито о подвизима тужиоца у Мокром при саслушању злочинца после се код нас у друштву говорило, и Иполиту Кириловичу се подсмеваху: „Не издржа човек" - говорили су - „морао је да се похвали својим способностима." Заседање би прекинуто, али на врло кратко време, на четврт сата, највише на двадесет минута. У публици су се чули разговори и узвици. Неке сам запамтио:

- Озбиљан говор! - намргођено примети некакав господин у једној групи.
- Много је са психологијом нагваждао - чуо се други глас.
- Ама све је истина, необорива истина.
- Да, он је мајстор у томе.
- Направио је обрачун.
- И с нама, и с нама се обрачунао - придружи се трећи глас - сећате ли се како нам оно на почетку говора рече да смо сви као и Фјодор Павлович.
- А на крају, такође. Али то није истина.
- А било је и нејасних места.
- Занео се малчице.
- Неправедно, неправедно.
- Ма немојте, ипак је вешто. Дуго је чекао човек, и сад казао, хе, хе!
- А шта ће бранилац рећи? У другој групи:
- А онога из Петрограда баш није требало да дира: сећате ли се како оно рече: „које ударају на осетљивост"?
- Да, то му баш није згодно испало.
- Пожурио.
- Нервозан човек.
- Него, ми се смејемо, а како ли је оптуженоме?
- Да. Како ли је Митјењки?
- Баш да видимо шта ће бранилац рећи. У трећој групи:
- Која је оно дама с лорњетом, дебела, што седи на крају?
- То је једна генералица, разведена, познајем је.
- Да, да, с лорњетом.
- Шљам.
- Богме није, баш је пикантна.
- Она трећа до ње, плавуша, лепша је.
- Али вешто га тада ухватише у Мокром, а?
- Да је вешто, вешто. Зато је онај поново све и испричао. А све је то овде по кућама већ толико пута причао.
- Па и сад не издржа! Самољубље!
- Увређен човек, хе, хе!
- И увредљив. Него и реторике је било много; реченице су му дугачке.

- И после, плаши нас; јесте ли обратили пажњу, једнако плаши. Сећате ли се тројке? „Тамо су Хамлети, а код нас засадјош Карамазови!" То му је угодно.

- Ту је либерализму кадио. Боји се!

- А и адвоката се боји.

- Да, а шта ли ће рећи господин Фетјукович?

- Хја, ма шта да каже, наше сељаке неће умекшати.

- Мислите?

У четвртој групи:

- А оно о тројци му је добро, оно где је о народима говорио.

- Па тако и јесте, сећаш се кад рече да народи неће чекати?

- А шта то?

- Па у енглеском парламенту већ је један посланик устајао прошле недеље због нихилиста и питао министарство није ли већ време да се притегне варварска нација, да нас образују. Иполит је о њему говорио, ја то знам. И прошле је недеље о томе говорио.

- Слабе су те птичице за то!

- Какве птичице? Откуд су слабе?

- А ми ћемо затворити Кронштат, па нећемо дати жита! Одакле ће набавити?

- А у Америци? Сад из Америке доносе.

- Којешта!

Зазвони звонце, сви појурише на своја места. Фетјукович се попе на говорницу.

Х

ГОВОР БРАНИОЧЕВ. БАТИНА СА ДВА КРАЈА

Све се утиша кад одјекнуше прве речи знаменитог говорника. Сва се дворана упи у њега очима. Поче необично отворено, просто и убеђено, без и најмање надувености. Ни најмањег покушаја да буде речит или патетичан, без речи из којих избија осећање. То је био човек који као да је почео да говори у интимном кругу људи који га разумеју. Глас му је био диван, звучан и пријатан; и већ у самом том гласу као да се зачу нешто искрено и простодушно. Али свима одмах би јасно да се говорник наједном може узвисити до истински патетичног - и „ударити по срцима с нечувеном снагом". Говорио је можда неправилније од Иполита Кириловича, али без дугих реченица и тачније. Једно се само не допаде дамама: све је некако повијао леђа, нарочито на почетку говора; не да се клања, него као да стреми и лети својим слушаоцима, при чему се сагибао половином

својих дугих леђа као да је на средини тих дугих и уских леђа била удешена шарка, тако да су се леђа могла повијати скоро под правим углом. У почетку је говорио некако разбацано, као без система, грабећи чињенице надхват, али, на крају крајева, изиђе целина. Његов се говор могао поделити на две половине: прва половина, то је критика, оповргавање оптужбе, неки пут злобно и заједљиво. Но у другој половини говора, он као да изненада измени и тон па чак и свој начин, и наједном се диже до патетичног; а дворана као да је то и очекивала, те сва устрепта од усхићења. Прво је прешао на ствар и почео рекавши да је његово поље делања у Петрограду, но ово сад ипак није први пут што посећује град у унутрашњости Русије ради одбране оптужених, али таквих у чију невиност или је убеђен, или је предосећа унапред. „То је случај и у овој прилици“ - објасни он. - „Већ из првих дописа по новинама мени се указа нешто што ме је необично изненадило, а било у корист оптуженога. Једном речју, мене је пре свега заинтересовала једна правна чињеница, која се, истина, често понавља у судској пракси, али никад, чини ми се, у таквој потпуности и са таквим карактеристичним особеностима као у овом процесу. Ту би чињеницу требало да формулишем тек на крају свог говора, кад дам завршну реч; али ја ћу своју мисао истаћи и на самом почетку, јер имам слабост да приступам одмах самој ствари, не кријући ефекте и не економишући утисцима. То с моје стране можда није рачунски, али је зато искрено. Та мисао моја, формула моја је ова: поразан стицај чињеница је против оптуженога, а у исти мах нема ниједне која би могла издржати критику, ако се разматра појединачно, сама! Пратећи даље ствар по причању и по новинама, ја сам се у своју мисао уверавао све више и више - кад наједном добијем од родбине оптуженога позив да га браним. Одмах похитах овамо, и овде се коначно убедих. И ето: да бих разбио онај страшни стицај чињеница и истакао неодрживост и фантастичност сваке поједине чињенице која терети оптуженог, примио сам се одбране у овом процесу.“

Тако отпоче бранилац, и одједном подиже глас: „Господо поротници, ја сам овде човек нов. Сви утисци су на мене пали без предубеђења. Оптужени, човек бујне и разуздане нарави, није ме раније увредио, као, може бити, стотину лица у овом граду, услед чега су многи већ унапред расположени против њега. Наравно, и ја признајем да је морално осећање овдашњег друштва са разлогом узбуђено: оптужени је плаховит и необуздан. Али он је у овдашњем друштву бивао приман, баш је у породици високодаровитог тужиоца био нарочито лепо приман. (*Nota bene*. Код тих речи се у публици чуше дватри смеха, истина брзо задржана, али од свију опажена. Свима је код нас било познато да је тужилац Митју пуштао у своју кућу против своје воље, једино стога што је његова жена однекуд налазила да је Митја занимљив - а то је била госпођа врло честита и уважена, али фантастична и својеглава и волела је у неким приликама, већином у ситницама, да противречи своме супругу. Митја је, уосталом, долазио у њихову кућу доста ретко.) „Ипак се усуђујем претпоставити“ - настави бранилац - „да се чак и у тако независном уму и правичном карактеру, као у мога противника, могло образовати неко погрешно предубеђење против мога несрећног клијента. То је тако природно: јадник је и сувише заслужио да се према њему односе чак са предубеђењем. Јер, увређено морално, а још више естетско осећање, бива неки пут неумољиво. Наравно, у високо даровитој оптужби ми смо сви чули строгу анализу карактера и поступака оптуженога, строго критички однос према ствари и, што је главно, показане су

такве психолошке дубине ради објашњења суштине ствари да проницања у те дубине не би могло бити да је тужилац имао према личности оптуженога макар и најмање намерно и злобно предубеђење. Али има ствари које су горе, чак убитачније у оваквим приликама него и најзлобније и најпристрасније држање према процесу. Наиме, кад нас, на пример, обузме нека, тако рећи, уметничка игра, потреба за уметничким стварањем, тако рећи, стварањем романа, нарочито ако нас је са много психолошког дара бог обдарио. Још у Петрограду, кад сам се спремао овамо, био сам унапред упозорен - но ја сам знао без икаквог упозорења да ћу се овде срести са противником најдубљим, и најфинијим психологом, који је том својом особином већ одавно заслужио нарочиту славу у нашем још младом правничком свету. Али, господо, премда је психологија дубока ствар, она је ипак налик на батину са два краја (лако смешкање у публици). О, ви ћете, наравно, мени опростити моје тривијално упоређење; ја нисам вешт да говорим сувише красноречиво. Али ипак, ево примера - узимам први који сам запазио у говору тужиоцем. Оптужени, ноћу, у башти, бежећи, прелази преко плота и обара бакарним тучком слугу који га је дохватио за ногу. Затим одмах скаче натраг у башту, и читавих се пет минута задржава над обореним, трудећи се да дозна да ли га је убио или није. И гле, тужилац нипошто неће да верује у истинитост исказа оптуженикова: да је скочио натраг ка старцу Григорију из сажалења. 'Не' - вели он - 'зар је могућна таква осетљивост у онаквом тренутку; то је' - вели он - 'неприродно, него је скочио доле само да се увери да ли је жив или убијен једини сведок његовог злочина, па је, дакле, тиме и посведочио да је он извршио овај злочин, јер није могао скочити доле у башту ни из каквог другог разлога, побуде или осећања.' То је психологија; али, узмимо ту исту психологију и применимо је на ствар, али само с другог краја, испашће нешто не мање истинито. Убица скаче доле из опрезности, да се увери да ли је сведок жив, а, међутим, малочас је оставио у кабинету оца којег је убио (по сведочанству самог тужиоца) колосалан доказ против себе: исцепан коверат на коме је било написано да су у њему три хиљаде. 'Јер да је он однео коверат са собом, нико у целом свету не би дознао да је био и постајао какав коверат и у њему новац, и да је, дакле, оптужени опљачкао новац.' То су речи самога тужиоца. За једно му је, видите ли, недостајала опрезност - збунио се човек, уплашио се и побегао оставивши на поду доказ; а кад је после два минута ударио и убио другога човека, онда му се наједном јавља и стоји на располагању најнемилојрдније и прорачунато осећање опрезности. Но добро, нека је баш и тако; у томе се, рецимо, и састоји префињеност психологије: што сам ја у таквим и таквим околностима одмах крвожедан и оштра погледа, као кавкакси орао, а у следећем тренутку сам слеп и плашљив као ништавна кртица. Али кад сам већ тако крвожедан и немилосрдан рачунџија да, пошто сам убио, скачем само зато да видим је ли жив сведок против мене, или није - зашто бих се мајао око те нове жртве своје још читавих пет минута, да још стекнем нове сведоке. Нашто крвавити мараму бришући крв са главе оборенога, с тим да та марама послужи против мене као доказ? Не, ако смо већ тако хладне рачунџије и немилосрдни, онда зар не би било боље, пошто смо скочили доле, просто да треснемо обореног слугу оним истим тучком још једанпутдвапут по глави, да га убијемо коначно и уништивши тако сведока, да скинемо са срца сваку бригу? И даље, ја скачем да се уверим да ли је жив сведок против мене, а ту на стази остављам другог сведока, онај тучак који сам зграбио од двеју жена, које обе могу

после признати тај тучак као свој и посведочити да сам га од њих однео. И не да је тучак заборавио на стази, да га је испустио у расејаности, у збуњености: не, ми смо баш бацили своје оружје - јер је оно нађено на једно петнаест корачаја од онога места где је био оборен Григориј. Пита се: зашто смо тако учинили? Учинили смо тако баш зато што нам је дошло тешко што смо човека убили, старог слугу, а онда смо, од муке, са проклетством бацили тучак као оружје убиства, друкчије није могло бити, јер зашто бисмо га бацили тако из све снаге! А кад смо могли осетити бол и жаљење што смо човека убили, онда је то, наравно, стога што ни оца нисмо убили. Да смо убили оца, не бисмо скакали другом обореном из сажаљења, тада би било већ другачије осећање, не би нам тада било до жаљења, него до спасавања себе, и то је, наравно, тако. Напротив, понављам, ми бисмо оном смрскали лобању, а не бисмо се мајали око њега читавих пет минута. У души је било места за сажаљење и добро осећање баш зато што је пре тога савест била чиста. Ето, дакле, друге психологије. Ја сам, господо поротници, намерно прибегао сад и сам психологији, да очигледно докажем како се из ње може извести све што год хоћете. Сва је ствар у којим је она рукама. Психологија мами на роман чак и најозбиљније људе, и то потпуно нехотице. Ја то говорим о сувишној психологији, господо поротници, кад се она у извесној мери злоупотребљава".

Опет се зачу овде-онде одобравајући смех у публици, на адресу државног тужиоца. Ја нећу наводити цео говор браниочев подробно, узећу само нека места из њега, неке главније тачке.

XI

НОВАЦА НИЈЕ БИЛО. ПЉАЧКЕ НИЈЕ БИЛО

Била је једна тачка у говору браниочевом, која је све поразила - а наиме: потпуно одбијање да су постојале кобне три хиљаде рубаља, па, дакле, и могућност пљачке.

„Господо поротници" - приступи бранилац - „у овој ствари сваког човека са стране и без предубеђења запрепашћује једна необично карактеристична околност, наиме оптужба због пљачке, и у исто време потпуна немогућност да се стварно укаже шта је управо било опљачкано. Узет је, веле, новац, управо три хиљаде - а да ли су оне, у ствари, постојале, то нико не зна. Размислите пре свега како смо дознали да су постојале три хиљаде и ко их је видео. Видео их је и указао на то да су оне биле метнуте у коверат са натписом једино слуга Смердјаков. И он је то саопштио, пре катастрофе, оптуженоме и његовом брату Ивану Фјодоровичу. А ставило се на знање и госпођици Свјетловој. Али та три лица тај новац нису видели, видео га је ипак само Смердјаков; ту се сад по себи намеће питање: ако је

истина да је новац постојао, и да га је видео Смердјаков, онда, кад га је он видео последњи пут? А шта ћемо ако је његов господин тај новац испод постељине извадио, и опет га метнуо у кутију, не рекавши њему. Имајте на уму, по речима Смердјаковљевим новац је лежао под постељином, под душеком; оптужени га је морао извући испод душека; међутим, постеља није била ни најмање изгужвана, и то је брижљиво унесено у записник. Како је могао оптужени да баш ништа не изгужва, и да у постељи, још са крвавим рукама, не испрља сасвим свеже, фино постељно рубље, које је тога пута нарочито било навучено? Али, рећи ће нам: а коверат на поду? Е, о том коверту баш и треба да разговарамо. Малочас, био сам чак донекле зачуђен: високодаровити тужилац, почевши говор о том коверту, наједном је сам - чујте, господо, сам - изјавио о њему баш на оном месту говора где указује на бесмислицу претпоставке да је убица Смердјаков: 'Кад не би било тога коверта, да он није остао на поду као доказ, да га је крадљивац однео са собом, онда нико на целом свету не би дознао да је постојао тај коверат, и у њему новац, и да је, дакле, новац украо оптужени.' Према томе, само то парченце хартије са натписом, као што сам тужилац признаје, послужило је као повод за окривљавање оптуженог за похару - 'иначе' - вели - 'не би нико дознао да је постојала похара, а можда ни да је било новаца'. Па зар је само то што је парченце хартије лежало на земљи довољан доказ да је у њему било новаца и да је новац опљачкан? 'Али' - одговарају - 'па видео га је у коверту Смердјаков' - али кад, кад га је видео последњи пут, то ја питам? Ја сам говорио са Смердјаковом, и он ми је казао да је новац видео два дана пре катастрофе. А што да ја не могу претпоставити, на пример, такву околност да је старцу Фјодору Павловичу, кад се затворио у кућу, у нестрпљивом хистеричном очекивању своје миле, наједном могло пасти на памет, из дуга времена, да извади коверат и да га отвори: 'Шта ће коверат, може још и да не поверује! Али кад ја њој тридесет стотинарки одједном покажем, то ће сигурно јаче утицати, вода ће јој на уста поцурити' - те тако цепа коверат, вади новац, а коверат баца на под сигурном господарском руком и, наравно, не бојећи се да ће то бити доказ. Чујте, господо поротници, има ли шта могућније од такве претпоставке и такве чињенице? Зашто да је то немогућно? Но ако се ма шта томе слично могло десити, онда оптужба због похаре сама по себи отпада: није било новца, па није било ни пљачке. Ако је коверат лежао на поду као доказ да је у њему био новац, што ја не бих могао тврдити и супротно, наиме, да је коверат лежао на земљи баш зато што у њему већ није било новца, јер га је претходно из њега сам сопственик извадио!, Но ако је тако, куд се део новац који је извадио из коверта сам Фјодор Павлович, јер он у његовој кући приликом претреса није нађен! 'Пре свега, код њега се у кутији један део новца нашао, а друго, он га је могао извадити још изјутра, чак можда уочи тога дана, могао је урадити са тим новцем што друго, дати га неком, послуги, или, напослетку, из темеља изменити своју замисао и свој план и при том ни најмање не налазећи за потребно да то претходно саопштава Смердјакову. А ако постоји макар само могућност такве претпоставке - како је онда могућно тако упорно и тако поуздано теретити оптуженога да је он убио ради пљачке, и да је пљачка стварно постојала. Та ми на тај начин ступамо у област романа! Јер ако ћемо тврдити да је некаква ствар похарана, онда треба показати ту ствар или бар неоториво доказати да је она, та ствар, постојала. А њу овде нико није ни видео! Недавно у Петрограду, један младић, скоро дечко, осамнаест година, ситни улични продавац, уђе усред

бела дана са секиром у мењачницу робе и са необичном, типичном дрскошћу уби газду трговца и однесе хиљаду пет стотина рубаља. После пет сати њега ухапсише, и изузев петнаест рубаља, које је потрошио, нађоше код њега свих хиљаду пет стотина. Сем тога, помоћник мењачев, који се вратио после убиства у радњу, саопшти полицији не само колика је била украдена сума него и из каквог се новца она састојала, то јест колико је било новчаница од сто рубаља, колико од пет, колико од десет, колико златника и каквих управо; код ухапшеног убице се баш такве новчанице и златници нађоше. Уза све то дође потпуно и искрено признање убице да је убио и однео тај новац. Ето то ја, господо поротници, називам доказом! Ту ја знам, видим, пипам новац, и ту не могу казати да га нема, или да га није било. А да ли је тако у овом случају? Међутим, овде је реч о животу и смрти, о судбини једног човека. 'Тако је' рећи ће ми - 'али он је те исте ноћи банчио, расипао новац, у њега је нађено хиљаду пет стотина рубаља - одакле му? 'Али баш зато што је нађено свега хиљаду пет стотина, а друга се половина никако није могла наћи и обелоданити, баш тиме се и доказује да је тај новац могао бити некакав сасвим други, новац који никад није био ни у каквом коверту. Израчунавши време (и то најпрецизније), истрага је дознала да оптужени, кад је од служавки потрчао чиновнику Перхотину, кући није свраћао, нити је уопште икуда свраћао, а после је све време био свету на очима, па, дакле, није могао оделити од три хиљаде једну половину и сакрити негде у граду. А ето та мисао била је узрок тужиоачеве претпоставке да је новац сакривен у каквој пукотини у селу Мокром. А да не буде то у лагумима Удолфског замка, господо? Зар то није фантастична, зар то није романтична претпоставка? И, обратите пажњу, нек се уништи само та једна претпоставка, то јест да је новац сакривен у Мокром - сва оптужба због пљачке лети у ваздух, јер где је, куд су се тада деде тих хиљаду пет стотина? Каквим су чудом могле ишчезнути ако је доказано да оптужени никуда није свраћао? И таквим романима хоћемо да упропастимо један људски живот. Неко ће можда рећи: 'Али он није умео да објасни одакле му хиљада и по која је код њега нађена; осим тога, сви су знали да он до те ноћи није имао новца.' А ко је то знао? Али оптужени нам је дао јасан и поуздан исказ одакле је узео новац, и ако хоћете, господо поротници, ако хоћете - никад ништа није могло, нити може бити вероватније од тог исказа, нити подударније са карактером и душом оптуженога! Оптужби се допао њен властити роман: човек са слабом вољом, решен да тако бестидно узме три хиљаде које му је понудила његова вереница, није, наводно, могао одвојити половину и заштити у кесицу, па баш да је и зашио, он би, вели, рашивао свака два дана и штрпкао једну по једну стотину, па би тако слистио све за месец дана. Сетите се само, све је то било изложено тоном који неће да зна ни за какве примедбе. Е, а шта онда ако се није тако дешавало, а шта онда ако сте ви створили роман и у њему сасвим неко друго лице? У томе и јесте ствар што је створено друго лице! Можда ће ми се приметити: 'Има сведока да је он у селу Мокром страђио све три хиљаде узете од госпођице Верховцеве месец дана пре катастрофе, и то најједном, као једну пару, није, дакле, могао одвојити од њих половину.' Али ко су ти сведоци? Колико су поуздани искази тих сведока, то се већ показало на суду. Осим тога, комад у туђој руци увек изгледа већи. Напослетку, нико од тих сведока тај новац није сам бројао, него је само судио одока. Зар није сведок Максимов тврдио да је оптужени имао у рукама двадесет хиљада! Ето, дакле, господо поротници, пошто психологија има два краја,

дозволите ми да и други крај применим, па да видимо како ће онда ствар изгледати.

Месец дана пре катастрофе, госпођица Верховцева поверила је оптуженом три хиљаде рубаља да их поштом пошаље, но питање је да ли је истина да је тај новац био поверен баш са таквом срамотом и са таквим понижењем као што је малочас било речено. У првом исказу госпођице Верховцеве о том предмету није изгледало тако, ни издалека није тако изгледало; а у другом исказу смо чули само узвике озлојеђености, освете, узвике дуго притајиване мржње. А већ само то што је сведокиња једаред у првом исказу сведочила нетачно - даје нам право да закључимо да је и други исказ могао бити нетачан. Тужилац 'неће, не сме' (његове речи) да дира у тај роман. Е, лепо, нећу ни ја у њега дирати, али ћу ипак дозволити себи да приметим толико: кад чиста и високоморална личност, каква неоспорно и јесте госпођица Верховцева, кад, дакле, таква личност дозвољава себи да тек наједном на суду измени свој ранији исказ, са очевидном намером да упропасти оптуженога, онда је јасно да тај њен исказ није био учињен непристрасно ни хладнокрвно. Може ли неко нама одузети право да закључимо да је жена која се свети могла много шта да увелича? Да увелича баш онај стид и срамоту, приликом понуде новца. Напротив, новац је тај био понуђен тако да се могао примити, а нарочито од стране тако лакомисленог човека као што је наш оптужени. А што је главно, он је тада имао у виду да ће скоро добити од оца три хиљаде, које му је овај по обрачуну био дужан. То је лакомислено, али он је баш по својој лакомислености и био чврсто уверен да ће му их отац дати, да ће их добити, да ће, дакле, увек моћи отпремити поштом новац који му је госпођица Верховцева поверила и да ће тако то ликвидирати. Али тужилац нипошто неће да допусти да је он могао истог дана одвојити од добивеног новца половину и заштити у кесицу? 'Није он' - вели - 'такав карактер, није он могао имати таквих осећања.' Али ви сте сами извикивали да је широк Карамазов, сами сте викали о два крајња бездана која може да сагледа један Карамазов. Карамазов је управо таква природа са две стране, са два бездана, да се и при најнезадрживијој потреби да банчи може зауставити, ако га што захвати са друге стране. А та друга страна је љубав - она нова љубав која је тада планула у њему као барут. А за ту љубав био је потребан новац, још потребнији, о, много потребнији, него за теревенчење са том драганом. Ако му она рекне: 'Твоја сам, нећу Фјодора Павловича!' - и он ће је шчепати и одвести - па да има са чим да је одведе. То је важније од теревенчења. Зар Карамазов да то не схвати? Та он је баш од тога и боловао, од те бриге; и шта онда има невероватно у томе што је одвојио онај новац и оставио га за сваки случај? Али, међутим, време пролази, а Фјодор Павлович три хиљаде оптуженом не даје: напротив, чује се да их је наменио управо за то да њима примами баш његову драгану., Ако ми не да Фјодор Павлович' - мисли он - 'онда ћу пред Катарином Ивановном изгледати као лопов.' Ето тако се код њега рађа мисао да ће тих хиљаду пет стотина, које и даље носи на себи у кесици, метнути пред госпођицу Верховцеву и рећи јој: 'Ја сам подлац, али нисам лопов.' И ето вам сад већ двоструког разлога да он чува тих хиљаду пет стотина као очи у глави, да никако не рашива кесицу, и не штрпка стотину по стотину рубаља. На основу чега одбијате да оптужени има осећање части? Осећање части постоји код њега, рецимо, неправилно, и често врло погрешно, али оно постоји развијено до страсти, и он је то доказао. Ствар се, међутим, заплиће. Мука љубоморе достиже највиши

степен, и у запаљеном мозгу оптужениковом све се мучније и мучније оцртавају увек иста пређашња два питања. „Ако вратим Катарини Ивановној, чиме ћу одвести Грушењуку?“ Што је он онако лудовао, и пио, и правио чуда по крчмама за оно месец дана, то је можда баш стога што му је било тешко, што није могао да издржи. Та два питања се напослетку тако заоштрише да га доведоше најзад до очајања. Он посла млађег брата оцу да иште од њега оне три хиљаде, последњи пут, али не сачекавши одговора, упаде сам и сврши тиме што истуче старца пред сведоцима. После тога, значи, нема више од кога да добије, избијени отац неће дати. Тог дана увече удара се у груди, баш у горњи део груди, где му је била кесица, и куне се брату да има једно средство да не буде подлац, али ће ипак остати подлац, јер предвиђа да се неће користити тим средством, неће имати душевне снаге, неће имати воље. Зашто, зашто оптужба не верује исказу Алексеја Карамазова, тако чистом, тако искреном, неприпремљеном и истини сличном? Зашто, напротив, нагони мене да верујем да постоји новац у некаквој другој пукотини, у лагумима Удолфског замка? Оног истог вечера, после разговора са братом, оптужени пише оно кобно писмо, и управо то писмо и јесте најглавнији, најколосалнији доказ да је оптужени пљачкаш! „Молићу од целог света, а ако ми не даду људи, убићу оца, и узећу новац испод његова душека, у коверту са ружичастом трачицом, само да оде Иван' - потпунплан убиства, како да није! „Догодило се по написаном!“ - узвикује оптужба. Али, пре свега, писмо је пијано, и написано у страшној љутњи; друго, оптужени говори о коверту према причању Смердјаковљевом, зато што коверат није видео; а треће, то је, истина, написано, али - да ли се и догодило по написаном, чиме се то доказује? Да ли је оптужени извадио новац испод душека, да ли је тај новац чак и постојао? И да ли је оптужени по новац потрчао, сетите се! Он је појурио као без главе не да украде, него само да дозна где је она, та жена која је и њега упропастила - није, дакле, по плану, није према написаном потрчао, то јест не ради пљачке с предумишљајем, него је полетео, изненада, неочекивано, у љубоморном бесу! „Да' - рећи ће се - ,али ипак дотрчавши и убивши, однео је и новац.“ Али, пита се, да ли је убио или није? Оптужбу да је опљачкао, одбијам са негодовањем: никога не можете кривити због пљачке ако не можете да покажете тачно шта је управо опљачкано. То је аксиом! Али да ли је он и убио, да ли је без пљачке убио? Је ли то доказано? Није ли то роман?"

XII

ПА НИ УБИСТВА НИЈЕ БИЛО

„Дозволите, господо поротници, овде је реч о људском животу, па морамо бити опрезнији. Ми смо чули како је оптужба сама посведочила да се до последњег дана, до данас, до дана суђења, колебала да оптуженога окриви због убиства с

потпуним и неоспорним предумишљајем колебала се све до тог кобног ,пијаног' писма, које је данас изнесено пред суд. ,Десило се по написаном!' Но ја понављам: он је полетео к њој, за њом, једино да дозна где је она! То је необорива чињеница. Да се она тада десила код куће, он никуда не би потрчао, остао би код ње и не би одржао оно што је у писму обећао. Он је потрчао неочекивано и изненада, а ,пијаног' свог писма се тада можда никако није ни сетио! ,Зграбио је' - веле - ,тучак' - и сећате ли се како су нам из тог тучка извели читаву психологију: зашто је он тај тучак морао сматрати за оружје, зграбити га као оружје, и тако даље, и тако даље. Овде ми пада на памет једна најобичнија мисао: а шта да тај тучак није био пред очима, да није био на полици са које га је оптужени зграбио, него да је био остављен у орман - он тада оптуженом не би пао у очи, и он би отрчао без оружја, празних шака, те можда не би никога ни убио. Откуд ја могу да правим закључке о тучку као о доказу за наоружање и предумишљај? Да, али је викао по крчмама да ће убити оца, а два дана раније, оно вече кад је написао своје пијано писмо, био је миран и посвадио се у крчми само са једним трговачким помоћником, ,зато што Карамазов није могао да се не посвади'. А ја ћу одговорити на то: да је замислио да изврши такво убиство, па још по плану, по написаном, он се сигурно не би свадио са помоћником, и не би можда никако ни свраћао у крчму, јер душа која је наумила да учини такво дело тражи тишину и повученост, тражи да се изгуби, да је не виде, да је не чују: ,Заборавите ме ако можете', и то није само из рачуна него по инстинкту! Господо поротници, психологија има два краја, а и ми се нешто разумемо у психологији. Што се тиче све те вике по крчмама, у току целог овог месеца, па колико пута вичу деца, или пијани људи излазећи из крчме и свађајући се један с другим: ,убићу те', али не убијају. Па тако и то кобно писмо, зар није и оно само једно пијано раздражење, зар то није узвик пијана човека који излази из крчме: ,убићу вас, све ћу вас поубијати!' Зашто није тако, зашто није могло бити тако? Зашто је то писмо кобно? Зашто оно, напротив, није смешно? Па управо зато што се нашао леш убијенога оца, зато, зато што је сведок видео оптуженога у башти, наоружаног и како бежи, и био оборен од њега - зато је све извршио по написаном, и стога писмо није смешно, него кобно. Хвала богу, дођосмо ето до тачке:, ако је био у башти, значи, он га је убио'. Тим двома речима: ако је био, онда већ неизоставно и значи, све се исцрпљује, сва оптужба - ,био је', онда ,значи'. А ако не значи иако је био? О, ја се слажем да су стицај чињеница, подударност чињеница, заиста доста речити. Али разгледајте те чињенице одвојено, не допуштајући да вас заведе њихов стицај: зашто, на пример, оптужба нипошто неће да допусти да је истинит исказ оптуженога да је побегао од очеве прозора? Сетите се заједљивости у коју се упустила оптужба у погледу поштовања и ,побожних' осећања, која наједаред обузеше убицу. А шта онда ако је збиља било нешто слично? то јест, ако не поштовање, а оно ,побожна' осећања? ,Мора да се мати помолила за мене у том тренутку' - каже на ислеђењу оптужени; и он побеже чим се увери да Свјетлове нема у кући очевој. ,Али он се није могао уверити кроз прозор' - примећује нам оптужба. А што да није могао? Прозор се отворио на знаке које је дао оптужени. Фјодор Павлович је могао изговорити неку, ма какву реч, могао му се отети неки узвик и оптужени се могао тако уверити да Свјетлове ту нема. Зашто неизоставно претпостављати тако како ми замишљамо и како смо наумили да замишљамо. У стварности искрсавају хиљаде ствари које измичу посматрању најпрефињенијег

романописца. „Да, али Григориј је видео врата отворена, а према томе оптужени је сигурно био у кући, па је, дакле, и убио.’ О тим вратима, господо поротници... О тим отвореним вратима, видите, сведочи само једно лице, које је у то време и само било у таквом стању да... Али најпосле нека, нек су баш врата и била отворена, нека оптужени пориче, нека је слагао из осећања самоодбране, које је тако појмљиво у његовом положају, нека, нек је продро у кућу, нек је био у кући - па шта, зашто да је неизоставно ако је био да је заиста и убио? Он је могао јурнути у кућу, протрчати по собама, могао је одгурнути оца, могао је чак ударити оца, али уверивши се да Свјетлове нема код њега, побегао је радујући се што ње нема и што је побегао не убивши оца.

Баш зато је можда и скочио после једног минута са оградe доле ка Григорију, којега је оборио у жестини, што је могао имати осећање чисто, осећање саучешћа и сажаљења, што је побегао од искушења да убије оца, што је осећао у себи срце чисто и радост што није убио оца. Красноречиво до ужаса нам описује тужилац страшно стање оптуженога у селу Мокром кад му се љубав наново указала позивајући га у нови живот, а он више није могао вољети, јер је иза њега био кржави леш оца његовог, а иза леша погубљење. Па ипак, тужилац је допустио љубав и објаснио је по својој психологији: ‚Пијано’ - вели - ‚стање, злочинца воде на губилиште, дуго још има да се чека, и тако даље, и тако даље.’ Но нисте ли ви друго лице створили, господине тужиоче, питам поново? Зар је тако груб и бездушан оптужени да је могао мислити у истом тренутку и о љубави и о врдању пред судом, ако је тада збиља на њему била очева крв? Не, не, и не! Тек што се обелоданило да она њега воли, зове га са собом, обећава му нову срећу - о, кунем се, он би морао осетити двоструку, троструку потребу да убије себе, и зацело би се и убио да је иза њега лежао леш очев! О, не би заборавио где му леже пиштољи! Ја знам оптуженога: дивља, камена бездушност, којом га терети оптужба, не слаже се са његовом нарави. Он би убио себе, то је поуздано, а није се убио само стога што се ‚мати помолила за њега’, и што му срце није било криво за очеву крв. Он се мучио, он је туговао те ноћи у Мокром само због обореног старца Григорија и молио се у себи богу да се старац подигне и дође к себи, да му ударац не буде смртоносан и да њега мимоиђе казна због тога. Зашто да се не прими такво објашњење догађаја? Какав имамо поуздан доказ да нас оптужени лаже? - А очев леш - опет ће нам се казати: он је истрчао, он није убио, е па ко је онда убио старца?

Понављам, ту је сва логика оптужбе: ко је убио ако не он? Нико се, вели, не може ставити место њега. Господо поротници, је ли тако? Да ли се баш заиста нико не може ставити? Ми смо слушали како је оптужба напрсте избројила све који су били и долазили оне ноћи у ону кућу. Нашло их се петоро. Троје од њих, признајем, никако не долазе у обзир: сам убијени, старац Григориј и жена његова. Остају, дакле, оптужени и Смердјаков, и гле, тужилац са патосом узвикује да оптужени стога указује на Смердјакова што нема на кога другог да укаже; и, да је био ма ко шести, макар привиђење неког шестог, оптужени би одмах престао оптуживати Смердјакова, застидевши се тога, и указао би на тог шестог. Али, господо поротници, зашто ја не бих могао закључити сасвим обратно? Ту су двојица: оптужени и Смердјаков - што ја не бих казао да ви оптужујете мога клијента једино зато што немате кога другог да окривите? А немате никога другог само зато што сте сасвим пристрасно унапред искључили Смердјакова од сваког

подозрења. Да, истина је, Смердјакова окривљују само оптужени, два брата његова, Свјетлова и нико више. Али има још нешто што сведочи: у друштву нешто ври, иако нејасно, искрсава неко питање, нека сумња; чује се некакав нејасан глас, осећа се да постоји некакво очекивање. Најзад, сведочи и извесна подударност чињеница, веома карактеристична, премда, признајем, и неодређена: прво, наступ падавице баш на дан катастрофе, напад који је тужилац однекуд био приморан да тако брижљиво брани. Затим, изненадно самоубиство Смердјакова уочи суђења. Затим, не мање изненадан исказ старијег брата оптуженога данас пред судом, који је све досад веровао да је брат крив, и који наједаред доноси новац и такође помиње име Смердјакова као убице. О, ја сам потпуно убеђен, заједно са судом и са државним тужиоцем, да је Иван Карамазов болестан и у врућици, да је његово сведочење могло бити збиља очајнички покушај, уз то смишљен у бунилу, да спасе брата, сваљујући кривицу на покојника. Али, опет је име Смердјакова изговорено и опет као да се чује нешто загонетно. Нешто као да није доречено, господо поротници, и није завршено. И можда ће тек бити доречено! Но то засад да оставимо, о томе ћемо после. Суд је малочас одлучио да се продужи заседање, а засад, у очекивању, могао бих понешто приметити, на пример, поводом карактеристике покојног Смердјакова, коју је тако фино и тако даровито изнео државни тужилац. Али, дивећи се дару, не могу се ипак потпуно сложити са суштином карактеристике. Ја сам био код Смердјакова, ја сам га видео и говорио сам с њим, и он је на мене учинио сасвим други утисак. Здравља је био слабог, то је истина, али карактера, срца - о, не, то ни издалека није тако слаб човек као што је о њему закључила оптужба. Нарочито нисам нашао код њега бојажљивости, оне бојажљивости коју нам је тако карактеристично описивао тужилац. Простодушности такође код њега није било ни најмање; напротив, ја сам нашао страшно неповерење које се крије под наивношћу, и ум који је био способан да веома много посматра и мисли. О, оптужба га је и сувише простодушно обележила као слабоумног. На мене је он учинио утисак потпуно одређен: отишао сам од њега са убеђењем да је то створење необично злобно, невероватно честољубиво, осветољубиво и страшно завидљиво. Ја сам скупио неке податке: он је мрзео своје порекло, стидео га се и са шкрипом зуба се сећао да је 'од Смердне поникао'. Према слози Григорију и жени његовој, који су му били добротвори у детињству, није осећао поштовање. Маштао је да оде у Француску, у намери да се преобрази у Француза. Много је и често причао још раније да му за то недостаје средстава. Мени се чини да он никога није волео осим себе, а себе је ценио чудновато високо. Просвећеност је видео у лепом оделу, у чистој кошуљи и у очишћеним ципелама. Сматрајући себе (за то постоје чињенице) за незаконитог сина Фјодора Павловича, могао је мрзети свој положај у поређењу са законитом децом свога господара: њима, дакле, све, а њему ништа; њима сва права и наследство, а он је само кувар. Мени је причао да је заједно са Фјодором Павловичем стављао новац у коверат. Намена те суме - суме која би њему могла помоћи да начини каријеру - била му је, дабогме, мрска. Осим тога, он је видео три хиљаде рубаља у сјајним шареним новчаницама (ја сам га то нарочито питао). О, не показујте никад завидљивом и самољубивом човеку велик новац одједном, а он је тада први пут видео такву суму у једној руци. Утисак шареног свежња новчаница могао се болесно одразити у његовој фантазији, у први мах још без икаквих последица. Високодаровити тужилац нам

је необично танано оцртао све *pro i contra* претпоставке о могућностима да оптужи Смердјакова због убиства и нарочито је питао какве би имао потребе да се претвара да је у наступу падавице. Да, он је могао да се не претвара, наступ је могао доћи сасвим природно, и болесник је могао доћи к себи. Могао је, рецимо, не опоравити се сасвим, али ипак доћи к себи, као што бива у падавици. Оптужба пита: где је моменат када је Смердјаков извршио убиство? Указати на тај моменат, необично је лако. Он је могао доћи к себи и устати из дубока сна (он је био само у сну: после наступа падавице увек наилази на болесника дубок сан) баш у оном тренутку кад је старац Григориј ,ухвативши на огради за ногу оптуженога, који је бежао, завапио да се орило по свој околини: ,Оцеубица!' Тај необични узвик, ето, у оној тишини и мраку, могао је разбудити Смердјакова, чији је сан у то доба могао бити не баш врло јак: сасвим се природно могао почети будити још читав сат раније. Уставши са постеље, он се упућује, скоро несвесно и без икакве намере, на вику да види шта је. У његовој глави је болестан занос, његова мисао дрема; ево га у башти; он прилази осветљеним прозорима и чује страшну вест од господара, који му се, наравно, обрадовао. План наједном сине у његовој глави. Од уплашеног господара он дознаје све појединости. И сад, поступно, у растројеном и болесном његовом мозгу ствара се мисао - страшна али саблажњива и неодољиво логична: убити, узети три хиљаде, и бацити сву кривицу на господарева сина, јер на кога се може, после свега, помислити ако не на господарева сина; кога могу окривити ако не господарева сина, ту су сви докази, он је био ту! Страшна грамзивост за новцем, за пленом, могла му је сав дух занети, уз помисао да неће моћи бити окривљен и кажњен. О, ти изненадни и неодољиви пориви долазе неки пут тако често и, што је главно, долазе изненада убицама који још до пре једног минута нису знали да ће зажелети да убију. Тако је Смердјаков могао ући господару и извршити свој план, али чиме, каквим оружјем - па, првим каменом који је подигао у башти. Али зашто, у каквој намери? А три хиљаде, па то је каријера. О, ја не противречим себи: новац је могао бити и постојати. А Смердјаков је можда једини знао где да га нађе, где га господар управо држи. ,А омот од новца, а поцепани коверат на поду?' Малочас, кад је тужилац, говорећи о коверту, изложио необично духовиту своју претпоставку о томе како је тај коверат могао оставити на поду баш ненавикнути крадљивац, баш такав као што је Карамазов, а никако не Смердјаков, који ни за шта на свету не би оставио против себе такав доказ - малочас, господо поротници, слушајући то, ја сам наједном осетио да чујем нешто необично познато. И помислите само, баш ту комбинацију, то домишљање, како би Карамазов могао поступити са ковертом, ја сам већ био чуо тачно два дана пре од самог Смердјакова. И не само то, са изненађењем сам осетио да се он прави силом наиван, истрчава напред, намеће ту мисао мени, да бих ја после извео тај исти закључак, просто ми га дошаптава. Да није он ту комбинацију дошапнуо и истрази? Да је није наметнуо и високодаровитом тужиоцу? Рећи ће се: а старица, жена Григоријева? Она је чула како је болесник јечао, одмах до ње, сву ноћ! Тако је, чула је, али комбинација је та необично непоуздана. Ја сам знао једну даму која се горко жалила да ју је сву ноћ будило псето са дворишта, и није јој давало спавати. Међутим, јадно псетанце, као што се после дознало, свега ако је лануло два-три пута целе ноћи. То је природно: човек спава, и наједном чује јаук, буди се и љути што су га пробудили, али одмах опет заспи. После два сата, опет јаук, опет се буди и опет

заспи; свега трипут преконоћ. Ујутру спавач устаје и жали се да је неко целе ноћи јаукао и непрестано га будио. Њему се неизоставно тако и морало учинити; све оно време између буђења, по два сата, он је преспавао, али га се не сећа, него је запамтио само тренутке свога буђења, па му се после чини да су га будили целе ноћи. Али зашто, зашто - узвикује оптужба - зашто Смердјаков није признао кривицу у посмртном писамцету? „За једно се нашло код њега савести, а за друго није". Али дозволите, савест - то је већ кајање, а самоубица је могао да не осети кајање, но само очајање. А очајање и кајање су две ствари сасвим различите. Очајање може бити злобно и непомирљиво, и самоубица, дижући на себе руку, могао је у том тренутку двоструко мрзети оне којима је целога живота завидео. Господо поротници, причувајте се судске погрешке. Зашто, зашто је невероватно све што сам вам ја сад представио и насликао? Нађите погрешке у мом излагању, нађите немогућност, апсурд! Али ако постоји ма и сенка могућности, ма и сенка истинитости у мојим претпоставкама - уздржите се од осуде. А зар је овде само сенка? Кунем се свим што је свето: ја потпуно верујем у своје тумачење убиства како сам вам га сад представио. А што је главно, главно, мене буну и доводи до беса непрестано једна и иста мисао: у свој маси чињеница коју је оптужба натоварила на оптуженога, нема ниједне макар колико-толико сигурне и необориве; и јадник пропада једино услед стицаја тих чињеница. Да, стицај тај је ужасан; та крв која цури с прстију, та крвава кошуља, та тамна ноћ кроз коју одјекује узвик: „оцеубица", пад са разбијеном главом тога што виче, затим то мноштво речи, исказа, покрета, узвика - о, то тако утиче, тако може да обмане убеђење, али може ли то обманути ваше, ваше убеђење, господо поротници? Сетите се: вама је дата огромна власт да везујете и да дрешите. Но чим је јача власт, тим је страшнија њена употреба! Ја ни за длаку не одступавам од онога што сам рекао, али најпосле нека буде, нека се и ја на тренутак слажем са оптужбом да је несрећни мој клијент окрвавио руке очевом крвљу. То је само претпоставка, понављам, а ја ни за тренутак не сумњам у његову невиност, али свеједно, нека буде, ја ћу претпоставити да је мој оптужени крив за оцеубиство. Но слушајте ипак моју реч, ако сам баш и пристао на такву претпоставку. Мени лежи на срцу да вам кажем још нешто, јер предосећам у вашим срцима и умовима велику борбу... Опростите ми за ту реч, господо поротници, о вашим срцима и умовима. Али ја хоћу да будем искрен и правичан до краја. Будимо сви искрени!"

На том месту браниоца прекиде доста јако пљескање. Он заиста своје последње речи изговори са тоном који је тако искрено одјекнуо да су сви осетили да он можда збиља има нешто да каже и да оно што ће сад казати баш и јесте најважније. Али председник, чувши пљескање, гласно запрети да ће „очистити" судницу ако се још једном понови „сличан случај". Све се утиша, а Фетјукович поче неким новим, дубоко искреним гласом, сасвим друкчијим од онога којим је досад говорио.

XIII

ПРЕЉУБНИК МИСЛИ

„Не упропашћује мога клијента само стицај чињеница, господо поротници!" - узвикну он; - „не, мога клијента упропашћује управо само једна чињеница: то је леш старог оца! Да је то обично убиство, ви бисте, уз тако безначајне, недоказане и фантастичне чињенице ако их разматрамо сваку посебно, а не све заједно - ви бисте одбацили оптужбу или бар сумњали и колебали се да упропастите судбину човека само на основу предубеђења против њега, које је он, на жалост, заиста заслужио! Али овде није просто убиство, него оцеубиство! То импонује, и то у толикој мери да безначајност и недоказаност чињеница које терете постају мање и не толико недоказане, и то чак и уму који је најмање предубеђен. Али како оправдати таквог оптуженог? А ако је он убица па оде некажњен - ето шта осећа сваки у свом срцу скоро и нехотице, инстинктивно. Да, страшна је ствар пролити крв очеву, крв онога који живот свој за мене није жалио, који је од мог детињства мојим болестима боловао, који се свега свога века ради моје среће патио, и који је само од мојих радости, од мојих успеха живео! О, убити таквог оца — та то је немогућно и помислити! Господо поротници, штаје отац, прави отац, каква је то тако велика реч, каква је страшно велика идеја у том имену? Ми смо малочас унеколико указали на то шта је и шта треба да буде прави отац. У овом, пак, процесу којим смо сви сад тако забављени, од којег сада болују наше душе - у овом процесу, отац, покојни Фјодор Павлович Карамазов, ни најмање није одговарао томе појму о оцу који је сад стао пред наша срца. То је несрећа. Да, заиста, по неки је отац налик на несрећу! Размотримо сад ту несрећу изближе, јер ничега се не треба бојати, господо поротници, кад имамо на уму предстојећу одлуку. Ми се сад нарочито не смемо бојати и, тако рећи, бежати од неке идеје, као деца или бојажљиве жене, како се згодно изразио високодаровити тужилац. Али у свом ватреном говору, поштовани мој противник (и то противник још пре но што сам изговорио своју прву реч), мој противник је неколико пута ускликнуо: „Не, ја никоме не дам да брани оптуженога, ја нећу уступити одбрану браниоцу који је дошао из Петрограда - ја сам тужилац, ја сам и бранилац!" Ето, то је он неколико пута узвикнуо. Међутим, заборавио је поменути: кад је страшни оптуженик читаве двадесет три године толико благодаран остао за једну фунту лешника што их је добио од јединог човека који га је као дете помазио у родитељској кући - онда, с друге стране, такав човек се није могао не сећати за све те двадесет три године, како је код оца трчао бос „међу слугама, без ципелица, и у панталоницама само са једним дугменцетом", по речима човекољубивога доктора Херценштубеа. О, господо поротници, на што да изближе разматрамо ту „несрећу", да понављамо оно што већ сви знају! На шта је наишао мој клијент, дошавши овамо оцу? И зашто, зашто представљати мога клијента као човека без осећања, као себичњака, као чудовиште? Он је необуздан, он је диваљ, плаховит, и ми му ево сад зато и судимо; али ко је крив што је он са својим добрим

наклоностима, са благородним осетљивим срцем, добио тако ружно васпитање? Је ли га ко учио добру, је ли просвећен у наукама, је ли га ко макар и најмање волео у детињству? Мој клијент је растао под покровитељством божјим, то јест као дивља звер. Он се можда ужелео да види оца после дугогодишњег растанка; можда је хиљаду пута пре тога, сећајући се као кроз сан свога детињства, гонио од себе одвратне утваре које је сањао у детињству, и свом душом желео да оправда и загрли свога оца! И шта бива? Њега дочекују са бестидним подсмесима, подозривошћу и подвалама због спорног новца; сваки дан, при ,коњачићу', чује он само разговоре и животна правила од којих му се гади и, најзад, види оца који отима од њега, од сина, драгану, и то за његов, синов новац - о, господо поротници, па то је одвратно и грозно! А тај исти старац се свима жали на непоштовање и на суровост свога сина, срамоти га у друштву, шкоди му, клевета га, купује признанице на његове дугове да га стрпа у затвор! Господо поротници, те душе, ти на изглед сурови, плаховити и помамни људи, као што је мој клијент, бивају, и то најчешће, необично нежни по срцу, само не показују да су такви. Не смејте се, не смејте се мојој идеји! Даровити тужилац се малочас немилосрдно смејао моме клијенту истичући како он воли Шилера, како воли све што је ,лепо и узвишено'. Ја се томе не бих смејао да сам на његовом, тужиоцевом, месту! Јер та срца - о, пустите ме да одбраним та срца која свет тако ретко и тако неправилно схвата - та срца веома често чезну за нечим нежним, лепим и правичним, и баш нарочито, као за неки контраст самима себи, својој необузданости и својој суровости - чезну за тим несвесно, али страшно чезну. Страсни и сурови по изгледу, они су кадри до безумља завоleti, на пример, жену, и неизоставно духовном и вишом љубављу. И опет, не смејте ми се, понајчешће баш тако бива са тим природама. Оне само не могу да сакрију своју страсност, каткад врло грубу; и то пада свету јако у очи, то се опажа, а изнутра човека не виде. Међутим, све се њихове страсти стишавају брзо, али крај племенитог, прекрасног створа, тај на изглед груби и сурови човек тражи препород, тражи могућност да се поправи, да постане бољи, да постане узвишен и поштен ,узвишен и прекрасан', ма како да су исмејане те речи! Рекао сам да нећу себи дозволити да се дотичем романа мога клијента са госпођицом Верховцевом. Али једну реч је ипак слободно рећи: ми смо чули, малочас, не исказ, но крик разјарене жене, која се свети; али, није њено, није њено да пребацује због неверства, зато што је она сама изневерила. Да је сведокиња имала ма и најмање времена да размисли, она не би тако сведочила! О, не верујте јој, није мој клијент ,изрод', као што га она назива! Распети Човекољубац, спремајући се за свој крст, говорио је: ,Аз јесм пастир добриј, пастир добриј полагајет душу своју за овци, да ни одна не погибнет.' Па не упропашћујмо ни ми душу човека! Питао сам малопре шта је то отац, казао сам да је то велика реч, драгоценост име. Али са речју, господо поротници, треба поступити поштено, и ја ћу себи дозволити да назовем ствар њеним правим именом, њеним правим називом: такав отац, као што је убијени старац Карамазов, не може и није достојан да се назове оцем. Љубав према оцу, коју отац није оправдао, то је бесмислица, немогућна ствар. Љубав се не може створити ни из чега, ни из чега само бог ствара! ,Оцеви, не огорчавајте децу своју' - пише апостол из свог срца које памти љубављу. Ја не наводим те свете речи због свога

клијента, него их због свих очева помињем. Ко ми је дао власт да учим очеве? Нико. Али као човек и грађанин, ја довикујем - *vivos voco!*⁷¹ Ми на земљи нисмо задуго, ми чинимо много рђавих дела и говоримо много рђавих речи. И стога, хватајмо сви згодан тренутак у нашем међусобном односу да рекнемо један другом и добру реч. Тако и ја: док сам на овом месту, користим се својим тренутком. Није нам узалуд ова говорница дарована вишом вољом - са ње нас чује сва Русија. Не говорим само ради овдашњих очева, него свима очевима довикујем: „Оцеви, не растужујте децу своју! Да, испунимо најпре сами завет Христов, па тек тада дозволимо себи да захтевамо и од деце своје, у противном нисмо очеви, него непријатељи деци својој, а они нису деца наша, него су нам непријатељи, и ми сами смо учинили да нам буду непријатељи! „Којом мером мерите, оном ће вам се и вратити“ - то не говорим ја, то јеванђеље прописује: мерите оном мером којом се и вама мери. Како можемо кривити децу ако нам она мере нашом мером? Недавно су, у Финској, на једну девојку, служавку, посумњали да је тајно родила дете. Почеше мотрити на њу, и на кућном тавану, у углу иза цигала, нађоше њен ковчег за који нико није знао, отворише га, извадише из њега мртво тело новорођенчета које је она убила. У истом ковчегу нађоше још два скелета деце, коју је пре рађала и убијала у тренутку рођења - што и признаде. Господо поротници! Је ли то мати деце своје? Да, она их је родила, али је ли им она мати? Хоће ли се усудити ко од вас да је назове светим именом мајке? Будимо смели, господо поротници, будимо чак дрски, ми смо дужни бити такви у садашњем тренутку, и не бојати се неких речи и идеја као московске трговкиње, које се боје „метала“ и ркупела⁷². Напротив, докажимо да се прогрес последњих година дотакао и нашег развитка и рецимо отворено : ко је родио још није отац, него је отац ко је родио и заслужио. О, наравно, има и друго значење, друго тумачење речи отац, које захтева да отац мој, ма био и изрод, ма био и злотвор својој деци, остане ипак мој отац, само стога што ме је родио. То је значење, тако рећи, мистично, које ја својим умом не разумем, него га могу примити само вером, или, тачније речено, *на веру*, као и много друго што не разумем, али што ми религија заповеда да верујем. У таквом случају, нека то остане изван области стварног живота, који не само да има права него и сам налаже велике обавезе - у тој области, ако хоћете да будемо хумани и, најзад, хришћани, ми морамо и обавезни смо остварити само таква убеђења која разум и искуство одобравају, која су прошла кроз ватру, анализе, једном речју, морамо делати разумно, а не безумно - као у сну и у бунилу - да не бисмо нанели штету човеку, да не намучимо и не упропастимо човека. Тек тада ће бити право хришћанско дело, не само мистично него и разумно, истински човекољубиво дело."

На томе месту разлегоше се јака пљескања са многих крајева дворане, али Фејтукович замаха рукама као молећи да га не прекидају, да га пусте да говори до краја. Све се одмах утиша. Говорник настави:

„Мислите ли ви, господо поротници, да таква питања могу да мимоиђу децу нашу, рецимо младиће који већ почињу мислити? Не, не могу, и немојте ни тражити од њих немогућна уздржавања. Кад деца виде недостојног оца, нарочито

⁷¹ Живе позивам.

⁷² Жупел - нешто што изазива страх и одвратност. У црквенословенском - сумпор који гори. Реч је узета из говора трговчеве жене у комедији Н. А. Островског „Тешки дани“.

у поређењу са другим, честитим очевима друге деце, њихових вршњака, то и нехотице изазива код њих свих мучна питања. Младићу се званично одговара на питања: „Он те родио, ти си крв његова и стога га мораш волети.“ Младић се и нехотице замисли: „А зар је он волео мене кад ме је рађао“ - пита, чудећи се све више и више зар је он мене ради мене родио? Он није знао мене, чак ни мој пол, у оном тренутку, у тренутку страсти, можда још распаљене вином, и једино што ми је дао, то је можда наклоност к пијанству - ето свег његовог добročинства... Па што да ја морам волети њега само зато што ме је родио, а после ме целог живота није волео? Вама се, можда, та питања чине груба, сурова? Али не захтевајмо од младе памети немогућно уздржавање: „Истерај природу кроз врата, она ће улетети кроз прозор“ - а што је главно, главно: не бојмо се „метала“ и „жупела“ и решавајмо питање како прописује разум и човекољубље, а не како прописују мистични појмови. А како да га решимо? Ево како: нек син стане пред свога оца и нека га свесно и паметно запита: „Оче, реци ми, зашто треба да те волим? Оче, докажи ми да ја тебе треба да волим.“ - Па ако тај отац буде кадар одговорити и доказати, онда је то права нормална породица, која се не заснива само на мистичкој предрасуди него на основама разумним, свесним, и строго хуманим. У противном случају, ако отац не докаже - крај је тој породици: он није отац, а син добија слободу и право да одсад сматра оца свога за туђина, чак и за непријатеља свога. Наша говорница, господо поротници, треба да буде школа истине и здравих појмова!"

Ту говорника прекину пљескање, незадрживо, скоро помамно. Наравно, није сва судница пљескала, али половина суднице је пљескала. Пљескали су очеви и мајке. Одозго, где су седеле даме, чуло се цикање и вика. Махало се марамама. Председник поче из све снаге звонити. Он је очигледно био наљућен због понашања публике, али никако не смеде „очистити“ дворану, као што је недавно претио, јер су говорнику пљескала и махала марамама и лица са великим чиновима, старчићи који су седели позади на засебним столицама, са звездама на фраковима, тако да кад се граја стишала, председник се задовољи само пређашњим најстрожим уверавањем да ће испразнити салу; тријумфујући и узбуђен, Фетјукович настави говор:

„Господо поротници, ви се сећате оне страшне ноћи, о којој се тако много и данас говорило, кад је син, прескочив преко ограде, јурнуо у кућу очеву и стао, напослетку, очи у очи с непријатељем и злотвором који га је родио. Ја упорно остајем при том - није он због новца дошао у том тренутку: оптужба за похару је бесмислица, као што сам већ изложио раније. И није он упао тамо да убије, о не; да је он већ имао намеру да то учини, он би се, ако ништа друго, бар унапред побринуо за оружје, а тучак је он зграбио инстинктивно, ни сам не знајући зашто. Нека је преварио оца знацима, нек је продро до њега - ја, како сам већ казао, ни за тренутак не верујем у причу о убиству - али, ето, нека буде, претпоставимо на један тренутак да то стоји! Господо поротници, кунем вам се свим што је свето, да му то није био отац, него неки туђинзлотвор, он би претрчавши кроз себе и уверивши се да те жене нема у кући, одјурio као без главе не наневши свом супарнику никакве штете; ударио би га, гурнуо би га можда, али ништа више, јер њему није било до тога, није имао кад, њему је потребно било да зна где је она. Али отац, отац - о, све је учинила само појава оца, његовог мучитеља од детињства, његовог непријатеља и његовог злотвора, а сад и чудовишног супарника! Осећање

мржње обузе га и нехотично, несавладљиво, расуђивати није могао, све се усковитало у једном тренутку! То је био афекат безумља и суманутости, али и афекат природе која се за своје вечне законе свети незадрживо и несвесно, као и све у природи. Али убица ни тад није убио - ја тврдим то, ја довикујем то - не, он је само измахнуо тучком у мрском негодовању, не желећи да убије, не знајући да ће убити. Да није било тог кобног тучка у рукама његовим, он би можда избио оца, али га не би убио. Побегавши, није знао да ли је убио старца којег је оборио. Такво убиство није убиство. Такво убиство није ни оцеубиство. Не, убиство таквог оца не може бити названо оцеубиством. Такво се убиство само из предрасуде може сматрати за оцеубиство. Али, да ли је, да ли је збиља било убиства? - обраћам вам се ја наново и наново из дубине душе своје! Господо поротници, ми ћемо му ево судити, а он ће рећи сам себи: 'Ти људи ништа нису учинили за моју судбину, за васпитање, за образовање моје, да ме направе човеком. Ти људи ме не нахранише и не напојише, и у тамници ме наог не посетише и сад ме, ето, прогнаше на робију. Ја сам се сад с њима обрачунао, ја им више ништа нисам дужан и ником ништа нисам дужан во вјеки вјеков. Они су зли и ја ћу бити зао. Они су без срца, и ја ћу бити без срца.' Ето, то ће он рећи, господо поротници! И кунем вам се: ако га осудите, ви ћете му само олакшати, олакшаћете његову савест, он ће проклињати крв коју је пролио, а неће жалити због ње. Заједно с тиме, ви ћете упропастити у њему *могућност* да постане човек, јер ће он остати зао и слеп за цео живот. А хоћете ли да га казните страшно, грозно, најужаснијом казном какву можемо замислити, али с тим да спасете и препородите његову душу занавек? Ако је тако, онда га смрвите својим милосрђем! Ви ћете видети, све ћете чути како ће уздрхтати и ужаснути се душа његова: Зар ја да поднесем ту милост, зар мени толико љубави, зар сам ја ње достојан - то ће он узвикнути. О, ја знам, ја знам то срце, то дивље но благородно срце, господо поротници! Оно ће се поклонити пред вашим великим делом, оно жуди за великим чином љубави, оно ће планути и васкрснути занавек. Има душа које у својој ограничениости оптужују цео свет. Али смрвите такву душу милосрђем, укажите јој љубав, и она ће проклетити своје дело, јер у њој има тако много добрих клица. Душа ће се раширити и видеће како је бог милосрдан, и како су људи дивни и правични. Њега ће ужаснути, њега ће смрвити кајање и неизмеран дуг који му одсада предстоји. И тада неће рећи: 'Ја сам се обрачунао' - него ће рећи: 'Крив сам пред свима људима, и од њих свих сам недостојнији.' У сузама покајања и врелог патничког блаженства он ће узвикнути: 'Људи су бољи од мене, јер су зажелели не да ме упропасте, него да ме спасу!' А вама је тако лако то учинити, тај чин милосрђа. Јер, како нема никаквих, ма и најмање вероватних доказа, вама ће и сувише тешко бити да изговорите: 'Да, крив је.' Боље је ослободити десет криваца него казнити једног невиног - чујете ли, чујете ли тај величанствени глас из прошлог столећа наше славне историје? Зар ја, ништавна личност, да вас подсећам да руски суд није само казна него и спасење пропалог човека! Нека је код других народа мртво слово и одмазда, код нас је дух и смисао, спас и препород пропалих. А ако је тако, ако је збиља таква Русија и њен суд, онда - напред, Русијо, и немојте, о, немојте нас плашити вашим помамним тројкама, испред којих се са мржњом склањају сви народи! Не помамна тројка, него ће величанствене руске кочије свечано и мирно стићи на циљ. У вашим је рукама судбина мога клијента, у вашим је рукама судбина наше

руске правде. Ви ћете је спасти, ви ћете је одбранити, ви ћете доказати да има ко да је чува, да је она у добрим рукама!"

XIV

СЕЉАЦИ ОСВЕТЛАСЕ ОБРАЗ

Тако заврши Фетјукович. Усхићење слушалаца изби неодољиво као бура. Није било ни мислити да се задржи; жене су плакале, плакали су и многи од мушкараца, чак два висока чиновника пролише сузе. Председник се покори, и причека чак да зазвони. „Дирати такво одушевљење значило би дирати у светињу!" викаху после код нас даме. Говорник је био искрено ганут. У таквом се, ето, тренутку подиже наш Иполит Кирилович да још једном каже своје примедбе. Њега су дочекали са мржњом: „Како? Шта је то? Зар он још сме што против говорити?" - почеле су мрмљати даме. Но да су почеле мрмљати даме из целог света и пред њима и сама супруга тужиоца Иполита Кириловича, ни тада њега нико не би могао задржати у том тренутку. Он је био блед, сав се тресао од узбуђења; прве речи, прве реченице, биле су неразумљиве: једва је дисао, рђаво је изговарао, збуњивао се. Уосталом, брзо се сабрао. Али из тог другог говора његовог ја ћу навести само неколико реченица.

„... Пребацује нам се да смо наизмишљали романе. А шта је код браниоца, него роман на роману. Код њега недостају још само стихови. Фјодор Павлович, очекујући љубавницу, цепа коверат и баца га на под. Наводе се чак и речи које је он говорио у тој чудноватој прилици. Па зар то није спев? А где је доказ да је он извадио новац? Ко је чуо да је он говорио? Слабоумни идиот Смердјаков, претворен у некаквог Бајроновог јунака, који се свети људима због свог ванбрачног порекла - зар то није спев по Бајроновом укусу? А син који је провалио у очев стан и убио га, али у исти мах и није убио, то није чак ни роман, па ни поема, то је сфинга која задаје загонетке, које и сама, наравно, неће одгонетнути. Ако је убио, онда је убио, а како то: ако је убио, није убио - ко то може разумети? Затим нам се објављује да је наша говорница говорница истине и здравих појмова; кад тамо, са те говорнице „здравих појмова" са клетвом се разлеже аксиом да је само предрасуда називати убиство оца оцеубиством! Али ако је оцеубиство предрасуда, и ако ће свако дете испитивати свога оца: „Оче, зашто ја тебе треба да волим?" - шта ће бити онда од нас, шта од основа друштвених, куд ће се дети породица? Оцеубиство, видите ли, то вам је само „жупел" московске трговкиње. Најдрагоценији, најсветији завети у сврси и будућности рускога суда приказују се изврнуто и лакомислено, да се само постигне циљ, да се дође до оправдања онога што се не може оправдати. О, смрвите га милосрђем! узвикује бранилац - а злочинцу само то и треба, и већ сутра ће се видети како ће бити

смрвљен! Да није бранилац и сувише скроман кад тражи само ослобођење оптуженог? Што да не захтева да се установи стипендија оцеубице, да се овековечи спомен на његов подвиг код потомства и младог нараштаја. Бранилац исправља јеванђеље и религију: то је, вели, све мистика, а код нас је право хришћанство, већ проверено анализом разума и здравих појмова. И пред нама се издиже лажна слика Христова! *Којом мером мерите, том ће се и вама враћати* - узвикује бранилац, и у истом тренутку изводи закључак да је Христос заповедио да меримо оном мером којом се нама мерило - и то са трибине истине и здравих појмова! Ми завирујемо у јеванђеље тек уочи својих говора, да заблистамо познавањем тога ипак доста оригиналног дела, које нам може добро доћи и послужити ради извесног ефекта - према потреби, према потреби! А Христос нарочито говори да се тако не ради, да се чувамо таквог поступања, јер се тако ради у свету зла, и да смо дужни праштати и образ свој подметати, а не оном мером одмеравати којом нам мере наши злотвори. Ето, томе нас је учио бог наш, а не да је предрасуда бранити деци да убијају своје родитеље. И бар нећемо са катедре истине и здравих појмова исправљати јеванђеље бога нашега, кога бранилац удостојава називати само „распетим Човекољупцем“, противно свој православној Русији која му кличе: „Јер ти јеси бог наш!“

Ту се председник умеша и опомену занетог говорника замоливши га да не преувеличава, да остане у потребним границама, и друго, што обично говоре председници у таквим приликама. А и дворана је била немирна. Публика се мешкољила, чак је викала негодујући. Фетјуквич не хтеде одговарати, он се само попе на говорницу и метнувши руку на срце, увређеним гласом изговори неколико речи пуних достојанства. Само се овлаш и подсмешљиво дотаче „романа“ и „психологије“, и згодно додаде на једном месту: „Јупитеру, ти се љутиш, ти, дакле, немаш право“ - чиме изазва одобравајући смех многих присутних, јер Иполит Кирилович ни најмање није личио на Јупитера. Затим, на оптужбу да он тобоже одобрава младом нараштају да убија очеве - Фетјуквич врло достојанствено примети да неће ни одговарати. Што се, пак, тиче „лажне слике Христове“ и тога како он није удостојио Христа да га назове богом, него га је назвао само „распетим Човекољупцем“, што је, вели, „противно православљу и није смело бити казано са говорнице истине и здравих појмова“ - Фетјуквич помену „инсинуацију“, и додаде да је он, полазећи овамо, рачунао бар на то да је ова говорница обезбеђена од оптужби „опасних за моју личност као грађанина и као верног поданика“... Код тих речи председник опомену и њега; и Фетјуквич, поклонивши се, заврши свој одговор пропраћен свеопштим одобравајућим жагором у судници. А Иполит Кирилович, по мишљењу наших дама, био је „смрвљен занавек“.

Затим је добио реч оптужени. Митја устаде, али рече мало. Он је био страшно уморан и телесно и душевно. Изглед самоуверености и снаге, са којим је јутрос ушао у дворану, скоро сасвим је ишчекао. Он као да је тога дана преживео нешто за цео живот, нешто што га је уразумило, и научило нечем врло важном што он пре није схватао. Глас му је био малаксао; није викао више као раније. У речима његовим звучало је нешто ново, нешто смирено, побеђено и клонуло.

„Шта могу да кажем, господо поротници? Мој судњи дан је дошао, осећам десницу божју на себи. Крај пропалом човеку! Али као да се пред богом исповедам, тако вам кажем: „За крв оца свога - не, нисам крив!“ Последњи вам

пут понављам: „Нисам га ја убио!“ Раскалашан сам био, али сам волео добро. Сваког тренутка сам тежио да се поправим, а живео сам као дивља звер. Хвала државном тужиоцу, он ми је много о мени казао што ја нисам знао, али није истина да сам ја убио оца, у томе греша државни тужилац! Хвала и браниоцу, плакао сам док сам га слушао, али није истина да сам убио оца, и није било потребно ни да претпоставља тако што. А докторима не верујте, ја сам при чистој свести, само ми је на души тешко. Ако ме поштедите, ако ме ослободите - помолићу се за вас. Бољи ћу постати, дајем вам реч, пред богом вам је дајем. А ако ме осудите, ја ћу сам преломити над својом главом сабљу, а кад је преломим, пољубићу парчад! Али поштедите ме, не лишавајте ме мога бога, јер знам себе: зароптаћу! Тешко је души мојој, господо... поштедите ме!"

Он скоро паде на своје место, глас му се пресече, последњу реченицу једва изговори. Затим суд приступи формулисању питања, и поче тражити од странака завршне одговоре. Али ја нећу описивати подробности. Напослетку поротници устадоше, да оду у другу собу ради договора. Председник је био врло уморан, и стога их испрати са површним упутством: „Будите“ - рече им - „непристрасни, не дајте се заводити красноречивим речима браниоцем, али ипак, добро одмерите и сетите се да на вама лежи велика одговорност"... и тако даље. Поротници се удаљише и настаде прекид судске седнице. Сад се смело устати, прошетати се, измењати накупљене утиске, заложити се у бифеу. Било је врло касно, већ око један сат после поноћи, али нико није одлазио. Сви су били тако напрегнути да ником није било до одмора. Сви су очекивали са зебњом у срцу, премда, уосталом, нису сви зебли у срцу. Даме су само биле хистерично нестрпљиве, али у срцима мирне: „ослобођење је неминовно“. Све су се оне спремале за ефектан тренутак општег одушевљења. Признајем, и у мушкој половини дворане било је необично много убеђених да ће оптужени бити неизоставно ослобођен. Неки су се радовали, а неки просто обесише носеве: нису желели ослобођење. И сам Фетјукович био је чврсто убеђен у успех. Он је био опкољен, примао честитања, улагивали су му се.

- Постоје - рече он у једној групи, као што се после причало - постоје невидљиве нити које везују браниоца са поротницима. Оне се везују и предосећају још за време говора. Ја сам их осетио, оне постоје. Ствар је наша, будите мирни.

- Него, шта ли ће сада наши сељаци рећи? - проговори један намрштен, дебео и рохав господин, оближњи поседник, прилазећи једној групи.

- Па нису то само сељаци. Има међу њима четири чиновника.

- Да, да, чиновници - проговори члан земске управе прилазећи.

- А знате ли ви Назарјева, Прохора Ивановича - онај трговац с медаљом, поротник?

- А што?

- Веома паметан.

- Па он непрестано ћути.

- Ћути, дабоме да ћути, али тим боље. Њега не треба тај из Петрограда да учи, он ће сам сав Петроград научити. Дванаесторо деце, помислите!

- Ама забога, зар је могуће да га не ослободе? - викао је у другој групи један од млађих наших чиновника.

- Ослободиће га зацело! - зачу се један одлучан глас.

- Стидно, срамно би било да га не ослободе! - узвикивао је чиновник. - Нека је и убио, али отац и отац - није исто. И напослетку, био је у таквом заносу... Збиља је могао само измахнути тучком, а онај се скљокао. Само не ваља што су слугу у то увукли. То је просто једна смешна епизода. Ја бих, да сам на браниочевом месту, просто казао: убио је, али није крив, идите до ђавола!

- Па тако је и учинио, само „идите до ђавола“ није казао.

- Ма, Михаило Семјоновичу, скоро да је и казао прихвати трећи гласић.

- Чујте, молим вас, господо: код нас су уз велики пост ослободили глумицу која је законитој жени свога љубавника грло пресекала.

- Али није га до краја пресекала.

- Свеједно, свеједно, почела је сећи.

- А како оно рече за децу? Дивота!

- Дивота.

- А о мистици, о мистици, а?

- Оканите се мистике! — викну још неко - него уђите ви у Иполитову душу, у његову судбину од данашњег дана! Та њему ће сутра његова жена због Митјењеке очи ископати!

- А зар је она ту?

- Шта ту? Да је ту, ту би му одмах и ископала. Остала код куће, зуб је боли. Хе, хе, хе!

- Хе, хе, хе!

У трећој групи:

- А Митјењу ће, богами, ослободити.

- Пази само, тај ће сутра сву „Престоницу“ преврнути, десет дана ће пијанчити.

- Ех, ђавола!

- Ђавола - дакако! Без ђавола није могло ни бити. Где ће и да буде ако не ту?

- Господо, добро, красноречивост. Али тек нећемо, ваљда, очевима разбијати главе кантарским куглама. Иначе, докле ћемо дотерати?

- А кочија, кочија, сећате ли се?

- Да, од таљига кочије начинио.

- А сутра ће од кочија таљиге, „према потреби, све према потреби“.

- Извештио се свет. Има ли, господо, код нас у Русији правде, или је нема никако?

Одјекну звонце. Поротници су се саветовали равно један сат, ни више ни мање. Дубоко ћутање завлада чим публика наново седе. Сећам се како поротници уђоше у судницу. Једва једном! Не наводим питања тачку по тачку, а и заборавио сам их. Сећам се само одговора на прво и главно питање председниково, то јест „да ли је убио у намери похаре са предумишљајем?“ (текста се не сећам). Све је обамрло. Старешина поротнички, онај чиновник што је био најмлађи од свих, гласно и разговетно, посред мртве тишине у судници, објави:

- Да, крив је.

А затим, по свима тачкама, редало се исто: крив је, да, крив је, и без олакшавајућих околности. Томе се нико није надао; - ако ништа друго, али скоро

сви су били уверени да ће се понешто ипак узети у обзир. Мртва тишина у судници није се прекидала, баш као да су се сви скаменили - и они што су желели осуду, и они који су се надали ослобођењу. Но тако је било само у првим тренуцима. Затим настаде страшно комешање и лом. У мушкој публици нађе се много врло задовољних. Неки су чак трљали руке не кријући своју радост. Незадовољни су били некако потиштени, слегли су раменима, шаптали међу собом и као да нису још све схватили. Али, боже мој, шта се учини од наших дама! Ја сам мислио да ће оне буну подићи. Из почетка као да нису веровале својим ушима. И наједном се разлегло по целој дворани узвици: „Ма шта је то? Шта је то сад?“ Оне поскакаше са својих места. Чинило им се да се све то сад одмах може опет изменити и поправити. У том тренутку се подиже Митја и некако потресно завапи, пружајући пред собом руке:

- Кунем вам се богом и страшним судом његовим, за крв оца свога нисам крив! Катја, праштам ти! Браћо, пријатељи, поштедите ону другу!

Не изговори до краја, горко заплака да се чуло у свој судници, заплака гласно, страшно, некаквим не својим, новим, гласом неочекиваним, који му се богзна откуд наједном појави. На галерији, горе, у најудаљенијем углу, заори се продоран женски врисак: то је била Грушењка. Она је некога замолила те је наново пустише у дворану, још пре почетка расправе.

Митју одведоше. Саопштење пресуде би одложено до сутра. Сва се дворана подиже и устумара, али ја више не чеках и не слушах. Запамтио сам само неколико узвика, већ на степеницама при излазу.

- Омирисаће како је у судницима - и то на једно двадесет година.
- Мање неће!
- А наши сељаци осветлаше образ!
- И сахранише нашег Митјењуку.

ЕПИЛОГ

I

ПЛАНОВИ ДА СЕ МИТЈА СПАСЕ

Петог дана после суђења Митји, врло рано изјутра, још у девет сати, Аљоша дође Катарини Ивановној, да се коначно договори с њом о некој за њих обоје важној ствари, и осим тога и са једном поруком за њу. Она је седела и говорила с њим у оној истој соби у којој је некад примила Грушењку; одмах у другој соби лежао је у врућици и без свести Иван Фјодорович. Катарина Ивановна је после оне сцене на суду наредила да се болесни Иван Фјодорович, који је био изгубио свест, пренесе к њој у кућу, не марећи шта ће после неизоставно о њој свет говорити и осуђивати је. Једна од двеју њених рођака, што су с њом живеле, одмах после сцене у суду оде у Москву, а друга остаде. Но да су и обе биле отишле, Катарина Ивановна не би изменила своју одлуку, и остала би да двори болесника и да бди над њим дан и ноћ. Лечили су га Варвински и Херценштубе; московски је доктор отпутовао у Москву, не хтевши унапред давати своје мишљење у погледу вероватног свршетка болести. Лекари што остадоше, премда су храбрили Катарину Ивановну и Аљошу, ипак се видело да ни они још нису могли дати поуздане наде. Аљоша је свраћао к болесном брату двапут дневно. Но овога пута он је имао нарочиту, врло важну ствар, и предосећао како ће му тешко бити да отпочне разговор о њој, а међутим, веома је журио: имао је још један неодложан посао тог истог јутра, на другом месту, и требало је журити. Они су већ четврт сата разговарали. Катарина Ивановна била је бледа, веома уморна, и у исти мах у необичном, болесном узбуђењу; предосећала је зашто је, између осталог, сад Аљоша к њој дошао.

- За његову одлуку се не брините - рече она одлучно Аљоши. - Било како му драго, он ће ипак доћи до истог излаза: он мора бежати. Овај јадник, овај херој части и савести, не онај, не Дмитриј Фјодорович, него овај што иза тих врата лежи и што је себе за брата жртвовао - (додаде Катја севајући очима) - он ми је већ одавно саопштио план бекства. Знате, он је већ био у вези... Ја сам већ понешто саопштила... Видите ли, то ће се десити по свој прилици на трећој етапи одавде, кад партију прогнанника поведу у Сибир. О, до тога је још далеко. Иван Фјодорович је већ ишао начелнику те треће етапе. Само се не зна ко ће бити начелник партије прогнанника, а то се унапред и не може дознати. Сутра ћу вам можда показати подробен план, који ми је Иван Фјодорович оставио уочи суђења, за сваки случај... То је било баш оном приликом кад сте нас, сећате ли се, затекли увече где се свађамо: он је тада силазио низ степенице, а ја сам му, кад сам вас

угледала, рекла да се врати, сећате ли се? А знате ли због чега смо се тада посвађали?

- Не знам - рече Аљоша.

- Дабогме, он је тада сакрио то од вас - баш због тог плана о бекству. Он ми је још три дана раније поверио све што је главно и тада смо се почели свађати, и три дана смо се свађали. Зато смо се посвадили што сам се ја, кад ми је он рекао да ће, у случају осуде, Дмитриј Фјодорович побећи у иностранство заједно са оном бештијом - наједном наљутила - нећу вам казати зашто: ни сама не знам зашто... Ах, наравно, ја сам се због бештије, због те бештије разљутила, и баш зато што она са Дмитријем бежи у иностранство! - узвикну Катарина Ивановна, а усне јој задрхташе од гнева. - Иван Фјодорович, кад је видео да сам се тако разљутила због те бештије, одмах је помислио да сам на њу љубоморна због Дмитрија и да, дакле, још непрестано волим Дмитрија. И, ето, тако тада изби свађа. Ја нисам хтела да објашњавам, а молити за опроштење нисам могла; тешко ми је било што је такав човек могао посумњати да ја као и пре волим тога... И то пошто сам му већ одавно пре тога казала да не волим Дмитрија, да волим само њега јединог! Ја сам се само због те бештије на њега наљутила. После три дана, баш оно вече кад сте ви дошли, он ми донесе запечаћен коверат да га отворим одмах ако би се с њиме нешто десило. О, он је предвиђао своју болест! Повери ми тајну да су у коверту појединости о бекству, и да у случају да он умре или се опасно разболи, ја сама спасем Митју. И оставио је код мене новац, скоро десет хиљада - онај исти који је тужилац помињао у свом говору, дознавши од неког да је Иван слао да се размени. Мене страшно запрепасти што Иван Фјодорович, још увек љубоморан на мене и још увек убеђен да ја волим Митју, није напустио мисао да спасе брата - и мени, баш мени поверава то спасавање! О, то је била жртва! Не, ви такво самопожртвовање нећете схватити у свој потпуности, Алексеју Фјодоровичу! Ја сам хтела да му паднем пред ноге од страхопоштовања, али кад помислих да ће он то схватити само као моју радост што се спасава Митја (а он би то зацело помислио!), толико се озлоједих самом могућношћу такве неправедне помисли с његове стране да сам се опет наљутила, и место да му изљубим ноге, ја му опет „начиних сцену"! О, ја сам несрећна! Такав вам је мој карактер - ужасан, несрећан карактер! О, ви ћете видети: ја ћу још што учинити, ја ћу ствар дотле довести да ће ме и он оставити због какве друге, са којом је лакше живети, као што је и Дмитриј учинио. Али тада... не, то више нећу моћи да издржим и убићу се. А кад сте ви оно били дошли, и кад сам вас викнула, а њему рекла да се врати, и кад је ушао с вама, мене је толико обузео гнев због мрског, презривог погледа којим ме је погледао да сам вам - сећате ли се? - наједном довикнула да ме је он, он једини уверио да је његов брат Дмитриј убица! Ја сам га тада нарочито оклеветала, само да га још једном уједем, а он мене никада, никада није уверавао да му је брат убица; напротив, ја сам њега уверавала! О, свему је узрок мој бес! Ја сам, ја, припремила ону проклету сцену у суду! Иван је желео да ми докаже да је он племенит и, ма ја и волела његовог брата, он га ипак неће упропастити из освете и љубоморе. Зато и изиђе с оним пред суд... Ја сам свему узрок, ја сам једино крива!

Још никада се Катја пред Аљошом није тако исповедала, и он осети да се она сада налази на оном ступњу неиздрживе патње кад и најпоносније срце са болом крши своју гордост и пада побеђено тугом. О, Аљоша је знао за још један страшан

узрок њене садашње муке, ма како да је она то крила од њега за све време после Митјине осуде; али њему би било и сувише тешко кад би се она решила да се дотле понизи и да сад одмах, овога часа, почне с њим да говори и о том узроку. Она је патила због свог „издајства“ на суду, и Аљоша је осећао да је савест гони да призна своју кривицу баш пред њим, пред Аљошом, са сузама, са циком, са хистеричном, са ваљањем по поду. Он се бојао тога тренутка и желео да сачува јадницу од тога. Тим му је тежи постајао задатак са којим је дошао. Он поче опет да говори о Митји.

- Ништа, ништа се за њега не бојте! - упорно и оштро поче Катја - све је то код њега само за тренутак, ја знам њега, ја и сувише добро познајем то срце. Будите уверени да ће он пристати да бежи. А што је главно, то неће бити одмах; имаће још кад да одлучи. Иван Фјодорович ће дотле оздравити, те ће сам целу ствар узети у руке, тако да ја ништа нећу морати да радим. Не брините, пристаће он да бежи. И већ је и пристао: зар може он своју бештију оставити? А њу на робију неће пустити, па како онда да не бежи? Он се само вас боји; боји се да нећете одобрити бекство са моралне стране, али ви треба да му то великодушно дозволите, ако је већ тако неопходна ваша санкција - јетко додаде Катја.

Она поћута неко време и осмехну се.

- Он тамо прича - поче она опет - о некаквим химнама, о крсту који мора понети, о некаквој дужности - мени је много о томе говорио Иван Фјодорович; и још да знате како је говорио! - узвикну Катја са неодољивим осећањем усхићења - кад бисте ви знали како је Иван волео тога Јадника у тренутку кад ми Је причао о њему, а и како га је, можда, мрзео у исти мах! А ја, ја сам слушала тада његово причање и његов плач с гордим осмехом! О, несрећнице једна! Ја сам та несрећница, ја! Ја сам му створила ту врућицу! А онај, осуђени - зар је он спреман за патњу, и зар такав зна да пати? Такви као он никад не пате!

Неко осећање мржње и гадљивог презрења зазвуча у тим речима. А она га је издала! „А можда баш зато што толико осећа да је пред свима крива, можда га зато и мрзи неки пут“ - помисли у себи Аљоша. Он би волео да је то само „неки пут“. У последњим речима Катјиним он зачу изазивање, али га не прихвати.

- Ја сам вас зато позвала данас да ми обећате да ћете га наговорити. Или можда и ви мислите да ће бити нечасно да бежи, да неће бити племенито, или, како оно беше... да неће бити хришћански? - додаде Катја сајош жешћим изазивањем.

- Не, ништа. Ја ћу му казати све... - промрмља Аљоша. - Он вас зове данас к себи - избаци Аљоша наједном, одлучно јој гледајући у очи.

Ова сва уздрхта, и мало се одмаче од њега на канабету.

- Мене... зар је могућно? - промуца она побледевши.

- То је могућно и неопходно! - упорно настави Аљоша, сав живахнувши. - Њему сте ви веома потребни, баш сад. Ја не бих почињао говор о томе, нити бих вас пре времена мучио да то није прека потреба. Он је болестан, он је као луд, непрестано тражи вас. Он вас не зове да се мирите, него само да дођете и да се појавите на прагу. У његовој се души много шта збило после онога дана. Он схвата како је неизмерно пред вама крив. Он не тражи да му опростите: „Мени се не може опростити“ - вели он сам, него да се само на прагу појавите...

- Ви сте ме изненада... - промуца Катја - ја сам свих ових дана предосећала да ћете ви с тим доћи... Знала сам да ће ме он позвати!... То је немогућно!

- Нека је и немогућно, али учините. Помислите да је он сад први пут потресен тиме што вас је увредио, први пут у животу, никад пре то није схватио тако потпуно! И вели: ако она не хтедне доћи, ја ћу „целог века бити несрећан". Чујте: на двадесет година осуђени робијаш још се спрема да буде срећан - зар то није тужно? Помислите да ћете посетити невино упропашћеног - оте се Аљоши изазивачки - његове су руке чисте, на њима крви нема! Због неизмерне будуће патње његове, посетите га сад! Дођите, испратите га у мрак... станите на праг и ништа више... Ви морате, ви *морате* то учинити! - заврши Аљоша са невероватном снагом нагласивши реч „морате".

- Морам... али... не могу... - чисто зајеца Катја - он ће у мене гледати... ја не могу.

- Ваше се очи морају срести. Како ћете проживети цео век ако се сад не одлучите?

- Боље да патим целог живота.

- Ви треба да дођете, *треба* да дођете! - опет неумољиво нагласи Аљоша.

- Али зашто данас, зашто одмах... Ја не могу оставити болесника.

- На један тренутак можете, та то је само тренутак. Ако не дођете, он ће до ноћи пасти у врућицу. Ја вам не говорим неистину, сажалите се!

- Нада мном се ви сажалите!... - горко му пребаци Катја и заплака.

- Дакле, доћи ћете! - одлучно рече Аљоша, опазивши њене сузе. - Ја идем да му кажем да ћете одмах доћи.

- Не, нипошто не говорите! - уплашено викну Катја. - Доћи ћу, али му унапред не говорите, зато што ћу доћи али можда нећу ући... Ја још не знам...

Глас јој се пресече. Дисала је тешко. Аљоша устаде да иде.

- А ако се с неким сретнем? - проговори она тихо, сва побледевши.

- Зато и треба одмах да идете, да се тамо ни с ким не сретнете. Никога тамо неће бити, истину вам кажем. Ми ћемо вас чекати - упорно заврши он и изиђе из собе.

II

ЗА ЈЕДАН ТРЕНУТАК ЛАЖ ПОСТАДЕ ИСТИНА

Он пожури у болницу где је сад лежао Митја. Сутрадан после судске одлуке Митја паде у живчану грозницу и био је упућен у нашу градску болницу, у одељење за кажњенике. Али лекар Варвински, на молбу Аљоше и многих других

(Хохлакове, Лизе и осталих), није сместио Митју са кажњеницима, него одвојено у ону собицу у којој је пре лежао Смердјаков. Истина, на крају ходника стајао је стражар, а прозор је био с решетком те је Варвински могао бити миран због те олакшице, не сасвим законите; то је добар млад човек и осетљивог срца. Он је схватао како је тешко таквом као што је Митја, наједном и право доспети у друштво убица и варалица, и да се човек на то мора навикнути. Лекар, надзорник, па чак и полицијски старешина одобрише да Митју могу да посећују рођаци и познаници - али не баш јавно. Тих дана посетише Митју само Аљоша и Грушењка. Ракитин је већ двапут наваљивао да се и он с њим види, али Митја је упорно молио Варвинскога да га не пушта.

Аљоша затече Митју где седи на постељи, у болничком огртачу, мало у ватри, са главом умотаном у убрус наквашен водом и сирћетом. Неодређено је погледао Аљошу, али му се у очима ипак појави као некакав страх.

Уопште, од дана суђења постао је страшно замишљен. Неки пут би по пола сата ћутао, као нешто тешко и мучно смишљајући, заборављајући на присутног. А ако би се који пут тргао из замишљености и почео да говори, почињао је увек некако изнебуха и неизоставно не о ономе што је збиља било потребно да каже. Неки пут би са болом гледао у брата. Са Грушењком као да му је било лакше него са Аљошом. Истина, он с њом готово није ни говорио, али тек што би она ушла, све лице његово би синило од радости. Аљоша седе ћутећи поред њега, на постељу. Овога пута Митја је узнемирено очекивао Аљошу, али се не усуди да га ишта запита. Сматрао је да је немогућно и мислити да Катја пристане да дође, и у исти мах осећао: ако она не дође, биће нешто о чему није смео ни да помисли. Аљоша је разумевао његова осећања.

- Кажу - рече Митја - да је Трифон Борисич сву своју гостионицу испретурао: под диже, даске скида, сву је „галерију“, кажу, у парампарчад растурио - непрестано благо тражи, оне паре, једну и по хиљаду, за које је тужилац рекао да сам их тамо сакрио. Како је дошао кући, кажу, одмах поче чуда чинити. Тако му и треба, хуља! Овдашњи ми је чувар јуче то причао, он је оданде.

- Чуј - рече Аљоша - она ће доћи, али не знам кад; можда данас, можда ових дана, не знам, али ће доћи, доћи ће, то је поуздано.

Митја задрхта, хтеде већ нешто да каже, али оћута. Вест је страшно утицала на њега. Видело се да је страсно желео да дозна појединости разговора, али да се ипак бојао да сад пита: јер нешто сурово и презриво од Катјине стране било би за њега сад као ударац ножем.

- Ево шта је, између осталог, казала: да неизоставно умирим твоју савест у погледу бекства. Ако не оздрави до тог времена Иван, онда ће се она латити тога.

- Ти си ми већ говорио о томе - замишљено примети Митја.

- А ти брже Груши испричао - примети Аљоша.

- Да - признаде Митја. - Она данас пре подне неће доћи - бојажљиво погледа он у брата. - Доћи ће тек до вече. Само што јој јуче рекох да Катја ради на томе, она ућута, а усне јој се искривише. Прошапута тек: „Нека је!“ Разумела је да је ствар важна. Не смедох је мучити даље. Она, канда, сад већ разуме да Катја не воли мене, него Ивана.

- Да ли је тако? - оте се Аљоши.

- Па скоро и да није тако. Али она сад, до подне неће доћи - пожури Митја да још напомене - ја сам јој дао један задатак... Чуј, брат Иван ће све нас превазићи. Он треба да живи, а не ми. Он ће оздравити.

- Помисли само, Катја, премда стрепи за њега, скоро и не сумња да ће он оздравити - рече Аљоша.

- Значи, уверена је да ће он умрети. Од страха је само уверена да ће он оздравити.

- Брат је јаке грађе. И ја се чврсто надам да ће оздравити - брижно примети Аљоша.

- Да, оздравиће. Али Катја је уверена да ће он умрети. Има она много мука.

Настаде ћутање. Митју је мучило нешто врло важно.

- Аљоша, ја Грушу волим страшно! - наједном проговори он уздрхталим, пуним суза гласом.

- Њу к теби *тамо* неће пустити - одмах примети Аљоша.

- А ево шта сам још хтео казати - настављаше Митја некаквим гласом који је наједном постао звонак - ако ме почну тући путем, или *тамо*, ја се нећу дати, убићу, и мене ће стрељати. Зар да то трпим још двадесет година! Овде ми већ почињу *ти* говорити, чувари ми говоре *ти*. Лежим ноћас и сву ноћ оцењујем сам себе: нисам спреман! Нисам у стању да примим! Хтео сам „химну“ запевати, а нисам кадар издржати да ме бију... Но њу *тамо* неће пустити.

Аљоша се тихо осмехну.

- Чуј, брате, и једном засвагда - рече он - ето ти мојих мисли о томе. А знаш да те ја нећу слагати, чуј, дакле: ти ниси спреман, и није за тебе такав крст. И не само то: теби, тако неспремном, и не треба такав великомученички крст. Да си убио оца, ја бих жалио што одбацујеш свој крст. Но ти си невин, и такав је крст и сувише тежак за тебе. Ти си хтео да патњом створиш од себе другог човека, а по моме схватању, треба само да имаш пред очима тог другог човека, увек, целог свог века, и ма куд да побегнеш и то је од тебе доста. Што ниси узео на себе муке великога крста, послужиће само да осетиш у себи још већу дужност, и то непрекидно осећање помоћи ће ти одсада за цео живот у твоје препороду можда више него кад би пошао *тамо*. Јер ти тамо нећеш издржати, почећеш роптати, те ћеш, можда, напослетку просто казати: „Ја сам се одужио.“ Адвокат је у овом случају истину рекао. Нису сви за тешко бreme, за понеког је оно немогућно... То су, ето, моје мисли, ако су ти тако потребне. Кад би за твоје бекство морали одговарати други: официр, војници, онда ти ја „не бих дозволио“ да бежиш - осмехну се Аљоша. Али кажу и уверавају (сам је старешина етапе Ивану говорио) да уз мало више вештине неће бити велике одговорности, и да све може сасвим олако проћи. Наравно, нечасно је потплаћивати и у том случају, али ја ту нипошто нећу да будем судија, већ и стога што, кад би, на пример, мени Иван и Катја поверили да у тој ствари за тебе радим, ја бих, то знам, пошао и потплатио, морам ти целу истину о томе казати. И стога нећу да будем судија у томе како ћеш ти сам поступити. Али знај да те ја нећу никад осудити. А како бих и могао ја у тој ствари бити твој судија! Но сад сам, канда, све изнео.

- Али зато ћу ја себе осудити! - узвикну Митја. - Ја ћу побећи, то је и без тебе одлучено: зар Митја Карамазов може да не побегне? Али зато ћу себе осудити, и

тамо ћу окајати свој грех док сам жив! Тако језуити говоре, је ли?... Тако као сад ја и ти, а?

- Тако - тихо се насмеши Аљоша.

- Волим те зато што увек целу целцату истину кажеш и ништа не затајиш! - узвикну Митја весело се смејући. - Ја сам, дакле, мога Аљошку у језуитству ухватио! Просто те треба свега изљубити за то, ето ти! Но слушај и оно друго - открићу ти и другу половину душе своје. Ево шта сам смислио и одлучио: ако и побегнем, и то с новцем и пасошем, и чак у Америку, мене још храбри мисао да нећу побећи на радост и срећу, већ заиста на другу робију која можда није гора од ове. Није гора, Алексеју, истину ти кажем да није гора! Ја ту Америку, ђаво да је носи, већ сад мрзим. Груша би тамо била са мнош, да, али погледај је: но, зар је то Американка? Она је Рускиња, од главе до пете Рускиња, па ће почети туговати за мајком рођеном земљом, и ја ћу гледати свакога часа како због мене тутује, због мене је такав крст узела - а шта је она крива? Па и ја - зар ћу ја моћи да издржим тамошње гадове, премда су они можда сви до једнога бољи од мене! Ја ту Америку већ сад мрзим! Нека су они тамо сви до једног некакви велики машинисти, или шта друго - ако, ђаво да их носи, нису то моји људи, нису моје душе! Русију волим, Алексеју, руског бога волим, премда сам подлац! Ма ја бих тамо скапао! - викну он наједном севнувши очима. Глас му уздрхта од суза.

- И зато ево како сам одлучио, Алексеју, слушај! - поче он опет, савладавши узбуђење. - Кад дођем тамо с Грушом, ми ћемо одмах почети да оремо, да радимо, са дивљим медведима, у самоћи, негде подаље. Ваљда ће се и тамо наћи какво удаљено место! Тамо, кажу, има још црвенокожаца, негде тамо на крају хоризонта; е, па, ето, у тај крај, к последњим Мохиканцима. И одмах, и ја и Груша - за граматiku. Рад и граматика, па тако једно три године. За те три године ћемо енглески језик научити, као они најбољи Енглези. А тек што научимо - крај Америци! Хитамо овамо, у Русију, како амерички грађани. Не бој се, овамо у овај град нећемо доћи. Склонићемо се куд подаље, на север или југ. Ја ћу се дотле изменити, она такође, тамо, у Америци, доктор ће ми неку брадавицу негде прилепити - нису они узалуд тако добри механичари. А ако не, онда ћу ја сам себи једно око пробости, и пустићу да ми нарасте дугачка брада, седа (за Русијом ћу оседети) и ваљда ме неће познати. А ако ме познају, нек ме шаљу на робију - свеједно, значи, није ми суђено! Овде ћемо такође негде у забити земљу орати, а ја ћу се целог живота правити Американцем. Али зато ћемо умрети у свом завичају. То ти је мој план, и то ти је неопозиво. Одобраваш ли?

- Одобравам - рече Аљоша, не желећи да му противречи.

Митја ућута за тренутак, и наједном рече:

- А како су они у суду вешто наместили! Ала су наместили!

- Па и да нису наместили, ипак би те осудили - изговори Аљоша уздахнувши.

- Да, досадио сам овдашњем свету! Нека их, али је тешко! - горко јакну Митја.

Опет на тренутак ућуташе.

- Аљоша, убиј ме сад одмах! - узвикну он наједном. - Хоће ли она доћи, говори! Шта је казала? Како је казала?

- Казала је да ће доћи, али не знам хоће ли данас. Тешко јој је - бојажљиво погледа у брата Аљоша.

- А како не би, како јој не би било тешко! Аљоша, ја ћу од тога полудети. Груша ме једнако посматра. Схвата. Боже, Господе, смири ме: шта тражим ја? Катју тражим. Знам ли шта тражим? Необузданост карамазовска, неваљала! Не, за патњу нисам ја способан! Подлац, и тиме је све речено!

- Ево је! - узвикну Аљоша.

У тај мах се на прагу појави Катја. Она за тренутак застаде, некаквим изгубљеним погледом посматрајући Митју. Овај нагло скочи, на лицу му се указа страх, побледе, али убрзо бојажљив, молећив осмех заигра на његовим уснама, и он нагло и незадрживо пружи према Катји обе руке. Опазивши то, она полете к њему. Зграби га за руке и готово силом га посади на постељу и сама седе поред њега, и непрестано, не испуштајући његове руке, стискала их је снажно и грчевито. Неколико пута су обоје покушали да нешто кажу, али су застајали, и опет, ћутећи, пажљиво и као приковани, са чудним осмехом гледали једно у друго. Тако прође једно два минута.

- Јеси ли ми опростила? - промуца напослетку Митја, и у истом тренутку, окренувши се Аљоши, сав промењен у лицу, викну му:

- Чујеш ли шта је питам, чујеш ли?

- Зато сам те и волела што си по срцу великодушан оте се наједном Катји. - И не треба ја да праштам, него ти мени; свеједно, опростио или не, за цео ћеш век у мојој души као рана остати, а и ја у твојој - тако и треба...

Она застаде да предахне.

- Зашто сам дошла? - поче она као ван себе и журно. - Да ноге твоје загрлим, руке да ти стиснем, ево овако, да те заболи, сећаш се, као што сам ти их у Москви стискала - да ти опет кажем да си ти бог мој, радост моја, да те безумно волим - чисто јаукну она у муци, и наједном се пожудно приљуби устима уз његову руку.

Сузе јој грунуше из очију. Аљоша је стојао без речи и збуњен; он се никако није надао томе што је видео.

- Љубав је прошла, Митја - поче опет Катја - али ми је до бола мило оно што је прошло. То знај заувек. А сад, за један тренутак, нека буде оно што је могло бити - рече она са искривљеним осмехом, и опет му радосно гледајући у очи. - И ти сад волиш другу, и ја другог волим, али ћу ипак тебе вечно волети, а и ти мене, јеси ли ти то знао? Чујеш ли, воли ме, целог ме свог века воли! - узвикну она са некаквим скоро претећим дрхтањем у гласу.

- Волећу те, и... знаш ли, Катја - поче сад и Митја, прекидајући говор при свакој речи - знаш ли, ја сам те пре пет дана, оно вече, волео... Кад си пала и кад су те изнели... Целог живота! Тако ће и бити, тако ће вечно бити...

Тако њих двоје тепаху једно другом речи скоро бесмислене и махните, можда чак и неистините, али у том тренутку све је било истина, и они су веровали једно другом најискреније.

- Катја - узвикну наједном Митја - верујеш ли да сам ја убица? Знам да сад не верујеш, али тада... кад си сведочила?... Зар си, зар си веровала?

- Ни тада нисам веровала! Никад нисам веровала! Мрзела сам те, па сам саму себе уверила за онај тренутак... Док сам сведочила... Уверила и веровала... а кад сам свршила исказ, одмах сам опет престала веровати. Да знаш све. Ја сам

заборавила да сам дошла себе да казним! - рече она наједном са некаквим сасвим новим изразом, који ни најмање није личио на недавно љубавно тепање.

- Тешко је теби, жено! - омаче се наједном Митји некако сасвим неодољиво.

- Пусти ме - прошапута она - још ћу доћи, а сад ми је тешко!...

Она се већ подиже с места, али наједном јој се оте крик, и нагло коракну натраг. У собу уђе изненада, премда сасвим полако, Грушењка. Нико јој се није надао. Катја нагло коракну к вратима, али, дошавши до Грушењке, наједном стаде, пребледе као зид, и тихо, скоро шапућући, јекну:

- Опростите ми!

Оваје погледа право у очи, и почекавши један тренутак, јетким, љутњом отрованим гласом, рече јој:

- Зле смо ја и ти, друго! Обе смо зле! Зар ми неком да праштамо - ја и ти? Ето, спаси њега, па ћу се целог живота за тебе богу молити.

- А да опростиш - нећеш! - викну Митја Грушењки, са горким прекором.

- Буди мирна, спашћу ти га! — брзо прошапта Катја и истрча из собе.

- И могла си да јој не опростиш кад ти је она сама казала: „Опрости“? - опет горко узвикну Митја.

- Митја, немој да је кориш, немаш права! - ватрено викну на брата Аљоша.

- Уста њена горда говорила су, а не срце - рече Грушењка некако гадљиво. - Ако те избави, све ћу јој опростити...

Она ућута као угушивши нешто у души. Још није могла да дође к себи. Као што се после показало, била је дошла овамо сасвим изненада, ништа не слутећи, не надајући се да ће наићи на оно на шта је наишла.

- Аљоша, трчи за њом! - нагло се обрати брату Митја - кажи јој... не знам шта... не дај јој да тако оде!

- Доћи ћу ти довече! - викну Аљоша и потрча за Катјом.

Аљоша је стиже већ ван болничке ограда. Она је ишла брзо, журила је, а кад је Аљоша стиже, она му рече:

- Не, пред *том* не могу себе да казним! Ја јој рекох: „Опрости ми“, јер сам хтела да се казним до краја. А она ми не опрости... Волим је за то! - додаде Катја бесно, а очи јој заблесташе дивљом срџбом.

- Брат јој се није надао - промрмља Аљоша - био је уверен да неће доћи...

- Без сумње. Него оставимо то - одсече она. - Чујте: ја с вама тамо на погреб сад не могу ићи. Послала сам им цвеће за сандук. Новаца, канда, још имају. Ако затреба, реците им да их одсад никада нећу оставити... А сад ме оставите, оставите ме, молим вас. И ви сте закаснили тамо, звоне на литургију... Оставите ме, молим вас!

III

ШБУШЕЧКИН ПОГРЕБ. ГОВОР КОД КАМЕНА

Аљоша је збиља задоцнио. Чекали су га, па се већ одлучише да и без њега однесу леп, цвећем окићен сандучић у цркву. То је био сандук Иљушечке, јадног дечака. Издахнуо је два дана после пресуде Митји. Аљошу код капије дочекаше са узвицима дечаци, другови Иљушини. Они су га сви нестрпљиво очекивали, и обрадовали су се што је напослетку дошао. Скупило их се око дванаест, сви су дошли са ранчевина и торбицама о рамену. „Мој ће тата плакати, будите с татом” - оставио им је у аманет на самрти Иљуша, а дечаци су то запамтили. На челу им је био Коља Красоткин.

- Како ми је мило што сте дошли, Карамазове! - узвикну он, пружајући Аљоши руку. - Овде је страшно. Збиља, тешко је гледати. Сњегирјов није пијан, поуздано знамо да данас ништа није пио, али као да је пијан... Ја сам увек тврдог срца, али ово је страшно. Карамазове, ако вас не задржавам, ја бих поставио само једно питање пре него што уђете.

- Шта је, Коља? - заустави се Аљоша.

- Је ли невин ваш брат или је крив? Је ли он убица оца или слуга? Како рекнете, тако ћу веровати. Четири ноћи нисам спавао због тога питања.

- Убица је слуга, а брат мој је невин - одговори Аљоша.

- И ја то исто говорим! - викну наједном дечак Смуров.

- Он ће, дакле, страдати као невина жртва, за правду? - узвикну Коља. - Али и ако ће страдати, он је срећан, ја сам спреман да му завидим!

- Та шта то говорите, како то мислите, и зашто? - узвикну зачуђено Аљоша.

- О, кад бих и ја једаред могао да се жртвујем за правду! - рече Коља одушевљено.

- Али не у таквој ствари, не са таквом срамотом, не са таквим ужасом! - рече Аљоша.

- Наравно... ја бих желео да умрем за све човечанство, а што се тиче срамоте, то је свеједно, нек пропадну наша имена! Вашег брата ја поштујем!

- И ја! - наједаред, и сасвим изненада викну из гомиле онај дечак који је некада изјавио да зна ко је основао Троју, и викнувши то, онако исто као и пре, поцрвене до ушију као божур.

Аљоша уђе у собу. У плавом сандуку, који је био украшен белим ришем, лежао је Иљуша, скрштених руку и склопљених очију. Црте његовог измршавелог лица скоро се нимало нису измениле, и, чудно, од леша се готово није осећао задах. Израз лица био је озбиљан, чисто замишљен. Нарочито су лепе биле скрштене руке, као из мрамора извајане. У руке су му метнули цвеће, а и сав сандук био је окићен, споља и изнутра, цвећем које је послала Лиза Хохлакова још у зору. Стиже цвеће и од Катарине Ивановне, и баш кад Аљоша отвори врата, капетан, са китом цвећа у дрхтавим рукама, поново обасипаше њиме свог милог

дечака. Он једва погледа Аљошу, и никога није хтео да гледа, чак ни уплакану, полуделу жену своју, своју „мамицу“, која се непрестано трудила да се дигне на болесне ноге и да изближе погледа свог мртвог дечака. Нину деца подиглоше са њеном столицом и примакоше је сасвим до сандука. Она је седела приљубивши се главом уз њега, и мора да је тихо плакала. Лице Сњегирјовљево имало је изглед живахан, али некако изгубљен, а у исто време некако и озлојеђен. У покретима његовим, у речима које му се омицаху, било је нешто сулудо. „Баћушка, мили баћушка“ - узвикивао је он сваки час, гледајући у Иљушу. Имао је обичај, још док је Иљуша био жив, да му говори, мазећи га: „Баћушка, мили баћушка.“

- Татице, дај и мени цвећа, узми из његове ручице ето тај бели, па ми дај - замоли луда „мамица“ јецајући. Или што јој се тако допала мала бела ружа, која је била у рукама Иљушиним, или је зажелела да из његових руку узме цвет за спомен, тек се сва узнемирила пружајући руку за цветом.

- Нико ме не дам! - опором викну Сњегирјов. - Његово је цвеће, а не твоје. Све је његово, нема ничег твога!

- Тата, подајте мами цвет! - подиже наједном Ниночка уплакано лице.

- Ништа не дам, а њој најмање! Она га није волела. Она му је топић одузела, и он јој га је поклонио - наједном гласно зајеца капетан, сетивши се како је Иљуша тада уступио свој мали топ мами. Јадна полудела поче да се гуши од тихог плача, покривши лице рукама. Дечаки видећи да отац неће да се одвоји од сандука, а већ је било време да се носи, опколише сандук у гомили и стадоше га дизати.

- Нећу да га у гробљу сахраним! - закука наједаред Сњегирјов; - код камена ћу га сахранити, код нашег камичка! Тако је Иљуша рекао. Не дам да се носи!

Већ три дана како говори да ће га сахранити код камена. Умеша се Аљоша, Красоткин, газдарица, сестра јој, сви дечаки.

- Гле, шта му је пало на памет: да га код поганог камена сахрањује, као да је утопљеник! - строго проговори старица газдарица. - На гробљу је земља са крстом. Тамо ће се за њега молити. Из цркве се појање чује, и ђакон тако чисто и разговетно чита да ће све до њега долетати, баш као да читају над његовим гробићем.

Капетан стаде махати рукама: „Носите куд хоћете!“ Деца подиглоше сандук, али проносећи га поред матере, застадоше пред њом за тренутак и спустише га, да би се она могла са Иљушом опростити. Угледавши сад близу пред собом то мило лице на које је три дана гледала само с неког растојања, она се наједаред сва поче трести и хистерично трзати својом седом главом над детињим сандуком.

- Мама, прекрсти га, благослови га, пољуби га! викну јој Ниночка. Али она је као аутомат само тресла главом, и без речи, са лицем унакаженим од тешке туге, наједаред се стаде ударати песницом у груди. Сандук понесоше даље. Ниночка још последњи пут приону уснама уз уста покојнога брата, кад су га носили поред ње. Аљоша, излазећи из куће, обрати се газдарици стана са молбом да припази на оне што су остали, али му она не даде ни да изговори:

- Наравно, код њих ћу бити, ваљда смо и ми хришћани. - Говорећи то, баба је плакала.

Носити до цркве није било далеко, једно триста корачаја, не више. Дан је био ведар, тих, пао је мраз, али не јак. Јека од црквених звона још се разлегала. Сњегирјов је ужурбано и збуњено трчао за сандуком у свом похабаном, ократком,

скоро летњем горњем капуту, гологлав, са старим меканим шеширом широка обода у рукама. Он је био у некој тешкој бризи: час би пружио руку да придржи чело сандука и само сметао онима што су носили, час трчкао са стране да види не би ли могао ту нешто да учини. Паде један цвет на снег, а он тако појури да га дигне као да од губитка тога цвета богзна шта зависи.

- А корицу, корицу хлеба смо заборавили! - викну он наједном страшно уплашено. Али га дечаки одмах подсетише даје корицу хлеба он узео малочас, и да му је у џегу. Он је заиста извади из џепа и уверивши се да је тако, умири се.

- Иљушечка је то казао, Иљушечка - објасни он одмах Аљоши. - Лежи он једне ноћи, а ја код њега седим, и он ми наједном заповеди: „Татице, кад заспу мој гроб, измрви и проспи над њим корицу хлеба, да врапчићи долећу; ја ћу чути да су долетели, и мени ће пријатно бити што не лежим сам.“

- То је врло лепо - рече Аљоша - треба чешће однети.

- Сваки дан, сваки дан! - замуца капетан, чисто оживевши.

СТИГОШЕ напослетку у цркву и метнуше насред ње сандук. Сви дечаки стадоше околу, и у реду одстојаше службу и опело. Црква је била стародревна и доста сиромашна; многе иконе у њој неоковане; али у таквим се црквама боље моли. За време службе Сњегирјов као да се мало смири, премда је овда-онда ипак избијала код њега она иста несвесна и збуњена забринутост; прилазио је сандуку да боље намести покров или венчић; а кад паде једна свећа из свећњака, полете да је намести и страшно се дуго натезао с њом. Најзад се умири и мирно стаде чело главе самртникове са тупо забринутим и неодлучним изразом на лицу. После „апостола“ он шапну Аљоши, који је стојао до њега, да „апостол“ нису како треба читали, али ту своју мисао не објасни. Кад су певали херувимску песму, поче и он пратити, али не доврши; спустивши се на колена, приљуби чело уз камени под и остаде тако доста дуго. Напослетку пређоше на опело, раздадоше свеће. Избезумљени отац опет се устумара, али умилно и дирљиво појање при опелу пробуди и потресе његову душу. Он се наједном сав скупи, и поче често и кратко ридати, из почетка пригушено, а на крају гласно јецајући. Кад се стадоше праштати са покојником и затварати сандук, он га обухвати рукама као не дајући да поклопе Иљушечку, и поче много, жудно, не откидајући се, љубити у уста свога мртвог дечака. Напослетку га умирише и већ уклонише са узвишења, али он наједном нагло пружи руке и зграби са сандучића неколико цветова. Гледао је у њих и као да га некаква нова идеја обасја, тако да главну ствар чисто и заборави за тренутак. Мало-помало као да паде у неку замишљеност и више се није противио кад подигоше и понесоше сандук ка раци. Она је била недалеко, у порти, код саме цркве, скупа; платила је за њу Катарина Ивановна. После уобичајеног обреда гробари спустише сандук. Сњегирјов се био толико сагнуо са својим цветићима у рукама над отвореним гробом да га дечаки, уплашени, ухватише за капут и стадоше га вући натраг. Али он као да није добро схватао шта се збива. Кад су почели затрпавати раку, он поче наједном забринуто указивати на земљу која се одроњавала и нешто говорити, али нико није могао ништа разумети, а и он сам наједаред се смири. Тада га подсетише да треба издробити корицу хлеба, и он се страшно узнемири, извади корицу и поче је мрвити разбацујући по гробу комадиће: „Ето, па долећите, птичице, ето, долећите, врапчићи!“ мрмљао је забринуто. Неко му од дечака примети да му је са цвећем у рукама незгодно дробити и да на часак да неком цвеће да га придржи. Али он не

даде, чак се као уплаши за то цвеће, као да би му га неко хтео одузети; и, погледавши гроб и уверивши се да је већ све учињено и да су парчад измрвљена, он се изненада и баш сасвим спокојно окрену и пође кући. Но корак његов постајао је све бржи, ужурбанији, хитао је - само што није трчао. Дечаци и Аљоша не заостајаху за њим.

- Мамици цветића, мамыци цветића! Увредили смо мамыцу - поче он наједном узвикивати. Неко му довикну да метне шешир на главу, јер је хладно, али чувши то, он љутито тресну шешир о снег и стаде говорити „нећу шешир, нећу шешир!“ Дечак Смуров подиже га и понесе за њим. Сва деца до једнога плакаху, а највише Коља и дечак што је пронашао Троју; и премда је Смуров са капетановим шеширом у рукама такође страшно плакао, ипак стиже скоро у трку да дигне парченце цигле, које се црвенело на пртини, и да се баци њиме на јато врапчића који брзо пролетеше... Наравно, не погоди и потрча даље, плачући. На пола пута Сњегирјов наједанпут стаде, постоја једно пола минута као нечим запрепашћен, и наједном, окренувши се назад цркви, потрча остављеном гробу. Али га дечаци у тренутку стигоше и ухватише се за њега са свих страна. Сав клонуо, као покошен, паде он на снег, и поче се трзати, наричући и јецајући, поче узвикивати: „Баћушка, Иљушечка, мили баћушка!“

Аљоша и Коља га стадоше дизати, молити и умиривати.

- Капетане, доста, храбар човек треба да сноси тешкоће - мрмљао је Коља.

- И то цвеће ћете изгњечити - рече му Аљоша - а мамыца га чека; она седи и плаче што јој малочас не дадoste цвеће од Иљушечке. Тамо постељица Иљушина још стоји...

- Да, да, к мамыци! - сети се наједном опет Сњегирјов; - а постељицу ће склонити, склонити! - додаде он као уплашен што ће је збиља склонити; скочи и опет потрча кући.

До куће већ није било далеко и сви дотрчаше заједно. Сњегирјов нагло отвори врата и завапи жени, са којом се малочас тако немилосрдно посвадио:

- Мамыце, мила моја. Иљушечка ти је цвеће послао, ножице су твоје болесне! - викну, пружајући јој китицу цвећа, смрзнутог и изгњеченог кад се малочас бацао по снегу.

У том тренутку спази он пред постељом Иљушином, у углу, његове ципелице; стајале су једна до друге, како их је малочас спремила газдарица стана, изношене, риђе, укорепљене ципелице са закрпама. Опазивши их, он подиже руке и појури к њима, паде на колена, зграби једну ципелицу, и притискујући на њу усне поче је жудно љубити узвикујући:

- Баћушка, Иљушечка, мили баћушка, а ножице где су?

- Куд си га однео? Куд си га однео? - закука полудела продорним гласом.

Сад зајеца и Ниночка. Коља истрча из собе, за њим стадоше излазити и дечаци. За њима изиђе напослетку и Аљоша.

- Нек се исплачу - рече он Кољи - ту, наравно, није могућно тешити. Причекаћемо који тренутак па ћемо се вратити.

- Да, није могућно, то је ужасно! - потврди Коља. Знате ли, Карамазове - снизи он наједном глас да га нико не би чуо - мени је врло тешко; и кад би само било могућно васкрснути га, ја бих дао све на свету!

- Ах, и ја бих - рече Аљоша.

- Како мислите, Карамазове, да дођемо овамо вечерас? Јер он ће се опити.

- Можда ће се и опити. Доћи ћемо само нас двојица, то је доста, да поседимо с њима неко време, са мајком и Ниночком; а да дођемо сви заједно, опет бисмо их на све подсетили - посаветова Аљоша.

- Код њих, тамо, газдарица сто поставља; биће даћа, шта ли, поп ће доћи; хоћемо ли се враћати к њима, Карамазове?

- Свакако - рече Аљоша.

- Чудно је све то, Карамазове; таква жалост, па тек наједном некакве палачинке. Како је све то неприродно, по нашој религији.

- И рибе младице ће код њих бити! - гласно примети наједаред дечак, проналазач Троје.

- Ја вас озбиљно молим, Карташове, да се не утрпавате са својим глупостима, нарочито кад човек с вама и не разговара, и кад неће да зна ни да постојите на свету - љутито одсече Коља.

Дечак плану, али се не усуди да шта одговори. Међутим, сви су полагаано ишли стазом, кад наједном Смуров викну:

- Ево Иљушиног камена, под којим су га хтели сахранити!

Сви ћутећи стадоше код великог камена. Аљоша погледа, и читава слика што је Сњегирјов некад причао о

Иљушици: како је овај, плачући и грлећи оца, узвикнуо: „Татице, татице, како те је понизио!" наједном се појави у његовом сећању. Нешто као да се потресе у његовој души. Он са озбиљним и достојанственим изразом лица пређе погледом сва та мила и ведре лица ђака, Иљушиних другова, и наједном им рече:

- Господо, хтео бих да вам кажем овде, баш на овоме месту, једну реч.

Дечаци се скупише око њега и уперише у њега пажљиве ишчекујуће погледе.

- Господо, ми ћемо се скоро растати. Ја сам за сада још са своја два брата, од којих ће један поћи у прогонство, а други лежи на самрти. Али ускоро ћу овај град оставити можда на врло дуго време. И тако ћемо се растати, господо. Договоримо се овде, код Иљушиног камена, да нећемо никад заборављати - прво, Иљушечку, а друго, један другог. Ма шта се после у животу с нама десило, макар се и двадесет година не видели, да се сећамо како смо сахрањивали једног дечака на кога смо се пре бацали камењем, сећате ли се, тамо, код мостића - а кога смо после сви тако заволели. Он је био красан дечак, добар и храбар дечак, осећао је шта је част и горка увреда која је његовом оцу нанета и против које је устао. Дакле, њега ћемо се сећати, господо, целога свог живота. Ако после будемо и заузети важним пословима, или постигнемо почести, или допаднемо неке велике несреће ипак не заборављајмо никада како нам је овде једном било лепо, свима скупа, сједињеним лепим и добрим осећањем које је и нас можда, за то време наше љубави према једном дечаку, учинило бољима но што смо у ствари. Голубови моји - дајте да вас тако назовем - голубовима, јер сте сви ви веома налик на њих, на те лепе и сиве птице, сада, у овом тренутку, кад гледам ваша добра, мила лица - мила моја дечице, ви можда нећете ни разумети шта ћу вам казати, јер ја често говорим неразумљиво. Но ипак упамтите, па ћете се после, некад, сложити са мојим речима. Знајте да нема ничега вишег, и јачег, и здравијег, и кориснијег за

будући живот него каква лепа успомена, а нарочито која је понесена још из детињства, из родитељске куће. Вама се много говори о вашем васпитању, а једна тако дивна, света успомена, очувана из детињства, можда је баш најбоље васпитање. Ако човек понесе много таквих успомена са собом у живот, онда је тај човек спасен за цео живот. А ако макар и само једна лепа успомена остане у нашем срцу, и то нам некад може послужити као спас. Ми ћемо после можда постати и рђави, нећемо можда имати снаге да се одупремо рђавим поступцима, смејаћемо се сузама људским и онима који говоре као што је Коља ту скоро узвикнуо: „Хоћу да страдам за све људе!“ - можда ћемо се и тим људима злобно подсмевати. Али ма како да постанемо зли, што не дао бог - кад се сетимо како смо сахрањивали Иљушу, како смо га волели последњих дана и како смо, ето, сад разговарали тако сложено и тако пријатељски код овога камена - и најсуровији између нас, и најподругљивији, ако ми такви постанемо, неће смети да се у себи смеје томе што је био добар и честит у овом тренутку! Па не само то, него ће га та успомена можда задржати од неког великог зла и он ће се предомислити и рећи: „А тада сам био добар, смео и частан.“ Нека се и подсмехне у себи, то није ништа, човек се често смеје оном што је добро и ваљано; то је само из лакомислености; али вас уверавам, господо, тек што се подсмехне, одмах ће у срцу рећи: „Рђаво сам урадио што сам се подсмехнуо јер се томе не треба смејати!“

- Неизоставно ће тако бити, Карамазове, ја вас разумем, Карамазове! - узвикну Коља, а очи му се заблесташе.

Дечаци се узбудише па и они хтедоше нешто да кажу, али се уздржаше, пажљиво и блажено гледајући у говорника.

- То говорим за случај ако рђави постанемо - настави Аљоша - али што да постанемо рђави, господо, је ли? Будимо пре свега добри, затим поштени, а после - не заборављајмо никад један другог. То опет понављам. Дајем вам реч, господо, да ја ни једнога од вас нећу заборавити; сваког лица које у мене сад гледа, сећаћу се, па и после тридесет година. Малочас је Коља рекао Карташову како ми, тобоже, нећемо да знамо „постоји ли он на свету“. Ма зар ја могу заборавити да Карташов постоји на свету, и да ево сад већ не црвени као онда кад је Троју пронашао, него гледа у мене својим милим, добрим, веселим очицама. Господо, мила моја господо, будимо сви великодушни и смели као Иљуша, паметни, и смели и великодушни као Коља (који ће бити много паметнији кад одрасте) и будимо тако стидљиви, али и паметни и мили, као Карташов. Али што говорим само о њима двојици! Сви сте ви, господо, мени одсада мили - све ћу вас понети у свом срцу, а и вас молим да мене понесете у своме срцу! А ко нас је сјединио у том добром и лепом осећању, којег ћемо се увек, целога живота сећати и кога желимо да се сећамо, ко ако не Иљуша, добри дечак, мили дечак, нама заувек драги дечак! Не заборавимо га никад, вечан му и леп спомен у нашим срцима, одсада и заувек!

- Тако, тако, заувек, заувек! - повикаше дечаци, сви, својим звучним гласовима, раздраганих лица.

- Сећаћемо се и лица његовог, и одеа његовог, и јадних ципелица његових, и сандучића његовог, и несрећног грешног оца његовог - и како је храбро устао он сам, против целог разреда, за оца!

- Сећаћемо се, сећаћемо се! - узвикнуше опет дечаци - он је био храбар, он је био добар!

- Ах, како сам га ја волео! - узвикну Коља.

- Ах, дечице, ах, мили пријатељи, не бојте се живота! Како је леп живот кад учиниш нешто добро и праведно!

- Да, да - усхићено поновише дечаци.

- Карамазове, ми вас волимо! - незадрживо викну један глас, канда Карташовљев.

- Волимо вас, волимо! - прихватише остали. Многима заблисташе сузе у очима.

- Живео Карамазов! - одушевљено кликну Коља.

- И вечан спомен покојном дечаку! - са осећањем додаде Аљоша.

- Вечан му спомен! - прихватише дечаци опет.

- Карамазове - узвикну Коља - зар збиља религија говори да ћемо сви устати из мртвих и оживети и опет видети један другог, и све, и Иљушу?

- Неизоставно ћемо васкрснути, неизоставно ћемо се видети, и весело ћемо и радосно испричати један другом све што је било - одговори Аљоша пола смејући се, пола одушевљено.

- Ах, како ће то бити лепо! - оте се Кољи.

- А сад завршимо говоре, и хајдемо на његово подушје. Нека вас не буни што ћемо тамо палачинке јести. То је од старине, исконско, и у томе има нешто лепо! - засмеја се Аљоша. - Но, хајдемо! Ето сад идемо држећи се за руке.

- И вечно тако, целог живота, држећи се за руке! Живео Карамазов! - викну Коља усхићено још једном, и још једном сви дечаци прихватише његов узвик.